

SŁOWIAŃSKIE NAZWY CZĘŚCI CIAŁA W HISTORII I DIALEKTACH

UNIwersytet Warszawski Wydział Polonistyki
Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej

Janusz Siatkowski

SŁOWIAŃSKIE NAZWY CZĘŚCI CIAŁA
W HISTORII I DIALEKTACH

Warszawa 2012

Recenzenci:
Jan Basara
Pavlo Hrycenko
Jadwiga Waniakowa

Redakcja naukowa
Dorota Krystyna Rembiszewska

Projekt okładki
Dariusz Górski

© Copyright by Janusz Siatkowski
Warszawa 2012

ISBN 978-83-62100-62-0

Publikację dofinansował
Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

Druk i oprawa: Zakład Graficzny UW. Zam. 878/12

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Twarz i policzek	11
Twarz.	11
Policzek	28
Czoło	40
Skroń	46
Oczy	56
Żrenica	61
Brwi	87
Skóra ludzka	101
Zmarszczki	108
Włosy	127
Warkocz	134
Łydka	148
Udo	173
Brzuch człowieka i zwierzęcia	190
Brzuch człowieka	190
Brzuch zwierzęcia	198
Żołądek człowieka i zwierzęcia	206
Żołądek człowieka	207
Żołądek zwierzęcia	217
Płuca i wątroba	223
Płuca	223
Wątroba	232
Nerki	244
Charakterystyka ogólna leksyki dotyczącej części ciała.	255
Wieloznaczność nazw	255
Dynamika rozwojowa słownictwa	265

Wpływy językowe	274
Wpływy zewnętrzne	274
Wpływy wewnętrzne	282
Spis map	286
Literatura	287
Wykaz skrótów	296
Spis miejscowości	298
Indeks wyrazowy	315

WSTĘP

Prezentowana praca ma podobny cel i charakter, jak opublikowane wcześniej moje *Słowiańskie nazwy wykonawców czynności w historii i dialektach* (Warszawa 2005). Jak wiadomo, w publikowanych tomach leksykalnych OLA ze względów technicznych zrezygnowano, ze skromnych zresztą, komentarzy podawanych w pierwszym tomie leksykalnym i ograniczono się jedynie do umieszczania w legendzie nazw w postaci uogólnionej (etymologizującej) z wydzielaniem morfemów i wskazania źródeł wyrazów zapożyczonych.

Zadaniem tej publikacji jest właśnie podanie szczegółowego komentarza do materiałów przedstawionych w Atlasie, na który tam nie było miejsca. Dokładniej przedstawiono tu zarówno etymologię omawianych nazw z uwzględnieniem różnych interpretacyjnych – w publikowanym 9 tomie Atlasu poprzestano na arbitralnie wybranym uogólnieniu etymologizującym, jak i dokładnie omówiono budowę morfologiczną wyrazów oraz źródła zapożyczeń obcych. Na mapach w tej publikacji zachowano ściśle pisownię stosowaną w OLA w samej legendzie do map, natomiast w napisach na mapach oraz w tekście pracy została ona uproszczona przez pominięcie wydzielania morfemów i sygnalizowania zapożyczeń. Inaczej niż w OLA nie stosuje się stałego i jednakowego systemu oznaczania nazw sporadycznych. W razie potrzeby staram się je nawet lokalizować na mapie przez ich wymienianie w legendzie, często za pomocą osobnych znaków, nawet szczególnie wyraźnych. Jak wykazuję w pracy, nazwy rzadkie i sporadyczne stanowią nierzadko relikty nazw dawniej szerzej używanych. Odwołując się w komentarzach do map zamieszczonych w niniejszej książce podaję wprowadzoną tu ich numerację, natomiast przy pozostałych mapach zachowuję numerację zastosowaną w opublikowanym 9 tomie OLA: *Человек/Człowiek*, Kraków 2009, red. J. Siatkowski, J. Waniakowa. Zespół redakcyjny tomu: A. Basara, J. Basara, I.M. Doliński, H. Grochola-Szczepanek, L'. Králik, D.K. Rembiszewska, J. Siatkowski, Ž.Ž. Varbot, J. Waniakowa.

W komentarzach staram się uwzględnić właściwie wszystkie zanotowane wyrazy, nawet te zupełnie sporadyczne. Interpretacja nazw rzeczywiście rzadkich, a zwłaszcza izolowanych, niemających poświadczeń w formacjach współrden-

nych, jest szczególnie trudna. Dla każdej nazwy staram się znaleźć dokumentację historyczną oraz przy wykorzystaniu materiałów porównawczych ściślej ustalić jej zasięgi terenowe.

Nazwy pojawiające się sporadycznie na terenach odległych od ich podstawowych, zwartych zasięgów można tłumaczyć różnie. Może wchodzić w grę ich wcześniejsza, rozerwana później wspólnota, ale przy przejrzystej motywacji należy przyjmować raczej niezależne innowacje analogiczne.

Słowiańskie nazwy części ciała zostały odnotowane w różnych opracowaniach monograficznych, często nawet na szczegółowych mapach w narodowych atlasach gwarowych lub w atlasach regionalnych (np. MAGP, AJPP, AJK, AGM, AJŚ, ASJ, SSA, LAB, ČJA itd.). Okazuje się, że często widoczne są znaczne różnice między gwarowymi materiałami OLA i materiałami we wcześniejszych opracowaniach gwarowych. Zdarzają się też rozbieżności niezrozumiałe, jak np. między materiałami dostarczonymi dla OLA przez komisję białorską, a odpowiednimi materiałami przedstawionymi w Atlasie białoruskim (LAB). O wszelkiego tego typu niezgodnościach informuję szczególnie dokładnie.

Wiele wnoszą materiały dotyczące historii omawianych nazw, uzyskiwane z różnych opracowań monograficznych i ze słowników historycznych języków słowiańskich. Podstawową trudność sprawia tu jednak fakt, że wiele z tych słowników jest dopiero w druku. Tylko sporadycznie mogłem korzystać z uprzejmości ich redaktorów przysyłających mi materiały kartotekowe, dotyczy to zwłaszcza historycznego słownika ukraińskiego z XVI–XVII wieku, a także słowiańskich słowników gwarowych.

Szerokie uwzględnianie różnego typu materiałów porównawczych spoza OLA pozwoliło w wielu wypadkach na uchwycenie przesunięć zasięgów geograficznych omawianych nazw, cofania się pewnych wyrazów i ekspansji innych, na zmiany zasięgów wpływów obcych. Materiały porównawcze umożliwiają wykazanie dawniej szerszych nawiązań wyrazów dziś już izolowanych, zwłaszcza przy zestawieniu z atlasami gwarowymi przedstawiającymi w znacznie gęstszej siatce punktów wycinki naszego Atlasu.

W przedstawianej pracy uwzględniam słownictwo wybranych 19 części ciała, dla których osobiście opracowałem zebrany materiał w postaci uogólnionych legend, gdzie wyrazom hasłowym przyporządkowałem wszystkie zapisy terenowe. Na podstawie tak opracowanych legend przy współpracy międzynarodowej zostały sporządzone również mapy punktowe dla 9. tomu leksykalnego OLA, tam też został podany pełny zestaw zapisów terenowych. Należałoby jeszcze podobnie opracować materiał dotyczący pozostałych części ciała zgromadzony do 9. tomu OLA. Może to robić już ktoś inny po uzgodnieniu z autorami pozostałych legend (ja je tylko weryfikowałem).

Równolegle, a często ze znacznym wyprzedzeniem, na podstawie zestawień do 9. tomu OLA opracowywałem przy współpracy z Dorotą Rembiszewską mapy syntetyczne, wykorzystywane w publikowanych od 2008 roku osobnych artykułach.

Mapy syntetyczne, wzorowane do pewnego stopnia na podobnych mapach atlasu językowego czeskiego (ČJA) i łużyckiego (SSA) dają możliwość bardziej przejrzystego prezentowania podziałów terytorialnych niż stosowane w OLA mapy punktowe. Przy sporządzaniu map syntetycznych wykorzystuje się tu różne środki techniczne, jak izoglosy i napisy (proponowane zazwyczaj przeze mnie) lub różnego typu płaszczyzny (proponowane zazwyczaj przez Dorotę Rembiszewską; z jej inicjatywy powstała też dodatkowa mapa motywacyjna nazw ‘żrenicy’). Uwzględnienie znaków punktowych na tego typu mapach pozwoliło na pokazanie także nazw jednostkowych lub nazw występujących poza granicami większych arealów wyznaczonych za pomocą izoglos lub płaszczyzn. Okazało się, że przy wykorzystaniu tych różnych środków technicznych można przedstawić w przejrzysty sposób nawet bardzo skomplikowane podziały terytorialne i wielkie przemieszanie nazw, bez rezygnowania z uwzględnienia nawet drobnych szczegółów. Do obecnej publikacji mapy te, opracowywane w różnym czasie i wykazujące pewne różnice techniczne, zostały graficznie ujednolicone. We wschodniej Słowiańszczyźnie zrezygnowano z sygnalizowania braku materiału w punktach leżących wewnątrz zwartych obszarów oznaczonych za pomocą izoleks z napisami lub przez płaszczyzny. Dotyczy to punktów: 376, 393, 550, 601, 630, 669, 676, 731, 733, 735–737, 739–741, 755, 767, 780, 808, 835. Oznaczanie tu pustych punktów, zwłaszcza na zazwyczaj jednolitych językowo terenach na północny wschód od Moskwy, tylko zaciemnia obraz. Natomiast w bardziej zróżnicowanej południowej Słowiańszczyźnie punkty takie są sygnalizowane. Dotyczy to punktów: 23, 25, 34, 60, 64, 66. W moich artykułach i na mapach syntetycznych w 9. tomie OLA oznaczanie braku materiału w tych punktach było bardzo niekonsekwentne.

Szczególnie wyraźnie widoczne są podobieństwa i różnice na przedstawionych paralelnie mapach takich części ciała, jak ‘twarz’ i ‘policzek’, ‘łydka’ i ‘udo’, ‘brzuch człowieka’ i ‘brzuch zwierzęcia’ oraz ‘płuca’ i ‘wątroba’. Mają one wiele nazw wspólnych, które na tych mapach zostały oznaczone w ten sam sposób, by pokazać podobieństwa i różnice w zasięgach tych samych nazw w obu tych znaczeniach. Odpowiednie mapy punktowe, mimo zastosowania podobnego przedstawiania jednakowych nazw, tak przejrzystości faktów tego nie pokazują.

Do przedstawianej publikacji weszły opracowane przeze mnie wcześniej artykuły w latach 2009–2012. Większość z nich przygotowałem jeszcze przed ukazaniem się 9. tomu leksykalnego OLA. Inne powstawały równolegle z przygotowywaniem tomu OLA do druku, niektóre zaś już po jego publikacji (dotyczy to zwłaszcza artykułów ogłoszonych po 2010 roku). W toku pracy wносиłem różnego rodzaju modyfikacje do swoich opracowań, które systematycznie były wprowadzane też do przygotowywanego tomu OLA. Nieraz nie udało się już tego zrobić, w związku z czym w artykułach opracowywanych później musiałem dokonać korekty przedstawionych w już opublikowanym tomie OLA objaśnień. Artykuły te, drukowane w czasopiśmie stosujących różne zasady redakcyjne, trzeba było ujednolicić, często przywrócić znaki specjalne, których czasopiśma te nie miały.

Wysuniętej przeze mnie propozycji, by pewne mapy punktowe w drukowanym tomie zastąpić mapami syntetycznymi, zespół OLA nie przyjął. Dobrze jednak, że przynajmniej umożliwiono paralelne zamieszczenie obok map punktowych też kilku map syntetycznych. Dzięki temu można się przekonać, że przy konsekwentnie stosowanej zasadzie umieszczania pełnego wykazu form terenowych na stronie poprzedzającej mapę, czytelnik właściwie niczego nie traci, a jednocześnie zyskuje plastycznie pokazane pełne zróżnicowanie terenowe przedstawianych nazw.

Serdecznie dziękuję Redakcjom słowników: S XVII–XVIII, SUM XVI–XVII, Stěsl i SGPA za przesłanie potrzebnych materiałów kartotekowych.

Serdecznie dziękuję wszystkim, którzy się przyczynili do ustalenia ostatecznej wersji publikowanej książki. Dziękuję całemu zespołowi redakcyjnemu 9. tomu OLA za sporządzenie pełnego zestawu zapisów terenowych, członkom grupy morfonologicznej OLA, a w szczególności L'uborowi Králikovi, Žannie Ž. Varbot, Jadwidze Waniakowej i Soni Wölke, za weryfikację zapisów uogólniających, Pani Doktor Annie Basarowej i Profesorowi Janowi Basarze za wszelkie uwagi do publikowanych wcześniej artykułów, recenzentom Pani Profesor Jadwidze Waniakowej, Panom Profesorom Janowi Basarze i Pawłowi Hrycencie za cenne uwagi i uzupełnienia do wykorzystywanej literatury i ostatecznej wersji map, Pani Profesor Dorocie Rembiszewskiej za wykorzystane tu wspólne opracowanie wpływów obcych, za wspólne opracowanie i sporządzenie wersji elektronicznej załączonych map, za wszelkie uwagi merytoryczne, stylistyczne i techniczne, w tym za opracowanie indeksu wyrazowego.

TWARZ I POLICZEK

Wiele tych samych nazw słowiańskich oznacza ‘twarz’ lub ‘policzek’. Zazwyczaj znaczenia te są zróżnicowane terytorialnie, nieraz jednak notowano je w obu znaczeniach, nawet w tym samym punkcie. Również w językach literackich rozróżnienie obu znaczeń jest trudne lub zupełnie niemożliwe. Niektóre słowniki przykłady je ilustrujące podają nawet łącznie.

Dla łatwiejszego porównania nazw ‘twarzy’ i ‘policzka’ opracowano dwie mapy syntetyczne (m. nr 1 i m. nr 2), na których zastosowano podobne rozwiązania techniczne: dla nazw zanotowanych zarówno w znaczeniu ‘twarz’, jak i ‘policzek’ wprowadzono identycznie oznaczone płaszczyzny oraz identyczne znaki kartograficzne.

Twarz

Nazwy ‘twarzy’ w materiałach OLA wykazują znaczne i skomplikowane zróżnicowanie geograficzne. Niektóre z nich mają szerokie i dość wyraźne zasięgi, inne zaś występują w znacznym rozproszeniu lub są poświadczane na niewielkich obszarach, a nawet zupełnie sporadycznie. Na pewnych terenach, zwłaszcza w Czechach, Polsce, na Białorusi i na Ukrainie występuje kilka nazw obocznie lub w przemieszaniu, tworzącym szerokie pasy przejściowe, co znacznie utrudnia wyznaczenia zwartych arealów. Niektóre nazwy ‘twarzy’ w językach literackich różnią się nacechowaniem stylistycznym, które – jak wskazują materiały OLA – w gwarach jest słabsze lub nie przejawia się w ogóle.

Materiały porównawcze z dawniejszych opracowań gwarowych i ze słowników historycznych pokazują, że dawniej oboczne występowanie kilku nazw ‘twarzy’ było zapewne zjawiskiem jeszcze częstszym.

Najpowszechniejszymi nazwami ‘twarzy’ w dialektach słowiańskich są wyrazy związane z rdzeniem **likъ* m., **liko* n. Wśród nich największy zasięg ma nazwa **licE* ($E > o$), z pierwotnego **liko*, z przejściem $k > c$ w wyniku trzeciej palatalizacji, por. Sławski SE IV 222–225, ESSJ V 75–78, ESJS VII 420–421. Forma

męska **likъ* w znaczeniu ‘twarz’ jest poświadczona zupełnie sporadycznie. Niezbyt rozległe zasięgi mają pochodne **obličьje* i **obličajъ*, inne są zupełnie odosobnione.

Nazwa **lice* w znaczeniu ‘twarz’ tworzy dwa rozległe arealy: na wschodzie oraz na południu Słowiańszczyzny.

Zachodnia granica arealu wschodniego nazwy **licE* w części południowej przebiega mniej więcej wzdłuż granicy ukraińsko-słowackiej (punkt 465 łączy się ze Słowacją) i ukraińsko-polskiej (punkt 414 łączy się z Polską), ale nad białoruskim punktem 372 skręca na wschód i następnie na północ, obejmując peryferie Białorusi południowo-zachodniej oraz Białoruś wschodnią. Na Ukrainie w p. 406 i 407 oraz w Rosji w p. 727 zanotowano sporadyczną formę **lica* bez podania jej charakterystyki gramatycznej, w Rosji obocznie formę deminutywną **ličьko* (585, 804). Zupełnie odosobniona jest zapisana obocznie pod Smoleńskiem nazwa **ličьnostь*: *l'ico*, *l'ic'nas* (748) – ma ona jednak potwierdzenie w utworach Czechowa i Szołochowa (личность твоя мне ... знакомая), por. SSRLJ VI 295.

Do tego arealu nawiązują leżące na zachód od tej izoglosy punkty białoruskie 334, 345, 354, 364, w których **lice* zapisano obocznie z nazwą **tvarъ*. Zasięgi nazwy **lice* na Białorusi dokładniej w gęstszej siatce punktów wyznacza Atlas białoruski: zwraca uwagę fakt, że w okolicach Brześcia, wyjątkowo też koło Homla *лицó* określane jest jako nazwa nowa (LAB III 41, s. 37). SłPogr II 663–664 *лицó* ‘twarz’ podaje też z gwar mieszanych białorusko-ukraińskich na terenie Polski pod Hajnówką. Ponadto wyspowo zanotowano **lice* ‘twarz’ na Morawach (204, 205) oraz w punkcie przesiedleńczym w północnej Polsce (252).

Z drugiej strony, na wschód od tej izoglosy obserwujemy szeroki pas przejściowy z nazwami **lice* i **tvarъ* na Białorusi i na Ukrainie, gdzie **tvarъ* występuje zazwyczaj obocznie, ale nieraz nawet bez nazwy **lice*, jak w p. 396, 403, 437, a zwłaszcza na pld.-zach. Ukrainie (429, 432, 450, 456, 467, 468, 487, 496).

Drugi obszerny areal z nazwą **lice* obejmuje całą niemal południową Słowiańszczyznę wraz punktami wyspowymi we wschodniej Austrii (146a, 148a), na Węgrzech (149–153) i w Rumunii (167–169) oraz w Grecji i Turcji. Drvošanov 2005: 21–22 z dialektów macedońskich też podaje powszechnie **licē* ‘twarz’ (i na mapie 2), jednak rzadziej też rodzime **likъ*, **lika*, **liko*, **obrazъ*, **гътъ* oraz obce **suratъ* i **omijasъ* (por. niżej).

W punktach 113a, 167, 852 zapisano formę *lici* bez wskazania jej charakterystyki gramatycznej. ESSJ XV 75 z terenu Bułgarii też podaje *лици*, raz jako formę liczby pojedynczej rodzaju nijakiego, a raz jako formę liczby mnogiej (ale w znaczeniu ‘policzki’).

Na południu Słowiańszczyzny występują też nazwy inne, zwłaszcza zaś **obrazъ*, pl. **obrazy*. Tworzy ona stosunkowo niewielkie, ale dosyć zwarte arealy w pld.-zach. części Słowenii oraz w Bułgarii na południowy wschód od Sofii (aż po p. 850, 852 w Grecji) oraz pojedyncze wysepki na peryferiach: na wyspach adriatyckich (37, 42), na południu Włoch (44a), w Dobrudży (131), we wschodniej Austrii (147a), poza tym występuje ona w rozproszeniu w p. 21, 48, 52, 71, 72.

W zwartym areale występowania nazwy **obrazь* w znaczeniu ‘twarz’ pojawia się **lice* sporadycznie: w p. 5 (wyłącznie) oraz w p. 127 (obocznie) i 134 (wyłącznie).

Nazwa **lice* znana była wszystkim językom słowiańskim, poza połabskim, por. bogate zestawienia np. u Sławskiego SE IV 222–225, w ESSJ XV 75–78 i ESJS VII 420–421. Ma ona dawne i bogate poświadczenia w języku starosłowiańskim, por. лице ‘twarz’, też ‘wygląd zewnętrzny’ (SJS II 128–129). Na południu **lice* stało się nazwą literacką ‘twarzy’ w języku bułgarskim – лице (RSBKE II 25, RBE VIII 698–703), macedońskim – лице (RMJ III 388, TRMJ III 53–54) oraz chorwackim – lice i serbskim – лице (poświadczone tu już od XIII wieku, por. RHSJ VI 40–46, RSHJ XI 500–502). Również w języku słoweńskim lice w znaczeniu ‘twarz’ było bogato poświadczone już dawno, od XVI wieku, por. Bezłaj II 139. Jeszcze w XIX wieku było tu znane lice w znaczeniu ‘twarz’ i ‘policzek’ (Plet I 516), ale słownik współczesny jako używane podaje znaczenie ‘policzek’, a znaczenie ‘twarz’ uznaje za przestarzałe (SSKJ II 601–602).

Na wschodzie Słowiańszczyzny nazwa лице/лицо jest bogato udokumentowana już w języku staroruskim od XI wieku (1076), por. SDRJ IV 411–412, SRJ XI–XVII, t. VIII 254. Znaczenie ‘policzek’ pojawia się później (w XV–XVII w.), por. SRJ XI–XVII l.c. Wielokrotnie są poświadczone różne znaczenia przenośne oraz znaczenie prawnicze ‘dowód rzeczowy’, które tu i niżej pomijam. W języku rosyjskim dawniej występowały formy лице, лицó, pl. лица, później ustala się лицó (SSRLJ VI 288–292). Ukr. лицó ‘twarz’ występuje już od XV wieku: w SSUM I 555 poświadczone jest w zwrocie лицом [в лице] ‘twarzą w twarz’, ‘oko w oko’ w dokumentach z Mołdawii. Później pojawia się też znaczenie ‘policzek’ (u Beryndy 1653, pierwsze wydanie 1627 – przytaczam za HSBM XVII 81–82 i ESBM VI XVII oraz u Tymčenki I 405 z ewangelii 1556–1561 r.). Oba znaczenia notuje Hrinč II 365, a słownik współczesny podaje лице w znaczeniu ‘twarz’ jako synonim nazwy обліччя bez żadnego kwalifikatora (SUM IV 499). Komisja ukraińska OLA natomiast ustaliła jako jedyną nazwę literacką wyraz обліччя. W języku białoruskim лицо, лице, лицэ ‘twarz’ ma bogatą dokumentację z XV–XVII wieku, m.in. w zwrotach лицом в лице i лицом к лицу ‘twarzą w twarz’, ‘oko w oko’. Współczesny słownik białoruski nazwy лицó ‘twarz’ w ogóle nie notuje, co dziwi przy tak bogatym jej poświadczeniu historycznym i szerokiej znajomości w gwarach całej niemal Białorusi, a nawet szerzeniu się tu tej nazwy. Należy chyba przyjąć nowszy wpływ języka rosyjskiego. W języku literackim natomiast ustaliła się w znaczeniu ‘twarz’ nazwa твар m.

W językach zachodniosłowiańskich wyraz **lice* jest obecnie słabo znany. Nieraz utracił znaczenie ‘twarz’, a występuje w znaczeniu ‘policzek’, często stał się wyrazem książkowym, używanym jedynie w stylu podniosłym. Dokładniejsze prześledzenie rozwoju znaczeń ‘twarz’ i ‘policzek’ jest tu trudne, ponieważ się one w dużym stopniu zazębiają, a niektóre słowniki podają je łącznie.

W językach łużyckich lico jako nazwa części ciała notowana jest w słownikach tylko w znaczeniu ‘policzek’: Pful 338, Kral 208, Jakubaš 166; Muka

I 831, Starosta 217. Nie dziwi więc brak w materiałach OLA nazwy *lice* ‘twarz’ z terenu Łużyc.

Stczes. *lice* n. miało znaczenie ‘twarz’ i ‘policzek’. Gebauer określa je jako ‘obličej, tvář, Antlitz, Wange’ (GbSl II 248–249), Jungmann jako ‘tvář od očí až do brady tváři, poliček tváři, der Backen, die Wange, das Antlitz, das Gesicht’, później Kott I 914–915 ma *lice* (stczes. *lico*) n., nie f. ‘twarz’, PS II 579 *lice* n. lub *lic(e)* f. ‘twarz’. SSJČ I 1107 *lice* n., *lic* f. ‘twarz’ określa jako książkowe. Notowane w OLA **lice* ‘twarz’ z Moraw można uznać za zachowany w gwarach archaizm (Sławski SE IV 223 podawał ponadto *lice* w tym znaczeniu z dialektu chodzkiego).

W języku słowackim *lice* (sporadycznie *lico*) n. poświadczane jest w obu znaczeniach ‘twarz’ i ‘policzek’ od XVI wieku (HSSJ II 216–217), dziś oznacza ‘policzek’, a przenośnie w języku poetyckim też całą ‘twarz’ (SSJ II 41), słownik gwarowy zaś *lice* i *lico* jako nazwę części ciała notuje tylko w znaczeniu ‘policzek’ (SSN II 62).

W języku polskim *lice* n. poświadczane jest od XIV wieku w znaczeniach ‘twarz, oblicze’ i ‘policzek’. SSłp IV 36–39 oba znaczenia podaje łącznie, podobnie SP XVI, t. XII 214–216, Linde II 631–632, a także SJPD IV 120–121, uznający wyraz *lice* za książkowy. Zanotowane w OLA *lice* ‘twarz’ jedynie w polskim punkcie przesiedleńczym 252 należy uznać za import powojenny.

Forma męska **likъ* w znaczeniu ‘twarz’ została w OLA zanotowana obocznie tylko w jednym punkcie rosyjskim, leżącym na południowy wschód od Riazania (*Iŕ’co*, *Iŕ’k* 795). Szerszą znajomość formy męskiej w gwarach rosyjskich dokumentuje SRNG XVII 45, podając *лик* m. ‘twarz’ z dawnych gwar rosyjskich na północy, a także spod Riazania, Włodzimierza, Smoleńska, a poza tym też spod Uralu. Znajomość tej formy w gwarach mogłaby przemawiać za jej rodzimością na wschodzie Słowiańszczyzny. Mamy tu jednak raczej do czynienia z cerkiewizmem. Wprawdzie SrezMat II 22 podaje *ликъ* ‘twarz’ z Pandektów Nikona Czarnogorca z XII wieku, ale zarówno SDRJ, jak i SRJ XI–XVII nazwę tę zupełnie pomijają. Słownik języka rosyjskiego XVIII wieku przytacza ją jako dobrze poświadczoną w tym czasie, ale z kwalifikatorem *славянизм* [cerkiewizm] (por. SRJ XVIII, t. XI 175), a słownik współczesnego języka rosyjskiego określa wyraz *лик* ‘twarz’ jako przestarzały i poetycki. Podobnie jako przestarzały i książkowy traktowany jest również brus. *лік* ‘twarz’, poświadczony w słowniku Nosowicza z 1870 r. i w TSBM II 44 (por. też ESBM V 309) i ukr. *лик* ‘twarz’ w słowniku z 1966 r. i w SUM IV 484 (por. też ESUM III 231–232).

W materiałach spoza OLA dobrze reprezentowany jest wyraz **likъ* w językach południowosłowiańskich, por. bułg. *лик* ‘twarz’ (RSBKE II 20, RBE VIII 652 oraz BER III 397–398), mac. *лик* ‘twarz, oblicze’, też ‘wygląd zewnętrzny’ (RMJ I 386, TRJM III 44), chorw. *lik* i serb. *lûk* ‘twarz, oblicze’, częściej zaś ‘rysy twarzy’, ‘postać, kształt, postawa, figura, obraz’ (RHSJ VI 88, RSHJ XI 430–431). W materiałach OLA jednak na południu Słowiańszczyzny ani razu nie

pojawił się zapis tego wyrazu w znaczeniu ‘twarz’. Drvošanov 2005: 22 i m. 3 (zbiorca) podaje natomiast z dialektów macedońskich zanotowane w rozproszeniu formy *лик* (4x), *лика* (2x) i najczęściej *лико* (10x).

Należy zwrócić uwagę, że psł. **likъ* : **liko* o podstawie czasownikowej **ličiti* ‘kształtować, formować, zdobić’ prawdopodobnie pierwotnie miały znaczenie ‘wygląd zewnętrzny, kształt, forma, obraz, postać’, z którego dopiero wtórnie wykształciło się znaczenie ‘twarz, oblicze’, por. Sławski SE l.c. i inni.

Zestawienie poświadczeń słowa **obličje* w ESSJ XXVIII 89 pokazuje, że mamy tu do czynienia z dawną formacją prasłowiańską o zasięgu niemal ogólnosłowiańskim. Prasłowiański charakter wyrazu podkreślają też inne słowniki etymologiczne, por. np. ESBM I 52 (zdaniem autorów ściśle odpowiedniki wyrazu białoruskiego i ukraińskiego w południowej Słowiańszczyźnie świadczą o prasłowiańskim charakterze wyrazu), Boryś SE 372, Schuster-Sewc III 1630. Jest to zapewne derywat od wyrażenia przyimkowego **ob lice* (‘twarz’, ‘policzek’) (Boryś l.c.) z przedrostkiem *ob* o znaczeniu ‘po obu stronach’, **obě lice* (Machek ES-2, 331, ESJS 420–421) lub o znaczeniu ‘wokół’ – **obličje* ‘przestrzeń wokół *lica* (‘twarzy’)’ (Stčsl 54–57). ESSJ l.c. widzi tu derywat z sufiksem *-je* od pierwotnego **oblikъ*.

Nazwę **obličje* ‘twarz’ zanotowano w OLA stosunkowo rzadko: w dwóch punktach na Dolnych Łużycach (*obl'icъ* – 234, 236), w jednym punkcie w Polsce (*obl'ice* – 285) i częściej – w 28 punktach rozproszonych na terenie całej Ukrainy.

Występowanie nazwy **obličje* ‘twarz’ na Łużycach dokładniej pokazuje Atlas łużycki: oprócz powszechnej na Łużycach Dolnych formy (*h*)*obl'icъ*, na Łużycach Górnych w rozproszeniu i obocznie z inną nazwą występują formy *uobl'icъ*, *uoblečъ*. W słownikach łużyckich znane są powszechnie od połowy XVII wieku formy *wobličo*, *woblico*, *hoblico* (SSA VI 1, s. 38). Jako literackie przyjęto dłuż. *woblico* i głuż. *wobličo* obok *mjezwočo*.

Zapisane sporadycznie w Polsce *obl'ice* (285) trudno uznać za nazwę gwarową, odniesiono ją bowiem tylko do ‘oblicza postaci świętych na obrazach’. Podobny charakter ma również, pochodzące ze źródła spoza OLA, kasz. *obličé* ‘oblicze, twarz’ (np. Pana Jezusa), określane jako uroczyste (Sychta III 271, Lorentz PW III 643). W języku polskim *oblicze* było bogato poświadczone od XIV wieku w znaczeniu ‘twarz’, poza tym w znaczeniach ‘wygląd’, ‘forma, kształt’ (SStp V 344–346, SP XVI, t. XIX 213–219). Z czasem znaczenie ‘twarz’, metonimicznie ‘wyraz twarzy’, ‘osoba’ (np. w zwrocie *przed obliczem* ‘w obecności’) stało się książkowe i uroczyste (por. np. SJPD V 477–478). Nie dziwi więc brak tej nazwy w znaczeniu ‘twarz’ w zapisach gwarowych OLA z terenu Polski.

Dotyczy to też Czech i Słowacji. W języku czeskim dawne *obličie*, poświadczone wprowadzić tylko kilkoma przykładami z zabytków religijnych i słownika, jest niewątpliwie nawet starsze niż upowszechniony później *obličej*, *obličej*, co podkreśla też Słownik staroczeski (Stčsl 54–57). Źródła słowackie, dawne i współczesne, nazwy **obličje* w ogóle nie notują.

Jak wspomniałem, wyraz **obličьje* najczęściej notowano na Ukrainie. Występuje on tu w postaciach: *ob^ltyč':e*, *ob^ltyč'e*, *ob^ltyč':e* i podobnie – w 8 punktach (w p. 405 i 471 zakończenie *-e* powstało zapewne z wcześniejszego *a* po miękkiej) oraz *ob^ltyč':a*, *ob^ltyča*, *ob^ltyč':a* i podobnie – w 20 punktach. Zapisy te są rozproszone po całej Ukrainie, tworząc nieco większe zagęszczenie wokół Kijowa i od Kijowa na wschód. ESUM III 250 przytacza ponadto ze słownika Żelechowskiego dialektalne postaci *облик* i *облич* w znaczeniu 'twarz'. Analogiczna postać *oblič* 'twarz' m. i f. występuje niezależnie w zabytkach serbsko-chorwackich z XVII–XIX wieku (RHSJ VIII 393).

W języku ukraińskim *обличье* poświadczone jest od XIV wieku w zwrocie „*пришедши/пришедъ пред(ъ) наше облич(ь)е*” w dokumentach z pogranicza polskiego i z Polski (Lwów, Przemyśl), np. w gramocie króla polskiego Kazimierza Wielkiego (1361), w gramocie wojewody przemyskiego (1391), w gramocie starosty ruskiego z Wyszni (1393), w przysiędze złożonej królowi polskiemu Jagielle (1400), por. SSUM II 69. W kartotece SUM XVI–XVII jest już sporo poświadczeń tego wyrazu w kilku postaciach: *облича* z początku XVII wieku, *обличє* z Żytomierza 1584, Smotrycza z II połowy XV wieku, z Kijowa 1619, 1625 i z Wysoczan na terenie Polski 1635 oraz *обличье* z Różanki 1598, z Kijowa i spod Kijowa 1614, 1627. Warto zwrócić uwagę na notowanie w XVI–XVII wieku tego wyrazu w wyrażeniach typu *обличье Божое, отъ облича земли* 'z powierzchni ziemi' itp. (Тымченко II 10–11). Werchratski przytoczył *облічча* z pogranicza węgierskiego (ESSJ XXVIII 9).

Formę *обліччя* podaje Hrinč III 15. Staje się ona literacką nazwą 'twarzy' w języku ukraińskim, por. *обліччя* 'twarz' i liczne zwroty związane z tą nazwą (SUM V 525).

Wyraz **obličьje* w znaczeniu 'twarz' oraz 'wyraz twarzy' '(ogólny) wygląd zewnętrzny' ma dosyć bogate poświadczenie również w języku białoruskim i rosyjskim. W języku białoruskim występuje on od XV wieku w postaciach *обличье*, *обличе*, *обличие*, *обличче*, *обличье* w znaczeniu 'twarz', metonimicznie 'wyraz twarzy', 'osoba', np. w zwrocie *перед/пред обличье/обличе* 'przed oblicze', też 'przód, fasada', 'powierzchnia', 'wygląd' (HSBM XXI 176–177). Brus. *облічче* 'wygląd', 'rysy twarzy' oraz 'twarz' z żywego języka białoruskiego połowy XIX wieku bez lokalizacji regionalnej notował też Nosowicz 1870: 348.

Słownik współczesnego języka białoruskiego notuje *аблічча* w znaczeniu 'twarz', 'rysy twarzy' i 'ogólny wygląd zewnętrzny' (TSBM I 57). Natomiast w materiałach OLA z terenu Białorusi nie ma ani jednego zapisu tego wyrazu w znaczeniu 'twarz', podobnie w Atlasie białoruskim (LAB III 41, s. 37). W źródłach spoza OLA odnotowano jednak z gwar białoruskich **obličьje* 'twarz': ze wschodniej Mohylewskiej *аблічча* n. 'twarz' (Bialkievič 1970: 26) oraz z dwóch miejscowości na Polesiu w rejonie Stolina (na zachód od Turowa): *Обліч'е, ек у мойй дочкі* (Мачуль), *на обліч'е поглядзець, то добра жонка* (В. Малешава), por. Turański słownik III 227 i ESSJ XXVIII 9. Trudno ocenić te

sporadyczne zapisy gwarowe na Białorusi. Możliwe jest nawiązanie do dawnych poświadczeń tego wyrazu w języku białoruskim (por. wyżej), jednak ze względu na archaiczność językową Polesia (por. Cychun 1974) możemy mieć do czynienia z zachowaniem dawnego reliktu. Do języka pisanego na Białorusi dostał się ten wyraz głównie pod wpływem polskim. Jak podałem wyżej, wyrażenie *przed naszym obliczem* we wschodniej Słowiańszczyźnie szerzyło się z Polski. Dzięki temu i **obličʲje* w znaczeniu ‘twarz’ uległo tu pewnemu rozszerzeniu, zostawiając trwalszy ślad przede wszystkim w języku ukraińskim. Do języka ukraińskiego przeszło z języka polskiego też kilka współrzecznych formacji o zbliżonej semantyce, jak poświadczone w XIV–XV wieku *облычны* ‘osobisty’, *облычнѣ*, *обличнѣ*, *объличнѣ* ‘osobiście’ i *обличность* – *пред обличностію* (*чиєю*) ‘w czyjej obecności’ (SSUM II 69) ze stpol. *obliczny* ‘obecny, osobisty’, *oblicznie* ‘osobiście, we własnej osobie’ i *obliczność* – *przed czyjąś oblicznością* ‘w czyjejś obecności’ (SSStp V 346–348). U Beryndy występuje *обличній* w znaczeniu ‘obecny’, ‘tutejszy’ (cytuję za HSBM XXI 176). Podobnie w języku białoruskim XV–XVII wieku: *обличный* ‘dotyczący twarzy’, *обличнѣ* ‘osobiście’, *обличность* ‘twarz’ i w wyrażeniach *передь/предь обличностью*, *при обличности* ‘w czyjej obecności’ (HSBM XXI 174–176).

W języku staroruskim wyraz *обличие* ma liczne poświadczenia w znaczeniach ‘postać’, ‘obraz’, ‘wygląd zewnętrzny’, ‘podobizna’, prawnicze ‘dowód winy’ itp., natomiast znaczenie zbliżone do ‘twarz, oblicze’ w zwrocie „*пришедъ/пришедши предь* (nie *передъ*!) *наше* (koroля) *обличе/обличье*” odnosi się do wspomnianych już dla języka ukraińskiego źródeł związanych z pograniczem polsko-ukraińskim (SrezMat II 522, SRJ XI–XVII, t. XII 78–79), później jednak SSRLJ VIII 217–218 notuje *обличье* nie tylko w powszechnym znaczeniu ‘powierzchność’, ‘wygląd zewnętrzny’, lecz także – i to określając je jako potoczne – w znaczeniu ‘twarz’. W OLA jednak nazwy **obličʲje* w znaczeniu ‘twarz’ z gwar rosyjskich nie zanotowano ani razu.

Na południu Słowiańszczyzny nazwy **obličʲje* w znaczeniu ‘twarz’ w OLA nie zapisano nigdzie. Jedynie w materiałach spoza OLA odnotowano dawne *obličʲje* w znaczeniu ‘twarz’ w Dračevicy na wyspie Brač (tu też w tym znaczeniu *oblišťvo*) oraz na wyspie Vrgade z pracy Jurišicia (ČDL I 683).

W dawnych materiałach źródłowych była ona jednak na południu Słowiańszczyzny dobrze poświadczona: w tekstach starsłowiańskich (SJS II 477), a później na terenie słoweńskim i serbsko-chorwackim. W języku słoweńskim *obličʲje* w znaczeniu ‘twarz’ było znane w XVI–XVIII wieku (Megiser, Pohlin, Janez Krstnik), por. Plet I 734 i Bezłaj II 140. Jeszcze Pleteršnik podawał je bez żadnego kwalifikatora, natomiast SSKJ III 201 już znaczenie to uznał za książkowe. Na terenie serbsko-chorwackim *obličʲje* / *obličʲje* ‘twarz’ było powszechnie notowane w dawnych słownikach i innych źródłach, dziś natomiast – jak się zdaje – jest ono w tym znaczeniu dosyć rzadkie, a dominują znaczenia ‘postać, forma, kształt’, ‘wygląd zewnętrzny’, ‘powierzchność’ (RHSJ VIII 395–396, słowniki dwujęzyczne).

Na terenie Bułgarii i Macedonii w świetle nowszych opracowań słownikowych znajomość wyrazu **obličьje* (przytacza je z Macedonii ESSJ XXVII 8–9) wydaje się wątpliwa.

Jak widać z powyższego przeglądu, obecnie niewielki zasięg wyrazu **obličьje* ‘twarz’ w gwarach słowiańskich ma uzasadnienie historyczne: w pewnych językach stał się on wyrazem uroczystym, ograniczonym do wyższego stylu języka literackiego lub nawet uległ zanikowi, gdzie indziej jego użycie się rozszerzyło, zresztą nieraz chyba dzięki wpływom międzyjęzykowym.

Wyraz **obličajь* ‘twarz’ ESSJ XXVIII 6 też uznaje za prasłowiański, uważając go za sufiksalny wariant bardziej rozpowszechnionej postaci **obličьje*.

W OLA nazwa **obličajь* (*obličej*, *vobličej*, *wobličej*) tworzy zwarty areał obejmujący Czechy właściwe i południowe Morawy. W języku czeskim jest ona licznie poświadczona już od XIV wieku w dwóch postaciach różniących się iloczasetem: *obličej* i *obličejь* ‘twarz’, też ‘wyraz twarzy’, ‘wygląd zewnętrzny’, ‘postać, forma’ (Stčsl 54–57, Jg II 776, Kott II 224), z czasem ustaliła się w języku literackim forma *obličej* bez długości (PS III 709–710, SSJČ II 249).

Jest ona również bogato reprezentowana – co ESSJ zupełnie pomija – w tych znaczeniach w dawnych zabytkach słowackich z XVI–XVIII wieku w postaciach *obličaj* i *obličej* (HSSJ III 39–40). *Obličaj* w znaczeniu ‘twarz’ notuje też słownik współczesnego języka słowackiego (SSJ II 428) i to bez żadnego kwalifikatora. Natomiast w słowackim słowniku gwarowym znajdujemy tylko jedno poświadczenie tego wyrazu (*oblišaj*) spod Revúcy (SSN II 481). Jest to więc niewątpliwa pożyczka z języka czeskiego, ograniczona do odmiany książkowej języka.

Również w języku staropolskim odosobnione postaci *obliczaj* i *obliczej* z Psalterza floriańskiego i Mamotrektu lubińskiego (SSp V 344; cytowany przez ESSJ VI 6 Słownik warszawski – SW III 374 powtarza tylko przykład z Psalterza) oraz z Modlitewnika Konstancji (1527) niewątpliwie zostały przejęte z języka czeskiego (Basaj, Siatkowski 2006: 187).

Forma **obličajь* znana jest ponadto z południowej Słowiańszczyzny. Miklosich LP 468 podał csł. *обличан* o znaczeniu oderwanym ‘postać, forma’ (*χαρακτήρ*, figura). W języku słoweńskim jest poświadczony *obličaj* w znaczeniu ‘twarz’ z Miklosicha i z dwóch źródeł XIX-wiecznych oraz w znaczeniu ‘forma’ (Plet I 734), ale słownik współczesnego języka SSKJ już tego wyrazu w ogóle nie notuje. Również na gruncie serbsko-chorwackim w XVII–XIX wieku był znany *obličaj*, któremu słowniki Jambrešicia, Voltidzii, Stulicia i Šulka przypisują znaczenie ‘twarz’, natomiast w innych źródłach znajdujemy znaczenie ‘postać’ (RHSJ VIII 393). Dziś na terenie serbsko-chorwackim wyraz ten wyszedł z użycia. Trudno powiedzieć, jaki stosunek mają nazwy południowosłowiańskie do nazwy czeskiej: wspólne dziedzictwo lub może raczej niezależne innowacje. W świetle przedstawionych materiałów jej prasłowiańskość jest bardzo wątpliwa.

Materiały OLA pozwalają na weryfikację pewnych wcześniejszych ustaleń dotyczących rozpowszechnienia nazw **obličьje* i **obličajь* ‘twarz’ w językach słowiańskich.

Nazwa **tvarь* występuje w OLA w zwartym areale na terenie Słowacji i Polski (tu nieraz określana jako książkowa), z którym łączy się zachodnia Białoruś i południowo-zachodnia Ukraina oraz dwa punkty na Morawach: na północ od Blanska (194) i koło Šumperku (195). Materiały ze źródeł historycznych pokazują, że nazwa ta na pewnych terenach rozszerzyła swój zasięg, gdzie indziej zaś doszło do zróżnicowania między językiem literackim (książkowym) a potocznym i gwarami lub do jej zaniku.

W języku staroczeskim *tvář* f. występuje powszechnie w znaczeniu ‘twarz’ i ‘wyraz twarzy’, rzadziej ‘charakter, kształt, postać’. Hasła tego w Słowniku staroczeskim nie ma, bo jeszcze nie opublikowano odpowiedniego tomu, ale bogatą jego dokumentację przynosi hasło *obličej, obličej, obličie* (Stčsl 54–57), gdzie podano paralelne do wyrazu hasłowego użycia wyrazu *tvář* w różnych tłumaczeniach biblijnych. Szczególnie ciekawe są oboczne użycia obu wyrazów wykorzystane do ich zróżnicowania stylistycznego, jak np. „všecka *tvář* jeho *obliče*ge na té loktuši napsána jest” VeronK 110, „s jasnú *tvář*í a ochotným *oblicze*gem přivíta [král Řeky]” TrojL 10b, „řád, mile, s ochotnú *tvář*í, s jasným *oblicze*gem” RokPostB 147. Ograniczając się dalej do użycy wyrazu *tvář* na oznaczenie części ciała, należy zwrócić uwagę, że późniejsze słowniki pokazują przesunięcie znaczeniowe. Jg IV 677–678 określa *tvář* jako ‘przednia część głowy’, Kott IV 236–237 obok częstego ‘przednia część głowy’, tj. ‘twarz’, sporadycznie podaje też ‘jedno lice’, tj. ‘policzek’, PS VI 329–330 na pierwszym miejscu ma ‘část obličeje, lice’, tj. ‘policzek’, na drugim zaś (jednak z bogatą dokumentacją źródłową) jako książkowe ‘obličej’, tj. ‘twarz’, SSJČ III 917 też na pierwszym miejscu daje znaczenie ‘policzek’, a na drugim ‘twarz’ – jednak bez żadnego kwalifikatora. Jak widać, ocena stylistyczna wyrazu *tvář* w znaczeniu ‘twarz’ w języku czeskim nie jest jednoznaczna. Tylko dwa poświadczenia w OLA z gwar przemawiają za tym, że czes. *tvář* stała się wyrazem zdecydowanie książkowym.

W języku słowackim wyraz *tvár* f. jest poświadczony w znaczeniu ‘twarz’, ‘wyraz twarzy’ od XVI wieku (HSSJ VI 128–129), a słownik języka współczesnego, pomijając różne znaczenia przenośne, też określa *tvár* jako ‘twarz’, ‘wyraz twarzy’, ale jako rzadkie i książkowe podaje również znaczenie ‘policzek’. Gwary słowackie, jak wynika z materiałów OLA, mają zgodnie z językiem literackim powszechnie *tva:r*, *tvar*, na wschodzie *tvar*’ (226–232), jedynie w p. 208 *huba*.

W języku polskim wyraz *twarz* w znaczeniu ‘przednia strona głowy’ występuje powszechnie od XV wieku (SSp IX 233–234). Stał się on także neutralną nazwą ‘twarzy’ w języku ogólnym. Natomiast dawniej synonimiczne *lice* i *oblicze* nabrały zabarwienia uroczystego i podniosłego. W materiałach OLA **tvarь* notowano niemal powszechnie na terenie całej Polski, nieraz z określeniem, że jest to wyraz literacki. Zapisywano również, często obocznie, takie nazwy, jak **gōba*, **pys//kъ*, **morda*, mające w języku ogólnym nacechowanie pejoratywne.

Nazwa **tvarь* ‘przednia część głowy’ na Białorusi i na Ukrainie pojawiła się zapewne pod wpływem polskim (choć słowniki etymologiczne białoruski i ukraiński o tym nie wspominają), za czym przemawia geografia i historia tego wyrazu w obu tych językach. Na Białorusi **tvarь* (*tvar*, a w p. 337 na pograniczu z Wileńszczyzną nawet *tvaš*) wykazuje największe zagęszczenie na zachodzie, gdzie były najsilniejsze wpływy polskie. Jeszcze wyraźniej widać to w Atlasie białoruskim, gdzie **tvarь* jest bogato poświadczona w gęstszej siatce punktów, zwłaszcza pod Brześciem i Grodnem. Częstość nazwy **tvarь* na tym terenie obserwujemy też w SłPogr V 97. Na możliwość wpływu polskiego na tych terenach zwracają uwagę autorzy LAB III, s. 37: “У заходняй частцы, дзе больш доўгі час мела ўплыў польская субстанцыя, большую канцэнтрацыю мае назва *твап*”. Sporadycznie jednak nazwa ta pojawia się, zwłaszcza na południu, aż po granicę z Rosją (w p. 380 w postaci *tvarь*, z miękkim *r* pod wpływem rosyjskim).

Na Ukrainie szczególnie często występuje **tvarь* w części południowo-zachodniej kraju (tu nieraz nawet jako nazwa jedyna), w rozproszeniu jednak spotykamy ją w części zachodniej niemal aż po Kijów (powszechnie w postaciach *tvar*, *twar*, na Ukrainie Zakarpackiej zaś *tvarь*, *twarь*). Na Białorusi i na Ukrainie można wyznaczyć szeroki pas przejściowy, gdzie **tvarь* koegzystuje z innymi nazwami, głównie z nazwą **lice*. Na Białorusi i na Ukrainie wyraz **tvarь* jest poświadczony późno. Dokładniejszej dokumentacji słowniki historyczne jeszcze nie podały. Z Białorusi Bułyka 1980: 128 przytacza *твапъ* ‘twarz’ z 1529 roku, przypisując ją wpływowi polskiemu (*lice* ‘twarz’ ma poświadczenia wcześniejsze, por. wyżej). Z czasem stała się ona literacką nazwą ‘twarzy’, z tym że *твап*, -y przybrał tu rodzaj męski. Materiały OLA i Atlasu białoruskiego niestety informacji o rodzaju zapisywanego wyrazu nie przynoszą (jedynie SłPogr V 97, przytaczając dwie formy określa ich rodzaj: *твап* m., *твапа* f.). W materiałach OLA w polskim punkcie 287 (Słomianka, pow. Mońki) występuje forma *tvar*, na *tvaru*, znana też w pobliskim Knyszynie, por. *tfar*, na *tfaru* u Kudzinowskiego (Rembiszewska 2007: 204). Rodzaj męski należy tu zapewne przypisać wpływowi białoruskiemu.

W języku ukraińskim **tvarь* sporadycznie pojawia się na początku XVI wieku, częściej od drugiej jego połowy, podczas gdy synonimiczne nazwy *лице* i *обличье* wcześniej (por. wyżej). Szerzenie się nazwy *твап* ‘twarz’ na Ukrainie dobrze ilustrują materiały kartoteki SUM XVI–XVII (dostarczone mi łaskawie przez Redakcję Słownika). Jej pierwszy, niezlokalizowany terytorialnie, zapis pochodzi już z początku XVI wieku. Od drugiej połowy XVI wieku występuje dosyć powszechnie na Wołyniu: w Łucku 1566, 1593, Włodzimierzu Wołyńskim 1567, 1596 i 1650, Ostrogu 1587, 1598 i 1603, 1607, koło Równego 1629. Pod koniec XVI wieku pojawia się też w Żytomierzu 1583, 1605, 1618. W XVII wieku nazwa ta ma już szeroką lokalizację terenową: Lwów 1605, 1606, 1616, 1642, Poczajów koło Tarnopola 1618, Kijów 1619, 1621, 1625, 1627, 1637, Boryspol pod Kijowem 1615, Czernihów 1646, Dermań 1605, poza tym występuje w zabytkach, których powstanie lokalizuje się w Wilnie 1616, 1620, Słucku 1616 i Ustrzykach w pld.-wsch.

Polsce (z I połowy XVII wieku). W porównaniu z materiałami OLA **tvarь* ma tu podobny, a częściowo nawet szerszy zasięg. Licznymi przykładami z XVI–XVII wieku nazwę *тварь* f. ‘twarz’ dokumentuje też Tymčenko II 386 (wskazując jako źródło polski wyraz *twarz*). Dziś w języku ukraińskim *твар* ‘twarz’ uważa się za nazwę przestarzałą (SUM V 45).

Wyraz **tvarь* w znaczeniu ‘twarz’ pojawił się może nawet w rosyjskich gwarach południowo-zachodnich, por. *тварь* ‘пыка, лицо, рожа’ u Dała IV 394–395, choć lokalizację u Dała można też odnieść do Ukrainy i Białorusi. W języku literackim *тварь*, dziś zresztą już przestarzały, ma zabarwienie pejoratywne i znaczy ‘stworzenie’, ‘bydlę’ oraz obelżywie ‘drań, kreatura’ (SSRLJ XV 154–155).

Należy dodać, że psł. wyraz **tvarь* zapewne miał pierwotne znaczenie ‘to, co zostało stworzone, utworzone’, ‘istota żywa’ ‘stworzenie’, a znaczenie ‘twarz, oblicze’ rozwinęło się wtórnie z pierwotnego ‘to, co ukształtowane, utworzone’, ‘forma, kształt, postać’ (Boryś SE 656). W SSSt IX 233–234 znaczenia te zresztą umieszczono przed znaczeniem ‘oblicze, facies’.

Wyraz **obrazь* jako nazwa części ciała został zanotowany w OLA tylko na południu Słowiańszczyzny: rzadziej jako ‘twarz’, częściej jako ‘policzek’. W znaczeniu ‘twarz’ występuje w dwóch niewielkich skupiskach: w południowo-zachodniej Słowenii (*ob^lras*, *ob^lbras*, *wab^lras*, *ubr^lg^l:s* i podobnie) oraz w dialektach bułgarskich na obszarze sięgającym od Sofii aż po granicę z Grecją (*ob^lras*, *ob^lbras* itp.), a także w płn. Grecji (*ob^lras* 850, 851). Z dialektów macedońskich w OLA brak tego wyrazu, natomiast Drvošanov 2005: 22 ma kilka przykładów na *образ* ‘twarz’ z zachodniej Macedonii oraz północnej Grecji. Poza tym odnotowano go w kilku punktach chorwackich (w pld. Włoszech 44a, na wyspach adriatyckich 37, 42, we wsch. Austrii 147a oraz w p. 30, 52), w Bośni (48), Czarnogórze (71, 72) i we wsch. Bułgarii (131). Zazwyczaj w punktach, w których wystąpił **obrazь* w znaczeniu ‘twarz’, dla ‘policzka’ notowano nazwy inne (**lice*, **buza*), jedynie w punktach 30, 37, 42, 48, 52, 71 i 72 zapisano **obrazь* w obu znaczeniach ‘twarz’ i ‘policzek’.

Omawiana nazwa w znaczenia ‘twarz’ i/lub ‘policzek’ jest bogato poświadczona z południa Słowiańszczyzny w materiałach spoza OLA.

W języku słoweńskim *obraz* jako nazwa ‘twarzy’ występuje już w XVI w. u Dalmatina. W tym znaczeniu notuje ją też zarówno Plet I 741–742, jak i słownik współczesny – SSKJ III 218–219.

Chorwacki *obraz* i serbski *образ* poświadczają słowniki w obu znaczeniach: ‘twarz’ i ‘policzek’ z bogatą dokumentacją sięgającą XV/XVI wieku (RHSJ VIII 448–451, RSHKJ II 876–877). Poświadczenia gwarowe z obu języków przytacza ESSJ XXIX 64.

W obu znaczeniach podawany jest przez słowniki też mac. *образ*, przy czym RMJ II 15 na pierwszym miejscu daje znaczenie ‘twarz’, na drugim ‘policzek’, TRMJ III 435 natomiast odwrotnie.

Z terenu Bułgarii liczne poświadczenia wyrazu **obrazь* w obu znaczeniach z gwar podaje ESSJ XXIX 63–64. Słowniki bułgarskie znaczenia ‘twarz’ i ‘policzek’

uzależniają od miejsca akcentu. Różnie też oceniają ich żywotność. Postać *óbpaz* z akcentem na sylabie początkowej w znaczeniu ‘twarz’ RSBKE II 311 określa jako ludową, przytaczając cytaty z twórczości P.P. Sławejkowa, BTR⁴ 551 zaś znaczenia ‘twarz’ nie opatruje żadnym kwalifikatorem, RBE XI 166–168 wreszcie znaczenie ‘twarz’ uważa za przestarzałe i dialektalne, wskazując przykłady z twórczości K. Konstantinowa i L. Karawelowa oraz z pieśni ludowych. RRODD 302 *obpáz* w znaczeniu ‘twarz’ jako wyraz gwarowy przytacza z N. Filipowa. Postać *obpáz* z akcentem na sylabie końcowej BTR⁴ 551 i RBE XI 168 zgodnie uznają za gwarową i przypisują jej znaczenie ‘policzek’. Materiały OLA takiego zróżnicowania znaczenia związanego z miejscem akcentu nie potwierdzają. W wypadku nazwy ‘twarzy’ widoczne jest natomiast w OLA pewne zróżnicowanie terytorialne: postaci z akcentem na sylabie końcowej grupują się w pobliżu Sofii (123, 126, 127, 133), natomiast postaci z akcentem na sylabie początkowej są zlokalizowane bardziej na południe (139, 140, 141, 850, 851) oraz w Dobrudży (131). Zapisy oznaczające ‘policzek’ mają w OLA zazwyczaj akcent na końcu. W materiałach przytaczanych przez ESSJ l.c. sprawa jest jeszcze bardziej skomplikowana.

W materiałach porównawczych spoza OLA **obrazь* pojawia się w znaczeniu ‘twarz’ sporadycznie również w północno-wschodniej Słowiańszczyźnie, por. ukr. *óbpaz* ‘twarz’ m.in. spod Charkowa (Hrinč III 23) i ros. *óbpaz* ‘twarz’ spod Archangielska (SRNG XXII 191). Są to najpewniej innowacje niezależne.

Należy zwrócić uwagę na powszechnie przyjmowane przypuszczenie, że psł. **obrazь* (od **obrězati*, **obraziti*) pierwotnie oznaczał ‘to, co jest wyrzeczane, wycięte w drzewie’, ‘wyciosane w kamieniu’ > ‘ryty wizerunek, rzeźba’ > ‘figura, posąg’ > ‘podobizna, kształt, postać’ i dopiero wtórnie ‘twarz’, ‘policzek’ (ESSJ XXIX 63–66, ESJS IX 565–566, Boryś SE 375).

Wyraz **vidь* w OLA w znaczeniu ‘twarz’ występuje lokalnie na Białorusi i na Ukrainie. Na Białorusi zapisano go w okolicy Homla i Brześcia. Dodatkowe punkty z nazwą **vidь* ‘twarz’ w Atlasie białoruskim też pochodzą głównie z tych stron, ale sporadycznie odnotowano **vidь* także w pobliżu Połocka (LAB III 41, s. 37). Zaskakujące są różnice fonetyczne w zapisach tej nazwy w obu atlasach: w OLA mamy wyłącznie postać *v'id*, w Atlasie białoruskim także *biđ*, ale częściej *быд*. Poza tym w OLA w p. 386 na południe od Mińska występuje *v'id* (obocznie z *tvar* i *m'orda*), w Atlasie białoruskim podano tam zaś tylko *твар* (w Atlasie tym jest to p. 115). Liczne poświadczenia nazwy *biđ* ‘twarz’ przytacza też ESBM II 123–124, jednakże są to przeważnie odesłania do wcześniejszych słowników, których materiał trudno zlokalizować w terenie, wyraźnie wskazany jest tam jedynie region Homla.

Na Ukrainie **vidь* (*vyd*, *vid*, *vyđ*, rzadziej *v'id*) koncentruje się w szerokim pasie przy granicy z Białorusią, ale tworzy też niewielkie wysepki na Zakarpaciu (467, 468) oraz na wschodzie Ukrainy (494, 502, 512). Nazwę **vidь* zapisywano w OLA zazwyczaj obocznie z innymi nazwami: na 24 zapisy tylko 3 są jedynymi

w danym punkcie. Zdaniem autorów Atlasu białoruskiego wyraz ten należy do warstwy językowej właściwej folklorowi (LAB III s. 37).

W języku białoruskim *вид* w znaczeniu ‘twarz’ poświadczony jest już pod koniec XV wieku, a później notowano go też w XVI–XVII wieku (HSBM III 257–258), historyczny słownik ukraiński powołuje się na dwa źródła (1489 i 1601), przytaczane również w słowniku białoruskim. Współczesny słownik ukraiński uważa *вид* ‘twarz’ za nazwę synonimiczną z *обличчя* (*те саме, що обличчя* – SUM I 381), natomiast komisja ukraińska jako nazwę literacką ‘twarzy’ podała jedynie *обліччя*. Rosyjski słownik gwarowy dla nazwy *вид* znaczenia ‘twarz’ nie notuje (SRNG IV 273), natomiast w Słowniku współczesnego języka rosyjskiego są dwa cytaty, gdzie wyrazowi *вид* można przypisać znaczenie ‘twarz’, ‘wygląd twarzy’: „чей *вид* напомним смутно Ему забытые черты” i „он [Телемак] прекрасен и *видом* и станом” (SSRLJ II 347–352).

Jak się zdaje, psl. **vidь* miał pierwotnie znaczenia ‘widok’, ‘wygląd zewnętrzny’, ‘forma, kształt’ (ESBM II 123–124), a znaczenie ‘twarz’ wykształciło się wtórnie na terenie białorusko-ukraińskim. Ciekawe, że **vidь* ‘twarz’ ma paralelę w litewskim *vėidas* ‘twarz’, ‘wygląd’.

Z Łużyc zapisano w OLA nazwę ‘twarzy’ *b’ezučōi* (235), *b’ezučō* (237). Dokładnie jej lokalizację i różne formy fonetyczne w gęstej siatce punktów przedstawia Atlas łужицький. Występuje ona na terenie Górnych Łużyc oraz w dialektach przejściowych i pogranicznych z Dolnymi Łużycami w postaciach: *b’ezučōč*, *b’ezučōčē*, *b’ezučōce*, *b’ezučōči*, *b’ezučocy* oraz *mēzučōč*, *mēzučōčē* (SSA VI 1, s. 38). Jest to pierwotne złożenie **medjь//očьje* (*// > y*) o znaczeniu strukturalnym ‘miejsce między oczami’. Schuster-Šewc I 35 podaje jako pierwotne **mēdji očьje*, jednakże dla języków łужицьких nie ma potrzeby przyjmowania wtórnej nosówki w przyimku głuż. *mjezy* i dłuż. *mjazy* (por. zresztą Schuster-Šewc II 930–931: hasło *mjezy*). Fonetyczne przejście *m > b* i odwrotnie znane jest wielu językom słowiańskim. W słownikach łужицьких wyraz ten poświadczony jest od XVIII wieku i notowany w postaciach: *bjezwočō*, *bjezwoči* (*beswoczō*, *beswoczī* itp.) oraz *mjezwočō*, *mjezwoči*. Słowniki łужицькие poświadczają też, nieznane w materiałach Atlasu łужицького, formy *dowočō* i *wobličwo*. Na powstanie tego złożenia mógł mieć także wpływ zwrot ‘uderzyć kogoś między oczy (w twarz)’, przedstawiony w Atlasie łужицьким na kolejnej mapie (SSA VI 2, s. 40).

Podobne złożenie w znaczeniu ‘twarz’ zanotowano w OLA w punkcie słoweńskim na terenie Austrii południowej: *medūčə* (148), które należy sprowadzić do pierwotnej postaci **medočьje*. Wyraz *medōčьje* znany był w języku słoweńskim w XIX wieku z takich autorów, jak Peter Dunjko (1827), A. J. Murko (1832–1833) i M. Cigale (Plet I 562), a dziś *medōčьje* uważane jest za wyraz książkowy (SSKJ II 723). Oba słowniki znaczenie tego wyrazu definiują w sposób opisowy ‘miejsce między oczami’.

Nazwa łужицькая i słoweńska powstały zapewne niezależnie, chyba że wchodzi tu w grę jakiś nieznamy mi wzór obcy.

Sporadycznie zanotowany na terenie Grecji (*lice, rot* 107) w znaczeniu ‘twarz’ wyraz **рътъ* (łączy się z psl. **ryti*) ma potwierdzenie z dialektów macedońskich u Drvošanova 2005: 22 z płn.-zach. Grecji, z Albanii i z zachodniej Macedonii spod Kiczewa. W OLA natomiast powszechnie występuje na wschodzie Słowiańszczyzny w znaczeniu ‘usta’, a w formie liczby mnogiej **ръты* sporadycznie w Czechach jako ‘wargi’, por. Waniakowa 2008: 130.

Wyraz **Skornь* (*S* > *š*) zanotowano w dwóch punktach na Morawach w znaczeniu ‘twarz’: *tva:ř, škraň* (194) i *škraň* (201). W OLA występuje on częściej w znaczeniu ‘dolna szczęka’ oraz ‘skroń’, por. Siatkowski 2008b: 246–248.

W OLA zapisano kilka wyrazów oznaczających ‘twarz’, które w językach literackich są zazwyczaj nacechowane pejoratywnie. W OLA notowano je jako neutralne lub przestarzałe, nieraz też jako pejoratywne. Są to wyrazy: **gõba*, **pys//kъ* (*//* > *ъ*), **pyka*, **užarja*, **roža* < **rodja*, **rydlo*, **morda*.

Nazwę **gõba* ‘twarz’ zapisano w OLA dosyć często z dialektów polskich (*gemba, gẽmba, gymba, gamba* – 50 razy, por. też ESSJ VII 78) i czeskich (*huba* – 18 razy, por. też ESSJ VII 78), poza tym sporadycznie na pld.-zach. peryferii dialektów słowackich (*huba* w p. 208, jej występowanie na tym terenie potwierdza SSN I 636). W materiałach spoza OLA pojawia się sporadycznie *ryďá* ‘twarz’ na północy Białorusi koło Brasławia (SiPogr I 495). Zazwyczaj **gõba* notowano w OLA obocznie z innymi nazwami ‘twarzy’, przy czym była ona dosyć często określana jako przestarzała, nieraz jako pejoratywna (w p. 247, 248, 257, 276), zwykle jako neutralna wobec innej uważanej za literacką, jak np. w Polsce **tvarь*. Lokalnie w dialektach polskich, a zwłaszcza na Śląsku i w południowo-zachodniej Małopolsce, a także w dialektach czeskich na Morawach i na Śląsku **gõba* notowano jako jedyną w danym punkcie nazwę ‘twarzy’. W językach literackich, jak już wspomniałem, **gõba* bywa nacechowana pejoratywnie. SSJČ I 661 *huba* w znaczeniu ‘twarz’ uważa za nazwę zgrubiałą. Pol. *gęba*, poświadczona w znaczeniu ‘twarz’ od XV wieku (SSTp II 409–410, SP XVI, t. VII 323–327), dziś w znaczeniach ‘usta’, ‘wargi’, ‘twarz’, ‘policzki’ uważana jest za potoczną i rubaszną (SJPD II 1108–1111).

Wyraz **gõba* w OLA ma szersze zasięgi w znaczeniach ‘usta’ (m. 16 – L 1384) oraz ‘wargi’ (m. 17 – L 1388), por. Waniakowa 2008: 129.

Wyraz **pys//kъ* (*//* > *ъ*) w znaczeniu ‘twarz’ zanotowano w OLA zaledwie w kilku punktach, zawsze obocznie z innymi nazwami: na Morawach (*pysk* 197), w Polsce (*pysk* 259, 325, *pisk* 285) oraz na Ukrainie (^l*pysok* 502, 507). SUM VI 364 ukr. *пiуcок* w znaczeniu ‘twarz’ określa jako potoczne. Dwukrotnie (w p. 197 i 259) określono go jako pejoratywny. W materiałach spoza OLA nazwę tę w znaczeniu ‘twarz’ spotykamy jeszcze w dialektach białoruskich (ESBM X 277–278). Poza tym w OLA IX na m. 16 ‘usta’ zanotowano **pys//kъ* w 20 punktach na Ukrainie, jednakże w innych niż w znaczeniu ‘twarz’ oraz sporadycznie na Morawach (197) i w Polsce (268), a na m. 3 ‘policzek’ w pld.-wsch. Polsce (321) i na Ukrainie (453). Natomiast przytaczany przez ESUM IV 377 łuz. *pysk*

w znaczeniu ‘twarz’ polega na nieporozumieniu, ponieważ słowniki łużyckie *pysk* określają jako ‘dziób’ lub ‘pysk’, ‘ryj świni’ (Schnabel, Schnauze, Rüssel), por. też Schuster-Šewc III 1198–1199. W języku czeskim, polskim, ukraińskim **pys//kъ* współcześnie używany jest w połączeniach typu *dostać/dać w pysk, po pysku* w pejoratywnym (wulgarnym) znaczeniu ‘dostać/dać po gębie, po twarzy, po ustach’, podobnie w gwarach (SGPK IV 459, Sychta IV 60), por. też ukr. dial. “*Писок роспустив, як циган файду*” (Hrinč III 154) i dawne z XVII w. brus. „што вынесемо в *писку*, тоє мѣти бѹдемь в зыску” (HSBM XXIX 402–403). Wyraz **pys//kъ* zapewne oznaczał pierwotnie ‘coś nadętego, wydętego’, por. Waniakowa 2008: 129.

Nazwa **pyka* (może łącząca się z rdzeniem **pykъ*, por. ESBM X 268, 280) tworzy w OLA wyraźny areal na Ukrainie w pobliżu Połtawy i Charkowa i niewielką wysepkę na pograniczu ukraińsko-rosyjskim, na północno-wschodnim krańcu Ukrainy i na południu Rosji (849 – punkt językowo ukraiński). Ukr. *пiка* pejor. o ‘twarzy’ notuje Hrinč III 150 ze źródeł pochodzących z połowy XIX wieku. Dziś ukr. *пiка* oznacza zazwyczaj ‘twarz dużą i tłustą’, ‘twarz o wydętych policzkach’ (ESUM IV 367, SUM VI 350). W materiałach spoza OLA areal ten ma nawiązania w płd.-wsch. Białorusi: *пiка* ‘twarz’ w okolicy Homla i na pograniczu z Briańskiem (ESBM X 268, u Nosowicza też *пiка*, por. ESBM IX 124) oraz na południowym wschodzie Rosji: *пiка* koło Briańska (SRNG XXXIII 189) oraz *пiка* pod Orłem, Kurskiem, Woroneżem i nad Donem (Dal III 110, SRNG XXVII 22, ponadto w okolicy Noworosyjska nad Morzem Czarnym).

Wyraz *хар’а* w znaczeniu ‘twarz’ zanotowano w OLA tylko w trzech punktach: na wschodzie Ukrainy (502) i w północnej Rosji: na północ od Wołogdy (619) i na wschód od Iwanowa (706 – tu jako nazwę ekspresywną). W języku rosyjskim *хiря* oznacza przede wszystkim ‘maskę’, a w języku potocznym ‘(brzydka) twarz’ z zabarwieniem grubiańskim (SSRLJ XVII 54), podobnie brus. *хiра* (TSBM V/2, 178). Współczesny słownik ukraiński tego wyrazu w ogóle nie notuje. Mamy tu najpewniej do czynienia z przekształceniem pierwotnego **ухаря* (od *ухо*), które miało znaczenie ‘maska’. Znaczenie ‘twarz’ jest wtórne (por. przypis Trubačeva w ESRJ Vasmera IV 225–226).

W OLA wyraz **roža < *rodja* ‘twarz’ został zanotowany w dwóch punktach na północy Rosji: na północ od Wołogdy (619) i na wschód od Iwanowa (706 – tu jako nazwa ekspresywna). Jako gwarową podawał ją Vasmer ESRJ III 492 spod pobliskiego Jarosławia. W różnych zwrotach o odcieniu pejoratywnym pojawia się wyraz *рiжа* ‘twarz’ z tych i dalszych okolic w SRNG XXXV 146–147. W języku rosyjskim pejor. *рiжа* ‘twarz’ poświadczona jest od XVI wieku (SRJ XI–XVII, t. XXII 194). Podaje ją też Dal IV 101, a słownik współczesny zalicza do warstwy potocznej (SSRLJ XII 1400–1401). Jest rzeczą zastanawiającą, że nazwy tej nie podają słowniki języka ukraińskiego (SUM) i białoruskiego (TSBM), pojawia się natomiast jako wyraz obraźliwy w SłPogr IV 300 (por. też ESBM XI 168) z lokalizacją w Bobrownikach na Białostocczyźnie, zapewne jako nowsza

pożyczka z języka rosyjskiego. W materiałach spoza OLA znajdujemy poza tym współrdzenny derywat z sufiksem *-ajb* – **rožajb* oznaczający m.in. ‘twarz’. *Рожай* ‘twarz’ poświadczony jest na początku XV wieku w Latopisie ipatowskim, a potem też w XVI–XVII wieku (SRJ XI–XVII, t. XXII 195), poza tym w połowie XIX wieku został odnotowany z gwary pod Kostromą *рожа́й* ‘лицо, обличье’ (SRNG XXXV 145). Znaczenie ‘twarz’ w *рожа* i *рожа́й* rozwinęło się zapewne wtórnie z pierwotnego ‘(ładny lub brzydki) wygląd zewnętrzny’.

Wyraz *ryło* jako rzadszy obok *l'ico* został zapisany w OLA w znaczeniu ‘twarz człowieka’ w jednym punkcie na północy Rosji (572). Zazwyczaj wyraz ten jest używany w niektórych językach słowiańskich w znaczeniu podstawowym ‘pysk, morda zwierzęcia’, ‘ryj świni’, a tylko potocznie z odcieniem pejoratywnym (wulgarnym lub obelżywym) odnoszony jest do ‘twarzy człowieka’, por. ros. *рыло* ‘o twarzy człowieka’ (SRJ XI–XVII, t. XXII 275–276, Dal IV 117–118, SSRLJ XII 1623), podobnie w gwarach rosyjskich w różnych połączeniach wyrazowych o zabarwieniu pejoratywnym (SRNG XXXV 309), brus. *рыла* w języku ogólnym grubiańsko ‘o twarzy człowieka’ (TSBM IV 736) i z gwary pod Pińskiem (ŚlPogr IV 325), ukr. *рiло* obelżywie ‘twarz człowieka’ (Hrinč IV 16, SUM VIII 534). Na ogół uważa się, że jest to derywat utworzony za pomocą formantu *-dlo*: **rydlo* od **ryti*, por. np. Vasmer ESRJ III 528, ESBM XI 235, ESUM V 82–83. Sławski SP I 104 przyjmował tu sufiks *-lo*, co wydaje się mniej prawdopodobne. Występujące w polskim języku potocznym bardzo nieuprzejme, wprost wulgarne *ryło* (*dać komu w ryło*) ‘twarz lub usta człowieka’ (USJP III 1102, ISJP II 526) jest niewątpliwie nowszą pożyczką z rosyjskiego. Od XV wieku znane było nazwisko *Ryło*, najpewniej pochodzenia wschodniego, choć występujące w różnych regionach Polski (SSNO IV 531, por. też Linde V 176).

Dla pojawiającego się w materiałach OLA wyrazu *morda* ‘twarz człowieka’ przyjmowano wpływ irańskiego *mərəða* ‘głowa’ lub łac. *mordere* ‘gryźć, jeść’ (np. Vasmer ESRJ II 652, ESUM III 512), ale raczej mamy tu do czynienia z pochodnym od czasownika **mьrdati* ‘machać, merdać’ rzeczownikiem **mьrda* o pierwotnym znaczeniu ‘pysk zwierząt przeżuwających’ (poruszający się w czasie przeżuwania paszy), por. ESBM VII 69 (z dalszą literaturą – P.B. Крайчук), Bańkowski SE 210, Boryś SE 336. W języku polskim jest to późna pożyczka wschodniosłowiańska, na co wskazuje postać fonetyczna wyrazu z kontynuantem *or* na miejscu *ьr*, a poza tym ogólnopolska *morda* w podstawowym znaczeniu ‘pysk krowy’ gwarom znana jest głównie na wschodzie Polski oraz na Mazowszu i w północnej Małopolsce. We wspomnianych językach literackich wyraz ten w znaczeniu ‘twarz (usta) człowieka’ ma silnie negatywne zabarwienie emocjonalne (por. SSRLJ VI 1255–1256, SUM IV 801, TSBM III 174, SJPD IV 833–834).

W materiałach OLA natomiast widać pewne zróżnicowanie w nacechowaniu emocjonalnym tego wyrazu. Zanotowany tylko w trzech punktach polskich (259, 267, 295) zawsze był określany jako pejoratywny, przeważnie też jako pejoratywny odnotowany tylko w 7 punktach rosyjskich, natomiast częściej zapisywany

w dialektach białoruskich i ukraińskich zazwyczaj nie ma żadnego kwalifikatora lub określano go jako dawny (383, 397, 399, 409, 444), tylko wyjątkowo jako pejoratywny (337). Szeroką znajomość wyrazu ^l*morda* w znaczeniu ‘twarz ludzka’ na terenie całej Białorusi potwierdza ESBM VII 69 i w gęstej siatce punktów Atlas białoruski (LAB III 41, s. 37). Gwarowy słownik rosyjski ma *мóρда* ‘twarz człowieka’ spod Pskowa, Tweru i Smoleńska (SRNG XVIII 257–258), w OLA natomiast wprawdzie rozproszone punkty obejmują znacznie rozleglejszy teren, zarówno na północy, jak i na południu. Sporadycznie na południu Rosji w p. 846 zanotowano derywat *mar^ld’aka* pejoratywnie o ‘twarzy ludzkiej’. Jego znajomość (*мордѣка*) w języku ukraińskim potwierdza ESUM III 512.

Kilka zanotowanych w OLA pożyczek obcych oznaczających ‘twarz ludzką’ przeważnie ma dosyć ograniczony zasięg lokalny.

Częstsza jedynie pożyczka niemiecka **ksiřt* z niem. dial. *ksiřt* ‘Gesicht – twarz’ występuje powszechnie w dialektach czeskich (19 poświadczeń) oraz w dwóch słownościach na terenie Austrii południowej. W dialektach czeskich notowano postaci *ksiřt*, *ksi:řt* (178), *ksift* (181, 187) oraz *gziřt* (177, 182) i *gzyřt* (197, 202), w punktach słoweńskich *ksi:řt* (146, 148). W języku czeskim jest to pożyczka późna – notuje ją dopiero PS II 424 z cytatai z autorów piszących w I połowie XX wieku (R. Medek, K. Čapek, J. John) i ma nacechowanie zdecydowanie pejoratywne (wulgarne), por. też SSJČ I 1025. W materiałach OLA nazwę tę określono jako ekspresywną tylko raz (w p. 177), jako przestarzałą 6 razy, raz jako rzadką, najczęściej zaś zapisywano ją bez żadnego kwalifikatora. Słownik współczesnego języka słoweńskiego uważa *ksiřt* ‘twarz’ za należącą do niższego stylu potocznego. W materiałach spoza OLA znajdujemy tę pożyczkę jeszcze w języku słowackim: słownik historyczny ma *ksicht* ‘twarz’ raz z r. 1780 (HSSJ II 154), a słownik współczesny określa ją jako potoczną i ekspresywną (SSJ I 785). Słownik gwarowy poświadcza ją kilkoma przykładami ze Słowacji zachodniej, środkowej i wschodniej (SSN I 896). Kartoteka SGPA ma *gzyřt* ‘twarz’, też w zwrocie *kupować na gzyřt* ‘kupować na kredyt’ wyłącznie ze Śląska Cieszyńskiego.

W słoweńskim p. 10 odnotowano obok *l’ice* też *f’ri:s* (**f’riř*), przejęty zapewne z niem. *Fresse* wulgarnie o ‘ustach’. Jako należący do niższego stylu potocznego potwierdza *f’riř* ‘twarz’ słownik współczesnego języka słoweńskiego (SSKJ I 656).

Zanotowany w OLA tylko we wschodniej Bułgarii **surat* – *su^lrat* (137, 142) występuje u Drvořanova 2005: 22 jeszcze we wschodniej Macedonii (Dełczewo, Berowo) i pod Sołuniem oraz w postaci ^l*surat* w zachodniej Macedonii pod Debarem i Bitolą. Jest to pożyczka tur. *suret* (z arab. *řūrā*) ‘obraz, podobizna’ (řkaljić 575, Skok III 363). Turcyzm ten znany jest (był) dosyć szeroko na Bałkanach w kilku postaciach, por. np. bułg. *cypār* ‘twarz’, ‘usta’ (RSBKE III 336, BTR⁴ 938), mac. *cypar* ‘twarz’, ‘wygląd twarzy’ (RMJ III 351), sch. *súre* n., *súret* m., *surāt* m. itp. ‘obraz’, ‘wygląd twarzy’ (RHSJ XVII 43, Skok l.c.).

Zanotowana w pld.-zach. Bułgarii pożyczka grecka **omjař* od grec. *ομοίασα* (od czas. *ομοιάζω* ‘jestem podobny’, por. BER IV 879): *l’ice*, *om^las* (122), *om^las*,

li'ce (125) dawniej miała szerszy zasięg w całej niemal południowej Bułgarii. Bogatą jej lokalizację w znaczeniu 'twarz' w różnych postaciach fonetycznych podaje BER l.c.: *óмяз, óмяс, óмec* od Krumowgradu na wschodzie, przez okolice m. Smoljan, po miejscowości Goce Delczew, Bansko, Błagojewgrad, Dupnica (Stanke Dimitrow), Samokow (tu występują postaci *óмляс, óмняс*) i Kjustendił. Występuje ona też w Macedonii i w dialektach słowiańskich na terenie Grecji. Drvošanov 2005: 22 zanotował *омяз* w pojedynczych punktach na wschodzie koło Berowa, poza tym koło Bitoli i pod Dolną Prespą (tego ostatniego punktu jednak na mapie nie zaznaczył). Bułg. *óмяз* 'twarz' notował też Gerov III 364 (por. też RBE XI 573), a TRMJ III 513 mac. *омяз* 'twarz' określa jako dialektalne.

Zanotowana w słoweńskim p. 2 nazwa 'twarzy' *mú:ža* zapewne stanowi pożyczkę friul. *mùse* 'faccia – twarz' (NPVF 634–635) lub wenec. *muza*, por. też wł. *muso* 'pysk, morda', żart. 'gęba, morda' (Bezłaj II 209 s.v. *múza* 'grymas, wyraz twarzy', 'człowiek robiący grymasy' oraz Skok II 488 s.v. *múso*).

Występująca sporadycznie w słoweńskim p. 1 nazwa 'twarzy' ¹*vįsta*, ¹*vįšta* zapewne została zapożyczona z wł. *vista* 'obraz', 'wygląd zewnętrzny'.

Sporadyczna w znaczeniu 'twarz' ¹*buza* (obok ¹*lici*) w macedońskim p. 113a jest najpewniej pożyczką alb. *buzë* (przyjmuje się tu również relikt bałkańskiego – dolnomizyjskiego substratu), por. Skok I 246, BER I 87. Wyraz ten częściej występuje na południu Słowiańszczyzny w znaczeniu 'policzek'.

W dwóch punktach na wschodniej Ukrainie wśród licznych nazw synonimicznych 'twarzy' zanotowano *mar'muza* (493), *mar'myza* (502). Inne źródła potwierdzają tę nazwę 'twarzy', przypisując jej wyraźny odcień pejoratywny (wulgarny), por. ukr. *мармуза* 'poжа, харя' z XVI wieku (Тымченко I 421), ukr. dial. *мармúза* i *мармýза* (Hrinč II 406), podobnie we współczesnym słowniku ukraińskim (SUM IV 630) oraz dial. brus. *мармýза, мормýза* 'харя, морда' z Polesia. Jest to pożyczka litew. *marmũžė* 'morda' (ESBM VI 232).

Zanotowany wśród innych nazw synonimicznych 'twarzy' wyraz *kalafa* w p. 259 (Promno w Poznańskim) ma potwierdzenie w kartotece SGPA z Kramska (Konińskie) i Jędryska (Lublinieckie), gdzie jednak jest określany jako pejoratywny (pogardliwy). Jest to najpewniej pożyczka z łaciny: w średniowiecznej łacinie polskiej poświadczona jest forma *calapha* 'policzek' z 1389 roku, którą można zestawić ze średniowieczną formą łacińską *colaphus* (pochodzącą z grec. *κόλαφος*) 'uderzenie pięścią (w twarz)' z XIV–XV wieku (SLŚP II 27, 565). Wyraz ten mógł wyjść ze środowiska kościelnego (od kleryków).

Policzek

Zaczynam od wyrazów utworzonych od tych rdzeni, od których pochodziły również nazwy 'twarzy'. W ramach poszczególnych rdzeni omawiam najpierw takie same, a następnie różniące się morfologicznie, zazwyczaj pod względem

słowotwórczym. Z kolei przedstawiam nazwy nienawiażujące pod względem formy do określeń ‘twarz’.

Słowo **licE* ($E > o = lic = b-o$) w znaczeniu ‘policzek’ zajmuje znacznie mniejszy obszar niż w znaczeniu ‘twarz’. **LicE* ‘policzek’ tworzy kilka niezbyt rozległych, niełączących się ze sobą, arealów. Największy obejmuje całą Słowację oraz południowo-zachodnią Polskę i Ukrainę Zakarpacką. Mniejszych wysepek jest kilka: w Słowenii p. 11 (z oboczną formą ^l*li:ca* f.), z którym łączą się trzy punkty na terenie Austrii (146, 148, 147a), w pñ.-wsch. Bułgarii (p. 130, 137, 138, 143 i p. 131 z formą ^l*lici* – dokładniej zasięg tej wyspy określa Atlas bułgarski (BDAob 466, m. L 72), w zach. Czechach (p. 175, 176, 178) i na Łużycach. Poza tym **lice* i pochodne w znaczeniu ‘policzek’ zanotowano w OLA w rozproszeniu: na terenie Grecji (*lici* 112 – nazwa *lice* tworzy tu szerszą wysepkę, por. BDAob 466, m. L 72 oraz Drvošanov 2005: 39), Rumunii (168), na Morawach (195), w kilku miejscach na terenie Polski (243–245, 254, 258, 264, 273, pl. *lica* 269, *licy* pl. 322), na Ukrainie (414, 422, 429, 431, 497, ^l*lyc’a* 490) oraz na północy Rosji (548, 557 i ^l*l’c’ina* 621).

Zbliżony, jednak dokładniejszy, zasięg nazwy **lice* ‘policzek’ na terenie Polski podaje MAGP IX 417, s. 44–45. Atlas ten uwzględnia liczbę mnogą ‘policzki’: „*Lica* charakteryzują Śląsk, południową Małopolskę i południowo-wschodnie pogranicze (tutaj też *lice*), Warmię i Pomorze lewobrzeżne (bez północnej części Kaszub), gdzie *lice*; *lice* występuje też w Ostródzkim i na Mazurach”. Z kolei AJK III 101, s. 35–38 szczegółowo przedstawia zasięg tej nazwy ‘policzka’ na objętym badaniami terenie: „słowo występuje w większości dialektów kaszubskich, w północnej części dialektów kociewskich i w części krajniackich”. Notowano tu formy *lico*, *lice* n., *lica* f., *lice* plt. Na podstawie kartoteki SGPA podano też w AJK formę żeńską *lica* z Warmii i Mazur oraz z Lubelskiego i Rzeszowskiego, przeniesioną do kategorii femininów z często używanej formy liczby mnogiej *lica*.

W słoweńskim p. 18 zapisano ^l*le:ĩćęce* (**ličbnice* pl.), którą słowniki słoweńskie podają w znaczeniu ‘kość licowa (jarzmowa)’, por. *ličnica* Plet I 517, *ličnica* SSKJ II 604. Oprócz możliwego tu przeniesienia znaczenia wchodzi w grę też zwykła pomyłka eksploratora.

Porównanie obu map pokazuje, że znaczenia ‘twarz’ i ‘policzek’ wyrazu **licE* (**lice*, **lic = b-o*) są wyraźnie zróżnicowane geograficznie. Tylko kilkanaście razy zanotowano go w OLA w tym samym punkcie w obu znaczeniach, a mianowicie w Słowenii (5, 7, 10, 19, 20), w p. 112 na terenie Grecji, w Bułgarii (130, 138, 143), w p. 168 na terenie Rumunii, na Ukrainie (422, 469, 470, 485, 497) i na północy Rosji (548, 557). W dwóch punktach ukraińskich odnotowano rozróżnienie: w znaczeniu ‘twarz’ ^l*l’ce* (448) i ^l*lyc’e* (490), a w znaczeniu ‘policzki’ ^l*lyc’a* pl. (448, 490). W rosyjskim p. 621 zapisano formy współrdzenne: ^l*l’c’o* ‘twarz’ i ^l*l’c’ina* (**ličina*) ‘policzek’. ESSJ XV 75 z terenu Bułgarii podaje *лици* sg. ‘twarz’ i *лици* pl. ‘policzki’.

Jak już wspomniałem, przy omawianiu nazw ‘twarzy’, **lice* występowało w słowiańskich językach literackich w obu znaczeniach: ‘twarz’ i ‘policzek’, przy czym często trudno je dokładnie rozdzielić.

Na południu Słowiańszczyzny **lice* stało się literacką nazwą ‘policzka’ jedynie w języku słoweńskim (tu *lice* w znaczeniu ‘twarz’ jest przestarzałe – SSKJ II 601–602). Podobnie w gwarach poza Słowenią **lice* ‘policzek’ jest zupełnie sporadyczne.

W językach wschodniosłowiańskich **lice*, historycznie rzadko poświadczone w znaczeniu ‘policzek’, zachowało się w tym znaczeniu w gwarach głównie na Ukrainie Zakarpackiej i sporadycznie na terenach z nią sąsiadujących oraz na północy Rosji.

W zachodniej Słowiańszczyźnie obraz jest skomplikowany: na Łużycach *lico* ‘policzek’ występuje zarówno w gwarach, jak i w językach literackich (por. wyżej), podobnie na Słowacji *lice* (SSJ II 41), w czeskim *lice* n., mające dawniej znaczenia ‘twarz’ i ‘policzek’, ustaliło się w znaczeniu ‘twarz’, ale później stało się wyrazem książkowym (SSJČ I 1107) – w gwarach natomiast zachowało się na peryferii w znaczeniu ‘policzek’, w języku polskim, dziś książkowe *lice* zarówno w znaczeniu ‘twarz’, jak i ‘policzek’ (SJPD IV 120–121), poświadczone jest w gwarach dosyć szeroko, głównie zaś na peryferiach, w znaczeniu ‘policzek’.

W większości gwar polskich w znaczeniu ‘policzek’ występuje natomiast nasza innowacja – derywaty od **lice*: **poličьkъ* m. (*pol’iček*, *pol’icek*, *pul’iček*, *pul’icek*), **Poličьka* f. (*P > b*; *pʷol’ička*, *pol’ička*, *bulicka* 296), w liczbie mnogiej **Poličьky* pl. (*P > b*; *pol’ičk’i*, *pol’ick’i*, *bul’ick’i* 296), mogące nawiązywać zarówno do formy męskiej, jak i żeńskiej (np. w p. 296), **poličьko* n. (*pol’ičko*, *pol’icko*, *pul’ičko*, *pulicko*) oraz **polikъ* m. (*pulik*, *pul’ik*, *pol’ik*).

Mają one podobny zasięg jak w MAGP IX 417, s. 42–45, ale ich dokładniejsze porównanie utrudnia fakt, że są one w MAGP podane zazwyczaj w liczbie mnogiej: *policzki* (w liczbie pojedynczej zatem *policzek* m. lub *policzka* f.), *policzka* (w liczbie pojedynczej *policzko*), *poliki* (w liczbie pojedynczej *polik* m. lub może też *polika* f.), *pólika* (sg. f. lub liczba mnoga od **poliko*), wreszcie też f. *pólica*. W MAGP l.c. pojawiają się też formy typu *pólliczki*, *pólliczka*, *półliczki*, *półliki* wskazujące na element *pół-* w nagłosie. Tę wielką różnorodność form słowotwórczych tego wyrazu potwierdzają również materiały kartotekowe SGPA podane w AJK III 101, s. 37–38. Na terenie objętym przez AJK odnotowano formy: *policz(e)k*, *póliczek* m., *policzka*, *póliczka* f., w liczbie mnogiej *policzki* oraz *pólik*, *pulik* m., *polica* f. i w liczbie mnogiej *poliki*.

Policzek w języku polskim zanotowany jest już od roku 1376 w znaczeniu ‘uderzenie w twarz’ (SStp VI 347). W tym znaczeniu znane są również czes. *poliček* też od XIV wieku (Stěsl 579, por. też Machek 1949: 229–230) oraz łż. *polick*, poświadczony u Jakubicy i w dialektach (Schuster-Šewc III 1126). Natomiast znaczenie ‘boczna część twarzy, policzek’ pojawia się w języku polskim dopiero ok. 1500 roku. Etymologicznie **poličьkъ* należy uznać za derywat od wyrażenia

przymikowego *po licu* ‘po twarzy’ o pierwotnym znaczeniu ‘uderzenie po twarzy, po policzku’, por. Zwoliński 1947: 74–78, 1948: 118–121, Bańkowski SE II 687, Boryś SE 460. Znaczenie ‘policzek’ wykształciło się później. Podobnie tłumaczy się podana wyżej łużycka nazwa ‘twarzy’ *mjezwočo*, *mjezwoči* też związana pierwotnie z ‘uderzeniem między oczy’, z którego się rozwinęło ‘miejsce między oczami’ > ‘twarz’ (por. wyżej).

Pojawiające się w gwarach polskich formacje słowotwórcze typu *półliczek*, *półlik* (w OLA przypadkowo nie odnotowane) należy, moim zdaniem, przypisać etymologii ludowej, tłumaczącej je jako ‘pół lica, połowa lica’. Analogiczna forma pojawiła się też w języku czeskim w dawnym słowniku Rešla (Jg III 265), por. czes. *poliči* ‘polouhlaví, sinciput – połowa głowy zwierzęcia’ (por. Machek l.c.). Bąk 1947: 172–174 uważał je za pierwotne, stanowiące podstawę, jego zdaniem, późniejszych postaci *policzek*, *polik*. W świetle danych historycznych i fonetycznych (późnego pojawienia się w języku polskim *u* niezgłoskotwórczego) tłumaczenie takie należy uznać za nieuzasadnione.

Formy *policzek*, *policzka*, *policzko* uległy dezintegracji słowotwórczej na *pol-iczek*, *pol-iczka*, *pol-iczko*, w których sufiksy *-iczek*, *-iczka*, *-iczko* potraktowane jako deminutywne zostały zastąpione przez „podstawowe” *-ik*, *-ica*, *-iko*, co doprowadziło do powstania form *polik*, *polica*, **poliko*.

Podobnie zapewne należy tłumaczyć zanotowany sporadycznie w OLA w Promnie (259) pod Poznaniem wyraz *pulas* ‘gruby policzek’ obocznie z *pulik* ‘policzek’. Kartoteka SGPA potwierdza go augmentatywnymi nazwami ‘policzka’ w Złotnikach pod Kaliszem (*pulas* i *puliχ*) oraz z Kramska (Konińskie) *pulosy*. Tu deminutywny sufix *-iczek* został zastąpiony przez zgrubiałe sufiksy *-as* lub *-ich*. Zaproponowałem dla formy z p. 259 uogólniony zapis **po-l=-as-ъ*.

W materiałach OLA *tvář* (**tvarь*) w znaczeniu ‘policzek’ zanotowano tylko w zachodniej części terytorium czeskiego: w Czechach właściwych (w 12 punktach) oraz w zachodnich Morawach (189, 190, 192, 195). Ciekawe, że w p. 195 *tvář* wystąpiła także w znaczeniu ‘twarz, oblicze’. W czeskim języku literackim *tvář* ostatnio jest używana właśnie głównie w znaczeniu ‘policzek’ (SSJČ III 917, por. wyżej, s. 19). Zapisaną w OLA w pld.-wsch. Polsce *tpaš* (326) zalecono potraktować jako brak nazwy, tymczasem w MAGP IX 417, s. 45 *twarze* ‘policzki’, rzadziej też tylko w nom. sg. *twarz*, zanotowano w znacznej części pogranicza wschodniego: koło Augustowa i w pasie od Ostrowi Mazowieckiej i Bielska Podlaskiego aż po Tomaszów Lubelski (łącznie w ponad 20 punktach), ponadto w Niebieszczanach pod Sanokiem i na zachodzie w Drawsku pod Czarnkowem. Dziwi tak szybki zanik tej nazwy ‘policzka’ na tym terenie, bowiem materiały do OLA zbierano tu niewiele później niż do MAGP.

Wyraz **obrazь* w znaczeniu ‘policzek’ zajmuje duży zwarty teren w centralnej części południowej Słowiańszczyzny, poza przeważającą częścią Słowenii i Bułgarii (dokładniej zasięg tej nazwy w zachodniej Bułgarii i w wyspie koło Plewen wyznacza BDAob 466, m. L 72). W języku chorwackim, serbskim

i macedońskim jest on również literacką nazwą ‘policzka’. Poza tym występuje wyśpowo w kilku punktach na terenie Austrii (146a, 148a), Węgier (152, 153), Rumunii (167, 169), w Bułgarii (126) i w Grecji (852 – BDAob 466, m. L 72 wyznacza tu sporą wysepkę z tą nazwą na pograniczu bułgarsko-greckim i bułgarsko-tureckim). Wyraz ten notowano natomiast w znaczeniu ‘twarz’ w dwóch niewielkich skupiskach: w południowo-zachodniej Słowenii i w części dialektów bułgarskich oraz w wielu rozproszonych punktach na terenie południowej Słowiańszczyzny (por. wyżej, s. 21). Zasięgi te zazwyczaj się wykluczają, jednakże w kilku punktach (30, 37, 42, 48, 52, 71, 75) zapisano **obrazъ* w obu znaczeniach. Odnotowanej sporadycznie w Bułgarii w p. 121 formy *obrazje* (**obrazъje*) w znaczeniu ‘policzek’ w innych źródłach nie znalazłem.

Zapisany tylko raz na terenie Grecji wyraz **рътъ* w znaczeniu ‘policzek’ (*obras*, *rot* 108, potwierdzony z tych stron przez Drvošanova 2005: 39) ma w OLA we wschodniej Słowiańszczyźnie znaczenie ‘usta’, a w formie liczby mnogiej **ръты* znaczenie ‘wargi’ w Czechach.

Wyraz **Skorŋb* ($S > \dot{s}$, $R > \emptyset$) w znaczeniu ‘policzek’ zanotowano w OLA w trzech punktach na Morawach: *škraň*, *tva:ř* (192), *škaň*, *tva:ř*, *li:ce* (195), *škraň* (196). Należy przypomnieć, że w sąsiednich punktach na Morawach wystąpił wyraz **Skorŋb* w znaczeniu ‘twarz’ (por s. 24). Na północy Kaszub zaś zapisano postać **skorŋja* – *s’karňa* (241, 242). Dokładniej jej zasięg w północnej kaszubszczyźnie (łącznie w 31 punktach) wyznacza AJK III 101, s. 35–36. Stanowi ona jeden z nielicznych – będących dziś jeszcze w użyciu – reliktyw rozwoju **tort* > *tart*, zanotowanym przez wszystkich słownikarzy kaszubskich, znanym również w słowiańszczyźnie (*skarní âŋ*).

Nawiązujący do częstej w dialektach polskich i czeskich nazwy ‘twarzy’ **goba* (por. wyżej, s. 24) wyraz **poľgobъkъ* zanotowano sporadycznie pod Kielcami: *puŋgambek* (294) i *puľgebek* (302). Ma on szerokie nawiązania w gwarach polskich, również w wielu formach pokrewnych. MAGP IX 417, s. 44–45 podaje: „W Małopolsce, raczej wschodniej, na dwóch zwartych obszarach wystąpiły *pógębki*, *półgębki*... poza tym *pógębki*, *półgębki* wspólnie z formami *pogąbki*, *pógąbki* i *półgąbki* tworzą dwa dalsze obszary w zachodniej Małopolsce i w Łęczyckiem (wyjątkowe są *półgąbki* w Suwalskiem)”. Nazwy te odnotowują też słowniki: dawny *pogębek* ‘uderzenie w twarz’ (SStp VI 293, SP XVI, t. XXVI 155, Linde IV 263) oraz znany do dziś *półgębek*, występujący w zwrocie frazeologicznym *mówić półgębkiem* ‘mówić niewyraźnie’, ‘mówić od niechcenia’ (Linde IV 303, SJPD VI 1361–1362).

Wyraz **pys//kъ* ($// > \text{ь}$), nieco częściej notowany jako pejoratywna nazwa ‘twarzy’ (por. wyżej, s. 24–25), został zapisany sporadycznie też w znaczeniu ‘policzek’ w Polsce (*pol’iček*, *pysk* – *pol’iček* to po m’astowymu 321) i na Ukrainie (¹*pysok* 453).

Wyraz **mъrda*, częściej notowany jako zazwyczaj pejoratywna nazwa ‘twarzy’, został też zapisany w OLA w znaczeniu ‘policzek’ na Białorusi (¹*morda*

365, 375, 384, 389, 400) i na Ukrainie (^l*morda* 402, 405, 417, 425, 426, 434, 437, 455). Brus. *мóрда* ‘policzek’ ma potwierdzenie w Atlasie białoruskim, ale występującej w OLA w p. 389 nazwie ^l*morda* odpowiada tam *шчэ́ка* (tam punkt 54A, LAB III 42, s. 37).

Obca **buza* (zapewne z alb. *buzë*), zanotowana w znaczeniu ‘twarz’ jedynie w macedońskim p. 113a, występuje w OLA jako nazwa ‘policzka’ w znacznej części Bułgarii, głównie na zachodzie i na południu, a ponadto na południowym wschodzie nad morzem. Dokładniej zasięg nazwy *бýза* w tym znaczeniu na terenie Bułgarii i terenach sąsiadujących wyznacza BDAob 466, m. L 72 oraz Drvošanov 2005: 39. Występuje ona poza Bułgarią na terenie północnej Grecji i w Turcji (też w jej części azjatyckiej), poza tym tworzy małe wysepki koło Debaru w Macedonii i w Albanii koło Korczy.

Drvošanov 2005: 40 z Suchej pod Sołuniem podaje jako ‘policzek’ pożyczkę turecką *сypar*, która częściej w dialektach macedońskich występuje w znaczeniu ‘twarz’ (por. s. 27).

Obecnie przechodzę do omówienia nazw ‘policzka’, których nie notowano w OLA w znaczeniu ‘twarz’.

Najszerzy wśród nich zasięg ma **ščeka*, pl. **ščeky*, występująca powszechnie w całej niemal wschodniej Słowiańszczyźnie. Brak jej tu jedynie na południowo-zachodniej peryferii Ukrainy: na Zakarpaciu i w kilku sąsiednich punktach. Notowano formy: brus. *ščá'ka*, *ščы'ka*, *šče'ka*, *ščo'ka* itp. (podobnie w Atlasie białoruskim *шчакá*, *шчыкá*, *шчэкá*, *шчокá*, *шчóка*, nieco powszechniej niż w OLA, por. LAB III 42, s. 37, na mapie jednak osobnym znakiem oznaczono tylko występującą w dwóch punktach formę *шчóка*, wszystkie pozostałe formy z akcentem na końcu zmapowano zaś jako *шчакá*), ukr. *ščo'ka*, *šče'ka*, *ščoka*, *ščeka* itp., ros. *ščo'ka*, *ščo'ka*, *šč'e'ka*, *šč'e'ka*, *šča'ka*, *šč'a'ka* itp. W dwóch rosyjskich punktach zapisano formę (formalnie) deminutywną: **ščec'ьka*: *ščoc'ka* (528), *šč'oč'ka* (821).

Zachodnia granica nazwy **ščeka* w znaczeniu ‘policzek’ w OLA pokrywa się mniej więcej z białorusko-polską i ukraińsko-polską granicą państwową. Odstępstwa są tu niewielkie: po polskiej stronie w p. 287 obok *pol'icek* zapisano wschodnie *scoka*, natomiast na pograniczu ukraińsko-polskim po stronie ukraińskiej w kilku punktach nie odnotowano nazwy **ščeka*, a mianowicie w p. 401 i w bardziej oddalonym od granicy p. 403 zapisano tylko **mysa*, a w p. 414 i w bardziej oddalonych od granicy punktach 422, 429 i 431 tylko *ly'ce* (**lice*). Dosyć skomplikowana jest sytuacja na południowo-zachodniej peryferii ukraińskiej. Występuje tu w sposób zwarty **lice*, ale na samym pograniczu węgierskim w p. 483 zapisano tylko *ščoka*, podobnie w położonym bardziej na wschód p. 487 też tylko *ščo'ka*.

Trudno powiedzieć, jak tu obie nazwy układały się dawniej: czy ich przemieszczenie występowało i wcześniej, czy może nazwa **ščeka* stanowi relikw wobec szerzącej się później nazwy **lice*, czy może wreszcie **lice* było tu wcześniejsze, a **ščeka* weszła tu pod wpływem ukraińskiego języka literackiego.

Zapis *scoka* ‘policzek’ w p. 287 jest reliktem dawniej szerszego zasięgu tej nazwy w płn.-wsch. Polsce. MAGP IX 417, s. 45 notował *szczoki* ‘policzki’ w wąskim pasie na wschodnim pograniczu Polski od Rubcowa pod Augustowem przez Rybniki koło Białegostoku aż po Serpelice koło Białej Podlaskiej. Natomiast zanotowane w OLA *ščaka* ‘policzek’ na Pomorzu pod Sławnem oraz *ščaka* obok *ščęka* ‘policzek’ pod Pasłękiem należy uznać za przeniesione tu po II wojnie światowej przez polskich przesiedleńców ze Wschodu.

W języku polskim wyraz *szczęka*, mający znaczenie ‘kość czaszki, w której są osadzone zęby’, poświadczony jest od XVI wieku. Bliżej jego postaci fonetycznej w tym okresie nie znamy, ponieważ nie ukazał się odpowiedni tom SP XVI, ale nawet w XVII–XVIII wieku miał on jeszcze często formy beznosówkowe. W kartotece S XVII–XVIII stanowią one niemal połowę wszystkich (ponad 50) zapisów tego wyrazu: głównie *szczeka*, rzadziej *szczoka*. Wtórna polska postać z nosówką *szczęka* ustaliła się w polszczyźnie ogólnej później. W gwarach polskich postaci bez nosowości mają szeroki zasięg: „*szczeka*... w pd.-zachodniej, południowej i zachodniej Polsce, a *szczoka* na Mazowszu z Mazurami aż po Malborskie i Augustowskie oraz w części Lubelszczyzny, wyjątkowo w Żywieckiem” (MAGP VI 272, s. 84). Lokalnie może oczywiście wchodzić w grę zanik wtórnej nosowości polskiej.

W wypadku występującej na północnym wschodzie Polski nazwy *szczoka* ‘policzek’ mamy do czynienia z wpływem lub może tylko dawnym nawiązaniem semantycznym do wschodniej Słowiańszczyzny. Należy dodać, że Kudzinowski z Knyszyna podał wyraz *scoka* w znaczeniu ‘czoło’ (Rembiszewska 2007: 193).

Ze względu na brak odpowiednich tomów historycznych słowników języków wschodniosłowiańskich nie można jeszcze dokładniej prześledzić historii nazwy **ščeka* ‘policzek’ w tych językach. SrezMat jeszcze jej nie notuje, a słownik współczesnego języka rosyjskiego powołuje się na jego wcześniejsze poświadczenie w Słowniku Polikarpowa z 1704 roku (SSRLJ XVII 1653–1654). Nie ma jej w dawnym języku ukraińskim (SSUM), a na razie najwcześniejsze jej poświadczenie w tym języku pochodzi z XVI wieku (1562 r.), por. *шека* ‘policzek’, ‘szczęka’ (Tymčenko II 508). Dziś ukr. *щокá* oznacza ‘policzek’ (SUM XI 604). Brus. *шчакá*, pl. *шчóki* ‘policzek’ notuje TSBM V/2, 415. Pomijam tu oczywiście takie wtórne znaczenia występujące w językach wschodniosłowiańskich, jak ‘boczna strona czegoś’, ‘wysoki, skalisty brzeg rzeki’ itp.

Zanotowana sporadycznie w OLA **olnita* ‘policzek’ w punkcie słoweńskim na terenie Włoch (*lonita* 1) oraz w punkcie bułgarskim na terenie Grecji (*lanta* 850) ma bogate poświadczenia w materiałach porównawczych. W języku starosłowiańskim jest poświadczona w licznych zabytkach *ланиѣ* ‘policzek’ i związane z tym wyrazem charakterystyczne zwroty: *оударити, бити, заоушити по ланиѣѣ, за, въ, о ланиѣѣ* ‘uderzyć, bić w policzek’ (SJS II 106–107).

Ze słoweńskiego Plet I 499 podaje *lanita* ‘policzek’ powołując się na Cafa, Danjkę i zapisy Baudouina de Courtenay z Rezi, ale współczesny słownik sło-

weński SSKJ już tego wyrazu nie notuje. Z terenu chorwacko-serbskiego *lanita* – ланита ‘policzek’ znana jest z dawnego (1293–1302) tekstu cerkiewnego oraz z XIX-wiecznych słowników Stulicia (który niesłusznie widział tu rusycyzm) i Daničicia (RHSJ V 899, Skok II 263–264) oraz z XIX-wiecznych pieśni (RSHJ XI 218), poza tym występuje forma rodzaju nijakiego *lanito* – ланито ‘policzek’ w XIX-wiecznych pieśniach i w słowniku Stulicia (RHSJ l.c. i RSHJ l.c.). ESSJ XXXII 72 przytacza jednak także gwarowe (czakawskie) z wyspy Cres *lânita* i (z wioski Orlec) *lânita*. Często notowano tę nazwę na pograniczu bułgarsko-greckim. W Atlasie bułgarskim występuje w trzech wyspach: w pobliżu greckiej miejscowości Sere (po bułgarsku Сяр), na pograniczu grecko-bułgarskim od greckiej miejscowości Ksanti aż po Smoljan po stronie bułgarskiej oraz na południe od bułgarskiej miejscowości Krumowgrad. Etymologiczny słownik bułgarski na podstawie kartoteki gwarowej w Sofii przytacza ponadto *lânuta* spod m. Goce Delczew (Newrokop), z miejscowości nawiązujących do wysp w Atlasie bułgarskim: *lanúta* często ze środkowych Rodopów spod miasta Smoljan (ze słownika T. Stojczewa), *lânta* spod Ksanti, Sławna, Smoljan i z miejscowości Awren i Tichomir na południe od Krumowgradu, *lantá*, pl. *lanúti*, *lânti*, *lânty* spod Ksanti (por. też ESSJ l.c.). Słowo *lanúta* ‘policzek’ notują też słowniki bułgarskie: RSBKE II 7 jako dialektalne, RBE VIII 526 jako stare lub poetyckie z kilkoma poświadczeniami z XIX i XX wieku. W dialektach bułgarskich znane są też dialektalne *lânica* i *lânca* w znaczeniu ‘szczeka’, por. ESSJ XXXII 71.

W języku czeskim za rodzimy należy uznać tylko pochodny wyraz *lanitva* ‘szczeka’, ‘policzek’ (diabła), ‘boczna strona paszczy wieloryba’, występujący – jak podawał zresztą Machek ES-2, 320 – jedynie u Tomasza ze Štítneho z początku XV wieku (GbSl II 205). Kott powołuje się tylko na Štítneho (I 877) oraz na przytoczone ze Štítneho zdanie w rozprawie I.J. Hanuša (VI 1312). Zanotowana u Jungmanna *lanita* ‘policzek’ z publikacji J.S. Presla jest, zgodnie ze stwierdzeniem tego słownikarza, rusycyzmem (Jg II 262). Kott VI 813 podaje ponadto *lanita* ‘policzek’ ze słownika J. Šumavskiego.

Na wschodzie Słowiańszczyzny **olnita* jako cerkiewizm weszła do języka rusko-cerkiewnego i staroruskiego, por. ланита ‘policzek’ w Kodeksie Świętośława z 1076 r., w Ewangelii Ostromira i w innych staroruskich zabytkach religijnych (SrezMat II 8, SDRJ IV 388–389, SRJ XI–XVII, t. VIII 169), skąd przeszła też do języka białoruskiego (w HSBM XVI 289 ланита poświadczona jest od XVI wieku) i ukraińskiego. Później w językach tych **olnita* ‘policzek’ stała się przestarzała i ograniczona do języka poetyckiego, por. ros. *lanúta*, zazwyczaj w liczbie mnogiej *lanúty* (SSRLJ VI 56, Ożegov 278), brus. *laníta* zazwyczaj pl. *laníty* (TSBM III 19), ukr. *laníta*, zazwyczaj w liczbie mnogiej *lanítu* (SUM IV 444).

Mimo że we wschodniosłowiańskich językach literackich **olnita* jest najpewniej cerkiewizmem, to nie można wykluczyć dawnej jej znajomości na wschodzie. Mianowicie na Białorusi na Polesiu i na terenach sąsiednich zanotowano w gwarach *laníty* ‘policzki’, mianowicie pod Słuckiem i Kleckiem oraz w oko-

licy Mińska i Mołodeczna. Według Cychuna (1974: 50) mamy tu do czynienia z dawnym białorusko-południowosłowiańskim nawiązaniem leksykalnym.

Etymologicznie **olnita* ‘zagięta część ciała’ łączy się najpewniej z wyrazem **olkъtъ* ‘łokieć’, por. np. Vasmer ESRJ II 457, Sławski SE IV 460–461, ESSJ XXXII 72.

Zasięg zapisanego w OLA w kilku punktach we wschodniej Bułgarii wyrazu **storna* (*strə¹nə* 129, 136 i *stər¹na* 135, 142) dokładniej pokazuje Atlas bułgarski (BDAob 466, m. L 72). Oprócz obszernego zwartego areалу sięgającego od Wielkiego Tyrnowa i miasta Szumen przez Sliwen i Burgas na południe aż po Odrin na terenie Turcji występuje on w niewielkich wysepkach koło Silistry w Bułgarii i po rumuńskiej stronie granicy, w Rumunii na terenie północnej Dobrudży, w Turcji nad Morzem Marmara i w północnej Grecji w pobliżu miasta Sere. Wyraz ten stanowi modyfikację semantyczną stsl. wyrazu *страна* w jego podstawowym znaczeniu ‘strona, bok’ (SJS IV 173–174, poza tym też ‘kraj, kraina’, ‘okolica’, ‘naród’). Bułg. *страна* w znaczeniu ‘policzek’ notują też słowniki ogólne, por. RSBKE III 314–315, gdzie cytowany jest J. Jowkow i Elin Pelin (Dimityr Iwanow) oraz BTR⁴ 930.

Nazwę ‘policzka’ **vidlica*, pl. **vidlici* zanotowano w OLA na pld.-zach. peryferii Ukrainy: na Zakarpaciu (*ˈvylyc’a* 484), koło miejscowości Turka w obwodzie lwowskim (*ˈvylyc’a* 427), na południowy zachód od Czerniowiec (*ˈvəlyc’i* 486 i *ˈvələc’a* 496) oraz w p. 171 na terytorium Rumunii (*ˈvylyc’a*). W materiałach porównawczych wśród wielu znaczeń ukr. *вiлниця* najbliższe są ‘kość policzkowa’ (SUM I 422 ze względu na zewnętrzne podobieństwo tej kostki do widełek; jest to zapewne znaczenie pierwotne) i występujące w dialektach ‘boczna strona pyska zwierzęcia’ (Hrinč I 167 *вiлницi* – znaczenie piąte i ESUM I 375).

W dialektach wschodniosłowiańskich sporadycznie notowano w znaczeniu ‘policzek’, zazwyczaj obocznie z innymi nazwami, a zwłaszcza z nazwą **ščeka*, derywaty od **jagoda*: **jagodьka* na Ukrainie: *ˈjah’itka* (427, tu obocznie z **vidlica*) i *ˈjahadka* (438) oraz w Rosji *ˈjayətkə* (713), **jagodica* w Rosji: *ˈjagod’ica* (583) i *ˈjayəd’ica* (710) oraz **jagodьnica* w Rosji: *ˈjayadn’ica* (762, tu jako nazwa jedyna oraz w p. 799). Zapisana na Białorusi pod Grodnem *ˈjahav’ica* (343) stanowi zapewne skrócenie pierwotnej formy **jago(do)vica*.

Derywaty od **jagoda* o znaczeniu ‘policzek’ mają bogate nawiązania w materiałach porównawczych nie tylko we wschodniej Słowiańszczyźnie.

W MAGP IX 417, s. 45 podstawowe *jagody* ‘policzki’ występują w gwarach Małopolski na obszarze między Sandomierzem i Opoczmem, wyjątkowo też pod Ostrołęką. *Jagoda* ‘policzek’ poświadczona jest w polskim języku ogólnym od XV wieku (SStp III 90–91, por. też SP XVI, t. IX 146–148 i Linde II 226–227). SJPD III 298 znaczenie to w wyrazie *jagoda* określa jako poetyckie.

Postać **jagodьka* – *ягадка*, *ягатка* w znaczeniu ‘policzek’ poświadczona jest szeroko na Białorusi wokół Mińska, na zachód i południowy zachód od Mohylewa i na pograniczu litewskim koło Wilna (SlPogr V 546). W Atlasie białoruskim

zaś tego wyrazu jako ‘policzek’ nie zanotowano (LAB III 42, s. 37). Natomiast ros. *ягодка* i ukr. *ягідка* w tym znaczeniu nie znalazłem, przenieśnię używane są one jako pieszczotliwe nazwy ‘dziewczyny’ (SSRLJ XVII 2036, SUM XI 623). Dal IV 672–673 notuje *ягодку* jako nazwę części ciała, ale odnosi ją do ‘górnej szczęki’. Natomiast dawniej w języku polskim występowała *jagódka* ‘policzek’ (Linde II 226–227, w SJPD III 298 w postaci *jagodka*).

Formę **jagodica* – *ягодица* ‘policzek’ i ‘szczeka’ zapisał Dal IV 637 spod Nowogrodu i z Syberii. Poza tym sch. *jägodica* – *jäгодица* oznacza ‘policzek’, ‘kość policzkowa’ (RHSJ IV 414–415, RSHJ VIII 503–504).

Formę **jagovica* – *ягавица* potwierdza SiPogr V 546 właśnie spod Grodna, a ponadto spod Połocka.

Nazwy **jagodynica* w znaczeniu ‘policzek’ w materiałach porównawczych nie znalazłem.

Zapisaną w OLA na Lubelszczyźnie nazwę ‘policzka’ **puḡa* (304, 314, 323) potwierdza MAGP IX 417, s. 45: wyznaczony tam za pomocą izoglosy zasięg nazwy *puchy* ‘policzki’ obejmuje właśnie najbliższe okolice Lublina. Wyraz *pucha* ‘policzek’ najpewniej związany jest z czasownikiem **puḡoti* ‘wzdymać się’.

Zapisana na północno-zachodnim skrawku Ukrainy nazwa ‘policzka’ **mysa* (¹*mysa* 401, ¹*mśa* 403) ma szersze nawiązania w dialektach wschodniosłowiańskich (brus. *мыса, мысы*, ukr. *мідза, мізя, міза, мýса*, ros. *мыс*) w znaczeniu ‘pysk, morda zwierzęcia’, ‘głowa ryby’ (ros. *мыс* pod Archangielskiem). Najściślej łączy się zaś z omawianą nazwą brus. dial. przymiotnik z okolic Pińska *мысáтый* ‘o człowieku z tłustą, opuchniętą twarzą’, por. ESUM III 458, ESBM VII 118 (z dalszą literaturą).

W OLA zapisano w jednym punkcie na Ukrainie Zakarpackiej wyraz **čelъ=ustъ* w znaczeniu ‘policzek’ (*č'elus'* obok ¹*lyca* pl. 448). Występuje on w wielu językach słowiańskich jako nazwa części ciała, oznaczając jednak ‘szczękę’, por. szczegółowe zestawienia w SP II 136–137, ESSJ IV 43. Ten odosobniony zapis nie musi być pomyłką, ma bowiem liczne nawiązania właśnie w tym znaczeniu w polszczyźnie XVI wieku. W SP XVI, t. IV 128–129 znajdujemy liczne poświadczenia słowa *czeluść* jako ‘policzek’ lub ‘szczeka wraz z policzkiem’ u Falimirza, Glabera, Opeca, Siennika i Mączyńskiego, por. np. kilkakrotnie u Mączyńskiego „Mandibula idem quod maxilla, *Policzek czeluść*” i u Siennika „Zyły z obu stron *Czeluści*, pomagają naprzeciw krostam ná licu, y ná strupy główne”. Poza tym jednak w języku polskim *czeluść* jako nazwa części ciała dawniej oznaczała głównie ‘szczękę’ (SSStp I 368, SP XVI l.c., Linde I 362). SJPD I 1121 określił je jako dawne. Uchowało się ono jedynie w gwarze polskiej w Czadeckiem na Słowacji oraz na Kaszubach północnych (SGPA V 59–63). Dokładniej o sytuacji na Kaszubach informuje AJK IV 152, s. 41.

Zapis **skuliky* na południu Rosji w p. 804 (*s'kul'ik'i* obok *š':a'ka*) to chyba doraźne przeniesienie znaczenia ‘kości policzkowe’ (por. ros. i ukr. *скула́* ‘kość policzkowa’ – SSRLJ XIII 1089, SUM IX 333) na ‘policzki’.

Dla zapisu **rudьka* na Ukrainie: *rudka* obok *šč'o^lka* (410) nawiązania w materiałach porównawczych nie znalazłem.

Spoza OLA warto przytoczyć *jabłka* plt. 'policzki', zapisane w AJK III 101, s. 38 z dwóch punktów nad Notecią. Mają one nawiązanie w bułg. *ябълка* (RSBKE III 674 z Wazowa) i mac. *jabолко* (RMJ I 304, TRMJ II 415) w znaczeniu 'kość policzkowa'.

Osobnych nazw obcych dla 'policzka' jest niewiele: kilka niemieckich i jedna włoska.

Wyraz *baka*, wywodzący się z niem. *die Backe* 'policzek', zanotowano w OLA w trzech punktach: pod Starogardem Gdańskim (246), pod Sztumem (251) i w Wielkopolsce koło Międzyrzecza (254). Ma ona jednak dosyć szeroki zasięg w gwarach Pomorza i Wielkopolski, co dokumentuje AJK III 101, s. 38 i SGPA I 299–301 (*baka* ż., *baki* plt.).

Sporadycznie zanotowana w Podróżnej pod Złotowem *puza* 'policzek' (249), zapewne z niem. *Buss*, dial. *Puss* 'pocałunek', ma potwierdzenie w AJK III 101, s. 38 spod Złotowa, właśnie z Podróżnej (*puzy*), a ponadto z Radawnicy (*pózy*) oraz w MAGP IX 417, s. 44 spod pobliskiego Wyrzyska (*puży*), por. też słów. *p^uus*, *p^uos*, *póś* 'pocałunek' (Hinze DLK 389–390). Może należy tu także odosobniony *pucek* 'policzek', zapisany w przesiedleńczym punkcie polskim pod Jelenią Górą (267).

Zapis *gua:nza* 'policzek' w chorwackiej wyspie językowej na południu Włoch stanowi pożyczkę włos. *guancia* 'policzek'.

* * *

Załączone mapy syntetyczne wyraźnie pokazują zróżnicowanie terytorialne gwarowych nazw 'twarzy' i 'policzka'. Częściej poświadczone wspólne nazwy, oznaczone jednakowymi płaszczyznami, geograficznie zazwyczaj się wykluczają. Tylko niektóre z nich sporadycznie były zapisane w tych samych punktach w obu znaczeniach. Na wschodzie Słowiańszczyzny bardzo zbliżone zasięgi mają **licE* w znaczeniu 'twarz' oraz **ščEka* w znaczeniu 'policzek'. Występuje też wiele nazw nietworzących wyraźnych arealów.

W znaczeniu 'twarz' na znacznym terytorium, a zwłaszcza w dialektach czeskich, polskich, białoruskich i ukraińskich w tych samych punktach zapisywano nawet po kilka nazw. Na mapie pokazano to przez nawarstwienie płaszczyzn, a nieraz przez nawarstwienie płaszczyzn i znaków kartograficznych. Szczególnie widoczne to jest na pewnym obszarze na wschód od Kijowa. Nazwy synonimiczne są często zróżnicowane pod względem stylistycznym. W językach literackich niektóre z nich mają charakter zdecydowanie pejoratywny lub wręcz wulgarny. W gwarach nacechowanie to bywa znacznie mniejsze, a nieraz nawet można je uznać za zupełnie neutralne.

Materiały historyczne pokazały zmiany zasięgów terytorialnych pewnych nazw. Niektóre z nich stały się książkowe i uroczyste, i używa się ich tylko w językach literackich, a niektóre zupełnie wyszły z użycia. Można zakładać też różne wpływy między językami słowiańskimi. Pożyczki obce są stosunkowo nieliczne i mają zazwyczaj zabarwienie pejoratywne.

Por. Siatkowski 2010b: 91–125.

CZOŁO

Nazwy ‘czoła’ w OLA wykazują niewielkie, ale dosyć wyraźne zróżnicowanie leksykalne. Pojawiają się tu właściwie tylko nazwy od trzech liczniej reprezentowanych rdzeni: *čelo, *ľbb̥ oraz *lysina, poza tym dwukrotnie zanotowany w dialektach macedońskich *čerp̥.

Nazwa *čelo występuje w całej Słowiańszczyźnie południowej (w dialektach słoweńskich – np. če^llo, čē^lto, čel^u, chorwackich – np. č^lelo, čē^llo, serbskich – np. č^lelo, čelo, čē^llo, macedońskich – č^lelo i bułgarskich – np. č^lelo, čel^u) i zachodniej (w dialektach słowackich – np. čelo, čolo, czeskich – čelo, łużyckich čou^o, co^oo, cyu^o i polskich – np. čolo, čou^o, cou^o, co^oo; jedynie brak jej częściowo na północy Polski). Do tego kompleksu nawiązuje znaczna część południowo-zachodniej Ukrainy (čo^lto, č^oo^lto, čy^lto). Sporadycznie zanotowano formę żeńską *čela w punkcie słoweńskim na terenie Węgier (čela – 149) oraz w pñ.-wsch. punkcie polskim (čo^la f. obok čolo n. – 266).

Na całym wschodzie w dialektach rosyjskich, białoruskich i ukraińskich (poza południowo-zachodnią Ukrainą) znana jest nazwa *ľbb̥ (łop, łob, lop). Na terenie ukraińskim podawanej przez ESUM III 274, uważanej za dialektalną, postaci лїб w naszych materiałach nie ma. Poza tym zapisano sporadyczne, oboczne z innymi nazwami, derywaty od tej podstawy: *ľbina (ľbina – 656) i *ľbovina (łobo^lvina – 699).

Granica między obu tymi nazwami jest wyraźna, pozwalająca na dokładne wyznaczenie izoglosy. Na pograniczu obie nazwy pojawiają się obocznie zupełnie rzadko. Dotyczy to punktów 414, 415 i 421 na północ od Lwowa oraz punktu 524 na terenie Mołdawii. Poza tym jednak w areale nazwy *čelo zapisano kilkakrotnie *ľbb̥ i odwrotnie, w areale nazwy *ľbb̥ nazwę *čelo, na terenach dosyć odległych. Zapisy te mają różny charakter. *ľbb̥ w północnej i zachodniej Polsce został tu świeżo przeniesiony po II wojnie światowej przez polskich przesiedleńców ze Wschodu (240 – uop, 252 – łep, 267 łep obok čolo). Na Ukrainie Zakarpackiej mogą to być nazwy przejęte z ukraińskiego języka literackiego (449 – łop obok čo^lto i 497 tylko łob). Natomiast *čelo (zawsze obocznie z *ľbb̥) na wschodniej Ukrainie i na południu Rosji stanowi najpewniej dawny relik.

Nazwa **lysina* tworzy kilka niezależnych skupisk. W sposób bardziej zwarty występuje ona w północnej części Polski. Za pomocą izoglosy można wyznaczyć jej nieregularny areal. Notowano tu różne postaci fonetyczne: *uysina*, *łyšina*, na Kaszubach *uəsəna*, poza tym na dużym północnym obszarze *uūsina* i *ušina*. Często pojawia się ona tu obocznie z nazwą **čelo*, tylko częściowo samodzielnie, zwłaszcza na Kaszubach, poza tym w rozproszeniu.

W bezpośrednim sąsiedztwie zanotowano nazwy współrdzenne: **lysъ* w p. 262 (*uis*) i 296 (*lys* obok *coło*), **lyχъ* w p. 295 (*uyχ* obok nowszych *coūo* i *uysina*).

Drugi rozległy kompleks stanowią rozproszone zapisy nazwy **lysina*, przeważnie notowane obocznie z nazwą **lbbъ*, na Białorusi koło Homla (*l̥ys'ina* – 292, 293) oraz w Rosji koło Tweru (*l̥ysinə* – 696, *l̥ys'ina* – 697, 698), Smoleńska (*l̥ys'ina* – 748, 760, *l̥ys'ina* – 759), Briańska (*l̥ys'ina* – 786, 798) i w znacznej odległości koło Woroneża (*l̥ys'ina* – 840).

Trzeci kompleks nazwa **lysina* tworzy na zachodnich peryferiach Łużyc: w okręgu Kalawa (Calau) notowano formę (*h*)*usyna*, a w pobliżu miejscowości Wojerocy (Hoyerswerda) *uusyna*, *uusna* i *husna*, wyjątkowo formę rodzaju nijakiego *wusno*. Atlas łużycki jako formę wyjściową przyjmuje **lysina* (zamiast **lysina*), przejście *y* w *u* w sylabie nagłosowej tłumaczy wpływem bilabialnego *l̥*, a formy *uusna*, *husna* redukcją samogłoski nieakcentowanej. W słownikach łużyckich najpierw występował zapis *Lillina* (Chojnanus, 1650), *Liβina* (Hauptmann, 1761, Słownik 1780), później *lysina* (Muka, Pful), wreszcie *wusyna*, *wusna* (SSA VI 4, s. 44). Schuster-Šewc IV 1709–1710, przytaczając tylko dłuż. *wusna*, błędnie wywodzi je z **usъpno*, łącząc z psł. **usъpnŋti* ‘usnąć’, podobnie jak Muka II 986.

Zupełnie sporadyczny jest macedoński **čerpъ* (**čerep* – 92, *čelrep* – 113a). Natomiast Drvošanov 2005: 14 nazwy *чepeп* jako ‘czoło’ z dialektów macedońskich nie podaje.

Zapis **golva* (*głova*) w polskim p. 314 jest zapewne pomyłką.

Wcześniejsze materiały gwarowe, a zwłaszcza dane z historycznych słowników językowych, pokazują, że zasięgi przedstawionych nazw ulegały różnorodnym przesunięciom, zarówno niedawno, jak i w czasach wcześniejszych.

Znaczenie ‘czoło’ dla wyrazu *lysina* sygnalizują dawne słowniki polskie, por. SSStp IV 133 *lysina* ‘miejsce na głowie pozbawione włosów, też czoło’, SP XVI, t. XII 631–632 *lysina* ‘miejsce na głowie pozbawione włosów lub z przerzedzonymi włosami, też czoło’. Jednak cytatów ilustrujących znaczenie ‘czoło’; w obu słownikach nie wyodrębniono. Sugeruje je m.in. wyrażenie *wysokie czoło*. Według Konecznej 1949: 12 znaczenie ‘czoło’ tłumaczy się tym, że stanowi ono najjaśniejszą część twarzy (por. też Sławski SE V 416–418).

Ostatnio wyraźnie cofnął się zasięg nazwy **lysina* w znaczeniu ‘czoło’ (człowieka) w Polsce, zwłaszcza na terenach na północny zachód i na wschód od Warszawy, a także częściowo w części południowej arealu. Wyraźnie szerszy zasięg tej nazwy w znaczeniu ‘czoło’ na terenie Polski pokazują wcześniejsze prace, jak MAGP IX 415, s. 37–39, AGM I 17, s. 97, Dejna AtlKiel IV m. 480 (tu na zwartym

obszarze na północ od Kielc). Szczególnie szeroki zasięg miała **lysina* w znaczeniu ‘czoło’ (zwierzęcia) w pracy Horodyskiej-Gadkowskiej 1967: 34 i m. 5 z punktami wysuniętymi na południe aż w okolice Sandomierza, a także w punktach przesiedleńczych na Śląsku i na Pomorzu. Cofanie się nazwy **lysina* w znaczeniu ‘czoło’ (człowieka) powodowała jej wieloznaczność. Często bowiem, podobnie jak w polskim języku literackim, oznacza ona także ‘głowę niepokrytą włosami’.

Sporadyczne w OLA formy **lysъ* i **lyχъ* mają liczne, choć na ogół rozproszone, potwierdzenia we wcześniejszych opracowaniach.

Formę **lysъ* MAGP IX 415 ma spod Sztumu, Iławy, Nowego Miasta Lubawskiego, Działdowa (*his*), Grójca (*uŷs*) i Radzyna Podlaskiego (*fys*), AGM I 17 spod Zambrowa, Mławy, Skierniewic i Grójca (w odniesieniu do ‘czoła zwierząt’ jeszcze szerzej z Mazowsza i Podlasia), Dejna AtlKiel IV 480 spod Garwolina, Koźniewic i Łukowa, Horodyska-Gadkowska 1967: 34 i m. 5 w odniesieniu do ‘czoła zwierząt’; podobnie – z okolic Iławy, Garwolina i Lubartowa.

Postać **lyχъ* w znaczeniu ‘czoło’ (człowieka) AGM IX 415, powołując się na MSGP, podawał spod Ostrołęki, Rypina, Rawy Mazowieckiej i Siedlec (na mapie wyznaczono natomiast szeroki północny zasięg tej nazwy w znaczeniu ‘głowa niepokryta włosami’), poza tym Dejna AtlKiel IV 840 z Drwalewa pod Grójcem, Kudzinowski spod Knyszyna (Rembiszewska 2007: 162), a Horodyska-Gadkowska 1967: 34 i m. 5 w odniesieniu do ‘czoła’ (zwierząt) z Mazowsza (na zachód od Warszawy) i Podlasia (z okolic Sokołowa Podlaskiego).

Sporadyczne zapisy **lysъ* i **lyχъ* w Atlasie ogólnosłowiańskim dobrze sygnalizują reliktowe zachowanie tych dawniej szerzej znanych archaizmów w dialektach polskich.

Występująca w Atlasie ogólnosłowiańskim ros. *лысина* w znaczeniu ‘czoło’ ma potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym. SRNG XVII 223 przytacza *лысина* ‘czoło’ spod Smoleńska, Kaługi i Briańska, a więc mniej więcej z tych samych stron co w OLA, choć o nieco mniejszym zasięgu. Różnice te są zapewne tylko przypadkowe.

Ostatnio przesunięciu uległa granica między nazwami **čelo* i **ľbъ* na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. W materiałach OLA przebiega ona na odcinku od Hrubieszowa na północ wzdłuż polskiej granicy państwowej, niżej natomiast skręca na wschód wzdłuż linii: nieco na północ od Lwowa po Winnicę. Wcześniejsze materiały pokazują natomiast występowanie nazwy **ľbъ* na odcinku od Hrubieszowa na północ również na terytorium Polski. MAGP IX 415 ma kilkakrotnie *ľb* na pograniczu wschodnim: w Sławatyczach pod Włodawą, Serpelicach pod Białą Podlaską, Budach pod Bielskiem Podlaskim, Wierzchjedlinie pod Sokółką i w Rubcowie pod Augustowem. W AGWB V 13, s. 44–45, uwzględniającym punkty wschodniosłowiańskie na terenie Białostocczyzny, nazwa **ľbъ* dominuje w części wschodniej aż niemal po rzeczkę Brzozówka i dalej po linię Białystok – Bielsk Podlaski i niemal po Siemiatycze: w części północnej w postaci *ľop*, a na południe od linii Bielsk Podlaski – Hajnówka przeważnie w postaci *ľob*.

Nazwę *čo^lo* zanotowano tu jedynie w kilku punktach koło Białegostoku, w dwóch punktach koło Siemiatycz oraz obocznie z *łop* w Knyszewiczach nad samą granicą państwową. Na peryferii północno-zachodniej notowano natomiast nazwę *^lys'ina*. U Horodyskiej-Gadkowskiej 1967: 34 i m. 5 *łeb* w znaczeniu ‘czoło’ (zwierzęcia) występuje na całym pograniczu wschodnim aż po linię Białystok – Lublin, poza tym na nowo osiedlonych terenach Pomorza. Ma ona jednak budzące zastrzeżenia zapisy nazwy *łeb* również na obszarze Pomorza autochtonicznego.

Jak widać, w tej części pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego doszło ostatnio do ekspansji nazwy **čelo* aż do jej pokrycia się ze wschodnią granicą państwową Polski.

Nazwa **čelo* była znana również na wschodzie Słowiańszczyzny. W OLA poświadczona jest powszechnie na południowo-zachodniej Ukrainie. Poza tym reliktywnie występuje też na Ukrainie wschodniej oraz w południowej Rosji. Jej szerszą znajomość w gwarach rosyjskich w znaczeniu ‘czoło’ potwierdza przytaczana przez ESSJ IV 46 kartoteka słownika okolic Pskowa. Komisja rosyjska w materiałach uzupełniających podała *čo^lo* z p. 527 w Estonii.

Nazwa **čelo* w znaczeniu ‘czoło’ była jednak powszechna w zabytkach staroruskich i rusko-cerkiewnosłowiańskich. SrezMat III 1488 notuje ją już z XII-wiecznego zabytku Złatostruj i licznych zabytków późniejszych. O żywotności tej nazwy w tym znaczeniu w wymienionym okresie świadczy bogato poświadczony zwrot *бити чельмь/челом(ь)* ‘kłaniać się’, ‘bić pokłony’, ‘zwracać się z prośbą o coś, prosić o coś’, ‘składać podziękowania’, ‘dziękować za coś’. Liczne przykłady użycia tego zwrotu już z latopisów i gramot od XIII w. przytaczają słowniki staroruskie: SDRJ I 163 (też *чело бити* ‘zwracać się z prośbą o coś, prosić o coś’), SrezMat III 1488–1489 (też *челомь бити на кого* ‘uskarżać się na kogo’, *челомь добити* <*добивати*> ‘prosić’, *челомь добити* ‘przynieść w darze’, *челомь ударити* ‘pokłonić się komu, przywitać kogoś’, *челомь ударити на кого* ‘zwrócić się ze skargą na kogoś’) i SRJ XI–XVII, t. I 186–188 (też *бити челомь въ службу* ‘prosić o przyjęcie do służby’). Dziś ros. *бить* <*удáрить*> *челом* ‘bić pokłony, kłaniać się nisko’, ‘(kłaniając się) prosić o coś’, ‘składać podarunki’, ‘składać skargę’ jest przestarzałe lub żartobliwe (SSRLJ XVII 820–822).

Podobnie było w języku ukraińskim i białoruskim. Ukr. *бити чоломь* <*челомь, чолом, челом*> znane jest od XIV w. (SSUM II 546, Tymčenko II 483), dziś *бу́ти* <*ударя́ти*> *чолóм* (SUM XI 349), stbrus. *бити чоломь* ‘kłaniać się, prosić’ od XIV w. (HSBM II 14), dziś *біць чалóм* ‘prosić’, ‘kłaniać się nisko’ (TSBM I 379).

Od zwrotu tego w języku rosyjskim już dawno zostały utworzone złożenia typu *челобі́тие* <*чолобі́тие*> ‘pokłon, prośba’ (SrezMat III 1489–1490) i *челобі́тная* ‘prośba lub skarga skierowana do cara lub władz miejscowych’. Jako przestarzałe, odnoszące się do stosunków w Rosji w czasach przed panowaniem Piotra I, notuje SSRLJ XVII 822–823 *челобі́тная, челобі́тье* oraz dalsze derywaty *челобі́тний* ‘odnoszący się do prośby składanej do cara lub do władz miejscowych’ oraz *челобі́тник* ‘petent’ i *челобі́тчица* ‘petentka’.

Podobne formacje były używane, dziś już będące nazwami historycznymi odnoszącymi się do czasów Piotra I, także w języku ukraińskim, por. stukr. *чолом(ъ)-битьє* od XV w. ‘prośba’, ‘danina w naturze’ (SSUM II 547, Тымченко II 484) oraz *чолобітна*, *чолобітник*, *чолобітниця*, *чолобиття* (SUM XI 349) i białoruskim, por. *чалабітная*, *чалабітчык*, *чалабітчыца*, *чалабіцце* (TSBM V/2 289).

Z języków ruskich również do języka polskiego wszedł zwrot *біć (кому) чолом* ‘kłaniać się nisko na znak niewolniczej uległości’ oraz złożenia *czołobitnia* ‘bicie czołem’, ‘pokorny ukłon’ i *czołobitny* ‘najuniższy’, ale dopiero w XVII wieku, por. Brückner SE 80, Bańkowski SE 234.

Jak widać, wyraz **čelo* w znaczeniu ‘czoło’ był znany szeroko w całej wschodniej Słowiańszczyźnie. Jeszcze Dal IV 587 dla *челó* podał na pierwszym miejscu znaczenie ‘лоб, часть головы, от темени до бровей’, a więc ‘czoło’, por. też nawiązujące do tego znaczenia ros. *высокое челó* ‘wysokie czoło’ i przestarzałe *бить челóm* (por. wyżej), por. Ożegov 814. Dziś ros. *челó* w znaczeniu ‘czoło’ i w związanych z nim znaczeniach przenośnych jest przestarzałe i poetyckie (SSRLJ XVII 820).

Podobnie brus. *чалó* ‘czoło’ (TSBM V/2, 291), ale *біць чалóm* nie ma żadnego kwalifikatora.

Natomiast ukr. *чолó* ‘czoło’ oraz różne wyrażenia i zwroty, jak *висóке чолó*, *відкрúте чолó*, *бу́ти <ударя́ти> чолóm* oraz znaczenia przenośne, jak ‘przednia część budynku, front’, (*ста́ти на чолі* ‘stać na czele’, są, jak się zdaje (SUM XI 348–349), nadal żywe.

Trudno powiedzieć, jak dawniej wyglądał stosunek wyrazów **čelo* i **ľbь* we wschodniej Słowiańszczyźnie. Może **čelo* należało do warstwy wyższej (książkowej), a **ľbь* do warstwy niższej (ludowej). Mogło wchodzić też w grę zróżnicowanie gwarowe: **čelo* na południu, **ľbь* na północy. Możliwe jest wreszcie stopniowe wypieranie wcześniejszej nazwy **čelo* przez późniejszą **ľbь*, która zresztą pierwotnie miała inne znaczenie.

Najdawniejsze poświadczenia wyrazu *ľбь* (*лобь*) sięgające XI wieku (często w późniejszych odpisach od XIII w.) mają znaczenie ‘czaszka’, ‘głowa’ (‘чепен’, ‘голова’), podobnie jak *ľeb* obecnie w języku czeskim i słowackim: SDRJ IV 437 m.in. z Kroniki Georgija Amartola i z latopisów, SRJ XI–XVII, t. VIII 262 m.in. ze Słownika Pandekta Antiocha i z latopisu, SrezMat II 59–60 z kilku zabytków. Znaczenie ‘czoło’ pojawia się dopiero na początku XVI w. (SRJ XI–XVII, l.c.). Ros. *лоб* już w XVIII w. powszechnie występuje w znaczeniu ‘czoło’ (SRJ XVIII, t. XI 209–210, znaczenie ‘czaszka’, ‘głowa’ traktowane jest tu jako przenośne). Dziś ros. *лоб* jest literacką nazwą ‘czoła’.

Jak widać z materiałów OLA, nazwa ta upowszechniła się również w gwarach.

Podobnie w języku białoruskim *лоб* we wcześniejszych poświadczeniach oznacza ‘czaszkę’, m.in. w Biblii Skaryny z początku XVI wieku, w XVII wieku natomiast ‘czoło’ (HSBM XVII 93–94). W XVII w. pod wpływem polskim wystąpił sporadycznie też *лебь* w znaczeniu ‘głowa’ (HSBM XVI 313 oraz ESBM VI 24).

Dziś brus. *лоб* jest literacką nazwą ‘czoła’ (TSBM). W gwarach też upowszechnił się *лоб*.

Czasu ustalenia się ‘czoło’ dla ukr. *лоб* nie potrafię określić. W każdym razie u Tymčenki I 407 dwa przytaczane XVII-wieczne cytaty z wyrazem *лобъ* odnoszą się do ‘głowy’: „Въ лобъ му стрѣлилъ зъ мушкета” Диар. Фил. 152, „Не знайшли ничего только лобъ” Рук. хр. 120. Dziś w ukraińskim języku literackim *лоб* oznacza głównie (pomijając użycia przenośne) ‘czoło’ (SUM III 274).

Języki wschodniosłowiańskie ilustrują przyjmowany przez etymologów rozwój semantyczny psł. **lbъ*: ‘twarda skorupa’ > ‘czaszka’ > ‘wierzchnia część głowy’, ‘czoło’, ‘głowa’, por. Sławski SE V 90–93, ESSJ XVI 225–228, ESBM VI 24.

Tego typu rozwój znaczeniowy zaszedł też niezależnie na południu Słowiańszczyzny w języku słoweńskim. Poświadcza go sporadyczny zapis *lèb* ‘czoło’ w słowniku U. Jarnika z I połowy XIX wieku, cytowany przez Plet I 503 i uwzględniony przez Bezłaja II 129 oraz inne słowniki etymologiczne. Natomiast książkowy i rzadki bułg. *лоб* w znaczeniu ‘czoło’, ‘czaszka’ jest rusycyzmem, rodzimy dialektałny *лъб* oznacza zaś ‘czaszkę’, ‘korę’, ‘lipową korę umieszczaną wokół osi między kamieniami młyńskimi’ oraz ‘część płochy w warsztacie tkackim’ (BER III 447, 534–535).

Zestawienie współczesnych materiałów gwarowych z Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego z wcześniejszymi opracowaniami gwarowymi oraz ze źródłami historycznymi pozwoliło na przedstawienie przesunięć semantycznych oraz na uchwycenie zmian zasięgów terytorialnych omawianych wyrazów.

Por. Siatkowski 2008e: 114–125.

SKROŃ

Zróżnicowanie terytorialne nazw ‘skroni’ wykazuje wielką różnorodność. Kilka nazw, jak **visъkъ*, **slěpO oko/*slěpY oči*, ma szerokie zasięgi i dosyć ostre granice. Niektóre nazwy, jak **sъnъce/*sъnъcъ*, **sъpanъkъ*, **sъpanъje*, **Volsъnica* (*V > h*) lub **golsъnica*, **sluχъ*, układają się w niewielkie, ale zwarte terytoria. Szczególne skupisko tworzą nazwy od rdzeni **sluχ-*, **slyχ-*, **sleχ-* na Słowacji i w kilku punktach na terenach sąsiednich. W płd.-wsch. Polsce i płd.-zach. Ukrainie obserwujemy znaczne przemieszczenie nazw, jednakże i tu można wyodrębnić określone, choć zazwyczaj dosyć nieregularne kompleksy. Na całym terenie dominują nazwy rodzime, jedynie od obcego rdzenia **puls-* na dużym obszarze południowej Polski i południowo-zachodniej Ukrainy tworzą pewien – przemieszany wprawdzie z innymi nazwami – areal.

Największy zasięg ma nazwa **visъkъ*, pl. **visъky* utworzona od czasownika **visěti* ‘wisieć’, np. brus. *v’i’sok*, ukr. *vy’sok*, *vi’sok*, ¹*vysok*, *vysk*, ros. *v’i’sok*, sporadycznie *v’i’s’ok* (796, 807) i *vi’soχ* (702, 703). Rzadko wystąpiła forma żeńska *v’is’ka* (706). Nazwę **visъkъ*, pl. **visъky* notowano powszechnie w dialektach rosyjskich, białoruskich i ukraińskich. Jedynie na płd.-zach. Ukrainie zapisano ją w kilku rozproszonych punktach (412, 419, 450, 485, 487), zresztą często obok innych, dominujących na tym terenie, nazw. Trudno powiedzieć, czy mamy tu do czynienia z zanikającym archaizmem, czy może raczej z późniejszym wpływem ukraińskiego języka literackiego.

Na północy Rosji, głównie w okręgu Wołogdy oraz w sąsiadujących punktach – jednym w okręgu leningradzkim (551), dwóch na południu okręgu archangielskiego (572, 578), a także pod Pskowem (711) – zapisano postać **vēsъkъ* (*v’ e’sok*), utworzoną najpewniej od czasownika **vēsěti* (o ile nie wchodzi tu w grę zmiana fonetyczna nazwy **visъkъ*, polegająca na rozszerzeniu rdzennego *-i-* w *-e-*).

Na północy Rosji, głównie pod Archangielskiem i Wołogdą, sporadycznie też koło Kostromy (691), zanotowano w 20 punktach, sporadycznie obocznie z **visъkъ*, nazwę **kosica* (derywat od **kosa* ‘włosy’), występujący w znaczeniu ‘skroń’ w rosyjskim słowniku gwarowym na terenie znacznie szerszym niż w OLA: nie tylko na podanym wyżej obszarze, lecz także w okręgu ołonieckim,

pod Nowogrodem, Twerem, Jarosławiem, a nawet z terenów wykraczających poza siatkę naszego Atlasu, aż poza Ural – SRNG XV 52–54), a na południu Rosji w kilkunastu punktach, też często obocznie z **visъkъ*, nazwę **pъsikъ* (¹*p'es'ik*) i pochodne (por. niżej). Należy zwrócić uwagę, że w południowej Rosji częściej notowano **visъky* w znaczeniu ‘włosy’. Nazwa ta w języku rosyjskim pierwotnie oznaczała ‘włosy zwisające między uchem a czołem’, później ‘włosy (w ogóle)’ lub częściej ‘skroń’, tak jak dzisiaj w rosyjskim języku literackim, por. s. 132.

Zachodni zasięg nazwy **visъkъ* ‘skroń’ pokrywa się z polsko-białoruską granicą państwową. Dalej na południe izoglosa zasięgu nazwy **visъkъ* ulega odchyleniu na wschód od zachodniej granicy Ukrainy. Materiały do OLA dla odcinka polsko-białoruskiego nie są jednak zbyt dokładne. W rzeczywistości sytuacja jest tu bardziej skomplikowana i najpewniej ostatnio się zmieniła. Według MAGP IX 416, też uwzględniającego materiał tylko z punktów językowo polskich, choć leżących w otoczeniu białoruskim, wschodniosłowiańskie *wiski* ‘skronie’ sięgały także na teren Polski. Zanotowano je tam w Budach pod Bielskiem Podlaskim, w Wierchjedlinie koło Sokółki oraz w Rubcowie koło Augustowa. Widocznie w środowisku polskim wyraz *wiski* ‘skroń’ w stosunkowo krótkim czasie (między gromadzeniem materiału do MAGP i do OLA) wyszedł tu z użycia. Inaczej wyglądają zasięgi obu nazw w AGWB V 14, uwzględniającym punkty językowo wschodniosłowiańskie na Białostocczyźnie. Tu na całym niemal terenie zanotowano nazwy wschodniosłowiańskie – *v'ľsok*, ¹*vysok*, *v'ľsko* (koło Białegostoku), ¹*v'ľska* oraz ¹*v'ľskav'ica* (na północny wschód od Hajnówki), a nazwę *sk'ľrońa* jedynie na peryferiach zachodnich, gdzie znajomość gwar wschodniosłowiańskich jest już ograniczona. Przy samej granicy państwowej jedynie w Niemirowie nad Bugiem (w okolicach Mielnika) zapisano *sk'ľrońa*, ale tu gwarę ukraińską znali jedynie najstarsi ludzie.

Nazwa *skroń*, *skronia* itp. w polskiej postaci fonetycznej z grupą *trot* była zanotowana w OLA w kilku rozproszonych punktach na wschód od izoglosy wyznaczającej zachodni zasięg **visъkъ*, **visъky*, a mianowicie na Białorusi *skron'* w p. 337 przy granicy litewskiej (por. też liczne przykłady na *skron'* w SIPOgr IV 460, m.in. też z gwar białoruskich na Litwie) oraz w p. 398 aż pod Homlem (por. również informacje o występowaniu tej nazwy na Białorusi w AGWB V 14), na Ukrainie zaś *skrón'* (470) koło Stanisławowa oraz *skron'* (490) w okręgu Winnicy, *sk'ľron'*a w p. 502 koło Połtawy i 507 koło Winnicy oraz *sk'ľron'*i w p. 428 koło Drohobycza, 458 koło Kijowa, 471 koło Tarnopola i 516 koło Odessy. Pożyczki polskie weszły też do języków literackich, por. brus. *скронь* (TSBM V/1, 182) i ukr. *скроня* ‘skroń’ oraz ‘włosy na skroni’ (ESUM V 289, SUM IX 325).

Właściwych dla wschodniej Słowiańszczyzny form z pełnogłosem psł. nazwy **skornъ*, **skornja* w tym znaczeniu (por. Vasmer ESRJ III 653, ESUM V 283) materiały OLA w ogóle nie przynoszą. W dialektach ukraińskich znane są też zapożyczone z czeskiego lub słowackiego formy z grupą *trat* (ESUM V 284: *скрань*). W OLA *sk'ľrany* zanotowano w ukraińskim punkcie 428.

Psł. **skornъ*, **skornja* w znaczeniu ‘skroń’ najszerszej poświadczone są w gwarach polskich. W OLA zanotowano przeważnie *skroń*, sporadycznie *skrońa* (323) i *skrońe* pl. (274, 286, 310), głównie na Mazowszu, w Małopolsce wschodniej i południowej oraz na Śląsku (podobnie w MAGP IX 416, gdzie przedstawiano formy liczby mnogiej *skronie*). W MAGP i OLA zdecydowanie różni się materiał z polskich punktów przesiedleńczych: w MAGP podano *pulsa*, wyjątkowo *skronia* (u przesiedleńców z Wileńszczyzny) i *skroni* (u przesiedleńców spod Wilkomierza na Ukrainie), w OLA natomiast powszechnie *skroń* i raz *skrońe* (p. 239). Zmianę tę należy przypisać wpływowi polskiego języka literackiego.

W języku polskim wcześniej (od XV w. – SStp VIII 254–255) występowała postać *skronia*, później ustaliła się *skroń* (już u Mączyńskiego, por. też Linde V 298).

W pozostałych językach zachodniosłowiańskich widoczna jest duża rozbieżność w używaniu wyrazu **skornъ* i pochodnych między językiem pisanym i gwarami.

W języku czeskim od dawna znana jest *skraň*, pl. *skraně*, na Morawach *škraň*, *škaně* w znaczeniu ‘skroń’ m.in. w Biblii Jud IV 21 u Rosy, w książeczce Jádro knih lékařských (Jg IV 115, Kott III 383–384, 896), z czasem *skrāň* staje się wyrazem książkowym, a *škraň* formą dialektalną (PS V 302, SSJČ III 357). W OLA w znaczeniu ‘skroń’ zapisano natomiast jedynie z Moraw *škraň* (p. 198) i na pograniczu polskim *škrāň* (p. 207). W OLA wyraz ten częściej notowano w znaczeniu ‘(dolna) szczęka’, por. OLA 9, m. 18. Według Machka (ES-2, 548) wyraz *skraň* w języku czeskim wykazuje następujący rozwój znaczeniowy: ‘dolna szczęka’ > ‘górna szczęka’ > ‘skroń’.

W języku słowackim *škraň*, *škraňa* w znaczeniu ‘dolna i górna szczęka’ poświadczane są od XVII wieku (HSSJ V 636), dziś zaś *skrāň* ‘skroń’ uważana jest za wyraz poetycki, natomiast *škraňa* oznacza ‘mięśnie dolnej szczęki’. Znaczenie ‘skroń’ uważa się w języku słowackim za książkowe i przejęte z czeskiego (SSJ IV 98, 420). W gwarach, zdaje się, wyraz ten nie jest znany. W każdym razie w znaczeniu ‘skroń’ brak go zupełnie w materiałach OLA.

Dla języka górnołużyckiego *skróń* lub *skróńja* w znaczeniu ‘skroń’ poświadczają słowniki XVIII-wieczne (Swótlík – 1721, Schmutz-Pötschke – połowa XVIII w., Hančka – 1782) i XX-wieczne (Řezak, Kral, Jakubaš), w gwarach natomiast wyrazy te w znaczeniu ‘skroń’ są zupełnie nieznane. Wyraz *škronja* (*škřjona* pl., *škřjony* pl. i podobnie) zanotowano w gwarach w znaczeniu ‘szczęka (dolna)’, por. SSA VI 5, Schuster-Šewc III 1298.

Na południu Słowiańszczyzny archaizm ten w znaczeniu ‘skroń’ zapisano w OLA zupełnie sporadycznie. Jest to zapis *škrē:ńe* w dwóch punktach słoweńskich: 11 (Pomjan koło Kopru) i 12 (Hrušica na zachód od Ilirskiej Bistricy) oraz *škrā:ń* w punkcie chorwackim (22) na Istrii (na północ od Puli). Zanotowane w OLA formy słoweńskie potwierdzają dawniejsze informacje słownikowe, por. słwn. *skrānje* ‘skroń’ właśnie m.in. ze wspomnianej Hrušicy (i z Latopisu z XIX w. – Plet II 496 oraz Bezljaj III 248 s.v. *skrānj*) oraz *škanje* ‘skroń’ z dialektu notrańskiego (Plet II 633; Bezljaj III 248 s.v. *skrēnja* podaje stąd postać *skrēnje*). Archaizm

ten został zachowany w Słowenii też w wielu innych postaciach, jak *skrânj*, *skrânja*, *skrenja*, *škrânja* itp. w znaczeniach ‘szczeka (dolna)’, ‘podbródek’, ‘broda’ i in. (por. Plet II 496, 497, 633, Bezljaj III 248 s.v. *skrânj* i *skrénja*, IV 63 s.v. *škrânja*). Również forma chorwacka z OLA jest poświadczona w słownikach, por. *škrânj* ‘skroń’ u Nemanicia (XIX w.), *škrâni* z wyspy Korčula (RHSJ XVII 677), a także *skrañe* ‘skroń’ (w słowniku Šulka) i *skrañica* ‘ts.’ w słowniku Šulka oraz z wysp Cres i Krk (por. RHSJ XV 311).

Kilka nazw ‘skroni’ nawiązuje do czasownika **sъpati* ‘spać’ i rzeczownika **sъnъ* ‘sen’. Łączy się to z dawnym poglądem medycyny średniowiecznej, że skroń jest ośrodkiem snu i znajdujące się w skroni żyły wywołują sen. Pierwotne jest przekonanie, że skronie stanowią tę część głowy, którą człowiek przy spaniu kładzie na legowisko. Grupują się one na zachodzie, co wskazuje, na bezpośredni wzór wyrazu niemieckiego *die Schläfe* ‘skroń’ od *der Schlaf* ‘sen’, ‘spanie’. Samo zapożyczenie *šlejfa* zapisano jednak w OLA tylko z jednego punktu (288) na polskim Śląsku (dalsze przykłady ze Śląska podaje Zaręba AJŚ IV 160: *šlefa*, *šlejfa*, *šleifa*, poza tym SSA VI 5 jeden przykład z Dolnych Łużyc – *šlefa*).

Zwarty kompleks tworzy **sъpanъkъ* (*spa:nek*, *spanek*) obejmujący całe Czechy i niemal całe Morawy – bez ich części wschodniej, gdzie występuje wspomniany wyżej **sleχъ*, a na pograniczu polskim w p. 207 *сууχъ* i *škrāñ*. Przejęte z czeskiego *spanki* ‘skroń’ znane są także w gwarach polskich na Zaolziu i w Żywieckiem (Zaręba l.c., MAGP IX 416). W języku czeskim *spánek* ‘sen’ oraz zwykle pl. *spánky* ‘skroń’ znany jest od dawna, przynajmniej od XVI wieku (T. Rešel), por. Jg IV 227, Kott III 546, PS V 540, SSJČ III 459. W języku słowackim dawny *spánok* ‘spanie’, ‘sen’ (por. HSSJ V 340) przybrał też znaczenie ‘skroń’, częściej w formie pl. *spánky* (SSJ IV 151) i do dziś jest używany w języku literackim obok nazwy *slucha*, pl. *sluchy*. Z gwar słowackich jednak materiały OLA nazwy tej w znaczeniu ‘skroń’ w ogóle nie podają.

Z Łużyc mamy w materiałach OLA tylko **sъpanъje*, zanotowane w trzech punktach: *span’ε* – 235, *spanε* – 236, *span’jo* – 237. Dokładniej zasięg tej nazwy w gęstej siatce punktów przedstawia SSA VI 5, przytaczając też jej dawniejsze poświadczenia (por. także Schuster-Šewc III 1337). Odosobniony w OLA zapis tego wyrazu z polskiego Śląska (*spañi* – 308) ma szersze potwierdzenia z południowego Śląska (Zaręba AJŚ IV 610 oraz MAGP IX 416). *Spaní* ‘skroń’ pojawiło się sporadycznie również w języku czeskim (Kott VII 743).

Dosyć duży teren zajmuje w gwarach polskich **sъpiky*, rzadziej pl. **sъpiky* ‘skroń’. Dokładniej zasięg tej nazwy w gęstszej siatce punktów wyznacza MAGP IX 416, na pewnych odcinkach zaś AJK II 84 i AGM VIII, m. 379, s. 77–78. Notuje ją również SGPK V 356. Występuje ona na północnym Śląsku, w Wielkopolsce i na obszarach przyległych oraz na Pomorzu niekaszubskim. AJK notował ją z gwary krajniackiej, tucholskiej, chełmińskiej, sztumskiej i malborskiej. W znaczeniu ‘skroń’ jest to wyraz gwarowy, szerszy zasięg w gwarach miał *špik* w znaczeniu ‘sen’, ‘spanie’, znany też polszczyźnie ogólnej. Notował go szczególnie

często Mączyński, por. też Linde V 380. Dziś w tym znaczeniu jest przestarzały lub żartobliwy (SJPD VIII 1303).

Na południowo-zachodnim krańcu Słowiańszczyzny w dialektach słoweńskich zapisano kilka derywatów od **slъnъ* ‘sen’ w znaczeniu ‘skroń’. Najczęściej występuje **slъnъce* (*sence*) n. i utworzona od niej forma l. mn. **slъnъca* (*senca*), poza tym zapisano **slъnъcb* (*senec*) m. (3, 18, 19) oraz formę **slъnъci* (*senci*) (13, 18), mogącą być formą du. od *sencē* n. lub formą pl. od *senec* m. Wreszcie w punkcie chorwackim (44a) na południu Włoch odnotowano w znaczeniu ‘skroń’ samą podstawę **slъnъ* (*san*). W języku słoweńskim forma męska *senec*, poświadczona od XVI wieku (Plet II 469), dziś jest przestarzała (SSKJ IV 628), upowszechniła się natomiast późniejsza (występująca od XIX w. – Plet II 469) forma rodzaju nijakiego *sencē* (SSKJ IV 627), mająca w l. mn. postać *sencā*, a w liczbie podwójnej *senci*, por. też Bezłaj III 228, Snoj 561–562.

Poza Słowenią dla całej południowej Słowiańszczyzny charakterystyczne są połączenia wyrazowe **slēpO oko*, pl. **slēpY oči* lub złożenia **slēpOočica* (*O > ø*), **slēpOočьnica* (*O > ø*), rzadko **slēpoočьje*. Między tymi formami zarysowują się pewne podziały terytorialne. W Chorwacji zachodniej i północnej **slēpO-očica* (*O > ø*), która poza wyznaczoną izoglosą została zanotowana jako oboczna z połączeniami wyrazowymi w punktach: 43 (*slipočica*, *slī:po oko*) i 50 (*slēpōčica*, *slijepo: ōko*), także w p. 40, przez który przeprowadzono izoglosę, zapisano obocznie *slēpōčica* i *slē:po: ōko*. Na terenie wyznaczonego kompleksu ze złożeniem **slēpOočica* połączenie wyrazowe *slīč:pe ōke*, zresztą jako wyłączne, odnotowano tylko w p. 29.

Nazwa **slēpO oko*, pl. **slēpY oči* zajmuje znaczny obszar, obejmujący całą Bułgarię i Macedonię, punkty na terenie Grecji i Albanii, następnie całą Serbię i Czarnogórę, znaczną część Bośni i Hercegowiny (poza peryferią zachodnią), południową Chorwację oraz punkty chorwackie w Austrii, chorwacki i serbskie na Węgrzech, wreszcie jeden punkt słowacki (156) na Węgrzech oraz punkty 167 i 168 w Rumunii. W części zachodniej tego obszaru zapisywano powszechnie (poza punktami 49 i 55) formę liczby pojedynczej, w części wschodniej – w Macedonii i Bułgarii – zazwyczaj formę liczby mnogiej, ale miejscami też liczbę pojedynczą.

Na terenie Serbii, Czarnogóry i Macedonii wystąpiło sporadycznie złożenie **slēpOočьnica* (*O > ø*), częściowo obocznie z połączeniem **slēpO oko* (46, 62, 63, 68, 72, 84, 88) lub **slēpY oči* (100), nieco częściej samodzielnie (53, 58, 71, 75, 77, 81, 85, 87, 93, 98, 103). Nie daje to jakiegoś wyraźnego podziału terytorialnego między występowaniem połączeń wyrazowych a złożeniami. U Drvošanova 2005: 15–16 **slēpO oko*, rzadziej **slēpY oči* też występują na znacznym terytorium bez wyraźnego zróżnicowania terenowego. Złożenie **slēpoočьnica* zanotował on zaś w kilkunastu punktach, głównie na północy, zachodzie i południowym zachodzie, rzadziej też na wschodzie koło Berowa. Jednokrotnie podaje też **slēpōčica* spod Kriwej Pałanki. Na szczególną uwagę ze względu na inną motywację semantyczną zasługuje u niego **slēpO uxо* (*слепо уо*), **slēpO ušē* (*слепо уше*) występujące

w kilku punktach koło Sztipu i Negotina oraz **slěpY uši* (слепи уши) w północnej Grecji koło miejscowości Lerin.

Sporadycznie zapisano jeszcze kilka dalszych wyrazów związanych ze **slěpB* ‘ślepy’, jak **slěpoočŕje* w Bułgarii (118 – *slěp'očŕje*), **slěpinja* na terenie Rumunii (169 – *s'lepiña*) oraz **slěpę* na terenie Węgier (150 – *s'ijè:pe*).

Przedstawione nazwy związane ze **slěpO oko* mają liczne poświadczenia w materiałach spoza OLA. Na gruncie serbsko-chorwackim połączenie to jest notowane od XVI wieku – najwcześniejszy przykład pojawia się u czakawskiego pisarza M. Marulicia (*slipo oko*), później *sljijepō ōko*, *slēpō ōko* występuje powszechnie w słownikach od połowy XVII wieku, a także w tekstach literackich (RHSJ XV 517, RSHKJ V 852). Notuje je słownik macedoński *слепо око* – RMJ III 229 i słowniki bułgarskie *слѣпо око* – RSBKE III 239–240, RBE XI 453. Natomiast złożenia w poszczególnych językach literackich mają różne postaci: *sljepočica* (rzadko *sljepoočica*) charakterystyczna jest dla języka chorwackiego (por. RHSJ XV 655, 656, Skok III 284–285), *слепочница* (rzadziej *слепѡчница*) dla języka serbskiego (RHSJ XV 655, RSHKJ V 852). W języku macedońskim występuje *слепочница* (RMJ III 230). Dla bułgarskiego języka literackiego najbardziej znamiennie jest złożenie *слепѡчѣ* (RSBKE III 230, BTR⁴ 897, w RBE XI 453 jako objaśnienie połączenia *слѣпо око*), w materiałach OLA poświadczone jednak z gwar tylko raz w p. 118 (por. wyżej). Formę tę sporadycznie notują też słowniki serbskie i chorwackie: I. Belostenec – 1740, J. Voltidžija – 1803, por. RHSJ XV 656, RSHKJ V 852. W języku bułgarskim zapisano rzadką też formację *слепѡчник* ‘skroń’ z Wapcarowa (BTR⁴ 897).

Szeroki zasięg ma pożyczka łacińska **pulsъ* (z łac. *pulsus*). Znaczenie ‘skroń’ jest tu wtórne, przeniesione na podstawie wyczuwalnego w żyłach przechodzących przez skroń tętna. Notowano formy *puls* m., *pulso* n. i formę pl. *pulsa*, sporadycznie *pulsy* (w p. 305). Trudno tu wyznaczyć ostry podział. Łącznie występują w dialektach polskich w Małopolsce, częściowo na Śląsku i na Mazowszu oraz na południowo-zachodniej Ukrainie, lokalnie sięgając aż do granicy z Rumunią. W Polsce granicę tych nazw (też w postaciach w OLA niepoświadczonych, jak *pulksa*, *pulysa*, *pulza*, *bulsa*, *bulksa*) dokładniej wyznaczają w gęstszej siatce punktów MAGP IX 416 i AGM VIII m. 379. W porównaniu z wcześniejszymi danymi MAGP i AGM (wspomniane nazwy sięgają na północy po Białą Podlaską, Siedlce, Węgrów, Nowy Dwór Mazowiecki i dalej w dół Wisły aż po Włocławek, a sporadycznie też na północ od tej linii) zasięg ich się zmniejszył. W OLA mamy też *pulsa* z dwóch punktów przesiedleńczych (268 na Śląsku i 239 na Pomorzu). Znaczenie ‘skroń’ w dialektach ukraińskich może być spowodowane wpływem polskim. Sam wyraz był tam, podobnie jak i w języku polskim, zapożyczony bezpośrednio z łaciny lub za pośrednictwem franc. *poulse* lub niem. *Puls* (por. Vasmer ESRJ III 405, ESUM IV 632, Bańkowski SE II 965).

Ciekawą grupę stanowią nazwy ‘skroni’ utworzone od rdzeni **slux-*, **slyx-* i **slex-*. Tworzą one łącznie zwarty kompleks obejmujący Słowację i kilka punktów

sąsiednich na Morawach, w Polsce i na Ukrainie, poza tym **slux*- występuje niezależnie w północnej Polsce. Nazwa **sluxъ* tworzy niewielki, ale wyraźny areal obejmujący całe Kaszuby (*slux*, *sləx* z kaszubską zmianą *ŭ* w *ə*, por. też *sləx* w SGPK V 167 z Hilferdinga) oraz dialekt kociewski i częściowo tucholski (*slux*). W gęstszej siatce punktów dokładniej zasięg tej nazwy wyznacza MAGP IX 416, a zwłaszcza AJK II 84.

Skupisko nazw na Słowacji i terenach sąsiadujących jest słabo zróżnicowane wewnętrznie. Wyróżnikami są samogłoski rdzenne tych form.

Formy **sluxa* f., pl. **sluxy* oznaczające ‘skroń’ grupują się w środkowej Słowacji (p. 214, 217–220, 224–226, 229) i nawiązujących terytorialnie: p. słowackim 155 na Węgrzech, polskim 317 oraz z formą *sluchy* w gwarach polskich na Słowacji – na Orawie i w Liptowskim (MAGP IX 416). Formy *slucha*, a zwłaszcza pl. *sluchy* ‘skroń’ poświadczone są w języku słowackim od XVII wieku (HSSJ V 303) i utrzymały się w języku literackim do dziś (SSJ IV 122). *Sluchy* ‘skroń’ notują też dawniejsze słowniki czeskie, określając je jako słowackie (Jg IV 163, Kott III 452). W języku czeskim forma pluralna *sluchy* używana jest w znaczeniu ‘uszy pewnych zwierząt, zwłaszcza zająca’ (PS V 394, SSJČ III 395), podobnie jak i polskie *sluchy* (SSp VIII 289–290, Linde V 329–330, SJPD VIII 418–419).

Formy **slyxъ* (*slix*), pl. **slyxy* (*slix*i, też *slihi*), sporadycznie **slyxa* f. (*slix*a – 212, 221) koncentrują się na Słowacji zachodniej (209–213, 215; w p. 208 zmienione fonetycznie na *svix*) i w sąsiadujących punktach: słowackim na terenie Węgier (154), czeskim p. 207, a także w polskich punktach w Czadeckim (Zaręba AJŚ IV 610), na Orawie i na Spiszu (MAGP IX 416). Poza tym występują one na Słowacji wschodniej (227–228, 230–233) oraz w sąsiadujących punktach: słowackim na terenie Węgier (156) oraz ukraińskim (p. 465). Forma *slychy* ‘skroń’ ma sporadyczne poświadczenie w języku słowackim już z 1746 r. (HSSJ V 303). Jako słowacką podawał ją Jg IV 171 z XVIII–XIX wieku (J. Prokopius, B. Tablic, J. Kollár). Dziś jest już w tym znaczeniu przestarzała (SSJ IV 124).

Niewielki zwarty kompleks na wschodnich Morawach tworzy **sleχъ* (*sleχ*, *sueχ*, *sleχ*). Jako forma gwarowa, morawska *sleχ*, pl. *slechy* ‘skroń’ pojawiła się w twórczości J. Głazarowej i J. Herbena (Kott III 414, PS V 354, SSJČ III 376).

W kilkunastu punktach na południu Rosji pod Kurskiem, Lipieckiem, Briańskiem, Woroneżem i Biełgorodem zapisano nazwę ‘skroni’ *’p’es’ik* (w p. 831 z wstawnym *t* – *’p’es’t’ik*), *’p’es’ika* i – *’p’es’iki*, a także *’p’es’ki* (834), którą zespół rosyjski zalecał pominąć jako błędną.

Nazwa *пёсик*, *пѣсик* ma potwierdzenie w znaczeniach ‘skroń’, a także ‘włosy na skroni’ w rosyjskim słowniku gwarowym o podobnej, a także szerszej lokalizacji, wykraczającej nawet poza siatkę punktów rosyjskich objętych przez OLA, a mianowicie pod Wołgogradem i w rejonach Kaukazu pod Krasnodarem i Stawropolem (por. SRNG XXVI 301). Forma *пёсики* ‘skronie’ występuje też u Szołochowa.

Vasmer ESRJ III 225, 249 uważa *пёсики* za przekształcenie nazwy *пѣсики*, *пѣсы* ‘pejsy’, ‘bokobrody’, stanowiące zapożyczenie z jidysz – *pejes* ‘ts.’ Materiał

OLA wskazuje, że przedstawione wyżej formy oznaczające ‘skronie’ nie mają żadnych nawiązań terytorialnych z ros. *пéйсы, пéйсы* ‘włosy’, ‘pejsy’, które zresztą SRNG XXV 315 notuje z zupełnie innych stron, a mianowicie z gwar rosyjskich na terenie Litwy i Łotwy. Moim zdaniem, przedstawione nazwy ‘skroni’ należy łączyć z ros. *пéсик* (**psikъ*) ‘piesek’, stanowiącym deminutivum od *пéс* (**psъ*), por. ros. *пéсик* ‘mały pies’ u Dala i w SSRLJ IX 1076–1077. Zapewne należy tu też strus. *песикъ* ‘lis polarny’ z XVII wieku i mający inny sufixs ros. *песéц* ‘szczeczenie’, ‘lis polarny’ (SRJ XI–XVII, t. XV 16–17) oraz ukr. *пéсик* ‘piesek’ (Hrinč III 148, SUM VI 341, ESUM IV 358–359). Kwestionowana dialektalna forma *p’es’k’iz* z punktu 834 może być rezultatem typowej dla gwar południoworosyjskich redukcji samogłoski poakcentowej w pierwotnej postaci *p’es’ik’i* (Hrycenko).

Omówione dialektalne nazwy ‘skroni’ z południa Rosji mają pełną analogię w języku dolnołużyckim, por. literackie dłuż. (i głuż.) *psyk* (**psikъ*) i pl. *psyki* (**psiky*) w dolnołużyckim ‘skronie’. Różnica między zestawianymi nazwami polega na tym, że w języku dolnołużyckim słaby jer zanikł, natomiast w języku rosyjskim zostało tu wprowadzone -e- z form pokrewnych. Nazwy tej wprowadzić w naszych materiałach nie ma, ale można ją uzupełnić w punkcie 234 (Dešno), gdzie nie podano żadnej nazwy, Dešno leży bowiem w centrum obszernego arealu dolnołużyckiej nazwy *psyki* ‘skroń’ (por. Atlas łужицки). Po mojej interwencji w OLA wprowadzono tu *psyk’i*. Nazwa ta jest zresztą znana w języku dolnołużyckim od XVIII wieku (J. G. Hauptmann, J. A. Zwahr, A. Muka), por. SSA VI 5, Schuster-Šewc III 1180–1181.

Muka II 194 dłuż. *psyki* ‘skronie’ uważał za rezultat metatezy i wywodził je z hipotetycznej nazwy **špiky*, przywołując pol. *špik* ‘senność’, ‘śpiączka’. Tłumaczenie to przejął SSA l.c. i Schuster-Šewc l.c. W związku z analogiczną nazwą rosyjską *пéсики* ‘pieski’ i ‘skronie’ bardziej prawdopodobne wydaje mi się i tu przesunięcie semantyczne dłuż. *psyki* ‘pieski’ na ‘skronie’.

Za takim tłumaczeniem przemawia dodatkowo dawna polska nazwa *pieski* ‘skronie’, znana z kilku poświadczeń pochodzących z XVI–XVII wieku: H. Spiczyński (1566, s. 192) i M. Sennik (1568, s. 418a) mają zdanie: „Dwie žyle na *pieskach* albo na *skroniach* z obu stron puszcżany, pomagaią przeciw boleści vszu, ileż zbytniemu łez płynieniu z oczu” (Linde V 298, SP XVI, t. XXIV 146). Ponadto w kartotece Słownika XVII–XVIII wieku znalazłem jeszcze jeden przykład z Pamiętnika (1606–1608) S. Niemojewskiego: „Łby gołe noszą, kosmy tylko na *pieskach* podle uszów zostawiwszy” (S XVII–XVIII, wydanie z 1889 roku, s. 174). Wreszcie w obu wydaniach Słownika G. Knapskiego (1621, 1643) wyraz ten został odniesiony do ‘przepływających przez skronie żył, mających przynosić sen’: „*Piesek* abo *pieski* Arteriae soporiferae [Soporales, Medicis] in temporibus conspicuae”.

Te trzy niezależne skupiska ros. *пéсики*, dłuż. *psyki* i pol. *pieski* w znaczeniu ‘skroń’ najprościej tłumaczą się przesunięciem semantycznym ułatwionym przez nazwy mające jednocześnie znaczenie ‘włosy na skroni’ i ‘skronie’, jak

np. ros. dial. *пéсики*, ukr. *скрónя*, ros. *виску́* ‘skronie’, pierwotnie zaś ‘zwisające włosy’. Przy skojarzeniu ‘kudłów psa’ z ‘włosami na skroniach’ można przyjąć następujący kierunek zmian semantycznych: ‘(kudłate) pieski’ > ‘kudły (włosy) na skroniach’ > ‘skronie’.

Pozostałe nazwy ‘skroni’ w OLA mają bardzo ograniczone zasięgi lub są zupełnie sporadyczne.

Nazwa **Volśnica* ($V > h$) występuje w zwartym kompleksie na Ukrainie Zakarpackiej i bardziej na północ położonym p. 449. Zapisy *holo^lsnyč’a*, *hołos^lnyč’i* (449) słownik etymologiczny łączy z *волóсся* ‘włosy’, tłumacząc zastąpienie *v-* przez *h-* ukraińskim paralelizmem typu *воріх – горіх* ‘orzech’, *вúлиця – гúлиця* ‘ulica’, przyjmuje jednak także możliwość nawiązania do wyrazu *гóлос* ‘głos’, a nie *во́лос* ‘włos’, więc można też przyjąć uogólnienie **golśnica* (ESUM I 554–555). Prawdopodobnie należy tu też *голосніця* z Huculszczyzny podana przez Hrinč I 305 bez określenia znaczenia: „Я ж його (пристрит) виключаю... з вух, з під вух, з ГОЛОСНИЦЬ, с під ГОЛОСНИЦЬ”.

Zapisane kilkakrotnie w południowej Małopolsce nazwy **slabizna* (*syab’izna* – 309, 318, *slab’izna* – 316) i **slabO městьce* (*syabe m’yjsce* – 311, *syabe m’ej-sce* – 317) mają trochę liczniejsze potwierdzenia z tego samego terenu w MAGP IX 416. Nawiązuje tu też raz zapisane **slabO město* na Ukrainie Zakarpackiej (*sla^lboj^l m’isto* obocznie z *mńat^lkoj^l m’isto* – **mękьkO město* – 448).

Budząca wątpliwości co do znaczenia ‘skroń’ nazwa **golva* (*holo^lwa* – 472, 497, *hoło^lwa* – 498) tworzy niewielki kompleks na Ukrainie koło Czerniowiec.

Na wyspach adriatyckich zapisano dalmatyńsko-romański relikw słownikowy **templa*, pl. **templi*, będący prawdopodobnie rezultatem kontaminacji łacińskiej nazwy ‘skroni’ *tempora* pl. z nazwą *templum* ‘świątynia’, co dało wł. *tempia*, friul. *templi* (Skok III 457). W materiałach OLA zapisano: w p. 24 na wyspie Krk formę *^lte:mpija* plt. oraz *tę:npla* plt. w m. Komiža (42) na wyspie Vis i *tę:mpla* w m. Vrbanj (44) na wyspie Hvar. Forma *těmpija* ‘skroń’ ma potwierdzenie z przełomu XIX/XX wieku, a *těmpla* n. pl. z XIX w. z Dubrownika (Budmani, Zore), a także z wysp Brač, Hvar (z m. Brusje i Jelse) oraz z Boki Kotorskiej (ČDL 1237), wreszcie *templi* n. pl. z XVIII w. z miejscowości Komiža na wyspie Vis, por. RHSJ XVIII 198. Należy tu też forma *^ltimplə* z Solbicy (1) w Rezji, stanowiąca zapewne przejście friul. *templi*.

Zapisane sporadycznie w OLA bułg. *^lk’oravi^l oči* (133) – od tur. *kör* ‘ślepy’ mają nawiązanie w notowanych przez Drvošanova 2005: 16 formach *k’opavo oč’e* ze wschodniej Macedonii i *кори очи* z zachodniej Macedonii spod Debaru oraz z północnej Grecji koło miejscowości Kostur.

Zupełnie sporadycznie zapisano takie nazwy, jak słwn. *s^lmərtna^l žila* (**sьmьртъна žila* – 149) – właściwie jest to chyba nazwa żyły przechodzącej przez skroń; mac. *^lumnik* (**umьnikъ* – 113a – zapewne błąd, RMJ III 436 notuje bowiem *умник* w znaczeniach ‘mądry człowiek’ i ‘zab mądrości’); czes. *poliček* (**poličьkъ* – 197) – potwierdzony kilkoma zapisami na sąsiadującym polskim

Śląsku (MAGP IX 416, Zaręba AJŚ IV 610: oprócz formy *pol'iček* ma także *pol'ičko*); ukr. *ob^llěčok* (**obličьkъ* – 406) ma analogię w ukr. dial. *облички* ‘bokobrody’ (ESUM III 250–251) i bez potwierdzenia w materiałach spoza OLA w tym lub podobnym znaczeniu: brus. *padvuχa* (**podъ-uχ-a* lub **po-duχ-a* – 346), brus. *ka^lvuχa* (375), ukr. *so^lma* (**sъjьma?* – 427), ros. *kl'uc'i* (? – 572), ros. *kostoc'k'i* (**kos//ъčьky?*, // > *t* – 619), ros. *pat^lkoskə* (**podъkosъka* – 762, por. ros. dial. *подкóсица* ‘tasiemka, wplatana w warkocz’ – SRNG XXVIII 46), ros. *t'em'eč'k'a* (**teměčьka?* – 819), ros. *dyχəłkə* (**dyχavъka* – 844).

Porównawcze przedstawienia materiałów z Atlasu i spoza Atlasu pokazało duże nieraz różnice w zakresie nazw ‘skroni’ między słownictwem gwarowym i literackim. W niektórych językach literackich występują nazwy niemające oparcia w gwarach, natomiast wyrazy częste w gwarach nie weszły do warstwy literackiej. Poza przedstawionymi wyżej szczególny przykład stanowi czeska nazwa **židoviny* ‘skronie’. W języku czeskim występuje ona już w tekście głosowanym z XIII w., w Psalterzu wittenberskim z pierwszej ćwierci XIV wieku i w Słowniku prešpurskim z końca XIV wieku, następnie u Veleslavína, Řehořa Hrubego z Jelení, J. A. Komenského, V. Rosy i innych (Jg V 847, Kott V 828). Dziś jest już wyrazem przestarzałym. Natomiast twierdzenie słownikarzy (PS VIII 1042, SSJČ IV 917), że ma być znana także gwarom czeskim, nie znajduje potwierdzenia w naszych materiałach.

Por. Siatkowski 2008b: 245–260.

OCZY

Nazwy ‘oczu’ w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym wykazują proste i wyraźne różnicowanie terytorialne. Występują tu tylko dwa liczniej reprezentowane rdzenie: **oko* i **glazъ*. Pierwszy rdzeń używany jest powszechnie w dawnej liczbie podwójnej **oči* (formy **oko* n. sg. i pl. **oka*, **oky* i inne są na ogół rzadkie), od drugiego rdzenia notowano formy liczby mnogiej **glaza*, regionalnie **glazy* (zupełnie sporadycznie zapisywano formę liczby pojedynczej **glazъ*). Granica między obu tymi nazwami przebiega mniej więcej wzdłuż rosyjsko-białoruskiej i rosyjsko-ukraińskiej granicy państwowej. Pewną komplikację stanowi przede wszystkim różnicowanie geograficzne form liczby mnogiej od **glazъ*: **glaza* – dualnego pochodzenia i **glazy* – dawnej liczby mnogiej. Podział ten można przedstawić na wycinku mapy, obejmującym północną Ukrainę, Białoruś i Rosję (bez samej północy). Mieści się tu także większość nazw sporadycznych od innych rdzeni.

W południowej i zachodniej Słowiańszczyźnie występuje przede wszystkim nazwa **//oči*, sięgająca po wyznaczoną na mapie linię, biegnącą wzdłuż białorusko-rosyjskiej i ukraińsko-rosyjskiej granicy państwowej. Zapis **//oči* sygnalizuje występowanie spółgłosek protetycznych: *// > j* w Chorwacji, *v* w dialektach czeskich, polskich, białoruskich i rosyjskich, *w* w dialektach słoweńskich, ukraińskich i rosyjskich, *u* w dialektach słoweńskich, chorwackich, macedońskich, bułgarskich, czeskich, łużyckich i polskich, *γ* na Białorusi i *h* na Ukrainie.

Na kwestionariuszowe pytanie o ‘oczy’ względnie często notowano formę liczby pojedynczej **oko*: w Macedonii *oko* obok *oči* w p. 90, 101, 105, na Łużycach *hoko* w p. 234 (w p. 236 *uoko* z podkreśleniem, że jest to forma liczby pojedynczej) i szczególnie często na Białorusi *¹voka* w p. 327, 332, 336, 349, 392, 399, *¹oko* w p. 389 (i w p. 388 *¹voka* z podkreśleniem, że jest to forma liczby pojedynczej). SiPogr I 324 podaje z gwar białoruskich dla liczby pojedynczej formy *¹вока*, *¹вока*, *¹гоко*, a dla liczby mnogiej *¹вочы*, *¹гочы*, natomiast słownik białoruski informuje, że *вока* może także stanowić singulare tantum (TSBM I 501–503, znaczenie 3), por. *папова вока* ‘popie oczy’, *свежае вока* ‘świeże (nowe) oczy’.

Na Łużycach w znaczeniu ‘oko, oczy’ notowano historyczne deminutivum **očьko*: *uočko* i pl. *uočka* w p. 235 oraz formę liczby podwójnej *uocca* obok

uoći w p. 237. Podstawowe *woko* w języku górnołużyckim ma tylko znaczenia przenośne, na oznaczenie ‘oka ludzkiego’ używa się natomiast formy pierwotnie deminutywnej *wočko*, por. Schuster-Šewc III 1645.

Sporadycznie zanotowano formy liczby mnogiej: *očesa* w punkcie słoweńskim na terenie Austrii (*učlęsa* – 148), w Polsce **oka*: *uoka* – 278, *oka* – 324, a w Rosji **oky*: *woki* – 811.

Na mapie wyznaczono za pomocą izoglosy maksymalny zasięg nazwy **oči*. Przebiega ona, jak wspomniałem, mniej więcej wzdłuż zachodniej i południowej granicy państwowej Rosji, gdzie tworzy się na ogół wąski pas przejściowy. Na terenie Rosji nazwa ta spotykana jest na Smoleńszczyźnie w punktach: 758 (*vočy* obok *γlʹazy*), 771 (*vočy* obok *γlʹza*) i 784 (*vočʹi* obok *γlʹza*) oraz w rejonie Briańska w punktach: 797 i 798 (*vočy* obok *γlʹza*), 811 (*wočy*, *wokʹi* obok *γlʹza*) i 822 (*γlʹza*, pasywnie *očʹi*). Na południu Rosji powszechnie występują **oči* w punktach ukraińskich (836, 843, 847, 849). Poza tym obocznie z **glaza* notowano **oči* nieco dalej od pogranicza rosyjsko-ukraińskiego, mianowicie w pobliżu miasta Orzeł (Oriół) w p. 802 (*γlʹza*, rzadko *vočʹi*) i 816 (*γlʹza*, *vočʹi*). Znajomość wyrazu **oči* w dialektach rosyjskich pod Smoleńskiem i Briańskiem sygnalizuje też ESSJ XXXII 13, a SP VII 90–91 nawet z terenów rozleglejszych, m.in. spoza europejskiej części Rosji.

Odwrotnie enklawy rosyjskich nazw **glaza*, **glazy* występują na Białorusi. Formę **glaza* zanotowano na północy w p. 334 (*γlʹza* obok *vočy*) i 350 (wyłącznie *γlʹza*), a także na zachodzie w p. 354 (*vočy* obok *γlʹza*) i na południowym wschodzie od Homla w p. 400 (wyłącznie *γlʹza*), natomiast formę **glazy* głównie na północy – w p. 328 (*γlʹazy* obok *vočy*), 331 (*γlʹazy* obok *vočy*, *očy*), 339 (*γlʹazy* obok *vočy*), 351 (wyłącznie *γlʹazy*), 352 (*γlʹazy* obok *vočy*) oraz na wschodzie w p. 380 (*γlʹazy*, *vočy* i *bʹezʹikʹi*). SiPogr I 447 potwierdza występowanie nazwy *глаз*, *глаза*, *глазы* w dialektach płn.-zach. Białorusi oraz na Litwie i Łotwie, co wyraźnie nawiązuje do materiałów OLA. Przyjmuje się tu późniejszy wpływ rosyjski (ESBM III 92: s.v. *глазіць*). Brus. *глазь* ‘oko’ poświadczony jest już pod koniec XVI wieku (HSBM VI 291).

Na Ukrainie natomiast nazw z rdzeniem **glaz-* w OLA w ogóle nie zanotowano.

Na terenie Rosji dominuje postać **glaza*. Znana jest ona także w pasie przejściowym na pograniczu rosyjsko-ukraińskim i rosyjsko-białoruskim. Izoleksą wyznaczającą zasięg tej nazwy objęto także północny skrawek Białorusi z punktem 335. Sporadycznie pojawia się też w kilku bardziej oddalonych od granicy punktach białoruskich (por. wyżej).

W zachodniej części Rosji panuje forma **glazy*, często notowana obocznie z formą **glaza*. Forma **glazy* tworzy wyraźny kompleks obejmujący następujące okręgi: pskowski, nowgorodzki i kilka sąsiadujących punktów w okręgu leningradzkim oraz w zachodniej części okręgu wołogodzkiego, następnie okręg twerski, smoleński (z sąsiadującym punktem 787 spod Kaługi) i briański. Z kompleksem tym łączą się punkty rosyjskie na Litwie (525 – *glʹza*, *gʹlʹazy*), Łotwie (526 –

g^lazy, g^la^lza) i w Estonii (527 – *g^lazy, g^la^lza*) oraz wspomniane już wyżej punkty na Białorusi: na północnym zachodzie (328, 331, 339), północnym wschodzie (351, 352) i na wschodzie (380).

Poza tym notowano **glazy* w punktach bardziej odległych, jak koło miejscowości Wielikij Ustjug w płn.-wsch. części okręgu wołogodzkiego (627 *g^lazy*), na samym południu pod Biełgorodem (841 *g^lazy*) oraz poza siatką punktów prezentowanego odcinka mapy pod Archangielskiem (537 *g^lazy* obok *g^la^lza*).

Formę *глазы* podaje też rosyjski słownik gwarowy. Ze względu na swój dyferencyjny charakter słownik ten nazwy *глаз*, pl. *глазá, гла́зы* w znaczeniu ‘oko’, ‘oczy’ nie lokalizuje, jednak w przytoczonych zwrotach typu „взять *глазы* в руки” ‘przyjrzeć się dokładnie’, „вставить *глазы*” ‘przejrzeć’, ‘zrozumieć’ itp. forma *глазы* występuje tam w przykładach z okręgu pskowskiego i smoleńskiego (SRNG VI 184–186).

W materiałach OLA na pytanie o ‘oczy człowieka’ zapisano kilkakrotnie formę liczby pojedynczej **glazь*. Występuje ona w rozproszonych punktach pod Archangielskiem (546 – poza siatką punktów podanego wycinka mapy), koło Petersburga (580), na północ od Wołody (619), na północ od Smoleńska (747), na północ od Wiaźmy (728), na północ od Kaługi (764) oraz na wschód od Riazania (783). Ponadto zanotowano sporadycznie dem. *glas’ka* koło Archangielska (532), *g^lask’i* koło Tambowa (821) i *g^la^lz’incy* koło Biełgorodu (846).

Nazwa **glazь* w znaczeniu ‘oko’ jest innowacją rosyjską. Znaczenie to wykształciło się z pierwotnego ‘niewielki, gładki, zaokrąglony kamyczek’, ‘otoczak’, ‘bursztynowa, szklana kulka, paciorek’. W tych znaczeniach **glazь* był znany szerzej na północy Słowiańszczyzny. Na podstawie podobieństwa do szklanej kulki czy okrągłego kamienia w języku rosyjskim nazwa ta nabrała znaczenia ‘gałka oczna’, następnie ‘oko’, por. Vasmer ESRJ I 409–410, ESSJ VI 117–118, SP VII 90–91, Boryś SE 161–162. Polski *glaz* ‘duży kamień’, ‘oderwany kawał skały’ stanowi zapewne późniejszą innowację semantyczną (por. Moszyński 1955: 117–118).

Pierwotnie w języku rosyjskim występowała nazwa *око*, pl. *очи*. Ma ona bogate poświadczenia od XI wieku, por. SDRJ VI 108–109, SRJ XI–XVII, t. XII 327–329. Stanowiła ona także podstawę wielu derywatów w języku rosyjskim, jak przymiotnik *очесный* ‘oczny’, przysłówek *очивѣсто* ‘jawnie’, *очивѣсть* ‘jawnie, naocznie’ itd. (SRJ XI–XVII, t. XIV 98), por. ESSJ XXXII 13, 41–42. Dopiero z czasem *око* (*очи*) stało się wyrazem przestarzałym, książkowym, używanym głównie w pewnych zwrotach (SSRLJ VIII 789–790).

Również wyraz **glazь* ma dawne poświadczenia w języku rosyjskim. Znany jest zapis *глазкы стекляныи* ‘szklane kulki (paciorki)’ z Latopisu ipatowskiego z ok. 1425 r. (SDRJ II 327, SRJ XI–XVII, t. IV 29), przytaczany przy tłumaczeniu wykształcenia się w wyrazie **glazь* znaczenia ‘gałka oczna’, ‘oko’. O dawności znaczenia ‘oko’ w tym wyrazie świadczy derywat *глазатый* ‘mający duże oczy’, będący nazwą etiopskiego plemienia *Глазатые*, poświadczony po raz pierwszy w Prologu z XIII–XIV wieku (ewentualnie z początku XIV wieku), por. SrezMat

I 518, SDRJ II 327, SRJ XI–XVII, t. IV 29. Przymiotnik *глазѣтый*, a także *глазѣстый* znane są gwarom rosyjskim w znaczeniu ‘mający duże, ładne oczy’ lub ‘rzucający się w oczy’ (SRNG VI 186–187). Słownik staroruski notuje ponadto wyraz *глаз* ‘oko’ z Parimejnika pochodzącego z XIV–XV wieku (SDRJ II 327). Są to dopiero pierwsze poświadczenia wyrazu *глаз* w znaczeniu ‘oko’. Dziwi, dlaczego SRJ XI–XVII tego ostatniego przykładu w ogóle nie przytacza, a pierwsze użycia wyrazu *глаз* w znaczeniu ‘oko’ dokumentuje dopiero od XVI wieku.

Na podstawie dokładniejszej analizy dawnych zabytków rosyjskich M.A. Sokołowa (1952: 8–13) ustala, że do szerszego upowszechnienia się wyrazu *глаз* w języku rosyjskim w znaczeniu ‘oko’ dochodzi dopiero na przełomie XVI–XVII wieku. Ta powolna zmiana była zapewne spowodowana tym, że *око* należało do wyższej warstwy językowej, *глаз* natomiast był wyrazem ludowym, występującym w tekstach folklorystycznych. Jeszcze w XVIII wieku wyraz *глаз* ‘oko’ uważano za gminny, pospolity, jednakże był już powszechnie używany, także w licznych zwrotach i stał się podstawą takich derywatów, jak *глазѣк* ‘oczko’, przymiotnik *глазѣстый* ‘mający duże oczy’, *глазной* ‘oczny’ itp. (por. SRJ XVIII, t. V 122–125). Ciekawe, że obecnie nazwa *глаз* ‘oko’ jest powszechna na całym rosyjskim obszarze dialektalnym. Dowodzi to jej dawności w gwarach, mimo że do języka literackiego dostała się dosyć późno.

Nazwy ‘oczu’ wywodzące się od innych rdzeni niż **oko* i **glazъ* zapisano w OLA zupełnie sporadycznie. Mają one zazwyczaj nacechowanie pejoratywne, trudno je więc uznać za w pełni ekwiwalentne. Można też przypuszczać, że zanotowano je tylko doraźnie, a w rzeczywistości niektóre z nich mają szersze zasięgi. Z zasady znajdują one potwierdzenie w materiałach pozaatlasowych.

W Polsce zapisano sporadycznie pod Poznaniem w p. 259 obocznie z *уоць* pejoratywne *гауѣ* i *śleп’а*. *Śлеп’а* występują w języku polskim od XVIII wieku (w Linde V 313 z Monitora i z Przestróg dla Polski) w znaczeniu ‘oczy zwierzęcia’ i ‘oczy ludzkie’ i są motywowane przez przymiotnik *śleпѣ* (Boryś SE 615). *Гауѣ* ‘oczy’ znane są od XIX wieku (w SJPD II 1030 z A. Dygasińskiego) i łączą się z wyrazem *гауа*, *гаука* ‘drobny przedmiot kulisty’ (Sławski SE I 253).

Zapisane na Białorusi w p. 380 pod Mohylowem ¹*b’ez’ik’i* (obok *g¹lazы*, ¹*vočы*) mają potwierdzenie w notowanej przez ESBM I 343, 348 nazwie *безік* ‘oko’, *бізюкі* ‘oczy’, która łączy się zapewne z etymologicznie niejasnym rosyjskim przymiotnikiem *бизѣй* ‘ślepy, krótkowzroczny’ (por. też Vasmer ESRJ I 164).

W dialektach rosyjskich notowano takich nazw kilka.

Wyraz **zenъky* zapisano obocznie w rozproszeniu: w Estonii (527: *g¹lazы*, *g¹la¹za*, *zen¹k’i*), koło Niżniego Nowogrodu (744: *g¹la¹za*, pejor. ¹*выпук’i*, ¹*z’enk’i*) oraz pod Tułą (777: *g¹la¹za*, pejor. ¹*z’enk’i*). Ma on szersze nawiązania w języku rosyjskim. Jest notowany od XVIII wieku (SSRLJ IV 1213), przytacza go Dal I 68 określając jako pospolity, a rosyjski słownik gwarowy podaje liczne formacje współrdenne o znaczeniu ‘oko’, ‘oczy’, jak *зеніки* spod Tweru, *зѣнка* spod Wielkiego Nowogrodu, *зѣно* spod Archangielska, *зѣнко* spod Orła, *зенѣчки* spod

Smoleńska, *зѣны* i *зѣныши* spod Kostromy. Natomiast formom *зѣнки*, *зѣньки*, *зенкú*, notowanym w rozproszeniu z różnych regionów Rosji, przypisuje znaczenie ‘żrenica’. Vasmer ESRJ II 94 *зѣньки* ‘oczy’ łączy z czasownikami *зевать*, *зиять* ‘gapić się’, ‘ziewać’.

Nazwę **lupy*, zapisaną jako pejoratywną w zachodniej części okręgu wołogodzkiego w p. 587 (*g^lazy*, *^lupy*) i pod Nowogrodem Wielkim (634: *g^lazy*, *^lupy*, *mor^lgaly*), poświadcza rosyjski słownik gwarowy w rozproszeniu z kilku regionów (SRNG XVII 197–198 *лúпа*, znaczenie 9).

Nazwa **bulyci*, zapisana na południowy zachód od Niżniego Nowogrodu (756: *g^la^lza*, *bu^lyci*), ma potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym spod Wiatki i spod Swierdłowska. Oprócz *булычú* słownik ten notuje w znaczeniu ‘oczy’ (zazwyczaj duże, wylupiate) formacje współrdzenne *булыши* spod Kostromy i Nowogrodu Wielkiego oraz *булындиши* z guberni ołonieckiej (SRNG III 272–273). Nazwa ta jest motywowana, podobnie jak *глаз*, przez *булыч* ‘kamień polny’, 2. ‘człowiek o wylupiających oczach’).

Ros. **bělmy* ‘oczy’, zanotowane sporadycznie pod Pskowem (710: *γ^la^lza*, *g^la^lza*, pejor. *γ^lazy*, *be^lmy*), mają nawiązania w dialektach rosyjskich: *бѣлмы* ‘oczy’ spod Moskwy oraz z terenu Litwy, Łotwy i Estonii, por. też w tym znaczeniu rosyjskie dialektalne *бѣлмакú* spod Smoleńska, *бѣлмушки* spod Kaługi i *бѣльтюшки* znad Donu (SRNG II 237). Również w rosyjskim języku ogólnym używana jest forma *бѣлма* jako wulgarna nazwa ‘oczu’. Etymologicznie nazwa ta jest wiąże się z przymiotnikiem **běl^l* ‘biały’, por. też pol. *bielmo*.

Dla dwóch sporadycznych nazw rosyjskich nie znalazłem potwierdzenia w materiałach pozaatlasowych. Są to, wspomniane już wyżej, **m^lgaly* (*mor^lgaly* w p. 634, por. **lupy*), łączące się zapewne z ros. *моргать* ‘mrugać, migotać’ oraz **vyp^loky* (*^lvypuk^l*’i w p. 744, por. **zepyky*), powiązane z ros. *выпучить* (глаза) ‘wytrzeszczyć, wybałuszyć (oczy)’.

Ciekawe, że obserwowana tu dosyć niezwykła sytuacja na terenie Rosji, kiedy to historycznie bogato poświadczonej nazwie **oči* w dialektach odpowiada niemal powszechna nazwa **glaza* (**glazy*), powtarza się również przy innych nazwach części ciała, por. dawne **čelo* (zachowane zresztą w derywatach) i powszechny w gwarach **l^lb^l* dla ‘czoła’, dawne **skora* i w gwarach **koža* ‘skóra ludzka’ oraz dawne rzadkie **pljutja* i w gwarach tylko **l^lg^lky* ‘płuca’.

Por. Siatkowski 2009e: 99–106.

ŽRENICA

Nazwy ‘żrenicy’ w gwarach słowiańskich są szczególnie liczne. W materiałach OLA jest ich ponad 150. Niektóre tworzą rozległe arealy, jednak przeważnie o nieostrych granicach. Często są przemieszane, a w wielu punktach obocznie występuje nawet po kilka nazw. Niektóre z nich są poświadczane tylko w jednym punkcie i stanowią rzeczywiście doraźne innowacje, wiele ma jednak potwierdzenia w materiałach spoza OLA, świadczące o ich powszechnej znajomości na pewnym terenie.

Bardzo skomplikowane zróżnicowanie geograficzne nazw ‘żrenicy’ przedstawiam na dwóch mapach. Pierwsza (onomazjologiczna) stanowi modyfikację mapy punktowej w OLA, na której – dla uwyrażnienia podziałów geograficznych – kilka szerzej rozpowszechnionych i tworzących bardziej zwarte arealy nazw przedstawiono za pomocą płaszczyzn, a ponadto wprowadzono dwie izoleksy wyznaczające maksymalne zasięgi określonych leksemów (m. nr 6). Na mapie drugiej (motywacyjnej) pokazano za pomocą zróżnicowanych płaszczyzn następujące grupy motywacyjne (m. nr 7):

I. Nazwy motywowane przez czasowniki o znaczeniu ‘patrzeć’. Jest to grupa najliczniejsza. Podstawę stanowią czasowniki **zbrěti*, **glědati*, **patriti*, **viděti*, a także **zěti*. Derywaty od **zbrěti* (i innych postaci apofonicznych tego rdzenia) i od **glědati* są szczególnie liczne i trudno nieraz oddzielić osobne postaci morfologiczne od ich wariantów fonetycznych.

II. Nazwy motywowane przez wyrazy, które oznaczają obraz odbijający się w żrenicy. Bazą dla nich są wyrazy skupiające się wokół pól znaczeniowych: ‘mały człowiek’, ‘dziewczynka’, ‘lalka’ (zabawka) itp. Do tej grupy motywacyjnej należy też kilka nazw zapożyczonych.

III. Nazwy motywowane czarnym kolorem ‘żrenicy’.

IV. Nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające niewielkie przedmioty kuliste, świecące i błyszczące.

V. Zdrobniałe nazwy oka.

Jak zwrócono uwagę już dawniej (por. Kopečný 1960: 185–192, z dalszą literaturą), grupy nazw ‘żrenicy’ o podobnej motywacji semantycznej nie ograniczają

się do języków słowiańskich, lecz właściwe są również innym językom indoeuropejskim i nieindoeuropejskim. Nawiązania pozasłowiańskie, mogące stanowić przedmiot osobnego opracowania, pomijam.

I. Nazwy motywowane przez czasowniki o znaczeniu ‘patrzeć’

A. Nazwy od rdzenia **zbr-/zōr-*

Od postaci **zōr-* pochodzi kilka derywatów. Formę **zōrŭ* określającą ‘żrenicę’ zanotowano w OLA w jednym punkcie ukraińskim jako *zir* (419). W innych źródłach brak potwierdzenia tej nazwy. Słownik ukraiński podaje natomiast *zip*, gen. *zópy* w znaczeniach ‘zmysł wzroku’, ‘spojrzenie’, ‘oczy’ (SUM III 576).

Formę **zōrkŭ* ‘żrenica’ zanotowano w kilku niewielkich wysepkach: w Macedonii *zrak* (98), na Białorusi *za^lrok* (378), na północy Rosji w pobliżu jeziora Onega *zo^lrok* (553, 567, 589) oraz w południowej Rosji *za^lrok* (823, 830–832, 848). W innych źródłach potwierdzenia dla formy macedońskiej i białoruskiej nie znalazłem. Natomiast gwarowy słownik rosyjski wskazuje na szerszy zasięg tej nazwy w gwarach rosyjskich, poświadcza bowiem *зорок*, pl. *зоркі* w znaczeniu ‘żrenica’ z północy Rosji oraz m.in. spod Pskowa i Tweru. Formę *зорку* ‘żrenica’ notował też rosyjski słownik akademicki z 1907 roku (SRNG XI 341, 343). Potwierdzenie ma również zanotowana w OLA postać fonetyczna z miękką spółgłoską *r* – *zo^lr^ook* (w p. 567 i 568 na północy Rosji), por. *zorëk* w SRNG XI 338. Sporadycznie *зорок* ‘żrenica’ znana była także na terenie Ukrainy, ESUM II 279 s.v. *зріти* i II 281 s.v. *зрок* określa ją jako dialektalną. Występująca w języku rosyjskim już od XII wieku i mająca różne znaczenia postać *зрак* (SDRJ III 403–404, SRJ XI–XVII, t. VI 62–63) była sporadycznie odnotowana w znaczeniu ‘żrenica’ dopiero w II połowie XVII wieku (SRJ XI–XVII l.c.) i w 1731 roku (SRJ XVIII, t. VIII 228). Postać *зрак* w znaczeniu ‘żrenica’ pojawia się również w zabytku ukraińskim z 1642 roku (SUM XVI–XVII, t. XII 177). Nazwę *зрак* ‘żrenica’ notuje też Dzendzeliwski III (1993) m. 301 na Ukrainie Zakarpackiej w dwóch punktach koło Użhorodu oraz koło m. Chust w środkowej części Zakarpacia.

Natomiast znana w języku białoruskim i ukraińskim postać fonetyczna *зрок*, mająca znaczenie ‘wzrok’, uważana jest za zapożyczenie polskiego wyrazu *wzrok* (ESBM III 345, ESUM II 281, SUM XVI–XVII, t. XII 188 z XVII wieku).

Bardzo szeroki zasięg w gwarach ma forma **z//ōrčŭkŭ* (*// > d*). Występuje ona dosyć powszechnie w całej Rosji oraz we wschodnich częściach Białorusi i Ukrainy. Jej względnie zwarty zachodni zasięg na terenie Białorusi i Ukrainy wyznacza izoleksa nr 2. W Rosji, zwłaszcza zaś na południe od Moskwy, pojawia się – nieraz obocznie – wiele nazw innych. Nazwa **z//ōrčŭkŭ* została też zapisana w kilku rozproszonych punktach na zachód od tak wyznaczonej izoleksy, a mianowicie w punktach 336, 361, 382, 416, 470, 472. Na znacznym obszarze

środkowej i wschodniej Ukrainy spotyka się obocznie nazwę *čelověčьkь (por. niżej). Tereny te tworzą szeroki pas przejściowy z obiema nazwami, a nawet z wyspą wyłącznego występowania nazwy *čelověčьkь na północnym wschodzie Ukrainy w punktach 442, 444, 463, 479, 480. Maksymalny jej względnie zwarty wschodni zasięg pokazuje jednolita szara płaszczyzna. Sporadycznie zanotowano *čelověčьkь także na wschód od tej płaszczyzny w punktach: 367, 392, 521, 836, 849.

Dosyć powszechnie notowano *zorčьkь w fonetycznie cerkiewnej (Vasmer ESRJ II 105) postaci zra'čok. Sporadycznie odnotowano postać z pełnogłosem zoro'čok (578, 723), a także postaci z grupą -ro-: na Białorusi zdro'čok (389) i zro'čok (394), na Ukrainie zdro'čok (418, 425) i w Rosji zro'čok (638, 639, 701), sro'čok (745). Form z -ro- ze względu na geografie chyba nie należy tłumaczyć wpływem polskim, lecz raczej rodzimą redukcją pierwszej sylaby nieakcentowanej. Atlas białoruski ma na ogół formy zgodne z OLA, jednakże naszemu zapisowi zdra'čok w punkcie 391 w LAB III m. 46, s. 38 odpowiada forma здрочок (tam punkt 55A). Gwarowy słownik rosyjski, ze względu na swój dyferencyjny charakter, rosyjskiej formy ogólnej зрачók 'żrenica' w ogóle nie notuje. Brak w nim też postaci z grupą -ro-, natomiast podaje formy z pełnogłosem зорочок z powołaniem się na słowniki akademickie z 1847 i 1907 roku oraz na materiał z części azjatyckiej Rosji spod Omska, a także зорóчек spod Tomka. Dal I 694 przytoczył nazwę зорочék 'żrenica', uważając ją za południoworosyjską. Forma ogólna зрачók 'żrenica' pojawia się w języku rosyjskim późno, mianowicie dopiero pod koniec XVIII wieku (SRJ XVIII, t. VIII 228), natomiast jej podstawa зрак w znaczeniu 'żrenica' znana była już wcześniej (por. wyżej). Później зрачók się upowszechnia, por. SSRLJ II 1336–1337. Wcześniej poświadczona jest forma z pełnogłosem зорочék – w słowniku Polikarpowa (1704) i w przekładzie z 1746 roku (SRJ XVIII l.c.).

Formę nijaką *zorčьko – zrač'ko, zroč'ko – zanotowano w kilku punktach na północy Rosji koło Wołogdy, Jarosławia i Iwanowa (642, 643, 665, 724) i dalej na północ (578). Ich potwierdzenia w innych źródłach nie znalazłem. Występowania oczekiwanej formy z pełnogłosem nie potwierdzono. Może należy tu zaliczyć też zapisaną na Białorusi formę zrač'ko (328) – tak samo w tym samym punkcie зрачкó w LAB III m. 46, s. 38, choć można tu przyjąć też formę wyjściową *zьrčьko (por. niżej).

Zupełnie sporadycznie w znaczeniu 'żrenica' pojawia się w OLA formacja *zorьnica, częściej natomiast występuje formalnie zdrobniała postać *zorьničьka. Nazwy te w niektórych językach słowiańskich występują częściej w znaczeniu 'gwiazda poranna, jutrzeńka', czego tu bliżej nie omawiam.

Formę *zorьnica 'żrenica' zapisano dwukrotnie na Ukrainie: zir'nyc'a (429) i z'ir'nyc'a (513), formalnie deminutywną formę *zorьničьka w dosyć zwartym areale punktów słowackich, z którymi łączy się polski punkt 325 oraz morawski 202 (zupełnie odosobniony jest natomiast punkt 178 w zachodnich Czechach).

Nazwy te znajdują potwierdzenie w materiałach spoza Atlasu, głównie ze Słowacji. Wyrazy *zornica* i *zornička* jako nieco przestarzałe nazwy ‘żrenicy’ podaje słownik języka słowackiego (SSJ V 687). Wielokrotnie *zornice* i *zornička* w znaczeniu ‘żrenica’ odnotowują też słowniki czeskie (Jg V 736, Kott V 607, VII 1152, PS VIII 702–703, SSJČ IV 816). Nieraz określają je jako słowackie lub śląskie, przytaczają jednak dosyć liczne poświadczenia z literatury czeskiej. Basara 1975: 82 podaje nazwę *zorníca* ‘żrenica’ z Pietrzwaldu na Śląsku Cieszyńskim, a Sobierajski (III, 1973, m. 228, s. 25, 26) *zornica* i kilkakrotnie *zorniczka* z gwar polskich na Spiszu.

Zupełnie odosobniona jest, zanotowana we wschodniej Słowacji (225), *zorą:ŋka* – **zor-(j)-an-ŋk-a*.

W gwarach rosyjskich sporadyczne i rozproszone są takie nazwy ‘żrenicy’, jak na północy **ozor̥k̆* – *ozo¹rok* (534), *ozo¹rok*, *uzo¹rok* (588), na południu **ozor̥č̆k̆* – *azra¹č¹ok* (821) oraz na północny wschód od Moskwy koło Kostromy **ozor̥č̆ko* – *ozoroč¹ko* (707). Dwie pierwsze mają zresztą potwierdzenie w słowniku Dala II 660 *озорок*, *озорочек* bez podania lokalizacji (por. też SRNG XXIII 100). Postać *озорочок* poświadczona jest ponadto z II połowy XVIII wieku, zapewne w znaczeniu ‘rogówka oka’ (SRJ XVIII, t. VIII 228, s.v. *зрачѹк*).

Utworzone od postaci rdzenia **zbr-* ‘patrzyć’ nazwy ‘żrenicy’ w OLA są szczególnie liczne. Trudno tu nieraz wyraźnie rozgraniczyć poszczególne formy, stąd konieczność przytaczania wielu, budzących nieraz wątpliwości interpretacyjne, zapisów terenowych. Przedstawię je, uwzględniając podobieństwo formacji oraz ich frekwencję. Zacznę jednak od postaci stanowiących pewną analogię do przedstawionych wyżej z przedrostkiem *o-*. Jest to występujący w kilku punktach na południe od Moskwy **oz̆br̆k̆* – *az¹a¹rok* (751), *az¹e¹rok* (763), *az¹i¹rok* (765) i *az¹a¹rok* (768) oraz formalnie deminutywny **oz̆br̆č̆k̆* – *az¹a¹roč¹ək* (751). Chyba trzeba tu przyjąć wpływ etymologii ludowej, łączącej te wyrazy ze słowem *озеро* ‘jezioro’. Formę *озерок* ‘żrenica’ Vasmer ESRJ III 125 podawał znad dalekiej Kołomy, a SRNG XXIII 92 ponadto spod Kaługi. Na północy guberni Wołogodzkiej zanotowano w OLA formę rodzaju nijakiego **oz̆br̆ko* – *oz¹er¹ko* (590), *o¹zerko*, *ozer¹ko* (591), *oz¹er¹ko* (625), *oz¹or¹ko* (626). Ma ona również potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym spod Nowogrodu oraz z części azjatyckiej Rosji (SRNG XXIII 91). Zupełnie odosobniony jest natomiast zanotowany na samej północy Rosji **oz̆br̆nyš̆* – *oz¹e¹r¹onyš̆* (545).

Postać **Z//br̆k̆* (*Z* > *s*, // > *v*) zajmuje dosyć rozległy, choć bardzo nieregularny, obszar od Tweru i Smoleńska, przez zachodnie okolice Moskwy, po tereny koło Kaługi, Tuły, Riazania, Briańska i Orła, a sporadycznie pojawia się też pod Woroneżem (834) i Biełgorodem (844). Fonetycznie najczęściej zapisywano *z¹a¹rok*, sporadycznie zaś *z¹e¹rok* (815), *že¹rok* (803), *s¹a¹rok* (799), *sv¹a¹rok* (792) i *z¹v¹a¹rok* (805, 809). Podobny zasięg ma nazwa *зѣрок* ‘żrenica’ w gwarowym słowniku rosyjskim (SRNG XI 269). Sporadycznie odnotowano także formalnie deminutywny **z̆br̆č̆k̆* – *z¹a¹roč¹ik* spod Tuły (804) i Briańska (813, 814), którą

SRNG l.c. podaje spod Smoleńska (зэрóчек). Postać *zʹbʹrok – zʹaʹrok występuje też na Białorusi: koło Mińska (358, 368). Z tych samych punktów podaje зярóк również Atlas białoruski (LAB III m. 42, s. 38).

Osobno potraktowana postać *zʹirʹbʹkʹ (/ / > v) – zʹiʹrok, sporadycznie zʹiʹvʹiʹrok (447), występuje na samej północy Ukrainy (446, 447) oraz w Rosji w rozproszeniu koło Smoleńska (729, 749, 760), Kaługi (776), Tuły (777) i Riazania (807). Formę зирóк jako osobną notował już Dal I 694, a gwarowy słownik rosyjski podaje ją spod Orła, Kurska i Kaługi (SRNG XI 284). W grę może wchodzić tu także wariant formy poprzedniej, tj. *zʹbʹrʹbʹkʹ.

Nazwę *zʹbrʹenica (/ / > d) zanotowano w OLA głównie z terenu Polski, przede wszystkim z jej części południowej i wschodniej – z Małopolski, Mazowsza i Podlasia, sporadycznie jednak też ze Śląska (291, 308), Wielkopolski (259, 269), Kaszub (241) i spod Tucholi (250), też w punkcie przesiedleńczym pod Gorzowem Wielkopolskim (247). Nazwa ta wykazuje wielką różnorodność form fonetycznych: żreńica, zreńica, żryńica, żżeńica, żrańica, żrańica, zdrʹenica – u Sychty V 206 zdrʹenica właśnie spod Pucka, żdzyńica (269) itp., por. dalsze warianty w MAGP I, s. 121 i w AGM VIII, s. 87. W materiałach spoza OLA poświadczona jest również morfologicznie nieco odmienna *zʹbrʹelʹnica (/ / > d). MAGP I 42, s. 120 odnotowuje formę żreńica z gwary polskiej spod Starej Lubowni na Spiszu, a Sychta VI 205 zdrʹelʹnica sporadycznie spod Pucka.

Poza tym *zʹbrʹenica, częściej forma deminutywna *zʹbrʹenićka, została zapisana na Słowacji zachodniej, w zachodniej części Słowacji środkowej oraz w punkcie słowackim na terenie Węgier. Dostępczo występują one obocznie z innymi nazwami. Zupełnie odosobniony jest zapis zʹrʹenyćka w punkcie rosyjskim 710. Materiały z licznych opracowań z gęstszą siatką punktów pokazują, że zasięg tych nazw jest, lub może był w przeszłości, znacznie szerszy zarówno w gwarach, jak i w językach ogólnych. W MAGP I 42, s. 121 nazwa żreńica zajmuje trzy niewielkie wyspy: w Małopolsce, w części Wielkopolski i w okolicy Puław, ale sporadyczne przykłady notowano też w okolicy Sieradza, Łaska i Piotrkowa, w punkcie słoński (z LSW zdrʹenica), koło Ostrowi Mazowieckiej oraz w całym wschodnim pasie pogranicznym. Opracowania dysponujące gęstszą siatką punktów pokazują, że w różnym nasileniu *zʹbrʹenica występuje właściwie w całej Polsce: w AJK IV 151, s. 36 rzadko na północy i na południu Kaszub, częściej natomiast w dialektach pozakaszubskich badanego obszaru, w rozproszeniu, często obocznie z innymi nazwami, na całym Mazowszu (AGM VIII 382, s. 87–88), w Wielkopolsce (z prac Tomaszewskiego), powszechnie na Lubelszczyźnie (Pelcowa SŁub), na Kielecczyźnie, głównie południowej (Dejna AtlKiel VI 796), sporadycznie na Śląsku (Zaręba AJŚ IV 615), na Śląsku Cieszyńskim po obu stronach granicy państwowej koło Cieszyna i Trzyńca (Basara 1975: m. 127, a także u Kellnera VLN 332), w gwarach polskich na Spiszu żreńica i żreńiczka (Sobierajski III, 1973, m. 228, s. 25–26). Dalsze szczegółowe lokalizacje podaje AGM VIII l.c. W języku polskim żreńica, żreńica poświadczona jest od XV wieku (SStp XI 536).

Na Słowacji formy te odnotowane są nieco później, ale poświadczone są wszystkie trzy: *zrenica* pojawia się w 1666 i 1706–1707 roku, a *zrenica* i *zrenička* w XVIII wieku, pierwsza w czterech, a druga w dwóch dokumentach. *Zrenica* i *zrenička* notuje też współczesny słownik słowacki (SSJ V 712). Odpowiedni tom słownika gwarowego z tymi wyrazami jeszcze się nie ukazał.

Z języka czeskiego znane jest dawne poświadczenie formy **zbrě//lnica* (*// > d*) – *zřiedlničě* z Deut 32, 10 w Biblii drezdeńskiej i ołomunieckiej (z 1417 r.). Kott V 656–657 podaje *zřenice*, powołując się na encyklopedię i słownik, ale dalsze cytaty pochodzą ze źródeł językowo słowackich i mają słowacką postać *zrenica*. Jak się zdaje, *žrenica* ograniczona jest do Śląska Cieszyńskiego (por. wspomniane już wyżej prace J. Basary i Kellnera).

Poza tym dosyć częste są zapisy nazwy **zbrěnica* w dawnych zabytkach białoruskich i ukraińskich: HSBM XIII 187 odnotowuje *зреница* ‘żrenica’ 8 razy z XVI–XVII wieku, a SUM XVI–XVII, t. XII 180 *зрѣниця*, *зрѣница*, *зреница*, *зрениця* z XVII wieku w znaczeniach ‘żrenica’ (4 razy) i ‘oko’ (3 razy). Poświadczenia biblijne, a zwłaszcza w zwrocie „сохранити... *яко зреницу ока*”, nasuwają przypuszczenie, że może tu wchodzić w grę wpływ obcy – polski. Zagadkowa jest jednak zapisana w OLA rosyjska *з’рѣнычка* (710), której potwierdzenia w źródłach rosyjskich spoza OLA jednak nie znalazłem.

Derywat **z//brěńka* (*// > d*) mamy w OLA przede wszystkim z pñ.-zach. Białorusi (*z’renka*, też *zr’enka*), poza tym z punktu ukraińskiego we wsch. Słowacji *z’ren’ka* (233) i z Ukrainy Zakarpackiej spod Użhorodu *z’driŋka* (465). Ponadto zapisano w dwóch punktach w Witebskiem **zbrěnač’ka* (328, 334). Porównanie materiałów OLA z Atlasem białoruskim pokazuje, że w materiałach białoruskich dla OLA dokonano pewnego uproszczenia. W dwóch punktach na wschodzie Białorusi podano zapis *z’r’enka* (379, 381), podczas gdy w materiałach LAB III s. 38 z tych punktów zapisano *зрѣнко* (w LAB III na mapie 46 wszystkie te formy oddano jednak jednym znakiem). Dla OLA trzeba więc przyjąć trzy formy: **zbrěńka*, **zbrěńko* i **zbrěnač’ka*. Dwie pierwsze mają potwierdzenie w materiałach spoza OLA. Forma żeńska **zbrěńka* jest dziś białoruską nazwą literacką ‘żrenicy’, por. *зрѣнка* w TSBM II 516 i w ESBM III 347, a gwarowa *зронка* występuje w pobliżu granicy z Rosją i Łotwą (ŚlPogr II 326). Poza tym znana jest ukr. *здрінка* i *зрінка* z Łemkowszczyzny (Hrinč II 147, 184 i ESUM II 279 s.v. *зріти*), a dokładniejszy jej zasięg pod Użhorodem wyznacza Dzendzeliwski III (1993) na m. 301, podając z tych stron formy *здрінка*, *зрінка* i *трінка*. Wreszcie znana jest polska gwarowa *zd’renka* z Serpelic koło Białej Podlaskiej (MAGP I 42, s. 120), przejęta zapewne z ukraińskiego. Forma rodzaju nijakiego **zbrěńko* występuje w dialekcie łemkowskim, por. *зрінко* u Hrinč II 18 i w ESBM l.c.) oraz dialektalne *zreŋko* ze słowackiej wsi Plavnica koło Starej Lubowli na Spiszu (por. Sobierajski III, 1973, s. 26). ESUM l.c. odnotowuje ponadto, też zapewne łemkowską, formę *зрівка* (**zbrěv’ka*). Sobierajski l.c. notuje ponadto osobiłą

formę *žorofka* (**žьrovьka*/**zerovьka*), utworzoną od częstotliwej formy czasownika *zierać, ziarac, ziorac* ‘patrzeć’.

Derywat **žrětelьnica*, określany nieraz jako literacki, został zapisany w OLA w 7 rozproszonych punktach czeskich (*žři:telnice, žřetelnice* itp.), poza tym raz zanotowano postać formalnie deminutywną **žrětelьnička* – *zretel-ńička* w słowackim punkcie 208. Nazwę *žřetelńica* ‘żrenica’ z Sobieszowic na Śląsku Cieszyńskim podaje też Basara 1975: 28, a Machek ES-2, 718 *žřetelńička* z południowych Czech. W języku czeskim nazwa ta jest poświadczona od dawna, zwłaszcza w biblijnych (Psałterz, Stary Testament) zwrotach typu „*ostřihat/opatrovati koho jako žřetelnici oka svého*” ‘strzec kogo pilnie’. Dawniej w języku czeskim występowała postać *žřitedlnice, žřetedlnice* (MSČS 673, Jg V 771), później wstawne *d* zanikło i pojawiły się postaci *žřitelnice, žřetelnice* (Kott V 660, PS VIII 836), dem. *žřitelńička*. Dziś *žřitelnice* ‘żrenica’ uważana jest za wyraz książkowy. Nazwa ta występowała też w dawnym języku słowackim. HSSJ VII 391–392 notuje ją w postaciach *zretelnica, zřetedlnička, zřetelńička*, zwłaszcza w zwrotach „*zachovať, opatrovať, ostřihat koho ako zřetedlnicu/zřetel(d)ničku oka svojho*”. Ze względu na książkowy (biblijny) charakter tych poświadczeń oraz ich postać fonetyczną z wstawnym *d* należy tu przyjąć pożyczkę czeską. Dziś SSJ już nazwy tej nie notuje.

W języku staroczeskim w zabytkach sięgających XIV wieku (Svatovitský rukopis, Biblia drezdeńska) występowała również postać *žřiedlnice* (**žrě//lьnica*; // > *d*), znana co najmniej do XVI wieku (Słownik Vodňanskiego), por. MSČS 673, Jg V 771, Kott V 659. Niezależnie pojawia się ona na Spiszu we wsi Kacze koło Starej Lubowni – *žrelnica* (MAGP I 42, s. 120 z AJPP) i na Kaszubach pod Puckiem – *zdrělnica* (Sychta VI 205).

Kilka zapisów można chyba uogólnić jako **z//brěčьkь* (// > *d*): ukr. *zdryč'ok*, *zdr'ič'ok* (486) i ros. *z'r'eč'ok* koło Wołogdy (668) oraz *zr'ač'ok* spod Tambowa (820). Dla ostatniego z nich może jednak trzeba przyjąć pierwotną formę **žbrjačьkь* lub – jak proponuje Ž. Varbot – **žbrětjьkь*. Potwierdzenia dla tej formacji w innych źródłach nie znalazłem.

Dla trzech zapisów dałoby się przyjąć wspólne źródło **z//brěčьko* (// > *d*): ukr. *zr'ič'ko* pod Czerniowcami (496), *zdr'ač'ko* na terenie Rumunii (171) oraz ros. *zr'ač'ko* pod Jarosławiem (720). Dwa ostatnie może jednak wywodzą się z pierwotnego **žbrjačьko* lub – jak proponuje Ž. Varbot – **žbrětjьko*. Do formy rosyjskiej nawiązuje zapis *зр'ачко* spod Witebska w Atlasie białoruskim (LAB III m. 46, s. 38).

Postać **z//brjačьka* lub – jak proponuje Ž. Varbot – **z//rětjьka* (// > *d*), zapisaną na Ukrainie Zakarpackiej (*z'r'ač'ka* – 466, *z'r'ačka, zd'r'ačka* – 467, *z'r'ač'ka* – 483) i pod Stanisławowem (*zd'r'eč'ka* – 486), dokładniej lokalizuje na tych terenach Dzendzeliwski III (1993) m. 301, przytaczając zapisy *зр'ачка* i częściej *здр'ачка*. Formę *зр'ачка* poświadcza również ESUM II 279 ze słownika Żelechowskiego, 1886.

Potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym mają sporadycznie zapisane w OLA formy: **зыґапя́кa* – *zʹrʹanka* (525 na Litwie, 675 pod Pskowem i 694 pod Twerem) – *зря́нка* w SRNG XI 351 spod Pskowa; **зыґапя́цькa* – *zʹrʹanəčka* (525 na Litwie) – *зря́ночка* w SRNG XI 351 z terenu Łotwy; **зиґапя́цькъ* – *zʹirʹaʹtok* (655 pod Pskowem) – *зе́рѣток* w SRNG XI 266 też spod Pskowa.

Do sporadycznej nazwy białoruskiej **зырэ́длькo* (*zrełko* – 390, tak samo w LAB III m. 46, s. 38 *зрэлкo*) nawiązuje łemkowskie *зрі́лко* (Hrinč II 184, ESUM II 279), a także forma żeńska *зрі́лка*, zanotowana przez Dzendzeliwskiego III (1993) m. 301 w dwóch punktach na płn.-wsch. od Użhorodu oraz *зréłka* w Serpelicach koło Białej Podlaskiej (MAGP I 42, s. 120). Analogiczne formy występują na północy Kaszub: **z//brědło*, **z//brědľkō*, **z//brědľka* (*// > d*) w AJK IV 151, s. 36 *zdżadųe*, *zdʹeukʹe*, *zdżadʹeʹlke*, *zdřad ɛlka*, u Sychty VI 205 *zdřadło*.

Zapisana pod Nową Rudą, w punkcie przesiedleńczym z ludnością spod Lwowa (276), *żerńička* (**зырні́цькa*) ma nawiązania w podawanych przez MAGP I 42, s. 120 formach *żerńička*, *żornička* spod Sanoka (por. w kartotece SGPA też nazwę *żernica* ‘żrenica’ pod Lubaczowem).

Może odosobniony zapis ukraiński *zdryk* (487) należy zinterpretować jako **z//brikъ* (*// > d*), wtedy miałby on nawiązanie w występujących na Kaszubach pod Kartuzami i Wejherowem formach *zdřik*, *zdřýjk*, *zdřejk* (Sychta VI 206, AJK VI 151, s. 36).

Od rdzenia **zyr-* rozszerzonego o spółgłoskę *-k* – **zyrk-* zanotowano w OLA tylko kilka derywatów. Nieliczne poświadczenia ma **zyrkadło*: w Słowenii *ʹzə:rkalo* (11) i *ʹzɹ:kału* (17) oraz na Białorusi *ʹzʹerkəta* i obocznie *ʹzʹerkəʹca* – **zyrkadlica* (369). Znajdują one potwierdzenie w materiałach spoza OLA. Słwn. *zřkalo* ‘żrenica’ notuje Plet II 942 z liczną dokumentacją źródłową. Poza tym od XVI wieku bogato poświadczona jest formacja *zřklo* – **zyrkdło* ‘żrenica’, utworzona bezpośrednio od czasownika bez przyrostka tematycznego **zyrkti* ‘patrzeć’ (Plet II 942, Bezłaj IV 426), później ‘gałka oczna’ (SSKJ V 945, Snoj 753). Sporadycznie zanotowane w XIX wieku u Levstika znaczenie ‘żrenica’ (powszechniej ‘lustro, lusterko’) miało też słwn. *zřcalo* (Plet II 941). Formy białoruskie potwierdzają zapisy *зёркьла* i *зёркьльца* w Atlasie białoruskim z tego samego punktu (LAB m. 46, s. 38). W HSBM XII 227–228 *зеркало* jest bogato poświadczone w znaczeniu ‘lustro, lusterko’. Słownik współczesny TSBM nazwy tej już nie notuje. Dla formacji **zyrkadlica* potwierdzenia w materiałach spoza OLA nie znalazłem.

Zanotowane w punkcie słoweńskim 10 sporadyczne formy *ʹzərkəlc*, *ʹzərkilc* można traktować jako kontynuanty pierwotnych **zyrkъльсь* lub **zyrk(a)dlъсь*. Ich potwierdzenia spoza OLA nie znalazłem.

W materiałach spoza OLA można znaleźć jeszcze dalsze derywaty od rdzenia **zyr-* oznaczające ‘żrenicę’, np. na Kaszubach zanotowano **z//rěľ* (*// > d*): na północy *zdril* (AJK IV 151, s. 36), na pograniczu powiatu kartuskiego i wejherowskiego *zdřel* i na Kępie Swarzewskiej *zdřål* (Sychta VI 205), pod Wejherowem *zdřeńå* – **z//brěńja* (*// > d*) (Sychta VI 206) i *zdřeńe*, *zdřeńi* – **z//brěńje* (*//*

> d) (AJK IV 151, s. 36) oraz *zdr̥elóvka* – *z//br̥elov̥ka (// > d) na pñ.-zach. Kaszubach (Syhta VI 206).

B. Nazwy od rdzenia *gl̥ed-

Formacji utworzonych od rdzenia czasownikowego *gl̥ed-, oznaczających ‘żrenicę’, jest w OLA ponad 30. Grupuję je według sufiksów oraz przyrostków rozszerzających rdzeń czasownikowy.

Bezpośrednio od rdzenia utworzone są *gl̥edy pl. ‘żrenica’, zapisane w punktach chorwackich 151 (*gl̥ē:di*) i 153 (*gl̥a¹di:*). Jako formę nawiązującą można tu podać jedynie chorw. *gl̥éd* m. w potocznym znaczeniu ‘oko’ (RSHJ III 333–334).

Dla sporadycznych w OLA zapisów chorw. *gl̥ed̥a:č̥a* (*gl̥edača?) w p. 29 i serb. *ogle¹dačka* (*ogł̥edač̥ka) w p. 169 nawiązań w innych źródłach nie znalazłem.

Od rdzenia *gl̥ed- rozszerzonego przyrostkiem czasownikowym -al- zanotowano kilka sporadycznych formacji. Zapisaną w dłuż. p. 236 formę *gl̥ēdayko* – *gl̥edav̥ko potwierdza Schuster-Sewc I 292, przytaczając jako dłuż. ekwiwalenty *gl̥edalko*, *gl̥edawko*, dla górnołużyckiej nazwy *hladan̥čko* – *gl̥edan̥č̥ko ‘żrenica’, natomiast Muka I 267 oraz Starosta 140 dla dłuż. *gl̥ēdałko* dają tylko znaczenie ‘lustro, lusterko’.

Chorw. *gl̥e¹da:lce* – *gl̥edał̥ce chyba potwierdza podana przez Skoka III 656 bez podania znaczenia nazwa *gl̥edalce*, natomiast innych nawiązań nie znalazłem. Zupełnie odosobnione są też bułgarskie zapisy w OLA: *gl̥eda¹lec* – *gl̥edał̥c̥ь (116) i *gl̥eda¹čec* – *gl̥edał̥č̥ьc̥ь (119).

Kilka formacji powstało od rdzenia *gl̥ed- rozszerzonego przyrostkiem czasownikowym -č̥l-, tj. od formy imiesłowu na -l-.

Dla formy *gl̥ed̥l̥c̥ь, notowanej w OLA zarówno w Bułgarii – *gl̥ede¹lec* (114), *gl̥ed̥l̥əc* (115, ten zapis można jednak traktować też jako kontynuant pierwotnego *gl̥edał̥c̥ь), jak i w Rosji – *gl̥’a¹d’el’ec* (608 i podobnie 632, 657, 680), poświadczeń spoza OLA brak.

Formy *gl̥ed̥l̥c̥e, fonetycznie zakończone na -e (*gl̥’a¹d’el’ce* – 659) lub na -o (*gl̥’a¹d’el’co* – 564, 628, 635) oraz *gl̥ed̥l̥c̥a, zakończone na -a (*gl̥’a¹d’elc’a* – 527, 677) zmapowano łącznie, bowiem ich ścisłe rozgraniczenie nie bardzo jest możliwe ze względu na częste -ə (we wszystkich pozostałych przykładach) w zakończeniu. Zresztą rosyjski słownik gwarowy też częściowo podaje je łącznie. Występują one w OLA w dwóch skupiskach: w okolicach Pskowa wzdłuż granicy z Estonią (też w p. 527 na terenie Estonii) i w okolicach Nowogrodu z pobliskimi punktami w okręgu leningradzkim i twerskim, a poza tym w dwóch punktach koło Kostromy (670, 687). Nazwy *глядѣльце* i *глядѣльца* rosyjski słownik gwarowy notuje właśnie też spod Petersburga, Nowogrodu, Pskowa i Tweru, a ponadto z terenów wykraczających poza siatkę punktów OLA znad Wiatki i pod Uralem (SRNG VI 227, por. też Dal I 360).

Zupełnie odosobnione formy *gla'd'el'čyk* i *gla'd'il'č'yk*, zapisane w p. 636 na płn.-wsch. od Nowogrodu, zapewne należy wyprowadzać z pierwotnych **gLeđělčikъ*, **gLeđilčikъ*, w których oczekiwane miękkie *l'* przeszło w twarde *l* pod wpływem wyrazu *глаз* 'oko'. Podobnie chyba należy tłumaczyć również sporadyczny zapis *gl'iz'el'ica* w p. 629 pod Pskowem, gdzie z kolei w pierwotnym **gLeDělica* wyraz *глаз* 'oko' wpłynął na przejście *D* w *z*. Wyżej podanych trzech form w materiałach spoza OLA nie znalazłem.

Zapisy serbskiej nazwy **gleděljakъ* – *gl'edé:l'ak* (79 i podobnie 80, 82) mają potwierdzenie w zapisanej przez RSHJ III 340 nazwie *гледѣлак* 'żrenica' z Banatu i z okolic Svetozareva i Pirotu. Skok I 568 podstawy *gledel-* w ogóle nie podaje, tylko *gledal-*. Podobną lokalizację dla nazwy *гледѣлка* daje RSHJ l.c. W OLA zanotowano ją sporadycznie w p. 88 w płn.-wsch. Serbii koło Negotina (*gle'delka* – **gledělka*).

Ta druga nazwa pojawia się także, niewątpliwie niezależnie, w języku rosyjskim w innym znaczeniu: *гладѣлки* 'oczy' podaje SRJ XVIII, t. V 136 z XVIII wieku, a *гладѣлки* 'oczy' rosyjski słownik gwarowy ze słowników akademickich z 1895 i 1954 roku, jak też szeroko z gwar, nie tylko z objętych siatką punktów OLA, lecz także spod Uralu i z Syberii (SRNG VI 226–227).

Słownik Dala I 360 i SRNG l.c. mają *гладѣлки* też w znaczeniu 'żrenica' spod Nowogrodu oraz z Permu pod Uralem.

Osobno potraktowano nazwy zawierające przyrostek czasownikowy *-il-*. Przeciwno łączeniu ich z podobnymi formacjami z przyrostkiem *-ěl-* świadczy nieco odmienna geografia i rosyjska tradycja leksykograficzna. Formację **gledilьCe* (*C > č* w p. 624) zanotowano w OLA w 10 punktach, grupujących się głównie w okręgu wołogodzkiem i w sąsiadujących punktach pod Kostromą (np. *gl'a'd'il'ce*, *gl'e'd'il'c'o*, *gl'iz'd'il'c'o* itp.), poza tym w dwóch punktach koło Petersburga (582, 583), a postać **gledilьca* – *gl'e'd'ilca* koło Wielska (574) na południu okręgu archangielskiego. Nazwę *гладильце* w znaczeniu 'żrenica' notuje rosyjski słownik gwarowy spod Wołogdy i Nowogrodu, a także spod Permu na Uralu (SRNG VI 230). Za wariant tej nazwy może należy uznać oddzielnie w OLA potraktowany sporadyczny zapis *gl'iz'd'il'ica* – **gledilica* w p. 609 (na północ od Nowogrodu).

Postać **gledětje* (jest to dawne part. praes. act., por. Bezłaj I 146, Skok I 568) występuje w rozproszeniu w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny, por. słwn. *gle|dę:če* (21) i *gl|dę:ičo* (149), chorw. *gledē:če* (30), bośn. *gléde:če* (48) i serb. *gléde:če* (55), *gledé:ce* (77), *gledē:če* (81). Nazwa ta nie weszła do języków literackich, ale ma bogate poświadczenia w słownikach tych języków, por. słwn. *gledêče* n., gen. *gledêčega* i *gledêča*, też *gledêčje*, *-čja* i *gledêšče* (Plet I 216, ale SSKJ już jej nie notuje), chorw. *glédêće*, *glédêčega* (RHSJ III 194) i serb. *глѣдѣћѣ*, *-a* i *глѣдѣћѣра* (RSHJ III 340). Skok l.c. podaje ponadto chorwacką postać *gledečica*.

Dla zanotowanej w trzech punktach bułgarskich wokół Sofii nazwy **gledětjъсь* – *gledeštec* (122, 123, 127) potwierdzenia w innych źródłach nie znalazłem.

Dosyć wyraźny kompleks tworzy występująca w pewnym rozproszeniu w północnej Bułgarii i na wschodzie Serbii (85, 87) postać **glěďьсѣ* – *glě^ldəc*, *glě^ldec*, *gl^ldec* itp. Ma ona poświadczenie zarówno w języku bułgarskim, por. *гледѣц* w znaczeniu ‘żrenica’ w RSBKE I 184 i RBE III 200 (też ‘tęczówka’ i in.), jak i w serbskim, por. *gledac*, gen. *gleca* (RHSJ III 186) i *глѣдац*, *глѣца*, w znaczeniu ‘żrenica’ określane jako regionalny, m.in. z Prizrenu, Niszu i Pirotu (RSHJ III 339). Do kompleksu tego nawiązuje znaczna część wschodniej Macedonii, skąd Drvošanov 2005: 53 przytacza kilkanaście zapisów na *гледец*, *гледац*, nieotowanych w OLA tu w ogóle. Jeszcze liczniej u niego na tym terenie występuje, też nieznaną z OLA, **glěďьka* – *глетка* (17x). Do sporadycznie zapisanej w OLA formy **glěďьce* – *glě^l:tce* (69) i mac. *gletce* (94) nawiązuje u Drvošanova l.c. zapis *глеџце* spod Welesu. Podaje on ponadto w znaczeniu ‘żrenica’ kilka rzadkich formacji współrdzennych, jak *глет/глед* ze wschodniej Macedonii spod Welesu (3x), zupełnie odosobnione *глето*, *гледач*, *гледало* spod Skorja, *глетче* ze wschodniej Macedonii i *гледост* spod Welesu.

Interesujące są dwa derywaty słowotwórcze, zanotowane sporadycznie zarówno na południu – w języku serbskim, jak i na północy – w języku rosyjskim. Nazwę **glědenьсѣ* zapisaną w OLA na południu Serbii *gl^l’ē^ldenəc* (84) i w Rosji na północ od Nowogrodu *gl^l’ā^ld’ēn’ec* (633) znajdujemy w rosyjskim słowniku akademickim z 1895 roku i z gwary pod Nowosybirskiem. Nazwa **glědenьсѣ*, zanotowana w OLA w środkowej i południowej Serbii *gledā:nce* 68, *gledē:nce* 78, *gl’edē:nce* 79, a w Rosji na północ od Kostromy *gl’ed’ince*, w języku serbskim ma podobną lokalizację w RSHJ III 340 – *гледѣнце* ‘żrenica’, a ros. *глядѣнцо* ‘żrenica’ SRNG VI 228 podaje spod Uralu. Nazwy serbskie i rosyjskie powstały niewątpliwie niezależnie.

Zanotowane na północy okręgu wołogodzkiego **glědidlo* – *gl^l’ā^ld’ilo* (597), *gl^l’ē^ld’ilo* (602) ma podobną, nieco szerszą lokalizację w tym samym okręgu, por. SRNG VI 230: *глядѣло* ‘żrenica’. Formacja ta ma częściej znaczenie ‘lustro, lusterko’, por. ros. *глядѣло* (w SRNG l.c. jako znaczenie drugie), ukr. *глядѣло* (Hrinč I 292, ESUM I 532), czes. *hledidlo* (Jg I 688, Kott I 431).

Sporadyczną formę białoruską **glěďьka* – *γ^l’atka* (344) pod Grodnem ma z tego samego punktu Atlas białoruski – *глы́тка* (LAB III m. 46, s. 38). Nazwa ta znana jest również w Macedonii (por. wyżej).

Dla sporadycznie zanotowanych w p. 181 na północy Czech postaci *hled’ička* (**glědičьka*) i *hledňička* (**glěďničьka*) potwierdzenia w innych źródłach nie znalazłem.

C. Nazwy od rdzenia **patr-*

Nazwy ‘żrenicy’ od czasownika **patriti* ‘patrzyć’ znane są tylko z języka polskiego. W OLA zanotowano w rozproszeniu następujące formacje: **patridlo* – *patšidylo*, *patšydylo*, *patřidylo* itp. (250, 251, 259, 262–264, 304), **patrid//lьko* (/l > e

wstawne) – *pačydeŭk^uo* (255), poza tym sporadycznie **patřečbka* – *patšoncka* (282) i **patronbka* – *patronka* (285). Na podstawie polskich atlasów gwarowych (MAGP I 42, s. 121–122, AJK IV 151, s. 38–39, Pelcowa SłLub, Dejna AtlKiel VI 796, AGM VIII 382, s. 88–89), słowników i innych opracowań oraz kartoteki SGPA, które szczegółowo przedstawia AGM l.c., znane jest znaczne bogactwo derywatów od rdzenia **patr-* i ich szczegółowe zasięgi w gwarach polskich. Występują one na znacznym obszarze północnej części Polski „mniej więcej od Warszawy po Mrągowo i Starogard i od Złotowa po Łomżę” (MAGP I 42, s. 121–122, dalsze szczegóły w AGM VIII, s. 88–89): częstsze są **patridlo* – *patrzydło*, **patrid//lŭko* – *patrzydłko*, z zanikiem *-l-* *patrzydko*, ze wstawnym *-e-* *patrzydełko*, **patřečbka* – *patrzączka*, rzadsze **patrjŭ* – *patrz* między Złotowem i Sępólnem Krajeńskim, sporadyczne **patrjŭko* – *pačko* koło Bydgoszczy, **patronbka* – *patronka* na Mazowszu, *patrunka* na Pomorzu i Kaszubach, *patrolka*, *patrulka* na Mazowszu, *patruch* na Mazowszu, *patrzyk* w Snopkach koło Pisu i inne.

D. Nazwy od rdzenia **vid-*

Od czasownika **viděti* ‘widzieć’ w materiałach OLA jest zaledwie kilka formacji słotwórczych o ograniczonych zasięgach lokalnych.

Na Łużycach w Radworju (237) zapisano dwie sporadyczne nazwy ‘żrenicy’: *u’ižejn’iŭ* – **viděnyje* i formalnie deminutywne *u’ižejn’ěko* – **viděničbko*. Pierwsza oznacza w języku łużyckim zazwyczaj ‘widzenie’, ‘zmysł wzroku’, druga ‘zmysł wzroku’, a także ‘oczko’ (Pful, Kral, Jakubaš), stąd mogło się rozwinąć przeniesione znaczenie ‘żrenica’. Schuster-Šewc III 1597 podaje ponadto głuź. dial. *widzeńko* (**viděnbko*) ‘zmysł wzroku’ oraz ‘gałka oczna’, a także ‘żrenica’.

Zapisy nazwy *v’ižadŭo* – **vidědlo* ‘żrenica’ w Wielkiej Wsi koło Pucka (242) i na południu Kaszub w Brzeźnie w pow. Chojnice (243) wnoszą nową informację o szerszym zasięgu tej nazwy na Kaszubach. W AJK IV 151, s. 40 podawano *widziadło* ‘żrenicę’ jedynie z Mechelinek koło Pucka (podobnie lokalizuje tę nazwę Lorentz PW III 957, powołujący się na materiały AJK). Podobna formacja (*видело*) występuje w Macedonii zachodniej koło Gostiwaru (Drvošanov 2005: 53). Nawiązuje do niej *vižătko* (**vidědlbko*) ‘żrenica’ z Wielkopolski pod Międzychodem (MAGP I 42, s. 121).

Dla sporadycznie zapisanej na północy Rosji na wschód od Archangielska nazwy *ʼv’idyšok* – **vidyšbъ* (543) żadnych nawiązań nie znalazłem.

E. Nazwy od czasownika **zěti*

Do kręgu derywatów motywowanych przez czasowniki oznaczające ‘patrzeć’ można też zaliczyć derywaty od czasownika **zěti* ‘(szeroko) otwierać’, ‘(szeroko) otwierać się’, ‘patrzeć szeroko otwartymi oczami’, ‘patrzeć z otwartymi ustami’, por. Kopečný 1960: 185–192 (z dalszą literaturą: Miklosič, Mladenow, Vasmer

i inni). W OLA zapisano następujące derywaty: **zěnica*, **zěńka*, sporadycznie **zěńkъ* m. Podstawę stanowił tu imiesłów na *-n*, a więc wymienione formacje strukturalnie miały znaczenie ‘to, co się otwiera’, ‘to, co patrzy’ lub pasywne ‘to, co jest otwarte’.

W OLA **zěnica* ‘żrenica’ ma szeroki zasięg. Zanotowano ją w gwarach słoweńskich (*zení:ca*, ¹*zenica* itp.), chorwackich (¹*zěnica*, ¹*zinica*, *zěna*) i serbskich (*zěnica*, *zénica* itp.), często obocznie z innymi nazwami. Z obszarem tym łączą się sporadyczne punkty sąsiadujące z Serbią: w płn. Macedonii (93 – *zenica*, Drvošanov 2005: 51 natomiast twierdzi, że gwarom macedońskim wyraz jest nieznanymi) i w płn.-zach. Bułgarii (*ze¹nica* – 118, 120). Poza tym zanotowano tę nazwę (*z’i¹nyc’a*) w 7 rozproszonych punktach na terenie wschodniej Ukrainy i w pld. Rosji w ukraińskim językowo punkcie 843. Na mapie nr 6 nazwa ta oznaczona jest szarą płaszczyzną z krzyżującą się ukośnie szrafurą.

Materiały spoza OLA dowodzą, że dawniej **zěnica* ‘żrenica’ była znana szerzej. Upowszechniła się ona przede wszystkim na południu Słowiańszczyzny. Bogato poświadczona jest *зѣница* w języku starosłowiańskim (SJS I 692). W języku słoweńskim *zeníca* ‘żrenica’ ma liczne poświadczenia, jednak dopiero od XIX wieku (Plet II 914, Bezłaj IV 405), ale utrzymała się w języku literackim do dziś (SSKJ V 868). Na gruncie serbsko-chorwackim *zěnica*, *zjěnica*, *zinica* pojawia się już w XIV wieku i jest powszechnie używana do dziś, m.in. w zwrocie „чувати, пазити, гледати... као зеницу ока” ‘strzec pilnie’. W nowszym piśmiennictwie, zwłaszcza w poezji i pieśniach występuje też postać *zjěna*, *zěna* (**zěna*), sporadycznie też zdrobnienie *zjěničica*, *зѣничца*, por. RHSJ XXII 878–879, RSHJ VII 10–13, RSHKJ II 301, Skok III 656. Notują ją słowniki macedońskie, też w zwrocie ”чува... како зеницата на окото” (RMJ I 260, TRJM II 213). Bogato poświadczona jest również w języku bułgarskim, m.in. w zwrocie „како зеницата на окото... си пазя <вардя>” (RSBKE I 453, RBE V 906). Komisje narodowe OLA dla całej Słowiańszczyzny południowej nazwę **zěnica* uznały za literacką: słwn. *zenica*, chorw. *zjenica*, serb. *зеница*, mac. *зеница* (obok *црнка*), bułg. *зеница*. W gwarach południowosłowiańskich natomiast jest ona dominująca, też z pewnymi ograniczeniami, tylko w części zachodniej.

We wschodniej Słowiańszczyźnie **zěnica* ma liczne poświadczenia w dawnych zabytkach. W języku staroruskim *зѣница* znana była właściwie od XI wieku (1097) w znaczeniu ‘żrenica’ i ‘oko’, por. SrezMat I 1014, SDRJ III 436, SRJ XI–XVII, t. V 382. Słowniki te zazwyczaj oba te znaczenia podają łącznie. Ma ona liczne poświadczenia również w XVIII wieku (SRJ XVIII, t. VIII 174–175). Notuje ją także Dal I 680 oraz SSRLJ IV 1213. Ten ostatni słownik stwierdza jednak, że *зѣница* jest dawną nazwą ‘żrenicy’ i ‘oka’. W języku białoruskim *зѣница* notowana jest od XVI wieku (HSBM XII 225), słownik języka współczesnego uznaje ją jednak za przestarzałą (*зяніца* – TSBM II 524, por. też ESBM III 359). Również w języku ukraińskim *зѣница* ‘żrenica’ poświadczona jest od XVI wieku (SUM XVI–XVII, t. XII 242), także w zwrocie *якъ зѣницу заховати* ‘strzec

szczególnie starannie' (z 1625 roku, por. SUM XVI–XVII, t. XI 25). W języku ukraińskim *зі́нця* 'żrenica' utrzymała się do dziś (SUM III 574). Również komisja ukraińska uznała ją za nazwę literacką 'żrenicy' (obok *чоловічок*). Zestawienie materiałów ze źródeł historycznych z obecnym zasięgiem nazwy **žēnica* we wschodniej Słowiańszczyźnie wydaje się wskazywać, że może być tu ona dawnym cerkiewizmem.

Nazwa **žēnice* pojawia się sporadycznie również w języku czeskim, głównie w znaczeniu 'gałka oczna', por. jej poświadczenia z XIX–XX wieku (Jg V 654, Kott V 455, PS VIII 389). Stanowi ona pożyczkę, przejętą przez J.S. Presla, według Jungmanna i Kopečnego 1960: 186 z południowej Słowiańszczyzny lub raczej za pośrednictwem języka rosyjskiego (SSJČ IV 719).

Derywat **žēńka* – zanotowano w OLA na niewielkim areale koło Mohylewa (359, 371, 380) i na północ od Homla (393) – w tych samych punktach też w Atlasie białoruskim zapisano *зэ́нка* (LAB III 46, s. 38). Zupełnie sporadycznie odnotowano formę męską **žēńkъ* – *z'an¹ok* 'żrenica' w p. 811 na południu Rosji. Nazwy te w materiałach spoza OLA mają szersze nawiązania, co zwłaszcza dotyczy nazwy żeńskiej **žēńka* i jej liczby mnogiej **žēńky*. ESBM III 330 oprócz formy *зэ́нка* spod Mohylewa notuje też formę liczby mnogiej *зэ́нкі* spod Witebska. Brus. *зэ́нка* 'żrenica' ma kilka poświadczeń z XVI–XVII wieku (HSBM XII 225). Z dialektów ukraińskich znane są *зі́нка*, *зі́нька* 'żrenica' oraz pl. *зі́ньку* (ESUM II 264), ukr. *зѣ́нка* 'żrenica' notowana jest także w XVI–XVII wieku (SUM XVI–XVII, t. XII 242), a słownik współczesny wymienia *зі́ньки* 'żrenice' z XX wieku (SUM III 574). Ros. *зэ́нки* występowały zazwyczaj w znaczeniu 'oczy' (SRJ XVIII, t. VIII 175, SSRLJ IV 1213 – określa jako potoczne), ale rosyjski słownik gwarowy odnotowuje *зэ́нки*, *зэ́ньки*, *зє́нкі* także w znaczeniu 'żrenica' m.in. z poświadczeniami z terenów objętych siatką OLA, a mianowicie spod Nowogrodu, Smoleńska, Kostromy i Tambowa (SRNG XI 263). Forma **žēńka* została sporadycznie zapisana też w języku serbskim w XIX wieku, por. *зэ́нка* w RSHJ VII 13.

Rosyjska forma męska **žēńkъ* ma poświadczenie w znaczeniu 'żrenica' (lub może raczej 'tęczówka') z XV wieku, por. *зѣ́нок* w SRJ XI–XVII, t. V 382, a słownik gwarowy rosyjski notuje *зє́нóк* 'żrenica' spod Tweru (SRNG XI 263).

W materiałach spoza OLA odnotowano też formę rodzaju nijakiego **žēńko* 'żrenica', por. *зэ́нко* spod Smoleńska (Dal I 680, SRNG XI 263). W języku ukraińskim z XV wieku poświadczona jest nazwa osobowa *зѣ́нько*, *зѣ́нко*, *зє́нко* (SSUM I 412).

II. Nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające obraz odbijający się w źrenicy

Grupę tę można podzielić na dwie podgrupy: A. Nazwy od wyrazu oznaczającego ‘małego człowieka’, ‘człowieczka’ i B. Nazwy tworzone od nazw ‘dziecka’, ‘dziewczynki’, ‘lalki’ (zabawki).

A. Nazwy od wyrazu oznaczającego ‘małego człowieka’

Nazwy utworzone od zdrobnienia wyrazu **čelověkъ* tworzą w OLA dwa, zapewne niezależne, skupiska: na południu w dialektach bułgarskich i macedońskich oraz we wschodniej Słowiańszczyźnie, głównie na terenie Ukrainy i Białorusi (i na wschodnich krańcach Polski) oraz w rozproszeniu na terenie Rosji. Deminutywne nazwy oznaczające ‘człowieka’ wykazują podobny rozwój znaczeniowy ‘(mały, drobny) człowiek’ > ‘żrenica’ również w innych językach indoeuropejskich i nieindoeuropejskich, por. SP II 130 (z dalszą literaturą).

Na południu zróżnicowane słotwórczo formy tworzą rozległy areal obejmujący południową część Bułgarii, znaczną część Macedonii oraz dialekty słowiańskie w Grecji i Turcji. Na mapie nr 6 oznaczony jest on jasną szarą płaszczyzną ze szrafurą pionową. Najszerszy zasięg ma postać **čELOVěčę* ($EL > \emptyset$, $V > \emptyset$), bardzo zróżnicowana fonetycznie, np. *čoeče* (90, 92, 101), *čo^lveče* (103, 132), *čove^lče* (117), *ču^lv^lāče* (140 i podobnie 851–853), *ču^ll^lāče* (112 i podobnie 113a, 139, 143, 850), *ču^lleči* (135, 136, 144) itd. Dokładniej jej zasięg w dialektach macedońskich w gęstszej siatce punktów wyznacza Drvošanov 2005: 52. Nazwę tę w postaci *човече* notuje RMJ III 547 w znaczeniu ‘mały człowiek’, a znaczenie ‘żrenica’ określa jako dialektalne. Słowniki bułgarskie mają dem. *човече* tylko w znaczeniu ‘mały, drobny człowiek’ (RSBKE III 627). Pozostałe formacje są sporadyczne. Postać **čELOVěčъcъ* ($EL > \emptyset$, $V > \emptyset$), zanotowaną w rozproszeniu: w dwóch punktach macedońskich (*čovečec* – 100, *čo^lvečec* – 104, dokładniej zasięg tej nazwy w Macedonii w trójkącie Kiczewo – Weles – Prilep wyznacza Drvošanov 2005: 52) i jednym wschodniobułgarskim (*č^ll^lāčic* – 137), potwierdzają słowniki, ale nie w znaczeniu ‘żrenica’: RMJ III 547 podaje *човечец* jako deminutivum od *човек*, a RSBKE III 628 i BTR⁴ 1069 *човечец* w znaczeniu ‘biedny, nędzny człowiek’. Postaci **čELOVěčъlę* ($EL > \emptyset$, $V > \emptyset$), zapisanej w pld.-zach. Bułgarii (*čuvec^lle* – 125, *ču^lvečle* – 126) oraz **čeloVěčica* ($V > \emptyset$) – *č^ll^lēčicā* (129) w płn.-wsch. Bułgarii, w innych źródłach w znaczeniu ‘żrenica’ w ogóle nie znalazłem. Drvošanov 2005: 52 notuje ponadto z płn.-wsch. Grecji odosobnioną formację **čelověčъka* – *čuvj^lačka* (*човячка*).

We wschodniej Słowiańszczyźnie występują postaci **čelověčъkъ*, **čelověčikъ* i **čelověčъko*. Na mapie oznaczone są one jednolitą szarą płaszczyzną. Najszerszy zasięg ma forma **čelověčъkъ*. Tworzy ona zwarty areal obejmujący całą niemal Ukrainę (*čo^lo^lv^ličok*, *ču^lu^lv^ličok* itp.) oraz zachodnią (poza niewielką peryferią

północną) Białoruś (*čəta^lv'ecək*, *čoło^lv'icək*, *čoło^lv'ečək* itp.). Na Ukrainie brak jej na niewielkich peryferiach na pld.-zach. Zakarpaciu (chodzi tu o tereny między Winogradowem i Mukaczowem, co dokładniej pokazuje Dzendzeliwski III, 1993 m. 301) oraz na peryferiach północnych i wschodnich. Zresztą we wschodniej części Ukrainy często występuje **čelověčьkь* obocznie z nazwą **zovčьkь* (por. wyżej). Poza zwartym arealem przedstawionym za pomocą jednolitej szarej płaszczyzny nazwę tę zanotowano sporadycznie w rozproszeniu: we wsch. Białorusi (335, 367, 392), w pñ.-wsch. Ukrainie (521), w punktach ukraińskich na terenie Rosji (836, 849), a nawet na północy Rosji (552, 571, 577).

Podobny zasięg nazwy **čelověčьkь* na Białorusi w znaczeniu 'żrenica' prezentuje Atlas białoruski: różnice dotyczą p. 353, 354 i 365, gdzie LAB III 46, s. 38 ma nieco inne dane. SiPogr V 398 przytacza nazwę *чалавéчак*, *чэловéчак* z zachodniej Białorusi oraz z terenu Polski spod Sokółki na Białostocczyźnie. Ros. *человéчек* 'żrenica' ma potwierdzenie u Dala IV 588 (bez lokalizacji) oraz u Vasmera ESRJ IV 329 spod Jarosławia. Na razie trudno dokładniej określić czas pojawienia się nazwy **čelověčьkь* w znaczeniu 'żrenica' na terenie wschodniosłowiańskim ze względu na brak odpowiednich tomów słowników historycznych. Dla języka ukraińskiego znajdujemy *чоловѣчок* w słowniku Beryndy (1627, drugie wydanie 1653), por. Tymčenko II 484. HSBM XII 225, przytaczając *чоловѣчок* pod hasłem *зeнka* 'żrenica', też powołuje się tylko na Beryndę (1653). Znajomość tego wyrazu w języku białoruskim w XVII wieku jest jednak wątpliwa. We wschodniej Słowiańszczyźnie jako literacka nazwa 'żrenicy' utrzymał się on jedynie w języku ukraińskim: *чоловічок* obok nazwy *зініця* (SUM XI 351).

W gwarach rosyjskich na oznaczenie 'żrenicy' częściej notowano w OLA inną postać morfologiczną tego wyrazu, mianowicie z sufiksem *-ik*: **čelověč'ikь* – *c'elo^lv'ec'ik* (528), *c'o^lov'ec'ik* (533), *c'e^lov'ic'ik* (593 i podobnie 618, 774, 799). Zapisano ją też sporadycznie na Ukrainie: *čə'luv'ieč'ik* (441) i *čəta^lv'ec'ik* (445). Rosyjska forma *человéчик* w znaczeniu 'człowieczek', notowana ze słowników XVIII-wiecznych, a później jeszcze z Puszkina i w żartobliwym użyciu Majakowskiego, jest dzisiaj przestarzała (SSRLJ XVII 830).

Nazwę **čelověčьkь* 'żrenica' zanotowano w OLA również z terenu Polski: z dwóch punktów przesiedleńczych: z p. 257 pod Żaganiem we wskazującej na wpływ ukraiński postaci *člov'icək* i w p. 268 pod Trzebnicą w postaci *člov'eček* oraz z p. 324 na pograniczu ukraińskim pod Hrubieszowem w postaci *čułow'ičyk*, z pełnogłosem i ukraińskim ukaniem. Nazwa *człowieczek* w znaczeniu 'żrenica' w Polsce ma w ogóle dosyć szeroki zasięg na całym pograniczu wschodnim, przy czym MAGP I 42, s. 121 też notuje formę z pełnogłosem *čəłovéček* spod Bielska Podlaskiego. SGPA V 134 ma **čelověčьkь* w znaczeniu 'żrenica' spod Lubaczowa, Tomaszowa Lubelskiego, Biłgoraja, Hrubieszowa, Chełma, Włodawy, Radzyna Podlaskiego, Białej Podlaskiej, Siedlec, Sokołowa Podlaskiego, Siemiatycz, Bielska Podlaskiego i Augustowa, a nawet spod Ostrołęki, wreszcie z dawnych polskich dialektów kresowych na terenie Ukrainy i Białorusi. W SiLub Pelcowej *człowieczek*

w tym znaczeniu tworzy zwarty areal na wschodzie Lubelszczyzny od Białej Podlaskiej aż po Tomaszów Lubelski.

W kilku rozproszonych wyspach zanotowano formę rodzaju nijakiego **čelověčьko*. Niewielki zwarty areal tworzą trzy punkty na zachodzie Ukrainy po obu stronach Karpat: *čuťu'v'ičko* (427), *čoťo'v'ičko* (449) i *čoľo'v'ičko*, *čoľo'v'ičko* (468). Zasięg tej nazwy na Ukrainie Zakarpackiej dokładniej wyznacza Dzendzeliwski III (1993) m. 301: w zachodniej połowie Zakarpacia na południowych stokach Karpat powszechnie notuje postaci fonetyczne *чолôвiчкo*, *ш'ôлôвiш'кo*. Poza tym zanotowano w OLA tę nazwę w rozproszeniu na Białorusi koło Bobrujska *čata'v'ečka* (387, w tym samym punkcie tak samo w LAB III 46, s. 38 *чалавéчка*), w Rosji koło Wołogdy *c'it'o'v'ic'ko* (593), *c'elo'v'ic'ko* (616) oraz we wschodniej Polsce pod Mońkami *cl'ov'ecko* (287) i koło Biłgoraja *čľuv'i-čku* (322). Znajomość nazwy *człowieczko* w znaczeniu 'żrenica' na wschodnich peryferiach Polski spod Lubaczowa, Biłgoraja, Zamościa, Chełma i Białegostoku potwierdzają MAGP I 42, SGPA V 134–135, Pelcowa SŁub i Kudzinowski (spod Knyszyna, por. Rembiszewska 2007: 137).

Nazwy **čelověčькъ*, **čelověčьko* w znaczeniu 'żrenica' na wschodnich peryferiach Polski ściśle nawiązują do dialektów ukraińskich i białoruskich. Ze względu na pojawiający się w nich pełnogłos oraz ukraińskie ukanie i ikawizm może należy mówić nie tylko o łączności terytorialnej, lecz raczej o pożyczce leksykalnej ze Wschodu.

Podobną motywację jak formy deminutywne od **čelověкъ* ma odosobniona czeska nazwa 'żrenicy' *muži:ček* – **mōžičькъ* (178). W innych źródłach czeskich nazw *mužík*, *mužiček* w znaczeniu 'żrenica' nie znalazłem.

B. Nazwy tworzone od wyrazów oznaczających 'dziecko', 'dziewczynkę', 'lalkę' (zabawkę)

Jest tu kilka nazw zajmujących rozleglejsze tereny oraz wiele zupełnie sporadycznych.

Sporadyczne mac. *detence* – **dētenьce* 'żrenica' (95) ma potwierdzenie w dwóch dalszych zapisach spod Skopja (Drvošanov 2005: 53–54). Słowniki notują poza tym tylko znaczenie 'małe dziecko, dzieciątko', por. mac. *детенце* (RMJ I 135, TRMJ I 437), podobnie bułg. *детѣнце* (RSBKE I 241, RBE III 755). Drvošanov l.c. ma ponadto podstawowe **dētę* – *дете* 'żrenica' z dwóch punktów na północny zachód od Skopja i spod miejscowości Rezen, a także deminutywne *детульче* spod Ochrydu.

Zapis słoweński *dišlica* (1) oraz dwa zapisy z płn.-zach. Chorwacji *deklica* (28) i *dē:klica* (35) uogólniam jako **dětъlica* (*T > k, č*) od podstawy **dētę* 'dziecko', przyjmując za Skokiem I 416 zmianę w podstawie **dětъla > dekla* jak *metla > mekla* oraz zmianę *k > č* ze względu na częstą w językach słowiańskich oboczność *k : č*. Snój 83 natomiast jako formę wyjściową przyjmuje **dětъkla* lub **dětъkъla*.

Słwn. *děkla*, *děklíca* oraz sch. *děkla*, dem. *deklica* mają dawne poświadczenia w znaczeniu ‘dziewczyna’, ‘służąca’ (Bezłaj I 97, Skok l.c.). Jedynie dla formy *děčlica* Plet I 126 podaje znaczenie ‘żrenica’ powołując się na XIX-wieczne materiały Cafa.

Dla kilku rzadszych nazw tego typu potwierdzenia znaczenia ‘żrenica’ w materiałach spoza OLA nie znalazłem. Odosobniony zapis słoweński *čē:rʔaca* – **dъkterъČica* (*Č > k*) ‘żrenica’ (148) ma nawiązanie w słwn. *hčērkaica*, *hčērčica* (Plet I 265, SSKJ I 785, Bezłaj I 192). Nazwa **čečica* ‘żrenica’, zapisana w OLA w trzech punktach słoweńskich (2, 146, 147) jest formą deminutywną od *čēča*, stanowiącego reduplikację języka dziecięcego (Bezłaj I 76, Snoj 68). W słownikach *čēča*, dem. *čēčica* występują tylko w znaczeniach ‘dziecko, niemowlę’, ‘dziewczynka’ i ‘lalka’ (zabawka). Zapisana sporadycznie w Chorwacji nazwa *dīvicica* – **dēvičica* (42) ma nawiązanie w poświadczonym od XVI wieku deminutivum *djēvičica*, *дєвичица*, notowanym jednak tylko w znaczeniu ‘dziewczyna, dziewczynka’ (RHSJ II 464, RSHJ IV 140, Skok I 416). Ukr. *ʼdʼadečko* – **dēdъčьko* ‘żrenica’ (456) nawiązuje do notowanej przez Hrinč I 461 pieszczotliwej nazwy starszego mężczyzny *дядечко*. Zupełnie odosobnione są chorwackie nazwy ‘żrenicy’: *ma:la*: – **malA* (24) i *mʔá:lica* (22). Podstawowym znaczeniem dla chorw. *mālā* i *mālica* jest ‘dziewczynka’ (por. też Skok II 374). Sch. *mālica*, *мāлицa* w znaczeniu ‘żrenica’ notuje D. Nemanić w swoich czakawsko-chorwackich studiach z 1883–1884 roku (RHSJ VI 416, RSHJ XII 29).

Metaforyczne znaczenie ‘żrenica’ w nazwie **gъpаньпъka* zajmuje w OLA obszerny areal, oznaczony na mapie jasną szarą płaszczyzną ze szrafowaniem ukośnym. Obejmuje on Czechy i Morawy (*paneňka*), Polskę (*pańenka*, *pańeňka*, *pańanka* itp.) oraz dwa punkty na północy Słowacji (*paneňka* – 215 pod Czacą, 227 koło Starej Lubowli we wschodniej Słowacji). Poza tym na północy Słowacji występuje sporadycznie też *pańička* – **gъpаníčьka* (218 na Liptowie). Ze względu na wyjątkowe stczes. *hpán* obok *pán* (por. Boryś SE 410) przyjmuje się tu w nagłosie **gъ-*: **gъpаньпъka* stanowi derywat od **gъpаньna* ‘kobieta niezamężna’, pierwotnie ‘cóрка pana’, co od **gъpань* ‘władca, pan’.

W OLA na terenie Polski poza częścią centralną notowano obocznie, a nawet wyłącznie nazwy inne. Dokładne zasięgi wyrazu *panienka* w znaczeniu ‘żrenica’ w gwarach polskich podają wcześniejsze opracowania, por. mapę ‘żrenicy’ w MAGP I 42 oraz mapy w atlasach regionalnych, jak Zaręby AJŚ IV m. 615, Dejny AtlKiel VI m. 796, AJK IV 151, s. 39 (tu *panienka* ‘żrenica’ występuje sporadycznie tylko poza Kaszubami), Pelcowa SŁub, AGM VIII m. 382, s. 85–86, słowniki gwarowe, jak SGPK IV 27–28, kartoteka SGPA oraz inne opracowania przytoczone przez AGM l.c. Występuje ona, często obocznie z innymi nazwami, właściwie w całej Polsce, z wyjątkiem Kaszub, na peryferiach jednak rzadziej. *Panienka* ‘żrenica’ znana jest również w dialektach polskich na Śląsku Cieszyńskim (Basara 1975 m. 127) oraz na Spiszu na Słowacji (Sobierajski III, 1973, m. 228, notowaną tu sporadycznie formę *pańička* autor przypisuje wpływowi języka sło-

wackiego). Osobne zagadnienie stanowi częsty jej brak na nowo osiedlonych ziemiach Polski zachodniej i północnej. Nie notują też wyrazu *panienka* w znaczeniu ‘żrenica’ słowniki języka ogólnopolskiego.

W czeskim języku ogólnym *panenka* (zwykle ‘młoda dziewczyna’, ‘panna, dziewczica’ i ‘lalka’) pojawia się w znaczeniu ‘żrenica’ w XIX wieku (Jg II 24–25, Kott II 486–487), ma też późniejsze poświadczenia w tym znaczeniu w twórczości kilku autorów (PS IV/1, 57–58), a SSJČ II 501 znaczenie to określa jako specjalistyczne, medyczne.

Natomiast w języku słowackim *panenka* ‘żrenica’ jest w ogóle słabo poświadczona. HSSJ III 461 wyraz *panenka* podaje tylko w znaczeniach: 1. ‘młoda dziewczyna’, 2. rel. ‘Panna Maria’, a SSJ III 19 ponadto w znaczeniu ‘lalka’. Słownik gwarowy słowacki ma *panenka* ‘żrenica’ tylko z trzech rozproszonych punktów: na północy spod m. Kysucké Nové Mesto (w nawiązaniu do poświadczeń z p. 215 i 227 w OLA), na południu spod m. Rimavská Sobota i na środkowym zachodzie spod m. Topolčany (SSN II 714–715). Natomiast nazwy *panička* w znaczeniu ‘żrenica’ SSN II 716 w ogóle nie notuje.

Kilka nazw ‘żrenicy’ łączy się z międzynarodowym słowem onomatopiecznym charakterystycznym dla języka dziecięcego **beba*, **bebe* ‘dziecko’. W Chorwacji zanotowano formy: **beba* – *bé:ba* (39), *bè:ba* (41), *bé:bà* (52), w dialektach macedońskich **bebe* – *bebe* (109, 110) i **bebe*Če (Č > c) – *bepce* (106, 108), w Bułgarii pl. **beben’ci* – *bebinci* (124). Geografię nazw macedońskich potwierdza Drvošanov 2005: 53, m. 6. W słownikach wymienionych języków nazwy te są notowane tylko w znaczeniu ‘dziecko, niemowlę’, nieraz też ‘lalka’, por. chorw. *béba* (RHSJ I 218, RSHJ I 364), mac. *бебе* (RMJ I 24, TRMJ I 98), też bułg. *бѐбе* (RBE I 575–576), mac. *бепче* (TRMJ I 98), też bułg. *бѐбче* (RBE I 576) i sch. *běpče*, *běpče* (Skok I 128), bułg. *бѐбенце* (RBE I 576). Znaczenia ‘żrenica’ nigdzie nie znalazłem. Może należy tu zaliczyć i chorw. nazwę ‘żrenicy’ *bé:bica* – **bebica* (150), która przez RSHJ I 364 uważana jest za regionalną w tym znaczeniu, por. *бѐбица*² (jedno poświadczenie z 1933 roku).

Podawana ze wschodniej Słowacji *baпка* – **bab’ka* (230) ma nawiązanie na pobliskim terenie. Dzendzeliwski III (1973) m. 301 odnotował w tym znaczeniu w trzech punktach koło Użhorodu *ба́бка* i *бо́бка*, a MAGP I 42, s. 121 (za AJPP m. 233) *babka* z pobliskiej wsi Kacze na Spiszu. Sobierajski III (1973) m. 228, s. 26 zakłada tu wpływ słowackiego wyrazu *bábka* ‘lalka’. Słowacki słownik gwarowy jednak dla wyrazu *bábka* znaczenia ‘żrenica’ nie odnotowuje. Poza tym zapisano też postać **babica* – *ba: bica* (31). W materiałach spoza OLA sch. *babica* w znaczeniu ‘żrenica’ nie znalazłem.

Wyraz języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylaby **l’al’a*, **l’al’ka* oznacza w językach słowiańskich najczęściej zabawkę dziecięcą, mającą miniaturową postać ludzką. W metaforycznym znaczeniu ‘żrenica’ zanotowano w OLA **l’al’ka* i/lub dalsze formalne zdrobnienia **l’al’č’ka*, **l’alič’ka* głównie z dialektów polskich, czeskich, słowackich i białoruskich. Postać **l’al’ka* występuje

głównie na terenie Polski: w Wielkopolsce (248, 254, 258), w płn.-wsch. części kraju (266, 274, 275), pod Kielcami (301), w Cieszyńskim (308) i w kilku punktach przesiedleńczych (238, 239, 252, 267), poza tym w płn.-zach. Białorusi (331, 332, 337, 339, 341) i we wschodniej Słowacji (231, 232), formę rodzaju nijakiego **l'alyko* zapisano sporadycznie we wschodniej Słowacji (*l'alko* – 228), formalne deminutivum **l'alyčka* w płn.-zach. Białorusi (*l'al'čka* – 334, 338, 339) i na południe od Mińska pod Soligorskiem (*l'al'ečka* – 385), **l'alička* zaś pod Cieszynem, zarówno po stronie czeskiej (*lalička* – 207, Horní Lomna), jak i polskiej (*lal'icka* – 309, Wiślica, pow. Cieszyn).

Materiały spoza OLA uściślają zasięgi tych nazw w znaczeniu 'żrenica'. MAGP I 42, s. 122 za pomocą izoglosy wyznacza obszar środkowej Polski z brakiem nazwy *lalka*, a podaje ją z płn.-wsch. części Polski (dokładniej jej zasięg na płn.-wsch. Mazowszu po Ostrów i Ostrołękę wyznacza AGM VIII m. 382, s. 86–87), z zachodniej Wielkopolski, ze Śląska (tu jej północny zasięg wytycza Zaręba w AJŚ IV 615) i Małopolski (na Lubelszczyźnie jej sporadyczne poświadczenia przedstawia Pelcowa SŁub), wyjątkowe występowanie na północ od wyznaczonej przez MAGP granicy pod Kielcami dokumentuje Dejna AtlKiel VI m. 796. Brak nazwy *lalka* w znaczeniu 'żrenica' na całym obszarze objętym przez AJK (IV m. 151, s. 40). Wyjątkowo zanotowaną nazwę *lalka* 'żrenica' w jednym punkcie pod Wejherowem autorzy AJK słusznie przypisują lokalnemu wpływowi pożyczki niemieckiej *pupka* 'żrenica' (por. niżej). *Lalka* 'żrenica' występuje też dosyć często w dialektach polskich na Spiszu, również po stronie słowackiej (Sobierajski III, 1973, m. 228, s. 25). Nazwę *lalka* 'żrenica' jako gwarową podaje SJPD IV 14, przytaczając cytaty z XIX wieku. Na gruncie czeskim, jak się zdaje, w znaczeniu 'żrenica' znane jest tylko formalne deminutivum *lalička* (por. niżej). Na Słowacji podstawowa *l'al'ka* 'żrenica' jest poświadczona zupełnie sporadycznie na samym wschodzie kraju pod Vranovem (SSN II 22). Pojawia się z rzadka na Ukrainie Zakarpackiej: u Dzendzeliwskiego III (1973) m. 301 w dwóch punktach (pod Mukaczowem i nad górnym biegiem rzeki Borżowa), bez lokalizacji jako gwarową podaje ją też ESUM III 338. Poza tym na Łemkowszczyźnie występuje forma rodzaju nijakiego *л'ялько* 'żrenica' (z Werchratskiego, por. Hrinč II 392, Sławski SE IV 33–34, ESUM l.c.). W innych źródłach z Białorusi *л'ялька* poświadczona jest nie tylko z tych samych punktów (LAB III m. 46, s. 38, SiPogr II 715), lecz także nieco szerzej: spod Soligorska (ESBM VI 120–121), z Nosowicza bez ściślejszej lokalizacji (Sławski SE IV 33–34).

Formę **l'alyčka* z tych samych punktów co OLA ma także Atlas białoruski: *л'ялячка* i *л'ялечка* (LAB III m. 46, s. 38), natomiast forma **l'alička* na podstawie źródeł spoza OLA tworzy niewielki areał na pograniczu polsko-czesko-słowackim. MAGP I 42, s. 120, częściowo uwzględniając materiały AJPP, nazwę *lalička* notuje z Istebnej pod Cieszynem, z Czarnego pod Czacą, z Pogórza pod Namiestowem (Námestovo), na słowackiej Orawie i z miejscowości Ujsoly pod Żywcem. W okolicach Żywca ściślej jej zasięg wyznacza Zaręba AJŚ IV

m. 615, na południe od Cieszyna aż poza Jabłonków po obu stronach czesko-polskiej granicy państwowej Basara 1975, m. 127, s. 64, spod Jabłonkowa podaje ją też Kellner VLN II 210, a Sobierajski III (1973) m. 228, s. 25 z dialektów polskich na polskim i słowackim Spiszu, wreszcie słowacki słownik gwarowy spod Spiskiej Nowej Wsi (SSN II 22). Ze względu na sufiks *-ička* dla dialektów polskich należy przyjąć wpływ słowacki (por. Sobierajski l.c.). Gwary polskie na Słowacji świadczą, że wyraz ten w znaczeniu ‘żrenica’ może być znany szerzej w gwarach słowackich, niż to podaje słowacki słownik gwarowy.

Podobną motywację od obrazu ‘dziewczynki’, ‘lalki’ odbijającego się w żrenicy ma kilka wyrazów obcego pochodzenia.

Nazwę **pupila* ‘żrenica’ zanotowano w OLA w dwóch punktach polskich: *pupela* pod Oleckiem (265) i *pup'ila* pod Prudnikiem (288). Materiały spoza OLA wskazują na szerszą znajomość tego wyrazu w gwarach Polski. MAGP I 42 poświadcza ją szerzej z Mazur (dwukrotnie spod Olecka i spod Giżycka – *pup'ela*) i z Warmii (z Bredynka pod Reszlem – *popila*) oraz z północnej Wielkopolski spod Chodzieży. AJK IV 151, s. 38 podaje *pupila*, *pupyla*, *popila* i *popela* nie tylko w dwóch wyraźnych skupiskach na południu Kaszub (4 punkty) oraz na Krajnie (3 punkty), lecz także z Wierzchucina na północy i z Trąbek Wielkich pod Gdańskiem. Zaręba AJŚ IV m. 615 ma *pup'ila* i *pop'ila* szerzej ze Śląska, mianowicie spod Prudnika, Niemodlina, Kluczborka i Oleśnicy. Ze względu na zasięg geograficzny tego wyrazu należy tu przyjąć pożyczkę niem. *Pupille* ‘żrenica’ (por. też Hinze DLK 376), a nie bezpośrednio ze stanowiącej źródło nazwy niemieckiej łac. *pūpilla* ‘mała dziewczynka’, ‘żrenica’ (por. EWD II 1060, Kluge²³ 655). Z niemieckiego zapożyczono niezależnie też *popile* ‘żrenica’ w dialekcie czeskim pod Kudową (Siatkowski DCK II 76).

Wyraz ten pojawia się sporadycznie w niektórych literackich językach słowiańskich jako specjalistyczna nazwa anatomiczna ‘żrenicy’, por. słwn. *pupila* (SSKJ IV 289), serb. *пупѝла* w tłumaczeniu z czeskiego (RSHKJ V 293), czes. *pupilla* (Kott II 1253), *pupila* (PS IV/2, 557, SSJČ II 1180, też jako termin optyczny), słc. *pupila* (SSJ III 668, też jako termin optyczny), dłuż. *pupila* (Starosta 397) – komisja łużycka OLA podała ją też jako dolnołużycką nazwę literacką. W materiałach spoza OLA w znaczeniu ‘żrenica’ sporadycznie pojawia się również pożyczka łacińskiej formy męskiej *pūpīllus*, por. sch. *pupīlj* ‘żrenica’ (Virje i Fancev, por. RHSJ XII 681, Skok III 79); częściej występuje *pupil* w znaczeniu ‘ulubieniec, faworyt’, u nas przejęty zapewne za pośrednictwem francuskim (por. Bańkowski SE II 966).

Zapożyczenia niem. *Puppe* ‘dziewczynka’, ‘lalka’ (zabawka), ‘żrenica’ (z łac. *puppa* > *pūpa* ‘dziewczynka’, ‘lalka’, por. EWD II 1060–1061, Kluge²³ 655–656) pojawiają się w derywowanych postaciach **pup'yka* i **pupica* w znaczeniu ‘żrenica’ w trzech odległych wysepkach: w zachodnich punktach słoweńskich *!pupka* (3) i *pū:pca* (4), we wschodniej Słowacji *popka* (227, 229) oraz w Polsce na Kaszubach w Mirachowie *!p^uupka* (244) i na południu w Karsinie w pow.

chojnickim *pupka* (245). W innych źródłach zapożyczenie niemieckie *pupa*, *pupka* i *pupica* notowane jest zazwyczaj w znaczeniach ‘dziewczynka’ i ‘lalka’, a znaczenie ‘żrenica’ w wyrazie *pupka* występuje powszechniej na Kaszubach (AJK IV m. 151, s. 37; sporadycznie pod Wejherowem zapisano w tym znaczeniu formę niesufigowaną *pupa*), Sychta IV 223 zaś podawał ją tylko z Kaszub północnych i środkowych. Poza tym znajdujemy tylko sporadyczne poświadczenia w znaczeniu ‘żrenica’: w MAGP I 42, s. 121 spod Kościerzyny (*popka*) i z płn.-zach. Wielkopolski spod Czarnkowa (*pöpka*) oraz z dialektów polskich na Spiszu pod Kieżmarkiem i Lubowlą (Sobierajski III, 1973, m. 228, s. 25). Na tych różnych terenach mamy zapewne do czynienia z pożyczkami niezależnymi.

Niewielką wysepkę w południowej części Słowenii tworzą derywaty od *punca* ‘dziewczyna’, ‘lalka’: **punč̣ka* (¹*pu:nč̣ka* – 5, 12, *pū:nč̣ka* – 14, *pò:nč̣ka* – 16) i **punč̣ica* (¹*punč̣ca* – 6), mające znaczenie ‘żrenica’. Sporadycznie poświadczone są one w innych źródłach, por. *pûnč̣ka* ‘żrenica’ z XIX wieku u Plet II 363 (SSKJ IV 288 już jednak tego znaczenia nie odnotowuje) oraz *pûnč̣ica*, *púnč̣ica* ‘żrenica’ u Plet II 363 i w SSKJ IV 288. Gutschmann w XVIII wieku zapisał nazwę *punč̣ica* w znaczeniu ‘gałka oczna’ (Bezłaj III 136). Częściej wyrazy te mają znaczenie ‘dziewczynka’ i ‘lalka’. Według Bezłaja l.c. i Snoja 515 podstawowa *punca* stanowi zapożyczenie włos. *pulcella* ‘dziewczyna’ (por. też dawne hiszp. *puncella*), utworzonego od łac. *pullus* ‘młodzieniec’. Przyjmowano też, zdaniem Bezłaja i Snoja bezpodstawnie, pożyczkę niem. *Punze(n)*, *Bunze(n)* ‘żeński organ płciowy’, ‘dziewczyna’ z łac. *punctiō*.

III. Nazwy motywowane czarnym kolorem ‘żrenicy’

Biorąc pod uwagę tak charakterystyczny dla ‘żrenicy’ kolor czarny, dziwi tak mała liczba derywatów od przymiotnika **čьrnъ*, które ją oznaczają. Tworzą one w dialektach słowiańskich kilka niezależnych wysepek.

Dla nazwy **čьrnO*, zanotowanej w dwóch punktach chorwackich ¹*černo* (146a) i ¹*črno va uòki* (148a) oraz na Łużycach *te čorne uo uoćku* (235) brak potwierdzenia w innych źródłach.

Macedońską nazwę **čьrnъka*, zapisaną w pięciu punktach (*čərnka* – 99, ¹*črnka* – 100, 102, *čərnka* – 107, *čʀəŋka* – 113) poświadcza słownik języka macedońskiego *црнка* ‘żrenica’ (RMJ III 525). Drvošanov 2005: 51–52, m. 5 oprócz uważanej za ogólnomacedońską formy *црнка* podaje też: *црнко* ze wschodniej Macedonii (7x), *црно* z Macedonii zachodniej i z terenu Grecji spod Sołunia (5x) oraz deminutywne *црнце* (3x).

Kilka derywatów od przymiotnika **čьrnъ* tworzy dosyć rozległy, choć niezbyt zwarty, areal w północnej Rosji aż po linię wyznaczoną przez punkty 571, 573, 577, 627 (jego południowy zasięg wyznacza izoglosa nr 1). Są to **čьrnyšъ* (*c'et'nyš*, ¹*c'otnyš*), **čьrnyšъkъ* (*c'otnyšok*, ¹*č'otnyšok*, ¹*černyšok*) i **čьrnyšъko*

(^lc'orn^lyško, ^lc'ern^lyško). W źródłach spoza OLA znalazłem jedynie черныш i to w innych znaczeniach: u Dala IV 595 'smagły, śniady człowiek', w SSRLJ XVII 931 o ciemno ubarwionych ptakach.

IV. Nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające niewielkie przedmioty kuliste, świecące i błyszczące

Notowano je w OLA zazwyczaj sporadycznie, ale mają one nawiązania w innych źródłach. Ze względu na bardzo przejrzystą motywację należy zakładać, że mogły one powstać zupełnie niezależnie.

Bułg. *zər^lno*, *zər^lnu* – **zər^lno* 'żrenica', zapisane w rumuńskim Banacie (167), ma analogię w bułg. *зърно, зърно́* 'ts.', podawanym przez BER I 669–670 z terenu Grecji spod miejscowości Kukusz, w sporadycznych zapisach mac. *зрно* spod Ochrydu i Dolnej Prespy, deminutywnego mac. *зрнце* spod Ochrydu i Gostiwaru (Drvošanov 2005: 54) oraz w dolnołużyckich odpowiednikach *wóčkowo zorno*, *zornjatko* i *zernko* dla niem. *Pupille* w słowniku Řězaka 760. Dla brus. *z'ern'etka* – **zər^lnet'ko*/**zər^lnet'ka* 'żrenica' (398, tak samo w LAB III m. 46, s. 38 *зэрнѣтка*) innych potwierdzeń nie znalazłem. Brus. *зэрнѣтка, зярнѣтка* oznacza zwykle 'ziarenko' (TSBM II 524, ESBM III 330), podobnie ich gwarowe ekwiwalenty rosyjskie *зэрнѣтко, зэрнѣтко, зярнѣтко* (SRNG XI 267–269).

Nazwa **čočka*, stanowiąca wtórną formę od mającej w języku czeskim bardzo różne postaci fonetyczne wyjściowej formacji **sočevica* o pierwotnym znaczeniu 'soczewica' (por. Machek ES-2, 106, Boryś SE 566 s.v. *soczewica*), została zapisana w OLA w kilku punktach południowoczeskich (*čočka* i podobnie – 191, 194, 201) w znaczeniu 'żrenica'. Mamy tu zapewne do czynienia z metaforą, w słownikach czeskich *čočka* oznacza właśnie m.in. 'soczewkę' (Jg I 310, Kott V 1217, PS I 335, SSJČ I 263 anat. 'část oka lámající světlné paprsky').

Zanotowane w OLA na północy Rosji *jadryško* – **jėdryš'ko* 'żrenica' pod Kargopolem na południu guberni archangielskiej (569, 571) i pod Babajewem (587) na zachodzie guberni wołogodzkiej stanowi nieznaną z innych źródeł innowację semantyczną rosyjskiego wyrazu *ядрышко* 'ciało kuliste', 'kuleczka, jąderko' (Dal IV 673, SSRLJ XVII 2044).

Nazwę *gaŭka* – **gal'ka* 'żrenica' zanotowano w OLA tylko w p. 246 pod Starogardem Gdańskim. Właśnie tu tworzy ona zwarty areal oznaczony w AJK IV 151, s. 34–35 kreskowaną płaszczyzną. Obejmuje on pld.-wsch. dialekty kaszubskie, północną Tucholszczyznę i Kociewie (niemal od południowej granicy powiatu gdańskiego aż po Świecie). Właśnie z tych stron podaje *galkę* też MAGPI 42, s. 121. Poza tym *galka* 'żrenica' była notowana w dialektach polskich zupełnie sporadycznie: w północnej Wielkopolsce pod Wyrzyskiem (MAGP l.c. i kartoteka SGPA), w kilku rozproszonych punktach na Mazowszu (AGM VIII 382, s. 88), podobnie na Lubelszczyźnie (Pelcowa SłLub). Są to doraźne, niezależne przesunięcia seman-

tyczne w nazwie *gałka* ‘drobny przedmiot kulisty’ > ‘gałka oczna’ > ‘żrenica’. Wyraz ten może łączyć się z przymiotnikiem **golъ* ‘goły’ lub stanowi pożyczkę śrwniem. *galle* ‘obramowanie, bąbel’ < łac. *galla* ‘galas’ (Sławski SE I 253). W OLA, chyba niesłusznie, wyraz ten nie został włączony do zestawienia pożyczek obcych.

Odosobniona *pupullica* w chorwackiej wyspie językowej na południu Włoch (44a) stanowi zapewne rozbudowany derywat **populica* od **popъ* – *pûp* ‘pąk, pączek’. Przesunięcia semantyczne mogły wywołać regionalne znaczenia sch. *pûpoljica*, *pûpuljica* ‘kamień ogładzony przez wodę’ (Skok III 78) lub ‘owoc jałowca’, ‘roślina mająca kuliste owoce’ (RSHJ V 294, RHSJ XII 683).

Do omawianego typu motywacyjnego można zaliczyć jeszcze kilka sporadycznie zapisanych nazw, które też mają nieraz potwierdzenie w materiałach spoza Atlasu: bułg. *з'v'azda* – **gvězda* (141), por. bułg. *звезда* ‘gwiazda’, ale też pol. *gvjôzda v ũeku* ‘żrenica’ ze Studzienic pod Bytowem (MAGP I 42, s. 121), serb. *da'nica* – **dъlnica* (72), por. sch. *dānica* ‘jutrzeńka, gwiazda poranna’, ros. *zna'č'ok* – **značьkъ* (822), por. ros. *значок* ‘znak, znaczek’, ros. *хруст'ал'* – **хрусталъ* (803), por. ros. *хрусталь* ‘kryształ, kryształek’, chorw. *punkt* – **punkтъ* (147a) z łac. part. perf. rodzaju nijakiego *punctum* (Skok III 75–76), por. sch. dawne i rzadkie *pûnkt* ‘punkt, kropka’, częściej *pûnat*, *punt*, *punkat* itp. od XV wieku (por. RHSJ XII 661, RSHJ XII 667, RSHKJ V 290, Skok l.c.). Ciekawe, że na Kaszubach też zanotowano *punkt*, a także wyraz *kropka* w znaczeniu ‘żrenica’ (AJK IV 151, s. 40, 41).

Z innych źródeł należy wymienić przede wszystkim *jabłko*, *jabłuszko* z północy Kaszub i *jagoda*, *jagódka* z płd.-zach. Kaszub (AJK IV 151, s. 37, 40, w MAGP I 42, s. 121 *jagódka* spod Żywca).

Zupełnie niezrozumiała wydaje się *krynica* – **krinica* (?) z polskiego punktu przesiedleńczego pod Trzebnicą (268). Może tłumaczy się ona skojarzeniem z sąsiednim wyrazem z pieśniami kościelnych: „Rozpłyńcie się me *żrenice*/ Toczcie smutnych łez *krynice!*”, „Tyś na zmycie win *krynica*, /Wejrzyj łaskawą *żrenicą*”. Poza tym u Mickiewicza w balladzie „Ucieczka” wyraz *krynica* stanowi podstawę porównania poetyckiego „Jej *żrenice*, błyskawice,/ Dziś jak dwie mętne *krynice*” (Rembiszewska).

V. Zdrobniałe nazwy oka

Zdrobniałe nazwy ‘oka’ można uznać za brak właściwej odpowiedzi na pytanie o wyrażnie wyróżniającą się istotną jego część, jaką stanowi ‘żrenica’. Podam je jednak ze względu na dosyć częste ich poświadczenia w OLA.

Deminutywne **očьko* zapisano na północy Białorusi: *vočka* (335 – tu w tym samym punkcie Atlasu białoruskiego jest *вочка*) oraz w kilku rozproszonych punktach na Ukrainie: *woč'ko* (405), *oč'ko* (460), *oč'ko* (464) i *v'ič'ko* (497). Por. też *očko* ‘żrenica’ w MAGP I 42, s. 121 u przesiedleńców z Ukrainy.

Od **glazь* ‘oko’ zapisano w pojedynczych punktach kilka form deminutywnych na oznaczenie ‘żrenicy’: na Białorusi *γ^laska* – **glazьka* (335), w Rosji *gla^lz’el’co* – **glazěľce* (587), a w p. 637 *gla^lz’el’ic* – **glazěľць* oraz *gla^lz’en’čyk*, który można wywodzić z pierwotnej formy **glazеньčikъ* lub **glazěľčikъ* ze względu na liczne formacje z czasownikowym elementem *-ěl-* od rdzenia **ględ-* (por. wyżej) z wtórnym zastąpieniem spółgłoski *-l-* przez *-n-* pod wpływem wyrazu *глаз*.

Słowiańskie nazwy ‘żrenicy’ są niezmiernie liczne i wykazują wielką różnorodność motywacyjną, w wypadku pożyczek nieraz trudną do ustalenia. Drvošanov 2005: 53–54 przytacza jeszcze kilka nazw nienotowanych w materiałach OLA. Duży zasięg ma u niego zanotowana kilkanaście razy z terenu Macedonii oraz północnej Grecji *дамка* wywodząca się z tur. *dagma*, *damga*, *tamga* < pers. *tagma*, por. Skok I 378. Pozostałe są rzadkie. Nazwę *пан^lада* z grec. *παναδα* zapisano w punktach Sucho i Wysoka pod Soluniem. Tu też obocznie wystąpiła nazwa *мунз^lура* (Wysoka), *манз^lура* (Sucho), wywodząca się z grec. *μοντζουρα* (co pochodzi z łaciny). W zach. Macedonii zapisano *дамче* od tur. *cam* ‘kubek’ (Skok I 469). W płn.-zach. Grecji pojawiło się dźwiękonaśladowcze *л’ул’ч^e* utworzone od ogólnosłowiańskiej onomatopei *лула*, *лулка* (Skok II 287).

* * *

Mimo że nazwy ‘żrenicy’ są znacznie przemieszane i często występują obocznie w tych samych punktach, a poszczególne leksemy mają niezbyt ostre granice zasięgów, można wyznaczyć kilka względnie wyraźnych, choć niezbyt zwartych, arealów.

W Rosji oraz we wschodnich częściach Białorusi i Ukrainy dominuje nazwa **z//orčьkъ* (*// > d*), por. na mapie 6 izoglosę nr 2. Na terenie Rosji w areale tej nazwy można wydzielić obszar odrębnego lub obocznego występowania nazwy **Z//ьгьkъ*, rzadziej **z//irьkъ* (*Z > s, ž, // > v*) na południe i zachód od Moskwy, nazw **ględěľce*, **ględěľca* i **ględěľць* w okolicach Pskowa i Nowogrodu oraz nazw **čьгnyшь*, **čьгnyшьkъ* i **čьгnyшьko* na północy Rosji, por. na mapie 6 izoglosę nr 1.

Dla Polski i Czech charakterystyczna jest nazwa **Gьраньльka* (*Gь > ø*) – por. na mapie 6 jasną, szarą płaszczyznę z ukośną szrafurą, dla Polski także **zbrěnica*.

Na Ukrainie i we wschodniej Białorusi dominuje nazwa **čelověčьkъ* (i sporadycznie **čelověčьko*) – por. na mapie 6 szarą, jednolitą płaszczyznę, a w południowej Bułgarii, w Macedonii i w słowiańskich punktach na terenie Grecji i Turcji występują formy **čELOVěčę*, **čELOvěčьlę* i **čELOVěčьčъ* (*EL > ø, V > ø*) – por. na mapie 6 jasną szarą płaszczyznę z pionową szrafurą.

Na terenie serbsko-chorwackim z pewnymi nawiązaniem w Słowenii i płn.-zach. Bułgarii przeważa nazwa **zěnica*, oznaczona na mapie 6 szarą płaszczyzną z krzyżującą się szrafurą.

Wiele nazw ma ograniczone zasięgi, jak np. **zorbničьka* – głównie na Słowacji, **zbrěńka* – głównie na Białorusi, **zbrjačьka* – głównie w zachodniej części Ukrainy Zakarpackiej itd. Źródła spoza OLA zazwyczaj potwierdzają, uściślają lub nieco rozszerzają granice tych formacji lokalnych.

Nazwy pojawiające się sporadycznie na terenach odległych od podstawowych, zwartych zasięgów zazwyczaj nie przemawiają za ich wcześniejszą wspólnotą. Przejrzysta motywacja pozwala przyjmować niezależne innowacje analogiczne. Ciekawe, że nawet zupełnie odosobnione i niespodziewane nazwy, jak np. **gvězda*, **punkť* itp., mają często potwierdzenie w materiałach spoza OLA.

Na mapie 7 (motywacyjnej) najbardziej widoczne są dwa typy motywacyjne: od czasowników o znaczeniu ‘patrzeć’, który występuje w przeważającej części terytorium słowiańskiego (areal oznaczony jednolitym szarym kolorem) oraz od wyrazów oznaczających osoby i przedmioty odbijające się w ‘źrenicy’, który jest częściej reprezentowany w zachodniej części Ukrainy, w zachodniej Białorusi, w przeważającej części Polski, w Czechach i na Morawach, w północno-wschodnim skrawku Słowacji, a także w Macedonii, południowej Bułgarii i w punktach słowiańskich na terenie Grecji i Turcji (areal oznaczony szrafurą poziomą). Oba typy notowano w pewnym przemieszaniu, zwłaszcza na wschodzie Ukrainy i Białorusi, a na terenach pogranicznych widoczne są pasy przejściowe. Na mapie 6. to przemieszanie nazw i pograniczne pasy przejściowe na Ukrainie i Białorusi są technicznie przedstawione nieco inaczej.

Nazwy motywowane czarnym kolorem ‘źrenicy’ (oznaczone szrafurą ukośną) grupują się przede wszystkim w północnej Rosji i w południowych dialektach macedońskich, ale sporadycznie pojawiają się też na terenie Austrii i na Łużycach. Typy motywacyjne od nazw oznaczających przedmioty kuliste, świeące i błyszczące (oznaczone szrafurą pionową) oraz od nazw będących zdrobniałymi nazwami oka (oznaczone przecinającą się podwójną szrafurą ukośną) są zupełnie sporadyczne i występują w znacznym rozproszeniu.

Por. Siatkowski 2010a: 143–174.

BRWI

Słowiańskie nazwy ‘brwi’ tworzone są głównie od trzech rdzeni **-brъv-*, **vĕd-j-* i **ob-oč-*, pozostałe mają niewielkie zasięgi lub są zupełnie sporadyczne. Wielu nazwom oprócz znaczenia ‘brwi’ właściwe są również znaczenia ‘rzęsy’ i/lub ‘powieki’, dla niektórych właśnie te znaczenia są dominujące.

Największy zasięg mają nazwy związane z rdzeniem **-brъv-*, tworzące podstawowy podział na formy od **brъv-* na północy i od **obrъv-* na południu. Ich zróżnicowanie wewnętrzne jest bardzo skomplikowane, a niektóre z nich nawet trudno dokładnie zinterpretować ze względu na brak w zapisach odpowiedniej informacji morfologicznej. Pytanie kwestionariusza przewidywało zebranie form liczby mnogiej, natomiast dosyć często notowano tylko formy liczby pojedynczej, co na przykład w wypadku postaci typu **-brъva* powoduje, że nie wiadomo, czy chodzi o formę liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego, czy o formę liczby mnogiej rodzaju nijakiego od **-brъvo*. Interpretacja uogólniająca także wielu innych form jest nieraz trudna lub niemożliwa. Znacznie lepsze byłyby materiały zawierające pełny wykaz form zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej.

Pierwotne **bry*, **brъve* (pochodzenia praindoeuropejskiego, może o pierwotnym znaczeniu ‘wywyższenie’, por. SP I 403, Boryś SE 39, inaczej ESSJ III 63–64) i **obry*, **obrъve* (por. Skok II 539, Bezlaj II 238, Snoj 396) wcześniej przeszły do tematów na *-i*, przyjmując w mianowniku dawną formę biernika **brъvъ*, pl. **brъvi*, jak np. w języku polskim *brew*, pl. *brwi* lub w języku rosyjskim *бровь*, pl. *брови* (por. też brus. dial. *броў* – LAB III 48, s. 39) oraz **obrъvъ*, pl. **obrъvi*, jak występujące w języku słoweńskim formy *obȓv*, pl. *obȓvi*.

W wyniku przejścia do dawnych tematów na *-a* powstały formy typu **brъva*, pl. **brъvy*, jak np. polskie gwarowe *brwa*, pl. *brwy*, czy ukr. *брова*, *брови* z wtórną, analogiczną wokalizacją joru oraz **obrъva*, pl. **obrъvę*, jak np. sch. *öbrva*, pl. *öbrve*. Dla sporadycznych słowackich zapisów *brve* (223) oraz *obrve* (215) należy zapewne przyjąć pierwotną liczbę podwójną **-brъvě*.

Z kolei w wyniku przejścia do dawnych tematów na *-ja* powstały formy typu **brъvja* f., pl. **brъvje*, jak np. pol. dial. *brwia*, pl. *brwie* oraz **obrъvja*, pl. **obrъvje*, występujące na czesko-polskim pograniczu językowym, jak np.

oberva, pl. *oberve*, *obyrvé*. Dla czeskich form typu *oberve*, *obyrvé* pl. można też przyjąć jako formę wyjściową liczbę podwójną **obrǔvě* od żeńskiej formy **obrǔva*, jak to robią Bezlej II 238 i Snoj 396, ja jednak ze względu na nawiązania terytorialne do polskich gwarowych form **brǔvja*, pl. **brǔvje* przyjmuję tu jako uogólnienie postać **obrǔvje*, sg. **obrǔvja*.

Na pograniczu polsko-czeskim pojawiła się też forma rodzaju nijakiego **obrǔvǔje*, mająca znaczenie zbiorowe: *obrǔvi* plt. (197) i *obyrvǔi* (299).

Zapewne w wyniku potraktowania formy liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego **brǔva* jako formy liczby mnogiej i jej depluralizacji powstała wtórna forma liczby pojedynczej rodzaju nijakiego *-*brǔvo*. W OLA zanotowano tę zmianę w dialektach ukraińskich, np. *b'rova*, *b'ryva* pl. i *b'rowo*, *b'ryvo* sg. oraz w dialektach białoruskich, np. *b'rova* pl. i *b'rovo*, *brǔ'vo* sg. Rodzaj nijaki *брыбó* zresztą ustalił się w białoruskim języku literackim, w liczbie mnogiej natomiast zachowała się forma *брóбы*. Poza tym na pograniczu słowacko-ukraińskim pojawiły się słowackie formy *oberva* pl. i *obervo* sg. (w p. 156, 228–230) i ukraińskie *ʹobir'va* pl. i *ʹobir'vo* sg. (465).

Możliwie przejrzyste przedstawienie na mapie tak skomplikowanych i krzyżujących się często zasięgów licznych form utworzonych od rdzenia *-*brǔv*- nie jest łatwe i wymaga zastosowania różnych środków graficznych płaszczyznowych i punktowych.

Podstawowy podział tworzą formacje od **brǔv*- (oznaczone jaśniejszą szarą płaszczyzną), występujące na północy i od prefiksального **obrǔv*- (oznaczone ciemniejszą szarą płaszczyzną) na południu.

Podział ten jest nieostry, przebiega mniej więcej wzdłuż granicy państwowej słowacko-ukraińskiej, a następnie słowacko-polskiej i czesko-polskiej na Górnym Śląsku. Na pograniczu słowacko-ukraińskim punkt 465 na Ukrainie Zakarpackiej z formacją od prefiksального **obrǔv*- (*ʹobir'va* pl., *ʹobir'vo* sg.) nawiązuje do Słowacji, a z kolei punkt 233 we wschodniej Słowacji z formą od **brǔv*- (*ʹbrovǔi*) nawiązuje do Ukrainy. Na pograniczu czesko-polskim formacje od prefiksального **obrǔv*- występują zarówno po czeskiej stronie w punkcie 197 (*obrǔvi* plt.), jak i po polskiej w językowo czeskim punkcie 299 (*obyrv'ǔi*), natomiast formacje od **brǔv*- poza Polską zapisano w kilku punktach: na czeskim Śląsku (*brǔvi* – 201, *brǔv'ǔi*, *brǔvy* – 205, *brǔv'je* – 207) oraz w głębi Moraw w p. 192 (*brǔvi*). Poza tym wyspowo nieprefiksalne **brǔv*- odnotowano w południowej Słowacji (*brǔve* – 223), w rumuńskim Banacie (*bǔr'vi* – 167) i we wschodniej Austrii (*ʹbǔrva* obok *oʹbǔrva* – 146a). Należy tu dodać jeszcze zapis w słoweńskim punkcie 16 (*bǔrvǔe*), który – zgodnie z poleceniem komisji słoweńskiej w OLA potraktowano jako **obrǔvi*. Moim zdaniem, stanowi on kolejny relikty dawnej znajomości nieprefiksального **brǔv*- w południowej Słowiańszczyźnie.

Materiały spoza OLA pozwalają nieco uściślić przebieg tej granicy, choć różnice są tu niewielkie.

Na czeskim Śląsku formę *brǔvi* Kellner VLN I 113 zanotował tylko w trzech punktach: Stonava (koło Karwiny), Hnojnik i Bystřice (koło Třinca). Szerszy zasięg

ma tu zaś formacja **br̥vja*, pl. **br̥vje*. Występuje w dosyć zwartym pasie po czeskiej stronie granicy, jak pokazują dane z gęstej siatki punktów w opracowaniu Kellnera l.c. (*br̥ve*) i na mapie ‘powieki’ u Basary 1975: 53 i mapa 126 (*br̥va*).

Twierdzenie ESSJ III 63–64, że w języku staroczeskim występowała forma *brev*, polega na nieporozumieniu, GbSl I 102 bowiem pod hasłem *brev*, *brve* f. ‘brew’ wyraźnie pisze, że stsl. *брѣвь* ‘supercilium’ w języku czeskim się nie zachowało („... v č. nedochováno”). W czeskim języku pisanym wprowadzie nazwa *brv* weszła do słownika Jungmanna (Jg I 192, por. też Kott I 103) jako fałszywa glosa z Mater verborum, a następnie w języku literackim pewnie upowszechnienie znalazła forma *brva*, ale niewątpliwie jest to pożyczka obca. Materiały OLA oraz poświadczenia gwarowe ze Śląska pokazują, że **br̥vi*, wbrew Machkowi ES-2, 70, na wschodnim skrawku terytorium czeskiego były jednak znane.

Odosobniony w OLA zapis *br̥ve* w południowej Słowacji (223) nie ma żadnego potwierdzenia ani w słowniku gwarowym (SSN), ani na mapach ‘brwi’ (m. 28) i ‘rzęs’ (m. 29) w gwarowym atlasie języka słowackiego (ASJ IV). W słowniku historycznym znajdujemy jedynie *brvené chlpy* ‘rzęsy’ z 1779 r. (HSSJ I 160). W związku z tym *brva*, pl. *brvy* ‘brew’ oraz ‘rzęsa’, mające poświadczenie we współczesnym słowackim języku literackim (SSJ I 13), zapewne należy przypisać jakiemuś wpływowi obcemu.

Z południowej Słowiańszczyzny słowniki etymologiczne podają jeszcze bułg. dial. *бѣрва* ‘brew’ (BER I 101, SP I 403).

O północnym zasięgu postaci **obr̥v-* na podstawie materiałów porównawczych dokładniej poinformuję niżej.

Wszystkie formy pochodzące od rdzenia **br̥v-* tworzą wyraźny podział na dwie grupy ze względu na zachowanie rdzennego joru: na zachodzie występują formy **br̥vi*, **br̥vy*, **br̥va*, **br̥vje* (sg. **br̥vja*) ze słabym jorem, na wschodzie zaś w formach tych zaszła wtórna wokalizacja joru, będąca rezultatem wyrównania do formy liczby pojedynczej **br̥vь* (pol. *brew*, ros. *бровь*). Podział między formami z zanikiem słabego joru oraz formami z analogiczną wokalizacją przebiega mniej więcej wzdłuż wschodniej polskiej granicy państwowej, z pewnymi odchyleniami na zachód na terenie Polski: w p. 287 w pow. monieckim zapisano *brv’i* i określane jako dawne *brva*, ale też nawiązujące do kompleksu wschodniego *bryva*, podobnie w p. 324 w pow. Hrubieszów *brv’i* i *brv’a*, ale też *brova*, poza tym w p. 322 w pow. Biłgoraj podano tylko wschodnie *brywa* f. sg. Jako dawniejszą zapisano obocznie z *brv’a* też *brewa* w punkcie przesiedleńczym 268 pod Trzebnicą na Śląsku, ale została ona przeniesiona tu dopiero po II wojnie światowej. Występowanie tego typu form z wtórną wokalizacją joru na pograniczu wschodnim i u Polaków z kresów wschodnich potwierdza SGPA II 494, podając formy *brewa*, *brywa* i *browa* z Lubelszczyzny wschodniej i z Podlasia oraz od Polaków z okolic Lwowa i Brześcia.

Na podział ten, będący wynikiem wyrównania analogicznego na wschodzie, nakłada się skomplikowane zróżnicowanie terenowe form **br̥vi* i **bř̥vi* z koń-

cówką *-i* oraz form **br̥vy* i **br̥vy* z wtórną końcówką *-y*, które powstały w wyniku przejścia dawnej formy **br̥vb* z tematem na *-i* do odmiany z tematem na *-a* (**br̥va*). W dialektach ukraińskich tę morfologiczną zmianę ułatwiała też zmiana fonetyczna końcowej samogłoski *-i* w *-y*.

Forma **br̥vi* występuje na terenie Polski (np. *brv'i*, *brvji*, *br̥ji*) i obocznie w p. 205 na czeskim Śląsku (*br̥v'i* i *br̥vy*). Natomiast zapisy *br̥vi* na Morawach w punktach 192 i 201 oraz zapis *b̥r̥vi* w punkcie 167 w rumuńskim Banacie ze względu na właściwą tym dialektom zmianę fonetyczną *y > i* mogą być traktowane zarówno jako pierwotne **br̥vi*, jak też jako **br̥vy*. Arbitralnie przyjmuję tu formę **br̥vy*. Areal z formą **br̥vi* oznaczam na mapie za pomocą kreskowania pionowego na szarej płaszczyźnie, arbitralnie włączając tu też formy liczby pojedynczej **br̥vb* (*bref*, sporadycznie *brejf*).

W Polsce szeroki zasięg mają też formy wtórnie przeniesione do tematów na *-ja*: **br̥vje* pl. (*brv'e*, *brvje*, *br̥je*, sporadycznie *b̥rv'je* – 243), **br̥vja* sg. (*brv'a*, *br̥ja*, też *brv'jo*^u – 249, *brv'o* – 302). Oznaczyłem je na mapie tak samo jak **br̥vi* kreskami pionowymi, wyznaczając dodatkowo zasięg form **br̥vja*, pl. **br̥vje* za pomocą izoglosy ze znakami skierowanymi do środka. Zasięg ten jest nieregularny, poza tym w niektórych punktach formie pl. *brv'e* odpowiada w liczbie pojedynczej *bref* (269, 279, 280, 282, 292), a w punkcie 291 zapisano *bref* obok *brv'a*. Mniej więcej podobnie zasięg formy **br̥vja* w dialektach polskich określa SGPA II 493: „powszechnie w Małopolsce środkowej i północnej oraz na Kaszubach, często na Śląsku, Mazowszu południowym i północnym, w Wielkopolsce, na Kociewiu, u Polaków z okolic Wilna, rzadko na innych obszarach”.

Formy **br̥vy*, **br̥vy* występują głównie na Ukrainie i na Białorusi, rzadko w Polsce, a w gwarach rosyjskich przede wszystkim na pograniczu ukraińskim i sporadycznie w rozproszeniu w różnych częściach Rosji. Arealy te na mapie zostały oznaczone za pomocą kreskowania poziomego.

Zanotowane formy liczby mnogiej **br̥vy*, **br̥vy* świadczą, że powinny tu występować formy liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego **br̥va*, **br̥va*. W OLA zapisywano je jednak zupełnie wyjątkowo.

Na terenie Polski zanotowano w p. 322 pod Biłgorajem *bryva* f., a w liczbie mnogiej *brvy* pod Tarnobrzegiem (313) oraz w pow. Krasnostaw (323). SGPA II 494 *brwa*, pl. *brwy* podaje nieco szerzej, głównie z Małopolski wschodniej i Podlasia oraz u Polaków z okolic Lwowa i Brześcia. W OLA może należy tu też zaliczyć pewne zapisy, przy których nie podano charakterystyki morfologicznej, jak *brova* pod Hrubieszowem (324) oraz *bryva* i dawniejsze *brva* w punkcie 287 w pow. monieckim (w liczbie mnogiej występuje tu jednak forma *brov'i*), ale możliwe jest również ich traktowanie jako formy liczby mnogiej rodzaju nijakiego.

Inaczej wreszcie należy interpretować występujący w gwarach polskich typ *brwa* f., ale w liczbie mnogiej *brwi* lub *brwie*. Jest on właściwy polskiemu dialektowi w Wielkopolsce północnej, na Krajnie i na Kaszubach, a w OLA został zanotowany w p. 249 pod Złotowem: *brva* obok *brv'a*, *brv'jo*^u i pl. *brv'e*.

Formę liczby pojedynczej **br̥va* f. z dialektów wschodniosłowiańskich zapisano w OLA zupełnie rzadko na terenie Rosji (527, 585, 629, 830). Z materiałów porównawczych wiadomo jednak, że jest ona tu szeroko znana, zwłaszcza na Ukrainie i na Białorusi. W języku ukraińskim forma żeńska *брова, брива* jest zapewne dawna, ma ona poświadczenia od połowy XVI wieku (SUM XVI–XVII, t. II 72), por. też dzisiejsze literackie *бровá* f., pl. *брову́* (Hrinč I 100, SUM I 237). W Atlasie białoruskim powszechnie występują formy żeńskie *бравá, брывá*, może *брóва* (LAB III 48, s. 39 – rodzaju gramatycznego podawanych form tu niestety nie określano, SiPogr I 223, ESBM I 386). Formę *брыва* (*на брывы правой*) odnotował historyczny słownik białoruski z lat 1556–1557 (HSBM II 218–219). Żeńska *брóва* i *бровá* ‘brew’ szeroko znana jest również w gwarach rosyjskich (SRNG III 183, por. też SP I 403).

W OLA forma pl. **br̥vy* zdecydowanie dominuje na Białorusi (*b^lrovy*, rzadziej *b^lrovy*, sporadycznie *b^lrove*, *b^lrove* – 362, *b^lrovi*) i na Ukrainie (*b^lrovy*, rzadziej *b^lrovi*, *b^lrovə*, *b^lrovy*). Wyznaczenie granicy jej zachodniego zasięgu utrudniają spore wyspy z formą **br̥va* pl.

Formę pl. **br̥vi* – *brov’i*, nawiązującą do pol. **br̥vi* – *brv’i*, zanotowano na zachodzie Białorusi jedynie w p. 355 i 384 (poza tym w p. 340 *b^lrovi*) i na zachodzie Ukrainy w p. 171, 406 (oraz w p. 436). Poza tym na Białorusi i Ukrainie panują, jak już wspomniałem, formy z końcówką -y. Na wschodzie zasięg formy **br̥vy* przebiega mniej więcej wzdłuż granic państwowych: białorusko-rosyjskiej i ukraińsko-rosyjskiej. Na wschód od niej znów występują formy **br̥vi* z zakończeniem na -i. Odchylenia dotyczą punktów białoruskich 351, 352 i 371, mających formę **br̥vi* – *b^lrov’i*, oraz punktów ukraińskich 441, 445, 446 też z formą *b^lrov’i*, a z kolei punkty rosyjskie pod Briańskiem mają formy *b^lrovy* (797–799, 812), *b^lrowy* (811) i pod Woroneżem *b^lrovy* (848). Punkty językowo ukraińskie na południu Rosji mają również *b^lrovy*: 836, 843 (i *b^lrovə*), 847, 849.

W ponad dwudziestu punktach, tworzących zwarte kompleksy głównie na pograniczu polsko-białoruskim i polsko-ukraińskim, zanotowano postać **br̥va*, którą zgodnie z pytaniem kwestionariusza należy uznać za formę liczby mnogiej. Moje podejrzenia potwierdziły przysłane przez prof. P. Hrycenkę dodatkowe informacje z kilku punktów ukraińskich. Jeden taki kompleks stanowią punkty na północy zachodniej Białorusi (*b^lrova* 343, 344, 345, 354, 355, 365), do którego ewentualnie nawiązuje też punkt polski 287 w pow. monieckim, drugi zaś punkty na zachodzie Ukrainy (*b^lrova* – 414, *b^lrowa* – 450, *bro^lva* – 466, *b^lryva* – 420, *b^lryva* – 483, *b^lrywa* – 484, *br̥^lva* – 466, 467, 468), do którego ewentualnie nawiązują polskie punkty 322 pod Biłgorajem (*bryva*) i 324 pod Hrubieszowem (*brova*). Wszystkie podane wyżej zapisy postaci **br̥va* w punktach ukraińskich należy traktować jako formę liczby mnogiej od rzeczownika rodzaju nijakiego **br̥vo*, por. *b^lrowo* – 414, 450, *b^lryvu*, *b^lryvə* – 420, *br̥^lvo* – 467, 483, *b^lrywo* – 466, 469, 484, *br̥^lwo* – 468. Formy rodzaju nijakiego *бриво* oraz *бѣрво* z Ukrainy

podawano zresztą już wcześniej, por. np. SP I 403. Materiały OLA pokazują, że mają one dosyć szeroki zwarty zasięg w południowo-zachodniej Ukrainie.

Podobnie jako formy liczby mnogiej rodzaju nijakiego należy traktować zapisy w OLA typu **br̥va* z terenu Białorusi, ponieważ w Atlasie białoruskim zazwyczaj w tych samych punktach, co w OLA, notowano w liczbie pojedynczej właśnie formę *брывó* (LAB III 48, s. 39), jedynie w p. 345 w OLA mamy *b'rova*, a w Atlasie białoruskim w liczbie pojedynczej *брывá*. Zresztą w białoruskim języku literackim ustaliła się w liczbie pojedynczej właśnie forma rodzaju nijakiego *брывó*, a w liczbie mnogiej jest forma *брóвы* (TSBM I 408–409). Gwary białoruskie zaś w liczbie pojedynczej wykazują wielką różnorodność form: *брывó* n., wspomniane już wyżej formy żeńskie *бравá*, *брывá*, a także *броў*.

W dialektach rosyjskich dominuje znów forma **br̥vi* z końcowym *-i* (*brov'i*, nieraz *brow'i*), oznaczona na mapie kreskowaniem pionowym, podobnie jak **br̥vi* – *brv'i* w Polsce. W dialektach rosyjskich odnotowano w rozproszeniu też formę **br̥vy* (*b'rowy*, też *bra'vy* – 760) jako jedyną w p. 567, 583, 585 (też sg. *bro'va*), 628, 651, 760 i jako oboczną z *b'rov'i* w p. 527 (też sg. *bra'va*), 629 (też sg. *bra'va*), 675, 746 i zupełnie wyjątkowo w p. 830 tylko sg. *bra'va*.

Na północy Białorusi oraz w rosyjskim punkcie 525 na Litwie zapisano derywat z sufiksem *-ina*: **br̥vina*, pl. **br̥viny*: *брыв'і́на* (339), *брыв'і́ны* (346), *брав'і́ны* (525). Grupujące się głównie na obszarze północno-wschodniej Białorusi liczne postaci fonetyczne tej formacji (*браві́на*, *брыві́на*, *бр̥ві́на*, *браві́на*, *брóві́на*) ściśle lokalizuje Atlas białoruski (LAB III 48, s. 39). Formę *брыві́на* 'brew' notuje też SłPogr I 223 z dwóch punktów w płn.-zach. Białorusi, a poza tym z Ukrainy Hrinč I 100 formę *брові́на* 'brew'.

Spoza OLA można jeszcze przytoczyć sporadyczne brus. **br̥v̥sa* – *броўца* spod Witebska (LAB III 48, s. 39) oraz ukr. **br̥vica* – *брові́ца* z czasopisma Київская Стари́на z 1884 r. (Hrinč I 100).

Północny zasięg kompleksu nazw od rozszerzonego rdzenia **obr̥v-*, oznaczony na mapie ciemniejszą szarą płaszczyzną, jak już wspomniałem wyżej, pokrywa się mniej więcej z granicami państwowymi: słowacko-ukraińską, słowacko-polską oraz czesko-polską na Górnym Śląsku. Zajmują one obszar północno-wschodniej połowy Słowacji. Zanotowano tu głównie **obr̥vy*: fonetycznie *obr̥vi*, na wschodzie *obervi*, do czego nawiązuje ukraiński punkt 448 z formą *ʼob'ir'vy*. W punkcie 215 wymieniono formę *obr̥ve*, zapewne z dawnej formy liczby podwójnej **obr̥v̥ě*. Natomiast na wschodzie Słowacji w zespole punktów 228–230 zapisano formę liczby mnogiej *oberva*, z którymi łączy się punkt słowacki 156 na terenie Węgier z formą liczby pojedynczej *obervo* oraz punkt 465 na Ukrainie Zakarpackiej z formami *ʼob'ir'va* pl. i *ʼob'ir'vo* sg. W językowym atlasie słowackim na mapie 28 'brwi' kompleks oznaczony znakiem dla *obrvi* zajmuje podobny obszar (ASJ VI m. 28, s. 270). W komentarzu zasygnalizowano występowanie na wschodzie Słowacji postaci fonetycznej *obervi* (dla nazwy tej, występującej w znaczeniu 'rzęsy' tylko we wschodniej Słowacji, na

mapie 29 podano hasło *obervi*) oraz wyróżniono kilka punktów z końcówką *-e*, głównie w pobliżu Czacy. Słownik gwarowy zapisy formy liczby mnogiej *obrve* ma spod Żiliny i Spiskiej Nowej Wsi (SSN II 497, hasło *obrva* f. 'brew'). Arealu z formą rodzaju nijakiego **obrŕvo* Atlas słowacki w ogóle nie wyróżnia, a słownik gwarowy przykłady liczby mnogiej *oberva* 'brwi' spod Bardiejowa i Sabinowa umieszcza błędnie pod hasłem rodzaju żeńskiego *obrva* 'brew' (SSN II 497). Na mapie 'brwi' w ASJ l.c. sporadycznie odnotowano formy fonetyczne *obrvje* (na północy) i *obrvja* (na wschodzie).

Materiały spoza OLA przynoszą sporo dodatkowych informacji o zasięgach nazwy **obrŕva*, pl. **obrŕvy* na terenach sąsiadujących. AJPP m. 235 'brwi' przytacza je z dialektów na Słowacji z Orawy i Spisza, a także po polskiej stronie spod Nowego Targu *obyŕwi* (formę *oberwa* spod Nowego Targu ma też kartoteka SGPA), a spod Sanoka *obyŕw* (**obrŕvŕ*), *obyŕwi*. Formy **obrŕva*, pl. **obrŕvy* występują powszechnie w różnych postaciach fonetycznych (*obyŕwi*, *ob'ërwy*, *w'obyŕwy* itp.) w dialektach łemkowskich na terenie Polski (AJDŁ VI m. 271) oraz w dialektach bojkowskich – (*v*)*obyŕva* (AGB VII m. 394). Etymologiczny słownik ukraiński podaje dialektalne *обирви* pl. oraz *оберво* n. sg. ze słownika Żelechowskiego (ESUM I 261).

W języku słowackim *obrva* f. 'brew', a zwłaszcza pl. *obrvy* notowane są od XVIII wieku, a o cały wiek wcześniej zapisano *obrva* w znaczeniu 'rzęsa' (HSSJ III 77). W obu tych znaczeniach *obrva* f., pl. *obrvy* występują też we współczesnym języku słowackim (SSJ II 448).

Na pograniczu polsko-czeskim na Śląsku, jak już wspomniałem, zanotowano tylko w dwóch punktach **obrŕvŕje*: po stronie czeskiej *obrvj* plt. (197) oraz po stronie polskiej *obyŕvi* w punkcie językowo czeskim Krzanowice (299). Materiały spoza OLA wnoszą tu znaczne uzupełnienia. Formy **obrŕvje* pl., a także **obrŕvja* sg. oraz **obrŕvŕje* plt. notowano na pograniczu czesko-polskim już wcześniej z podawaniem zasięgów: *oberŕve*, *obyŕŕve* 'brwi' przytoczył AJPP m. 235 spod Czacy i z trzech punktów na Śląsku Cieszyńskim: Ligotka Kameralna, Morawka i Szumbark (z tych samych punktów też w znaczeniu 'rzęsy' – AJPP m. 236, a w Szumbarku *obyŕŕva* sg. też w znaczeniu 'powieka' – AJPP m. 234). Jako cieszyńskie *oberwie* 'brwi' podawali Bystrzeń (SGPK III 371) i Nitsch DPŚ 215 (z Cierlicka), z ponad 20 punktów. Liczne postaci fonetyczne *oberŕve*, *obyŕŕve*, *obŕŕŕve*, *oberŕvi*, *obyŕŕvi* w znaczeniu 'brwi' zanotował Kellner VLN I 114, 150, II 233, natomiast Basara 1975: 6, m. 126 na mapie 'powieki' dał formy liczby pojedynczej *oberŕva* i *oberva*. Lamprecht 87 odnotował formę *obrvj* n., gen. *obrvja* w znaczeniu 'brwi' i 'rzęsy'. Zasięg form *oberwie*, *obyŕwi* 'brwi' w stosunku do *brew*, *brwia* i *brwa* na pograniczu śląskim wytyczył też Zaręba AJŚ VII m. 1362.

W języku czeskim *obrva* f., zwykle pl. *obrvy*, ale też *obrvy*, *-ŭ* m. pojawiają się od czasów Dobrovskiego w znaczeniu 'brwi' i 'rzęsy' (J II 800, Kott II 246 – jako morawskie, PS III 754), dziś są przestarzałe (SSJČ II 263). Pod koniec XIX wieku zanotowano też *obrvj* 'brwi' i 'rzęsy' (Kott VII 27), które mają dosyć liczne

poświadczenia z literatury czeskiej (PS III 754), ale dziś są uważane za książkowe (SSJČ II 263). Słowniki czeskie pod koniec XIX wieku notują wreszcie i *obrv*, -ě f., a później też *obrv*, -u m. ‘brew’ (Kott VII 27), które nawet weszły do języka literatury czeskiej (A. Stašek, B. Němcová, A. Heyduk – PS III 753–754), ale później wyszły z użycia (SSJČ II 263). Jest to najpewniej jakaś pożyczka obca, jednak przypuszczenie SSJČ l.c., że stanowi zapożyczenie ze słowackiego, wydaje się mało prawdopodobne.

Na południu Słowiańszczyzny wewnętrzny podział form od postaci **obrɔv-* przedstawia się jako dość skomplikowany. Można tu przede wszystkim przeciwstawić z jednej strony częściej zapisywane pl. **obrɔvi* i rzadziej sg. **obrɔvɔ* oraz z drugiej strony częstsze sg. **obrɔva* i rzadsze pl. **obrɔvę*.

Formy **/_1obrɔ/_2vi* pl. ($/_1 > \mu - 5, 12, w - 6, 146, 147; /_2 > t - 147a$), **obrɔvɔ* sg. tworzą zwarty areal w dialektach słoweńskich z wyłączeniem ich peryferii zachodniej. Łączą się z nim dwa punkty w południowej Austrii (146, 147) oraz dwa punkty wyspowe: 30 w płn. Chorwacji oraz 147a we wschodniej Austrii. Obszar ten oznaczam za pomocą kreskowania pionowego, podobnie jak **brɔvi* w Polsce, jednak na ciemniejszym tle. Tylko formę liczby pojedynczej zanotowano w punktach: 4 (*obè:rv*) i 30 (*obɔf*). Formy liczby mnogiej uogólnione jako **obrɔvi* wykazują wielką różnorodność fonetyczną: *wab'rej* (6), *obærv:* (7), *vabærv:* (8), *ubærv:* (9), *o'brærv* (10), *ʷo'brærv* (12), *a'børvi* (13), *obærvə* (14), *obærv:* (15), *u'brvi* (17), *u'ba:rv:* (18), *o'brvi* (20), *wəbærbę* (146), *wobæRwi* (147). Formę *bærvę*:, którą – jak już wspomniałem – komisja słoweńska zaleciła zamapować jako **obrɔvi*, jestem skłonny uważać za relikt formy **brɔvi*.

Formy **/_1obrɔvę* pl. ($/_1 > \mu - 5, 11$) i **/_1obrɔva* sg. ($/_1 > w - 3, j - 35$) występują w dialektach słoweńskich na zachodniej peryferii (*obærv* pl. – 1, *obà:rbę* pl. – 2, *wəbærvə* – 3, *ʷo'bæ:rve*, *ʷo'bæ:rvə* – 5, *ʷo'bæ:rve* – 11) oraz w dwóch punktach na północy: w punkcie 18 obocznie *u'ba:rva* sg. i wymienione już wyżej *u'ba:rvi* pl. oraz w punkcie 19 *o'ba:rve* pl., powszechnie w Chorwacji i Bośni oraz w znacznej części Serbii (najczęściej *obɔrv*, pl. *obɔrve*, rzadziej *obɔrva* i inne postaci fonetyczne), a ponadto wyspowo w Austrii (*o'berva* – 146a, *ubə:ɾja* – 148, *u'brva* – 148a) i na Węgrzech (*obrva* – 150, *obɔrve* – 152, *oberve* – 153). Na wschodzie tworzą one pas przejściowy z arealem **vəɟja*, pl. **vəɟje*. Na mapie to terytorium oznaczam kreskowaniem ukośnym na ciemnym szarym tle.

Ograniczony zasięg ma derywat **obrɔvica*, zanotowany w zachodniej Chorwacji (*obɔrvica*^a – 26) oraz w trzech punktach czarnogórskich (*obɔrvica* – 71, 74, 75).

Podane wyżej nazwy od podstawy **obrɔv-* mają bogate poświadczenia w południowosłowiańskich źródłach spoza OLA.

Słwn. *obrɔv* f., pl. *obrvi* ‘brwi’ Plet I 747 dokumentuje licznymi poświadczeniami z XIX wieku. Również współczesny słownik słoweński podaje *obrɔv* f., pl. *obrvi* (SSKJ III 228). Jest to nazwa literacka we współczesnym języku słoweńskim. Forma **obrɔva* jednak wystąpiła w języku słoweńskim dużo wcześniej: w XVI wieku *obirve* u Megisera, w XVIII wieku *oberva*, *obierva* i *obra* u Gutsmana

(Bezłaj II 238). Forma *obrva* ma również liczne poświadczenia w XIX wieku (Murko, Cigale, Janežič, Erjavec), por. Plet I 747, ale współczesny słownik słoweński (SSKJ) już ją zupełnie pomija.

Na gruncie serbsko-chorwackim wcześniejsza forma **obrǔvъ* ma liczne poświadczenia w zabytkach chorwackich, głównie czakawskich z XVI–XVII wieku, później się utrzymuje w pieśniach, por. RHSJ VIII 476–477 i Skok II 539. Zdecydowanie powszechniejsza jest tu jednak postać **obrǔva* – *öbrva*, pl. **obrǔvę* – *öbrve*, notowana przez podstawowe słowniki (F. Vrančić, J. Mikalja, J. Stulić, Vuk) i liczne zabytki od XVI wieku (RHSJ VIII 477). Stanowi ona współczesną nazwę literacką zarówno w języku chorwackim (*öbrva*, pl. *öbrve*), jak i serbskim (*öbrva*, pl. *öbrve*).

Genetycznie deminutywna *öbrvica* znajduje się w zbiorach pieśni chorwackich z Istrii, w zbiorze pieśni serbskich Vuka, w studiach czakawskich Nemanicia i w słowniku Vuka (RHSJ VIII 478).

We wschodniej połowie południowej Słowiańszczyzny zwarty areal, oznaczony za pomocą płaszczyzny z falistymi liniami, tworzą formy od **vǣdja*. Najczęściej nazwę tę etymologicznie łączy się z czasownikiem **viděti* ‘widzieć’, por. Vasmer ESRJ I 285, Skok III 602, BER I 128, ale Bezłaj IV 291 przywołuje też wysunięte przez Murkę powiązanie jej z wyrazem **vĕko* ‘pokrywa’.

W części zachodniej wyznaczonego areалу zapisywano w OLA formy liczby pojedynczej **vǣdja*, sporadycznie formę liczby mnogiej **vǣdję*, a w części wschodniej zazwyczaj formę liczby mnogiej **vǣdji* i nieraz obocznie też formę liczby pojedynczej **vǣdja*. Zapisy te wykazują duże zróżnicowanie fonetyczne. Formę **vǣdja* w dialektach serbskich zapisywano np. jako ¹*veža*, *veža*, ¹*ježa*, a w Czarnogórze ¹*l'eža* (75), ¹*l'eža* (77), w rumuńskim Banacie ¹*veđa* (168), w dialektach macedońskich *veđa* (92, 98, 105), *vežda* (96) oraz *vjažža* (106), ¹*veža* (108).

Powszechna w dialektach bułgarskich i macedońskich forma pl. **vǣdji* też wykazuje znaczne zróżnicowanie fonetyczne, por. bułg. powszechne ¹*veždi* i *veždi* oraz rzadsze ¹*vā:ždi* (143) i ¹*v'ažd'i* (145), ¹*v'aždi* (853) i z polegającym zapewne na jakiejś analogii zastąpieniem grupy spółgłoskowej *žd* przez *šk* formy ¹*vāški* (133, 134), ¹*v'aški* (139, 140, 850), ¹*v'ašk'i* (145), ¹*v'aški* (852) i ¹*veški* (141, 851), ¹*v'eški* (144) oraz powszechniejsze mac. *veği*, *veždi* i ¹*vejgi* (111), *vežgi* (99), ¹*vežzi* (104), ¹*vejzi* (110), ¹*veži* (107) oraz ¹*v'aždi* (112), ¹*v'aždi* (113). Duże zróżnicowanie fonetyczne tego wyrazu w dialektach macedońskich podaje Drvošanov 2005: 54–55.

Formy liczby mnogiej **vǣdję* zapisano sporadycznie w punktach serbskich (*veže* 68 i ¹*veže* 82), macedońskich (*vege* 93, 95, ¹*ažže* 106 i ¹*veže* 108) oraz na zachodzie Bułgarii (¹*veže* 115, 117, 118).

Widoczne w materiałach OLA przeciwstawienie form z liczbą pojedynczą w części zachodniej i form z liczbą mnogą w części wschodniej może być w dużym stopniu przypadkowe, natomiast dzięki zapisom liczby mnogiej można wykreślić istotną izoglosę między formami **vǣdję* oraz **vǣdji*. Izoglosa ta przebiega

z pewnymi odchyleniami wzdłuż zachodniej granicy Bułgarii i północnej granicy Macedonii: zachodnie punkty bułgarskie 115, 117, 118 oraz północnomacedońskie punkty 93, 95 nawiązują do kompleksu zachodniego z **vědję*. Ponadto typ zachodni pl. **vědję* występuje na samym południowym zachodzie na terenie Albanii (*vəžžë* 106) i Grecji (*l'vëže* 108).

Wyraz **vědja* jest dawnym dialektyzmem południowosłowiańskim, mającym znaczenia ‘brew’, ‘powieka’ i ‘rzęsa’. Stsl. **вѣжда** ‘powieka’ ma liczne poświadczenia z Psalterzy i z Kodeksu supraskiego (SJS I 375, BER I 128). Powszechnie są notowane współcześnie literackie bułg. *вѣжда* ‘brew’, pl. *вѣжди* (RSBKE I 106, RBE II 78) i mac. *вѣѣ* ‘brew’, pl. *вѣѣи* (RMJ I 57, TRMJ I 218). Na gruncie serbsko-chorwackim **vědja* ma poświadczenia od XIII wieku. Notowana jest w różnorodnych postaciach, jak *vjěda* (*bjěħa*), *věda* (*běħa*), w Czarnogórze (Podgoricy) *vljěda* (*blěħa*), na terenie czakawskim *vija* w znaczeniach ‘brew’, ‘powieka’ i ‘rzęsa’: RHSJ XXI 53, 203–204 (*blěħa* z Podgoricy oraz ze słowników Vuka i Ivekovicia), RSHJ II 455, Skok III 602. Ta wielka różnorodność znaczeń skłoniła T. Mareticia do próby normatywnego ustalenia jednego z nich, mianowicie ‘brew’: „*Vjeda* znači isto što ‘obrva, Augenbraue’; zato je pogreška, što neki pisci uzimaju tu riječ u značenju: ‘kapak, Augenlid’, a drugi u značenju: ‘trepavica, Augenwimper’” (1924: 176, za RHSJ XXI 53). Sporadycznie zanotowano też postać **vědjь* – *běħ* (RSHJ II 455 z r. 1875 i 1939). W materiałach OLA, jak podałem, **vědja* zanotowano właśnie na znacznym terytorium Serbii w znaczeniu ‘brew’. W obu językach literackich **vědja* ‘brew’ została wyparta przez nazwę **obrьva*, pl. **obrьvę* (por. wyżej). W języku słoweńskim należąca tu *věja* była dawniej zapisana w znaczeniu ‘powieka’ i ‘rzęsa’ (m.in. u Trubara w XVI wieku), por. Plet II 755, Bezłaj IV 291, ale słownik współczesnego języka słoweńskiego (SSKJ) już tego wyrazu w ogóle nie podaje. W Słowenii według OLA nazwa **vědja* nie jest znana.

Jako cerkiewizmy **vědja* i sporadycznie **vědjь* w znaczeniu ‘powieka’, później też ‘oko’, weszły do języka staroruskiego, por. Vasmer ESRJ I 285. Cerkiewna grupa spółgłoskowa *žd* bywa w nich zastępowana przez rosyjskie *ž*. SDRJ II 291 notował sporadyczne formy **вѣжда**, **вѣждь**, **вѣжь** ‘powieka’, podobnie SrezMat I 843 **вѣжда**, **вѣжа** ‘powieka’, też ‘oko’. SRJ XI–XVII, t. II 51 ma z XVI–XVII wieku **вѣжда**, sporadycznie **вѣжа**, pl. **вѣжды** w znaczeniach ‘powieka’, ‘oko’, ‘brew’. *Вѣжды* ‘powieki’, określane jako cerkiewizm, występowały w języku rosyjskim też w XVIII wieku (SRJ XVIII, t. II 245–246). Jako przestarzałe i poetyckie *вѣжды* ‘powieki’ notuje jeszcze słownik współczesnego języka rosyjskiego (SSRLJ II 121). Cerkiewizm *вѣжда* ‘powieka’ znany był również w języku białoruskim w XVI–XVII wieku, m.in. u Skaryny (HSBM III 65). Natomiast podanej przez Skoka III 602 ukraińskiej formy *viždy* nie udało mi się zlokalizować.

Znacznym zwarty areal tworzą nazwy utworzone od podstawy **ob-oč-*. Obejmuje on Czechy, znaczną część Moraw oraz zachodnią Słowację i jej część środkową, poza tym nazwy te występują wyspowo też na Łużycach (234, 236), na Słowacji

środkowej (224) i wschodniej (226) oraz na Węgrzech w punktach słowackich (154, 155) i w punkcie chorwackim (151). Areal ten został na mapie oznaczony płaszczyzną z liniami składającymi się z pętelek. Najpowszechniejsza jest tu formacja **//obočŷje*; // > v (czes.), w (182, 187), prezentowana na mapie za pomocą samej płaszczyzny, por. np. ches. *voboči*; *voboči*, *woboči*, *oboči*; *oboči* itp., slc. *oboči*; *obočie*, *obočje*, *obočja*, *oboče* itp. Pozostałe formy są dosyć rzadkie i zostały oznaczone na mapie za pomocą osobnych znaków umieszczonych na tle tej samej płaszczyzny. Do nich należą takie formacje, jak **obočajb*: ches. i slc. *obočej* (200, 224) oraz łż. *ʰobočʰcarʰe* (236), które Atlas łużycki tłumaczy właśnie jako przekształcenie formy *ʰobočajē* (SSA VI 10, s. 56), następnie łż. **oboči* – *obŷecy* (234), mające w Atlasie łużyckim oznaczony izogłosą dosyć szeroki zasięg na Łżycach Dolnych i w dialektach pogranicznych (*ʰobŷecy*, *obŷecy*, *obŷecy*, *ʰobŷoči* SSA l.c.), a także **obočinē* występujące w punkcie chorwackim na terenie Węgier *obō:čine* (151). Również na tle tej samej płaszczyzny oznaczyłem osobnym znakiem sporadyczną formację z prefiksem *nadŷ-*: **nadŷočŷje* zapisaną na Morawach: *nadoči* obok *obōči* (196) i w punkcie słowackim na terenie Węgier *na:dočja* (155).

Nazwy od podstawy **ob-oč-* mają szerokie nawiązania w materiałach porównawczych spoza OLA.

W języku czeskim formacja **obočŷje* – stczes. *obočie* poświadczona jest bardzo bogato już od XIV wieku w dwóch znaczeniach: ‘powieka’ w tekstach biblijnych i w słownikach oraz ‘brwi’ w tekstach bardziej różnorodnych pod względem tematycznym (Stčsl 105). Później w języku czeskim wyraz *oboči* ustala się w znaczeniu ‘brwi’ (Jg II 785, Kott II 233, VII 19, PS III 725, SSJČ II 253). Też dziś jest nazwą literacką ‘brwi’.

W języku słowackim *obočie* w znaczeniu ‘brwi’ notowane jest od XVII wieku, a o wiek później też w znaczeniu ‘powieka’ (HSSJ III 57), w języku literackim ustala się później znaczenie ‘brwi’ (SSJ II 436).

Dłuż. **oboči* mają dawne i liczne poświadczenia w słownikach łużyckich, jak *hobwokko* sg. u Chojnanusa (1650), du. *hobwocy* u Zwahra (1847), Muki (1911–1915) i innych, poza tym *wobwoco* itp. (SSA VI 10, s. 56, Schuster-Šewc III 1635 s.v. *wobwoco*).

Przytoczona wyżej sporadyczna forma **obočajb* ma nawiązania na Łżycach w częstych tam formach typu *obŷecyjō*, *obŷecajō* itp., sprowadzanych przez SSA VI 10, s. 56 do pierwotnych **obočajb*, **obočějŷ*, a także form nijakich **obočaje*, **obočėje*.

Sporadyczne **nadŷočŷje* ‘brwi’ mają nawiązania w odosobnionych poświadczeniach, jak ches. *nadoči* ‘brwi’ z mamotrektu (Jg II 554, Kott II 19), slc. *nadočie* ‘brwi’ w kilku poświadczeniach z XVIII wieku (HSSJ II 379) oraz łż. *nadŷecy* pod Chociebużem i łż. *nadwočo* w słowniku Řezaka (SSA l.c.). W języku staroczeskim sporadycznie wystąpiło *nadobočie* w 1498 r. w znaczeniu ‘brwi’ (Stčsl 58), które później słowniki czeskie podają w znaczeniu ‘miejsce nad brwiami’,

por. *nadobočí* (Kott V 1074, PS III 49 – u Čapka Choda, SSJČ II 23). Spoza OLA można tu jeszcze dodać sporadyczne *nadočka* ‘brwi’ ze Śląska Cieszyńskiego (Kellner VLN II 229). Potwierdzenia w innych źródłach dla chorw. *obō:čine* ‘brwi’ nie znalazłem.

Pozostałe nazwy ‘brwi’ notowano w OLA rzadko lub jako zupełnie odosobnione. Zazwyczaj znajdują się one jednak w materiałach spoza OLA.

W kilku rozproszonych punktach czeskich w znaczeniu ‘brwi’ zanotowano **rěsy*: *řa:si* jako rzadkie obok *voboči* (181), *řasi* obok **obočje* (187), *řasi*, **obočje* i jako dawne *brvi* (192) oraz jako wyłączone *řase* (198) i *řasy* (202). Wyraz **rěsy* notowano natomiast w OLA z dialektów czeskich i polskich powszechnie w znaczeniu ‘rzęsy’ (OLA 9, m. 10). Z kolei zapisano tam w znaczeniu ‘rzęsy’ również *brvy* w kilku punktach czeskich oraz *brvi* lub *brwie* w dialektach polskich. W materiałach porównawczych wyrazu **rěsy* w znaczeniu ‘brwi’ nie znalazłem. W języku czeskim jest poświadczona *řasa* ‘rzęsa’ (na powiece) od XV wieku (Jg III 795, Kott III 27, PS IV/2, 1127, SSJČ III 221–222, dawniej w dialektach występowała też postać z długością *řása*), w polskim *rzęsa* ‘rzęsa na powiece’ jest poświadczona później (Linde II 1438, SJPD VII 1485). Wcześniej i bardziej powszechnie w językach słowiańskich **rěsa* pojawia się jako nazwa różnych roślin wodnych.

Zanotowane w dwóch punktach na południu Słowacji **migavňnicě*₃ (*mihavňice* 221, *mihauňice* 222) mają potwierdzenie w Słowackim atlasie językowym, gdzie również w tej części Słowacji południowej zapisano w ok. 20 punktach *mihauňice* i *mihalňice* w znaczeniu ‘brwi’ (ASJ IV m. 28, II, s. 270). Nie podano tu jednak, w których punktach odnotowano określoną postać. Znacznie szerszy zasięg w dialektach słowackich mają nazwy **migavňnicě*₃ (*mihauňice*) i **migalňicě*₃ (*mihalňice*) w znaczeniu ‘rzęsy’, por. mapę 10 ‘rzęsy’ w 9. tomie OLA oraz mapę 29 w ASJ I.c. (w Atlasie tym odnotowano ponadto w znaczeniu ‘rzęsy’ postać *mihavice*). W znaczeniu ‘rzęsy’ nawiązują tu też dial. *mižalňice* z Głodówki na słowackiej Orawie (AJPP m. 236).

Wszystkie te trzy formy *mihalnica*, *mihavica*, *mihavnica* przytacza słowacki słownik gwarowy tylko w znaczeniach ‘rzęsa’ i ‘powieka’ (SSN II 162). Słownik historyczny ma dwie formy: *mihalnica* w znaczeniu ‘powieka’ z 1666 r. i ‘rzęsa’ z 1785 r. oraz *mihavica* ‘powieka’ z 1757 i 1778 r. (HSSJ II 299), natomiast słownik współczesnego języka słowackiego podaje już tylko formę *mihalnica* jako ‘powieka’ i ‘rzęsa’ (SSJ II 145). Zanotowana w OLA forma *mihavnica* jest więc właściwa tylko gwarom. Dawniej używana forma *mihavica* już wyszła z użycia, a dochowała się jedynie *mihalnica* w znaczeniach ‘powieka’ i ‘rzęsa’.

Zanotowana w dwóch punktach na Łużycach Górnych nazwa **mikavъььka*: *m’ikaŭčka* (235) i pl. *m’ikaŭčki* (237) w znaczeniu ‘brwi’ ma potwierdzenie w tym znaczeniu w Atlasie łużyckim z kilkunastu punktów (SSA VI m. 10, s. 56). Nazwy tej jednak tam na mapę ‘brwi’ nie naniesiono, zgodnie bowiem z motywacją semantyczną notowano ją powszechniej w znaczeniu ‘rzęsy’ (SSA

VI m. 9, s. 54): oprócz *ńikaŭčka*, pl. *ńikaŭčki* też *ńikaŭka*, *ńikana* (na Łużycach Dolnych nie podano tu żadnej nazwy). W słownikach łużyckich w znaczeniu ‘rzęsa’ znajdujemy jeszcze większe bogactwo form współrzednych: *mikač*, *mikawc*, *mikawčk*, *mikawk*, *mikawka*, *mikawko*, *mikačka*, *mikajca*, *mikawče*, *mikawčik* (SSA VI 9, s. 54, Schuster-Šewc II 908–909). Rdzeń **mik-* stanowi tu dublet powszechniej reprezentowanego w Słowiańszczyźnie rdzenia **mig-* (por. czes. *mihati*, pol. *migać*).

Od podstawy **věko* ‘pokrywa’, motywującej częściej nazwy ‘powiek’ i ‘rzęs’ (w 9. tomie OLA m. 9 i 10), odnotowano sporadycznie też kilka nazw w znaczeniu ‘brwi’.

Zapisane w Jabłonce pod Nowym Targiem **pověčьky* ‘brwi’ (*pov’eck’i* 310) mają potwierdzenie w dialektach polskich: właśnie pod Nowym Targiem (*po’vecki ponad uocy*) oraz pod Czacą (*povički* AJPP m. 235), a zwłaszcza w dialektach słowackich, gdzie oprócz *pavečki*, *povički* i *povječki*, występujących w kilku punktach na północy Słowacji koło Czacy, Namiestowa, Spiskiej Starej Wsi i Lubowli, dosyć często notowano na północno-wschodnim krańcu Słowacji formy pokrewne, jak **pavěky* (*paveki*) i **pavěčajky* (*pavučajki*, sporadycznie *pavičajki*, *paučajki*).

Zupełnie odosobniony jest zapis, określanej jako dawna, nazwy **věky* w rosyjskim punkcie 770 (*v’ek’i* obok *b|rov’i*), która poza tym została poświadczona z gwar rosyjskich w znaczeniu ‘rzęsy’, por. *béko* spod Archangielska i *béki* na Litwie i Łotwie (SRNG IV 700, 701).

Podstawę tę mają też zapewne zanotowane w jednym punkcie na Białorusi nazwy *a|b’ečk’i*, *ab’a|čajk’i* (357 obok *b|rov’i*), które można wyprowadzać z pierwotnych postaci **obvěčьky*, **obvěčajky* od **věko* ‘pokrywa’, por. ESBM I 47, 49–50 s.v. *абéчак*, *абіча́йка*, ESUM IV 133 s.v. *обича́йка*, natomiast Vasmer ESRJ III 99 s.v. *обеча́йка* łączył je z *вить* ‘wić’. Nazwy te są dosyć szeroko znane w dialektach wschodniosłowiańskich, w związku z tym przypuszczenie ESUM l.c., że nazwy białoruskie i rosyjskie wywodzą się z ukraińskiego, należy uznać za bezpodstawne. Spotyka się je w tych językach (por. wspomniane słowniki etymologiczne oraz SRNG XXII 40–41) w wielu znaczeniach, mogących stanowić podstawę do przenośnego użycia w znaczeniu ‘brwi’, jak ‘obręcz’ (na beczce, sicie itp.) ze względu na zaokrąglony kształt brwi, czy ‘pokrywka’ (na dzieży, beczce, pudełku itp.). Potwierdzenia dla znaczenia ‘brwi’ jednak nie znalazłem.

Zagadkowa nazwa ‘brwi’ *¹zimica*, zanotowana w słoweńskim punkcie 21, łączy się zapewne ze słoweńskim wyrazem *zímice* f. pl. ‘rzęsy’ poświadczonym u Pleteršnika (Plet II 921). Ma ona także dalsze warianty *zěmci* m. pl. (Plet II 913) oraz *ozěmec* m., pl. *ozemci* oraz *ozěmice* f. pl. ‘rzęsy’, też ‘powieki’ (Plet I 879, II 913). Zestawiano ją z **sъльсь* ‘skroń’ (Miklosič) oraz ze **zbrěti* ‘patrzeć’ (Bezłaj II 264 sv. *ozěmec*). Może należy ją jednak raczej łączyć z czasownikiem **zěti* ‘(szeroko) otwierać oczy’ i jako pierwotną, modyfikując hipotezę Bezłaja l.c. zakładającego prapostać **ozenьnica*, przyjąć formę **ozěnica*, w której spółgłoska

n przeszła w *m* pod wpływem węg. *szem* ‘oko’. Język węgierski mógł również oddziaływać na formy *osênci* ‘rzęsy’ we wschodniej Styrii (Bezłaj l.c.) oraz zanotowane w OLA na pytanie o ‘brwi’, ale z wyjaśnieniem ‘брови, ресницы’, a zatem oznaczające ‘rzęsy’ w słoweńskim punkcie na Węgrzech ^l*osmice* (149, **osmicę*).

Por. Siatkowski 2011a: 175–193.

SKÓRA LUDZKA

W materiale OLA na oznaczenie ‘skóry ludzkiej’ występują właściwie tylko dwie liczniej reprezentowane nazwy: **koža* (i rzadko notowane derywaty: **kožьka*, **kož(ŋ)inьka*) oraz **skora* (i również rzadko spotykany derywat **skorьka* – zawsze obocznie ze **skora* w p. 249, 429 i 760). Poza tym zupełnie sporadycznie i zazwyczaj obocznie zapisywano, zapewne przygodne w tym znaczeniu, nazwy **čarьra* (na południu Czarnogóry w p. 73 i 74), **tělo* (na Białorusi w p. 328, 369 i na Ukrainie w p. 482) i **pľьtь* (na północy Rosji w p. 528).

Zróznicowanie terytorialne nazw **koža* i **skora* ma w OLA charakter szczególny. Nazwa **koža* występuje w dwóch kompleksach: na południowym zachodzie i (północnym) wschodzie, natomiast nazwa **skora* przedziela je pośrodku (jej granice wyznaczają dwie izoleksy nr 1).

Południowo-zachodni kompleks nazwy **koža* obejmuje dialekty południowo-słowiańskie: słoweńskie (np. *kó:ža*, ¹*kuoža*, ¹*kauža*, ¹*kouža*), chorwackie (np. ¹*koža*, ¹*ko:ža*, *kō:ža*), serbskie (np. ¹*koža*, *kōža*), macedońskie (*koža*) i bułgarskie (np. ¹*koža*, ¹*kožə*, ¹*kožal*), słowiańskie dialekty wyspowe na terenie Austrii i Węgier, a w zachodniej Słowiańszczyźnie dialekty łużyckie (np. *koža*, *kyža*), czeskie (*ku:že*, *kuže*, *ku:ža*, *koža*) i słowackie na terenie Słowacji zachodniej i środkowej (np. *koža*), a także ukraińskie w kilku punktach na Ukrainie Zakarpackiej (¹*koža* w p. 466, 467, 483, 484 oraz obocznie ze ¹*kura* w p. 469), które oddzielone są od zwartego zasięgu nazwy **koža* pasem punktów wschodniosłowackich z nazwą **skora* (*skora*, *skura*, *skvora*) i dwoma punktami (448 i 465) na samym zachodzie Ukrainy Zakarpackiej z nazwą *s'kura*.

Granica (północno)-wschodniego kompleksu nazwy **koža* ma przebieg dosyć skomplikowany. Występuje ona przede wszystkim w dialektach rosyjskich, poza tym również w sposób zwarty w północnej i wschodniej Białorusi, na samym krańcu wschodniej Ukrainy oraz w kilku enklawach na zachodnim pograniczu ukraińsko-rosyjskim. Poza tym nazwa **koža*, głównie jako oboczna, sięga dosyć głęboko na Białoruś i na Ukrainę. Granicę jej zasięgu wyznaczyłem w sposób arbitralny za pomocą północno-wschodniej izoleksy (nr 1) zwartego zasięgu nazwy **skora*. Po obu stronach tej izoleksy znajdują się nazwy z kompleksu sąsiedniego, notowane przeważnie jako oboczne (sygnalizowane są one kreską pod odpowiednim

znakiem). Nazwa **koža* na terenie odciętym izoleksą (nr 1) występuje na Białorusi jako oboczna ze **skora* w punktach 368, 382, 390 i 400 oraz jako jedyna w punktach 328, 366, 377 i 391. Na terenie Ukrainy nazwa **koža* jako oboczna ze **skora* została zapisana we wschodniej części kraju ponad 20 razy, a jako nazwa jedyna w punktach 437, 438, 453, 460, 475, 516 i 518. Nie naniesiono na mapę nazwy **koža* w p. 386, gdzie oznacza 'skórę konia' oraz nazwy *škira* w p. 453 o znaczeniu 'skóra zwierzęcia'.

Natomiast na prawo od tej izoleksy (nr 1) notowano nazwę **skora* obocznie z **koža* na północnej Białorusi (w p. 342), na samym wschodzie Ukrainy (w p. 521), w rosyjskim punkcie na terenie Estonii (w p. 527), na terenie Rosji w okolicy Smoleńska (w p. 750, 762, 773 i *škurka* w p. 760) oraz jako nazwę jedyną w p. 759 i w pobliskim punkcie w okręgu twerskim (w p. 727), sporadycznie koło Riazania (w p. 796) oraz na południu Rosji koło Woroneża i Biełgorodu (w p. 834, 841 oraz w punktach językowo ukraińskich – 843, 847, 849) i jako nazwę jedyną w p. 828.

Północno-wschodnią izoleksę można arbitralnie wyznaczyć też inaczej. Przyjmując za podstawę jej wyznaczenia maksymalny zwarty zasięg nie wyrazu **skora*, lecz **koža*, można ją poprowadzić mniej więcej równolegle do południka przechodzącego poza samym północnym skrawkiem Ukrainy przez Kijów, nawet z pewnymi odchyleniami na zachód. Na wschód od tak wyznaczonej izoleksy trzeba byłoby oznaczyć nazwę **skora* często jako oboczną, a w p. 501, 502, 505, 509 i 511 jako wyłączną. Cały ten teren między tak arbitralnie wyznaczonymi przebiegami tej izoleksy należy traktować jako przejściowy.

Derywaty od **koža* notowano sporadycznie. Są to pierwotne deminutiva: w dialektach słowackich **kožьka* (*koška*) obocznie z **koža* w p. 216 i 219 oraz jako nazwa jedyna w p. 155 (na terenie Węgier) i w p. 222, a w dialektach macedońskich **kožinьka* (*kožinka*) jako nazwa jedyna w p. 95 i 102 oraz *kožlinka* obocznie z **koža* w p. 107 (na terenie Grecji).

Wyraz **koža* (< **koz-j-a*) miał zapewne pierwotnie znaczenie 'skóra kozia', wtórnie zaś 'skóra zwierzęca' i 'skóra ludzka' (por. już Zubaty AslPh XVI (1894) 396 oraz Vasmer ESRJ II 276–277, Sławski SE III 37–38, ESSJ XII 35–36 i inni) i był znany w całej (lub niemal całej) Słowiańszczyźnie.

Wyraz ten był powszechny na południu: bogate poświadczenia ma stsl. **кожа** 'skóra zwierzęca' i pochodny przymiotnik **кожанъ, кожныъ** 'skórzany' (SJS II 36), bułg. *кожа* oznacza 'skórę ludzką i zwierzęcą', rzadziej 'skórkę na owocu' (RBE VII 569–572, BER II 518–519), podobnie mac. *кожа* (RMJ I 337), sch. *kōža* 'skóra ludzka i zwierzęca', 'wyprawiona skóra zwierzęca', 'skórka owocu, łupina' (znana od XIV wieku – Skok II 174, RHSJ V 423–424, RSHJ IX 711–712), słwn. *kóža* 'skóra', też 'skórka owocu', 'kora drzewa' (od XVI w. – Bezłaj II 77, Snoj 267, Plet I 452, SSKJ II 462–463).

W języku czeskim **koža* poświadczona jest powszechnie już od XIV w., por. stczes. *kůže* w znaczeniu 'skóra ludzka', 'skóra zwierzęca' i in. (GbSl II 120),

dzis *kuže* ‘ts.’, też ‘wyprawiona skóra zwierzęca’, ‘futerko’, ‘skórka owocu’ i in. (SSJČ I 1043), w języku słowackim *koža* (*ko-*, *kô-*, *ku-*) od XV w. (Žilinská kniha) w znaczeniach ‘skóra ludzka’, ‘skóra zwierzęca’, ‘wyprawiona skóra zwierzęca’, później też ‘skórka owocu’ (HSSJ II 120), dziś *koža* ‘ts.’ (SSJ I 757) – jej terytorialny zasięg w OLA potwierdza słowacki słownik gwarowy (SSN I 854 *koža*), w językach łużyckich *koža* ‘skóra ludzka’, ‘skóra zwierzęca’, ‘wyprawiona skóra zwierzęca’ ma poświadczenia w słownikach od XVI w. (Moller, później Chojnanus 1650, w XVIII w. Frentzel, Swótlík, Hančka, później jeszcze inni), por. Schuster-Šewc II 656.

Zasięg południowo-zachodniego kompleksu z nazwą **koža*, jak pokazują materiały historyczne, ukształtował się dawno. Na podstawie układu terytorialnego nazw na Słowacji i na zachodnim skrawku Zakarpacia można zakładać, że nazwa **koža* tworzyła tu dawniej zwarty kompleks, który został przerwany na terenie wschodniej Słowacji przez ekspandującą z północy nazwę **skora*.

W języku polskim ogółem **koža* ‘skóra’ była zapewne znana, jak świadczą dawne derywaty *kożki* ‘rodzaj okrycia futrzanego’ (znane jeszcze w XVII wieku) i *kożuch* (por. Sławski SE III 37–39). Jednak już w XV wieku wyraz podstawowy *koža* ‘skóra’ i pewne derywaty były u nas zapewne przeżytkiem, skoro *koža* ‘skóra’ i *kożany* ‘skórzany’ są poświadczone w SStp III 368 tylko z BZ i to wyraźnie za wzorem czeskim: „...drzecz *kozi* z dobitka obyetnego” – w czeskiej Biblii Taborskiej „...dřieti *kož* z dobytku obietneho” II Par. XXIX 34 oraz „Yczynyl pan bog adamowy...suknye *koszane*” i w czeskim Testamencie Cardy „Y učini hospodin buoh Adamowi...suknie *koženie*” Gen III 21. Nawet na miejsce czes. *kožka* ‘napletek’ tłumacz wprowadza *kąsek*: „Obrzezeczye *kosek* lona waszego” – a w czeskiej Biblii ołomunieckiej „obrzeżete *kozzku* lona wasseho” Gen XVII 11 (por. SStp III 263 i BZC 536, 8, 36). Efemerycznie pojawiające się później postaci tego wyrazu z *u* w rdzeniu też należy przypisać wpływowi czeskiemu. Jest to dwukrotnie poświadczona u Klonowica forma *kuža* ‘skóra zwierzęca’ w Worku Judasza **1v/36 i 63/32 oraz u Knapskiego wyraźnie uważającego ją za obcą s.v. *Kozik* „...a *koza* vel a Selava voce *kuzá* pellem signifiante” (por. Puzynina TGK 177). SP XVI, t. XI 598–599 pod hasłem *kuža* umieszcza również postać *koža* z Ksiąg o gospodarstwie Crescentiusa („zwierzęce *kože* na száty”, „*Koža* z bydlęcia odarta” – por. też Linde II 471) ze względu na to, że w tekście tym nie oznacza się *ó*. Również rzadkie *kusz* ‘skóra cielęca’ jest zapewne bohemizmem, por. Karłowicz SWOP 330 i SW II 650 (inaczej Sławski SE III 432). Por. szerzej Basaj – Siatkowski 2006 (1969): 102–103. Na reliktową znajomość nazwy *koža* na gruncie polskim wydaje się wskazywać jej wyjątkowe poświadczenie z ziemi dobrzyńskiej w znaczeniu ‘skóra zwierzęca z włosiem’ (SGPK II 460 – jest to jednak źródło dosyć wątpliwe). Poza tym Dejna podaje *koža* ‘skóra’ z pogranicza czesko-polskiego na Śląsku jedynie z dwóch punktów morawskich Branica i Babołuśki (PLPJ II 53), a MAGP XI 547 *koža* ‘kora drzewa’ z miejscowości Wysoka pod Czacą.

Brak nazwy *koża* ‘skóra ludzka’ w materiałach OLA z terenu Polski nie dziwi więc, skoro była ona u nas przeżytkiem, pojawiającym się zupełnie sporadycznie i to głównie w znaczeniu ‘(wyprawiona) skóra zwierzęca’, zazwyczaj pod wpływem czeskim, poza tym w gwarze polskiej pod Czacą w znaczeniu ‘kora drzewa’.

Zasięg (północno)-wschodniego kompleksu nazwy **koża* ukształtował się zapewne w wyniku powolnej eliminacji jednego z obocznie występujących tu dubletów **koża* i **skora*. Dawniej **skora* (por. niżej) była szerzej znana również na terenie rosyjskim, **koża* zaś na terenie białoruskim i ukraińskim.

W języku białoruskim *кóжа* w znaczeniach ‘skóra ludzka i zwierzęca’ oraz ‘wyprawiona skóra zwierzęca’ jest licznie reprezentowana w źródłach z XV–XVIII wieku (HSBM XV 172–173). Słownik etymologiczny na ogół potwierdza zasięg terytorialny tego wyrazu, dokumentując go dodatkowo z dialektu białoruskiego na terenie Litwy pod Wilnem (ESBM V 89, na marginesie należy zaznaczyć, że jedno z cytowanych tam źródeł TC nie zostało wyjaśnione w wykazie skrótów). Dziś brus. *кóжа* jest wyrazem gwarowym: w zwartym kompleksie występuje na północy i wschodzie, poza tym w rozproszeniu na znacznym obszarze kraju (por. wyżej).

Również w języku ukraińskim *кóжа* ‘skóra’ ma liczne poświadczenia w dawnych zabytkach, w XV wieku m.in. spod Łucka oraz spod Suczawy na terenie Rumunii (SSUM I 484), a także w XVI–XVII wieku (SUM XVI–XVII, karto-teka). Poszerza to nawet nieco znaczny i obecnie zasięg tej nazwy w dialektach ukraińskich. Dziś *кóжа* ‘skóra’ w języku ukraińskim uznaje się za wyraz gwarowy (SUM IV 208).

W języku rosyjskim *кóжа* znana jest powszechnie już od XII wieku w znaczeniach ‘skóra ludzka i zwierzęca’, ‘wyprawiona lub niewyprawiona skóra zwierzęca’, poza tym ‘skórka płodów roślinnych’ i in. (SDRJ IV 234, SRJ XI–XVII, t. VII 218–219), podobnie dziś (SSRLJ V 1108–1109). W języku rosyjskim znana była jednak i *скóпа*, później *шкýпа* (por. niżej).

Wyraz **skora* ma również charakter ogólnosłowiański. Występuje w językach słowiańskich w znaczeniu ogólnym ‘szytna powłoka’, m.in. ‘powłoka ciała zwierzęcego lub roślinnego’, a więc ‘skóra zwierzęca’, a także ‘skóra ludzka’, wtórnie zaś ‘skóra owocu’, ‘kora drzewa’ itp. (Machek ES-2, 547, Bezłaj III 246, Boryś SE 553 i inni). W słownikach etymologicznych uwzględniane są różnorodne odcienie znaczeniowe tego wyrazu. Tu koncentruję się na reprezentowanym w OLA znaczeniu ‘skóra ludzka’, o innych wspominam tylko przygodnie.

**Skora* w znaczeniu ‘skóra ludzka’ była notowana w OLA na znacznym obszarze, obejmującym dialekty polskie (np. *skura*, *skora*, na Kaszubach *skuyra* — poza tym szeroki zasięg w gwarach polskich ma *skóra* w znaczeniu ‘kora drzewa’ — MAGP XI 547), do których nawiązuje w p. 207 na czeskim Śląsku *skura*, następnie w dialektach wschodniosłowackich, białoruskich i ukraińskich, poza tym sporadycznie w dialektach rosyjskich (por. niżej).

Wyraz **skora* wykazuje zróżnicowanie fonetyczne układające się terytorialnie.

Nagłosowe *s-* (izoglosa nr 2) występuje w dialektach polskich, w p. 207 na czeskim Śląsku oraz we wszystkich punktach wschodniej Słowacji. Do dialektów polskich i słowackich nawiązują jeszcze dwa punkty ukraińskie (448 i 465 — *s^lkura*) w zachodnim skrawku Zakarpacia oraz siedem punktów w okręgu lwowskim (*s^lk'ira*, *s^lk'ira* — 412, 419, 420, 427, 428, 429, 449).

Ustalenie się nazwy *skóra* na gruncie polskim tłumaczy się reliktowym charakterem wyrazu **koža* u nas i jego dominującym znaczeniem ‘skóra ludzka’. Pol. *skóra* poświadczona jest już od XIV wieku w znaczeniach ‘skóra ludzka’, ‘skóra zwierzęca’, poza tym też ‘zdjęta skóra zwierząt, zazwyczaj wyprawiona’, sporadycznie ‘kora drzewa’ i ‘skórka chleba’ (SSTp VIII 250–251).

W języku czeskim **skora* pojawia się sporadycznie na Śląsku i na Morawach jako *skora*, *skura*, *skůra*, dem. *skorka*, *skůrka* w znaczeniach ‘niewyprawiona skóra zwierzęca’, ‘kora na drzewie’ (Jg IV 112 — przytaczana tu glosa z Mater Verborum jest fałszywa, Kott III 378, 379, 396, VII 690, PS V 1098 — tu też *škůra*, SSJČ III 365). Zakładany przez Machka ES-2, 547 wpływ polski nie jest konieczny, może jedynie w wypadku występującego na Śląsku znaczenia ‘skóra ludzka’.

W języku słowackim *skura* ‘wyprawiona lub niewyprawiona skóra zwierzęca’ oraz dem. *skurka* ‘skórka’ i przym. *skurený* ‘skórzany’ poświadczone są przez kilka przykładów w XVIII-wiecznych zabytkach ze wschodniej Słowacji (HSSJ V 280). W OLA często występuje postać *skura*, mogąca ewentualnie wskazywać na wpływ polski, ale poświadczona jest również forma niewątpliwie słowacka — *skvora* (226, 229).

Na Łużycach wyraz **skora* jest znany, jednak głównie w znaczeniach ‘kora drzewa’, ‘skórka chleba’ (Schuster-Šewc III 1294–1295), podobnie w południowej Słowiańszczyźnie, por. słwn. *skórja* ‘kora, łupina, skorupa, stwardniała powłoka’, ‘błona na wewnętrznych częściach ciała’ (Bezłaj III 246, Plet II 494, SSKJ IV 705). Zatem to zrozumiałe, że nie pojawił się on w OLA z tych terenów w znaczeniu ‘skóra ludzka’.

Na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim poza samym południem (omówionym wyżej) granica zasięgu nagłosowego *s-* biegnie dalej na północ wzdłuż polskiej granicy państwowej z Ukrainą i na krótkim południowym odcinku z Białorusią, następnie ulega odchyleniu na wschód (izoglosa nr 2). Nagłosowe *s-* występuje na znacznym obszarze pñ.-zach. Białorusi. Jego południowo-wschodnią granicę wyznaczają punkty: 361, 363, 364, 365, 346 (tu obocznie występuje też *š-*), 368. Jeszcze dalej na północ granica nagłosowego *s-* pokrywa się z zasięgiem nazwy **skora* w północno-zachodniej Białorusi. Również występująca obocznie z **koža* w północnobiałoruskim punkcie 342 **skora* ma w nagłosie *s-* (*s^lkura*). Stolica Mińsk znajduje się w areale postaci **skora*. Jedynie peryferyczny pñ.-zach. punkt białoruski 327 ma w nagłosie *š-* (*š^lkura*). Postać *ckýpá* w znaczeniach ‘skóra ludzka i zwierzęca’ oraz ‘wyprawiona skóra zwierzęca’ ma także bogate potwierdzenie z tych terenów w SiPogr IV 471–472. Słownik ten podaje postać

чкypá również z okolicy Brasławia (tzn. w pobliżu p. OLA 327), z dialektów białoruskich na Litwie i na Łotwie. Postać ta stała się nazwą literacką we współczesnym języku białoruskim, por. *чкýпа* i liczne derywaty w TSBM V/1, 191–192.

Na Ukrainie poza wymienionymi wyżej kilkoma punktami z nagłosowym *s*-na zachodnim skrawku Zakarpacia i w okręgu lwowskim dominuje nagłosowe *š*. Jedynie w dwóch punktach na północny zachód od Kijowa (457 i 459) zapisano *s^lkura*. Może to być relikt postaci *чкóпа* zanotowanej sporadycznie jako nazwa osobowa w SSUM II 349 z 1341 i 1433 roku, a później jako nazwa pospolita w znaczeniu ‘skóra’ w XVI–XVII wieku (SUM XVI–XVII, kartoteka) lub notowanej często w XVI–XVII wieku postaci *чкýпа* ‘skóra ludzka’, ‘wyprawiona skóra zwierzęca’ (SUM XVI–XVII, kartoteka i Tymčenko II 328 z 1621 r.). Dziś w języku ukraińskim postać *чкopá* ‘niewyprawiona skóra zwierzęca’ jest przestarzała (SUM IX 297).

W kilkunastu punktach rosyjskich, notowany zazwyczaj obocznie z nazwą **koža*, wyraz **skora* ma zawsze w nagłosie *š*.

Na terenie Ukrainy wyraz **skora* wykazuje poza tym zróżnicowanie kontynuantów rdzennego *-o-*. W części zachodnio-południowej kraju występuje na zwartym terenie postać mająca *i* na miejscu rdzennego *o*, a mianowicie *š^lk’ira* (a w okolicach Lwowa *s^lk’ira* – por. wyżej). Na zachodzie Ukrainy sięga ona do ukraińsko-polskiej granicy państwowej, nie obejmuje natomiast kilku punktów na zachodzie Ukrainy Zakarpackiej (izoglosa nr 3). Jej wschodni zasięg wyznaczają punkty: 401, 406, 416, 431, 472, 488, 506 i 523, a przebieg jest nieregularny na odcinku obejmującym punkty 415, 416. Poza tym *š^lk’ira* notowano sporadycznie również na wschód od tak wyznaczonej izoglosy w punktach: 424, 480, w zespole pobliskich punktów 501, 509 i 511 oraz obocznie ze *š^lkura* w punktach 478 i 514. Z drugiej strony sporadycznie pojawiła się postać *š^lkura* na peryferii południowo-zachodniej w p. 171 oraz obok *^lkoža* w p. 469. We wszystkich kilkunastu punktach rosyjskich, zazwyczaj obocznie z **koža*, występuje postać z nagłosowym *š*- (*š^lkura*).

Ukraińska postać *шкíпа*, dominująca wyraźnie w gwarach południowo-zachodniej części kraju, stała się nazwą literacką, por. *шкíпа* ‘skóra ludzka i zwierzęca’, ‘wyprawiona skóra zwierzęca’ w SUM XI 475–476. W języku ukraińskim upowszechniła się ona zapewne dopiero w XIX wieku, w każdym razie brak jej w okresie staroukraińskim (SSUM) oraz w XVI–XVII wieku (SUM XVI–XVII, kartoteka i Tymčenko).

Wcześniej natomiast pojawia się postać *skíra*. W kartotece SUM XVI–XVII znajdujemy *чкипа* z końca XVI wieku w zabytku pochodzącym z Bojkowszczyzny (УЄ Nr 31, 97 зв.), potem wielokrotnie poświadczona jest ta postać w XVII wieku: 1625 Коп. Каз. 38, 1637 УЄ Кал. 895, 1645 УЄ Nr 32, 69 зв. i z połowy XVII wieku Кас. 9, poza tym w 1649 roku występuje antroponim *Степан Скира* zanotowany w rejestrze wojska zaporoskiego. Później nazwę pospolitą *скíпа* ‘skóra’ notuje Hrinč IV 135 z Huculszczyzny (Шухевич) i z Galicji (Головацький). Natomiast formy *шкíпа*, *шкíрка*, *шкíрочка* znalazłem dopiero u Hrinčenki (Hrinč IV 501).

Występująca w OLA na znacznie większym obszarze Ukrainy postać *шкѹпа* w języku literackim oznacza przede wszystkim ‘skórę zwierzęcą’ (często też razem z sierścią) i ‘wyprawioną skórę zwierzęcą’, potocznie jednak sporadycznie też ‘skórę ludzką’. Pojawia się już w XVII wieku: *шкѹпа* z 1646 r., *шкурка* z 1639 r. (SUM XVI–XVII, kartoteka), upowszechnia się jednak później, por. *шкѹпа* u Hrinč IV 503 i w SUM XI 484–486.

Ukraińska postać *š^lk’ira* rozwinęła się w formie dopełniacza liczby mnogiej, gdzie były warunki do zmiany rdzennej samogłoski *o* na *i*. Postać ta upowszechniła się następnie w pozostałych przypadkach. Postać *š^lkura* mogłaby się tłumaczyć ukraińską zmianą *o* > *u* (ukaniem), ale zdaniem Hrycenki wchodzi tu raczej w grę wpływ polski, który z czasem rozszerzył się daleko na wschód aż na teren rosyjski.

W języku rosyjskim wyraz **skora* ma dawne poświadczenia w zabytkach (głównie latopisach) z XIV–XVIII wieku: *скора* jest tu notowana w znaczeniach ‘skóra zwierzęca’ i ‘futro’ (SrezMat III 380–381, SRJ XI–XVII, t. XXIV 235). W znaczeniach ‘skóra zwierzęca’, ‘niewyprawiona skóra zwierzęca’ i ‘futro’; *скóпá* notują później słowniki rosyjskie z 1794 i 1822 r., a także Dal IV 192–193, 203 (obok *скорá* także *скарá* oraz zbiorowe *скорье*). W XX wieku *скорá* ‘niewyprawiona skóra zwierzęca’ i ‘futro’ staje się wyrazem przestarzałym (SSRLJ XIII 1013). Później pojawia się postać *шкѹпа*, jej pierwsze poświadczenie zanotowano, jak się zdaje, w rosyjskim słowniku akademickim z 1794 r. (SSRLJ XVIII 1456–1460). Ma ona znaczenie ‘niewyprawiona skóra zwierzęca’ (też wraz z sierścią), potocznie jednak również ‘skóra ludzka’, pejoratywnie zaś przenośnie o człowieku ‘drań, bydlę’, a także ‘skórka owocu’ (Dal IV 638–639, SSRLJ XVII 1456–1460 i liczne derywaty).

Do języka rosyjskiego polonizm ten (por. Vasmer ESRJ IV 451) dostał się za pośrednictwem ukraińskim i białoruskim. Zdaniem Vasmera l.c. zmiana *s* na *š* pełni tu negatywną funkcję ekspresywną, co potwierdzają uwagi informatorów w punktach 510, 513 i 843. Moje wcześniejsze zastrzeżenia (Siatkowski 2009d: 392) co do pożyczki polskiej na wschodzie Słowiańszczyzny należy uznać za nieuzasadnione.

Uwzględniony materiał historyczny pozwolił na wyjaśnienie zróżnicowania geograficznego dwóch częściowo synonimicznych wyrazów prasłowiańskich **koža* i **skora* w prezentowanym w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym znaczeniu ‘skóra ludzka’.

Ciekawe, że mającej dawne poświadczenia rosyjskiej nazwie **skora* dziś w gwarach odpowiada niemal powszechnie **koža*. Jedynie sporadycznie pojawia się niezupełnie jasnego pochodzenia *шкѹпа*. Podobna sytuacja powtarza się przy innych nazwach części ciała, por. np. historycznie bogato poświadczoną nazwę **oči*, której obecnie w gwarach odpowiada niemal powszechna nazwa **glaza* (**glazy*), dawne **čelo* (zachowane zresztą w derywatach) i panujący dziś w gwarach **ľbъ* oraz dawne rzadkie **pljutja*, w gwarach tylko **ľgъky* ‘płuca’.

Por. Siatkowski 2009d: 385–394.

ZMARSZCZKI

Prezentowana tu mapa syntetyzująca nr 10 pokazuje zróżnicowanie terytorialne za pomocą płaszczyzn, poza tym ma także zmienioną wobec mapy punktowej nr 23 ‘морщины’ w 9. tomie OLA kolejność nazw podanych w legendzie. Na pierwszym miejscu umieszczam najszerzej reprezentowane nazwy związane z rdzeniem **mъrsk-*, **mъršč-*, które zapewne miały znaczenie ‘zmarszczka’ jako pierwotne i od nich zaczynam omawianie niezwykle bogatego zestawu słowiańskich nazw ‘zmarszczek’. Po dokładniejszym prześledzeniu licznych opracowań omawianych tu nazw wprowadzam też pewne zmiany w przedstawionej ich interpretacji w OLA.

Nazwy ‘zmarszczek’ związane z rdzeniem **mъrsk-*, **mъršč-* właściwe są głównie północnej Słowiańszczyźnie: występują powszechnie w dialektach rosyjskich, białoruskich i ukraińskich oraz w Polsce (poza zachodnim Śląskiem i niewielkim skrawkiem na południu) oraz w północno-wschodniej Słowacji. Wyspowo poświadczono są ponadto w zachodniej Słowacji (208) oraz w punkcie słowackim na terenie Węgier (155). Na mapie ten duży areal został oznaczony szarą plamą. Jest on wewnętrznie bardzo zróżnicowany pod względem słowotwórczym (por. niżej).

Poza tym od postaci **mъrsk-* zapisano na południu Słowiańszczyzny formę **mъrska*, pl. **mъrskę* w trzech punktach: w Chorwacji *mъrske* (45), w Czarnogórze *ᵐmъrske* (72) oraz w Serbii *ᵐmъrska* (88). Wyraz *mъrska* w znaczeniu ‘zmarszczka na czole, na twarzy’ ma także liczne potwierdzenia z terenu serbsko-chorwackiego w zabytkach XIX–XX wieku, m.in. z Czarnogóry (RHSJ VII 80, RSHJ XIII 195, RSHKJ III 445), a nawet utrzymał się w języku serbskim i chorwackim do dziś (słowniki dwujęzyczne).

Ze względów formalnych rdzeń **mъrsk-* należy uznać za dawniejszy, a dopiero od niego powstały czasowniki **mъrščiti*, **sъmъrščiti*, stanowiące z kolei podstawę dla wielu derywatów rzeczownikowych. Archaiczną formę **mъrska*, poza południową Słowiańszczyzną, należy zapewne widzieć też w zapisie *mars^lk’i* ‘zmarszczki’ w dwóch punktach rosyjskich: na terenie Estonii (527) i na Smoleńszczyźnie (758). Zgodnie z propozycją komisji rosyjskiej, zakładającej tu uproszczenie grupy spółgłoskowej -šč-, wyprowadziłem je w OLA z pierwotnej

formy **mъrsъčka*, poświadczonej sporadycznie też na wschodzie Słowiańszczyzny: w Rosji *marš:k'i* (693), na Białorusi *marž:k'i* (386) i na Ukrainie *moršč¹kr²* (401), *morš¹ki* (425), *morš¹k'i* (436), częściej zaś w Polsce *maršček'i*, *marštki*, *morščki*, *marsck'i* itp. (por. niżej).

Formy **mъrska* f. i częściej **mъrskъ* m. w znaczeniach 'pręga', 'zmarszczka', wywodzące się od czasownika **mъrskati* 'bić, uderzać, chłostać (uderzając biczem robić pręgi na skórze)' mają dosyć szerokie poświadczenia w Słowiańszczyźnie (por. ESSJ XXI 6, Bańkowski SE II 145). W znaczeniu 'zmarszczka' w języku polskim występują formy *marsk* ok. 1500 r. (SStp IV 163), *marsk* lub *marska* u Calepina (SP XVI, t. XIII 172), a w kartotece S XVII–XVIII *marsk* u J. Wojny (1690), w słownikach J.U. Kulikowskiego (1746) i J. Biernackiego (1753), *mar-ski* pl. u A. Wargockiego (1610), następnie *marsk* u J. S. Jabłonowskiego (SW VIII 549, 886) i w SWil I 634. Formę *marska* odnotował też MAGP III 141 z południowej Polski spod Brzeska, ale sposób jej zapisu w legendzie do mapy wskazuje, że potraktowano ją chyba jako uproszczenie fonetyczne pierwotnej postaci *marszczka*. Dosyć często występowała w języku polskim też forma z prefiksalnym **sъ-*: w kartotece S XVII–XVIII *zmaršk* u W. Otwinowskiego (1638), K. Opalińskiego, K. Szyrwiada (1642), G. Knapskiego (1643), M. Dobrackiego (1669), W. Potockiego (1670), J. Biernackiego (1753), ponadto u Leopoldy, Wujka (Linde VI 1098), u Troca (SW VIII 599). Forma żeńska *zmarška* pojawia się zupełnie wyjątkowo w Słowniczku łac.-pol. i pol.-łac. z XVII wieku (kartoteka S XVII–XVIII), utrzymuje się jednak do XVIII wieku (SJPD X 1175). Odosobniony zapis formy *zmarški* 'zmarszczki' znajdujemy u Zaręby AJŚ IV 606 spod Częstochowy. Dłuż. formę *marsk* 'zmarszczka' podał Muka I 861.

Na wschodzie Słowiańszczyzny dotychczas odnotowano rdzeń **mъrsk-* w rus.-csł. formie *мърскъ* z 1434 roku w znaczeniu 'bicz' (SRJ XI–XVII, t. IX 268) oraz dial. *морсѡк* 'dolny koniec matni u zimowego niewodu' (SRNG XVIII 279), a więc zapis **mъrska* 'zmarszczka' w OLA byłby pierwszym potwierdzeniem znajomości tego archaizmu na terenie wschodnim. Rdzeń **mъrsk-*, jak widać, dosyć dobrze zachowany w źródłach pisanych, w dialektach słowiańskich występuje tylko reliktoowo.

Od **mъrskъ*, **mъrska* przez dodanie sufiksu *-jъ*, *-ja* powstała dawna formacja **mъrsъčъ*, **mъrsъča*. W OLA zapisano ją tylko kilkakrotnie w znaczeniu 'zmarszczka': na Białorusi: pl. *marš¹чы* (327 pod Brasławiem), *¹maršчы* (365 pod Baranowiczami) i *¹moršчы* (393 na północ od Homla), na Ukrainie *¹moršč'i* (474 koło Winnicy) oraz *moršč* w rosyjskim punkcie na Łotwie (526). Z przedrostkiem **sъ-* odnotowano w OLA raz *smarščę*, *smarščy* pod Poznaniem (259). Kilka dalszych przykładów form *мършчы*, *мършчы* z północno-zachodniej Białorusi przynosi SłPogr III 38 (powtarza je ESBM VI 241), a inne źródła ponadto spod Mohylewa, Pińska i Turowa (LAB III 45, s. 38, Turański słownik III 92, ESSJ XXI 7). Etymologiczny słownik ukraiński ma dial. *морща* 'zmarszczka' ze słownika Żelechowskiego (ESUM III 518). Z dialektów polskich zanotowano *marszcze*

‘zmarzczki’ pod Mławą (AGM VIII 380, s. 80), na Podhalu (Sobierajski II 60), koło Kościerzyny, na Mazurach koło Szczytna (MAGP III 141, s. 135), a ponadto w Polsce w kilku rozproszonych punktach *zmarzcze* (MAGP I.c.) oraz *smâršč*, pl. *smâršće*, *smorsce* na Śląsku (Zaręba AJŚ IV 606, s. 28). Dalej należą tu serb. *мршта* ‘zmarzczka’ z Wojwodiny z przełomu XIX/XX wieku (RSHJ XIII 227) oraz łuz. *zmorść* ‘zmarzczka’ z XVIII wieku u Frentzla (Schuster-Šewc II 952 s.v. *morsk* i IV 1757 s.v. *zmorsk*). Twierdzenie ESBM VI 241, że wspomniane białoruskie formy *мáршчы*, *мóршчы* są polonizmami wywodzącymi się z dawnego pol. *marszczka*, moim zdaniem jest nieuzasadnione. Należy tu widzieć raczej relikty dawnego archaizmu.

Jednokrotnie zapisana na zach. Ukrainie forma *pu¹moršč* – **rom¹ырščь* ‘zmarzczka’ (420) to trudny do wyjaśnienia neologizm, niemający potwierdzenia w innych źródłach.

Od rozszerzonego rdzenia **-m¹ырšč-* w czasowniku **-m¹ырščiti* ‘marszczyć’ wywodzą się liczne nazwy ‘zmarzczek’ w dialektach słowiańskich. Największy zasięg mają w OLA **m¹ырščiny* i **s¹m¹ырščьky*. pierwsze występują przede wszystkim w Rosji i na Białorusi – na mapie oznaczono je szrafowaniem poziomym, drugie w Polsce i na Ukrainie – oznaczone szrafowaniem pionowym.

Granica między tymi formami jest stosunkowo ostra jedynie na odcinku wzdłuż polsko-białoruskiej granicy państwowej. Drobnie odchylenia znajdujemy w materiałach spoza OLA: są to *маршчыны на лобе* na Białostocczyźnie pod Narewką (SlPogr III 38) oraz fonetycznie ruskie *morszczy¹ny* ‘zmarzczki’ koło Białej Podlaskiej (w p. 38 MAGP III 141, s. 135). Zapisane w polskim punkcie przesiedleńczym (z mieszkańcami m.in. spod Wilna i z Podola) na Pomorzu koło Sławna *marš’č’iny* zostały tu przeniesione po II wojnie światowej.

Dalej granica między formami **m¹ырščiny* i **s¹m¹ырščьky* przebiega na ogół nieco na południe od granic państwowych między Białorusią i Ukrainą, a także między Rosją i Ukrainą, na pograniczu zaś tworzy się pas przejściowy z obu tymi formami oraz z innymi nazwami współrzedzennymi, wyjątkowo też z utworzonymi od innych rdzeni. Poza tym nawet w dalszej odległości od tego terenu notowano, nieraz obocznie, w areale nazwy **m¹ырščiny* nazwę **s¹m¹ырščьky*: *smarž¹k’i* (380), *smarš¹k’i* (822), *z¹moršky* (843 jako dawne) i odwrotnie, nawet na południowej peryferii: *morš¹č’yny* (465), *morš¹yny* (469), *morš¹čyny* (511, 516, 518), *morš¹č’yny* (520), *morš¹č’iny* (521) oraz wyspowo na terenie Rumunii *¹moršyny* (171) i na terenie Węgier *m¹ршті:ni* (155).

Taki układ geograficzny wydaje się wskazywać, że **m¹ырščiny* miały dawniej na Ukrainie szerszy zasięg, ale później zostały wyparte przez szerzące się z Polski **s¹m¹ырščьky*, jednak reliktoowo zachowały się na peryferiach.

Nazwa **m¹ырščina* ma na wschodzie Słowiańszczyzny dosyć późne poświadczenie. SRJ XI–XVII, t. IX 270 notuje wyraz *морщина* dopiero z 1675 roku, następnie *морщїна* podaje słownik Polikarpowa z 1704 roku, a upowszechnia się ona dopiero zapewne pod koniec XVIII wieku (SRJ XVIII, t. XIII 39, Dal II 349,

SSRLJ VI 1280–1281, BASRJ X 421), dla języka białoruskiego i ukraińskiego dawnych poświadczeń tego wyrazu nie ma. W Atlasie białoruskim *маршчыны* ‘zmarszczki’, zebrane w innej siatce punktów niż w OLA, występują niemal na całym terytorium Białorusi (brak ich głównie w niewielkim areale na zachód od Mińska). Nazwę *маршчына* przytacza TSBM III 114, ESBM VI 241 i SłPogr III 38 (*маршчыны, мёршчыны*). Ukr. *мóрщина* ‘zmarszczka’ podaje Hrinč II 446, a SUM IV 807 określa *морщина* jako potoczne i rzadkie, zaś ESUM III 518 jako gwarowe.

Formacja **mъrščina* w znaczeniu ‘zmarszczka’ była znana też na południu Słowiańszczyzny. Z terenu chorwacko-serbskiego słowniki zamieszczają wiele przykładów użycia wyrazu *mъština, мрштина* ‘zmarszczka’, nieraz z odcieniem augmentatywnym (też w znaczeniu ‘fałda na odzieży’ i przen. ‘wina’) z XIX–XX wieku, por. RHSJ VII 83 (ze słownika Popowicia z 1895 r.), RSHJ XIII 227, RSHKJ III 451, ESSJ XXI 8–9. Pomostem łączącym wschód z południem jest odosobniony zapis *mъšći:ni* w punkcie słowackim na Węgrzech (155). Potwierdzenia tej formy na gruncie słowackim jednak nie znalazłem, a zapis czeskiej glosy z Mater verborum *mъština* ‘fałda na odzieży’ (Jg II 505, Kott i 1079) może budzić wątpliwości.

Rzadko i w rozproszeniu odnotowano w OLA formalne deminutivum **mъrščinьky* na Białorusi (328), na Ukrainie (433) oraz w Rosji (552, 586, 688, 834). W źródłach spoza OLA **mъrščinьka* ‘zmarszczka’ określana jest zazwyczaj jako zdrobnienie, por. ros. *морщина* (od 1771 r. – SSRLJ VI 1281, BASRJ X 422), brus. *маршчынка* (TSBM III 114), brus. dial. *мóршчынка* ‘zmarszczka’ (Turaŭski sloŭnik III 92), ukr. *мóрщинка* (Hrinč II 446), *морщина* (SUM IV 807– jako rzadkie).

W rozproszeniu zanotowano też formację z przedrostkiem **съ-* – **сьmъrščiny*: na Białorusi *zmarśčыты* (346, na zachód od Mińska), na południowo-zachodniej Ukrainie (419, 469, 483, 488) i na samym wschodzie (510) *z'morščyny* i podobnie oraz na południu Rosji *smarśč'iny, smarś':iny* i podobnie (784, 802, 803, 814, 823, 832), a także formalnie deminutywne **сьmъrščinьky*: *smarś':ink'i* (816), *šmaršynk'i* (822). Formy te mają potwierdzenie w źródłach białoruskich i ukraińskich. W Atlasie białoruskim, mającym materiały zebrane według gęstszej siatki punktów niż w OLA, występują *змаршчыны, змóршчыны* (por. LAB III 45, s. 38) w kilku punktach: pod Grodnem (1x), koło Mohylewa (2x), Homla (1x) i Pińska (1x), por. też *змóршчына* ‘zmarszczka’ w TSBM II 492. Ukr. dial. *змóрщина* ‘zmarszczka’ podają SUM III 633 i ESUM III 518, s.v. *моршити*. Natomiast w języku rosyjskim, mimo powszechności form czasownikowych *смóрщить(ся)*, *смóрщивать(ся)* ‘(z)marszczyć się’ (Dal IV 237, SRNG XXXIX 47) formacji tej nie znalazłem. Podawana przez Kotta V 570 z twórczości XIX-wiecznego pisarza słowackiego J. Záborskiego forma *zmrština* ‘zmarszczka’ w innych źródłach słowackich nie ma potwierdzenia.

Formacja **сьmъrščьky*, jak już wspomniałem, występuje przede wszystkim w Polsce i na Ukrainie. Miejscami na północy Ukrainy, a w Polsce na zachod-

nim Śląsku i też na północy, gdzie dominują **m̨r̨ščьky*, zazwyczaj jej nie ma. Dokładniej jej zasięg na terenie Polski wyznacza MAGP III 141, s. 134–135, a regionalnie Zaręba AJŚ IV 606, Sobierajski II 59–60 i AGM VIII 380, s. 79. Na pograniczu polsko-słowackim Sobierajski l.c. i na pograniczu polsko-czeskim Zaręba l.c. formacji **s̨m̨r̨ščьky* spoza granicy Polski w ogóle nie podają. Nazwa **s̨m̨r̨ščьky* na terenie Polski wykazuje znaczne zróżnicowanie fonetyczne zarówno w uproszczeniach grupy spółgłoskowej -šč-, jak i w udźwięcznianiu nagłosowego *sm-* w *zm-*. Zmiany te omówiono szczegółowo w przytaczanych atlasach polskich.

W Atlasie czeskim jako wyraźny polonizm (z polskim kontynuantem *-ar-* na miejscu *ř*) zanotowano w jednym punkcie na Śląsku Cieszyńskim *zmarščka* oraz w dawnej czeskiej wyspie językowej pod Kudową w Jakubowicach *zmarčka* (ČJA I 42). W Jakubowicach mamy do czynienia z zupełnie nową powojenną pożyczką. Warto dodać, że Kubín 190 zanotował pod Kudową na oznaczenie ‘zmarszczek’ dawny archaizm *krab* (por. **korby* niżej, s. 118–119), ja zaś po wojnie (o badaniach, por. Siatkowski DCK) nowsze czeskie *vrásky* oraz częściej pożyczkę niemiecką *faldy*, por. s. 115–116 i 123).

Odosobniony zapis *zmřšči* w zachodniej Słowacji na pograniczu słowacko-czesko-austriackim w p. 208 (Čáry, w pobliżu stacji kolejowej Kúty) ma potwierdzenie w najbliższym sąsiedztwie w przysłanych mi przez dr A. Ferencíkovą materiałach: z miejscowości Brodské *zmršček* m.: *Hubu má samé zmršči* i z miejscowości Láb (koło m. Malacky) *zmršek*: *Hubu má samé zmršek*. Nieco dalej na wschód w miejscowościach Rozbehy (pow. Senica) i Biňovce (pow. Trnava) zapisano połączenie wyrazowe *zmrāščené čelo*. Mamy tu więc do czynienia z lokalnie zachowanym archaizmem.

Poza tym zapisano w OLA wyspowo jako nazwę oboczną *smaržki* na Białorusi na wschód od Mohylewa (380). Ten zapis potwierdzają w LAB III 45, s. 38 również odosobnione *смаршкі* z najbliższego sąsiedztwa. Natomiast SłPogr II 315 ma *змáршчкі*, *змóршчки* tylko z pogranicza litewskiego pod Smorgoniami oraz z gwar białoruskich na terenie Polski i Litwy.

Formę męską **s̨m̨r̨ščьkь* zapisano w OLA tylko w zachodniej Słowacji, brak jej w zapisach z Polski. Natomiast polski atlas gwarowy notuje formę męską *zmarszczek* spod Tarnobrzega, Lublina i Puław (MAGP III 141, s. 134), a AGM VIII 380, s. 79 z Mazowsza spod Ciechanowa i Ostrowi Mazowieckiej. W języku polskim forma męska jest wcześniejsza od formy żeńskiej. Pojawia się w XVI wieku (u Białobrzeskiego – SW VIII 549), ale częstsza staje się dopiero w wieku następnym. W kartotece S XVII–XVIII znajdujemy ją u K. Dorohostajskiego (1603), w Compendium medicum (1719), u Chr. H. Kirchheima (1722), J. Biernackiego (1753 – *zmarszczk*), a potem u A. Mickiewicza, M. Romaszewskiego, T.T. Jeża, J. Rogosza (SJPd X 1175 – słownik ten określa ją już jako dawną) oraz u S. Wyspiańskiego (SW VIII 549). Wkrótce pojawia się, a następnie zwycięża w języku polskim, forma żeńska *zmarszczka*, chociaż trudno ustalić, kiedy dokład-

niej do tego dochodzi, ponieważ często notowane już od początku XVII wieku formy liczby mnogiej *zmarszczki*, *zmarszczkami*, *zmarszczkach* tego nie rozstrzygają. Pierwotnie *zmarszczek* i *zmarszczka* stanowiły zdrobnienia (por. np. Linde VI 1098, SWil II 2227) od podanych wyżej form *zmarask* i *zmarska*. Właściwie w tym czasie miały one podwójną motywację: ‘mały *zmarask*’, ‘mała *zmarska*’ oraz ‘to, co jest zmarszczone/zagięte’. Z czasem znaczenie deminutywne zatraciły. Warto tu odnotować dalsze zdrobnienie *зморщечка* – **сьмѣрщѣьчка*, notowane przez współczesny słownik ukraiński (SUM III 633).

Do formy *зморшка* ze słownika Beryndy (1627, drugie wydanie 1653) odwołują się historyczne słowniki ukraińskie (SUM XVI–XVII, t. XII 63 i Tymčenko I 328). Tymčenko poza tym przytacza z XVII-wiecznego rękopisu M.A. Radziłowskiego postać *змаршок*, określając ją jako polonizm. Formy męskie *сморшók* i *моршók*, jako dialektalne, przytacza też ESUM III 518. W języku ukraińskim ustaliła się później forma żeńska *змóршка*, a następnie *змóршка* (Hrinč II 168, SUM III 632–633), uznana przez komisję ukraińską za literacką nazwę ‘zmarszczki’. Ze względu na geografię wyrazu (zachowanie na peryferiach południowych formy **мѣрщѣiny*) i brak w języku ukraińskim, dobrze znanych w języku polskim, form podstawowych *zmarask*, *zmarska*, za przejęte z polskiego można uznać nie tylko, jak przyjmował to Tymčenko, XVII-wieczny *змаршок*, lecz również późniejszą formę *змóршка* > *змóршка*. Przystosowanie zapożyczenia do fonetyki ukraińskiej, polegające na zastąpieniu połączenia *-ar-* przez *-or-*, ułatwił występujący w języku ukraińskim czasownik *мóрщити(ся)*.

Formę *зморшка* przytacza również historyczny słownik białoruski, powołując się jednak jedynie na Beryndę, a słownik współczesny określa nazwę *змóршчка* jako potoczną i daje cytat z M. Łyńkowa (TSBM II 422). Szerzej więc, jak się zdaje, w języku białoruskim nazwa ta nie była znana.

Z rdzeniem *-*мѣрщѣ-* związane są jeszcze dalsze nazwy ‘zmarszczek’, zarówno zajmujące nieco obszerniejsze areale, jak i zupełnie rzadkie.

Formację **мѣрщѣьку* zapisano w OLA na zwartym terenie w środkowej części północnej Polski, na północnym wschodzie pod Oleckiem (265) i Suwałkami (266) oraz w kilku rozproszonych punktach (*marščk’i*, *morščki*, *marsck’i*, *mor-sck’i* itp.), a ponadto na Białorusi koło Mińska (*marž’k’i* 386), na Ukrainie (401, 425, 436) oraz w Rosji *marš.¹ki* na południowy wschód od Pskowa (693). Na mapie oznaczono je ukośnym szrafowaniem z prawa w lewo w dół. Na terenie Polski dokładniej zasięg formy *marszczki* w znaczeniu ‘zmarszczki’ wyznaczają wcześniejsze atlasy i słowniki gwarowe. Występuje ona w szerokim pasie od dolnej Wisły po Suwalszczyznę i Augustowskie oraz na Kujawach, w Łęczyckiem i nad Sanem (por. MAGP III 141, s. 134 i AGM VIII 380, s. 80 – z dalszą literaturą). Do słownictwa starowierców w Polsce w dwóch ośrodkach: mazurskim i suwalsko-sejneńskim *мóрщѣь* f. ‘zmarszczka’ (SGStar 156) przeszła zapewne z dialektów polskich. *Marszczka* ‘zmarszczka’ jest bogato poświadczona w polskich źródłach pisanych z XVII–XIX wieku (kartoteka S XVII–XVIII, SWil I 634,

SW II 887, Bańkowski SE II 146). Forma ta ma też potwierdzenie w innych źródłach z Białorusi z okolic Grodna i Pińska: *мóршчкa, мóршчкi, мóршкi* (LAB III 45, s. 38, SłPogr III 77, ESSJ XXI 10) oraz z Ukrainy (ESUM III 518). Hrinč II 446 ma poza tym formę męską z utworu I. Lewickiego. Może należy tu również łuż. forma *moršk* (**мѣршчѣкъ*?), poświadczona w XVIII wieku u Frentzla (Schuster-Šewc II 952 s.v. *morsk* i IV 1757 s.v. *zmorsk*). Rezygnuję z przytaczania dokumentacji dla tej formacji w innych znaczeniach (por. ESSJ XXI 10).

Układ terenowy nazwy **мѣршчѣкы* wskazuje, że stanowi ona tu archaizm, cofający się przed częstszą na tych terenach nazwą **сѣмѣршчѣкы*.

Formację **мѣршчакы* zanotowano w OLA tylko na Białorusi i na Ukrainie: na Białorusi (*maršča¹k'i* i *marš¹čak'i*) tworzy niewielki zwarty areal sięgający od granicy litewskiej do Mińska (331, 337, 338, 345, 357) oraz występuje wyspowo koło Homla (397, 398) i na wschód od Pińska (383), na Ukrainie pojawia się w kilku punktach na północy w pobliżu granicy z Białorusią (*moršča¹ki* 410, 436, 456 i *maršča¹ki* 437). W Atlasie białoruskim *маршчакі* ‘zmarszczki’ mają potwierdzenie zarówno z tych regionów co w OLA, jak i szerzej. Z pogranicza litewskiego notuje je również SłPogr III 38, też z gwary białoruskiej na terenie Litwy.

Z północnej Ukrainy w p. 404 zapisano formę z prefiksem **сѣ-*, mianowicie *zmoršča¹k'i* (**сѣмѣршчакы*) ‘zmarszczki’, którą notuje również współczesny słownik białoruski (TSBM II 487 *змаршчак* ‘zmarszczka’). Na Białorusi koło Soligorska (385, na południe od Mińska) odnotowano nieznaną z innych źródeł formę z prefiksem **za-*, mianowicie *zamars¹čak'i* (**замѣршчакы*), mającą oparcie w poświadczonym z 1643 roku czasowniku *заморштити* ‘zmarszczyć’ (HSBM XI 30).

Na podanych terenach formacja **мѣршчакы* jest zapewne archaizmem cofającym się przed powszechniejszą tu nazwą ‘zmarszczek’ **мѣршчѣны*.

Nazwę **мѣршчакъ* w zbliżonym znaczeniu znajdujemy w materiałach spoza OLA na Łużycach, por. głuż. *morščak* ‘Runzler – człowiek mający liczne zmarszczki’ (Pful 379, Kral 247). W innych znaczeniach **мѣршчакъ* ma jeszcze szerszy zasięg w Słowiańszczyźnie, por. ESSJ XXI 7–8.

W kilku punktach zamiast jednowyrazowej nazwy ‘zmarszczek’ zapisywano tylko połączenia wyrazowe typu: **сѣмѣршченO čelo*: *zmurščene čelo* (228), *zmorščene čelo* (232), **помѣршченA tvarь*: *tvar' pomoršena* (233). Mają one potwierdzenia w innych źródłach, por. np. pol. dial. *p^oomoŕčané čouo* (MAGP III 141, s. 134), *posmorčane/posmoščane čouo*, *zmerščene čo^uo* na Śląsku (Zaręba AJŚ IV 606, s. 28), śl. dial. *zmorščene čolo*, *zmurščene čolo*, *zmorščena tvar* w kilku punktach we wschodniej Słowacji (materiały ASJ przekazane przez dr A. Ferencíkovą), *zmrštené čelo* z XVIII wieku (HSSJ VII 334), w słowniku współczesnego języka *zmrštená tvar* (SSJ VI 654), brus. dial. *намóршчаны tvar* (LAB III 45, s. 38).

W OLA zanotowano też kilka odosobnionych formacji związanych z rdzeniem **мѣршч-*, dla których nie można znaleźć poświadczenia w innych źródłach. Występują one przede wszystkim na pograniczu białorusko-ukraińskim: **мѣршчаны*:

marš'čapy (399), *muršča'ny* (408), *mořšča'ny* (433, 434) i **mъrščuny*: *moršču'ni* (423), brus. **mъrščevy*: *marš'čevy* (349), ukr. **romъrščь*: *pu'moršč* (420), ukr. **sъmъrščukъ*: *z'morščuk* (421), poza tym zanotowano ros. **mъrščinja*: *morš'č'in'ja* (568), *moršym'ja* (585), *maršym'ja* (628).

Odosobniony zapis ukraiński *z'morš'iki* (522) można zinterpretować jako **sъmъrščiky*, które miałyby nawiązanie do brus. dial. *маршчыкі* spod Mołodeczna (LAB III 45, s. 38) i pol. dial. *marszczyki* spod Ostrowi Mazowieckiej (AGM VIII 380, s. 80).

Z rdzeniem **mъrsk-/mъršč-* łączy się też zapisana w jednym punkcie na północy Ukrainy nazwa *morχl'a'ki* (**mъrχljaky* – 411), która ma dalsze poświadczenia z Polesia zarówno po stronie ukraińskiej (*морхляк* ESUM III 518), jak i białoruskiej (*мархляк*, *морхляк* ‘pęk fałdów’ ESBM VI 239). Znane są też stanowiące bezpośrednią podstawę tego derywatu przymiotniki ukr. *мóрхлий* ‘pomarszczony’ (SUM IV 807) i brus. dial. *морхлы* ‘ts.’ (ESBM l.c., LAB III 45, s. 38).

Ze źródeł spoza OLA można podać dalsze formacje z rdzeniem **mъršč-*, mające znaczenie ‘zmarszczki’, jak np. zapewne zniekształcone brus. dial. *смарнічыны* spod Mohylewa (LAB III 45, s. 38), pol. dial. *maršče* z Serpelic na Podlasiu oraz przekształcone zapewne pod wpływem jakiejś analogii pol. dial. *smârle*, *smârle* i *smârdze* spod Wielunia (MAGP III 141, s. 135).

Formacja **vorsky* ‘zmarszczki’ tworzy zwarty areal w dialektach czeskich i słowackich (*vra:ski*, *vra:ske* na Morawach oraz na południu środkowej Słowacji). Koło Táboru zanotowano jako oboczną formę *svra:ski*. **Vorsky* występują niemal na całym terytorium czeskim – poza wschodnimi Morawami i Śląskiem, a na Słowacji poza północną i częściowo wschodnią jej częścią. Dokładniej zasięg tego wyrazu na terenie czeskim wyznacza ČJA I 42, podający formę liczby pojedynczej: w Czechach środkowych i południowo-wschodnich występuje forma męska *vrásek*, a w rozproszeniu w Czechach i na pograniczu morawsko-słowackim forma *vrázek*. Najpowszechniejsza zaś jest forma żeńska *vráska*, szerząca się też na terenach z innymi nazwami. U Zaręby AJŚ IV 606, s. 28 *vraski* występują jedynie w punktach laskich po czeskiej stronie granicy. Poza tym odnotowano w OLA reliktową nazwę *vráska* w Chorwacji nad Adriatykiem (43).

Omawiana nazwa ma dawne poświadczenia w języku czeskim i słowackim, a także na południu Słowiańszczyzny.

Czes. *vráska* ‘zmarszczka’ podaje już MSČS 575, następnie słowniki notują jako rzadszą, później przestarzałą formę męską *vrásek*, natomiast jako częstszą, a później powszechną formę żeńską *vráska* (Jg V 172–173, Kott IV 808, VII 1049, PS VI 1153, SSJČ IV 147). Postać z przedrostkiem **sъ-* – *svrask*, *svrasky* ma tylko dawne poświadczenia (Jg IV 419, Kott III 818). W języku słowackim *vráska* ‘zmarszczka’ poświadczona jest od XVII wieku (HSSJ VI 439). Znana była też forma męska *vrásek*, dziś uważana za przestarzałą (SSJ V 160).

Na gruncie chorwacko-serbskim *vráska* w znaczeniu ‘blizna’, ‘zmarszczka’ poświadczona jest już od XV wieku, notuje ją też Držić (XVI wiek) oraz dawne

słowniki (Habdelić 1670, Della Bella 1728, Stulić 1806, Šulek 1860, Iveković 1901), por. RHSJ XXI 384, RSHJ III 7. Pojawia się też postać *frāška* ‘ts.’ (Vrančić 1595, Mikalja 1649, Belostenec 1740, Stulić 1806). Dziś *vrāška* jest raczej przestarzała i dialektalna, podają ją tylko niektóre słowniki dwujęzyczne. W języku słoweńskim w XVI wieku w znaczeniu ‘zmarszczka’ występowały formy *vrāsk* (Trubar), *vrāška* (Dalmatin, Megiser), potem *vrāška* (Plet II 792), dziś *vrāška* ‘zmarszczka’, ‘blizna, szrama’ jest przestarzała (SSKJ V 511), por. też Bezłaj IV 351.

Dawniej wyraz *vrāška* ‘zmarszczka’ uważano za przekształcenie innej postaci apofonicznej wyrazu **m̃rška* (por. Skok II 470–471), jest to jednak raczej osobny wyraz, powiązany z **vorp̃b* ‘zmarszczka’. Machek ES-2, 698 uważa wyraz *vrāška* ‘zmarszczka’ za derywat od czasownika **vorškati* ‘marszczyć’ < **vorpskati*, stanowiącego intensivum od **vorpiti* ‘marszczyć’, por. niżej **vorpy* ‘zmarszczki’.

Formację **vorpy* i formalnie deminutywne **vorp̃ky* zapisano w OLA w kilku rozproszonych punktach: w punkcie słoweńskim na terenie południowej Austrii *ur̃:p̃ə* (148), we wschodniej Słowacji *ropki* (229) i *rapki po čóle* (230), na Łużycach *ropy* (234) oraz w zachodniej Wielkopolsce koło Babimostu w Dąbrowsce Wielkopolskiej *vr̃opy*ⁱ (254) i w Kramsku *vr̃opy* (258). Formy te mają szerokie potwierdzenie w innych źródłach.

Dawne słwn. *vrāpa* poświadczone jest w XVI wieku u Megisera, później występują też liczne formy pochodne (Plet II 792, Bezłaj IV 351), ale słownik współczesny SSKJ już ich nie notuje. Słc. *rapa*, *rapka* ma znaczenie ‘blizna’, ‘śląd po ospie’ (SSJ III 696 notuje też inne formy współrdzenne), natomiast *vr̃apy* oznaczają tylko ‘fałdy na tkaninie’ (SSJ V 160). Czes. *vrāp* m. i *vrāpa* f. w znaczeniu ‘zmarszczka’ znane są już w okresie staroczeskim (MSČS 575, a następnie Jg V 172, Kott IV 807), później *vr̃ap*, rzadziej *vr̃apa* (z krótką samogłoską rdzenną) oznaczają ‘zmarszczkę na skórze’, częściej zaś ‘fałdę na tkaninie’ i występują zazwyczaj w liczbie mnogiej jako *vr̃apy* (PS VI 1152, SSJČ IV 146). W czeskim atlasie językowym podano odosobniony zapis *vr̃ap* w znaczeniu ‘zmarszczka’ spod m. Uherské Hradiště (ČJA I 42, s. 133). Dłuż. *ropa*, dem. *ropka* w znaczeniu ‘zmarszczka na czole, na twarzy’, ale też ‘fałda na ubraniu’ występuje już w 1650 r. u Chojnanusa (por. Muka II 317–318), głuż. *ropa* zaś oznacza głównie ‘fałdę na ubraniu’ (Pful 591, Kral 466, Jakubaš 301), por. Schuster-Šewc III 1235–1236. Zanotowane w OLA z zachodniej Wielkopolski **vorpy* mają szerokie potwierdzenie u Gruchmanowej 1967: 120–121, 1969: 141, która zapisała formy *vr̃opa*, *vr̃opa* ‘zmarszczka’ w 10 punktach właśnie pod Babimostem (m.in. z Dąbrowski i Kramska – z tego punktu *vr̃opy* podaje też MAGP III 141, s. 133), a także czasownik *vr̃ūp̃ić* ‘marszczyć’, wskazując na ich związek z dłuż. *ropa*, *ropiś* oraz głuż. *ropa*, *ropić*.

Nazwę **gubę* pl. zapisano w dialektach słoweńskich niemal powszechnie, brak jej jedynie na peryferiach. Na mapie areal ten oznaczono płaszczyzną z przerywanymi liniami. **Guba* od **gybati*, **gybñoti* ‘giąć, zginać’ ma zapewne znaczenie

‘zmarszczka’ jako wtórne, przeniesione ze znaczenia ‘zgięcie, fałda na odzieży’. Plet I 259 notuje tylko to drugie znaczenie, a słownik współczesny SSKJ I 773 umieszcza je na drugim miejscu. Komisja słoweńska OLA uznała jednak *gube* za literacką nazwę ‘zmarszczek’. O występujących na Kaszubach w obu znaczeniach *gub* m. i *guba* f. pisała H. Popowska-Taborska, por. SEK II 228–229 (z literaturą). O nawiązaniach tego wyrazu w innych znaczeniach por. też ESSJ VII 164–165.

Nazwę **bora* ‘zmarszczka’ od **bъrati* ‘brać’ (por. Skok I 201–202) oraz kilka formacji pochodnych zapisano w OLA w kilku, częściowo niezależnych, skupiskach.

Na terenie chorwacko-serbskim duży zwarty areał tworzy forma **borę* pl. (*^lbore, bó:re, bō:re* itp.), oznaczony na mapie płaszczyzną z pętelkami. Wyraz ten jest również nazwą literacką w obu tych językach. *Bora* poświadczona jest, jak się zdaje, dopiero od XIX wieku w znaczeniach ‘fałda na tkaninie, odzieży’, ‘zmarszczka na skórze, na twarzy’, a także ‘zgięcie, fałda na organach wewnętrznych’, por. RHSJ I 549 (*bóra*), RSHJ II 63 (*бópa*).

Nazwę tę w znaczeniu ‘zmarszczki’ zanotowano w OLA też na terenie Rosji: *bo'ry* (609) i *^lbork'i* (567). Ros. *бопы́*, sg. *боп* i *бопа*, zazwyczaj notowane są w znaczeniu ‘fałdy na tkaninie’ (SRJ XI–XVII, t. I 291, Dal I 114, SSRLJ I 584, BASRJ II 146, SRNG III 97, 114–115), jednakże wyjątkowo pojawiły się w słowniku z lat 1789–1794 *бопы́* jako ‘zmarszczki na twarzy’ (SRJ XVIII, t. II 114).

Derywat **nabori* w znaczeniu ‘zmarszczka na ciele’ zanotowano w OLA tylko w dwóch punktach chorwackich: *na:^lbori* (29) oraz na terenie wschodniej Austrii *na^lbo:ri* (147a). Znaczenie to potwierdza RSHJ XIII 408 przykładami z kilku XIX-wiecznych źródeł. Poza tym *набор* ‘zmarszczka na skórze, na twarzy’ pojawia się w języku macedońskim (TRMJ III 199), natomiast powszechnie tu, jak i w języku bułgarskim, wyraz ten występuje w znaczeniu ‘fałda na materiale i ubraniu’ (RMJ II 433, TRMJ l.c., RSBKE II 124, RBE X 38). Potwierdzenia dla sporadycznie zanotowanej w OLA ze wschodniej Bułgarii formy *^lnaberk*i (**naberъky*) ‘zmarszczki’ w innych źródłach nie znalazłem, por. też *наберы* ‘fałdy na ubraniu’ z gwary bułgarskiej na terenie Mołdawii (BER I 42–44, IV 454).

Formację **sъbery* ‘zmarszczki’ (od *sъirati* ‘zbierać, układać w fałdy’) zanotowano w OLA na Śląsku Cieszyńskim *zb'jyry* (207) oraz na Słowacji na Orawie *zberi* (216). Inne źródła potwierdzają jej szerszą znajomość na pograniczu słowacko-polskim i czesko-polskim, mianowicie zanotowano *zbiery, zbiory* ‘zmarszczki’ na Zaolziu (ČJA I 42, MAGP III 141, s. 134–135), na Słowacji spod Czacy, na Orawie i na Spiszu, a także po polskiej stronie granicy (MAGP l.c., Zaręba AJS IV 606, s. 28, Sobierajski II 59). Ponadto zapisano formalnie deminutywne **sъberъky – zberki* ‘zmarszczki’ we wschodniej Słowacji (225), skąd w innych źródłach poświadczeń nie znalazłem.

Odosobniony charakter mają też zapisy białoruskich nazw ‘zmarszczek’ *za^lborы – *zaborы* (339) i *za^lborыны – *zaborыny* (391). Natomiast z materiałów spoza OLA można przytoczyć rzadkie ros. dial. *сбóпка* ‘zmarszczka na twarzy’

(SRNG XXXVI 181), powszechnie zaś ‘fałda na tkaninie, na ubraniu’ (SSRLJ XIII 236–237).

Nazwa pl. **бѣрѣцькы* (*ʲbɛrčɛki*, *ʲbərčɛki*, *bʲrəčki*, w p. 126 *gʲrəčki*), **бѣрѣцькѣ* (*brčke* 93, *ʲbrčkʲe* 117, *ʲbərčke* 118) ‘zmarszczki’ z pochodnymi tworzy zwarty areal obejmujący Macedonię i Bułgarię oraz kilka sąsiednich punktów na północy Grecji, jeden punkt w Serbii (87) oraz wyspowy punkt bułgarski w Rumunii (167). Sporadycznie notowano liczbę pojedynczą *ʲbərčka* 105, *ʲbərček* 167. Na mapie areal ten oznaczono płaszczyzną z falistymi liniami. Nazwa etymologicznie nie jest zupełnie jasna, może łączy się z bułg. *бърк* ‘wąs’ i miała pierwotne znaczenie ‘coś ostrego’ (BER I 102, 104, z dalszą literaturą). W obu językach powszechnie występuje forma żeńska, por. mac. *брчка* ‘zmarszczka’ (RMJ I 48) i bułg. *брѣчка* ‘ts.’ (RBE i 976–977), będąca też nazwą literacką: mac. *брчки*, bułg. *брѣчки*. Dialektalną formę męską przytacza BER l.c. z północnej Bułgarii spod Nikopolu. Na gruncie chorwacko-serbskim *břčak*/*брѣчак*, notowany od XIX wieku (Vuk), ma znaczenie ‘fala na wodzie’ i ‘powodowany przez falę szum’ (RHSJ I 616, RSHJ II 223), por. też Skok I 204.

Zanotowano w OLA też kilka dalszych derywatów z omawianym rdzeniem. Zapisana w kilku punktach formacja **бѣрѣцькули* (*brčkuli* 100, *bʲrečkuli* 138, *bʲručkulʲe* 139) ma potwierdzenie w występującym u C. Cerkowskiego bułg. dial. *брѣчул* m. (RBE I 977). Pozostałych postaci w innych źródłach nie znalazłem. Są to: bułg. **бѣрѣцькулѣ* pl. – *ʲbrčkulci* (119), mac. **бѣрѣцькотина* – *brčkotina* (95) i **сѣбѣрѣцькотинѣ* pl. – *zbrčʲkotine* (87). Stanowiące podstawę tej ostatniej formacji czasowniki w znaczeniu ‘zmarszczyć się’ oraz liczne wyrazy pochodne są jednak znane w obu językach, por. mac. *збрчка* (ce), *збрчкан* (RMJ I 250, TRMJ II 188), bułg. *сбрѣчкам* (ce), *сбрѣчвам* (ce) (RSBKE III 153, BTR⁴ 862, 863).

Na czeskim Śląsku i na wschodnich Morawach zapisano w OLA dla ‘zmarszczek’ nazwę **korby* (*kraby* 192, 202, 203, 206) i **korbi* (*krabʲi* 205), o podstawie czasownikowej *(s)*křbh-* ‘skręcać, zginać’ (por. ESSJ XI 52–54). Dokładniej jej zasięg na tym terenie wyznacza czeski atlas gwarowy: podobnie jak w OLA wykazuje ona tam zróżnicowanie rodzajowe: na północy dominuje forma żeńska *kraba*, na południu zaś męska *krab* (ČJA I 42). Nie wykracza ona poza polsko-czeską granicę państwową. Zaręba AJŚ IV 606, s. 28 zanotował ją tylko na czeskim Śląsku: w jednym punkcie laskim *krabʲi* i w jednym polskim *kraby*. W MAGP III 141, s. 135 *kraby* ‘zmarszczki’ zapisano też tylko poza granicami Polski: na Zaolziu oraz pod Czacą. Koło Hlučína i Bohumina (Heřmanice, Vrbsice) podano natomiast formę z dźwięcznym *g-* w nagłosie – *graby*, a w pobliskiej Porubie postać *garby* ze zmianą śródgłosowego *-ra-* na *-ar-* (Šrámek 1959, Kellner VLN II 161, I 111), por. też niżej.

W języku czeskim wyraz *krab* poświadczony jest u Jungmanna w znaczeniu ‘zagłębienie, wcięcie’ (Jg II 156), ale pochodny przymiotnik *krabatý* w znaczeniu ‘wydrażony’ znany był już od XV wieku (GbSl II 122). Później *krab* m.in. w znaczeniu ‘zmarszczka’ notuje Kott VI 703, natomiast SSJČ I 980 uznaje go

za przestarzały. W przeszłości zasięg wyrazu *krab* ‘zmarszczka’ był zapewne szerszy, jak na to wskazują jego poświadczenia w atlasie czeskim: nie tylko ze wschodu Moraw, lecz także m.in. spod Sławkowa (na wschód od Brna, por. Gregor 1959: 81), w kilku rozproszonych punktach: na środkowych Morawach (650), na pograniczu czesko-morawskim (502) oraz w płn.-wsch. Czechach (161), a nawet w dawnym dialekcie czeskim pod Kudową (Kubín 190, bez innych nazw obocznych), por. też Kott l.c. i ESSJ XI 52. Od tego rdzenia pochodzi zapewne także brus. dial. *карабѣн* ‘zmarszczka’ spod Grodna (ESBM IV 261).

W bezpośrednim sąsiedztwie z nazwą *kraby* ‘zmarszczki’ w źródłach spoza OLA zanotowano w południowej Małopolsce koło Żywca, Wadowic, Brzeska i Jasła oraz na Śląsku spod Opola postać *karby* (MAGP III 141, s. 135, Zaręba AJŚ IV 606). Jak pokazuje przytoczona wyżej oboczność form *graby* || *garby*, na czeskim Śląsku można byłoby zakładać zmianę *-ra-* na *-ar-*, ale w języku polskim od dawna znany jest też *karb* ‘nacięcie, wcięcie’, który wywodzi się ze śrwniem. *kērp*, *kērbe* ‘nacięcie, karb’, dziś niem. *Kerbe* (Sławski SE II 69–70). Był on zresztą w znaczeniu ‘zmarszczka’ notowany w języku polskim w XVII wieku (u W. Otwinowskiego i W. Kochowskiego), por. Linde II 316. W OLA formy tej jednak w znaczeniu ‘zmarszczka’ nie zapisano. Na pograniczu czesko-polskim doszło zapewne do mieszania dwóch osobnych wyrazów.

Znaczne zróżnicowanie fonetyczne, wywołane zapewne też różnymi analogiami, wykazują nazwy ‘zmarszczek’ związane z wyrazem **gъrbъ* m., **gъrba* f. o pierwotnym znaczeniu ‘wypukłość, wzniesienie, wybrzuszenie’, ‘nierówność’, ‘załamanie’ (Sławski SE I 256, Bezlaj I 172, ESSJ VII 199–201, SP VIII 269–274, Boryś SE 155). W OLA zapisano **gъrbę* pl. ‘zmarszczki’ w Słowenii: na wschodzie *grbe* (21) i na południu *garbe* (15) oraz w pobliskim punkcie chorwackim *gr:be* (26), ponadto w Bośni *grbe* (47), a także opisowo *zgarbano* (**sъgъrbano*) w punkcie słoweńskim na terenie Węgier (149). Ma ona liczne poświadczenia w XIX-wiecznych zapisach słoweńskich (*grba* Plet I 246), ale słownik języka współczesnego znaczenie ‘zmarszczka’ tego wyrazu uważa już za przestarzałe (SSKJ I 751). Na gruncie chorwacko-serbskim w innych źródłach wyrazu **gъrba* w znaczeniu ‘zmarszczka’ nie znalazłem, zazwyczaj oznacza on ‘garb’ u człowieka lub zwierzęcia (np. wielbłąda), por. *grba* w RHSJ III 392 i *грба* w RSHJ III 584.

Poza tym dosyć często notowano *garby* i *gurby* ‘zmarszczki’ w polskim atlasie gwarowym w południowej Małopolsce i na Śląsku po obu stronach granicy polsko-słowackiej i polsko-czeskiej: na Spiszu, na Orawie i na Śląsku Cieszyńskim, por. MAGP III 141, s. 135, Zaręba AJŚ IV 606, s. 28, Sobierajski II 59, Kellner VLN II 16. Form tych w OLA nie zapisano, natomiast dwa spore skupiska tworzą tu formy od tego rdzenia zawierające prefiks **sъ-* – **sъgъrby*. *zgarby* koło Prudnika (288) oraz *zgurby* pod Gliwicami (289), Częstochową (291) i w południowej Małopolsce pod Nowym Targiem (316, 317, 318) i Tarnowem (319). Dokładniej i nieco szerzej zasięgi form *zgarby*, *zgurby* na Śląsku (też między Opolem, Koźlem, Tarnowskimi Górami i Gliwicami) oraz w Małopolsce (też na

pograniczu słowackim) wyznacza MAGP III 141, s. 133, 135 oraz atlasy regionalne Zaręby AJŚ IV 606, s. 28 i Sobierajskiego II 59. Pojawiają się tam ponadto wywołane analogią do *gruby*, *zgrubienie* formy *zgruby*, *zgrubiny*. Osobliwe przekształcenie fonetyczne omawianych nazw stanowią zapisy w dwóch punktach OLA na pograniczu polsko-czeskim: *zgřiby*, *zgžiby* w Wiślicy pod Cieszyнем (308) i w Żabnicy pod Żywcem (309). Mają one potwierdzenie z pogranicza czesko-polskiego: pod Bielskiem i Rybnikiem (MAGP III 141, s. 135) oraz pod Pszczyną, Cieszyнем i po czeskiej stronie pod Bohuminem (Zaręba AJŚ l.c.).

Występujące sporadycznie w dialektach bułgarskich **gъrčuli* ‘zmarszczki’ w pld.-wsch. Bułgarii (*gъrčuli* 142) oraz na terenie Turcji (*gъrčuli* 853) i Grecji formalnie deminutywne **gъrčulьky* (*gъrčul'ki* 850) motywowane są przez czasownik *гъпча се* ‘zginać się, związać się’, stanowiący zapewne kontaminację czasowników **kъčiti се* i **gъноти се* (por. BER I 304). Formacja ta znana jest ponadto dialektom bułgarskim w znaczeniu ‘fałda, zgięcie na ubraniu’, por. *гърчел/гръчел* oraz *грѣчул* (RBE III 502, BER l.c.).

Wyraz **borzda* o podstawowym znaczeniu ‘podłużne zagłębienie w ziemi powstałe przy oraniu’, ‘bruzda między zagonami’ przenieśnionie oznacza też ‘zmarszczkę’. To przenieśnione znaczenie notują słowniki niemal wszystkich języków słowiańskich (rezygnując z przytaczania lokalizacji), reprezentowane jest ono także w gwarach, np. w Polsce trafia się przeważnie w Małopolsce oraz na Krajnie i Kaszubach (MAGP III 141, s. 135), rzadziej też na innych terenach (AGM VIII 380, s. 82, z dalszą literaturą). Sporadyczne zapisy tego wyrazu w OLA w znaczeniu ‘zmarszczki’: **borzdę* pl.: *bră:zde* (82), *bRă:zde* (147) oraz **borzdy* pl.: *bra:z'di* (24), *bruzdy* (259) oraz dem. **borzdъky* pl.: *brustk'i* (283) trudno uznać za reprezentatywne dla jego frekwencji w gwarach słowiańskich.

W rozproszeniu zanotowano w OLA kilka formacji motywowanych przez czasowniki **rōbiti*, **rōbati* ‘wyrąbywać, wycinać’ w znaczeniu ‘zmarszczki’. Są to nazwy przeniesione o pierwotnym znaczeniu ‘nacięcie, zacięcie, szrama, blizna’. Dotyczy to zapisów: **rōby* – *rombə* (243), *lra^mbə* (244), które mają liczne potwierdzenia właśnie z Kaszub spod Wejherowa, Kartuz, Bytowa i Chojnic oraz u Słowińców, por. Lorentz PW I 114, Sychta IV 299–300. Podobną analogiczną formację *wręby* ‘zmarszczki’ spotykamy u P. Kochanowskiego (Król na czele ukazał z gniewu pomarszczone *wręby*), por. Linde VI 398, SWil II 1899, SW VII 720, którą notuje też MAGP III 141 spod Czarnkowa koło Wielunia (*wręba*), a także czeski atlas gwarowy ze Śląska Cieszyńskiego w fonetycznie polskiej postaci *vrumba* (ČJA I 42).

Występująca w OLA w odosobnionym zapisie nazwa *rup^lcy* (652 **rōbьci*) na południe od Pskowa ma w innych źródłach wschodniosłowiańskich znaczenie ‘blizna, szrama’, por. ros. *pyбѣц* (SRJ XI–XVII, t. XXII 227 z XVI–XVII wieku, Dal IV 107, SSRLJ XII 1503–1504), brus. *pyбѣц* (HSBM XXX 461, TSBM IV 719, SlPogr IV 308–309), ukr. *pyбѣць* (Hrinč IV 84, SUM VIII 892, ESUM V 130 s.v. *pyб*, V 132).

Zupełnie odosobniona jest nazwa *rub'a¹zy* (380 **rōbęzy*) na wschodniej Białorusi. W innych źródłach nazwy tej w znaczeniu ‘zmarszczka’ nie znalazłem. Podobną strukturę ma brus. dial. *зарўбка, зарўпка*, pl. *zarўпки* ‘zmarszczki’ odnotowana w tej samej miejscowości pod Baranowiczami przez atlas białoruski LAB III 45, s. 38 i przez SiPogr II 249.

W kilku punktach macedońskich zapisano nazwy ‘zmarszczek’, które najpewniej łączą się z czasownikiem **rězati* ‘ciąć, nacinąć’, ‘oznaczać za pomocą nacięcia’. Na ich postać fonetyczną wpłynęła zapewne też forma czasownikowa *peže* ‘tnie’. Uogólnioną formę **rěžbka*, pl. **rěžbky* przyjmuję dla zapisów: ¹*reški* (102), ¹*rjaška* (106), ¹*raski* (113a) oraz może też ¹*roške* w serbskim punkcie 85. Zapewne łączy się z nimi też derywat *žareške* (108) z wtórnym *ž* zamiast *z*. Jako pierwotne znaczenie strukturalne można tu przyjąć ‘śląd po nacięciu’, ‘szrama, blizna’, por. BER VI 210 s.v. *pež*, VI 241 s.v. *peška*, VI 207 s.v. *péka*.

W materiałach OLA znajduje się dosyć dużo nazw zanotowanych zupełnie sporadycznie. Nie dziwi to, ponieważ często w znaczeniu ‘zmarszczka’ pojawiają się nazwy o bardzo różnej motywacji semantycznej. Okazuje się jednak, że nie są one zupełnie przypadkowe, ponieważ wiele nazw rzadkich ma poświadczenia w innych źródłach:

Słwn. *gù:zi* – **gōzi* ‘zmarszczka’ w Austrii południowej (146) notuje też Plet I 261: *gúza* z terenów sąsiednich, a mianowicie ze Styrii i Pohorja (ale SSKJ I 777 już tego znaczenia dla *gúza* nie podaje). Słwn. *góza, gúza* poza tym oznacza przede wszystkim ‘tyłek, kuper’ oraz ‘dolną część snopa’. Dialektalnie również ros. *rýza* to ‘zmarszczka’, por. Sławski SE I 380–381 s.v. *guz*, Vasmer ESRJ I 472, Bezłaj I 188.

Mac. *žaburki* – **žeburьky* koło Strugi (96) mają dalsze poświadczenia w tym znaczeniu z pobliskich terenów pod Debarem o Ochrydem (BER I 529). Są również znane współrdenne przymiotniki mac. *жебурав, жебрав, жебуркосан* ‘mający zmarszczki’ i czasownik *жебуркоса* ‘marszczy się’ i *жебурка* w znaczeniu ‘cień pod oczami’ (RMJ I 176, TRMJ I 617). Etymologicznie niejasne (BER I.c.).

Łuż. *χroby* ‘zmarszczki’ łączą się z dłuż. przym. *chropawy* ‘chropowaty, nierówny’ (por. Schuster-Sewc I 404). Należy zwrócić uwagę, że poświadczona u Muki I 502 *chropa* ‘zmarszczka’, ale też ‘fałda na ubraniu’ i ‘nierówność, chropowatość’, w przeciwieństwie do zapisu w OLA z *-b-* ma spółgłoskę bezdźwięczną *-p-*.

Kasz. *rouvə* – **rovy* (243), o podobnej motywacji semantycznej jak częstsze **borzdy* (por. wyżej s. 120), mają dalsze potwierdzenie zarówno z Kaszub spod Wejherowa (MAGP III 141, s. 133), jak i z Kociewia (SychKoc III 60). Podobnie zapewne można interpretować zagadkowe „*roby* abo *groby* na cole, marsck’i pod uocańi” spod Ostrołęki (AGM VIII 380, s. 82), jeśli przyjmiemy tu częste w gwarach polskich przejście *w > b*.

Brus. *sk¹ładk’i* ‘zmarszczki’, zapisane w OLA tylko w jednym punkcie we wschodniej części okręgu mohylewskiego (379 – w LAB III 45, s. 38 *складки*

‘zmarszczki’ też zapisano tylko raz z pobliskiego terenu), świadczą, że nazwa ta ma najpewniej w językach wschodniosłowiańskich charakter książkowy. Jest ona często notowana w tym znaczeniu w słownikach, por. ros. *складка* ‘zmarszczka’ u Dala IV 197 i w SSRLJ XIII 494–496 jako wariant znaczenia ‘zgięcie, fałda na tkaninie, papierze’, ale też na skórze ludzkiej, podobnie brus. *складка* (TSBM V 171 jako wariant znaczenia ‘nierówność, fałda na tkaninie’) i ukr. *складка* (SUM IX 277 jako wariant znaczenia ‘równo złożony i zagięty pasek tkaniny’).

Dla pewnych sporadycznych w OLA nazw ‘zmarszczek’ wprawdzie poświadczania tego znaczenia w innych źródłach nie znajdujemy, ale same wyrazy lub ich podstawy są znane w znaczeniach, które mogły być punktem wyjścia dla ‘zmarszczki’:

Słwn. przym. *há:ríu*, *ha:ríova* – **gъrŋjavъ* (2) łączy się zapewne ze słoweńskim czasownikiem *gíniti* ‘zbierać razem, zgarniać’ (por. Bezłaj I 179) i ma podobną motywację, jak występująca częściej nazwa **bory* i pochodne (por. s. 117).

Opisowa nazwa słoweńska spod Kopru *s'kə:ɾpan* ¹*ʎo:bras* – **съкърпанъ* *obrazъ* (11) łączy się zapewne z czasownikiem *skŕpati* ‘połatać, pocerować’. Bliższych semantycznie wyrazów od psł. **kъrpati* ‘naprawiać, łątać, cerować’ (por. Sławski SE II 83–84, ESSJ XIII 237) nie znalazłem. Z tym rdzeniem zapewne można łączyć, notowane w LAB III 45, s. 38, brus. dial. *карпачъ* ‘zmarszczki’, występujące we wschodniej części okręgu grodzieńskiego.

Nazwa *kvŕge* – **k//ъrge*, // > v (47) w Bośni łączy się zapewne z rdzeniem **kъrk-* (por. Skok I 611–612). Notowana jest ona w postaciach *kvŕga*, *kŕga* i *hŕga* od XVIII wieku na gruncie chorwacko-serbskim m.in. w żywych do dziś znaczeniach ‘guzowata narośl, guz’, ‘sęk na drzewie’, por. *kvŕga* w RHSJ V 856–857, *квѣга* w RSHJ IX 410–411, podobnie dawniej w języku słoweńskim, por. *kvŕga*, *kŕga* u Pleteršnika (I 494, 281), ale SSKJ już nazw tych nie podaje.

Zagadkowe zapisy w południowej Serbii *ròxe* (78) i *ʀœ* (84) może należy łączyć z przymiotnikiem *ròhav/pòxav* ‘ospowaty, dziobaty, mający ślady po ospie’ od rdzenia **raχ-*/**ръχ-* (por. Skok III 99, BER VI 235). Formy **roxa* jednak nigdzie nie znalazłem. Ze względu na lokalizację w południowej Serbii można ewentualnie połączyć z tym rdzeniem i zapis *ʀoške* (85), który interpretowałem raczej jako **rěžьky* (por. wyżej s. 121).

Bułg. *bʀəmk'e* – **brъmkę* (851) na terenie Grecji stanowi zapewne przekształcenie nazwy *брѣнка*, łączącej się etymologicznie z pol. *bronja* ‘broń’. Znana jest także bułg. dial. *брѣмка* spod Błagojewgradu w znaczeniu ‘obrzęk od uderzenia’. Jest to jednak nazwa etymologicznie niejasna (BER I 83).

Ukr. *žmurʹky* – **žьmurьky* (477) pod Kijowem łączą się z ukraińskim czasownikiem *жмýрити* ‘mrużyć oczy’ oraz z rzeczownikiem *жмýри* ‘drobne fale na wodzie’, dem. *жмýрки* ‘ts.’ oraz ‘gra w ciuciubabkę’ (SUM II 538). Czasownik **žьmuriti* uważa się za przekształcenie dawniejszego **мьžuriti* od **мьžiti* ‘mrużyć oczy’, por. Brückner SE 351, Vasmer ESRJ II 60, ESUM II 202, ESBM III

231–232. Formacja **žyťurky* ‘gra w ciuciubabkę’ znana jest również językowi białoruskiemu (*жмўркі* TSBM II 257, ESBM l.c.) oraz językowi rosyjskiemu (*жмўркі*, a także *жмўра* ‘człowiek ciągle mrużący oczy’ SRJ XVIII, t. VII 145, Dal I 546, SSRLJ IV 178–179, BASRJ V 677). W języku polskim *žmurki* ‘gra w ciuciubabkę’ (S. Orzechowski, I. Chodźko) uważa się za rutenizm (SJPD X 1436, Bańkowski SE II 236). Z omawianą nazwą może należy łączyć także jednokrotnie zapisane w OLA pod Tułą *žurk’i* – **žurky* i *žu’r’iny* – **žuriny* (790). Rosyjski słownik gwarowy ma *жўрки* spod Kaługi właśnie w znaczeniu ‘gra w ciuciubabkę’ (SRNG IX 231), co wskazuje na możliwość mieszania się tych nazw. Ich powiązanie z rosyjskim czasownikiem *журить* ‘strofować, karcieć kogoś’ nasuwa trudności semantyczne.

Wśród nazw ‘zmarszczek’ zanotowano w OLA kilka pożyczek obcych. Tylko jedna z nich została zapisana częściej, pozostałe są zupełnie rzadkie.

Poświadczenia pożyczki **faldy*, **falty* pochodzą z Łużyc – *faŕda* i dem. *faŕtka* (237), z Czech – *faldi* (178, 181), ze Słowacji – *faldi* (215), najczęściej zaś z Polski – **faldy*: *fody* (248), *foudy* i podobnie (249, 254, 258, 278, 290), *faŕdy*, *fałdy* i podobnie (263, 264, 299) oraz **falty*: *falta*, pl. *faltø* (241), *falty* (277). Jest to zapożyczenie śrwniem. *valt* m., *valde*, *falte* f. ‘zmarszczka’, też ‘fałda na ubraniu’ (Lexer III 14–15, EWD I 321), por. Striedter-Temps DLSI 113, Bezłaj I 127, Boryś SE 148. Zaliczenie tu również zapisu *falke* w p. 168 na terenie Rumunii może budzić wątpliwości.

Poza tym jednokrotnie zapisano w punkcie słoweńskim na terenie południowej Austrii formę *fö:lt̩nə* pl. – **falt̩nə* (147). Tę nieznaną z innych źródeł postać można uznać za kontynuant śrwniem. formy liczby mnogiej *falten*, *valten* lub poświadczonej sporadycznie formy liczby pojedynczej *valten* (Lexer l.c.).

Zapisy omawianego zapożyczenia niemieckiego w OLA nie reprezentują jego rzeczywistego rozpowszechnienia w Słowiańszczyźnie. Inne źródła pokazują, że jest ono znane szerzej, głównie jednak w zachodniej Słowiańszczyźnie i to w proporcjach zarysowanych w OLA. W polskich opracowaniach gwarowych zapisywano *fałdy* ‘zmarszczki’ niemal w całej Polsce, przede wszystkim w jej części zachodniej i północno-wschodniej, w Ostródzkiem (MAGP III 141, s. 135), na Śląsku (Zaręba AJŚ IV 606, s. 28), w północnej części Mazowsza (AGM VIII 380, s. 81 – tu też dalsze lokalizacje). W języku ogólnopolskim ok. 1500 r. pojawia się forma męska *fald* (SSTp II 353), która stopniowo ustępuje formie żeńskiej *fałda*. Mają one głównie znaczenie ‘fałda, zakładka na ubraniu lub tkaninie’, rzadziej ‘zmarszczka na ciele’ (SP XVI, t. VII 6, Linde I 638, SJPD II 802).

W atlasie czeskim notowano *fald* m. jako ‘zmarszczka’ kilka razy w rozproszeniu: w zachodnich Czechach, koło Czeskich Budziejowic i na pograniczu czesko-polskim (pod Opawą zapisano też inną pożyczkę niemiecką *rys*), por. ČJA I 42. W języku ogólnym *fald* m. pojawia się w XIV wieku, głównie w znaczeniu ‘fałda na ubraniu’, później przenosi się też ‘zmarszczka na ciele’ (GbSI I 378, Jg I 537, Kott I 360, SSJČ I 482).

W języku słowackim *fald* m. ‘zmarszczka’ poświadczony jest od 1778 r. (HSSJ I 349), w tym znaczeniu uważany jest za ogólnogwarowy, ale w podanych przykładach reprezentowane jest tylko znaczenie ‘fałda na materiale’ (SSN I 437, por. też SSJ I 387).

W językach łużyckich najpierw występuje tylko postać *bałda*, później *fałda* (Schuster-Sewc I 15, 209) w znaczeniu ‘fałda na ubraniu’, rzadziej ‘zmarszczka na skórze’.

Poza zachodnią Słowiańszczyzną pożyczka ta, jak się zdaje, pojawia się w znaczeniu ‘zmarszczka’ chyba zupełnie wyjątkowo. W języku słoweńskim na początku XII wieku zapożyczono formy *bauda*, *bavd*, a pod koniec tego wieku *fāld*, *fāvđ* (Striedter-Temps l.c.). Pleteršnik (I 198) notuje formę męską *fāld*, ale słownik współczesny SSKJ już tego wyrazu nie podaje. Wyjątkowo znajdujemy *хвалды* ‘zmarszczki’ w dialekcie białoruskim pod Święcianami na Litwie (лэп у хвалдах, зморшчыўся ўвесь SlPogr V 259–260).

Zapisane na Ukrainie **bryżyny* ‘zmarszczki’ pod Kijowem (*b^lryžyny* 476) i na pograniczu rosyjskim (*bry^lžyny* 521) stanowią nieznany z innych źródeł derywat od ukr. *брѹжа*, pl. *brúżi* ‘kryza na rękawie’ (por. w tym znaczeniu też brus. *брыжы́*, ros. *брѹжи*), będący pożyczką pol. *bryże* ‘kryzy’, ‘haftowane, wyszywane różnobarwne ozdoby na rękawach’, wywodzonego ze śrwniem. *bris(e)*, dziś *Fries* ‘ozdoba na rękawie’ (Brückner SE 43, Vasmer ESRJ I 221–222, ESUM I 255–256). Podstawę dla przenośnego znaczenia ‘zmarszczki’ dało zmarszczenie, ułożenie w gęste fałdy wspomnianej ozdoby na rękawie (por. np. SRJ XVIII, t. II 148, SSRJ I 651–652). Znaczenie ‘zmarszczki na ciele’ wykształciło się w wyrazie podstawowym i w pewnych derywatach, jak się zdaje, tylko w języku ukraińskim, por. ukr. *брѹжи* m.in. ‘зморшки на шкірі (обличчя)’ (SUM I 234–235) i w XIX-wiecznym tekście „У старшої дочки почали вже в куточках коло очей складатись ледві примітні *брижики*” (Hrinč I 98).

Sporadyczny zapis *šl^hne* na chorwackiej wyspie Vis (42) stanowi doraźne użycie wyrazu *šīna*, regionalnie *šīña* ‘szyna’ (RHSJ XVII 603, 606) z niem. *Schiene* (por. Skok III 393) w znaczeniu ‘zmarszczki’, nieznanym z innych źródeł.

W punktach słowackich na terenie Węgier zapisano pożyczkę węgierską: *ra:nce* (155), *rance na čole* (156), *ramcuvane: čelo* (154). Należy tu chyba też zapis *ro:nci* w chorwackim punkcie na terenie Węgier (153), a może i *zan^hcy* na Ukrainie Zakarpackiej (483). Jest to pożyczka węg. *ránc* ‘zmarszczka’, przejętego też do języka rumuńskiego w postaci *ránță* (Tamás 654). Podane przeze mnie w OLA 9, m. 23 jako ewentualne źródło również niem. *Runzel* ‘zmarszczka’ należy odrzucić, por. MNTES III 343 (z dalszą literaturą). W języku słowackim *ranec*, pl. *rance* ‘fałda na ubraniu’, też ‘zmarszczka na ciele’ poświadczony jest od XVIII wieku (HSSJ V 22), ale dziś w obu znaczeniach jest już przestarzały (SSJ III 695).

W punkcie słoweńskim koło Triestu występuje latynizm *l^hrya* (3) z łac. *ruga*. Bezłaj III 205 podaje tę pożyczkę też z Janežiča. Poza tym *rug* m. ‘zmarszczka’

znajdujemy w języku polskim u W. Potockiego (Linde V 161, SW V 766), co od Lindego przejął Jungmann (III 951).

Zapisana na wyspie Dugi otok nazwa ‘zmarszczek’ *grì:špe* stanowi relikտ dawnej, XVII-wiecznej regionalnej pożyczki friulskiej lub weneckiej (ze względu na nagłosowe *g-*), wywodzącej się z łac. wyrazu *crespa* ‘ts.’ (por. Skok II 191, Bezłaj I 175). Ma ona bogate poświadczenie zarówno na gruncie chorwacko-serbskim, por. *grěšpa* ‘zmarszczka’ i ‘fałda na tkaninie’ (RHSJ III 422, ČDL 253), *грѣшпа* ‘ts.’ (RSHJ III 620), jak i słoweńskim, por. *grěšpa*, *kríšpa* ‘zmarszczka’ (Plet I 250, 468, ale słownik współczesny SSKJ już nie notuje).

Słwn. **pletę* ‘zmarszczki’, zapisane w dwóch punktach zachodniosłoweńskich w postaci *p^lěte* (1), *plé:t* (4), stanowią pożyczkę friul. *plete* ‘ts.’, por. Skok II 685, Bezłaj II 58. Pleteršnik II 58 notuje *plěta* w znaczeniu ‘zmarszczka’ z dialektu reziańskiego.

Na Białorusi na południe od Grodna zapisano odosobnioną nazwę ‘zmarszczek’ *‘zakarp’icy* (354), którą z tego samego punktu przytacza też SiPogr II 215: „Закарпічы парабіліся, гэта ўжэ стары чалавек” i zestawia z litew. *kaĩpas* ‘szrama, blizna’.

Dla kilku sporadycznych w OLA nazw nie potrafię podać żadnej interpretacji, ani żadnych nawiązań z innych źródeł. Są to: *svjè:ža* (22) na Istrii, chorw. *riěgme* (146a, 148a) na terenie wschodniej Austrii, chorw. *rò:ze* (150) i serb. *ró:ze* (152) na terenie Węgier, serb. *‘vi:zge* (73) w Czarnogórze oraz mac. *‘žugri* (107) i *‘sugri* (110) na terenie Grecji.

Pomijam wiele nazw sporadycznych zanotowanych w innych opracowaniach, a niepoświadczonych w OLA.

Słowiańskie nazwy ‘zmarszczek’ są bardzo liczne. Kilka z nich tworzy zwarte, nieraz obszerne, areale oznaczone na mapie za pomocą płaszczyzn. Nazwy związane z rdzeniem **mьrsk-*, **mьršč-* właściwe są niemal całej północnej Słowiańszczyźnie – różnicują się zaś wewnętrznie pod względem słowotwórczym. Formacja **vorsky* tworzy zwarty areal w dialektach czeskich i słowackich, z którą zapewne etymologicznie łączą się występujące w rozproszeniu **vorpy* i **vorpyky*. Nazwa **gubę* pl. obejmuje dialekty słoweńskie. **Bora*, pl. **borę* (od **bьrati* ‘brać’) tworzy obszerny areal na terenie chorwacko-serbskim, ale pewne derywaty od tego rdzenia występują też na północy Słowiańszczyzny. Nazwa pl. **бѣгцьку*, **бѣгцькѣ* z pochodnymi obejmuje Macedonię i Bułgarię oraz sąsiednie punkty na północy Grecji, w Serbii i Rumunii. Wiele nazw ma ograniczone zasięgi lub występuje zupełnie sporadycznie.

Słowiańskie nazwy ‘zmarszczek’ mają szczególny charakter. Jest ich bardzo dużo i wiele z nich występuje bardzo rzadko, poza tym dla wielu z nich za podstawowe należy uznać znaczenie inne, przeniesione dopiero wtórnie na ‘zmarszczki’. Ich motywacje semantyczne są bardzo różnorodne. Pierwotnie oznaczały ‘nacięcie’, ‘znak spowodowany nacięciem’, ‘skaleczenie, ranę, bliznę, szramę’, ‘podłużne zagłębienie w jakiejś powierzchni’, ‘nierówność, chropowatość’, ‘wypukłość,

wzniesienie, wybrzuszenie', 'załamanie' itp. Często nazwy rzadkie robią wrażenie zupełnie przygodnych, na oznaczenie 'zmarszczek' użytych *ad hoc*. Okazuje się jednak, że nie są one całkowicie przypadkowe i często mają potwierdzenie w innych źródłach, nierzadko o podobnej lokalizacji. Na terenach odległych mogą jednak stanowić niezależne innowacje.

Dla pewnych sporadycznych w OLA nazw 'zmarszczek' poświadczenia tego znaczenia w innych źródłach nie znajdujemy, ale same wyrazy lub ich podstawy są znane w znaczeniach, które mogły być punktem wyjścia dla 'zmarszczki'. Jest jednak też kilka zapisów zagadkowych, które ze względu na odosobnienie trudno zinterpretować.

Por. Siatkowski 2011c: 305–327.

WŁOSY

Ogólny podział terenowy jest tu stosunkowo jasny: występują głównie nazwy zawierające dwa rdzenie: **kosa* oraz **volśb*. Granica między nimi na południu Słowiańszczyzny jest dosyć wyraźna. Jednak i tu na terenie wyznaczonych arealów występują nazwy z obszarów sąsiednich: nieraz jako wyłączone, niekiedy jako oboczne (wtedy pod odpowiednim znakiem umieszczona jest kreska).

Natomiast wyspowy areal nazwy **kosal* ‘włosy’ na terenie białorusko-ukraińskim jest trudny do wyznaczenia, występuje tu bowiem częste przenikanie form utworzonych od obu rdzeni. Można jednak wytyczyć ciągnący się z północy na południe areal archaicznej nazwy *kosal* ‘włosy’, który obejmuje południową Białoruś (dokładniej jej zasięg na Białorusi wyznacza LAB III 104) i środkową Ukrainę. W części południowej na Ukrainie jest on przecięty przez ciągnący się z zachodu na wschód areal z nazwą **volśbja*, rzadziej **volśbje*. Na terenie kompleksu formy **volśbja* nazwa ta została zasygnalizowana jedynie za pomocą napisu wewnątrz izoglosy, przebiegającej zresztą w sposób bardzo skomplikowany. Natomiast forma **volśbje* oznaczona jest w odpowiednich punktach za pomocą symbolu geometrycznego. Szczególnie trudno przedstawić na tego typu mapie sytuację na południu środkowej Ukrainy. Na przecięciu tych arealów występują zarówno **kosal*, jak i **volśbja*. Za podstawową uważam tu nazwę **kosal*. Często obocznie występują obie nazwy: **kosal* i **volśbja*, jak w p. 475, 489, 490, 499, 500 i 516. W pozostałych mamy **kosal* obocznie z innymi nazwami, a mianowicie: ¹*kosal*, ¹*wołos* i ¹*čub* (492), ¹*kosa*, ¹*wołos* (498), ¹*kosal*, ¹*čupr*¹*yna* (506), ¹*kosal*, ¹*čub*, ¹*wołos* (507), ¹*kosal*, ¹*čub* (517).

Bardziej ograniczone zasięgi mają wyrazy **viszky*, **čubz*, **čupr*^z, **čuprina* oraz **kyka*, notowane zazwyczaj (poza tą ostatnią) obocznie z nazwami **kosa* lub **volśb* i ich derywatami.

Wyraźny kompleks stanowi nazwa **kosa* na południu Słowiańszczyzny: obejmuje on południową Chorwację (poza punktami na wyspach), Bośnię i Hercegowinę, Serbię, Macedonię oraz Bułgarię.

Inaczej sytuację w Macedonii przedstawia Drvošanov 2005: 17–18. Jako powszechną w dialektach macedońskich nazwę ‘włosów’ podaje on **volkьno* –

влакно (влакно¹о, влакну, лакно itp.), w OLA zanotowane jedynie w p. 97 (vlakna pl.). Wyrazu *kosa w tym znaczeniu w ogóle nie notuje, jedynie współrdzenne косме, косма (por. niżej).

Umownie można wyznaczyć izoglosę dzielącą Słowiańszczyznę południową na część zachodnią z wyraźną przewagą formy liczby pojedynczej *kosa oraz część wschodnią, obejmującą Bułgarię, gdzie pewną przewagę mają formy liczby mnogiej *kosi, zwłaszcza na północy i na południu. Jest to podział mało wyraźny, mogący budzić pewne zastrzeżenia.

W części zachodniej sporadycznie notowano też formę liczby mnogiej kose – *kosę jako rezultat wyrównania do odmiany miękkotematowej, nieraz obocznie z formą liczby pojedynczej (w p. 47 i 61). Tak należy chyba też interpretować dwa zapisy w Bułgarii zachodniej ¹kose w p. 118 oraz ¹kose obok formy liczby pojedynczej ko¹sa w p. 117.

Przewaga formy liczby mnogiej w części wschodniej nie jest już jednak tak wyraźna. W pasie środkowym od Sofii aż po Morze Czarne, z wyraźnym zagęszczeniem na wschodzie oraz w dwóch punktach na południu notowano formę liczby pojedynczej *kosa, i to jako wyłączną. Zresztą w bułgarskim języku literackim też występuje raczej forma liczby pojedynczej коса. Zapisy ko¹sə (128), ku¹sə (136, 137), ¹kosə (139) zostały uogólnione jako *kosa, ze względu na zachodzącą na tym terenie redukcję końcowego a w ѣ w wyrazach typu баба (BDAob 2001: 141, mapa fonetyczna 83). Tak też chyba należy traktować zapis w punkcie bułgarskim 167 w Banacie rumuńskim (ku¹sə). Formę tę wywodzi się ewentualnie z pierwotnej końcówki ɔ w bierniku liczby pojedynczej.

Poza tym zwartym terenem zapisano jeszcze kosa w północnym punkcie chorwackim (36) oraz serbskim wyspowym pod Budapesztem (152).

W kilku miejscowościach na południu zanotowano derywat od *kosa, mianowicie *kosma – w punkcie czarnogórskim (73) oraz kilku punktach macedońskich: kosma – 107, 108, 109 i *kosmę – kosme (n. nom. sg.) – 104, a także obocznie w p. 107 rozszerzone sufiksem -išča – kosmišča. Derywaty od *kosa w znaczeniu ‘włosy’ podaje też Drvošanov 2005: 18: косме z płn.-zach. Grecji, косма spod Korczy w Albanii i jako ‘długie włosy’ spod Debaru kocām – *kosmъ z pld.-zach. Bułgarii.

Na terenie białorusko-ukraińskim nieregularną wyspę tworzy forma pl. *kosi ‘włosy’. W tak wyznaczonej wyspie sporadycznie pojawiają się, nieraz obocznie, zapisy form od rdzenia *vols-: *volsy (vo¹lo¹sy, va¹la¹sy – 382, 390, 396, 397, ¹wołosy – 436, ¹wołosə), *volsjba (wo¹los’²a, wo¹los’²a itp. – 424, 475, 489, 490, 499, 500, 516) i *volsъ, a także inne nazwy. W Atlasie białoruskim granice między obiema nazwami są wyznaczone dokładniej, poza tym jednak zasięg nazwy *kosi jest tam nieco większy, zwłaszcza w zachodniej części kraju. W zasadzie brak też form obocznych od rdzenia *vols- na południu (LAB III 104). Poza wyznaczonym za pomocą izoglosy stosunkowo zwartym zasięgiem nazwy *kosi ‘włosy’ notowano tę formę wyspowo w p. 372 na Białorusi, w p. 401, 422, 431, 472 na Ukrainie oraz w p. 240 na zachodzie Polski. Do tego ostatniego punktu

została ona przeniesiona po II wojnie światowej przez polskich przesiedleńców ze Wschodu.

Należy zwrócić uwagę, że **kosy* w znaczeniu ‘włosy’ znane były w dialektach wschodniosłowiańskich dawniej szerzej, por. brus. *кóсы* ‘włosy’ o nieustalonej bliżej lokalizacji (ESBM IV 290, ESSJ XI 131), ukr. *кóси* (Hrinč II 289, SUM IV 304) oraz ros. *кóсы* ‘włosy męskie i żeńskie’ m.in. pod Wołogdą, Riazaniem i Tamborem (SRNG XV 43).

Zarówno **kosa*, jak i **kosma* (dawniej **kosmъ*) w znaczeniu ‘włosy’ stanowią tu relikty form pierwotnie ogólnosłowiańskich, por. Vasmer ESRJ II 344, 346, Ślawski SE II 516–518, 524–525, Skok II 161, ESSJ XI 131–133, 145–147 i inni.

Nazwa **volъsъ* ‘włos’ i formy liczby mnogiej obejmują w Atlasie ogólnosłowiańskim całą Słowiańszczyznę północną, a także zachodnią część południowej. Pierwotnie była to nazwa ogólnosłowiańska, por. Vasmer ESRJ I 342–343, Skok III 609, Boryś SE 704.

W dialektach wschodniosłowiańskich niemal 40 razy zapisano formę liczby pojedynczej **volъsъ* (brus. *vołas* – 348, ukr. *wołos*, ros. *volos*, *vołas*). Nieraz wyraźnie sygnalizowano, zwłaszcza w południowej Rosji, że forma ta ma znaczenie zbiorowe ‘włosy’. Zazwyczaj jednak notowano ją obocznie z formami liczby mnogiej.

Zanotowane w Atlasie ogólnosłowiańskim formy pełniące funkcję liczby mnogiej wykazują znaczne zróżnicowanie.

Na południowym zachodzie zwarty teren zajmuje postać **volъsi*, obejmująca Słowenię, zachodnią Chorwację, punkty chorwackie na Węgrzech (151, 153) oraz słoweńskie (146, 147, 148) i chorwackie (146a, 147a, 148a) na terenie południowo-wschodniej Austrii. Ze względu na występowanie tych punktów na terenie niesłowiańskim wyznaczenie zasięgu postaci **volъsi* na północy za pomocą izoglosy nie jest możliwe. Przedstawiono je więc punktowo. Postać **volъsi* należy przyjmować zapewne dla takich zapisów słoweńskich, jak *lə¹si* – 3, *lə¹si* – 5, *lasi* – 10, *wasi* – 13, *lasi* – 15, *l¹a:si* – 16, *l¹q:si* – 18, *l¹a:si* – 19, *w¹a:se* – 146, *wasi*: 147, chociaż niektóre z nich można ewentualnie uważać za kontynuanty pierwotnej formy zbiorowej **volъsъje*. Należy dodać, że słowniki słoweńskie jednak dla *lās* ‘włos’ formy liczby mnogiej z końcówką *-i* nie podają. Niewątpliwie postać **volъsi* reprezentują zapisy w punktach chorwackich w Austrii: *vl¹q:si* (146a), *vl¹a:si* (147a), *vl¹a:si* (148a) oraz na terenie Węgier: *vl¹a:si* (151) i *l¹a:si* (153).

W materiałach Atlasu ogólnosłowiańskiego występuje na południu sporo zapisów, dla których przyjmujemy pierwotną postać zbiorową **volъsъje*: *lasjē*: – 2, *la¹sje* – 6, *wasjē*: – 7 itp. (8, 11, 12, 14, 17, 18, 20, 148). Zapis *l¹q:se* w p. 11 można też interpretować jako **volъsi*. Formę *lasje* jako liczbę mnogą do *lās* ‘włos’ daje Plet I 500 i SSKJ II 558.

Ponadto w Atlasie zanotowano z terenu Słowenii kilka zapisów, które należy rekonstruować jako formę liczby mnogiej **volъsę*: *lase* – 1, *lāsā*: – 4, *vāsē*: – 9, a może i *lāsē*: 8 (tę ostatnią formę zinterpretowano jednak jako **volъsъje* –

por. wyżej). Formy *lase* ‘włosy’ słowniki słoweńskie nie umieszczają w haśle słownikowym *lās*, jednak zarówno Plet l.c., jak i SSKJ l.c. przytaczają w cytatach, zawsze jako formę acc. pl. W Słowenii zapisano ponadto sporadycznie formy: *vlā|sōuvje* (21) (**volsov̑je*) oraz *la|šā:ki* – 18 (? **volšaky*). Zapisy postaci **volsi* w zachodniej Chorwacji nie budzą trudności interpretacyjnych (np. *vlā:si* – 22, *lā:si* – 28, 29, *vlō:ši* – 42 itd.). Nazwę **volsi* jako oboczną zanotowano też wewnątrz arealu **kosa* w punktach 47, 50 i 68. Chorwacką formę pl. *vlasī*, określaną jako gwarową, notują Skok III 609 oraz RHSJ XXI 175–176: *vlasī* od *vlas* m. i *vlaste* od *vlas* f. ze słowników historycznych oraz z przykładami przytoczonymi pod punktami a), c) i d), lokalizując je m.in. w północnej Chorwacji. Nazwa *власи* pl. w znaczeniu ‘włosy’ była znana też w języku bułgarskim (RBE II 256).

Na północy najbardziej rozpowszechnioną formą liczby mnogiej od **volś* są **volsy*. Występuje ona powszechnie w dialektach czeskich (*vlasī*, na Morawach ze zmianą końcowego *i* na *e* – 191, 193, 195, 199, na *ę* – 194, *ε* – 196 i *ə* – 198), słowackich (*vlasī*), łużyckich (*uesy*, *łosy*, *uosy*) i polskich (*vłosy*, *vuosy* itp., kasz. *vuose*, *vlosə*), a także w całej wschodniej Słowiańszczyźnie, np. brus. *vała|sy*, *vyła|sy*, *vəla|sy*, ukr. *wołosy*, *wołosy* – łącznie jednak tylko 6 zapisów, ros. *wołosy*, *vołosy*, *vołasy*.

Na wschodzie występują jednak też inne formacje w funkcji liczby mnogiej od **volś*, na pewnych terenach nawet jako częstsze. Zanim przejdę do omówienia tych skomplikowanych podziałów na wschodzie Słowiańszczyzny, należy zwrócić uwagę na dolnołużycki odosobniony zapis *uose* w p. 235, który trzeba wyprowadzać z formy **volśě*, z *ě* przeniesionym z acc pl. tematów miękkich na *-jo*. Dokładniej o zasięgu tej końcówki w dialektach dolnołużyckich pisze H. Faska SSA XI 208–212. Forma ta występuje też w dialektach górnołużyckich (SSA VI m. 7, s. 50). W języku dolnołużyckim uważa się ją za literacką.

Forma liczby mnogiej **volsa* występuje w rozproszeniu w dialektach wschodniosłowiańskich: sporadycznie na Białorusi (*vała|sa* – 395) i na Ukrainie (*woło|sa*, *woło|sa* – 461, 492, 493, 524), najczęściej zaś w dialektach rosyjskich (*voło|sa*, *vəla|sa*, *vała|sa* – łącznie około 70 zapisów): od północy (pod Archangielskiem) po południe (pod Kurskiem, Biełogorodem, Tambowem) ze szczególnym nasileniem w okolicy Petersburga, Nowogrodu, Pskowa, Tweru i Moskwy. Przeważnie występuje ona jednak obocznie z formą **volsy*. W języku rosyjskim jest ona uważana za potoczną (SSRLJ II 621–625). Końcówkę *-a* ma także zapis w punkcie chorwackim we Włoszech (*vlā:s^a* – 44a).

We wschodniej Słowiańszczyźnie szczególnie często w funkcji liczby mnogiej dla wyrazu **volś* występują dawne formy kolektywne **volśje* i **volśja*. Mają one tu dawne poświadczenia historyczne, por. stbrus. formę zbiorową od *волося* – *волосяе*, *волосие* z przykładami z XVI–XVII wieku (HSBM IV 145), dziś *валóссе* jako potoczny odpowiednik formy liczby mnogiej *валасѣ* (TSBM I 458), stukr. *волося*, *волосе*, *волосѣ* też z poświadczeniami z XVI–XVII wieku (SUM XVI–XVII, t. IV 211) i u Hrinčenki *воло́сся* (Hrinč I 251), dziś jako lite-

racka nazwa ‘włosów’ *волóсся* (SUM I 732), ros. *волосье* coll. ‘włosy’ z XVII i XVIII wieku (SRJ XI–XVII, t. III 9, SRJ XVIII, t. IV 43–44), SSRLJ II 621–624 wśród dawnych form regionalnych i potocznych podaje m.in. *волóсья*.

Granica między formami **volśje* i **volśja* nie jest ostra. Wyraźnie wyróżnia się jedynie Białoruś z formą **volśje*: tylko ją poświadczają źródła historyczne, niemal tylko taka występuje w dialektach białoruskich w OLA, chociaż jest sporadyczna: w p. 327 *va¹los’i* (postać ta też może być przekształceniem formy *валóсы*), w p. 386 *va¹los’s’e* oraz z rozpodobnieniem grupy spółgłoskowej *s’s’* na *s’c’* lub *sł’* w 362 *vo¹los’c’e*, *vo¹los’¹e*, a ponadto w punktach ukraińskich na Białorusi *v¹olosc’e* (361) i *wo¹los’:e* (373). W LAB III 104 *валóссе* występuje tylko w kilku punktach w okolicy Brześcia. Postać **volśja* zapisano na Białorusi jedynie w p. 379 (*va¹los’:a*), która nawiązuje do zwartego kompleksu ukraińskiego z tą formą. Z tych stron nad granicą rosyjską na południowy wschód od Mohylowa formę *волóсся* (tak jest w materiale) notuje też LAB III 104 mapując ją pod hasłem *валóссе*.

Na Białorusi przeważają natomiast zapisy formy liczby mnogiej **volsy* (*va¹la¹sy*, *vy¹la¹sy*, *v¹la¹sy*), też w części południowej z dominującą nazwą **kosity*. Do kontynuujących formę **volsy* należy zaliczyć również zapisy z końcową samogłoską *e*, ale poprzedzającą ją spółgłoską twardą, jak *va¹la¹se* – 336, *va¹la¹sę* – 343, 354–356. Świadczy o tym też miejsce akcentu na końcowej sylabie wyrazu. Również w białoruskim języku literackim panuje forma *валасі*.

Na Ukrainie dominuje postać **volśja* – na terenie wyznaczonym przez izolose została ona poświadczona przez 63 zapisy (*wo¹los’:a*, *wo¹los’a*, *wu¹los’a*) oraz w 4 punktach ukraińskich na południu Rosji. Kilka z nich występuje, przeważnie obocznie, na południu kompleksu z nazwą **kosity*. W kilku punktach doszło do rozpodobnienia grupy spółgłoskowej *s’s’* na *s’c’* lub *s’ł’*: *wo¹los’¹a* (481), *wo¹los’c’a* (513), *wo¹los’¹a* (514), *wo¹los’a*, *wo¹los’¹a* (836). Forma *волóсся* jest obecnie w języku ukraińskim także nazwą literacką dla ‘włosów’ (SUM I 732 oraz 730 – pod hasłem *вóлос*).

W dosyć zwartym kompleksie na zachodniej Ukrainie i na południowo-zachodnim krańcu Białorusi zapisano postaci z końcową samogłoską przednią *-e* lub *-i*, np. *wo¹los’:e*, *vo¹los’e*, *wo¹los’i*, *vu¹los’i*. Zdaniem komisji ukraińskiej mamy tu jednak do czynienia z fonetycznym przejściem *’a* w *-e*, *-i*, zmapowano je więc ostatecznie (inaczej niż w opublikowanym artykule: Siatkowski 2008d: 98–107) jako **volśja*. Natomiast w czterech punktach na północnym wschodzie koło Czernihowa przyjmujemy pierwotną postać **volśje*. Dochodzi tu też do rozpodobnienia grupy spółgłoskowej *s’s’* na *s’c’* lub *sł’*: *wo¹los’¹e* (443), *va¹los’c’e* obok *va¹los’:e* (444).

W dialektach rosyjskich w Atlasie ogólnosłowiańskim notowano w rozproszeniu obie formy kolektywne **volśje* (*vo¹los’jo*, *vo¹los’¹jo*, *vo¹los’ji*, *va¹los’ji*) i **volśja* (*vo¹los’ja*, *vo¹los’¹ja*, *va¹los’:a*, *va¹las’¹ja*), często obocznie z formami liczby mnogiej **volsy* i **volsa*. Liczba poświadczeń obu form jest mniej więcej

równa, wynosi około 30. Formę **volśje* notowano najczęściej w części północnej, głównie pod Archangielskiem, a zwłaszcza wokół Wołogdy, rzadziej natomiast pod Nowogrodem i Jarosławiem. Wszędzie tu notowano formy *vo^los^jo*, *volos^jo*, które należałoby może potraktować jako zleksykalizowane **volś-bj-o* i oznaczyć na mapie osobnym symbolem. Zupełnie sporadycznie natomiast wystąpiły w Rosji postaci *vo^los^ji* (628), *vo^lasⁱ* (675) – pod Pskowem, *va^las^ji* (809) – pod Riazaniem i *vo^los[˙]e* (847) – pod Woroneżem. Podobnie szeroki zasięg ma *волосье* ‘włosy’ w SRNG V 63. Formę **volśja* zapisywano zaś w rozproszeniu od północy (pod Archangielskiem) aż po samo południe (koło Biełgorodu), zwłaszcza zaś koło Wołogdy, Smoleńska i Briańska. Dawniej forma ta była chyba na wymienionym terenie częstsza, a występowała też na terenach wschodnich, nieobjętych siatką Atlasu ogólnosłowiańskiego (SRNG V 63: *волосья*, *волосья*, *волосьи*).

Do wschodniosłowiańskiego kompleksu nazwy zbiorowej **volśje* nawiązuje kilka punktów polskich. Należy tu wymienić zapisy: *vosⁱ* (311), *vlosⁱ* (316), dawne i rzadkie *vłuśi* (322) oraz *włosę* (325). Zapis *włosę* (324) ze względu na twardą spółgłoskę *s* raczej należy interpretować jako formę liczby mnogiej **volśy* z rozszerzoną wymową samogłoski końcowej *y*.

Od rdzenia **volś-* pochodzi jeszcze kilka sporadycznych formacji, jak *vla^lsou^vje* w p. 21 (formę *lasov^vje* w znaczeniu ‘włosy, zwłaszcza gęste, bujne’ notuje też SSKJ II 559), *la^lšaki* (? **volšaky*), **volśky* (?) w p. 149 *vlas^lke* i p. 620 *volos^lki* oraz **volśiny* w p. 634 *volos^liny*, mające szerszy zasięg w językach wschodniosłowiańskich, por. ros. *волосина* ‘oddzielny włos, włoszek’ (SRNG V 60), ukr. *волосина* ‘ts.’ (Hrinč I 251).

Jak już wspomniałem na początku, nazwy od innych rdzeni mają ograniczone zasięgi.

Nazwa **viszky* ‘włosy’ występuje w południowej Rosji. Jedynie pojedyncze punkty z tą nazwą znajdują się nieco bardziej na północ: 730 koło Moskwy, 724 i 744 na północny wschód od Moskwy. Z zasady występuje ona obocznie z formami **volśy* lub **volśa*. Dawniej **viszky* w tym znaczeniu znane były dialektom rosyjskim szerzej: na terenach objętych przez OLA jeszcze dalej na północny zachód, poza tym też na terenach o wiele dalej wysuniętych na wschód od obszaru uwzględnionego w OLA (SRNG IV 295–296). Przytaczane są w tym słowniku cytaty świadczące o cofaniu się tej nazwy pod wpływem literackiego wyrazu *волосы*. Nazwa ta, motywowana przez czasownik **visęti* ‘wisieć’, pierwotnie oznaczała ‘włosy zwisające między uchem a czołem’, później ‘włosy (w ogóle)’ lub częściej ‘skroń’. SRJ XI–XVII, t. II 190 notuje oba znaczenia, dziś w rosyjskim języku literackim *висок* oznacza ‘skroń’ (por. Dal I 207, Vasmer ESRJ 320), podobnie w języku białoruskim *бісок* ‘skroń’, *біскі* ‘skronie’ (ESBM II 162, 164) i ukraińskim *висок* ‘skroń’ oraz dialektalnie *виску* ‘włosy’ (ESUM I 381).

Nazwy związane z **čubъ* ‘włosy’ notowano w OLA jedynie z dialektów ukraińskich: *čubъ* (*čub*) w rozproszeniu na Ukrainie wschodniej, **čuprъ* (*čupər*, *čuper*, *šupər*) w kilku punktach w okolicy Czerniowiec oraz **čuprina* (*čup^lryna*,

čup^lyna – 500) w rozproszeniu w kilku punktach na północy i na południu. Są to nazwy motywowane przez *czub* ‘sterczące włosy na wierzchy głowy’ (por. Vasmer ESRJ IV 375, 384, Boryś SE 101, 102–103).

W Sławonii (40, 41, 52) i w dwóch sąsiadujących punktach na północy Bośni i Hercegowiny (50, 51) oraz w p. 150 na terenie Węgier i w p. 168, 169 na terenie Rumunii zanotowano nazwę *kika* w znaczeniu ‘włosy’. Była ona zapisywana jako wyłączna. Nazwa ta w różnych znaczeniach miała zasięg ogólnosłowiański (por. Skok II 79, Sławski SE II 134–136 s. v. *kiczka*, BER II 356–357). W ogólnym języku chorwackim i serbskim ma ona zabarwienie uroczyste i oznacza raczej ‘warkocz’ lub ‘pukiel włosów’ (RHSJ IV 949, RSHJ IX 462, RSHKJ II 706). Również w OLA *kika* notowano w Serbii w znaczeniu ‘warkocz’.

Pozostałe nazwy ‘włosów’ zanotowane w OLA są zupełnie sporadyczne. Wszystkie one występują obok innych nazw i mają zazwyczaj zabarwienie pejoratywne. Kilka z nich łączy się z psł. wyrazem **volkъno* ‘włókno’, jak *va^ltokny* w p. 835 oraz *vəla^lkon’ja* w p. 846. Zanotowany w Polsce wyraz *kudųy* (288) ma nawiązanie w polskiej nazwie gwarowej *kudła* f. ‘kosmyk włosów’ (Sławski SE III 316–318). Niejasne etymologicznie *ko^ltyl* i mają liczne poświadczenia w gwarach rosyjskich, właśnie w znaczeniu ‘włosy’ lub ‘długie potargane włosy’, por. *котѣни* w SRNG XV 117. Ros. *пакты* w p. 800 chyba nawiązują do wywodzących się z litew. *pākulos* pożyczek, jak ros. *пакля* i pol. *pakuły*, a zanotowane w ros. p. 746 *p’es’c’i* do nazwy futerka z lisa polarnego (por. Vasmer III 249 *песѣц*).

Przedstawione nazwy gwarowe włosów na terenie Słowiańszczyzny wskazują na ogólną tendencję rozwojową, polegającą na usuwaniu dawniej liczniejszych nazw synonimicznych i na ustaleniu się na określonych terenach jednej nazwy podstawowej. Widoczne to jest przede wszystkim w szerszym upowszechnieniu się rdzenia **volśь* kosztem ogólnosłowiańskiego **kosa*. Na zanikanie leksemu **kosa* ‘włosy’ mogło mieć wpływ unikanie homonimii z wyrazem **kosa* ‘narzędzie do koszenia’. We wschodniej Słowiańszczyźnie, a także w Słowenii, mimo zarysowującej się podobnej tendencji, obserwujemy nadal częste występowanie nazw i form obocznych. Szczególną komplikację wykazują pojawiające się obocznie od nazwy **volśь* różne formy liczby mnogiej oraz pełniące tę samą funkcję dawne formacje zbiorowe.

Por. Siatkowski 2008d: 98–107.

WARKOCZ

Liczba nazw dla ‘warkocza’ jest znaczna, w tym wiele utworzonych od tego samego rdzenia. Przeważają nazwy rodzime, ale pojawia się tu także wiele nazw obcych. Pochodzenie wielu nazw trudno ustalić, zwłaszcza dotyczy to nazw rzadszych i zupełnie sporadycznych. Nieraz nawet nie można rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z wyrazem rodzimym, czy z zapożyczonym.

Kilka nazw tworzy wyraźne kompleksy przy pewnym przenikaniu się na pograniczach, sporadycznie też pojawiają się one na terenach bardziej odległych. Te odległe enklawy tłumaczą się albo zachowaniem archaizmów na peryferiach, albo są rezultatem późniejszych migracji ludnościowych, m.in. też po II wojnie światowej. Na południu obok dosyć zwartych zasięgów takich derywatów od **plesti* ‘pleść’, jak **pletenica*, **pleteńka* i **plitka* występują również inne derywaty współrzedne do dosyć ograniczonych zasięgach, pojawiające się nieraz obocznie lub w przemieszaniu. We wschodniej Serbii wspomniane derywaty od **plesti* nie łączą się ściśle ze sobą, lecz są przedzielone pasem z nazwami sporadycznymi. W kompleksie z nazwą **copъ*, występującą w dialektach czeskich, łużyckich i na samym zachodzie Słowacji, pojawia się kilka nazw o bardziej ograniczonych zasięgach. Ich często oboczne występowanie w dialektach czeskich dokładniej pokazuje ČJA I 37. Stosunkowo wąskie zasięgi ma jeszcze wiele innych nazw ‘warkocza’.

Zacznę od przedstawienia nazw rodzimych.

Największy zasięg ma nazwa **kosa* (utworzona od czasownika **česati* ‘czesać’), występująca na całym obszarze dialektalnym wschodniej Słowiańszczyzny. W językach tych **kosa* ‘warkocz’ ma dawne poświadczenia: w rosyjskim od XV w. (SRJ XI–XVII, t. VII 356), białoruskim od początku XVI w. (HSBM XVI 46), ukraińskim od XVII w. (Tymčenko I 380).

We wschodniej Słowiańszczyźnie w znaczeniu ‘warkocz’ notowano też sporadycznie, i często obocznie, inne formy od rdzenia **kos-*, a mianowicie formę liczby mnogiej **kosy* (w p. 469, 653, 765, 799), następnie derywaty sufiksalne o znaczeniu deminutywnym, jak ukr. ¹*k’iska* (**kosъka*) w p. 486 (por. ukr. *kі́ска* – ESUM III 48 i ros. dial. *кóска* – SRNG XV 55), ¹*kosyčky* (**kosičьky*) w p. 492 (por. ukr. *косі́чка* ‘warkoczek’ – SUM IV 305, ros. *косі́чка* ‘ts.’ – SSRLJ V

1499) oraz rosyjskie złożenie *koso^lp^lotka* (**kosoplet^lka*) w p. 544, 589 (w SRNG XV 67 *косо^lп^lѣтка* m.in. w znaczeniu ‘sztuczny warkocz’). W materiałach spoza OLA ze wschodniej Słowiańszczyzny częste potwierdzenia ma **kosica* ‘warkocz, warkoczyk’, por. dawne brus. *косица* (HSBM XVI 47), ukr. *косиця* (Hrinč II 200, SUM IV 305, ESUM III 48), ros. *косица* od XVI w. (SRJ XI–XVII, t. VII 359–360, u Dala – por. SRNG XV 52–54 oraz SSRLJ V 1498). Znana jest też gwarowa slc. *kosica* ‘do vrkoča spletené vlasý’ spod Bratysławy (SSN I 835) oraz *kosica* ‘warkocz’ na południu Słowiańszczyzny (por. niżej).

Zachodnia granica wschodniosłowiańskiej nazwy **kosa* ‘warkocz’ przebiega mniej więcej wzdłuż zachodnich granic państwowych Białorusi i Ukrainy, miejscami skręcając nieznacznie na teren Polski. Chodzi tu o polskie punkty 287, 298 i 326. Poza tym na zachód od tak wyznaczonej izoglosy notowano na terenie wschodniej Polski wyraz **kosa* obocznie z nazwą *warkocz* w punktach 266, 275, 307, 322 i 324. Może należy tu dodać zniekształconą (?) nazwę *koza* w p. 323.

Na samym zachodzie Ukrainy Zakarpackiej nie notowano nazwy **kosa*, lecz inne: w p. 465 *var^lkuč*, a w p. 448 i 466 *zap^litka*. Dawniej jednak mogła być tu ona znana, jak świadczy odosobniony zapis *ko^lsa* ‘warkocz’ w łemkowskim p. 233 na terenie Słowacji wschodniej.

Inaczej należy traktować występowanie wyrazu **kosa* ‘warkocz’ w zachodniej Polsce (p. 238, 247, 257, 266 i 268) oraz koło Pasłęka (p. 252). Została ona tu przeniesiona przez polskich przesiedleńców ze Wschodu po II wojnie światowej. Zapisywano ją tu zresztą zazwyczaj obocznie z *warkocz*. Również SGPK II 8 dla *kosa* ‘warkocz’ ma poświadczenia jedynie ze wschodniego skrawka dzisiejszej Polski i dialektów kresowych. Nazwa *kosa* w znaczeniu ‘warkocz’, dziś przestarzała i poetycka, dawniej występowała w języku polskim dosyć często, zwłaszcza u pisarzy związanych z Kresami, por. w SP XVI, t. XI 1–2 (z Ł. Górnickiego, J. Kochanowskiego, S.F. Klonowica), Linde II 452–453 (z Zimorowica, S. Szymonowica) oraz SWil I 530 i SW II 486–487. SJPd III 1035 uznaje ją za książkową, poza tym notuje *koska* ‘warkoczyk’ z E. Orzeszkowej (SJPd III 1037).

Relikty archaicznej nazwy *kosa* ‘warkocz’ Atlas ogólnosłowiański notuje sporadycznie również z południowej Słowiańszczyzny. Niewielki zwarty kompleks tworzą punkty chorwackie we wschodniej Austrii oraz w zachodnich Węgrzech (146a, 147a, 148a; 153). Odosobniony zapis *kosa* ‘warkocz’ na wyspie Krk (p. 24) ma liczne wcześniejsze poświadczenia z tej części Chorwacji. Skok II 161 *kosa*, pl. *kose* w znaczeniu ‘warkocz’ podawał z pobliskiej wyspy Cres, a także z wysp położonych bardziej na południe: z Hvaru i Korčuli (tu z miejscowości Lumbarda). Słownik czakawski potwierdza *kose* pl. ‘warkocz’ z wyspy Hvar (ČDL I 450). RHSJ V 350–355 ma liczne poświadczenia dla nazwy *kosa* ‘warkocz’ (znaczenie 2c) z XVI–XIX wieku, najwcześniejsze u pisarzy dubrownickich, jak S. Bobaljević, I. Gundulić, Š. Menčetić, P. Kanavelić.

Kilka zapisów tej nazwy podaje Atlas ogólnosłowiański ze wschodniej Bułgarii. Jest to **kosa* w p. 143 (*ku^lsa*) oraz też formy liczby pojedynczej *ku^lə* (**kosa*)

w punktach 129, 136, 137. Jako gwarową nazwę *kočá* ‘warkocz’ potwierdza słownik języka bułgarskiego (RBE VIII 69–70).

Zdecydowanie inaczej niż w OLA przedstawia nazwy ‘warkocza’ w dialektach macedońskich Drvošanov 2005: 17. Według niego występuje tu jako ‘warkocz’ powszechnie **kosa*, w OLA w ogóle nienotowana (poza derywatem *ko'sici* w p. 104, por. niżej). Zupełnie brak u niego natomiast częstych w OLA dla ‘warkocza’ derywatów od **plesti* ‘pleść’ (por. niżej).

Niewielki zwarty kompleks w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym tworzy pierwotnie deminutywny derywat **kosica*, zapisany na wyspach Vis (*ko'sica* w p. Kromiža – 42) i Hvar (*ko'sica* w p. Vrbanj – 44) oraz w nadbrzeżnym Trogirze (*ko'sica* – 43). Derywat ten miał dawniej szerszy zasięg w tej części Chorwacji. Słownik czakawski podaje *kòsica* ‘warkocz’ z pobliskiej wyspy Brač (ČDL I 450), Skok II 161 z wyspy Cres z miejscowości Vodice koło Šibenika. Nazwę *kòsica* w znaczeniu ‘warkocz’, poświadczoną wieloma cytatami, notuje też RHSJ V 357. Należy tu również odosobniony w OLA zapis formy pluralnej *ko'sici* ‘warkocz’ w macedońskim p. 104 (końcówka *-i* zapewne przeniesiona z tematów na *-i* lub z deklinacji męskiej). Znajomość mac. *косица* ‘warkocz’ potwierdza słownik języka macedońskiego (RMJ I 357). Wreszcie jako przestarzałą i dialektalną podaje *коџица* słownik języka bułgarskiego (RBE VIII 75–76, BER II 654 też określa ją jako dialektalną, ale nie podaje bliższej lokalizacji). Drvošanov 2005: 17 derywatu **kosica* ‘warkocz’ nie ma w ogóle. Natomiast dosyć często notuje formacje współrdenne: *косме* ze wschodniej Macedonii spod Dełczewa, Berowa i Strumicy oraz z pld.-zach. Bułgarii spod Razłogu, następnie *косма* z zachodniej Macedonii spod Debaru i Kiczewa oraz z pln.-zach. Grecji, wreszcie sporadycznie *космина* spod Strumicy.

Odosobniona w OLA nazwa *ko'sak* (**kosakъ*) ‘warkocz’ spod Płowdiwu (p. 127) też ma potwierdzenie w RBE VIII 70–71: dial. *коcák*² ‘warkocz’.

W słownikach bułgarskich znajdujemy jeszcze kilka dalszych gwarowych derywatów związanych z wyrazem **kosa* o znaczeniach ‘warkocz’, ‘połączone razem małe warkoczyki’, ‘ozdoby kobiece podobne do warkoczy’ jak *коџинка* (BER II 654), *коџичник* (RBE VIII 76, RRODD 217), *коџичняк* (BER II 654), *коcáтник* (RBE VIII 71), *коcúтник* i *покосник* (w definicji słownikowej) – RBE VIII 71, 75.

Nazwa **kosa* ‘warkocz’ i utworzone od niej derywaty stanowią relikty podstawy pierwotnie ogólnosłowiańskiej, por. np. Vasmer ESRJ II 344, Sławski SE II 516–518, Skok II 161, ESSJ XI 131–133. Na znacznym obszarze Słowiańszczyzny południowej **kosa* utrzymała się w znaczeniu ‘włosy’. Lokalnie we wschodniej Bułgarii forma sg. *kosə* (**kosa*) oznacza zarówno ‘włosy’, jak i ‘warkocz’. W areale ciągnącym się z północy na południe przez południową Białoruś i środkową Ukrainę w znaczeniu ‘włosy’ używana jest forma liczby mnogiej **kosi*. O różnicy znaczeń na tym terenie decyduje zatem forma liczby pojedynczej (‘warkocz’) lub mnogiej (‘włosy’).

Do dawnego **kosa* w znaczeniu ‘warkocz’ lub ‘włosy’ może nawiązywać też występujące w OLA sporadyczne na południu Słowiańszczyzny derywaty **kocalb*, **kocelb*, **kocatjъ* o znaczeniu ‘warkocz’.

Nazwy *ko'cel* spod m. Wranja w południowej części wschodniej Serbii (p. 85), *kocey* spod Kratowa w płn.-wsch. Macedonii (98) oraz *ko'cal* spod Kjustendiłu w zach. Bułgarii (p. 121) znajdują potwierdzenie w materiałach spoza OLA. RHSJ V 139 oraz RSHJ X 345 podają serb. *kocelj* właśnie spod Wranja oraz z najbliższej okolicy – spod miejscowości Leskovac, Kruševac i z regionu Crna Gora na pograniczu z Macedonią. Znajomość formy *коцел* potwierdza słownik języka macedońskiego (RMJ I 359), poza tym podaje ją BER II 684 z pld.-zach. Bułgarii. Z kolei *коцѣл* występuje w rejonie miejscowości Kjustendił, Błagojewgrad i Samokow (BER l.c. i SNU XLIII 555). Ponadto BER l.c. notuje jeszcze formacje nieznane w materiałach OLA, jak *коцалѣ* spod Kjustendiłu oraz *коцалѣ* spod Sofii i Kjustendiłu oraz *коцалье* z pld.-zach. Bułgarii. Nazwy te nie mają ustalonej etymologii. Filipova-Bajrova 1969: 111 zakłada tu kontaminację dwóch nazw greckich: *κότσαλον* ‘kaczan kukurydzy’ i *κοτσίδα* ‘warkocz’, BER l.c. powołując się na S. Mladenowa, dopuszcza też możliwość rodzimych derywacji od podstawy **kosa* z dialektalnym przejściem *s > c*: **kocelb*, **kocalb* itd. Przyjmując tę drugą interpretację można tu dodać jeszcze odosobniony w OLA zapis *ko'cac* (**kocatjъ*) ‘warkocz’ z Kosowa (p. 84), potwierdzony przez RSHJ X 345 spod Prisztiny i spod miejscowości Kragujevac (*коцаћ*), a z materiałów spoza OLA jeszcze *коцак* (**kocakъ*) ‘warkocz’ m.in. spod Niszu w Serbii (RSHJ X 345) i spod Łomska w płn. Bułgarii (SNU XLI 459, BER VIII 108). Niezależnie od interpretacji etymologicznej ostatniej grupy wyrazów zestawienie zapisów w OLA z ich dawniejszymi poświadczeniami pokazuje, że mamy tu do czynienia z archaizmami dochowanymi w OLA już tylko szczątkowo.

Kilka nazw ‘warkocza’ w OLA jest motywowanych ‘splataniem’ włosów. Grupują się one w południowej Słowiańszczyźnie, natomiast na północy są zupełnie rzadkie. Znaczne różnicowanie słowotwórcze derywatów od **plesti* ‘pleść’ dowodzi niezbyt wielkiej ich dawności. Należy przypuszczać, że na południu weszły one na miejsce dawniejszych nazw związanych z rdzeniem **kosa*. Poszczególne derywaty od **plesti*, zarówno te częstsze, jak i rzadsze, mają wyraźne zasięgi terytorialne.

Dosyć szeroki zasięg ma **pletenica*, występująca na terenie Chorwacji, Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry i w niewielkiej części Serbii. Poza zwartym arealem zanotowano ją w p. 168 na terenie Rumunii oraz w dwóch punktach w zachodniej Macedonii (92, 95), a ponadto w formie pluralnej *plete'nici* w macedońskim p. 107 w Grecji. W RHSJ X 56 *pletènica* w znaczeniu ‘warkocz’ jest bogato poświadczona od XVII wieku: w dawnych słownikach, u pisarza dubrownickiego, w zbiorach pieśni chorwackich, bośniackich, czarnogórskich i (u Vuka) serbskich. Znacznie rzadziej znaczenie to jest reprezentowane w RSHKJ IV 468. Nazwę *плетеница* dla Macedonii potwierdza też RMJ II 182. Bułgarski słownik

etymologiczny przytacza *плетеница* ‘warkocz’ tylko z Kiczewa w Macedonii, ale RSBKE II 509 poświadcza ją cytatem z Włajkowa. W słownikach znajdujemy też słwn. *pleténica* w znaczeniu ‘warkocz’. Plet II 59 powołuje się tylko na XIX-wieczne słowniki słoweńsko-niemieckie. SSKJ III 635 zaś określa je jako przestarzałe (lase ima spletene v debelo *pleténico*). Może należy tu widzieć okresowy neologizm słownikarski przejęty z języka chorwackiego.

Derywat **pletěňka* (*ple^ltenka*), pl. **pletěňky* (*ple^ltenk’i*) w materiałach OLA występuje w sposób zwarty w dialektach macedońskich. Z kompleksem tym łączą się dwa punkty (108, 109) w Macedonii Egejskiej z postacią **pletin̄ka* (*ple^ltinka*). Drvošanov 2005: 17 wyrazów pochodnych od **plesti*, jak już wspomniałem, w znaczeniu ‘warkocz’ nie ma w ogóle. Wydaje się to wątpliwe. Na terenie Bułgarii nazwa **pletěňka* została zapisana tylko w jednym punkcie 134 (*ple^ltonka*), dosyć odległym od kompleksu macedońskiego. Natomiast Etymologiczny słownik bułgarski dokumentuje liczne występowanie nazwy *плетенка* (nieraz *плетѣка*, *плетянка*) ‘warkocz’ z całej zachodniej Bułgarii, a także z całego południa Bułgarii (BER V 345–346). Trudno powiedzieć, dlaczego w OLA w materiałach bułgarskich nie występuje częściej ta forma. Niezależnie, jako żywy typ słowotwórczy, **pletěňka* została zanotowana w kilku punktach na północy Słowiańszczyzny, por. brus. *pl’e^lc’ onka* (384, 390) oraz ros. *pl’a^lt’ onk’a* i *pl’i^lt’ onka* (811).

Obszerny areal tworzy bułgarska **plit̄ka*, utworzona od iteratywnej podstawy **plit-*. Występuje ona w całej niemal Bułgarii (por. też liczne lokalizacje w BER V 355) oraz w dwóch łączących się z tym kompleksem punktach Macedonii Egejskiej (850, 851). Ponadto zanotowano ją również w bułgarskim punkcie w Banacie (167). *Плитка* jest także bułgarską nazwą literacką ‘warkocza’ (RSBKE II 511, BTR⁴ 640). Nazwę *плитка* ‘warkocz’ jako dialektalną podaje też RMJ II 184, jednak w naszych materiałach z dialektów macedońskich w ogóle się nie pojawiła. Z kompleksem **plit̄ka* bezpośrednio sąsiaduje genetycznie deminutywna formacja **plitěňka*: na południu w trzech punktach Macedonii Egejskiej (110, 111, 113a), na północy w jednym punkcie w Dobrudży (131).

W zachodniej części północnej Bułgarii niewielki, ale zwarty, kompleks tworzy formacja **s̄plit̄ka* (*sp^llitka* – 114, 115, 116, 120, 124), łączy się z nim odosobniony punkt na południe od Sofii (122). Nazwę tę notują także słowniki bułgarskie: *сплѣтка* (RSBKE III 272, BTR⁴ 914). Strukturalnie bliski jest odosobniony w OLA serbski *splet* w p. 70, mający zresztą potwierdzenie w słownikach Vuka i Ivekovicia (RHSJ XVI 33, por. też RSHKJ V 933). W tym znaczeniu *splèt* ma również Słownik serbsko-chorwacko-polski V. Frančicia.

Zanotowany w OLA zupełnie sporadycznie koło Widina w płn. Bułgarii (p. 114) *ple^lnik* (**plet̄nik̄s*) ma według BER V 336–337 dosyć szeroki zasięg w zach. Bułgarii: okolice Sofii, m. Pirdop, Kopriwisztica, Panagiuriszte, Pazardżik. Podobnie bułg. *ple^ltuška* (**pletuška*), zapisana w OLA tylko w jednym punkcie koło Wracy (119), w BER V 344 ma lokalizacje w kilku miejscowościach koło

Wracy, a także dalej na wschód koło m. Tetewen, a ponadto na samym wschodzie Bułgarii koło m. Szumen.

Na północy wyraźny, choć stosunkowo niewielki, kompleks tworzy jedynie nazwa **pletень*, zanotowana głównie koło Wołogdy (600, 621, 623, 624, 646) oraz w jednym punkcie pod Kostromą (691). Jest to archaizm, który dawniej miał szerszy zasięg. Występował nie tylko pod Wołogdą, Kostromą i pobliskim Niżnim Nowogorodem, lecz także dalej na zachód koło Nowogrodu Wielkiego, na południe koło Riazania i na wschód aż poza siatkę OLA nad Wiatką, por. SRNG XXVII 122–125 (znaczenie 8.). Niewątpliwie niezależnie jako żywy derywat słowotwórczy powstał bułg. dial. *плетень* ‘kobiecy naturalny warkocz’, poświadczony w materiałach spoza OLA spod m. Smoljan w południowej Bułgarii (BER V 345–346).

Pozostałe derywaty związane z czasownikiem **plesti* oznaczające ‘warkocz’ są na północy Słowiańszczyzny zupełnie rzadkie, por. polski odosobniony *splo-tek* (**съплетькъ*) w p. 320, ukr. też odosobniona *pletin’a* (**pletynja*) w p. 469, ukr. *zaplitka* (**zaplěťka*) na Ukrainie Zakarpackiej (w p. 448 i 466) – z tych stron nazwę *заплітка* potwierdza też Hrinč II 81, natomiast SUM I 264 dla dial. *заплітка* podaje znaczenie ‘wstążka do warkocza’, wreszcie też odosobnione ros. *плѣ’тѣ’нѣ* (**pletěnyje*) w p. 646. Z materiałów spoza OLA można tu jeszcze dać *заплетек* ‘warkocz’ z Valaśka, podawany przez ČJA I 37.

Pod względem motywacyjnym bliska nazwom stanowiącym derywaty od **plesti* ‘pleść’ jest zanotowana w kilku rozproszonych punktach serbskich oraz w jednym czarnogórskim nazwa **vitica*: *vitica* – 53, 68, *vītica* – 73, *vitica* – 152. Została ona utworzona od czasownika **viti* ‘wić, zwijać’. Jak się zdaje, na terenie serbsko-chorwackim była ona szerzej znana. RHSJ XXI 41 podaje *vitica* w znaczeniu ‘warkocz’ już z XVI wieku z pism pisarza czakawskiego M. Marulicia, później głównie z utworów XIX-wiecznych pochodzących z różnych stron, m.in. z Czarnogóry i ze Sławonii. Materiały RSHJ II 671 i RSHKJ I 387–388 reprezentują głównie Serbię.

Wyraźny i ściśle ograniczony kompleks, wyznaczony na mapie za pomocą izoglosy, tworzy nazwa **kyta*. Notowano ją powszechnie w Słowenii (*kī.ta*, *kī.ta*, *kej.ta*, *čf.ta* itp.), w punktach słoweńskich na terenie Austrii i zachodnich Węgier (146, 147, 148, 149) oraz w zachodniej Chorwacji: na Istrii i wokół Zagrzebia (*kīta*). Nazwę tę poświadczają też słowniki. Słwn. *kīta* ‘warkocz’ znana jest od XVIII w., por. Plet I 399 i SSKJ II 321. Chorwacka *kīta* jest wyrazem gwarowym, występującym tylko na zachodzie kraju. RHSJ V 13–15 przytacza ją ze słowników (Belostenec – XVII w. i Voltidžija) oraz zamieszcza cytaty z pieśni z Istrii oraz z D. Nemanicia i F. Hefe. W ogóle jest to nazwa ogólnosłowiańska o pierwotnym znaczeniu ‘grono, pęk, wiązka’, ‘coś chwiejącego się’, por. Sławski SE II 177–178, Snoj 231, ESSJ XIII 279, Boryś SE 231–232. Znaczenie ‘warkocz’ wykształciło się na południowo-zachodniej peryferii Słowiańszczyzny. Natomiast zapisy *kita* (271) i *k’itka* (255) w Polsce w znaczeniu ‘warkocz’ należy uznać za przygodne.

Pozostałe nazwy rodzime tworzą na ogół niewielkie, jednak zazwyczaj dosyć zwarte kompleksy.

W Serbii na południe od Belgradu występuje nazwa *kika* (**kyka*), zapisana też w serbskim punkcie 151 na południu Węgier. Nazwa ta w różnych znaczeniach miała zasięg ogólnosłowiański, por. Skok II 79, Sławski SE II 134–136 s.v. *kiczka*, BER II 356–357. Znaczenie ‘warkocz’ na terenie serbsko-chorwackim ma charakter uroczysty (RHSJ IV 949, RSHJ IX 462, RSHKJ II 706). W OLA zanotowano ją także w znaczeniu ‘włosy’ w Sławonii, na północy Bośni i Hercegowiny oraz w dwóch punktach na terenie Rumunii, por. s. 133. Z nazwą **kyka* ‘warkocz’ łączy się sporadycznie zapisana *kěčka* z *e* kontynuującym *ь* (w p. 30), por. Skok II 79. *Kečka* w tym znaczeniu uważana jest za dialektalną, kajkowską (RHSJ IV 931, RSHJ IX 448, Skok l.c.). Występuje również w języku słoweńskim – *kěčka*, *kéčka* – głównie jednak jako ‘czupryna, włosy’ (Plet I 394), może jednak też oznaczać ‘warkocz’ (SSKJ II 310).

Nazwa *lelik* znana jest na Morawach. Jej zasięg dokładniej wyznacza ČJA I 37 (sporadycznie pojawia się też wariant *jelík*). Pochodzenie nazwy jest niejasne, zapewne stanowi derywat (**lelikъ*) od stczes. *lelěti sě* ‘falować, kołysać się’. Poświadczona jest w języku czeskim od początku XIX w. i określana jako morawska (Dobrovský – Jg II 290, Kott I 894, 922, VI 832, PS II 546, SSJČ I 1089). W słownikach można znaleźć również postać *lilík* ‘warkocz’ (GbSl II 254, Kott I 922, VI 865), jest to jednak chyba pomyłka, ponieważ lokalizacje biblijne oraz ekwiwalent łaciński *cincinnus* wskazują, że chodzi tu raczej o znaczenie ‘lok, kędzior’.

Zasięg zanotowanej w OLA z trzech rozproszonych punktów czeskich nazwy *culík* (176, 180, 194) dokładniej wyznacza ČJA I 37, głównie na terenie środkowych Czech. Została ona utworzona najpewniej od czasownika *culit* ‘skręcać, splatać’ (MachES-2, 90). W słownikach czeskich poświadczona jest od początku XIX wieku (u Dobrowskiego), por. Jg I 151–152, Kott I 150, PS I 279, SSJČ I 228.

Zanotowana w zachodniej Słowacji pod Trnavą (210) i Trenčinem (213) *kornica* ‘warkocz’ ma potwierdzenie z tych stron w SSN I 831 (okolice Trnawy, Hlohovca i Trenčina). Według informacji ustnej L⁷. Králíka można ją łączyć z rdzeniem *(s)*ker-* ‘splatać’, ale możliwe jest również nawiązanie do rum. *cornița* ‘rozek’ (por. łac. *cornu* ‘róg’).

Kilka nazw ‘warkocza’ stanowi przerośnięte użycie wyrazów oznaczających pierwotnie ‘ogon’. Nie chodzi tu o uczesanie w tzw. koński ogon (por. mac. *коњска опашка* – RMJ II 64 i bułg. *кoнcкa oпaшкa* – RBE X 597–602), chociaż podstawą przerośnięci mogły być również tego typu uczesania. Nazwy te mają różne motywacje semantyczne. Nie są zbyt częste. Należą tu: pol. **ogonь(kъ)*: *uogon*, ^u*ogun* (259) i ^u*ogunek* (321), czes. **ocasъ(kъ)*: *ocasek* – 202, *ocosek* – 203 (*ocásek* ‘warkocz’ przytacza Kott VII 35, jednak bez lokalizacji, natomiast Atlas słowacki – ASJ IV 212, 316 i SSN II 508 dają *ocas* oraz *ocásek*, *ocások* ‘warkocz’ z pld.-zach. Słowacji), czes. *mrđus* (204) – **mъrdusъ* od *mrdati* ‘machać, merdać’

(MachES-2, 379 – ČJA I 37 ma ponadto kilka obocznych form słowotwórczych o znaczeniu ‘warkocz’: *mrdús, mrcek, mrňás, myrdek*, a ASJ l.c. i SSN II 202 z pld.-zach. Słowacji *mrdos, mrdas i mrdus*), ślc. i ros. **χvostъ*: *χvost* – 211, 214 (potwierdza to SSN I 694 z Bytčy i Ilavy, a ASJ l.c. daje *χvost* i *χvostek* szerzej z pln.-zach. Słowacji), *χvos* – 602 (potwierdza to Dal IV 546), mac. *paška* (105, 106, 111, 112, 113) z **opaška*, którą łączy się z **paḡati* ‘wiąć’ (BER IV 897–898); serb. *opaška* ‘ogon’ we wschodniej Serbii koło Pirotu nad Niszawą przybrała znaczenie ‘warkocz’, ściślej ‘małe warkoczyki’ – RHSJ IX 28), łuz. *uopuś* (235, 236) i *opęše* pl. (236) – **opušb, *opyšb*, związane z **puchb* ‘puch’ (SSA II 56, Schuster-Šewc IV 1658 – łuz. *wopuś, wopyś* ‘ogon’ mają dawne poświadczenia sięgające XVI wieku) oraz pol. *kuper* – **kuprb* (322) o pierwotnym znaczeniu ‘koniec kości ogonowej’, ‘nasada ogona’ (por. Sławski SE III 377).

Również w kilku pożyczkach, jak *kurjuk, švanc* znaczenie ‘warkocz’ wykształciło się z pierwotnego ‘ogon’ (por. niżej).

Kilka nazw rodzimych zanotowano w OLA w znaczeniu ‘warkocz’ zupełnie sporadycznie. Nie są to jednak nazwy zupełnie przypadkowe, potwierdzają je bowiem w tym znaczeniu lub w zbliżonych znaczeniach materiały spoza OLA.

W zapisanej na Ukrainie Zakarpackiej nazwie *čulka, čulky* – **čelbka* (p. 484) znaczenie ‘warkocz’ jest wtórne. Werchratski podawał ją w znaczeniu ‘zakładane na głowę zaręczonej dziewczyny kartonowe kółko, owinięte wstążkami oraz ze wstążkami zwisającymi z tyłu’. W podobnym znaczeniu szeroko w gwarach polskich (Wielkopolska, Małopolska pln.-zach., Mazowsze i Podlasie) znane jest *czółko* ‘przybranie głowy kobiety w kształcie diademu, ozdobione wstążkami, kwiatami itp., nakładane przez panny na uroczyste okazje’ (Rembiszewska – SGPA V 163, por. też Moszyński KLS I 407–409). W gminie Zabłocie w pow. bielskim w tym znaczeniu zanotowano postać fonetycznie ukraińską *czilko* (Świeży 1958: 32).

Derywat **čelbka*, motywowany przez swoją podstawę **čelo* ‘czoło’, znany jest w gwarach wschodniosłowiańskich szerzej w znaczeniach bardziej zbliżonych do ‘warkocza’, por. ukr. *чівка* ‘grzywka, pasmo włosów zwisające nad czołem’ (Hrinč IV 465, SUM XI 339), ros. *чёлка* ‘część grzywy konia między uszami’ (Dal IV 587–588).

Użyty w znaczeniu ‘warkocz’ serb. *ve^lnac* – **věňbь* (87) też jest wtórny. Zazwyczaj oznacza ‘warkocz ułożony w kształcie wieńca na głowie kobiety’, por. *vijenac* w RHSJ XX 866 (przykłady pod punktem ee), w RSHJ II 507–510 (znaczenie 11), RSHKJ I 351 (znaczenie 5).

Efemeryczna *kuk^lsa* ‘warkocz’ spod Briańska (p. 811) ma potwierdzenia w materiałach spoza OLA jednakże w innych znaczeniach: ‘włosy upięte w kok’, ‘warkocz ułożony w kok’, por. ros. dial. *кúкса* w tym znaczeniu właśnie spod Briańska oraz spod Smoleńska (SRNG XVI 44), brus. *кúкса* ‘ts.’ (ESBM V 151, TSBM II 751), ukr. *кúкса* ‘ts.’ (ESUM III 130), pol. dial. *kucyk, kucek*. Łączy się zapewne z wyrazem **kuča* ‘kupa, gromada’, ‘pukiel włosów’ (Sławski SE III 301, s.v. *kuc* 2), skontaminowanym z **kosa* (ESUM l.c.). Według ESBM l.c.

natomiast jest rezultatem skrzyżowania wyrazu *kukla* ‘pęczek wyczesanego lnu’ i *kuksa* ‘kikut’.

Zapisy nazw od rdzenia **vol-* właściwie należy traktować jako brak odpowiedzi na zadane pytanie: mac. *włoska* – **volśbka*? (p. 99), pol. *włos* – **volśb* (325), ukr. *wołos* – **volśb*, pl. *wolośa*, *wolośyny* – **volśiny* (493), ukr. *wołos*, *wołos’a* – **volśbja* (508), ros. *wołos* (627, 634). Dziwne, że notowano je zazwyczaj jako nazwy wyłączne (jedynie w ostatnim punkcie obok *kośa*).

Warto jeszcze zwrócić uwagę na sporadyczną nazwę ‘warkocza’ występującą w Atlasie słowackim *vokofica* koło Žiliny (ASJ IV 212, 316).

Przechodząc do omówienia zapożyczonych nazw ‘warkocza’ zaczynam od zajmującego w OLA znaczny obszar wyrazu **vľrkočb*, którego etymologia nie jest w pełni wyjaśniona. Najpierw przedstawię jego zasięg terenowy na podstawie materiałów Atlasu ogólnosłowiańskiego, konfrontując go z wcześniejszymi ustaleniami uwzględniającymi języki literackie. W OLA tworzy on wyróżniający się wyraźnie kompleks obejmujący Polskę i Słowację oraz dwa graniczące ze Słowacją punkty czeskie (205, 207). Wschodni zasięg nazwy **vľrkočb* pokrywa się mniej więcej ze wschodnią granicą Polski (na wschodzie nie zanotowano go jedynie w p. 287, 298 i 326) i Słowacji (poza jej granicę wykracza jedynie p. 465 na Ukrainie Zakarpackiej). Poza tym zanotowano *vrkoč* w dwóch punktach na zachodzie Czech (178, 183). Dokładniej jego zasięg na terenie czeskim podaje ČJA I 37. Okazuje się, że tworzy on tam dwa zwarte skupiska wyznaczone izoglosami: niewielkie na pograniczu czesko-polskim oraz dosyć rozległe w pld.-zach. Czechach. W obu skupiskach, a zwłaszcza w tym drugim, *vrkoč* często występuje obocznie z nazwą *cop*. Poza tym znajdujemy na mapie *vrkoč* w kilku rozproszonych punktach (pominiętych w ČJA zarówno w wykazie materiału, jak i w komentarzu): w dwóch koło Pilzna w zachodnich Czechach, trzech koło Jablonca i Semil w północnych Czechach oraz w jednym koło Uherskiego Hradiště na wschodnich Morawach. Biorąc pod uwagę fakt, że *cop* właściwie na terenie całego kraju jest nazwą innowacyjną, szerzącą się kosztem innych nazw (por. ČJA I, s. 126), należy założyć, że wyparł on częściowo także *vrkoč*. Poza tym w języku czeskim *vrkoč* występuje w wielu różnorodnych znaczeniach sprowadzających się do ogólniejszego ‘coś splecionego w kształcie warkocza’, jak ‘wiązka cebuli, czosnku’, ‘rodzaj pieczywa’ itp. (Jg V 188, Kott IV 831, PS VI 1171, SSJČ IV 156), ‘włókna lnu owinięte kolorowym jedwabiem wplatane do warkocza panny młodej i układane na jej głowie w kształcie wieńca’ (Bartoš, MachES-2, 700), ‘upleciony z ciasta wieniec, położony na misce z wbitymi w ciasto patyczkami połączonymi u góry wstążeczką’ pod Náchodem, (*Mikulašský*) *vrkoč* ‘choinka’ w dawnym dialekcie czeskim pod Kudową (Siatkowski DCK II 66–67). Wszystko to pośrednio wskazuje na dawniejszą szerszą znajomość w dialektach czeskich wyrazu *vrkoč* w znaczeniu ‘warkocz’.

Należy zwrócić uwagę, że we wschodniej Słowacji w wyrazie tym szerzej niż zwykle występuje charakterystyczny dla języka polskiego kontynuant *-ar-* na

miejsu *r* zgłoskotwórczego – *varkoć* (dokładniej zasięg tej postaci na omawianym terenie wyznacza Atlas słowacki – ASJ IV 212, 316), podobnie w ukraińskim p. 465 *var¹kuč*, co MachES-2, 700 przypisuje wpływowi języka polskiego. Zapis *vrkvaš* w p. 225 tłumaczy się rozwojem rodzimym, przejście *č* w *š* jest typowe dla dialektów gemerskich, a połączenie *-va-* powstało zapewne w ten sposób, że po wydłużeniu *o* w *ō* zaszła zmiana gemerska *ō* > *uo* > *ua* > *va* (pełniejszy zestaw postaci gemerskich z *-š* podaje ASJ IV 212).

Materiały ze źródeł pisanych dotyczące wyrazu **vľrkoč* były przedstawiane przy wcześniejszych jego objaśnieniach etymologicznych. Po pewnych uzupełnieniach wyglądają one następująco. W języku polskim *warkocz* ‘splecione długie włosy’ poświadczony jest od 1398 roku (SSTp X 44). Podobnie dawny jest on również w języku czeskim. Najstarsze dochowane poświadczenie wyrazu *vrkoč* pochodzi z Pasjonau muzealnego z ok. 1350–1380 roku, poza tym w kartotece Słownika staroczeskiego jest jeszcze 14 dalszych przykładów użycia tego wyrazu z XIV–XV wieku (informacja dra Borisa Lehečki). Jg V 188 oraz Kott IV 831 notują *vrkoč* ‘warkocz’ od początku XVI wieku (B. Bilejovský 1518, V. Rváčovský, A. Velešlavín i in.). W języku słowackim *vrkoč* ‘warkocz’ poświadczony jest od 1629 r. (HSSJ VI 448 – notowano też formę fonetycznie polską *varkoč*). Ze słowackiego został zapożyczony do języka węgierskiego jako *varkocs* na początku XIX wieku (też w postaciach *brėkocs*, *verkocs*, *vrėkocs*), gdzie stanowi także nazwę pasma górskiego (MNTES III 1093).

Ze wschodniej Słowiańszczyzny przytacza się strus. *вѣркочь* = *воркочь* z dopisku na marginesie do tekstu biblijnego Ezech XVI 10 (SrezMat I 400). Późniejszy SRJ XI–XVII nazwy tej jednak nie przytacza. Słownik ten cytowanego przez Srezniewskiego źródła tj. wypisów z rękopisu Upyra Lichego (Упыря Лихого) w ogóle nie uwzględnia. Według informacji Ž.Ž. Varbot przykład ten był opuszczony przez pomyłkę i będzie uwzględniony w uzupełnieniach. Chodzi jednak o zabytek pochodzący zapewne z XVI w.

Sporadyczne zapisy stukr. *варкочь* z 1582 r. z tłumaczenia Kroniki Strykowskiego (skręcane warkocze służyły pannom jako powrozy do wieszania się na drzewach – SUM XVI–XVII, t. III 179) i z innej kroniki późniejszej (skręcane warkocze użyto jako cięciwy – Tymčenko I 84) i stbrus. *варкочь* w tłumaczeniu z początku XVII w. Kroniki M. Bielskiego (HSBM III 4) są oczywistymi polonizmami. W tej sytuacji przy tak ostrej granicy zasięgu wyrazu **vľrkoč* w gwarach wzdłuż zachodniej granicy Polski i Słowacji informacja Vasmera ESRJ I 351 o znajomości ros. *воркочь* w gwarach rosyjskich (SRNG V 101) powołuje się jedynie na Vasmera) staje się wątpliwa.

Na południu Słowiańszczyzny **vľrkoč* znany jest tylko z terenu serbsko-chorwackiego i to jedynie w znaczeniu wtórnym. RHSJ XXI 519 cytując słowniki Vuka i Ivekovicia przytacza *vrkoč* ‘modniš, strojniš’, *vrkóčiti se* ‘stroić się, elegantować się’ i *vrkóćeće* ‘strojenie się’, natomiast RSHJ III 62 popiera te wyrazy przykładami z różnych źródeł XIX–XX wieku (por. też RSHKJ I 437).

Wspomniane znaczenie mogło się wykształcić z pierwotnego ‘warkocz’ (> ‘coś, co ozdabia’ > ‘ktoś, kto się stroi, zdobi’), jednakże wbrew Borysiowi SE 678 dla sch. nazwy *vřkoč* ‘warkocz’ poświadczenia chyba brak. Podstawę dla przyjęcia tego znaczenia na gruncie serbsko-chorwackim mogło stanowić przypuszczenie Miklosicha (Skok III 628), że hipotetyczny sch. derywat **vrkočica* ‘warkocz’ w wyniku metatezy przekształcił się na *kovrčica* (chodzi tu raczej o pożyczkę turecką, por. niżej).

Wyraz nie ma ustalonej etymologii. Stachowski 1998: 379–389 przyjął pożyczkę tur. **vårkáč* z pratur. **örküč* ‘coś splecionego, warkocz’ od *ör* ‘pleść, splatać’ z przyrostkiem *-küč*. Wyraz ten miał być przejęty z któregoś z języków tureckich znad Wołgi (autor przedstawia też podobne derywaty z *ör* ‘pleść, splatać’ z różnymi sufiksami z języków tureckich – s. 383) do języka rosyjskiego, skąd upowszechnił się w wielu językach słowiańskich. Formacja turecka wykazuje analogię do podobnie motywowanych nazw południowsłowiańskich typu *pletenica* ‘warkocz’ (na terenie Rosji wchodziłby w grę **pletěň*, por. wyżej). Za tą etymologią opowiedział się także Boryś SE 678. Pewne wątpliwości budzi fakt, że na przyjmowanym przez Stachowskiego terenie kontaktowym wyraz ten nie występuje, a odosobniony przykład staroruski, jak wspomniałem, jest stosunkowo późny. Nie można więc jeszcze całkowicie wykluczyć podejmowanych prób wyjaśnienia nazwy **vřkoč* na gruncie rodzimym. Ciekawą taką próbę podała Varbot 1978: 31, 1994: 53–57 (por. sufiks *-oč* w psł. **blъvočь*, **laskočь*, sch. *glâvoč* – SP I 103) od czasowników **vřčati*/**vřčati*, **vřkati*/**vřkati* ‘czesać (len)’, ‘skręcać, zwijać’, ‘zginać’.

Bezsporne pożyczki tureckie są w OLA niezbyt liczne i mają dosyć ograniczone zasięgi na południu Słowiańszczyzny. Dawniej były one jednak szerzej znane. Należy wymienić tu:

– *kırjuk* (**kurjukъ*) zapisany w rozproszonych punktach: w Wojwodinie (54, 55) oraz na terenie Grecji (112) z tur. *kuyruk* (Škaljić 422, Skok II 243) jest bogato potwierdzony, też w postaci *kujruk*, w słownikach z rozleglejszych terenów, m.in. z Czarnogóry, Bośni i Hercegowiny, zwłaszcza w podstawowym dla tego wyrazu znaczeniu ‘ogon’ (RHSJ V 815, RSHJ X 773, RSHKJ III 136) oraz z Macedonii (Jašar-Nasteva 2001: 96, 198);

– *pěrci.n* (**perčĩnъ*) zapisany sporadycznie w Wojwodinie (54) z tur. *perçem* (Škaljić 515, Skok II 638, BER V 183–184) ma szerokie nawiązania w południowej Słowiańszczyźnie, por. (przeważnie przestarzałe) sch. *pěrcin* (RHSJ IX 781–782, RSHKJ IV 395), mac. *перчин* (RMJ II 155), bułg. *перчѐм* (RSBKE II 483), głównie w znaczeniach ‘warkocz na czubku lub z tyłu głowy’, ‘opadająca grzywka lub kosmyk włosów’ – u mężczyzn;

– *ko¹vrci* (**kovrci*) zapisany w jednym punkcie na terenie północno-wschodniej Serbii (88) z tur. *kıvrık* (Škaljić 417, Skok II 172–173) ma liczne poświadczenia w słownikach w postaciach bezpośrednio nawiązujących do wzoru tureckiego, jak *kovrdžak*, *kovrdžik* oraz w bardziej dostosowanych do słowiańskiego systemu

morfologicznego, jak *kovrdža*, *kovrca*, *kovrdžica*, *kovrčica*, jednakże w znaczeniach nieco innych, jak ‘kosmyk, lok (kędzierzawych) włosów’ (np. w Sremie), ‘okrągła czapka noszona przez mężczyzn’ itp., m.in. w słowniku Vuka (RHSJ V 413, RSHJ IX 703–705, RSHKJ II 765);

– *šivet* (**šivetъ*) zapisany w serbskim p. 86 z tur. *şive* ‘ozdoba na warkocz’ (Škaljić 591) poświadczony jest w słownikach z pieśni chorwackich, poza tym *šivka* w Serbii w okolicy Leskovca oraz *šive* n., pl. *šiveta* w Serbii i Bośni w znaczeniach ‘małe warkoczyki połączone w jeden duży’ lub ‘warkocze ozdobione małymi monetami’, ‘ozdoby wpłatanie w warkocze’ (RHSJ XVII 643, 644, RSHKJ VI 952);

– *pŕcli* (od **pŕcelъ*) zanotowano koło m. Weles w Macedonii (100) z tur. *pürçek*, *pürçük* mają dawne poświadczenia z tych stron w znaczeniu ‘sztuczny warkocz z wełny ozdobiony naszytymi srebrnymi monetami i koralikami’, który doczepiany do naturalnego warkocza sięgał często aż do pięt (BER VI 110 – występuje też u Gerowa IV: *пръцель*);

– *rub* (**rubъ*) zanotowany w Bułgarii (p. 117) z arab. *rubū* przez tur. *rup*, *rubu* jest zapewne nazwą o przeniesionym znaczeniu z bułg. *руп* ‘stara, drobna moneta’ (BER VI 345).

Materiały OLA pokazują, że znajomość przedstawionych pożyczek tureckich uległa znacznemu osłabieniu.

Pożyczek niemieckich dla ‘warkocza’ w OLA jest kilka. Najszerzej znany jest *cop* (z niem. dial. *zopp* ‘Zopf’, por. MachES-2, 89) i jego derywaty. Nazwę *cop* zanotowano w OLA na Łużycach, na całym niemal terytorium czeskim oraz w trzech punktach zachodniosłowackich (208, 209, 213 – dokładniej zasięg tej nazwy w zach. Słowacji wyznacza Atlas słowacki – ASJ IV 212, 316, por. też SSN I 218–219). W materiałach OLA brak go z płn.-wsch. Czech oraz ze znacznej części wschodnich Moraw. W kilku punktach występuje, często obocznie z *cop*, genetycznie augmentatywny derywat *copan*, *copa:n*, a w p. 176 deminutywny *copa:nek*. Dokładniej zasięg nazwy *cop* i jego derywatów na terenie czeskim przedstawia ČJA I 37. Jako nazwa innowacyjna, zgodna z językiem literackim, *cop* poświadczony jest tam w całych Czechach, w zachodniej połowie Moraw (tu zazwyczaj w postaci *cup* przejętej z dialektów austriackich) oraz na Śląsku, sporadycznie jednak, często obok innych nazw, także na pozostałym terenie kraju, przy czym powszechnie w miastach. Znaczny zasięg mają formy *copán*, *copan*, koncentrujące się głównie na południu dialektów środkowoczeskich i w części dialektów południowoczeskich.

W materiałach OLA sporadycznie zanotowano też nawiązującą do omawianej pożyczki formę *copa:š* (w p. 41), przejętą za pośrednictwem węgierskim.

Pożyczka **copъ* ‘warkocz’ i niektóre derywaty mają dawne poświadczenia w omawianych językach. Dla języka czeskiego Jg I 246 podaje *cop* ‘warkocz’ i dem. *cûpek*, *copek*, powołując się na pochodzący z początku XIX wieku słownik Dobrowskiego, Kott I 145, V 1143 ma *cop*, dem. *cûpek*, *copek* oraz *copan*

‘długi warkocz’ i dem. *copánek*, PS I 271 i SSJČ I 222 notują *cop*, *copan*, *copánek* i wiele dalszych derywatów, również w znaczeniach przenośnych. W języku słowackim *cop* ‘warkocz’ i dem. *copok* pochodzą z XVIII wieku. Obecnie slc. *cop* ‘warkocz’ jest wyrazem gwarowym, właściwym dialektom zachodniosłowackim (SSJ I 178, SSN I 218). Dzisiejsze słowniki łużyckie wprowadzają tego wyrazu w ogóle nie znają, ale Bielfeldt DLO 117 podawał łuż. *cop* ‘warkocz’ (uznając go za pożyczkę z niemieckich dialektów górnosaksońskich) od informatorce z m. Neschwitz 12 km na płn.-zach. od Budziszyna. Poza tym zespół łużycki w OLA jako literacką nazwę dolnołużycką ‘warkocza’ podał właśnie postać *cop*. W XVIII w. z niemieckiego została zapożyczona, dziś powszechna w języku węgierskim, nazwa ‘warkocza’ *copf* (pierwsze poświadczenie z 1769 r.), od której dawno utworzono przym. *copfos* ‘mający warkocz’ (MNTES I 456–457), który stał się podstawą wspomnianej wyżej pożyczki chorwackiej *copaš*. Poza tym Vuk podawał z Wojwodiny przejęty zapewne bezpośrednio z języka niemieckiego *cof* ‘warkocz’ (RHSJ I 818, RSHKJ VI 811 – por. też Skok I 271). Wszystkie te pożyczki tworzą właściwie jeden zwarty kompleks.

Ze względu na geografie za niezależne pożyczki niem. *Zopf* należy uznać występujące w dialektach północnej Polski (Kaszuby, Pomorze, Warmia, Mazury) formy: *cop* ‘warkocz’, ‘warkocz upięty na tyle głowy, kok’ oraz *copa*, *copka* ‘warkocz’ u Słowińców (SGPA IV 508).

Należy jeszcze wspomnieć o dawnej nazwie polskiej *harcap* (u Mickiewicza błędnie *harcab*), *harcop*, sporadycznie zupełnie z niemiecka *harcopf* (niem. *Haarzopf*) – u Żeromskiego i u J. Rogosza, która oznaczała ‘warkocz peruki noszonej w XVIII w. przez mężczyzn’ oraz ‘warkocz żołnierzy niektórych armii europejskich w drugiej połowie XVIII w., mający chronić kark przed skutkiem uderzenia’ (SWil I 393, SW II 16, SJPD III 26–27 i inni, por. też. Bańkowski SE I 519). W gwarach polskich jest to wyraz zapewne nieznany, skoro nie ma go w SGPK, ani w kartotece SGPA. Natomiast ČJA I 37 (s. 126) podaje *horcop* w znaczeniu ‘warkocz’ z terenu na zachód od Opawy.

W płn.-wsch. Czechach wyraźny kompleks stanowi wywodzący się z niem. *ruĭik*, w materiałach OLA nawet tu wyłączny, jedynie w najdalej na południe wysuniętym punkcie 195 występuje obok nazwy *cop*. Dokładniej zasięg nazwy *ruĭik* wyznacza ČJA I 37. Okazuje się, że często obocznie na tym terenie notowano również *cop*, a na samej północy też *vrkoč*. Jest to najpewniej zapożyczenie niem. *Rolle* rozszerzone o czeski sufix *-ik*. Koło samego Brna i w pasie na północ od Brna zapisano w ČJA postać *relík*, stanowiącą zapewne kontaminację wyrazu *ruĭik* z sąsiadującą nazwą *leĭik*. Pożyczka *ruĭik* poświadczona jest w języku czeskim od początku XIX wieku (Jg III 957 z powołaniem się na słownik Dobrowskiego), dziś jest to wyraz przestarzały, ale miał on dosyć liczne poświadczenia w literaturze: A. Stašek, J. Zeyer, A. Jirásek, T. Nováková, w zbiorach pieśni K.J. Erbeny, por. Kott III 216, PS IV/2, 1070, SSJČ III 198.

Poświadczony w OLA zupełnie sporadycznie *švanc* ‘warkocz’ w Wielkopolsce (254) z niem. *Schwanz* ‘ogon’ nawiązuje do częstych przykładów przenośnego użycia nazw oznaczających ‘ogon’ na ‘warkocz’ (por. wyżej).

Ze względu na geografę zapewne obcego pochodzenia są odosobnione nazwy: *tup* na terenie południowych Włoch (44a) oraz *cu^lcuda* na terenie Turcji przy granicy z Bułgarią (853). Ich źródła nie potrafię określić.

Rozpatrzenie materiałów z badań terenowych do Atlasu ogólnosłowiańskiego w zestawieniu z dawniejszymi materiałami gwarowymi i pochodzącymi z różnego typu źródeł historycznych pozwoliło na uchwycenie dynamiki rozwojowej omawianego słownictwa: na wskazanie ustalania się pewnych nazw spośród wcześniejszych dubletów konkurencyjnych i na określenie wielu nazw efemerycznych, głównie jako reliktywów wyrazów o pierwotnie szerszych, choć ograniczonych zasięgach terytorialnych. Granice poszczególnych arealów są zazwyczaj dosyć ostre, przy występowaniu w pewnych enklawach na terenach sąsiednich, a nieraz i bardziej odległych. Wyraźnie na tym tle zarysowuje się znaczne przemieszanie nazw ‘warkocza’ na terenie czeskim (zwłaszcza przy uwzględnieniu bardziej dokładnych materiałów ČJA), pokazujące ciągle żywą konkurencję nazw rodzimych i obcych przy wyraźnym dominowaniu jednej z nazw (**copъ*) na całym terenie.

Por. Siatkowski 2008a: 8–24.

ŁYDKA

Nazwy ‘łydki’ były przedstawiane w wielu opracowaniach: w atlasach narodowych: polskim MAGP IX (1966) 419, białoruskim LAB III (1996) 91, s. 50, łużyckim SSA VI (1978) 44, s. 124–125, w atlasach regionalnych: Kielecczyzny – Dejna AtlKiel V (1966), 597 i Mazowska – AGM VIII (1987) 393, s. 114–118, a także w obszernej rozprawie K. Zierhoffera (1963: 5–51).

Zestawienie materiałów OLA z wyżej wymienionymi opracowaniami wprowadza znaczne uzupełnienia do już i tak bogatego zbioru słownictwa dotyczącego ‘łydki’ oraz pozwala na uchwycenie jego zmian, zwłaszcza przy uwzględnieniu słowników podających materiały historyczne. Materiały OLA wnoszą tu wiele nowego.

Nazwy ‘łydki’ wykazują znaczne zróżnicowanie terytorialne, zgromadzono niemal 150 nazw.

Dzięki zastosowaniu na załączonej mapie nr 13 różnych technik prezentowania materiału udało się wskazać zarówno obszerne zasięgi pewnych nazw oznaczonych płaszczyznowo za pomocą szrafury, jak i ograniczonych zasięgów lokalnych nazw oznaczonych punktowo za pomocą osobnych znaków. Nazwy o szerokich zasięgach mają nieraz enklawy nie tylko na terenach sąsiadujących, lecz także na bardziej odległych. Materiały spoza OLA pokazują, że często są to relikty nazw zajmujących dawniej znacznie obszerniejsze terytoria. Wcześniej zapewne ich przemieszanie było jeszcze większe, a dopiero z czasem utworzyły się bardziej zwarte kompleksy z dominacją pewnych nazw.

Bogate słownictwo dotyczące ‘łydki’ przedstawiam w kolejności zależnej od szerokości jego zasięgów: najpierw omawiam nazwy powszechniejsze, a następnie nazwy charakteryzujące się podobną motywacją nazwotwórczą. W tak wyodrębnionych grupach uwzględniam także derywaty od prezentowanych rdzeni, uzupełniając je współrzedzennymi nazwami występującymi w materiałach spoza OLA. Podaję też przegląd licznych rodzimych nazw sporadycznych. Na końcu zaś umieszczam również dosyć częste, ale mające ograniczone zasięgi terytorialne, nazwy pochodzenia obcego. Dla ułatwienia porównania staram się przestrzegać kolejności omawiania poszczególnych nazw, jak we wspomnianej rozprawie K. Zierhoffera. W tym układzie przytaczam też nazwy z innych opracowań.

Na mapach ‘łydki’, nawet sporządzonych w zbliżonym czasie, widoczne są znaczne różnice w zasięgach poszczególnych nazw. W opracowaniach o gęstszej siatce punktów obserwujemy uściślenie tych zasięgów, pojawia się też wiele nazw niezarejestrowanych w opracowaniach dysponujących rzadszą siatką punktów. Nieraz występują różnice pozornie niezrozumiałe, będące zapewne wynikiem uchwycenia innych nazw synonimicznych, często różniących się zabarwieniem stylistycznym. Zaskakujące są różnice między nazwami ‘łydki’ w narodowym atlasie białoruskim a dostarczonymi przez ten sam zespół materiałami dla OLA.

Ważne jest samo sformułowanie pytania o ‘łydkę’ w kwestionariuszu. W OLA dotyczyło ono wyrażnie „mięśnia podudzia (części nogi między kolaniem a stopą)”, co powinno zapobiec myleniu ‘łydki’ z ‘golenią’.

I. Nazwy związane z rdzeniem *lystъ* (<**lyt-ъ*), **lysta*, **lysto*

Powstały one zapewne, jak dowodzi H. Schuster-Šewc 1963: 176–179 w wyniku uproszczenia pierwotnego rdzenia **glyd-*, **glyt-* wskazującego na ‘wypukłość’, por. ESSJ XVII 43–44, ESJS VIII 445–446 (z dalszą literaturą). Słowniki etymologiczne odnotowują te wyrazy zarówno w znaczeniu ‘łydka’, jak i ‘goleń’. Ja staram się tu koncentrować jedynie na znaczeniu ‘łydka’, ale nie jest to zawsze możliwe.

Forma męska **lystъ* zajmuje w OLA zwarty teren obejmujący całą niemal Chorwację i Serbię (w p. 54 zapisano nazwę opisową *li:st od nóge*) oraz p. 169 na terenie Rumunii. Nie zanotowano jej jedynie w płn.-zach. skrawku Chorwacji i w pld.-wsch. części Serbii. Poza tym **lystъ* występuje wyspowo w punkcie chorwackim na południu Włoch (44a), w Macedonii (*lis* – 97, 98, 103; u Drvošanova 2005: 154, m. 20 głównie na zachodzie koło Kiczewa i Strugi, poza tym na wschodzie koło Berowa, a pod Sołuniem *листу*), w punkcie serbskim na Węgrzech pod Budapesztem (152) i na Słowacji (217). Sporadycznie zanotowano formę z końcówą spółgłoską miękką – **lystъ*: *lisc* f. w p. 214 na Słowacji oraz *lyst* na Ukrainie Zakarpackiej (448).

Rzadsza forma żeńska **lysta*, oznaczona punktowo, pojawia się w rozproszeniu w Polsce, tworząc wysepki koło Przasnysza (272), zwłaszcza zaś koło Kielc (293, 303, 304) i w południowo-wschodniej Polsce (313, 317, 320, 321, 322, 325) oraz we wschodniej Słowacji (228, 231, 232, 233) i w słowackim punkcie 156 na terenie Węgier.

Inne formy współrdzenne notowano w OLA rzadko. Są to **lystanjъkъ* w płn.-zach. Chorwacji (*lista:ńek* – 28, *l'istą:ńek* – 29, *lis'tą:ńek* – 30, *lis'tą:ńek* – 32, *listá:ńak* – 36) i w punkcie słoweńskim (*lis'tajnk* – 17), **lystъka* na południowych Morawach (*ly:stka* – 205) i na Ukrainie Zakarpackiej (*lystka* – 427, 448),

zupełnie sporadycznie na Słowacji **lystbje* koło Czacy (*listġe* – 215) i **lystbva* koło Dolnego Kubína (*listva* – 216).

Materiały spoza OLA pokazują, że **lystb*, **lysta* i pochodne były znane w Słowiańszczyźnie, zwłaszcza w przeszłości, znacznie szerzej.

Podobnie jak i w OLA, **lystb* najpowszechniej występuje na obszarze serbsko-chorwackim: **lystb*, **listb* poświadczony jest z tego terenu w Lexikonie Miklosicha (Zierhoffer 1963: 7), później sch. *list* notowany jest od XVI w. – u M. Vetrancicia i F. Vrančicia (RHSJ VI 113, por. też RSHJ XI 484). Rzadki w OLA mac. *list* na podstawie ustnej informacji J. Ruska podawał już Sławski SE V 428–429 (por. też ESSJ XVII 43), wymienia też śrbułg. *lystb*, pl. *lystove*.

Występujący w OLA sporadycznie pod Púchovem **lystb* f. potwierdza słowacki słownik gwarowy spod Žiliny (*lisc*), Ružomberka (*l'ist*) i spod położonej na południu Krupiny (*lest*'), określając go jednak jako męski. Poza tym w słowniku tym jest kilka poświadczeń na **lystb* z twardym zakończeniem z płn.-zach. Słowacji (Namiestowo, Trstená, Dolný Kubín, Žilina, Martin, Ilava) oraz spod Bardiejowa (SSN II 102–103). Kott VI 908 przytacza *lyst* m. 'łydka' jako nazwę słowacką, cytując M.M. Hodžę.

Formy **lystb* w materiałach OLA z terenu Polski nie ma w ogóle. Wyraz ten jest jednak gwarom polskim znany, choć notowany jest niezwykle rzadko: Zierhoffer 1963: 25 podaje *lyst* 'łydka' z Poznańskiego spod Chodzieży (uważając ją tu za podejrzaną) i dwa razy spod Mrągowa (z Lipowa i z Grabowca, przy czym w tej drugiej miejscowości w znaczeniu 'kość w nodze'), MAGP IX 419, s. 50–51 *lyst* ma właśnie z Lipowa pod Mrągowem. SOWM IV 84 przytacza, zapewne po raz trzeci, ten sam przykład z Lipowa, dodaje poza tym dalsze poświadczenie spod Szczyna.

Dawniej *lyst* 'łydka' był dobrze znany w języku polskim. Szczegółowy przegląd jego historii dał Zierhoffer 1963: 33–41. *Lyst* jest poświadczony od początku XV w. z Wielkopolski, Łęczyckiego i z Małopolski (SStp IV 134), w XVI w. z Wielkopolski, Pomorza, Mazowsza, Sieradzkiego i ze Śląska (SP XVI, t. XII, 634–635), w XVII–XVIII w. z Małopolski, Mazowsza, Wielkopolski i Śląska. Pod koniec XVIII w. i na początku XIX w. był to już wyraz przestarzały (por. też SW II 832). Zdaniem Zierhoffera 1963: 40–41 w Wielkopolsce wyraz ten pierwotnie nie był znany, a przykłady jego występowania na tym terenie były spowodowane wpływami ponaddialektalnymi.

Na wschodzie Słowiańszczyzny **lystb* miał znaczenie 'goleń', por. strus. *лыст* 'goleń' w SDRJ IV 443. Znaczenie 'łydka' pojawia się, jak się zdaje, wyjątkowo u Pamby Beryndy (1627, drugie wydanie 1653), por. *лысть* w SrezMat II 63 pod hasłem *лытка*. Zapis w OLA *lyst* z punktu ukraińskiego (448) potwierdza ESBM VI 82 s. v. *лыцяги* właśnie z Ukrainy Zakarpackiej.

Występowanie formy żeńskiej *lysta* 'łydka' w gwarach polskich podawał dokładniej już Zierhoffer 1963: 24: na wschodzie Śląska, w pld. części dawnych ziem sieradzkiej i wieluńskiej, na Mazowszu pod Ostrołęką, na Mazurach pod

polskich na zachód od Jasła i w przekształconej postaci *łyzwa* (udźwięcznienie i uproszczenie grupy spółgłoskowej) pod Radomiem (AJPP m. 252, Zierhoffer 1963: 25, MAGP IX 419, s. 51, por. też Sławski SE V 430).

Z literatury znane są jeszcze inne formacje od rdzenia **lyst-* o znaczeniu ‘łydka’, które nie pojawiły się w materiałach OLA.

Z dialektów polskich zapisano nazwy *łystówka* pod Kozienicami i pod Radomiem oraz *łystawka* pod Mińskiem Mazowieckim (Zierhoffer 1963: 25, MAGP IX 419, Dejna AtlKiel V m. 597). SGPK III 88 przytacza z Żeliszewa pod Siedlcami *łyśnie* (z pierwotnej liczby podwójnej **lystnĕ*, por. też Sławski SE V 436–437), a MAGP IX 419 wyjątkowo *łyścianka* ‘łydka’ z Suchowoli pod Zamościem. O hipotetycznie szerszym dawniej występowaniu formacji *łyścianki*, *łystcianki*, *łyścianki* oraz *łyścian*, *łystcian* w znaczeniu ‘łydka’ świadczą ich poświadczenia w znaczeniu ‘rodzaj pończoch, kamaszy okrywających łydkę’, ‘obuwie na łydki’ (Knapski, Troc, Linde, SWil, Dudziński, Włodek, Staszic, Mrongowiusz), por. Zierhoffer 1963: 39, Sławski SE V 436.

Derywat z sufiksem *-ęg* z Białorusi podaje Scjacko – *лы́сцягі* ‘łydki’, por. ESBM VI 82.

II. Nazwy **lytka* (**lydka*), **lytko* (**lydko*) i pochodne

Forma **lytka* (**lydka*) oznaczona szrafurą pionową tworzy rozległy kompleks obejmujący Polskę, Białoruś i Ukrainę. Poza tym występuje w gwarałach rosyjskich, w Czechach, w gwarałach słowiańskich na Węgrzech, w Chorwacji i w Słowenii. W materiałach spoza OLA lokalizacja nazwy **lytka* jest podobna, w szczegółach jednak są dosyć duże różnice.

Na terenie Polski w OLA **lytka*/**lydka* – *lytka*, *litka*, *uytka* występuje w znacznej części kraju, głównie na Mazowszu, na pograniczu wschodnim, częściowo w Małopolsce i na Śląsku (w p. 281 w postaci *guytka*). Charakter zbiorów OLA (brak jakichkolwiek form zależnych) nie pozwala na rozróżnienie postaci **lytka* i **lydka*. Materiały z wcześniejszych opracowań (Zierhoffer 1963: 25–26, Dejna AtlKiel m. 597, AGM VIII m. 393, s. 114–115 i inni, por. też Sławski SE V 388–391 z dalszą literaturą) uściślają zasięgi wyrazu i różnych jego wariantów fonetycznych. W języku literackim *lytka* pojawia się już na początku XV wieku (SSłp IV 133), ale jeszcze w XVI wieku jest zupełnie rzadka u S. Koszutskiego 1575 i M. Strykowskiego 1582 (SP XVI, t. XII 636), a upowszechnia się dopiero w XVII wieku kosztem społ. nazwy *lyst*. Postać *lydka* pojawia się dopiero w pierwszej połowie XIX wieku. Por. Zierhoffer 1963: 43.

Na Białorusi **lytka* tworzy w OLA zwarty kompleks w części zachodniej i południowej, sporadycznie występuje też na północy (333, 335) i na wschodzie (380, 381). Powszechne występowanie nazwy *лы́тка* na pograniczu białorusko-polskim i białorusko-litewskim potwierdza też SłPogr II 698. Zaskakujące

są liczne różnice dotyczące poszczególnych punktów między materiałami OLA a mapą w Atlasie białoruskim (LAB III 91, s. 50, por. też lokalizacje w ESBM VI 83). Wprawdzie ogólny obraz jest podobny, ale przemieszanie nazw w Atlasie białoruskim jest znacznie większe. Poświadczona od początku XVI w. (HSBM XVII 150) brus. *лытка*, dziś jest nazwą literacką (TSBM III 65).

Forma **lytka* w OLA jest powszechna niemal na całym terytorium Ukrainy. Nie zanotowano jej jedynie na sporym areale zachodniego pogranicza rosyjsko-ukraińskiego, na samej peryferii południowo-zachodniej i w kilku rozproszonych punktach. Ukr. *лутка* poświadczona jest od XVI w. (Tymčenko I 405, później w Słowniku Beryndy – 1627, drugie wydanie 1653), dziś właściwa jest językowi literackiemu (SUM IV 495).

Na terenie Rosji *лытка* pojawia się w kilku rozproszonych wyspach: na wschodnim pograniczu rosyjsko-ukraińskim, zresztą tylko w punktach językowo ukraińskich (843, 847, 849), poza tym koło Tuły (790, 805), na pograniczu z Białorusią (726a), na północy (573) oraz powszechniej koło Petersburga, Nowogrodu i Pskowa, w tym ostatnim kompleksie zresztą nieraz jako nazwa wyłączna. W języku rosyjskim *лытка* poświadczona jest od XV wieku, po raz pierwszy chyba w Latopisie pskowskim (SrezMat II 63, SRJ XI–XVII, t. VIII 318), zazwyczaj w znaczeniu ‘noga’ i jej części, jak ‘goleń’ (część całej nogi od kolana do stopy), ‘biodro’, poza tym ‘szynka’, ‘łopatka (świni)’ itp. Znaczenie ‘łydka’ podawane jest w słownikach rzadko i to zazwyczaj w połączeniu ze znaczeniem ‘goleń’ (Dal II 277, SSRLJ VI 413, Vasmer ESRJ II 542). Sam wyraz pojawił się w języku rosyjskim dawno, ale w znaczeniu ‘łydka’ występował tylko doraźnie.

Z dialektów czeskich zanotowano w OLA dawną formę żeńską **lytka* tylko w dwóch punktach południowomorawskich (*le:tka* – 191, 193), z dialektów słowackich wprawdzie ani razu, ale gwarowy słownik słowacki w znaczeniu ‘łydka’ notuje formę żeńską *lytka* (obok powszechniejszej formy nijakiej *lytko*) w kilku rozproszonych punktach zarówno na zachodzie, jak i na wschodzie (natomiast w znaczeniu ‘szynka, łopatka u zwierząt’ występuje tylko forma żeńska *lytka*), por. SSN II 103.

W języku czeskim pierwotnie występowała forma żeńska *lytka* (GbSl II 298–299), jednakże po pojawieniu się w liczbie mnogiej obok pierwotnej formy *lytky* neologizmu *lytka*, została utworzona wtórna forma liczby pojedynczej *lytko*, por. GbHMC III/1, 193, Jg II 368, Kott I 958). W języku słowackim w XVI–XVIII wieku konkurowały ze sobą dwie postaci *lytko* n. i *lytka* f. (HSSJ II 242).

Na południu Słowiańszczyzny forma żeńska **lytka* jest bardzo rzadka. W OLA zapisano ją w dwóch punktach chorwackich: *li:tka* (52) i na terenie Węgier *litka* (151) oraz na wschodzie Słowenii: *li:tka* (20) i *li:tkā* (21). Żeńską nazwę chorwacką *litka* poświadcza RSHJ XI 495 (*лѣтка*), jednakże raczej w znaczeniu ‘goleń’ (część nogi od kolana do dołu), a słoweńską zarówno Plet I 523 (*lītka* u kilku autorów, w tym ze wschodniej Styrii), jak i SSKJ II 618 (*lītka* f. jako nazwa ludowa), por. też Bezljaj II 145.

Forma rodzaju nijakiego **lytŭko* (**lydŭko*), oznaczona na mapie przerywaną szrafurą pionową, tworzy w OLA zwarty areal na terenie czesko-słowackim; brak jej tu jedynie na samym wschodzie Słowacji. Ponadto tworzy wyspę na południu Białorusi (*lytŭko* – 389) oraz na północy Rosji (*lytŭko* – 572). Forma nijaka **lytŭko* ‘łydka’ powstała w wyniku depluralizacji pierwotnej formy **lytŭka*. W materiałach spoza OLA została zanotowana z dialektów polskich w Czadeckiem, na Orawie, Spiszu i Liptowie, a więc w nawiązaniu do dialektów słowackich, ale także w pld. Małopolsce i sporadycznie w Wielkopolsce, por. Zierhoffer 1963: 25–26, AJPP m. 252, MAGP IX 419, s. 51, Dejna AtlKiel V 597, Zaręba AJŚ IV 639 i Sławski SE V 437–438 (z dalszą literaturą).

Forma męska **lytŭkŭ* pojawia się w OLA zupełnie sporadycznie: *lytek* (31) w pñ.-zach. Chorwacji oraz *lytek čynk’i* (316) w pld. Małopolsce pod Nowym Targiem. Oba zapisy mają pobliskie terytorialnie nawiązania w materiałach spoza OLA: pierwszy w słwn. *lytek* ‘łydka’ (Plet I 523 z dwoma poświadczeniami), a drugi w polskim *lytek* ‘łydka’ z Zakopanego, z Rogoźnika pod Nowym Targiem i z Lubomierza pod Myślenicami (AJPP m. 252, Zierhoffer 1963: 26, MAGP IX 419, s. 51, por. też Sławski SE V 437).

W materiałach OLA znalazły się z terenu Polski wtórne formy augmentatywne: **lyta* (*lyta* – 306) od **lytŭka* oraz **lyda* (*cyda* – 300, *lyda* – 324) od **lydŭka*, a także – być może nawet pierwotna – postać z nagłosowym *g*, mianowicie **glyda* (*glyda* – 270). Mają one dosyć liczne potwierdzenie w znaczeniu ‘łydka’, a jeszcze szersze przy uwzględnieniu znaczeń ‘noga’, ‘długa noga’, ‘udo’ nie tylko na terenie polskim, lecz także szerzej w północnej Słowiańszczyźnie, por. np. ukr. *лита* ‘łydka’ na Bukowinie pod Czerniowcami koło punktu OLA 487 (SBH 260). Znana jest również forma nijaka **lydo* oraz męska **lytŭ*. Por. Sławski SE V 388, 437 s.v. **lyda* i **lyta* oraz ESSJ XVII 22–23, 54, 55 s.v. **lyda*, **lydo*, **lyta*, **lytŭ* oraz AGM VIII 393, s. 115.

W materiałach spoza OLA sporadycznie pojawiają się także takie derywaty, jak *lydziak* (**lydŭ=akŭ*) ‘łydka’ w Krzczonowie pod Lublinem (MAGP IX 419, s. 50, 51) oraz ukr. dial. *лiдвiця* (**lydŭvica*), por. Vasmer ESRJ II 542, ESUM III 247.

III. Nazwa **jŭkra* i pochodne

Nazwy **jŭkra*, **jŭkro* należą niewątpliwie do zasobu prasłowiańskiego. Ich zasięg w znaczeniach ‘ikra ryby’, ‘łydka’, ‘kra na rzece’, obejmujący wszystkie trzy grupy słowiańskie, podają słowniki etymologiczne, por. np. ESSJ VIII 217–220. Tu ograniczam się jedynie do znaczenia ‘łydka’, które też reprezentowane jest w trzech grupach słowiańskich, choć w bardzo różnym zakresie. W OLA **jŭkra* ‘łydka’ tworzy dwa zwarte kompleksy oraz kilka odosobnionych wysepek rozproszonych na znacznym terenie.

Jeden, zdecydowanie duży areal, oznaczony szrafurą poziomą, obejmuje niemal całe terytorium rosyjskie (por. też poświadczenia tego wyrazu w dialektach rosyjskich w ESSJ VIII 217–218). Do tego kompleksu nawiązują gwary północno-wschodniej Białorusi oraz kilka punktów ukraińskich na pograniczu rosyjsko-ukraińskim (446, 447, 480, 482). W materiałach OLA wielokrotnie podawano w Rosji i na Białorusi w znaczeniu ‘łydka’ tylko formę liczby mnogiej **jьkry*. Została ona naniesiona na mapę łącznie z formą liczby pojedynczej **jьkra*. Podobnie postąpił Atlas białoruski (LAB III 91).

Drugi areal o bardzo nieforemnym kształcie tworzy **jьkra* w Polsce na północ od Warszawy wzdłuż Wisły z pewnymi szerszymi rozgałęzieniami, zwłaszcza na północy. Pozostałe pojedyncze punkty są rozrzucone w Słowiańszczyźnie wschodniej (na Białorusi – 345, 375, 399 i na Ukrainie – 519), zachodniej (we wschodniej Polsce – 266, 307) i południowej (w Macedonii Egejskiej – 110).

Postać rodzaju nijakiego **jьkro*, oznaczona przerywaną szrafurą poziomą, tworzy większy zwarty areal na terenie gwar autochtonicznych północno-zachodniej Polski (na samej północy *kro* – 241, 242, z zanikiem nagłosowego *jь-*), na drugi niewielki kompleks składa się kilka punktów rosyjskich na pograniczu estońskim (527, 605, 651) i łotewskim (674). Ten drugi ma nawiązanie w formie *икрѡ*, zanotowanej w rosyjskim słowniku gwarowym pod Pskowem (SRNG XII 182). Pozostałe punkty są zupełnie rozproszone: **jьkro* zanotowano mianowicie też na Białorusi (372) i na polskim Śląsku (288, 308).

Taki układ terytorialny form **jьkra*, **jьkro* dowodzi ich dawniej szerszego zasięgu w językach słowiańskich, co potwierdzają również materiały spoza OLA.

Najpowszechniejsza jest **jьkra* ‘łydka’ na wschodzie Słowiańszczyzny. W porównaniu z materiałami OLA nazwa ta na mapie Atlasu białoruskiego sięga znacznie dalej na południe i na zachód. W OLA w pld.-zach. części Białorusi występuje tylko w trzech rozproszonych punktach (por. wyżej), w Atlasie białoruskim mniej więcej na tym samym terenie, wprowadzie też w rozproszeniu, poświadczona jest aż w około dwudziestu punktach (LAB III 91). Świadczy to zapewne o późniejszej ekspansji rosyjskiej, jest to jednak mimo wszystko dziwne, skoro materiały do obu atlasów zbierano mniej więcej w tym samym czasie. Według SłPogr II 341 na pograniczu białorusko-polskim i białorusko-litewskim *ікрá* w znaczeniu ‘łydka’ jest jednak rzadka. Etymologiczny słownik ukraiński podaje jako dialektyzm *ікрá* ‘łydka’ z prac Werchratskiego, a więc z pogranicza ukraińsko-polskiego i ukraińsko-słowackiego (ESUM II 294). Jest to zapewne archaizm. Na tym terenie znana jest ukr. *ікрá* także w znaczeniu ‘wymię krowy’ (por. Hrinč II 197–198).

W języku rosyjskim *икрá*, będąca obecnie nazwą literacką, w znaczeniu ‘łydka’ poświadczona jest stosunkowo późno. Pierwsze przykłady pochodzą z XVII wieku (1628, 1653), por. SRJ XI–XVII, t. VI 223. Z czasem zaczęto używać w tym znaczeniu zazwyczaj formy liczby mnogiej *ікры* (SSRLJ V 279–281, Ożegov 214).

Na Białorusi *ікpá* ‘łydka’ jest jeszcze późniejsza. Nie ma jej białoruski słownik historyczny (HSBM), nie notuje jej w tym znaczeniu też słownik współczesny (w TSBM II 532–533 *ікpá* ma tylko znaczenie ‘ikra ryby’). Najpewniej mamy tu do czynienia z nowszym wpływem języka rosyjskiego, choć tego ESBM III 376 nie sygnalizuje.

Na terenie Polski nazwy **jǫkra*, **jǫkro* w świetle materiałów OLA wykazują znacznie mniejszy zasięg niż w opracowaniach wcześniejszych. U Zierhoffera 1963: 27 i m. 1 oraz w MAGP IX 419 występowały one na dwóch obszarach: południowym i północnym. Na południu obejmowały cały Śląsk, sięgając też do południowo-zachodniej Małopolski. Na północy występowały od środkowej i północnej Wielkopolski przez krańce ziemi sieradzkiej i łęczyckiej, Krajnę, Kujawy, Bory Tucholskie, Kociewie i Kaszuby (na samej północy spotykamy formy *kro* i *kra* z zanikiem nagłosowego *jǫ-*, por. też Lorentz PW I 322, 367, 380, Lorentz SIW I 495, Sychta I 105, 254) po zachodnie krańce Mazowsza (bardziej szczegółowo zasięg na Mazowszu podaje AGM VIII 393, s. 116–117), Malborskie, Ostródzkie, Warmię, Mazury i Suwalszczyznę. Poza tym wyspowo trafiały się na Mazowszu pod Ostrołęką, Łomżą i Garwolinem, na Podlasiu w okolicy Grajewa i Tykocina, a także w Małopolsce w Grębowie pod Tarnobrzegiem. W OLA kompleks ten uległ znacznemu ograniczeniu, na miejscu zwartego areалу śląskiego zanotowano **jǫkro* tylko w dwóch wymienionych punktach (288, 308).

W dawniejszych materiałach w części północnej wyraźnie dominuje na wschodzie forma żeńska **jǫkra*, na zachodzie zaś występują obocznie obie formy rodzajowe: f. **jǫkra* i neutr. **jǫkro*, z pewną przewagą tej ostatniej w Wielkopolsce, na Krajnie, w Borach Tucholskich, na Kociewiu i na Kaszubach (Zierhoffer 1963: 28). W OLA natomiast na północy zaznaczył się dosyć wyraźny podział z formą żeńską na wschodzie i z formą rodzaju nijakiego na krańcu zachodnim. Jak zakładał Zierhoffer 1963: 29–30, pierwotnie oba obszary z nazwą **jǫkra*, **jǫkro* (północny i południowy) na terenie Polski mogły się ze sobą łączyć, tworząc jeden zwarty teren, który został wtórnie przedzielony przez innowacyjne nazwy związane z rdzeniem **brjuχ-* (por. niżej).

W źródłach polskich, jak ustalił Zierhoffer 1963: 47, *ikra* w znaczeniu ‘łydka’ pojawia się późno, bo dopiero w XVIII wieku (w Słowniku Troca i Daniela Vogla), następnie u Mrongowiusza, w SWil I 414 z kwalifikatorem, że jest to wyraz nieużywany, w SW II 77 jako wyraz gwarowy. Późne i rzadkie poświadczenia na piśmie, występujące w źródłach wskazujących na Śląsk, Pomorze i Nidzickie, świadczą zdaniem Zierhoffera, że był to wyraz unikany jako silnie nacechowany gwarowo.

Na gruncie czesko-słowackim wyrazów **jǫkra*, **jǫkro* w znaczeniu ‘łydka’ w OLA nie zanotowano w ogóle. W materiałach spoza Atlasu są one zupełnie rzadkie. Jg I 614 i Kott I 631 podają hasło *jikra* ‘łydka’ uznając wyraz za słowacki. Przytaczane jest natomiast *ikro*, *jikro* ‘łydka’ z dialektu laskiego i z Moraw (?), por. Kott VI 461, 521, Kellner VLN 183, Lamprecht 53. ESSJ VIII 217 podaje

wprawdzie ze słownika Kálala *ikra*, *ikro* ‘łydka’, jednakże obszerny gwarowy słownik słowacki (SSN) nazw tych w znaczeniu ‘łydka’ w ogóle nie odnotowuje. Na znajomość nazwy *ikra* ‘łydka’ w języku słowackim pośrednio wskazuje historyczny słownik słowacki, podając hasło *ikra*² z XVII–XVIII wieku w znaczeniu ‘lytková kost’ – kość goleniowa’ (HSSJ I 491).

Na południu Słowiańszczyzny **jǫkra* ‘łydka’, zanotowana w OLA w Macedonii Egejskiej (*ikra* – 110), tworzy tu w rzeczywistości duży areal obejmujący południową Macedonię (po 2 punkty w okolicy Strumicy, Gewgelii i Resenu) oraz tereny na południe: od Albanii aż po Sołun (kilkanaście punktów), por. Drvošanov 2005: 154, m. 20 (w wykazie pominięto kilka miejscowości oznaczonych na mapie). Ma ona potwierdzenie w słowniku języka macedońskiego: *икра* zwykle pl. ‘łydka’ (TRMJ II 320), w gwarach znad dolnego Wardaru (BER II 63) oraz też jako dawna i regionalna w języku bułgarskim, por. Mladenow 964 oraz ESSJ VIII 217.

O dawnej szerszej znajomości tego wyrazu świadczy też jego zapożyczenie do języka węgierskiego, por. węg. *ikra* ‘łydka’ od połowy XVI wieku (MNTES II 192) oraz złożenie z pierwszym członem węgierskim *lábikra* ‘łydka’.

W gwarach rosyjskich, białoruskich i polskich zanotowano również derywaty sufiksalne od **jǫkra*, **jǫkro* w znaczeniu ‘łydka’.

Poświadczona w p. ros. 628 na pograniczu estońskim *ikran’ica* ma potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym spod Pskowa, por. *икрянѣца* (SRNG XII 183; Dal II 40 notuje zaś *икряница* w znaczeniu ‘jedno ziarenko ikry rybiej’). Dalsze nawiązania znajdujemy na Białorusi w okolicy Homla: LAB III 91 ma z tych stron dwa zapisy: *ікра́ніца* i *ікра́ница*, a SiPogr III 91 *ікра́ніца*. Dla form tych należy chyba przyjąć uogólnioną postać **jǫkranica*. Zbliżoną słowotwórczo formację zapisano na pograniczu rosyjsko-estońskim i rosyjsko-fińskim: *ikr’in’ica* (527 – w Estonii), *ikr’en’ic’a* (552), *ikr’in’icə* (564). Jako formę uogólnioną trzeba tu chyba przyjąć postać **jǫkrenica*, której w materiałach spoza OLA nie znalazłem. Może stanowi ona przekształcenie wcześniej podanej formy **jǫkranica*.

Derywat **jǫkrgan’ka* zanotowano sporadycznie na północy Białorusi (*jikranka* – 334) i w Rosji pod Jarosławiem (*ikr’ank’i* pl. – 704). Ma ona potwierdzenie w tym znaczeniu w SRNG XII 183 *ікрянки* (chyba z północy Rosji).

Występująca sporadycznie na północy Białorusi **jǫgrina* (*jikgyna* – 330) ma poświadczenie w postaci formalnie zdrobniałej *йікрынка* w Atlasie białoruskim spod Mohylewa (LAB III 91, s. 50). Formacje **jǫgrina*, **jǫgrin’ka* częściej notowane są w językach wschodniosłowiańskich w znaczeniu ‘jedno ziarenko ikry rybiej’ (TSBM II 533, Dal II 40, SSRJ V 279, SUM IV 16).

Sporadyczna ros. **jǫgrica* ‘łydka’ spod Tweru (*ikr’əcə* – 714) została podana w SRNG XII 182 (*ікряца*) m.in. spod Władimira.

W materiałach spoza OLA w znaczeniu ‘łydka’ wyjątkowo zanotowano dalsze derywaty od **jǫkra*, **jǫkro* w dialektach polskich. MAGP IX 419 zamieszcza z Magdalenowa pod Suwałkami formę *ikrawka* (**jǫkrav’ka*) oraz z Bredynku pod

Reszlem na Warmii *ikrówka* (**ѣкрѡвѣка*). Tę drugą formę z Bredynku przytacza także Zierhoffer 1963: 28, jednakże w postaci *ikrzówka* (*ѣікрѡѣка*).

IV. Nazwy związane z rdzeniem **brjuχ-*, **brjust-*

Nazwy ‘łydki’ związane z rdzeniem **brjuχ-* ‘brzuch’ występują w OLA na terenie Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej. Materiały spoza OLA pozwalają jeszcze znacznie poszerzyć występowanie poszczególnych formacji związanych z tym rdzeniem. Tak szerokie ich poświadczenie, nieraz bez ścisłej łączności terytorialnej, nie przemawia za przyjmowaniem dawnego wspólnego źródła, lecz raczej za powstawaniem analogicznych formacji niezależnie w różnych ośrodkach, w związku z naturalnym postrzeganiem łydki na nodze jako ‘wybrzuszenia’. Nie wydaje się więc słuszna hipoteza Zierhoffera 1963: 30, że ogniskiem tych formacji były pierwotnie Łużyce, skąd ekspandowały one w kierunku wschodnim.

Formacji związanych z rdzeniem **brjuχ-* oznaczających ‘łydkę’ jest bardzo dużo i mają one lokalnie różną frekwencję. Materiały spoza OLA potwierdzają je, a często rozszerzają ich zasięg.

Zacznę od występującej w trzech rodzajach gramatycznych nazwy **brjušbko* n., **brjušbka* f., **brjušbъ* m.

Formę **brjušbko* ‘łydka’ zanotowano w OLA na Łużycach (*br’uško* – 234), w Polsce (*bžqskʷo* – 254), zwłaszcza zaś w Rosji, głównie na północy: *br’uško* (542, 543, 549, 593, 618, 627, 639, 664?, 702), *b’r’uško* (585, 643), *b’r’uška* (751). Potwierdzają tę nazwę w znaczeniu ‘łydka’ materiały spoza OLA. Atlas łuzicki ma w wielu punktach *břjuško*, *bruško*, a zwłaszcza formę pl. lub plt. *břjuška* (SSA VI 44, s. 124), MAGP IX 419 i SGPA III 8 *brzuszko*, *brzusko* z Wielkopolski i Małopolski, SRNG III 227 *брюшкѡ* m.in. spod Wołogdy. Poza tym Atlas białoruski ma w czterech sąsiadujących ze sobą punktach na pograniczu z Litwą i Łotwą *брышка* n. ‘łydka’ (LAB III 91, s. 50). Formacja ta występuje w kilku ośrodkach, najczęściej zaś na wschodzie, najpewniej więc jest niezależna.

Formę męską **brjušbъ* zanotowano w OLA tylko w trzech punktach polskich: w Wielkopolsce (269, 279) i w Małopolsce (319). Jej nieco szerszy zasięg wyznacza MAGP IX 419 i SGPA III 7–8: jest to Małopolska (zwłaszcza Podgórze) z południową częścią Śląska i Wielkopolska południowa oraz pld.-zach. Mazowsze. Poza tym forma męska *břjušk* ‘łydka’ występuje też na Łużycach Dolnych (SSA VI 44, s. 124, Schuster-Sewc I 68).

Formę żeńską **brjušbka* zanotowano w OLA tylko w jednym punkcie polskim: *bžqška* (258 – Kramsko). MAGP IX 419 podaje formę żeńską *brzuszka* jeszcze z jednego punktu spod Ostrowa w Wielkopolsce oraz spod Tarnowa w Małopolsce (por. też SGPA III 8). Występującą tylko raz w Atlasie łuzickim formę żeńską *břjuška* autorzy uważają za wtórną, ponieważ zwykle jest to forma liczby mnogiej od **brjušbko* (SSA VI 44, s. 124). Poza tym formę żeńską *брюшка* ‘łydka’ podaje

rosyjski słownik gwarowy dwukrotnie spod Kaługi (SRNG III 227). Niezależne powstanie tych form w tych różnych ośrodkach chyba też nie ulega wątpliwości.

Zupełnie sporadycznie zapisano w OLA formację **brjušinŕka* ‘łydka’ na północ od Jarosławia (*br’u’šymka* – 665). Jej potwierdzenia w tym znaczeniu w materiałach spoza OLA nie znalazłem.

Formacja **brjušŕce*, **brjustje* (*bžusce*) ‘łydka’ została zanotowana w OLA w Polsce pod Sycowem (278) oraz w Małopolsce (309, 318). Dokładniej zasięg tej formacji (*bruszcze*, *brzušce*, *brzuszcz*, *brzušco*) w dialektach polskich wyznacza MAGP IX 419, Dejna AtlKiel V 597 i SGPA III 9–10: występuje ona w dwóch skupiskach: w większym koło Turku, Łęczycy, Łodzi, Rawy Mazowieckiej, Sieradza, Łaska, Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna i Radomska i w mniejszym w pld.-zach. Małopolsce. Forma *brzuszcz* mogła powstać w wyniku upodobnienia grupy spółgłoskowej -šc- w -šč- (por. Zierhoffer 1963: 21) lub trzeba tu przyjąć oboczną postać **brjušŕce*, **brjustŕje*. Z formacją tą łączy się zanotowana w OLA na Łużycach forma *br’ušŕŕ* (236), *brušŕa* plt. (235). Ma ona (oraz *br’išŕŕ*) znaczny zasięg na Łużycach Górnych (SSA VI 44, s. 124). Komisja łużycka przyjmuje tu pierwotne **brjustŕje*, zakładając oboczną postać rdzenia **brjust-* (obok **brjuŕ-*), mającą nawiązania również poza językami słowiańskimi (Schuster-Šewc I 65–66, SSA l.c.). Zierhoffer 1963: 21, 22 wszystkie te oboczności stara się wyjaśnić zmianami fonetycznymi.

Od omawianego rdzenia pochodzi zanotowana na Łużycach Górnych formacja **brjustŕvo*: *br’istŕŕ* (237). W formie tej doszło do przejścia *u* po miękkiej w *i*. W Atlasie łużyckim występują różne warianty różniące się rodzajem gramatycznym i fonetyką: *bristŕŕ*, *brustŕŕ*, *bristŕŕja*, *bristŕja*, *bristŕja* i *bristŕja* (SSA VI 44, s. 124, Schuster-Šewc I 65–66).

W materiałach spoza OLA znajdujemy jeszcze wiele dalszych derywatów od rdzenia **brjuš-*, **brjust-* w znaczeniu ‘łydka’. Należy tu licznie reprezentowany **brjušŕŕ*, **brjustŕŕ*. Na gruncie polskim zaliczamy tu takie formacje, jak *brzusiec*, *brzuszec*, *brzuszcz*, *brzušc*. Występują one, podobnie jak **brjušŕce*, **brustje*, w dwóch skupiskach: na północy i na południu, ale w obu tych ośrodkach mają znacznie szersze zasięgi niż w OLA (MAGP IX 419, Dejna AtlKiel V 597, AGM VIII 393, s. 117–118, SGPA III 6–7). Na Łużycach są to sporadycznie notowane formy: *brist* f., *brisc*’ f. i *brišŕ* m., por. SSA 44, s. 124.

Pozostałe formacje są rzadkie. Notuje je MAGP IX 419 (w SGPA III 7, 9 te same przykłady): **brjustŕ* – *bžust* z Chabielic pod Piotrkowem i spod Żywca oraz *bžus* z Witowa pod Piotrkowem, **brjustŕva* – *brzustwa* spod Bochni i **brjušŕle* – *brzuszle* spod Kielc.

Dawniej nazwy ‘łydki’ łączące się z rdzeniem **brjuŕ-*, **brjuš-* tworzyły wyraźne skupisko w postaci długiego pasa rozpoczynającego się na zachodnich krańcach Wielkopolski i przechodzącego przez jej zachód i południe, północny Śląsk, skrawek ziemi wieluńskiej, środek i południe dawnej ziemi sieradzkiej oraz południe ziemi łużyckiej aż po zachodnie Mazowsze, na południu zaś obejmowały

zachodnie i środkowe Podkarpacie (por. Zierhoffer 1963; 28–29). W materiałach OLA z tego areału zostały zachowane tylko skromne resztki. Nazwą ekspandującą jest tutaj **lytka* (**lydka*).

Podobną motywację semantyczną ma sporadycznie zanotowany w p. 363 na Białorusi *žyvo'tok* – **životkь* od **životь* ‘brzuch’ oraz również rzadko pojawiający się w białoruskim atlasie gwarowym na pograniczu litewskim na wschód od Grodna **trьbušьkь* – *трыбушóк* (LAB III 91, s. 50) od *трыбúх* ‘brzuch’.

V. Nazwy związane z rdzeniem **pors-* ‘prosię’

Nazwy związane z rdzeniem **pors-* ‘prosię’ oznaczające ‘łydkę’, motywowane przenośnią uwarunkowaną podobieństwem kształtu, mianowicie ‘wypukłością’, ‘krągłością’, występują w Słowiańszczyźnie południowej oraz niezależnie w dialektach polskich (por. Zierhoffer 1963: 23). Na południu nie są one ograniczone do języka bułgarskiego (*прасецу, прасець*), jak podawał Zierhoffer l.c., lecz mają szerszy zasięg oraz są morfologicznie bardziej różnicowane.

W materiałach OLA najszerszy zasięg ma forma **porsę*. Notowano ją niemal na całym terytorium Bułgarii. W jej części zachodniej i południowej często odnotowywano brak nazwy w ogóle, częściowo zapisywano inne formacje współrdzenne, a także nazwy o innym rdzeniu. Najczęściej notowano postać *pra'se*, w p. 120 *př'se*, a w p. 128 formę z rodzajnikiem *p'rasitu*. Znaczne rozpowszechnienie formy *прасець* ‘łydka’ w dialektach bułgarskich potwierdza bułgarski słownik etymologiczny (BER V 600–601). Formację **porsę* zanotowano również w punkcie bułgarskim na terenie Turcji (*pra'se* – 853) oraz w Macedonii: na pograniczu bułgarskim (104) i na południowym zachodzie (*p'rase* – 100, 101, 102). U Drvošanova (2005: 153, m. 20) zaś *прасе, прас'е* ‘łydka’ notowane jest w całej niemal Macedonii, jedynie poza peryferią zachodnią, a ponadto pod Solunem *прас'а*. Dalej nawiązuje tu odosobniony zapis w punkcie chorwackim 168 (*pra'sitk'a*) na terenie Rumunii, stanowiący zapewne formę liczby mnogiej od pierwotnego deminutivum **porsętko*. Forma *прасець*, określana w języku bułgarskim jako potoczna, zwykle występuje w liczbie mnogiej, por. RSBKE II 747, BTR⁴ 722. Słownik macedoński notuje *прасе*, zwykle pl. *прасинѣ* ‘łydka’ bez kwalifikatora (RMJ II 415), jednakże za nazwę literacką ‘łydki’ uznaje się tu *лист*.

Kilkakrotnie zapisano w OLA derywat **porsenъce*: na terenie wschodniej Serbii (*p'rasence* – 87), w płn.-zach. Bułgarii (*pra'sence* – 114) oraz w Bułgarii wschodniej (*pra'senci* – 129, 144). Końcowe *-i* w ostatnim zapisie stanowi zapewne redukcję nieakcentowanego *e* w *i* (mniej prawdopodobna jest tu forma liczby mnogiej). Podana tu forma określana jest w słownikach jako deminutivum od **porsę* ‘prosię’, por. bułg. *прасѣние* ‘prosiątko’ (RSBKE II 747, BTR⁴ 722), mac. *прасѣнцѣ* ‘ts.’ (RMJ II 415), sch. *prasence* ‘ts.’ (RHSJ XI 370), jednakże znaczenie ‘łydka’ odnotowuje tylko słownik macedoński: *прасѣната на нозете*.

Formę właściwą bułgarskiemu językowi literackiemu *працеѹ* ‘łydka’ (RSBKE l.c., BTR⁴ l.c.) zapisano w OLA tylko w dwóch krańcowych punktach, w formie liczby mnogiej: na zachodzie (*p^lra:sci* – 118) i na wschodzie (*p^lra:χci* – 143, z przejściem *s* w *χ*). Przytacza ją także słownik macedoński: *працеѹ*, pl. *пра-циѹ* (RMJ II 145). Warto dodać, że podana przez Mladenowa 102 w objaśnieniu wyrazu *балдѣр* ‘łydka’ forma *прѣсеѹ* (obok *працеѹ*), wbrew Zierhofferowi 1963: 23, przypis 33, nie jest tylko jego hipotetyczną rekonstrukcją; formę z redukcją nieakcentowanego *a* w *ъ* notuje bowiem też bułgarski słownik etymologiczny s.v. *працеѹ*, w liczbie mnogiej *прациѹ*, a spod miejscowości Elena *прѣхиѹ*, z przejściem *s* w *χ* (BER V 600–601).

Z terenu Polski w znaczeniu ‘łydka’ zapisano w OLA dwa derywaty od rdzenia **pors-*: **porsъ=akъ* – *prośok* – *f prośokaχ tak me nog’i bołom* pod Skierniewicami (282) oraz **porsętinъ* – *prośęćiniec* w Gielczewie, pow. Krasnystaw (323). W materiałach spoza OLA znajdujemy szersze poświadczenie nazwy *prosiak*. Występuje ona głównie na Mazowszu południowo-zachodnim (pod Gostyninem, Łowiczem, Skierniewicami, Rawą Mazowiecką i Grójcem), poza tym też pod Kaliszem. Rzadziej w znaczeniu ‘łydka’ notowano *prosię*, mianowicie na pld.-zach. Mazowszu (pod Skierniewicami i Grójcem), poza tym w Małopolsce pod Kozienicami i Puławami, na Lubelszczyźnie oraz *prosiątko* pod Skierniewicami, Opocznem, Jędrzejowem i na Lubelszczyźnie, por. Zierhoffer 1963: 32, MAGP IX 419, s. 50, 51, Dejna AtlKiel V 597, AGM VIII 393, s. 117. MAGP l.c. podaje też sporadycznie **porsinъ* – *na pros’incu* z Nieznanic pod Radomskiem. Potwierdzenia tej ostatniej nazwy w innych źródłach nie znalazłem.

Mimo znacznej zgodności pewnych formacji od rdzenia **pors-* w Polsce i na południu Słowiańszczyzny należy zakładać, jak zresztą przyjmował to też Zierhoffer l.c., że powstały one w tych ośrodkach niezależnie.

Do omawianej grupy można zaliczyć także sporadycznie zapisane w dialektach polskich takie nazwy, jak *wieprzek* z Kazimierza pod Łodzią, *świnka* ze Stanisławowic pod Bochnią (Zierhoffer 1963: 32, to samo w MAGP IX 419, s. 51).

Jest jeszcze kilka innych nazw ‘łydki’ motywowanych przez nazwy zwierząt charakteryzujących się ‘krągłością’, ‘wypukłością’ itp.

Ryba i pochodne mają znaczenie ‘łydka’ na południu Słowiańszczyzny oraz w Polsce. W materiałach OLA zapisano z pld. Słowenii z miejscowości Babno Polje formę liczby mnogiej **rybę: ribe, pa^l ribaχ* (13), z Chorwacji na wyspie Vis *^lriba ol nogę:* (42) oraz z kolonii chorwackiej na południu Włoch *^lriba do nō:g^e* (44a). W materiałach chorwackich nazwy *ryba* w tym znaczeniu nie znalazłem, natomiast ze Słowenii podaje ją Plet II 425: *riba* (znaczenie 2.) i Bezłaj I 177 (w SSKJ IV 505 zaś *riba* ma m.in. znaczenie ‘mięso bez kości z tylnej części grzbietu świni’). Poza tym w OLA sporadycznie zanotowano derywat **rybica* – *^lribica* ‘łydka’ w południowej Słowenii (15 – Dragatuš). Nazwa ta ma potwierdzenie dokładnie z tych stron z okolicy Metliki i Črnomelja na pograniczu chorwackim

(Plet II 425 znaczenie 4.), a także w słowniku Mikalji z XVII wieku, również w znaczeniu ogólniejszym ‘muskul, mięsień’ (RHSJ XIII 934).

W Polsce wyraz *ryba* jako ‘łydka’ został zanotowany pod Łowiczem (Zierhoffer 1963: 32) i pod Płockiem (AGM VIII 393, s. 117). W obu punktach powstał najpewniej niezależnie.

Następną nazwą tego typu jest występująca na południu Słowiańszczyzny **žaba*. W OLA zapisano ją w kilku rozproszonych punktach: w Bułgarii na północnym wschodzie (¹*žaba* – 131), na południowym wschodzie (¹*žabə* – 142) oraz na terenie Grecji (¹*žabə* – 111 i ¹*žaba* – 852). Drvošanov (2005: 154, m. 20) w pobliżu 111 punktu OLA lokalizuje nazwę *жаба*, a ponadto podaje z Macedonii spod Welesu połączenie wyrazowe *жабино месо*. Podobną lokalizację w Bułgarii dla wyrazu *жаба* ‘mięsień, muskuł nogi’ daje bułgarski słownik etymologiczny, przytaczając go spod miejscowości Silistra na północy i Czirpan na południu, należy też zwrócić uwagę na zapis tego wyrazu spod miasta Nikopól na północy w znaczeniu ‘заден мускул на подбедрицата’ (BER I 519–520). Ponadto w punkcie bułgarskim na terenie Rumunii zapisano w OLA w znaczeniu ‘łydka’ formę genetycznie deminutywną **žabъčę* – ¹*žapčə* (167).

VI. Nazwy wskazujące na ‘zgrubienie’, ‘nabrzmienie’

Nazwy ‘łydki’ motywowane ‘zgrubieniem’, ‘nabrzmieniem’, jakie łydka tworzy na nodze, łączą się ściśle z grupą poprzednią. Podobne nazwy odnoszą się też do ‘uda’, por. s. 181–182.

Z materiałów spoza OLA należą tu przytoczone przez Zierhoffera 1963: 32–33 sporadycznie występujące w dialektach takie nazwy, jak *gruba noga* ze wsi Świeca w pow. Ostrów Wielkopolski (obok nazw *brzuszek* i *ikra*, por. też MAGP IX 419, s. 50), *grube ciało* z Więciórki koło Myślenic na Podkarpaciu (por. też Kucala PSM 168), *grube mięso* w Bieszkowicach koło Wejherowa na Kaszubach oraz *mięśnie* (*mnyšne* obok *ikra* i *łydka*) we wsi Gajewo-Kolonia pod Świeciem na Pomorzu.

W OLA tego typu nazwy pojawiają się w Słowiańszczyźnie południowej. Najpowszechniej, ale w znacznym rozproszeniu, zapisano połączenie **debelO męso* ‘grube mięso’. Jeden taki areal tworzą punkty słoweńskie na terenie Włoch: *to debè:le mesù tu nó:hi* – **to debelO męso tu vь nožě* (2), *da¹bielų mə¹su* (3) i w Słowenii *de¹bielu me¹su*: (12) oraz chorwackie: *debiè:lo miè:so* (22) i *de¹belo mē:so* (25), a także na terenie wschodniej Austrii *de¹be:lo¹ mjeso* (147a) i w południowych Węgrzech *débelo mē:so* (150). Na drugi bardziej zwarty areal składa się jeden punkt w południowo-wschodniej Serbii *de¹belo¹ meso* (85) oraz kilka punktów macedońskich *debelo meso*, z różnie akcentowanym przymiotnikiem (90, 92, 94, 95, 107) i *di¹belo¹ meso* (105). U Drvošanova 2005: 153 połączenie to występuje w całej niemal Macedonii (27x). Zupełnie rzadko udokumentowano analogiczną nazwę w punkcie słoweńskim w Režji na terenie Włoch *to¹tolstę*

^l*miso* – **to tɫstO męso* (1) oraz na Słowacji *tučňo meso* – **tučnO męso* (218). Ponadto sporadycznie w dialektach bułgarskich zanotowano na oznaczenie ‘łydki’ rzeczowniki od przymiotnika **debelʔ* ‘gruby’: **debelta* w p. 122 (*debelʔta*) i w p. 851 na terenie Grecji (*dibʔaʔtə*) oraz **debelina* w p. 116 (*debelʔna*). Derywaty rzeczownikowe sporadycznie są poświadczone też u Drvošanova 2005: 154: ze wschodniej Macedonii *дебелото* w pobliżu miejscowości Koczani, *дебелта* spod Strumicy i *дебелинта* z płn.-wsch. Grecji.

Połączenie **debelO męso* znajdujemy w wielu słownikach południowo-słowiańskich pod hasłem przymiotnikowym lub rzeczownikowym, a także w objaśnieniach różnych wyrazów oznaczających ‘łydkę’. RHSJ VI 114 pod hasłem *listaňak* ‘łydka’ daje w nawiasie *debelo meso* przy cytacie z Prigorja w płn.-zach. Chorwacji. Gerov II 325 drugie znaczenie wyrazu *укра* określa jako ‘*дебелото месо* отдыре на пицјала, прасци, прасета, балдър’, podobnie Gerov IV 259 dla *прасци* jako drugie znaczenie podaje ‘*дебелото месо* отдыре на пицјала, прасета, икра, балдър’, Mladenow 964 *укра* 2. ‘прасци, прасета на крак или нога; *дебело месо* на пицјал’. RHSJ I 748 pod hasłem *būt* ‘łydka’ przytacza objaśnienie S. Ljubišy z 1875 roku ‘*debelo meso* na nozi pod koljeno, polpaccio, wade’.

Poza tym *debelo meso*, zazwyczaj w formie liczby mnogiej *debela mesa* występuje w znaczeniu ‘pośladki’, por. RHSJ II 326–328, VI 612 oraz RSHJ XII 423 pod hasłem *debeo* ‘gruby’, RMJ I 410 pod hasłem *месо* ‘mięso’. Podobnie bułg. *дебелина*, zwykle pl. *дебелини* oraz *дебелта* mają zazwyczaj znaczenie ‘pośladki’, por. RSBKE I 228, RBE III 630, 632, BTR⁴ 158, BER I 328–329.

W Atlasie białoruskim sporadycznie zanotowano **tɫstA jьkra* <*lytʔka, noga*>, por. LAB III 91, s. 50.

Do grupy tej można włączyć jeszcze kilka dalszych, zazwyczaj rzadkich i sporadycznych nazw ‘łydki’ o motywacji ‘zgrubienie, nabrzmiałość, wypukłość’. Na Białorusi w pobliżu Mohylewa zapisano w OLA nazwę **puźьca*: *pusca* (359) i *puzca* (360). Poza tym w znaczeniu ‘łydka’ odnotowano pierwotnie formę zdrobniałą **puziцьka* w północno-zachodniej Białorusi *puzyцьka* (329) oraz w Rosji pod Smoleńskiem *puz’ič’ka* (760). Nazwy te nawiązują do ‘wypukłości’ łydki (por. ESBM X 205). Mają one szersze potwierdzenie w materiałach spoza OLA z gwar białoruskich, właśnie na północ od Mohylewa – *пўсца, пўзца*, a także na północy Białorusi – *пўска, пўзічка, пўзачка* (LAB III 91, s. 50, SłPogr IV 189, ESBM l.c.).

Na północy Rosji pojawiła się w OLA w p. 663 nazwa *buʔbylka* (obok *ikʔra*), która najpewniej łączy się z wyrazem *бублик* ‘opuchlina, obrzęk’, nawiązującym do pol. *bąbel* (por. Vasmer ESRJ I 226).

W białoruskim atlasie gwarowym sporadycznie występuje **poćьkь*: na zachodzie koło jeziora Narocz *пучок лыткі*, a na wschodzie koło Orszy *пучок, ныгá забалéла ў пучку* (LAB III 91, s. 50, ESBM X 259), czy **poduśič’ka* – *падўшычка* na zachód od Orszy (LAB III 91, s. 50).

Można tu chyba włączyć też stpol. wyraz *pęga, paga*, poświadczony od połowy XV wieku zazwyczaj w znaczeniu ‘bicz skręcony z rzemieni’, ‘bicz z rzemieni

zakończony kulkami ołowianymi’, ‘podłużny ślad od uderzenia biczem’, ‘pręga’ (SSStp VI 74–75, SP XVI, t. XXIII 431). Jak ustalił Zierhoffer 1963:49, *pega*, *paga* pojawia się w znaczeniu ‘łydka’ w Gramatyce Ursinusa (1592, 1619, 1640, 1698), następnie w Słowniku Knapskiego *łyst mięsisty*, *pegá* (1621), w Słowniku Daneta (1745), u M. Dudzińskiego (1776), I. Włodka (1780), Linde IV 19 cytuje Knapskiego, a SW IV 129 określa wyraz jako staropolski, powołując się tylko na Ursinusa. Wyraz *pega*, *paga* etymologicznie nie jest jasny. Łączony bywa z ros. *пугать*, gdzie przyjmuje się wtórną nosowość (Vasmer ESRJ III 399, ESUM IV 625), może jednak znaczenie ‘łydka’ wiąże się z przyjmowanym przez Bańkowskiego SE 537 jako pierwotne znaczeniem wyrazu **poga* ‘coś kulistego’ (o kuleczkach z ołowiu).

Do tej grupy motywacyjnej chyba można zaliczyć również sporadycznie zanotowane w Polsce nazwy: *obrzazka* – **obrzezka* we wsi Podmokle Wielkie koło Sulechowa w zach. Wielkopolsce (od *rzezać*) i *zgiętka* we wsi Brużycza pod Łodzią (ze względu na wypukły kształt, od *giąć* < **gъnōti* < **gъbnōti*, Boryś SE 159), por. Zierhoffer 1963: 23, 32.

VII. Nazwy ‘łydki’ motywowane cechą ‘miękości’

W OLA na terenie Słowenii występuje niewielki, ale dosyć zwarty areal nazw ‘łydki’ utworzonych od przym. **męкъ(kъ)*. Wymieniono tu formę sg. f. **męča*: *mě:ča* (7, 9), *ˈmę:ča* (19), formę pl. f. **męče*: *mě:če* (8), *ˈmieče* (10, komisja słoweńska traktuje jednak ten zapis jako **męča* sg. f.), *ˈmę:če* (18), *ˈmę:če* (19) oraz raz formę rodzaju męskiego **męčъ*: *me:č* (5). W słoweńskim języku literackim występuje *měča* jako sg. f. i jako pl. n. oraz *měče* pl. f. (Plet I 559, SSKJ II 715). W XVI wieku w tym znaczeniu była znana też *mečáva* (Bezłaj II 174), dziś mająca znaczenie ‘miękką część ciała’, np. ‘ciemie dziecka’ (SSKJ l.c.).

Pod Nowogrodem sporadycznie zapisano w OLA w znaczeniu ‘łydka’ formację **mękotъ*: *ˈmʹakot* (582). Ma ona nawiązanie na terenie Białorusi, mianowicie Atlas białoruski jako nazwy ‘łydki’ podaje z dwóch punktów koło Witebska *мякацъ* i *мякоць* oraz z okolicy Homla *мякіцъ* (LAB III 91, s. 50). Etymologiczny słownik białoruski widzi tu sufiks *-tъ*, który powstał w wyniku kontaminacji sufiksów *-ostъ* i *-ota*. Formacja ta w językach wschodniosłowiańskich oznacza zazwyczaj ‘miękką część owoców oraz ciała zwierzęcia lub człowieka’ oraz w ogóle ‘coś miękkiego’ (por. ESSJ XVIII 243). Atlas białoruski ma poza tym w znaczeniu ‘łydka’ derywat **mękyšъ*: *мякішъ*, zlokalizowany koło Mińska (między mapą a wykazem form w komentarzu są tu rozbieżności w punktach 24 i 25 tego Atlasu). Brus. *мякіш* ‘łydka’ notuje też etymologiczny słownik białoruski (ESBM VII 137–138), a SłPogr III 102 podaje z dwóch punktów na północny wschód od Brześcia, por. też ESSJ XVIII 253–255.

Formacje te, mające naturalną motywację semantyczną powstały w obu ośrodkach niezależnie.

VIII. Nazwy ‘łydki’ odnoszące się zazwyczaj do innych (sąsiadujących) części ciała

Pytanie o ‘łydkę’ w kwestionariuszu OLA wyraźnie dotyczyło mięśnia podudzia, co powinno zapobiec jej myleniu z ‘golenią’, tj. z ‘kością podudzia’ lub w ogóle z ‘całą dolną częścią nogi od kolana do stopy’. Nie powinny więc budzić zastrzeżeń zanotowane w OLA dla ‘łydki’ nazwy typu **golenь* (od **golь* ‘goły’) i derywaty pochodne, oznaczające w językach i gwarach słowiańskich zazwyczaj ‘goleń’, por. ESSJ VI 201–202: **golenь*, **goleno*.

W OLA **golenь* i kilka pochodnych od niej derywatów pojawiło się sporadycznie w znaczeniu ‘łydka’. Mają one różne zasięgi.

Nazwę **golenь* zapisano w rozproszeniu: w Chorwacji *gole:n* (25), na Słowacji *hoľeň* (229), w Polsce *goleń* obok *ikro* (250) i **golenьje* n. – *gueleni* (244), w Rosji *gol'en* obok *ikra* (590) i *gol'in* obok *ik'ra* i *bułdyška* (814). Ma ona także, rzadkie zresztą, potwierdzenie w tym znaczeniu w materiałach spoza OLA. Znana jest pol. dial. *goleń* ‘łydka’ z kilku punktów na Mazowszu: pod Płockiem, Łowiczem, Węgrowem i Ciechanowem (AGM VIII 393, s. 118), z Małopolski pod Limanową (MAGP IX 419, s. 50), *golenie* ‘łydki’ na Kurpiach (SGPK II 100), por. też SW I 867. W gwarach rosyjskich znana jest *голяна* ‘gołe łydki’ pod Wołogdą (SRNG VIII 350). Znaczenie ‘łydka’ miała też w XV–XVII wieku ukr. *голень*, *голень*, *голѣнь* (SUM XVI–XVII, t. VI 248–249). Jako ‘podudzie, łydka’ pod *goleń* podaje też SP XVI, t. VII 522–525, ale nie wskazuje przykładów, których mogłoby to dotyczyć. Zapewne nie chodzi jednak o ‘łydkę’ w omawianym tu znaczeniu.

Nieco liczniej reprezentowana jest w OLA formacja **golenьka* w znaczeniu ‘łydka’. Tworzy ona niewielki, ale dosyć zwarty areał na zachodnim pograniczu ukraińsko-rosyjskim: ukr. *ha'l'onka* (438), *ha'l'uinka* (442), *ha'l'uonka* (444), *ja'l'onka* (445), *ha'l'onka* (446), *ha'l'unka* (447) i ros. *γa'l'onka* (811) oraz w pobliskim punkcie 813 formacja z prefiksem *pa-*: *paγa'l'enka*. Poza tym notowano **golenьka* ‘łydka’ w znacznym rozproszeniu na Białorusi: na północ od Mińska *γa'l'onka* obok *jikty* (348) i na wschód od Mińska *γa'l'onka* (369). Jednak Atlas białoruski ma w znaczeniu ‘łydka’ tylko *галёнка* z jednego punktu na pograniczu rosyjskim na północ od Homla oraz *гôлѣнка* na pograniczu polskim (LAB III 91, s. 50), *галёнка* powszechna jest natomiast na mapie ‘goleni’ w LAB III 90, s. 50. Poza tym **golenьka* ‘łydka’ występuje sporadycznie w Rosji na Smoleńszczyźnie: *γa'l'onka* obok liter. *jik'ra* (746), wreszcie w innym wariantie fonetycznym na Ukrainie Zakarpackiej: *ho'l'inka* (465) i *ho'milko* (485; ESUM I 558 przyjmuje tu następujące zmiany fonetyczne: **golinьka* > **gonilьka* > **gomilьka*).

Formacja **golenьka* jest bogato reprezentowana w języku białoruskim – *галёнка* (TSBM II 19, ESBM III 39–40) i ukraińskim – dawniej *голенка*, *голонка*, *голѣнка*, *голѣнька* (SUM XVI–XVII, t. VI, 248), różnie *голінка* i *гомілька* (Hrinč I 300, SUM II 107–108, 121, ESUM I 549, 558–559; u Hrinč I 307 też

ГОМІВКА), jednak z zasady w znaczeniu ‘goleń’ (część nogi od kolana do stopy). Znaczenie gwarowe ‘łydka’ zostało więc zarejestrowane jedynie w materiałach OLA. Natomiast dla ros. **pagolenʹka* znaczenie ‘łydka’ podaje rosyjski słownik gwarowy, jednakże tylko z terenu bardzo odległego spod Uralu, por. ПАГОЛЕНКИ pl. ‘łydki’ (SRNG XXV 114).

Szeroki zasięg ma natomiast w OLA formacja **goľjaška* ‘łydka’, notowana głównie na północy Rosji (*goľʹaška*, *goľʹoška*): raz pod Petersburgiem (583), kilkakrotnie pod Archangielskiem (556, 575, 604), powszechnie (w 16 punktach) pod Wołogdą, sporadycznie na północ od Niżniego Nowogrodu (724) oraz na południowy zachód od niego (756 *goľʹaškʹi* i *ľʹaškʹi*), na południu pod Tambowem (*γαľʹaškə* – 820), wreszcie sporadycznie też na Ukrainie na pograniczu z Rosją (*haľʹaška* – 447). Formacja *голяшка* była dawniej dobrze znana w języku rosyjskim, głównie w znaczeniu ‘goleń’ (Dal I 266, SSRLJ III 210). Rosyjski słownik gwarowy notuje ją w kilkunastu znaczeniach, głównie zaś jako ‘goleń’, ‘łydka’, z tym że oba znaczenia dokumentuje łącznie (SRNG VI 351).

Kilka nazw nawiązuje do kości goleni, do kości pustej w środku, do przedmiotu pustego w środku. Na południu Rosji w kilku rozproszonych punktach w znaczeniu ‘łydka’ zanotowano niejasny etymologicznie wyraz **buldyżka* (802, 814, 829, 840, 848). ESSJ III 94–95 przyjmuje tu pierwotne **bulyga*, **bulyżka* od rdzenia **bula*, z wstawnym *d*. Ma on na wschodzie Słowiańszczyzny bardzo różne znaczenia, m.in. ‘pusta obgryziona kość’, ‘pusty pień’, też ‘noga’, ‘część nogi’ (SRNG III 269, ESSJ l.c.). Znaczenia ‘łydka’ w materiałach spoza OLA nie znalazłem.

Zapisana pod Jarosławiem **dudźka* w znaczeniu ‘łydka’ (*ľdutka* obok *ikľra* – 720) na wschodzie Słowiańszczyzny ma przede wszystkim znaczenie ‘piszczałka’, ale w gwarach pojawia się też znaczenie ‘część nogi od kolana do stopy’ oraz ‘cholewa buta’ (SRNG VIII 247–248).

Można tu włączyć sporadyczną nazwę białoruską *ľceŭka* (**cěvʹka*), zanotowaną obok *ľytka* w p. 333. Znana jest ona w języku białoruskim w znaczeniu ‘kość łokcia’, ‘część nogi’, por. *цэўка* w SłPogr V 375 i w TSBM V/2, 270.

Na wschód od Nowogrodu zapisano *saľpʹilka* (635) jako nazwę ‘łydki’. Na wschodzie Słowiańszczyzny wyraz ten występuje w znaczeniach ‘piszczałka, fujarka’, por. brus. *сапёлка* (ESBM XI 313–314), ukr. *сопілка*, *сопівка* (ESUM V 354, SUM IX 461), ros. *сопелька*, *сопѹлка* (Dal IV 273, SSRLJ XIV 292), a także w dialektach polskich *sopiałka*, *sopiłka*, *supiłka* (SGPK V 189).

W OLA zanotowano sporadycznie jeszcze kilka innych nazw na oznaczenie ‘łydki’, które zazwyczaj odnoszą się do innych (sąsiadujących z łydką) części nogi. Możliwe są tu oczywiście pomyłki, ale mają one nieraz potwierdzenie w materiałach spoza OLA.

Nazwę **bedro* ‘łydka’ zanotowano w Rosji pod Jarosławem (*ľbʹodro* obok *brʹuško* – 664) oraz w punkcie bułgarskim na terenie Grecji (*bedro* – 850). Znaczenia ‘łydka’ w materiałach spoza OLA nie znalazłem, zwykle **bedro* w językach

słowiańskich oznacza ‘biodro’ (górną zewnętrzną część uda), też ‘udo’ (ESSJ I 179–180). Derywat **bedrŕce* ‘łydka’ zapisano w kilku rozproszonych punktach rosyjskich: ^l*b’ercы* pl. obok *ik’ra* (701), ^l*b’erca* (762), ^l*b’ercə* obok *ik’ra* (800). Ma on w Słowiańszczyźnie znaczenie ‘biodro’, ‘udo’, też ‘goleń’, por. ros. *бѣрце*, *бѣрцо* (Dal I 84, SRNG II 260, ESSJ I 182). Może należy tu przyjąć wpływ, znanego spoza OLA ros. dial. wyrazu *бѣрка* ‘łydka’ spod Pienzy, por. Dal I 84, SRNG II 259 oraz Vasmer ESRJ I 156 s.v. *берицо*.

Zanotowana w OLA w Podegrodziu koło Nowego Sącza sporadyczna nazwa ‘łydki’ *g’icał* (318) ma potwierdzenie w MAGP IX 419, s. 51 w formach *gičol* z Wisły koło Cieszyna oraz *giczela* z Brzeziny–Litacza pod Nowym Sączem. Polski wyraz *giczol*, *giczal*, *giczel* (psł. **gyčelb*) pochodzi zapewne od psł. **gyža*, **gyželb* ‘goleń’, ‘noga’, zmieniony pod wpływem czes. *kyčel* m., *kyčle* f. ‘biodro’ (Sławski SE I 275–276, 281). Może należy tu również zanotowany sporadycznie w polskim punkcie 240 *kenčyу*, z dawnego **kyčelb* (z wstawnym *n*, w ogóle jednak wyraz jest niejasny). Od podstawy **gyža* pochodzi najpewniej ukr. **žyžka*, zarejestrowana w OLA na wschodzie Ukrainy: ^l*žyžka* (438), ^l*žyžka* (443, 463, 479) oraz w językowo ukraińskim punkcie w południowej Rosji koło Woroneża: ^l*žyžka* (849). Formę tę wywodzi się z pierwotnego **gyžbka* (Sławski SE I 281, ESUM I 505 s.v. *гнжкн*), por. też ESSJ VII 224.

Zanotowana sporadycznie na Słowacji nazwa **gnatb* w pld.-wsch. części Słowacji środkowej (*hna:t* – 224) oraz na Słowacji wschodniej (*hnat* – 232) jest poświadczona w znaczeniu ‘łydka’ w pracy J. Matejčíka Lexika Novohradu, Martin 1975, por. ESSJ VI 164–165. Jednak słowacki słownik gwarowy cytując tę pracę podaje tu znaczenie ‘kończyny ludzkie’, ‘ręce i nogi’ (SSN I 582).

Zanotowany sporadycznie w OLA z południowej Bułgarii wyraz ^l*kālk* ‘łydka’ (139) występuje częściej w południowej Słowiańszczyźnie (w postaciach **kylka*, **kylkь*) w znaczeniu ‘biodro’, por. bułg. *кълка*, *кълк* (RBE VIII 428, BER III 190), sch. *kūk*, *kūk* (RHSJ V 753, Skok II 225). Ma on również nawiązania bałtyckie (BER III 190).

W dialektach rosyjskich sporadycznie zanotowano w znaczeniu ‘łydka’ wyraz **lęga*, **lęGo* (*G > χ*) na północny wschód od Petersburga ^l*l’aχo* (566) oraz pierwotnie deminutywne ^l*l’ašk’i* pl. koło Niżnego Nowogrodu i ^l*l’ažka* na południu koło Biełgorodu (836). Nawiązują one szeroko do gwar rosyjskich, częściowo ukraińskich (gdzie stanowią pożyczkę z rosyjskiego, por. ESUM III 337) i białoruskich, przeważnie w znaczeniach ‘biodro’, ‘udo’, ale sporadycznie pod Archangielskiem *лѣжка* ma znaczenie ‘łydka’ (SRNG XVII 270), por. **lęga*, **lęžbka* (ESSJ XV 53–54, 66), *лѣга*, *лѣха*, *лѣхá*, *лѣжка* (Dal II 285, SRNG XVII 254, 270, 285).

W wyrazie **stegno* z chorwackiego punktu we wschodniej Austrii *s’tiegno* obok *de’be:lo* ^l*měso* (147a) nastąpiło podobne przesunięcie znaczeniowe, jak w podanym wyżej **bedro*, por. Skok III 331 s.v. *stegno*.

Występujące w OLA *udo* ‘łydka’ w dwóch punktach na terenie Polski: koło Gliwic (289) i koło Radomska (292) ma potwierdzenie w MAGP IX 419, gdzie

z kolei w znaczeniu ‘łydka’ zapisano *udo* koło Oświęcimia oraz *udko* koło Kępna i *udka* pod Kielcami.

Kilka nazw ‘łydki’ w OLA ma charakter opisowy, lokalizujący ją ‘pod kolanem’. Należy tu zapis ze Słowenii w p. 6 *pat ka'li:nam*, traktowany przez komisję słoweńską jako brak nazwy. Podobną nazwę zapisano w polskim atlasie gwarowym w pld. Małopolsce koło Nowego Targu *noga pot kolanem* (MAGP IX 419, s. 50). W OLA we wsch. Słowacji ‘łydkę’ określono w sposób opisowy *potko-łeni sval* ‘podkolenní sval’ (230). W Macedonii zaś odnotowano derywat sufiksalny od tego wyrażenia przyimkowego: *podkoł'enica* (93). Drvošanov 2005: 20 ma zaś spod Kiczewa nazwę opisową *испод колено* oraz derywat (?) *потколено*. Formacje tego typu charakteryzują się wielką różnorodnością znaczeniową, por. mac. *потколеница* ‘podwiązka’ (RMJ II 382), bułg. *подколеница* ‘goleń – część nogi od kolana do stopy’ (podobnie *подбедрица*, por. RBE XII 807, 886). Znaczenia ‘łydka’ można się dopatrywać w definicjach znaczeniowych w języku słowackim dla takich wyrazów, jak *podkolenie*, *podkolenie*, *podkolenica* ‘zadná časť nohy pod kolenom’ – ‘tylna część nogi pod kolanem’ (HSSJ III 589, SSN II 874, SSJ III 132).

Na przeniesieniu polegają nazwy ‘łydki’ odnoszone zazwyczaj do ‘ścięgien kolanowych’: w dialektach rosyjskich zapisano w znaczeniu ‘łydka’ nazwę *pod'żyłk'i* plt. w okolicy Archangielska (541) oraz na pograniczu guberni nowogrodzkiej i twerskiej *pod'żyłki* plt. (636) i *pod'żyłka* (661). Nazwę *пóджилки* w znaczeniu ‘łydka’ rosyjski słownik gwarowy potwierdza spod Petersburga (SRNG XXVIII 10). Zalecenie komisji rosyjskiej, by nazwy tej nie nanosić na mapę wydaje się więc nieuzasadnione. Podobnie tłumaczy się białoruska nazwa dla ‘łydek’ *ц'агы* (**tęgъly*) zanotowana w OLA w okolicy Homla (395), mająca zwykłe znaczenie ‘ścięgna kolanowe’, por. *цягли* w SłPogr V 283–284 i TSBM V/2, 274.

Szczególną motywację semantyczną mają zanotowane przez Drvošanova 2005: 154, m. 20 mac. *јабукце* – */*ablъкъce* spod Tetowa oraz *јарабница* – */*ęřebica* spod miejscowości Kawadarci w centralnej Macedonii.

IX. Rodzime nazwy niejasne

Nazwy rzadkie i sporadyczne, mające rdzenie występujące w nazwach powszechniejszych, a także mające inne rdzenie, ale nawiązujące motywacyjnie, nawet w sposób dosyć luźny, do nazw częstszych, przedstawiłem w wyżej omówionych grupach. Tu ograniczę się do wymienienia sporadycznych nazw niejasnych pod względem budowy, pochodzenia oraz motywacji semantycznej. Na ogół nie mają one też bliższych nawiązań w materiałach spoza OLA. Przedstawię je w układzie geograficznym w kolejności numeracji punktów w Atlasie.

Zapisana w Słowenii *kę:ta* – 16 (**kyta*) łączy się ze słwń. *kita* anat. ‘mocna tkanka łącząca mięśnie z kością’ (SSKJ II 321, znaczenie 3).

Macedońska *cipa* w p. 96 ma w języku literackim znaczenie ‘błona’ (RMJ III 517 *ципа*), podobnie w języku bułgarskim (*цѹпа* RSBKE III 593) i serbsko-chorwackim (*cipa* RHSJ I 801; Skok I 268 uważa za wyraz bałkański). Zastrzeżenia budzą zapisane na terenie Grecji w p. 108 nazwy ^l*gamba* (BER I 301 notuje *гѣмба*, *гѣмбе* < **goba* m.in. w znaczeniu ‘garbata kobieta’, ‘garbaty mężczyzna’ z Banska w pld.-zach. Bułgarii) i ^l*šija* (w RJM III 566 *шија* ma znaczenie ‘szyja, kark’).

Zupełnie niejasna jest nazwa ukraińska *po^l’oca* (obok ^l*tytka*) w p. 409.

W Rosji zapisano kilka niejasnych nazw ‘łydki’: ^l*duška* (obok *go^l’oška*) na pñn.-wsch. od Wologdy (623), por. jednak ros. *дѹшка* ‘cholewa buta’ pod Woroneżem (SRNG VIII 284), *u^ltułk^{’i} pl.* (**vъtulky?*) na pñn. od Smoleńska (695), por. jednak notowany w pobliżu ros. gwarowy *втѹлок* ‘tulejka wkładana w piastę wozu’ (SRNG V 234), *s^ltup^{’i}ca* (obok ^l*ikry*) na północ od Moskwy (719), por. jednak u Dala IV 349 *стѹпица* ‘żartobliwie o nodze’, *sy^lbałka* koło Nielidowa na północ od Smoleńska (726a), może jednak łączy się z ros. *цѹбѹля* ‘długa noga’ i ukr. *цѹба* ‘ts.’ (por. Vasmer ESRJ IV 305), *č^{’u}byłka* pod Smoleńskiem (748), *ceru^lbyłkə* pod Smoleńskiem (760), *g^{’i}g^{’il}* (obok *ik^lra*) na pld.-zach. od Niżnego Nowogrodu (770), *a^lb^{’ercə}* koło Kaługi (774).

Za błędne należy uznać zapisy: pol. *stopa* w p. 239 na Pomorzu oraz ros. *no^lga* w p. 613 na zachód od Wologdy.

Niejasne są podawane przez Drvošanova (2005: 145, m. 20) z pñn.-zach. Grecji koło miejscowości Kostur nazwy: *ansa* i *чап^lал[’]ка*.

X. Nazwy pochodzenia obcego

Pożyczek obcych zanotowano w OLA kilkanaście, mają one jednak na ogół ograniczone zasięgi.

Wśród niemieckich najbardziej rozpowszechnione są zapożyczenia związane z niem. wyrazem *die Wade* ‘łydka’. Występują one w kilku postaciach. Na południu Słowiańszczyzny zanotowano formy stanowiące przejęcie śrwniem. deminutivum *wadel* z sufiksem *-el*. Są to zapisy z obszaru Słowenii: *bō:dəl* (14), *b^uō:dəl* (16) i w punktach słoweńskich na terenie Austrii południowej *bā:dəl* (147), *bā:dļ* (148) oraz w punktach chorwackich w Austrii wschodniej: *bā:dļ* (146a), ^l*badļ* (148a). Postać *badel* znana jest w języku słoweńskim już od XVIII wieku, poza tym występowała tu także postać *bodelj* m. i *bodel* (Bezłaj I 29, II 145 s.v. *lītka*). Ze słowników znana jest też sch. forma *ва́дла* ‘łydka’ i jej wariant *ва́дна* z XIX–XX wieku, por. RSHJ II 349, Striedter-Temps DLS 220, Bezłaj II 145. Poza tym zapisano w OLA z dialektów słoweńskich formy wywodzące się z niemieckiej formy liczby mnogiej *Wadeln* ‘łydki’, a mianowicie *bō:dəlnə* (9) i *b^uō:dəlni* (16). Bezłaj l.c. notuje ponadto formę stwñ. *bodeljna* ‘łydka’.

Niezależnie niem. *Wade* ‘łydka’ została zapożyczona do dialektów polskich. W OLA *vada* zanotowano z Kramka pod Sulechowem (258) oraz z Lubszy pod

Opolem (277). MAGP IX 419, s. 52 ma *vāda*, *vada* ‘łydka’ z Nowego Kramska pod Sulechowem, ze Starych Siołkowic pod Opolem, a także dwukrotnie spod Olecka na Mazurach.

W punkcie słoweńskim na terenie południowej Austrii zapisano nazwę ‘łydki’ *wāmpəč* – **vampitj* (146), stanowiącą derywat od *vamp* ‘brzuch’ ze śrwniem. *vamp*, *vambe*, dziś *Wamme* (Striedter-Temps DLSI 243, Snoj 705). Szerzej w języku słoweńskim znany jest *vampáč* ‘człowiek mający duży brzuch’ (Plet II 747, SSKJ V 360).

Odosobniona południowa słowacka *ru:ra* (222; ze śrwniem. *rore*, dziś *Röhre*, por. Machek ES-1, 424) nawiązuje zapewne do XVII-wiecznego ślć. *rúra* ‘kość’ (HSSJ V 197).

Zapewne źródło niemieckie ma pierwszy człon złożenia **galb=opa* ‘łydka’, zanotowanego w trzech punktach ukraińskich: w południowo-zachodnim skrawku Białorusi *ho'l'opa* (361), *ha'l'opa* (373) i na północno-zachodnim krańcu Ukrainy *ho'l'opa* (401). Etymologiczny słownik ukraiński w pierwszym członie tego wyrazu widzi ukr. dial. *гáли* ‘łydki’, które wywodzi ze śrwniem. *galle* ‘obrzemie, bąbel, opuchlizna’ (ESUM I 455 s.v. *raľ* i 557, por. też Sławski SE I 253). Nazwa ta ma poza tym nawiązania w dialektach polskich, por. *holopa* m.in. ‘duża niezgrabna noga’, ‘niezgraba’, ‘tęga kobieta’ na wschodzie Polski (Lubelskie, Zamojszczyzna, Biłgoraj, Drohiczyn), por. SGPK II 187.

Z włoskiego pochodzi słwn. nazwa *mu:školo* ‘łydka’ (11). Źródłem był tu wyraz włoski *muscolo* ‘mięsień, mięsień’, podobnie jak i dla poświadczonej tylko u P. Radovčicia formy chorw. *muškol* ‘ts.’ (RHSJ VII 174, Skok II 491). Natomiast spora-dyczny mac. *muskul* ‘łydka’ (99 – z tych stron potwierdza go Drvošanov 2005: 154, m. 20) może być pożyczką włoską, jak i przejściem łac. *musculus* ‘mięsień, mięsień’.

Zapisana w Słowenii *bù:ča* ‘łydka’ (4) najpewniej nawiązuje do słwn. *búča*, chorw. *būča* ‘baniaste naczynie’ z wł. *boccia* (Bezłaj I 51–52, Snoj 52). Zapewne pożyczką jest odnotowana w zach. Słowenii *pu:polā* (5), jednak nie potrafię wskazać jej źródła.

Wywodząca się z franc. *bouteille*, przejęta zapewne za pośrednictwem polskim, **butelka* tworzy zwartą wysepkę pod Twerem *bu'tylka*, *bu'tylkə* ‘łydka’ (696–700). Podstawę motywacyjną stanowi kształt butelki. Z wyspą tą łączy się jeden punkt na pñ.-wsch. guberni smoleńskiej (*bu'tylka* – 729) i bardziej odległy punkt pod Babajewem (587). W gwarach rosyjskich *бутылка* pod Twerem, Nowogrodem i Kostromą występuje w nazwach różnych części ciała człowieka i zwierząt, m.in. ‘goleni’ i ‘kości goleniowej’ (SRNG III 316).

Zapisany w Macedonii Egejskiej *bəľdər* ‘łydka’ (113; Drvošanov 2005: 154, m. 20) podaje *бáлдáр* spod Gewgelii w południowej Macedonii) z tur. *baldır* ‘ts.’ ma potwierdzenie u Małeckiego II 6 ze wsi Suche i Wysoka pod Sołuniem, u Gerova I 23 *балдър* ‘кракътъ отъ щацалото до коляното, пишяль, прасци’, u Mladenowa *балдър* reg. ‘прасец, побъркано с прасе, та прасец’ (Mladenow 102), a w RBE I 516 *балдър* jako wyraz dialektalny z twórczości C. Ginczewa.

W Macedonii Egejskiej zapisano w p. 113a nazwę *but* ‘łydka’ (Drvošanov 2005: 154, m. 20 ma natomiast spod Gostiwaru, Debaru i Kiczewa w zachodniej Macedonii *бyт* oraz *долни бyт*), stanowiącą pożyczkę tur. *but*, *bud* ‘biodro’, ‘udo’, por. Škaljić 156, Skok I 245. Pożyczka ta w południowej Słowiańszczyźnie ma zazwyczaj znaczenie ‘biodro, ‘udo’, też ‘udziec zwierzęcia’, por. chorw. *bŭt*, serb. *бyт*, *бyт*, mac. *бyт* (RMJ I 50), bułg. *бyт* (RBE I 1016). Chorw. *bŭt*, serb. *бyт*, *бyт*, w znaczeniu ‘łydka’ sporadycznie poświadczą S. Ljubiša w opowieściach czarnogórskich i nadmorskich (1875) oraz Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena z przełomu XIX i XX wieku (RHSJ I 748, RSHJ II 314–315). W południowej Serbii odnotowano w znaczeniu ‘łydka’ derywat żeński *butka* (84).

Z dialektów macedońskich dwa dalsze turcyzmy podaje Drvošanov 2005: 154–155, m. 20: *табан* z tur. *taban* ‘równy’ (Skok III 427–428) spod Ochrydu i *каба* z tur. *kaba* ‘gruby, nieokrzesany’ spod miejscowości Kukusz w płn. Grecji. Z pogranicza albańsko-greckiego przytacza zaś nazwę *пулпа* wywodzącą się z alb. *pulpë* ‘łydka’.

Na płn.-wsch. od Wołogdy zapisano sporadycznie nazwę *b’l’r’ul’ka* obok *’ikra* (644), która najpewniej może być pożyczką turecką o rdzeniu **bori-*, **mori-*, oznaczającym różne muzyczne instrumenty, jak np. ‘trąbę’, ‘piszczalkę’, ‘fujarkę’, ‘grę w bierki’ itp., sporadycznie też ‘część ręki lub nogi’ (Mierkułowa 1973: 185–190).

Zapisana w płn.-wsch. części guberni smoleńskiej nazwa **butyr’lyśka* – *butyr’lyśka* (728) najpewniej została przejęta z tat. *балтырлык* ‘owijacze na nogi’, por. przypisek Trubačeva w Vasmera ESRJ I 254.

Odnotowana w dialektach słowackich nazwa ‘łydki’ *labasara*: we wsch. Słowacji *labasara* (230) oraz w punkcie słowackim na terenie Węgier *la:basa:ra* (155) stanowi pożyczkę węg. *lábšár* ‘noga’, ‘goleń’, będącą złożeniem wyrazów węgierskich *láb* ‘noga’ (dawny wyraz węgierski o niejasnej etymologii, por. MNTES II 698) i *šár* m.in. ‘goleń’ (też dawny wyraz, por. MNTES III 677). Pożyczka ta ma dosyć duży zasięg w dialektach słowackich, por. *lapsár* m., *lábasára*, *labasara* w znaczeniu ‘łydka’ na południu Słowacji środkowej i wschodniej, a jeszcze szerszy (też w postaci *lapsára*) w znaczeniu ‘owijacze na nogi’, ‘górną część buta’ (SSN II 31). Należy zwrócić uwagę na pożyczkę odwrotną, na węg. *lábikra* ‘łydka’ ze słowiańskim **jьkra* ‘łydka’ w drugiej części złożenia. Machek ES-1, 254, chyba niesłusznie, również węg. *láb* wywodzi ze słowackiego.

* * *

Nazwy ‘łydki’ mają bardzo skomplikowany układ terytorialny. Kilka nazw dawnych tworzy dosyć rozległe i zwarte kompleksy, ale pojawiają się one też nieraz w niewielkich enklawach znacznie oddalonych od tych arealów. Występuje wiele nazw o zasięgach ograniczonych lub zupełnie sporadycznych.

Materiały historyczne i pochodzące z wcześniejszych opracowań pokazują znaczne zmiany zasięgów poszczególnych nazw ‘łydki’. Dawniej nazwy ‘łydki’

były zapewne jeszcze bardziej przemieszane niż dziś. Dopiero z czasem dochodziło do wyraźniejszych podziałów, do dominacji lub upowszechnienia się na pewnych terenach jednej z nazw. Dokonywało się to przeważnie pod wpływem języków literackich, choć na pewnych terenach nadal utrzymują się znaczne różnice między nazwami literackimi i gwarowymi. Dochodzi także do wyraźniejszego zróżnicowania terytorialnego nazw zanikających, dawniej obocznych, jak w wypadku wariantów **jbkra* f. i **jbkro* n. w gwarach polskich.

Nazwy ‘łydki’ mają zazwyczaj jasną motywację semantyczną, wskazującą na ‘wypukłość’, ‘wybrzuszenie’, ‘grubość’, ‘zgrubienie’, ‘nabrzmienie’, ‘miętkość’, łączą się one także z nazwami zwierząt o kształtach zaokrąglonych (*prosię*), obłych (*ryba*) itp. Wiele z nich odnosi się do innych, sąsiadujących części ciała, jak ‘goleń’, ‘biodro’, ‘udo’, ‘kość’ (zwłaszcza pusta w środku) itp. Często więc powstają podobne nazwy na różnych terenach niezależnie od siebie. Stosunkowo dużo jest nazw sporadycznych, których budowę i motywację semantyczną trudno wyjaśnić. Dosyć liczne, ale rzadkie, nazwy pochodzenia obcego mają często motywację semantyczną zbliżoną do nazw rodzimych.

Por. Siatkowski 2009c: 193–222.

UDO

Załączona tu mapa płaszczyznowa nr 14 została skorelowana z mapą ‘łydki’ (por. s. 148–172) przez wprowadzenie identycznych znaków kartograficznych dla nazw zanotowanych w obu znaczeniach. Daje to możliwość lepszego zorientowania się w ich często różnych zasięgach terenowych.

Bardzo rozległy obszar, oznaczony na mapie szarą płaszczyzną (braku materiału w punktach rosyjskich nie sygnalizuję, bo zniekształca to rzeczywisty obraz), zajmują wyrazy związane z rdzeniem **lęg-/*lęž-*. Formy od **lęž-* występują niemal w całej Rosji (na samej północy tylko w rozproszeniu) oraz dosyć powszechnie we wschodniej części Białorusi i Ukrainy, a sporadycznie wyspowo też bardziej na zachód. Na mapie ‘uda’ w Atlasie białoruskim, dysponującym gęstszą siatką punktów, zasięg nazwy *ляшка* jest podobny, choć w szczegółach widoczne są pewne różnice (LAB III 92, s. 50–51). W OLA najpowszechniejsza jest formacja **lęžbka* f., np. brus. *l'aška*, rzadziej *l'ažka*, ukr. podobnie *l'aška*, *l'ažka*, *l'ažka*, ros. *l'aška*, *l'aškə*, rzadko *l'ažka* i sporadycznie *l'oška* (610), *l'eška* (637).

Formy inne niż **lęžbka* oznaczono na mapie za pomocą osobnych znaków. Ich podkreślenie oznacza, że w danym punkcie formy **lęžbka* nie zanotowano. W dwóch sąsiadujących ze sobą punktach na północy Rosji koło m. Nimdoma i Kargopol (na południu obwodu archangielskiego) zapisano formę rodzaju nijakiego **lęžbko* (*l'aško* 554, *l'aško* 571) i raz formę **lęžina* (*Ž > š*) *l'ašyna* w obwodzie leningradzkim (564).

Wyrazy stanowiące podstawy podanych formacji zanotowano w północnej Rosji tylko w kilkunastu punktach. Są to **lęGa* (*G > χ*) – *l'aχa*, tworząca dosyć zwarty areal w okręgu leningradzkim (581, 584–586), z którym łączy się jeszcze p. 567 na zachodzie okręgu wołogodzkiego, notowana ponadto w rozproszeniu na północy okręgu wołogodzkiego w pobliżu m. Wielki Ustjug (603) oraz na północ od Pskowa (629), a – z akcentem na sylabie końcowej *l'aχa* – na południe od Nowogrodu (634) i na zachód od Jarosławia (702). Gwarowy słownik rosyjski podaje zarówno postać *ляга* ‘udo’ spod Wołogdy i Nowogrodu, a ponadto spod Tuły i na Uralu koło Swierdłowka (SRNG XVII 254), jak i – poświadczone w OLA postaci z wtórnym *χ* (jednakże tylko w znaczeniu ‘tylna część tuszy zwierzęcej’):

ляха spod Nowogrodu i Jarosławia oraz ляха spod Archangielska i Tambowa (SRNG XVII 285). W tych samych punktach, gdzie zapisano formalnie deminutywne *lęžko (por. wyżej), odnotowano też formę podstawową w rodzaju nijakim *lęGo ($G > k, \chi$) – l'a¹ko (554) i l'a¹χο (571). Wyraz ляхó w znaczeniu ‘udo’ (człowieka) ma potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym też właśnie spod Archangielska (SRNG XVII 285). Zapewne spółgłoska š – upodobniona do następującej spółgłoski bezdźwięcznej w formacji *lęžka ze względu na częstą oboczność χ : š spowodowała pojawienie się wtórnego χ w formacjach *lęGa i *lęGo.

Najpowszechniejszej z tej rodziny wyrazowej formy *lęžka w znaczeniu ‘udo’ w rosyjskim słowniku gwarowym brak. Słownik ten ma wyraz ляжка tylko w znaczeniach: 1. ‘goleń nogi’, 2. sporadycznie ‘łydka’ (spod Archangielska), 3. ‘tylna część tuszy zwierzęcej’ (cielęcia, barana itp.), por. SRNG XVII 270. Spowodowane jest to chyba dyferencyjnym charakterem tego słownika, bowiem ляжка ‘udo (człowieka)’ była w języku rosyjskim znana. Jest ona poświadczona od początku XVII wieku w zabytkach o charakterze świeckim (SRJ XI–XVII, t. VIII 350). W tym znaczeniu oraz jako ‘tylna część tuszy zwierzęcej’ wyraz ten notowany jest i później w dwóch postaciach ortograficznych: ляшка w SRJ XVIII, t. XII 27, ляжка i ляшка u Dala II 285, później się ustala pisownia ляжка, a wyraz zaliczany jest do warstwy potocznej języka (Ożegov 294, SSRLJ VI 458, BASRJ IX 383). Z innych źródeł *lęžka ma też potwierdzenie z Białorusi, por. ляжка i/lub ляшка w ESBM VI 116, 147, SiPogr II 726 (w TSBM III 72 określana jest jako wyraz potoczny) i z Ukrainy, por. ляжка u Werchratskiego i ляшка z Polesia u Łysenki (ESUM III 337).

Zupełnie sporadycznie *lęGo ($G > \chi$) i *lęžka zanotowano w znaczeniu ‘łydka, por. s. 167.

Wyraz *stegno ‘udo’ (łączy się zapewne ze *stogъ, *stožerъ, *stežerъ, por. Vasmer ESRJ III 751, Bezlaj III 315, Schuster-Šewc III 1271–1272, ESUM V 405) tworzy w OLA kilka obszernych skupisk oraz kilka mniejszych wysepek. Na mapie oznaczono je płaszczyznami składającymi się z linii utworzonych przez ikсы (xxxx). Układ geograficzny wskazuje, że na pewnych terenach *stegno zapewne zostało wyparte przez inne wyrazy. W kilku językach słowiańskich stało się nazwą literacką.

Na południu *stegno zajmuje zwarty teren w południowo-zachodniej Słowenii (sté:ɡno, s'te:ɣnu itp.) oraz występuje w kilku słoweńskich wyspach językowych: we Włoszech s'taɣnwā (3) i na południu Austrii stah¹no (147), s'taɦnə (148). Poświadczone tu od XVIII wieku stèɡnu (Bezlaj III 315), dziś stéɡno, stanowi słoweńską nazwę literacką (Plet II 572, SSKJ IV 933).

Na gruncie serbsko-chorwackim *stegno ‘udo’ znane jest już w XVI wieku i ma liczne poświadczenia głównie u pisarzy bośniackich oraz jest notowane w wielu słownikach (por. dokumentację w RHSJ XVI 517–518). Z czasem zostało tu wyparte przez pożyczkę turecką but, butina i zachowało się jedynie wyspowo. Wspomniany słownik podaje stèɡno ‘udo’ z wyspy Krk, z Bośni na zachód od

Sarajewa oraz z płn. Chorwacji spod m. Slavonski Brod. W OLA **stegno* ‘udo’ zapisano wypowo nieco szerzej: z zachodniej Chorwacji: *st^heg^hno* (22), *steg^hno* 24 (na wyspie Krk), 28, znad Adriatyku *steg^hno* (42), *stē:igno* (43), z Bośni *stegno* (47, 59 – na zachód od Sarajewa), z północnej Chorwacji *stegno* (39), z Austrii wschodniej *s^htegn*o (146a, 148a), *s^htiegn*o (147a) i z Węgier *s^htegn*o, *s^htegn*o (151) oraz z Czarnogóry *s^htegn*o, *stegno* (72–77).

Z Macedonii i z Bułgarii wyrazu tego w OLA nie zarejestrowano, nie znalazłem go też w materiałach spoza OLA.

Duży areal, nawiązujący do południa Słowiańszczyzny, tworzy nazwa **stegno* w dialektach łużyckich, czeskich i słowackich. Na Łużycach zapisano tylko na północy dłuż. *śćogno* (234) i głuż. *ščęyno* (235), poza tym zaś w p. 235 obocznie *hor’ěšna noha*, a w p. 236 nazwę opisową *hušej kpl’ena noha*, a w p. 237 *tousta noya* (por. niżej). Stan ten potwierdza Atlas łużycki, gdzie **stegno* notowano jedynie na Dolnych Łużycach oraz w północnej części Górnych Łużyc, na samym południu zaś jest ono zupełnie nieznane. Nazwa **stegno* ma jednak w językach łużyckich dawne poświadczenia ze słowników, już od XVI wieku (Chojnanus). Bogatą ich dokumentację przytacza SSA VI 47, s. 130. Poza tym jako literackie ustaliło się głuż. *ščehno* i dłuż. *śćogno*.

W dialektach czeskich niemal powszechnie występuje *stehno*, jedynie we wschodniej części Moraw i na Śląsku notowano nazwę **kyta* (por. niżej). W języku czeskim już od okresu staroczeskiego znane jest *stehno* w znaczeniu ‘udo’ (człowieka) oraz ‘udziec zwierzęcy’ (Stčsl internet, następnie Jg IV 301, Kott III 655, PS V 729, SSJČ III 532). Słowackie **stegno* (*stehno* oraz *stehno* 208–210 i *scehno* 214) spotyka się w znaczeniu ‘udo’ (człowieka) od XVII wieku (HSSJ V 470). Dziś w języku literackim *stehno* oznacza też ‘udziec zwierzęcy’ (SSJ IV 241). Gwary słowackie nie łączą się bezpośrednio ze wschodniosłowiańskim arealem nazwy *stegno*, oddziela je bowiem wąski pas z zestawieniem **grubO tělo* itp., por. niżej, s. 181).

W materiałach OLA z terenu Polski nie odnotowano wyrazu **stegno* ani razu. W MAGP IX 418, s. 45–49 kilka odosobnionych zapisów tej nazwy pochodzi z terenów pogranicznych: w Serpelicach, gdzie dawniej mówiono po ukraińsku, obok *udo*, pl. *uda* odnotowano też w ukraińskiej postaci fonetycznej dawne *stehno*, pl. *stehna*, na pograniczu czeskim pojawiło się zaś *ściegno* w Olzie pod Rybnikiem i w Jakubowicach koło Głubczyc, a po stronie czeskiej w Ligotce Kameralnej pod Cieszynem. Dokładniej zasięg wyrazu **stegno* (*śćohno*, *ščęhno*, *śćehno*, *śćegno*) w znaczeniu ‘udo’ na polsko-czeskim pograniczu językowym wyznacza Dejna PLPJ m. 28. Poza tym odnotowano w MAGP l.c. **stegno* w dwóch punktach od przesiedleńców z Ukrainy: spod Lwowa (*ściegno*) i Kowla (*stehno*).

Słowniki etymologiczne natomiast systematycznie podają pod tym hasłem również polskie *ściegno*, *ściegno*. Jak się zdaje, postać *ściegno* w znaczeniu ‘udo’ poświadczona jest jedynie u Jana Ursinusa w znaczeniu ‘coxendix – kość biodrowa’. Linde V 230 przytacza ją z Gramatyki J. Ursinusa (pierwsze wyda-

nie Lwów 1592 i kilka z XVII wieku), a kartoteka S XVII–XVIII ma ją z dzieła Ursinusa *De ossibus humanis tractatus tres* (Zamość 1610): „dicitur Polonicè *Ściegno* ze zwięzy, iáblko wdowej kości, ściągáią z puszką biodrowey kości”. Do Ursinusa nawiązuje cytowany przez SW VI 712 słownik Troca, ustalając znaczenie na ‘wiązadła obłe głowicy kości udowej’. U Ursinusa, urodzonego we Lwowie i działającego później głównie w Zamościu, należy chyba przyjąć wpływ ukraiński. Nazwa ta, skojarzona ze *ściąganiem* doprowadziła do powstania wyrazu *ściegno*, który wyjątkowo został odniesiony, jak się zdaje, do ‘uda’ lub raczej ‘biodra’ (u Knapskiego Kirś / Łopátka dolna / *ściegno* v. Kość kuprzasta / wdowa. Biodrowy staw), powszechnie zaś występuje w znaczeniu anatomicznym ‘włókni-sta, niekurczliwa część mięśnia łącząca go z kością’ (SJPD VIII 1251, u Lindego V 230 ‘ma łączyć kości z kośćmi’). W sumie więc można powiedzieć, że **stegno* w znaczeniu ‘udo’ językowi polskiemu właściwie nie było znane.

Wyraz **stegno* ‘udo’ tworzy w OLA obszerny areal na Białorusi (*s’č’ay’no*, sporadycznie *s’č’ey’no*, *s’č’oy’no*, na południowym zachodzie *stey’no*, *styh’no* itp.) i na Ukrainie (*steh’no*, *stǎh’no*, *styh’no* itp.). W sposób szczególnie zwarty występuje tu głównie na zachodzie, ale – w przemieszaniu z innymi nazwami – też na wschodzie. W Atlasie białoruskim *сцягно* notowano znacznie szerzej, niemal w całym kraju, jedynie poza wąskim pasem wzdłuż granicy z Litwą i Łotwą. Szczególnie uderzający jest tam brak, występującej w OLA, sporej wysepki z nazwą **lęźbka* nad Jasioldą i częstsze poświadczenia nazwy *сцягно* również na wschodzie Białorusi (por. też SłPogr V 46).

Derywat **stegnjak*, zanotowany w OLA jedynie w dwóch punktach na południe od Mińska (*s’č’ay’n’ak* 356 i *s’č’ey’n’ak* 385), ma w Atlasie białoruskim kilkanaście poświadczeń (*сцягняк*), głównie z regionu na południe i na północ od Mińska, ale sporadycznie też spod Grodna, Brześcia, Bobrujska i Mohylewa (LAB III 92, s. 50–51). Do formacji tej nawiązuje współrdzenna **stegnjanbka* – *стеґнянка* ‘udo’ zanotowana w materiałach spoza Atlasu z Tarnopolszczyzny w pobliżu punktów OLA 432 i 451 (SDUP 1975: 97).

Szczególnie skomplikowany zasięg ma w OLA **stegno* we wschodniej Ukrainie, gdzie z jednej strony miejscami sięga po północną granicę Ukrainy, z drugiej zaś **lęźbka* występuje aż pod Kijowem i na południe od Kirowohradu. Przemieszanie tych nazw we wschodniej Ukrainie w rzeczywistości jest zapewne jeszcze większe, niż to pokazuje mapa OLA.

W Rosji **stegno* w znaczeniu ‘udo’ na południu notowano stosunkowo rzadko, głównie koło Brińska (*s’tay’no*, *s’tay’no* 798, 799, 800, 814), poza tym pod Pskowem (*s’tag’no*, *s’tag’no* 633, 711), Smoleńskiem (*s’tay’no* 748), Kurskiem (*s’tay’no* 831) i Orłem (*s’ti’no* 817), relatywnie dużą i zwartą wyspę tworzy natomiast na północy w okręgu archangielskim i wołogodzkiem (*st’eg’no*, *s’t’eg’no* oraz *s’t’og’no*, *st’og’no* itp.). W gwarowym słowniku rosyjskim *стеґно* w znaczeniu ‘udo’ ma nieco szerszy zasięg w dialektach tradycyjnych (gdzie zapewne częściowo ustąpiło przed nowszymi nazwami), poza tym powszechnie jest noto-

wane w dialektach nowszych, zarówno w części europejskiej, jak na wschód od Uralu (SRNG XLI 113–114).

We wszystkich językach wschodniosłowiańskich **stegno* w znaczeniu ‘udo’ (lub też ‘biodro’) było znane zapewne od dawna. W języku rosyjskim *стерно* występuje już od XIII wieku (Izbornik Swjatosława z 1073 r.) – SrezMat III 584 (też *стыгно*), SRJ XI–XVII, t. XXVIII 42. Jeszcze Dal IV 321 podaje *стерно́* bez żadnego kwalifikatora, ale słownik współczesnego języka rosyjskiego uznaje je za przestarzałe i regionalne (SSRLJ XIV 818). Do dziś natomiast utrzymały się (i stały się nazwami literackimi ‘uda’) brus. *ццягно́* (TSBM V/1, 423) i ukr. *стерно́* (SUM IX 679). Mają one także znaczenie ‘tylna część tuszy zwierzęcej’. Ich dokładniejsza chronologia jest jeszcze nieznana ze względu na brak odpowiednich tomów słowników historycznych tych języków. Ukr. *стерно́* ‘udo’ (człowieka) ma poświadczenie w słowniku Tymčenki z lat 1564–1565 (Tymčenko II 363).

W materiałach OLA nazwa **udъ*, **udo* ograniczona jest do dialektów polskich. Zanotowano ją niemal na całym terytorium Polski, poza niewielkimi skrawkami na południu i na wschodzie. Podział geograficzny między formą męską **udъ* i nijaką **udo* jest bardzo skomplikowany. Na mapie został przedstawiony za pomocą płaszczyzn składających się z linii – poziomych dla **udo*, a z pionowych dla **udъ*. Stanowi to duże uproszczenie, zwłaszcza dla dialektów przesiedleńczych. Forma męska występuje głównie na północy, ale wąskim pasem przez część środkową (sporadycznie też w Wielkopolsce) sięga aż do samego południa Polski. Na pozostałym terenie dominuje forma rodzaju nijakiego, tworząca zwarte areale w południowo-wschodniej Polsce oraz w dialektach przesiedleńczych na zachodzie i na Śląsku, a wyspowo pojawia się na północy pod Stargardem Gdańskim, Tucholą, Rypinem i Olsztynem. W Radziuszkach pod Sejnami (266) zanotowano formę żeńską *uda*, a w Kramsku koło Konina (270), określoną jako deminutywną, formę *jużik* (**udikъ*), którą na mapie OLA pominięto. Zdrobnienie *udzik* ‘udko’ ma potwierdzenie w XVI-wiecznym Zielniku Spiczyńskiego (Linde VI 103) i w gwarach polskich na Śląsku, pod Łęczycą i pod Szczytnem na Mazurach (SGPK VI 14).

Skomplikowane zasięgi różnych form rodzajowych nazwy **udъ* m., *udo* n., *uda* f. bardziej dokładnie przedstawiono w MAGP IX 418, s. 45–46 (szeroki zasięg formy męskiej wyznaczono tu izoglosą) oraz w atlasach regionalnych, por. Dejna AtlKiel I 75, Zaręba AJŚ IV 638, AGM VIII 394, s. 118–120 (z dalszą literaturą, por. też SGPK VI 11–13). W porównaniu z wcześniejszymi opracowaniami można stwierdzić (bez wchodzenia w szczegółowe zestawienia), że w materiałach OLA widać znaczne ograniczanie występowania formy męskiej kosztem zgodnej z polskim językiem literackim formy rodzaju nijakiego. W odniesieniu do Mazowsza stwierdzono to już w AGM VIII 394, s. 118–120. Widoczne jest też znaczne upowszechnienie się formy *udo* w dialektach przesiedleńczych. Odosobniona w OLA forma żeńska *uda* (266) ma potwierdzenie w MAGP IX 418, s. 48: „w Małopolsce zachodniej i na wschodzie”. W Małopolsce zachodniej są to: Łękawica pod Wadowicami i Spytkowice pod Oświęcimiem oraz na

Kielecczyźnie Słupia pod Jędrzejowem, Dęba pod Opoczmem i Skłoby w powiecie koneckim, na wschodzie zaś – jak pokazuje mapa – może chodzić jedynie o Radziszki pod Suwałkami. Na Kielecczyźnie są to punkty przejęte z AtlKiel I 75 Dejny (Skłoby u niego należały do powiatu Przysucha, chodzi jednak niewątpliwie o ten sam punkt). Formę żeńską *uda* zanotowano też w kilku punktach na Mazowszu pod Płockiem, Sierpcem, Żurominem, Mławą (2 punkty) i pod Ciechanowcem (3 punkty), por. AGM VIII 394, s. 119. Przytaczane tu poświadczenia z kartoteki SGPA przeważnie powtarzają lokalizacje już podane wcześniej (do nowych mogą chyba należeć przykłady z Podkarpacia).

W języku polskim pierwotnie występowała tylko forma męska *ud*, poświadczona od XV wieku (SS^tp IX 323), która dominuje też w innych językach słowiańskich w ogólnym znaczeniu ‘część ciała’, ‘członek’ itp. Wtórna forma rodzaju nijakiego, stanowiąca analogię do nazw innych części ciała, jak np. *biodro*, *kolano*, *żebro*, pojawia się w języku polskim późno, zapewne dopiero w XVII lub XVIII wieku. W kartotece S XVII–XVIII wyraz ten ma wprawdzie liczne poświadczenia, przeważnie jednak form zależnych, które nie pozwalają na określenie rodzaju gramatycznego wyrazu. Wyraźnie na rodzaj nijaki wskazują pojedyncze zapisy formy nom. sg. *udo* w Compendium medicum (Częstochowa 1719), Vademecum medicum (Zamość 1724) i u J. Biernackiego (rkp 1753). Nadal jeszcze w XVIII wieku występuje też forma męska *ud*, m.in. u J. Biernackiego jako oboczna. Pewną wskazówkę mogą stanowić zapisy formy liczby mnogiej *uda* u W. Potockiego (Poczet herbów, Kraków 1696), wielokrotnie w Compendium medicum (Zamość 1724) i w Atenach B. Chmielowskiego (Lwów 1745), ale znacznie częściej *udy* m.in. też u W. Potockiego. Gwary polskie pokazują, że ścisłej odpowiedniości między formami liczby pojedynczej i mnogiej nie ma: „panuje zwykle typ *ud* – *udy*, *udo* – *uda*, zdarzają się jednak typy *ud* – *uda*, *udo* – *udy*” (MAGP IX, s. 48, AGM VIII, s. 118).

Wtórna analogiczna forma rodzaju nijakiego *udo* pojawiła się niezależnie też w innych językach słowiańskich w ogólnym znaczeniu ‘część ciała’ (Boryś SE 663). Występujące na Białorusi na pograniczu z Polską formy *вўда* ‘udo’ pod Nowogródkiem i *вўды* ekspr. ‘nogi’ pod Nowogródkiem, Nieświeżem i Baranowiczami należy jednak przypisać wpływowi polskiemu (ESBM II 209–210, SłPogr I 333). W OLA należy tu zapis ¹*vuda* w p. 345. SłPogr l.c. bezpodstawnie łączy *вўда* ‘wędką’ i *вўды* ‘nogi’.

Nazwę **lytka*/**lydka* w znaczeniu ‘udo’ zanotowano w OLA rzadko na odległych terenach: w Polsce w p. 256 koło Chełmna (*lytka*) oraz w dwóch punktach przesiedleńczych na Śląsku (*lytka* 257, 267), na Białorusi w p. 336, 352 (*lytka*) oraz w znacznym rozproszeniu w dialektach rosyjskich ¹*lytka*, ¹*lytkə*, ¹*lytkə* (565, 651, 711, 713, 794, 807, 819, 829). Ponadto w Polsce występują w pojedynczych punktach formy **lyda* – *lyda* (314) i **lytkь* *grubъ* – *lytek* *chuby* (316).

Zapisy te w OLA stanowią relikty dawniej szerszego zasięgu nazwy **lytka*/**lydka* i pokrewnych w znaczeniu ‘udo’ w Słowiańszczyźnie. Są one dosyć bogato poświadczone w porównawczych materiałach pozaatlasowych.

W gwarach polskich w znaczeniu ‘udo’ notowano wiele nazw związanych z tym rdzeniem, głównie w Małopolsce: *łyda*, pl. *łydy* w kilkunastu punktach, ponadto na Mazowszu w Garwolinie (AGM VIII 120), w kilku punktach *łydo* n., następnie *grubą łyda* koło Kazimierzy Wielkiej, wielokrotnie *łytką/łydka* f., *łytko/łydko* n. (Dejna AtiKiel I 75, MAGP IX 418, s. 47–48), ponadto koło Nowego Targu *chrube łytki*, *łytki natkolanem*, *łytek vysyj kolana*, na Słowacji *łytką vysy kolana* na Orawie i pod Namiestowem, *łyta* w Słowiańskiej Wsi na Spiszu (MAGP l.c., AJPP m. 251, Zierhoffer 1963: 46, Sobierajski IV m. 396, s. 67–68, Sławski SE V 389, 437). Materiały spoza OLA dla **łytką/*łydka* i pokrewnych w znaczeniu ‘udo’ pokazują częściowo inną geografę. Ponadto w znaczeniu ‘udo’ odnotowano w dialektach polskich sporadycznie *łysta* (*nad kolanem*) pod Limanową i na Spiszu (MAGP IX 418, s. 47, Sławski SE V 429 – z dalszą literaturą), *głydka* pod Kołem i Łodzią, a *głydy* pl. pod Gnieznem (MAGP IX 418, s. 48).

Nazwa **łytką/*łydka* i pokrewne w znaczeniu ‘udo’ mają dalsze nawiązania słowiańskie. Na Słowacji zanotowano sporadycznie *lida* f., *lido* n. ‘udo’ i na wschodzie dem. *litka* (Buffa 1953: 171, Sławski SE V 388), szerzej (na północy, na południu i na wschodzie) znana jest natomiast *łytką* f. w znaczeniu ‘udziec zwierzęcy’ (SSN II 103), na Białorusi na południe od Mińska, a więc na innym terenie niż w OLA, *лы́тка* ‘udo’ (ESBM VI 83), na Ukrainie *лу́тка* ‘udo’ na Zakarpaciu i na południowym Wołyniu (ESBM l.c., Sławski l.c.), najszerzej zaś poświadczona jest ros. *лы́тка* w znaczeniu ‘biodro’, ‘kość biodrowa’ (człowieka lub zwierzęcia) z wyodrębnionym wewnątrz odcieniem znaczeniowym ‘udo’ pod Jarosławiem, Pskowem, Briańskiem, Woroneżem, nad Donem i pod Symbirskiem (Uljanowskim), por. SRNG XVII 226 oraz Vasmer ESRJ II 542, Sławski l.c., ESSJ XVII 22, 56.

Zazwyczaj **bedro* w językach słowiańskich oznacza ‘biodro’, ‘górną część biodra’, ale też ‘całe biodro’ (ESSJ I 179–180). W OLA pytania o ‘biodro’ nie ma. W znaczeniu ‘udo’ zanotowano zarówno formę rodzaju nijakiego **bedro*, jak i żeńskiego **bedra*. **Bedro* ‘udo’ w OLA występuje w kilku rozproszonych skupiskach: w Słowenii (^l*bje:dro* 10 i *bje:dro* 16), w dialektach chorwackich i serbskich (^l*bę:dro* 32, *bédro* 33, 36, 47, 57, 58, *bě:dro* 43) i na wschodzie Słowiańszczyzny: na Białorusi (*b’ad’ro* 328, 329, 335, 370), na Ukrainie (*bid’ro* 412, *byd’ro* 493, ^l*bedro* 428, *bed’ro* 487, 510, *bəd’ro* 433, 480, 493, 502, 504) oraz w Rosji (*b’ed’ro* 639, *b’ad’ro* 794, 800, 803, 822).

Formę żeńską **bedra*, bardzo zróżnicowaną fonetycznie, zanotowano głównie w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny: w Słowenii (18, 19, 20, 21), w punktach słoweńskich w Austrii (*bje:dra* 146) i na Węgrzech (^l*bedra* 149), w Chorwacji (29, 30, 35, 37, 38, 44, 45, 52), w Bośni (*bédra* 38, 46, 51) i w Czarnogórze (^l*bedra* 75) oraz na południu Polski (*b’edra* 316). Ponadto w Czarnogórze zapisano derywat z sufiksem *-ica*: *bedrica* (72). Sch. *bédrica* ‘biodro’ stanowi pierwotne deminutivum, por. RHSJ I 223, RSHJ I 377–378.

Wyraz **bedro* n., **bedra* f. wykazuje wahania rodzajowe właściwie w całej Słowiańszczyźnie, por. ESJS I 57–58. Cechuje się on też typowym dla wielu nazw części ciała brakiem wyraźnie sprecyzowanego znaczenia. Najczęściej oznacza ‘biodro, staw łączący udo z tułowiem’, a także ‘całą przylegającą część uda i tułowia’ (u człowieka, często też u zwierząt), ale też ‘udo – część nogi między biodrem a kolanem’, poza tym też ‘łędźwie’, ‘nogę’, ‘łopatkę’, przen. ‘ród, pokolenie’. W pewnych użyciach znaczenia ‘biodro’ i ‘udo’ trudno rozróżnić, a niektóre słowniki oba te znaczenia podają nawet łącznie. Znaczenie ‘udo’ częściej pojawia się w językach południowosłowiańskich i wschodniosłowiańskich, jak to pokazują, nieliczne jednak, zapisy w OLA. W źródłach spoza Atlasu są one znacznie częstsze.

Na południu znaczenie to jest poświadczane w języku słoweńskim, por. *bédro* n. i *bédra* f. ‘udo’ u Plet I 16, *bédro* ‘udo’ w SSKJ I 111, na gruncie serbsko-chorwackim *bédro* i *bédro* ‘biodro’ i ‘udo’ od XVI wieku (według RHSJ I 222–223, por. też RSHJ I 376, 378 i Skok I 131–132), mac. *бедро* ‘górna część nogi od kolana do miednicy (tułowia)’ (RMJ I 25, TRJM I 100) i bułg. *бедрѡ* ‘górna część nogi od kolana do miednicy (tułowia)’ (RBE I 583–584).

Komisje narodowe OLA jako nazwę literacką ‘uda’ ustaliły **bedro* dla języka chorwackiego (*bedro*), serbskiego (obocznie *бедро* i *бутина*) i bułgarskiego (*бедрѡ*).

Na wschodzie Słowiańszczyzny **bedro* występuje w znaczeniach ‘biodro’ i ‘udo’. Słowniki zazwyczaj znaczeń tych wyraźnie nie rozróżniają, por. brus. *бядрѡ* ‘część nogi od kolana do miednicy (tułowia)’ (TSBM I 435, w ESBM I 437 określone jako *сцягно*, tj. ‘udo’), ukr. *бедро* w SUM XVI–XVII, t. II 33 określone jako ‘стежно, бедро, клуб’ (z wyraźnym znaczeniem ‘udo’ w przykładzie z 1642 r.), poza tym ‘noga’, ‘ród, potomstwo’, dziś ukr. *бедрѡ* ‘udo’ jest rzadkie (SUM I 118), ros. *бедра́* f. i *бедро́* n. ‘biodro’ i ‘udo’, dziś w znaczeniu ‘biodro’ przestarzałe (SSRLJ I 317, BASRJ I 443). Niestety, gwarowy słownik rosyjski jako w założeniu dyferencyjny nie wnosi tu żadnej informacji w tym zakresie (SRNG II 177). Komisje narodowe OLA za nazwę literacką ‘uda’ przyjęły *бедрѡ* tylko dla języka rosyjskiego.

Nazwa **bedro* w znaczeniu ‘udo’ sporadycznie pojawia się też w języku czeskim: w słowniku Velešina z 1558 r. oraz w przekładach Biblii (też w Biblii głagolickiej) i Psalterza (Jg I 85, Kott I 53–54). Natomiast w języku czeskim zazwyczaj *bedra* pl. oznaczają ‘łędźwie – dolną część grzbietu naprzeciwko brzucha’ i przen. ‘plecy’ (Jg l.c., Kott l.c., PS I 92, SSJČ I 94). Tu można ewentualnie mówić o wpływie obcym. Niewątpliwie rodzimy jest natomiast odosobniony polski zapis gwarowy *ta b’edra* ‘udo’ z Góry pod Jarocinem koło Kalisza (SGPA II 221–222).

**Bedro* sporadycznie zanotowano w OLA w znaczeniu ‘łydka’, por. s. 166.

Na północy Rosji duży zwarty areał, sięgający aż nieco na południe od rzeki Dźwina Północna, tworzy nazwa **χολька* (*χолка*, rzadziej *χолка* i sporadycznie *χουка* 548, *χовка* 602). Na mapie oznaczono go płaszczyzną składającą się

z ukośnej kratki. Nawiązują do niego wyspy położone dalej na południe: koło m. Kargopol i Niandoma w pld.-zach. części okręgu archangielskiego oraz koło m. Wytiegra, Babajewo i Czerepowiec w zachodniej części okręgu wołogodzkiego oraz najbardziej wysunięty na południe punkt koło m. Bieżec na północ od Tweru. Powyższe wyspy wydają się świadczyć, że areal ten na północy Rosji miał dawniej szerszy zwarty zasięg. Omawianej nazwy w znaczeniu ‘udo’ w materiałach spoza OLA nie znalazłem. Znana jest natomiast ros. i ukr. *хóлка* w znaczeniu ‘kłąb’ (zwierzęcia), a w języku rosyjskim też ‘grzywa na kłębie’ (konia), por. SSRJ XVII 331–332. Zdaniem Vasmera ESRJ IV 255 nazwa ta łączy się z wyrazem *хохол* ‘czub, chochoł’, por. też pol. *chochoł* ‘czub snopa’.

Nazwy ‘uda’ motywowane „zgrubieniem”, tworzonym przez udo na nodze, nawiązują do podobnych nazw ‘łydki’, por. s. 162–163. Tworzą one niewielki, ale dosyć zwarty areal na pograniczu słowacko-polskim, oznaczony na mapie płaszczyzną złożoną z przerywanych ukośnych linii. We wschodniej Słowacji występują nazwy: **grubO tělo* (*hrube celo* 226, 228–230, 232, *hrubi celo* 231) i **grubO mēso* (*hrube meso*), do czego nawiązuje jeszcze substantywizowany przymiotnik **grubO* w słowackim punkcie na terenie Węgier *hrube* Nsg, *u hrubim bol’i* (156). Ze skupiskiem tym łączą się jeszcze dwa punkty polskie na Podhalu: **noga v grubem mēš* – *noga f’rubę m’yše* (317) i **noga v grubizně – noga v grub’i-žne* (318). Nazwy te mają bogate nawiązania w materiałach spoza OLA: u Dejny AtlKiel I 75 i MAGP IX 418, s. 47. Analogiczne wyrażenia syntaktyczne grupują się przede wszystkim na pograniczu słowackim i szerzej w Małopolsce aż po Opatów i Kielce, ale pojawiają się z rzadka nawet na północy Polski. Należą tu: *grube čauō* pod Pińczowem, *noga v grubym čele* pod Nowym Targiem, *na grubym čele mē noga bol’i* pod Bochnią, *noga v grubizně* pod Nowym Sączem i Bochnią, *grubizna* w Małopolsce południowej (Limanowa, Gorlice, Tarnów, Jasło), *grube mēso* na słowackim Spiszu oraz pod Nowym Targiem i Bochnią, ale także na północy pod Czarnkowem (w zach. Wielkopolsce) oraz Chojnicami i Tucholą. Sporadycznie notowano *gruba uda* koło Tyńca (Krakowskie). Szczególnie bogato poświadczona jest *grubā noga* ‘udo’ pod Nowym Targiem, Dąbrową Tarnowską, Buskiem, Jędrzejowem, Opatowem i Kielcami, a także pod Łodzią i w zach. Wielkopolsce pod Czarnkowem.

Podobne wyrażenie syntaktyczne zapisano w OLA też na Łużycach: **t̥l̥stO mēso*, np. *t̥ustę mēso*, *klustę mēso*, *to̥ustę m̥jaso*, **t̥l̥stA noga*, np. *tusta noga*, *to̥usta noha*, *klusta noga* itp. (SSA VI 47, s. 130). Nazwę dwuwyrazową *thusta noga* uwzględniają dolnołużyckie słowniki Šwjeli.

W południowej Słowiańszczyźnie zapisano w znaczeniu ‘udo’ wyrażenia syntaktyczne z przym. **debel̥* ‘gruby’: **debelO mēso* – w Macedonii *d̥l̥be̯o m̥eso* (110) i w Bułgarii *d̥l̥be̯o m̥eso* (117), **debelA mēsa* w serbskim punkcie na terenie Węgier *d̥bala m̥e:sa* (152) oraz **debel̥ l̥yst̥* w Chorwacji *d̥b̥e:li li:st* (26), a ponadto derywaty od tego przymiotnika w Bułgarii: **debelina – debel̥na* (120) i **debelta – debel̥ta* (125). Określenie to na południu jest zresztą częstsze.

Drvošanov 2005: 149 notował *дебело месо* kilkanaście razy w rozproszeniu na północy Macedonii (Kratowo, Koczani, Skopje), na południu (Resen) oraz w płn.-zach. Grecji (tu też formę pl. *дебели меса*), a także formy *дебела* koło Kriwej Pałanki i *дебел* koło Delczewa.

Należy tu też wspomnieć o sporadycznych nazwach opisowych, jak łuż. **gorěšŋA noga* – *hōr'ěšna nōha* (235, w Atlasie łużyckim **gorěšŋA noga*, **gornJA noga* (*J > ø*) itp., por. SSA VI 47, s. 130) oraz **vyšějŋ kolěna noga* – *hušej kol'ena nōga* (236), mającej analogię w pol. **noga powyśŋ kolěna* – *noga powyśŋ kolana* (320). Nazwa polska ma liczne nawiązania na terenie Małopolski: *noga vyžy/vysy kolana* pod Żywcem i Brzozowem, *noga nad kolanem* pod Dębicą i Rzeszowem, *noga za kolanem/za kolano* pod Dąbrową Tarnowską, Kielcami i Puławami (MAGP IX 418, s. 49).

Nazwy motywowane przez przymiotnik **goľ* ‘goły’ częściej notowano na oznaczenie ‘łydki’, por. s. 165–166. W znaczeniu ‘udo’ zapisano tylko w kilku rozproszonych punktach na wschodzie: **golenŋ* (*ʎol'ən* 713), **golenŋka* (*ʎal'onka* 340, *hol'onka* 411, *hol'enka* 422) i **goljašŋka* (*ʎal'aška* 777).

Na południu Rosji w znaczeniu ‘udo’ zanotowano, występujący w rozproszeniu, niejasny etymologicznie wyraz **buldyžŋka* (803, 816, 824, 825, 839, 840, 844). W tym samym regionie nieco rzadziej znajdujemy ten wyraz jako ‘łydka’, por. s. 166, ale w obu znaczeniach tylko w jednym punkcie (840).

W południowej Słowiańszczyźnie na oznaczenie ‘uda’ zapisano w OLA kilkakrotnie nazwę **kŷlkŋ*: w Chorwacji *kù:k* 25, *kō:k* 31, Serbii *ʎuk* 83 i w pld.-zach. Bułgarii *kŷlk* oraz w rozproszeniu w całej niemal Bułgarii formę żeńską **kŷlka*: *ʎkŷlk* (131, 134, 135, 140), *ʎkŷlkə* (124, 137, 142), *ʎkŷlka* (120), *ʎkŷlka* (143), *ʎkŷka* (139). Nawiązują tu również dialekty macedońskie: Drvošanov 2005: 150 podaje kilkanaście zapisów formy **kŷlkŋ* (*колк, коѣк, кѣлк, кук, клѣк*) z Macedonii północnej (Kumanowo), centralnej (Weles) i zachodniej (Tetowo, Gostiwar, Debar, Struga, Ochryd) oraz z terenu północnej Grecji (Kostur, Woden, Soluń). Mają one potwierdzenie w źródłach spoza Atlasu w zbliżonych znaczeniach: sch. *kŷk, kŷk* w słownikach, m.in. ‘biodro, kość biodrowa’ (RHSJ V 753), bułg. *кѣлк, кѣлка* m.in. ‘biodro’ (RBE VIII 428, BER III 190). Etymologicznie nawiązują do litew. *kŷlšė, kulšis, kulšis* (BER l.c.).

Nazwa **kyta* f., **kyto* n. ‘udo’ tworzy w OLA, oznaczony na mapie płaszczyzną złożoną z kropek, niewielki zwarty kompleks na pograniczu polsko-czeskim. Na Morawach sięga na południe aż po Zlín. Przeważnie notowano formę żeńską **kyta* (*kyta, k'ita*), a **kito* n. (*k'ito*) tylko Krzanowicach pod Raciborzem (299). Dokładniej zasięg formy żeńskiej i nijakiej na pograniczu czesko-słowacko-polskim wytyczają Dejna PLPJ m. 28 i Zareba AJS IV 638: *kito* występuje w części zachodniej koło Raciborza i Ostrawy, a *kita* w części wschodniej koło Cieszyna, Bielska i Żywca, ale też koło Nowego Jičina w Czechach oraz koło Czacy na Słowacji, do czego nawiązuje pobliskie gwarowe sł. *kytko* ‘udo’ ze Zborova nad Bystricou (SSN I 933). W języku czeskim *kýta* ‘udo’ (człowieka) ma poświadcze-

nie już z XV wieku (GbSl II 196), później zaś raczej oznacza ‘udziec zwierzęcia’, por. Jg I 250, Kott I 865, VI 800, PS II 488, SSJČ I 1057. Znaczenie ‘udo’ utrzymuje się natomiast w gwarach (we wsch. Morawach), por. *rána na kýtu* (Kott I 865), *kýta* ‘stehno’ (Kott VII 1310), a zwłaszcza na Śląsku, por. Lamprecht 68, Sochová LSZ 212. Pojawiająca się wyjątkowo w języku słowackim w XVII wieku *kýta* ‘udo’ uważana jest za pożyczkę czeską (HSSJ II 180).

**Kyta*, **kyto* ‘udo’ łączy się zapewne ze słowem *kyta* w znaczeniu ‘pęk, wiązka’ (w języku czeskim należące do niego formy mają jednak w rdzeniu krótkie -y-), por. Machek ES-2, 315–316, Sławski SE II 177–178. Zdaniem Sławskiego *kyta* ma związek z psł. **čubъ*, **čurъ*.

Kilka rozproszonych punktów z nazwą **lodyžьka* (*ladyška*) tworzy wyraźne skupisko na południe od Moskwy pod Riazaniem (768), Kaługą (787), Tułą (790, 805) i pod Lipieckiem (*ladyška* 827). Wyraz **lodyžьka* ma potwierdzenie w słowniku gwar rosyjskich właśnie pod Kaługą i Riazaniem, a także pod Briąńskiem i Woroneżem oraz na Uralu i na Kaukazie *лодыжка* ‘бедро человека или животного’ (SRNG XVII 107, por. też Sławski SE V 136–138). Nazwę ‘uda’ *lodyga* podaje też MAGP IX 418 z przesiedleńczego punktu w pow. oleśnickim od repatriantów spod Zdobunowa koło Równego na Ukrainie. W gwarach wschodniosłowiańskich *лодыга* i *лодыжка* mają też znaczenia anatomiczne ‘kość gołeniorowa’, ‘noga od kolana do pięty’ (SRNG XVII 106–107), podobnie brus. dial. u Nosowicza *ладыга* (ESBM V 201), a także ‘kostka’ (SRJ XVIII, t. XI 216, SSRLJ VI 323, BASRJ IX 275–276). Zdaniem Sławskiego l.c. znaczenia te się rozwinęły ze względu na podobieństwo kończyn do łodygi rośliny.

Na wschód od Petersburga w pobliżu m. Tichwin zapisano jako nazwę ‘uda’ *soṗ’iłka* (**sopěľka* 584). Nazwa ta pod Nowogrodem wystąpiła w znaczeniu ‘łydka’, a poza tym na wchodzie Słowiańszczyzny ma ona znaczenie ‘pyszczalka, fujarka’, por. s. 166.

W kilku rozproszonych punktach na wschodzie Słowiańszczyzny zapisano w OLA w znaczeniu ‘udo’ **klōbъ*: na Białorusi *kľub* (386) i *kľup* (357, z miękką spółgłoską *l*), na Ukrainie *kľub* (429), *kľub* (523) i formalnie deminutywny **klōbьkъ* na północy Rosji (*kľubok* 530). Wieloznaczny słow. **klōbъ*, oznaczający m.in. takie części ciała, jak ‘biodro’, ‘staw biodrowy’ u człowieka i u zwierząt, ‘wypukłość przy spojeniu kości karku u zwierząt – kłęb’ (Sławski SE II 254–255, ESSJ X 74–75), sporadycznie ma poświadczenie nawiązujące znaczeniowo (‘kość udowa’, ‘udo’ – u ludzi i zwierząt) do zapisów w OLA, jak w języku słowackim *kľb* z 1713 i *kľub* z 1763 roku ‘stehenná kost’, stehno’ (HSSJ II 50–51) oraz w języku ukraińskim *клубъ* ‘клуб, стегно’ z 1575, 1596, 1598 i 1627 roku (SUM XVI–XVII, t. XIV 125), *клуба* f. ‘ляжка’ z XVII wieku (Тымченко I 367) i w słowniku współczesnego języka ukraińskiego *клуб³* ‘стегно’ (SUM IV 190). Jak zwrócił uwagę P. Hrycenko **klōbъ* w znaczeniu ‘udo’ ma szeroki zwarty zasięg na zachodzie Ukrainy (Wołyń, okolice Lwowa, Bukowina, Tarnopolszczyzna) i w pld.-wsch. Polsce (okolice Lublina, Biłgoraja i Przemyśla),

por. Arkuszyn 2000: I, 227, SBH 2005: 210, SDUP 1975: 97. Por. też serb. *кљѣба* ‘staw biodrowy’ z przełomu XIX i XX wieku (RSHJ IX 634). Na Podlasiu w Knyszynie *кѣмп* oznacza ‘kość biodrową’, ‘biodro’ (Rembiszewska 2007: 155).

Wyraz **lědvъje* i pochodne najczęściej pojawiają się w OLA jako ‘nerki’, por. s. 244–245. Znaczenie ‘udo’ zostało odnotowane na terenie Rosji w kilku wyrazach pochodnych od tej podstawy: *l’ed’v’e’ja* (**lědveja*) na południe od Wołogdy (668), *lad’v’aga* (**lědvjaga?*) na wschodzie okręgu biełogorodzkiego (848), *l’ad’v’aška* (**lědvjaška*) na zachód od Orła (801) i zapewne należące do tego rdzenia *l’a’dul’a* (**lědulja?*) na zachód od Jarosławia koło m. Uglicz (702). Niektóre z nich mają potwierdzenie w innych źródłach. Ros. *ля́двѣя*, *ля́двѣя* w znaczeniu ‘udo’ została poświadczona w XVII wieku w zabytkach dotyczących medycyny i klasztoru w Niżnim Nowogrodzie (SRJ XI–XVII, t. VIII 349), w XVIII wieku (SRJ XVIII, t. XII 25: *ля́двѣя*, *ля́двѣя*) i w słowniku gwarowym spod Kostromy i Wiatki (Kirowa) oraz ze słowników akademickich z 1847 i 1957 roku, ale ten ostatni określa ją jako przestarzałą i ironiczną (SRNG XVII 263). Za przestarzałe *ля́двѣя* ‘udo’ uznają też SSRLJ VI 457 i BASRJ IX 383 (por. też ESSJ XV 49 i Sławski SE IV 203). Nazwę *ладвѣжка* w znaczeniu ‘biodro’ rosyjski słownik gwarowy podaje z Azerbejdżanu (SRNG XVI 229). Ponadto w słowniku gwarowym zarejestrowana jest na południe od Nowogrodu *ля́двѣя* ‘udo’ (SRNG XVII 263). Znaczenie ‘udo’ należy też przypisać ukr. dial. u Żelechowskiego *лї́двѣ* i pochodnym *лї́двѣці*, *лѣ́двѣці* (ESUM III 258), natomiast w wypadku słwn. *ledija*, *ledeja*, podawanych w ESSJ XV 48, zachodzi chyba pomyłka, Pleterśnik bowiem dla słwn. *lědeja*, *lědija* f. ze Styrii, zestawianych wprowadzić z ros. *ля́двѣя* ‘der Schenkel – udo’, podaje tylko znaczenie ‘die Wade – łydka’ (Plet I 504, 505).

W materiałach OLA kilkanaście nazw rodzimych zapisano w znaczeniu ‘udo’ zupełnie rzadko, zazwyczaj tylko w jednym punkcie. Kilka z nich można odnaleźć w tym znaczeniu w materiałach porównawczych.

Słc. nazwa *bonc*, zanotowana koło Rożniawy we wschodniej Słowacji (225), jest poświadczona w słowackim słowniku gwarowym (*bonc*, *buonc*, *buñec*) w znaczeniu ‘udo’ (człowieka) z sąsiedniego powiatu Revúca, a jako ‘ud(k)o zwierzęce’ spod Rymawskiej Soboty i Łuczeńca (SSN I 144). Etymologicznie niejasne.

Mac. *kus* (**kоsъ*) spod Bitoli (102) ma szersze nawiązania w sąsiednich dialektach macedońskich pod Prilepem i w północnej Grecji, poza tym sporadycznie pod Skopjem (Drvošanov 2005: 150). Potwierdza go też TRMJ II 671, podając *кyc* w znaczeniach ‘duży kawałek mięsa’ i dialektalnie ‘udo’.

Chorw. *knât* na wyspie Krk (24) ma nawiązania na gruncie serbsko-chorwackim w wyrazie *knjât*, *gnât*, *knât* o znaczeniu ‘udo, kość udowa’ lub raczej ‘goleń, piszczel’, ‘kość goleniowa’ (RHSJ III 220–221, RSHJ III 390). Etymologicznie łączy się zapewne z psł. **gnatъ* (pol. *gnat*) ‘kość’ (Skok I 577–578, Boryś SE 167).

Ros. *ку́льга* (**kulьga*) ‘udo’ pod Briąńskiem (800) nawiązuje do brus. *ку́льга* ‘ts.’ spod Wołkowyska pod Grodnem (ESBM V 155, z powołaniem się na Sciaszkowicza). Ukr. *кульга́* oznacza natomiast ‘człowieka kulawego lub bez

nogi' (Hrinč II 323, SUM IV 392), a ros. *кульга* 'człowieka ze skaleczoną ręką' (SRNG XVI 74). Łączą się one z czasownikiem **kuljǫgati* < **kuljati* 'chromać, kuleć' (Sławski SE III 348–349, Vasmer ESRJ II 412, ESBM V 155, ESUM III 136–137).

Ukr. *lo|patka* (**lopatka*) 'udo' na południe od m. Chmielnicki (472) i ros. *la|patka* 'ts.' spod m. Andreopol w górnym biegu Zachodniej Dźwiny (695) ma potwierdzenie w brus. dial. *лопáтка* 'udo bydlęcia' u Nosowicza oraz w rzadkim pol. *łopatka dolna* 'udo' (SW II 815). W znaczeniu anatomicznym **lopatka* jednak w Słowiańszczyźnie powszechnie oznacza 'kość pasa barkowego u ludzi i zwierząt' (ESSJ XVI 49–52).

Kilka nazw zapisanych w materiałach w OLA w materiałach porównawczych odnosi się do innych części nogi. Można mówić o przeniesieniu znaczenia. Należy jednak zwrócić uwagę, że niektóre nazwy w innych źródłach odnoszą się nawet do 'stopy' i 'części stopy'.

Brus. *č'ľunak* (**čelnykъ*) koło Wołożyna niedaleko granicy litewskiej (338) nawiązuje do występującej w tej okolicy nazwy *члѹнак* w znaczeniu anatomicznym 'staw' (SlPogr V 423).

Ros. *mas'ľak* (**moslakъ*) na północny wschód od Nowogrodu (635) w języku rosyjskim częściej oznacza 'kość biodrową', jak spod Nowogrodu, Kurska i Tuły w słowniku gwarowym (SRNG XVIII 286) oraz 'staw palca' (OLA 9, m. 40). Etymologicznie niejasne (Vasmer ESRJ II 661–662).

Słwn. *plas'mę*, *ta na plas'mo* w Rezi (1) oraz ukr. *pləs'no* koło Putyły na pld.-zach. od Czerniowiec (496) sprowadza się do pierwotnego **plesno* < **pletsno*, słwn. postać *plesmo* tłumaczy się asymilacją *n* do wargowego *p* w nagłosie. Na Ukrainie może to być zwykła pomyłka, u Beryndy (1627, s. 82) bowiem *плесна* oznacza bowiem właśnie 'górną część stopy' (Hrycenko). W językach słowiańskich wyraz ten oznacza zazwyczaj 'stopę' (człowieka) lub jej części: 'śródstopie', 'górną część stopy', 'podbicie', por. Vasmer ESRJ III 279–280, Bezłaj III 55, ESUM IV 439–440, ESJS XI 655–656.

Pol. *pšygub'e* (**prigubje*) pod Kaliszem (279) ma potwierdzenie w kartotece SGPA w znaczeniu 'podbicie, górna część stopy między palcami i kostką' między Opoczmem, Radomiem i Skierniewicami (Dejna AtlKiel V 658), pod Koninem, Toruniem (kartoteka SGPA) oraz pod Łęczycą (Szymczak SGD 871: jako hasło podaje *pšygubę* n. albo *pšygup* m). Dejna l.c. przytacza też formę *pšyguba* f. 'ts.' z terenu między Radomiem i Kielcami. Szeroki zasięg mają też formacje *przegubie* n., *przegub* m., *przeguba* f. w znaczeniach 'przegub ręki', 'przegub nogi', 'przegub nogi u konia', 'staw' (por. AGM VIII 390, s. 104, z dalszą literaturą).

Dla sporadycznie zapisanej nazwy 'uda' *ľžop'ina* – od *žopa* 'anus, tyłek' (o etymologii wyrazu por. Vasmer ESRJ II 61–62) koło Babuszkina (623) na północny wschód od Wołody nawiązań na gruncie rosyjskim nie znalazłem. Należy dodać, że słowniki rosyjskie podstawy *žopa* zazwyczaj nie podają. Kilka analogicznych nazw zanotowano w dialektach polskich, jak *półdupęk* (**roľdupьkъ* od **dupa*

‘anus, tyłek’) w pld.-wsch. Małopolsce pod Jarosławiem, Jasłem i Sandomierzem oraz *półrzyt* (**polъritъ*) koło Środy i *purzyce* [*półrzycie*] pl. koło Ostrołęki (MAGP IX 418, pominięte w komentarzu).

Luźnej analogii dla kilku nazw ‘uda’ w OLA można się dopatrywać w wyrazach związanych ze sposobem chodzenia.

Ros. *kəra'č'ina* (**korč'ina*) ‘udo’ koło m. Ugra na wschód od Smoleńska należy chyba łączyć z ros. *корáчить(ся)* ‘raczkować, iść na czworakach’ (Vasmer ESRJ II 322) i dial. *корáчиться* ‘chodzić schylonym’ (SRNG XIII 79) oraz potocznym wyrażeniem *на корáчки/карáчки, на карáчках* ‘na czworakach’, por. SRJ XVIII, t. IX 256, SSRJ V 809–810, BASRJ VII 657.

Ukr. *s'tupən* (**storpъnъ*) koło Sambora (419) wskazuje na związek z ukr. *ступінь* ‘krok’ (Hrinč IV 223, SUM IX 807, ESUM V 459).

Nazwa ‘uda’ *sołpa*, zapisana pod Gdowem na północ od Pskowa (628), ma luźną analogię w gwarowych nazwach ‘nogawki’ *солпá*, odnotowanych w rosyjskim słowniku gwarowym pod Pskowem, Petersburgiem i Twerem (SRNG XXXIX 306 oraz Dal IV 267, też *салпá* Dal IV 131, Vasmer ESRJ III 714).

Dwie nazwy zapisane w materiałach OLA w znaczeniu ‘udo’ poza tym oznaczają ‘łopatkę’. Takie przeniesienie mogło się dokonać najpierw w odniesieniu do tuszy zwierzęcej.

Słwn. *hűj* (**guljъ*?) w p. słoweńskim 2 na terenie Włoch należy zapewne łączyć ze słwn. *húla* anat. ‘zgięcie, przegub, łopatka’ (Plet I 288, SSKJ I 840), por. Bezlej I 206.

Ros. *xo'd'ilo* (**χodidlo*) na północ od Archangielska (531) oraz *xo'dul'ina* (**χodulina*) w pñ.-zach. części okręgu wołogodzkiego (593) mają potwierdzenie właśnie spod Archangielska w formie *ходило* ‘łopatka’ (Dal IV 557). Rosyjski słownik gwarowy może przynieść dalsze wyrazy pokrewne.

Dla kilku sporadycznych w OLA nazw ‘uda’ nie udało mi się znaleźć żadnych nawiązań w innych źródłach. Są to: słwn. *kə'łate* w m. Pomian koło Kopru (11) – nazwa niejasna; ros. *l'atka* (844) i *latka* (848) na południowym wschodzie okręgu biełgorodzkiego – w związku z różnicą spółgłoski nagłosowej trudno tu ustalić uogólnienie obejmujące oba zapisy – być może wchodzi tu w grę ros. *лáтка* ‘podłużne naczynie gliniane’ (Vasmer ESRJ II 465) oraz ros. *l'v'ertluk* (**vľrtlyugъ*?) koło Krasnoborska na pld.-wsch. krańcu okręgu archangielskiego (577). Podawany przez rosyjski słownik gwarowy wyraz *вертлюг* ma bardzo odległe lokalizacje i bardzo odmienne znaczenia: 1. ‘deseczka z otworami do tkania’ spod Wiatki (Kirowa), 2. ‘człowiek niespokojny, wiercipięta’ spod Swierdłowska, 3. ‘przedmiot z rogu jelenia’ znad Peczory (SRNG IV 153).

Należy jeszcze zwrócić uwagę na kilka dalszych rzadkich nazw ‘uda’, które podaje Mały atlas gwar polskich (MAGP IX 418), jak *giczal* f. z AJPP spod Namiestowa na słowackiej Orawie, nawiązujący do pol. *giczal*, *giczal*, *giczol* w znaczeniu ‘podudzie, goleń’, pogardliwie ‘noga ludzka’ (SP XVI, t. VII 338, Linde II 43, Sławski SE I 275) i ślc. dial. *gičal*, *gičal'a* ‘noga’ ze wsch. Słowacji

(SSN I 491), następnie *holepa* spod Radzyna Podlaskiego i *holopa*, pl. *holopy* spod Bielska Podlaskiego o niejasnym pochodzeniu oraz *mięśnia*, pl. *mięśnie* spod Brzeska, stanowiące zapewne neologizm od *mięso* lub przym. *mięsny*. Poza tym Drvošanov 2005: 250 przytacza kilka rzadkich (wątpliwych ?) macedońskich nazw ‘uda’ z płn. Grecji i Albanii, jak *κλιν* spod Sołunia i *κρaк* spod Dolnej Prespy oraz *нога* spod Korczy.

Pożyczek obcych wśród nazw ‘uda’ zapisano w OLA kilka. Mają one różne zasięgi.

Obszerny areal tworzą formy wywodzące się z tur. *but*, *bud* ‘biodro’, ‘udo’ (Škaljić 156, Skok I 245): **butъ* (*but*, rzadziej *bù:t*, *bu:t* itp.), **butina* (*bútina*, *butina* itp.), sporadycznie **buta* f. Forma **butъ*, oznaczona na mapie płaszczyzną składającą się z poziomych falujących linii, występuje na zwartym terenie, obejmującym Macedonię, znaczną część Bułgarii oraz sąsiadujące punkty słowiańskie w Albanii, Grecji i Turcji. Do tego obszaru nawiązuje jeszcze serbski punkt 84. Dalej na zachód forma ta została zapisana w dosyć rozległych wyspach: na zachodzie Serbii (62, 67, 68, 78), w Bośni (48, 49, 50), w płn.-wsch. Chorwacji (40, 41) i w sąsiadującym punkcie chorwackim na południu Węgier (150) oraz w oddzielnych punktach na zachodzie Chorwacji (27) i na terenie Rumunii (167, 169). W Rumunii ponadto odnotowano formę żeńską *buta* (168). Formy *buta* w tym znaczeniu w innych źródłach nie znalazłem (por. RHSJ I 748, RSHJ II 315).

Derywat **butina*, oznaczony pionowymi falującymi liniami, tworzy zwarty areal, obejmujący Serbię z Wojwodiną oraz dwa punkty na północy Czarnogóry. Obocznie z formą męską występuje też w serbskim p. 67 i w macedońskim 98, poza tym zanotowano **butina* w dwóch punktach na zachód od Sarajewa (47, 59). Natomiast Drvošanov 2005: 149 notuje *бутина* w kilkunastu rozproszonych punktach niemal z całej Macedonii, a raz *бутка* spod Debaru. Derywat **butina* słowniki notują od XIX wieku (RHSJ I 749, RSHJ II 316).

Na gruncie serbsko-chorwackim **butъ* poświadczony jest od XVIII wieku, m.in. w znaczeniu ‘udo’ (człowieka), częściej zaś ‘udziec zwierzęcia’, por. chorw. *bùt*, serb. *бѹт*, *бѹт* (RHSJ I 748–749, RSHJ II 314–315). Słowniki macedońskie mają *бѹт* w znaczeniu ‘udo człowieka’, jak i ‘udziec zwierzęcia’ (RMJ I 50, TRMJ I 199). W języku bułgarskim *бѹт* oznacza przede wszystkim ‘udziec zwierzęcia’, ale potocznie też ‘udo człowieka’ (RSBKE I 90, RBE I 1016).

Komisje narodowe OLA do nazw literackich zaliczyły tylko chorwackie *butina* (obok *bedro*).

Zanotowana w rozproszeniu w różnych częściach Bułgarii pożyczka turecka **bažakъ* (z tur. *bacak* ‘noga’, por. Škaljić 111, BER I 25): *bažak* (118, 121, 122), *bažak* (132, 136), *bažak* (141), *bažə* (130) w znaczeniu ‘udo’ w języku bułgarskim należy do niższej warstwy językowej, właściwie do żargonu (RBE I 494, BTR⁴ 40). Jako wyrażenie nacechowane negatywnie turcyzm bywa używany w dowcipach. W źródłach chorwackich i serbskich słowa tego nie znalazłem.

Zapisany raz w punkcie chorwackim we wschodniej Austrii wyraz *č̌a:mpa* ‘udo’ (147a) jest zapewne pożyczką wł. *zampa* ‘łapa, noga’. Szerzej znany jest w znaczeniu ‘pazur, szpon’ u dzikich zwierząt oraz ‘kleszcze raka’ (Skok I 29).

Zapożyczenie litew. *kūlšė* ‘górna część uda’, ‘biodro’ zanotowano w OLA w kilku skupiskach na oznaczenie ‘uda’: na Białorusi szerokim pasem na pograniczu litewskim *^lkulša* (337, 343–345), *kul^lša* (358), na wschodniej Ukrainie *kul^lša* (446), *^lkulša* (481, 494, 505) oraz w południowej Rosji *kul^lša* (774, 830), *^lkulša* (843, 847, 849). W opisowym określeniu ‘uda’ w polskim punkcie pod Hrubieszowem (324) „ut *kułsy* do kolana noga bol’i” wyraz *kulsza* został użyty w znaczeniu ‘biodro’.

W materiałach porównawczych mamy dalsze poświadczenia wyrazu *kulsza* na oznaczenie ‘uda’. Z terenu Polski notowano *kulsz* spod Bielska Podlaskiego oraz *kulsza* spod Suwałk, *kułša* ‘udo człowieka lub ptaka’ z gwar polskich na Suwalszczyźnie (Marcinkiewicz 2003: 137. Poza tym zapisano *kułša* w punkcie przesiedleńczym od repatriantów spod Poniewieża na Litwie (MAGP IX 418, s. 48).

W języku białoruskim *кульша, кулша* w znaczeniu ‘udo’ poświadczona jest od XVI wieku (HSBM XVI 216), por. też w SiPogr II 567 *кульша* znaczenie 3 z terenu Litwy. Jako rzadką w znaczeniu ‘udo’ podaje ukr. *кульша* współczesny słownik ukraiński (SUM IV 396, por. też ESUM III 138). Natomiast gwarowy słownik rosyjski notuje z zachodniej i południowej Rosji (spod Brińska, Orła i Kurska) *кульжа, кұльша* i *кульшá* tylko w znaczeniu ‘piszczel’, ‘kość goleniowa’ (SRNG XVI 74, 76 i Dal II 217). Szerszy zasięg w językach wschodniosłowiańskich oraz w języku polskim ma ta pożyczka litewska w znaczeniu ‘biodro’, ‘kość biodrowa’, por. np. *kułsa* ‘biodro’ z okolic Czyżewa na pograniczu Mazowsza i Podlasia (Nienattowski) i na Podlasiu w Knyszynie (Rembiszewska 2007: 159) oraz Vasmer ESRJ II 413, Sławski SE III 354–355, ESBM V 156–157, ESUM III 138.

Zapożyczenie litewskie **kumpjak̃* (*kum^lp’ak*, *kun^lp’ak*, *kump^ljak* 386, *kun^lb’ak* 328), z litew. *kūmpis* (por. ESBM V 158), występuje na Białorusi szerokim pasem wzdłuż północnej części pogranicza litewskiego, a także w głębi kraju koło Mińska (357) i na południe od Mińska (386). Pożyczka ta w znaczeniu ‘szynka’, ‘udziec wieprzowy’ ma znacznie szerszy zasięg na Białorusi w postaciach *комп̃, кумп̃, кумп̃, кумт̃, кунп̃, кунп̃* i *кумп̃як, кунп̃як, кунб̃як* (HSBM XV 250, XVI 218, SiPogr II 570, ESBM V 158), w języku polskim i w dialektach polskich *komp, kump, kumpie, kumpia*, pl. *kapie, kumpiak* (Sławski SE III 363–364), na Ukrainie *кумп, кунп, ко́мпа, ко́мпли* (ESUM III 140) i w dialektach rosyjskich na terenie Litwy i Łotwy *кумп̃як* i deminutivum *кумп̃ячок* (SRNG XVI 86).

Sporadycznie zapisane w OLA litewskie zapożyczenie *klus^ln’ak* (**kljuš̃ñjak̃*) ‘udo’ koło Mołodeczna (347) ma potwierdzenie w SiPogr II 485–486 z terenu na południe od Mińska. Szerszy zasięg w dialektach białoruskich mają, wywodzące się z tego samego źródła litewskiego *klišė* ‘noga’, nazwy *клюшн̃я* ‘staw biodrowy’ i *клюшн̃я* ‘zakończenie nogi raka’ oraz *клюшн̃і* ‘rodzaj powozu’ (ESBM V 74–75).

Zupełnie odosobniona jest pożyczka niemiecka *šynk’el* (z niem. *Schenkel* ‘udo’) zapisana obocznie z nazwami *uduo* n. i *ut* m. w Sulejewie (269) pod Gostyninem.

* * *

Nazwy ‘uda’ tworzą dosyć skomplikowane podziały terenowe. Kilka z nich zajmuje obszerne arealy.

Nazwa **leżbka* występuje głównie w Rosji oraz we wschodnich częściach Białorusi i Ukrainy. Na tym terenie występuje też kilka rzadszych derywatów od tego rdzenia.

Szczególny układ terenowy ma występująca na znacznym obszarze Słowiańszczyzny nazwa **stegno*. Tworzy ona kilka obszernejszych i kilka mniejszych skupisk: w Czechach i w części Słowacji, na większości obszaru Ukrainy i Białorusi, w północnej Rosji, w części Słowenii, w Czarnogórze, ale także w wielu rozproszonych wysepkach. Na pograniczu białorusko-rosyjskim i ukraińsko-rosyjskim tworzą obie nazwy obszerne pasy przejściowe. Na południu Słowiańszczyzny zapewne częściowo została wyparta przez pożyczkę turecką **butʔ* i **butina*.

Polskę wydziela bardzo wewnętrznie zróżnicowana nazwa **udo* n. i **udʔ* m.

Na północy Rosji obszerny zwarty teren zajmuje **χolʔbka*, tworząca też kilka wysp wysuniętych bardziej na południe.

Na południu Słowiańszczyzny znaczny teren zajmuje wewnętrznie zróżnicowana pożyczka turecka **butʔ* i **butina*.

Dosyć zwarte, chociaż stosunkowo niewielkie arealy, tworzą wreszcie: na pograniczu czesko-polskim **kyta* i **kyto* oraz na pograniczu słowacko-polskim nazwy opisowe typu **grubO tělo*, **noga vʔ grubizně* itp.

Wyraźne skupiska formują też pożyczki litewskie na Białorusi i Ukrainie oraz w Rosji.

Wiele nazw ‘uda’ odnosi się również do innych części ciała, jak ‘biodro’ (znaczenia ‘biodro’ i ‘udo’ w wielu słownikach są podawane łącznie), ‘staw biodrowy’, ‘kość biodrowa’, ‘nerka’, ‘łydka’, ‘goleń’, ‘kość goleniowa’, a nawet ‘stopa’ i ‘części stopy’. Wiele z nich zanotowano w OLA zupełnie rzadko, nieraz nawet tylko w jednym punkcie. Większość nazw, nawet tych stosunkowo rzadkich, ma nawiązania w materiałach porównawczych spoza OLA. Niektórych nazw rzadkich nie udało się jednak objaśnić.

Por. Siatkowski 2011b: 111–132.

BRZUCH CZŁOWIEKA I ZWIERZĘCIA

W kwestionariuszu OLA są dwa osobne pytania: L 1647 ‘brzuch człowieka’ i L 1648 ‘brzuch zwierzęcia’. Zebrany materiał pokazuje, że nazwy dla brzucha człowieka i zwierzęcia przeważnie się różnią, ewentualnie obok wspólnych występują też nazwy różne. Jednakowe nazwy dla obu znaczeń zapisywano częściej jedynie w Chorwacji, Bośni i Serbii, lokalnie też w Macedonii, Polsce, na Ukrainie oraz w kilku bardzo ograniczonych terytorialnie arealach. Częściowo zapewne nie dopytano się o określenia osobne. Dotyczące ‘brzucha zwierząt’ w odniesieniu do ‘brzucha człowieka’ na ogół są zabarwione pejoratywnie.

W obu znaczeniach zazwyczaj używane są te same, często jedynie ich rozkład terytorialny się różni. Szczególnie wyraźne są te różnice w wypadku wyrazów **životъ* – **brjuxo*, **baxorъ*, **červo*.

Sytuację komplikuje dodatkowo naturalne mieszanie określeń dla ‘brzucha’ i ‘zołádka’, widoczne w pewnych kontekstach również w językach literackich.

Brzuch człowieka

Nazwy ‘brzucha człowieka’ w dialektach słowiańskich wykazują znaczne zróżnicowanie. Zanotowano ich w OLA (licząc jako pozycje oddzielne warianty morfologiczne: fleksyjne i słowotwórcze) nieco ponad 40. Mimo tak wielkiego zróżnicowania wiele z nich tworzy większe lub mniejsze arealy o dosyć ostrych granicach. Kilka nazw występuje w rozproszeniu lub zupełnie sporadycznie, na ogół jednak nawet te rzadkie mają potwierdzenie w materiałach spoza OLA.

Najszerszy zasięg ma nazwa **životъ*, w sposób zwarty występująca w całej niemal Słowiańszczyźnie wschodniej. W rozproszeniu została ona odnotowana też na Słowacji (210, 211, 231), w Czechach (176, 187, 201), na Łużycach (234, 235, 236), w Polsce (241), a nawet w Słowenii (17). Zachodni zasięg zwartego arealu wschodniosłowiańskiego w świetle materiałów OLA pokrywa się ściśle ze wschodnią granicą państwową Polski. Na wschodzie nie odnotowano tego wyrazu na samym południowym zachodzie Ukrainy, w kompleksie obejmującym Ukrainę

Zakarpacką wraz z terenami sąsiadującymi na Ukrainie, gdzie występuje nazwa *červo. W p. 497 zapisano obie nazwy: *životŭ i *červo.

Na rozległym zwartym areale wschodniosłowiańskim z nazwą *životŭ zapisywano, zazwyczaj obocznie, kilka nazw innych, najczęściej *brjuχo, w kilku niewielkich wysepkach nawet jako nazwę jedyną, w rozproszeniu i zawsze obocznie *brjušina, dosyć często *puzo (jako nazwę jedyną w p. 360 i 580), sporadycznie *pužnyŭ (805), *červo głównie na Białorusi i Ukrainie, sporadycznie *podŭčervŭkŭ (578, 775, 804), *želōdkŭ (331, 710), *trŭbŭlo (726) i *knjuχo (436, 494, 502).

Nazwa *životŭ w znaczeniu ‘brzuch’ dziś jest właściwa literackim językom wschodniosłowiańskim, por. ustalone nazwy: brus. ЖЫВÓТ, ukr. ЖИВІТ, ros. ЖИВÓТ. Znaczenie to poświadczane jest już od przełomu XV i XVI wieku (HSBM X 20–23: 1489, SUM XVI–XVII, t. IX 155–157: 1489, SRJ XI–XVII, t. V 103–104: XVI w.). Zapisany w rozproszeniu z innych dialektów słowiańskich *životŭ ‘brzuch’ jest archaizmem, znanym z dawniejszych źródeł, por. pol. żywot ‘brzuch, łono’ od XIV w. (SSp XI 622–628), czes. život ‘brzuch, łono’ (MŠČS 689), śl. život ‘brzuch’ (SSJ V 814), głuż. žiwot, dłuż. żywot ‘ciało’ (Schuster-Sewc IV 1796–1797).

Zanotowaną w p. 241 kaszubską postać žot podał już Mrongowiusz (1835), zakładając tu kontrakcję z żywot. Podobnie traktuje zót ‘brzuch’ na Kaszubach i u Słowińców MAGP VIII 371, s. 75. Dokładny jej zasięg, obejmujący kilkanaście punktów na północy Kaszub, podaje AJK II 54, s. 35, niesłusznie wywodząc tę postać ze zgrubiałej kaszubskiej formacji želūtk ‘żołądek’, co zakwestionowała H. Popowska-Taborska w SEK V 332. Przytacza tu też szczegółową dokumentację form słowińskich i kaszubskich. MAGP l.c. podaje żywot ‘brzuch’ poza tym z okolicy Niska i obocznie z Podlasia. Lokalizacja podlaska nawiązuje do powszechnej niemal nazwy žy^lvót ‘brzuch’ w dialektach wschodniosłowiańskich Białostocczyzny (AGWB V 28, s. 74–75), łączącej się bezpośrednio z arealem wschodniosłowiańskim.

Nazwy *brjuχŭ i *brjuχo wyznaczają zwarty duży obszar, obejmujący dialekty słowackie, czeskie, łużyckie i polskie. Podział między formą męską *brjuχŭ i nijaką *brjuχo jest w świetle OLA dosyć wyraźny i ostry. Z dominującym w Polsce arealem *brjuχŭ łączy się wschodnia Słowacja wraz z punktem słowackim 156 na terenie Węgier, a poza tym też południowo-zachodni skrawek Słowacji, całe Morawy i północne Czechy oraz Łużyce. W zachodniej części północnych Czech występuje obocznie *brjuχo. Sporadycznie odnotowano *brjuχŭ wyspowo koło Prachatic w południowych Czechach. Forma *brjuχo tworzy trzy odrębne arealy: jeden w środkowej Słowacji wraz z punktami słowackimi 154 i 155 na terenie Węgier oraz w znacznej części zachodniej Słowacji, drugi w Czechach właściwych wraz z zachodnią peryferią południowych i środkowych Moraw, trzeci wreszcie na Mazowszu wraz z okolicami Warszawy i w północno-wschodniej Polsce.

W 9 punktach rosyjskich, głównie na północy, zanotowano derywat *brjušina – br’ušina. Częściej notowano go w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ (por. niżej).

Materiały spoza OLA uściślają ten podział na pewnych odcinkach. Granica między formami **brjuχъ* i **brjuχo* na terenie czesko-morawskim przebiega podobnie w Atlasie czeskim, brak tam jednak postaci *břich* koło Prachatic oraz obocznej postaci *břicho* w zachodniej części północnych Czech (ČJA I, s. 146 i m. 220 na s. 401). Zasięg postaci *brzucho* w Polsce według MAGP VIII 371, s. 73–75 jest znacznie szerszy: obejmuje całe Mazowsze, Warmię i Ostródzkie (poza tym sporadycznie występuje u Słowińców i w Czadeckiem), jeszcze inaczej rysuje się ten podział w świetle gęstszej siatki punktów na Mazowszu w AGM VIII 396, s. 122–123: „nazwy te dzielą obszar Mazowsza na trzy części: wschodnią, z dominującą tam formą *brzucho*, południowo-zachodnią, gdzie zdecydowanie przeważa ogólnopolska forma *brzuch* oraz północno-zachodnią, gdzie występują obie formy”. Obie formy występują też w gwarach wschodniosłowiańskich Białostocczyzny: *bruχ* głównie wokół Białegostoku, *b^lruχo* głównie na północy, nad Biebrzą (AGWB V m. 28).

Jak wspomniałem wyżej, w całej wschodniej Słowiańszczyźnie występuje w rozproszeniu forma **brjuχo* (przy dominującej tam nazwie **životъ*), ale sporadycznie pojawia się także *bruχ* we wsi Poljackiszki koło Lidy, zmapowany dla uproszczenia w LAB III 88 jako *брыха* oraz, uważane nieraz za pożyczki z polskiego, formy *брых* z białoruskiego Polesia i spod Grodna oraz formy *бrix*, *брых*, *брюх* z gwar zachodnio-ukraińskich (por. źródła podane w AGWB V 28, s. 74, ESBM I 385 i ESUM I 27).

Na południu Słowiańszczyzny nazwa **trъbuχъ*, **terbuχъ*, **tribuχъ* w znaczeniu ‘brzuch człowieka’ zajmuje znaczny obszar. Obejmuje on Słowenię, Chorwację, Bośnię, Czarnogórę oraz znaczną część Serbii. Z kompleksem tym łączą się chorwackie wyspy językowe we wschodniej Austrii i na Węgrzech oraz serbski punkt (152) na Węgrzech. Poza tym zwartym terenem zanotowano jeszcze w Macedonii *tъbu* (95), w Czechach *terboχ* (181; ČJA I 146 jako niesystematycznie zbierane ekspresywne nazwy ‘brzucha’ podaje bez lokalizacji formy *terboch*, *tarboch* i *terix* 184) oraz w Rosji *trⁱbuχ* (606) i *tr^abuχ* (822).

Nazwa ta wykazuje różne postaci fonetyczne, trudne do sprowadzenia do jednej formy wyjściowej. Najlepiej przyjąć kilka form podstawowych: **terbuχъ*, **trъbuχъ*, **trъbuχъ*, **tribuχъ* (por. Vasmer ESRJ IV 96, Bezłaj IV 217–218, Snoj 680, ESUM V 541, 626–627). W OLA notowano np. w Słowenii *tre^lbuχ*, *trē:bəχ*, *trē:ibəχ*, *trē:ibux*, *trēibux*, *trēibəχ* – może trzeba tu przyjąć pierwotne **terbuχъ*, w Chorwacji *tъbuχ*, *tъbuχ*, *tъbu*, *tarbuχ*, w Bośni *tъbu*, *tъbuh*, *tъbuv*, w Czarnogórze *tъbuχ*, *tъbuf* oraz w Serbii *tъbu*, *tъbu*, *tъbuχ* – **trъbuχъ*. Umownie przyjmuję formę **trъbuχъ*. Kilka rzadkich formacji współrzędnych o znaczeniu ‘brzuch’ z dialektów macedońskich podał Drvošanov (2005: 85–87, m. 10): *тpбyв* spod Kumanowa, Skopja (tak na mapie, za w wykazie form pod Welesem) i Debaru, *тpбyшкa* spod Debaru, Kiczewa, Strugi, Prilepu i Bitoli oraz *тpбyш^lиnа* z północnej Grecji.

Ponadto zapisano dwie formacje współrzędne: we wschodniej Serbii **trъba* – *tъba* (79, 80, 83), notowaną ze słowników przez RHSJ XVIII 532 oraz w Rosji **trъbъlo* – *tr^ab^lo* (726).

Wyraz **trъbuxъ* oraz formacje współrdzenne są w językach słowiańskich wieloznaczne: oznaczają ‘żołądek’ – głównie we wschodniej Słowiańszczyźnie, a zwłaszcza na Białorusi, ‘wnętrżność’ oraz ‘brzuch’ (człowieka lub zwierzęcia). Znaczenie ‘brzuch’ w materiałach porównawczych notowane jest nie tylko z zachodniej części południowej Słowiańszczyzny, jak głównie w OLA, por. słwn. *trébuh* ‘brzuch’, w XVI w. *trebuh*, *treibuh*, później *trébuh* (Plet II 685, Bezłaj IV 217–218), sch. *třbuh* ‘brzuch’ (człowieka lub zwierzęcia) od XVI wieku z licznymi poświadczeniami z zabytków i słowników (RHSJ XVIII 564), lecz znacznie szerzej, por. mac. *трѣв* ‘brzuch’ (RMJ III 395), bułg. pot. *търѣхъ* ‘brzuch’, poza tym ‘pierwsza część żołądka przeżuwaczy’ (RSBKE III 450), stczes. *teřbuch*, *teřich*, *těřich* pejor. ‘brzuch’ (Jg IV 576, Kott IV 66, PS VI 97, SSJČ III 803), później *terbuch*, *terboch*, *trbuch* ‘żołądek, brzuch’ (Jg IV 575, Kott IV 154, PS VI 92, SSJČ III 798), pol. dawne i gwarowe *telbuch* ‘brzuch’ (Linde V 662, SGPK V 393), gwarowe *trybuch* spod Tykocina (SGPK V 427), z pogranicza Mazowsza i Podlasia *trybuch* ‘brzuch konia albo bydłęcia’ (Nienaltowski), brus. *трыбѹх* m.in. ‘brzuch’, ‘duży brzuch’ (TSBM V/1, 529, SłPogr V 135).

Szczególny charakter ma wyraz **puzo*, o niezupełnie jasnej etymologii i pozasłowiańskich nawiązaniach (Vasmer ESRJ III 403, ESBM X 203, ESUM IV 629). Notowano go w rozproszeniu w całej wschodniej Słowiańszczyźnie: na Białorusi (*puza*, *puzo*), tak jak w LAB III 88, s. 49 (należy zauważyć, że nie naniesiono tam na mapę podawanego w materiałach wschodniego punktu 60A), we wschodniej części Ukrainy (*puzo*), w całej Rosji, właściwie poza samą północą (*puza*, *puza*, *puzə*).

Nieraz uważano go za pejoratywną nazwę ‘brzucha’, zwłaszcza wielkiego. Zebrany materiał jest zapewne niepełny i nie daje dokładnej informacji o geografii wyrazu. Sporadycznie zapisano derywat **puzьnъ* – *puz’ən* na południu Rosji (805).

Wyraz **puzo* ma liczne potwierdzenia w materiałach spoza OLA, w języku rosyjskim poświadczony jest od XVII wieku, por. *пузо*, dial. *пуза* ‘brzuch’ w SRJ XI–XVII, t. XXI 43. Zanotowano także derywat *пузень* ‘(wielki) brzuch’ z gwar rosyjskich spod Woroneża, Briańska, Smoleńska i Pskowa (SRNG XXXIII 114) i z Białorusi (ESBM X 203). Obecnie w językach wschodniosłowiańskich **puzo* należy do warstwy potocznej i często jest pejoratywną nazwą ‘dużego brzucha’, por. ros. *пу́зо* (SSRLJ XI 1665–1666), ukr. *пу́зо* (SUM VIII 386), brus. *пу́за* (TSBM IV 517). Podawana przez ESBM X 203 jako polska dialektalna nazwa ‘brzucha’ *puzo* dotyczy najpewniej jej jedyne poświadczenia ze słowniczka prowincjonalizmów podolskich z 1863 r. (SGPK IV 456, powtarza ją SW V 447 – w materiałach SGPA występuje tylko ten przykład).

Nazwę **červo* ‘brzuch’ zanotowano w trzech niewielkich arealach: w dialektach słoweńskich na południu Austrii (*črě:vo* – 146, *čRowùr* – 147, *č̣roy(ə)* – 148), na północy Chorwacji (*čērě:vo* – 30, *č̣rě:vo* – 31, *č̣ṛṛe:və* – 32) i w dwóch sąsiadujących punktach słoweńskich: *č̣eṛṿo* – 21 i na terenie Węgier *črẹvo:u*

– 149) oraz w zespole obejmującym ukraińskie Zakarpacie i kilka sąsiadujących punktów ukraińskich pod Drohobyczem, Stanisławowem, Czerniowcami aż po Mołdawię (^lčeryvo, ^lčerevo, ^lč'erevo). Ponadto w rozproszeniu, zazwyczaj obocznie z innymi nazwami notowano *červo 'brzuch człowieka' na Ukrainie i na Białorusi (podobnie jak w LAB III 88, s. 49). Szerzej i z inną lokalizacją notowano *červo w znaczeniu 'brzuch zwierzęcia' (por. niżej).

Dawniej wyraz *červo w ogólnym znaczeniu 'brzuch' był powszechniejszy, por. stłś. чрѣво 'brzuch, żołądek' (SJS IV 891–892), słwn. črevô m.in. 'podbrzusze' (Plet I 111), czak. črěvo, črivo, dawniej 'brzuch' (RHSJ I 824, znaczenie 1b), strus. черевѡ 'brzuch, łono', ros. przest. i dial. черѣво, чѣрево, черѣво 'brzuch, łono', ukr. чѣрево 'brzuch, żołądek', brus. чѣрава 'brzuch, łono' (SP II 169–170, ESSJ IV 82–83).

W kilku rozproszonych punktach rosyjskich zanotowano derywat od wyrażenia przymkowego z wyrazem *červo, mianowicie *podъčervъkъ: na północy w p. 578 (potč'e^lr'ovok) oraz na południu pod Kaługą (páč':e^lr'ovak 775) i Tułą (páč':e^lr'ovak 804). Nazwa ta ma nawiązania w gwarach rosyjskich w znaczeniu 'brzuch', a szczególnie w znaczeniu 'brzuch zwierzęcia', 'podbrzusze zwierzęcia' (Dal III 215, SRNG XXVIII 248).

Wyraźny areal tworzy *měxъ i jego derywaty. *Měxъ zapisano w Macedonii i w kilku sąsiadujących punktach na północy Grecji (najczęściej notowano postać mef, a poza tym mev, mej, mef, meo, me, meχ) oraz w bułgarskim punkcie 119 (meχ). Powszechność nazwy *měxъ w dialektach macedońskich (jedynie poza wschodnim krańcem kraju) potwierdza w gęstej siatce punktów Drvošanov 2005: 83–84, m. 10. Postać *měšina – me^lšina występuje w wąskim pasie obejmującym wschodnią Serbię oraz północno-zachodnią Bułgarię. Do kompleksu tego nawiązuje мешина zapisana w kilku punktach na północy Macedonii koło Kriwej Pałanki i Kumanowa (Drvošanov 2005: 84, m. 10). Formę *měšę – ^lmeše w znaczeniu 'brzuch' odnotowano w OLA w dwóch punktach na północy Grecji (107, 111). Natomiast Drvošanov l.c. powszechne (144 potwierdzenia) na terenie całej Macedonii мешѣ, меш^le traktuje jako deminutiva i umieszcza na oddzielnej mapie 11, wraz z takimi formami, jak мевче, мешче, мехче, мешинче, мешенце, мешинка i мешуле.

Materiały spoza OLA potwierdzają występowanie tych wyrazów na tym terenie, a także wskazują na ich szerszą znajomość, zwłaszcza w przeszłości. Słownik macedoński notuje mev w znaczeniu 'brzuch' bez żadnego kwalifikatora (RMJ I 406), choć za literacką nazwę 'brzucha' przyjmuje się w języku macedońskim стомак. Znaczenie 'brzuch' bułgarskiego wyrazu мях, мех uznaje się za gwarowe lub ironiczne (RSBKE II 119, w RBE IX 880 z przykładami ze słownika Gerowa i z utworu P.R. Sławejkowa). Bułg. wyraz мешѹна 'brzuch' BER IV 451 lokalizuje w okolicach Sofii, a RBE IX 412–413, uważając go za gwarowy, ilustruje przykładami z G. Karasławowa, P.R. Sławejkowa, I. Chadzijskiego i z pieśni ludowych. Na gruncie serbsko-chorwackim mjěšina, мѣшина, мјѣшина 'brzuch'

ma bogate poświadczenia już od 1768 roku (V. Došen, biskup zagrzebski), m.in. z Serbii, Czarnogóry i Bośni (RHSJ VI 809–810, RSHJ XII 496–497). Również postać *meuē* ‘brzuch’ miała szerszy zasięg – BER III 779 podaje ją z Ochrydu, a RBE IX 412 z pieśni ludowych (jednak z pomyłoną lokalizacją).

Nazwę **srǫdъce* w znaczeniu ‘brzuch’ zanotowano w dwóch odległych punktach bułgarskich: na północnym zachodzie – *srce* (116) i na środkowym południu – *sarce* (140). Brak jej w OLA z Macedonii, ale Drvošanov 2005: 86, m. 10 ma *cpue* jako ‘brzuch’ aż z 16 miejscowości (w 4 jednak nie oznaczono na mapie) spod Skopja, Tetowa, Gostiwaru, Debaru, Ochrydu, Bitoli, Welesu i Gewgeli oraz z północnej Grecji pod Kosturem. Częściej na południu Słowiańszczyzny wyraz ten występuje w znaczeniu ‘żołądek’ (w OLA podany z innych punktów bułgarskich), zwłaszcza w pewnych związkach frazeologicznych. Motywuje go znaczenie strukturalne ‘to, co jest w środku’, ‘centralny, środkowy organ ciała’. Bardziej szczegółowe informacje por. s. 212–213.

Zapisana w Czarnogórze **kulja* – *kuła* (71, 72, 75) ma szersze nawiązania w znaczeniu ‘brzuch’, zwłaszcza pejoratywnie ‘wielki brzuch’ nie tylko w Czarnogórze, lecz m.in. w Bośni, w Chorwacji na Istrii i u licznych pisarzy XIX–XX wieku, por. *kulja* (RHSJ V 771–772), *кѹља* (RSHJ XI 16), por. też Skok II 230 s.v. *külen*.

Nazwę **baχorъ* (*ъ > ъ*) ‘brzuch’ zapisano obocznie w Czechach – *baχor* (183) i w Polsce (308). ČJA I 146 wymienia *bachor* bez lokalizacji wśród niesystematycznie zbieranych ekspresywnych nazw ‘brzucha’. W czeskim języku ogólnym *bachor* jest zgrubiałą nazwą ‘brzucha’ lub ‘żołądka’ człowieka (PS I 66, SSJČ I 71).

Zanotowany w znaczeniu ‘brzuch’ wyraz **bylkъ* – *beuk* w trzech punktach polskich (263, 264, 272) potwierdza MAGP VIII 371, s. 75, AGM VIII 396, s. 123 i SGPA II 49 z płn. Mazowsza, Warmii, Mazur oraz spod Augustowa i Suwałk. Nieco szerzej znany jest w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ (por. niżej).

Nazwa *bebeχ* ‘brzuch człowieka’, zanotowana pod Bydgoszczą (255) i Poznaniem (259), częściej występuje w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ (por. niżej).

Pejoratywna nazwa ‘brzucha’ **kalōdъ* – *kauont*, zapisana w Promnie pod Poznaniem (259), w tym znaczeniu ma nawiązania w gwarach polskich, m.in. pod Mławą (SGPK II 297), poza tym odnosi się do ‘brzucha zwierząt’ (por. niżej) oraz do ‘żołądka człowieka i zwierząt’.

Zarejestrowana w trzech rozproszonych punktach ukraińskich pejoratywna nazwa ‘brzucha’ *k^ln’uχo* (436, 494, 502) łączy się z brus. *кнѹха* ‘brzuch’, przen. ‘grubas’ pod Homlem, które ESBM V 86 tłumaczy kontaminacją wyrazów *кнѣзѹк* ‘żołądek’ i *бръха* ‘brzuch’. Ze względu na przenośne znaczenie ‘grubas’ można tu włączyć też ukr. dial. *кнѹх* ‘wałkoń’, ‘człowiek nieruchawy’, które ESUM II 475 tłumaczy jednak zupełnie inaczej.

Nazwę **želōdъkъ* w znaczeniu ‘brzuch’ zapisano w OLA dwukrotnie: w płn.-zach. Białorusi w pobliżu m. Smorgonie (*ža^ltudak* 331) oraz w rosyjskim punkcie nad północną granicą Białorusi (*ža^ltudak* 710). W LAB III 88, s. 49 na podstawie

tych samych badań przeprowadzonych w 1966 r. przez tych samych eksploratorów podano postać *жлѹдок*.

Kilka nazw słowiańskich 'brzucha człowieka' zanotowano w OLA zupełnie wyjątkowo. Mają one jednak nawiązania w materiałach spoza OLA:

Zapisana sporadycznie w rosyjskim punkcie 622 *bo'c'ina* w znaczeniu 'brzuch człowieka' jest niewątpliwie wtórna (por. niżej).

Nazwa **kyš'ka – k'iš'ka* (obocznie z *žy'vot*), w OLA z punktu na płn.-wsch. od Wołogdy (624), podawana jest w przenośnym znaczeniu 'brzuch', 'żołądek' u Dala II 112 bez lokalizacji (*он набил кишкѹ* 'napchał brzuch/żołądek') oraz w SRNG XIII 250 spod Pskowa, por. też Sławski SE II 174. Częściej w języku rosyjskim występują *кишкѹ* jako pl. 'wnętrznosci' (SSRLJ V 982).

W zagadkowych zapisach *t'roba*, *ut'roba* 'brzuch' w rosyjskim punkcie 697 na płn.-zach. od Tweru należy chyba widzieć kontaminację dawnych obocznych wyrazów **otroba* i **(j)ętreba*, mających pierwotne znaczenie strukturalne 'coś wewnętrznego', 'wewnętrzny narząd ciała'. Takie tłumaczenie nasuwa hasło *утрѡба* u Dala IV 522: *утрѡба*, dial. *ятрѣба*, *нутрѡба* 'brzuch', 'wnętrznosci, jelita', 'serce', 'dusza', 'wnętrze'. Potwierdzeniem takiego tłumaczenia są także zapisane w OLA łączące się z tym rdzeniem sporadyczne nazwy 'brzucha zwierzęcia' (por. niżej).

Sporadycznie zapisana na północy Rosji w pobliżu m. Wieliki Ustjug nazwa **pōč'ina – pu'c'ina* (627) ma szerokie nawiązania w gwarach rosyjskich w znaczeniu 'brzuch', 'duży brzuch', sporadycznie 'żołądek człowieka' pod Wołogdą i 'brzuch zwierzęcia' pod Kirowem (SRNG XXXIII 168). Jest to jedno z dalszych rodzimych na gruncie wschodniosłowiańskim znaczeń pierwotnego **pōč'ina* (por. Boryś ESP 282). W gwarach rosyjskich znaczenie 'brzuch' ma również *пѹча* (SRNG XXXIII 166), będąca zapewne derywatem wstecznym od *пучина*.

Sporadycznie zapisana w rosyjskim punkcie 804 na południe od Tuły, użyta przenośnie synonimiczna nazwa 'brzucha' **pōp'ek – pu'pok* znajduje odniesienie w ekspresywnym czeskim *pupek* (bez lokalizacji – ČJA I 146). **Pōp'ek* znany jest też w znaczeniu 'żołądek ptasi', por. s. 221.

Wśród pożyczek obcych najszerszy zasięg ma **korymъ* (z protobułg. *karin* lub ngrec. *κορυί*, por. Skok II 152, BER II 633). Tworzy ona zwarty areał na terenie całej niemal Bułgarii (poza kilkoma punktami na północy, a zwłaszcza na północnym zachodzie), z którym łączą się sąsiadujące z Bułgarią punkty na terenie Grecji i Turcji oraz punkt 104 we wschodniej Macedonii. Poza tym nawiązują do tego areału niemające bezpośredniego kontaktu dwa punkty macedońskie (106, 109), jeden w Serbii (88) i dwa na terenie Rumunii (167, 169). Lukę tę w dużym stopniu wypełnia Drvošanov 2005: 86, m. 10, który podaje *корем*, *кор'ем* itp. jako 'brzuch' oraz deminutiva *коремче*, *кор'емче*, *корем'е*, *корм'е*, *корм'енце* łącznie z 26 punktów, głównie z Macedonii wschodniej (Dełczewo, Radowisz, Berowo, Strumica, Gewgelia), a także z północnej Grecji.

Nazwa **korymъ* ma na tym terenie także znaczenie 'żołądek', ale o wiele rzadziej. W kilkunastu punktach zapisano ją w obu znaczeniach 'brzuch' i 'żołądek',

w około 20 zaś ‘żołądek’ ma nazwy inne, jedynie w p. 168 odnotowano ^l*korəm* ‘żołądek’, a ^s*tomak* w znaczeniu ‘brzuch’ i ‘żołądek’.

Nazwy **stomaχъ* (z ngrec. *στομάχι*) oraz **stomakъ* (z włos. *stòmaco*) znacznie rzadziej odnoszą się do ‘brzucha’ niż do ‘żołądka’. W obu znaczeniach odnotowano je tylko w czterech punktach (81, 84, 106, 168). W znaczeniu ‘brzuch’ występują w rozproszeniu. Obie postaci wykazują pewne zróżnicowanie terytorialne: **stomakъ* zapisano w Bośni i Serbii, poza tym w trzech punktach macedońskich (95, 99, 111) i w Rumunii (168), **stomaχъ* zaś w zespole kilku punktów na terenie Macedonii wschodniej, północnej Grecji i Bułgarii (126), ale też w Albanii (106). W świetle bogatych materiałów Drvošanova (2005: 85 i m. 9 oraz 10) sytuacja w dialektach macedońskich wygląda inaczej. Jako główną podaje on z dialektów macedońskich formę *сТОМАК* (rzadziej *сТОМ^lак*) i deminutivum *сТОМАЧЕ* (wyjątkowo *сТОМ^lаче*) z ponad 40 punktów z całej Macedonii oraz z dwóch punktów w północnej Grecji pod Lerinem, natomiast *сТОМАХ* tylko z 4, głównie na północy Grecji, a ze wschodniej Macedonii tylko z jednej miejscowości pod Welesem i to obocznie ze *сТОМАЧЕ*.

Wyraz **škemlja* – *škim^lb’a* ‘brzuch’, pochodzący od tur. *şikembe* (por. Skok III 4), zanotowano tylko w jednym punkcie wschodniobułgarskim (137), Drvošanov (2005: 86–87, m. 10) zaś podaje sporadyczną formę *шкѣмба* ‘brzuch’ spod Kosturu w pñ.-zach. Grecji. Pożyczka ta w OLA częściej ma znaczenie ‘żołądek’.

Nazwa *burta* ‘brzuch’ (rum. *burtă*) w p. 131 ma dalsze nawiązania na północy Bułgarii (Swisztow, Widin), por. BER I 91. Znana jest też jako ‘żołądek krowy’.

Zanotowany na północy Bułgarii wyraz ^l*tumbək* 124, ^l*tumbak* 129 rejestrują słowniki, por. bułg. *тѹмбѣк* ‘brzuch’ (RSBKE III 441, BTR⁴ 988). Zapewne mamy tu do czynienia z pożyczką turecką, por. tur. *tombul* ‘tęgi, gruby’, *tombalak* ‘grubawy’.

Sporadycznie zapisany na wyspie Vis (42) *ventrò:n* ‘brzuch’ znajduje potwierdzenie na wyspach adriatyckich, por. *ventrôm* ‘wnętrzaści’, właśnie na wyspie Vis, na pobliskiej wyspie Brač oraz na leżącej bardziej na północy wyspie Rab (ČDL I 1317). Jest to pożyczka włoska, por. wł. *ventre* ‘brzuch’ i *ventrone* ‘brzuchacz’, ‘obżartuch’.

Sporadycznie zapisana w słoweńskim punkcie 20 pożyczka niemiecka *vamp* ‘brzuch człowieka’ częściej używana jest tu w odniesieniu do ‘brzucha zwierzęcia’ (por. niżej).

Zapisane w OLA sporadycznie jako pejoratywne nazwy ‘brzucha człowieka’ *věnc*, *vēntux* w p. 313 częściej występują w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’.

Pożyczkę niemiecką **kaldunъ* zanotowano w czterech punktach polskich (259, 285, 302, 313) jako pejoratywną nazwę ‘brzucha człowieka’. Zabarwienie pejoratywne tej nazwy na Mazowszu sygnalizuje AGM VIII 396, s. 123. Zazwyczaj używana jest w odniesieniu do ‘brzucha zwierzęcia’ (por. niżej).

Jak się zdaje, zapisany w dwóch punktach czeskich (180, 181) *putník*, to derywat od *putna* ‘putnia, naczynie do noszenia ciężaru na plecach’, wywodzącej się z niem. baw. *putten* (liter. *Bütte*), por. Machek ES-2, 501.

Wyraz *bas* jako ekspresywna nazwa ‘dużego brzucha’ w p. 308 ma szerokie nawiązania w gwarach polskich na Śląsku (SGPA I 416, Horodyska-Gadkowska 1967: 37, przypis 37 i m. 6). Jest to pożyczka łac. *bassus* ‘niski, gruby’ w użyciu przenośnym (Bańkowski SE I 35).

Sporadycznie zapisany pod Riazaniem *ba^lšar* obok *b^r’uχə* i *žb^r’vot* (768) stanowi zapewne pożyczkę obcą, choć źródła nie umiem wskazać.

Brzuch zwierzęcia

Zestawy nazw ‘brzucha człowieka’ i ‘brzucha zwierzęcia’ w większości są takie same. Ich zasięgi natomiast rzadko pokrywają się w pełni, często się rozchodzą, nieraz zresztą znacznie. W zawiązku z tym omówię nazwy ‘brzucha zwierzęcia’ w tej samej kolejności co ‘brzucha człowieka’, wskazując na zgodności i różnice w ich zasięgach. Przedstawię je w dwóch grupach: najpierw nazwy rodzime, a potem obce.

Nazwa **životъ* jako nazwa ‘brzucha zwierzęcia’ ma zasięg bardzo ograniczony w stosunku do ‘brzucha człowieka’. W sposób zwarty jako nazwa jedyna występuje głównie na Ukrainie w niezbyt szerokim pasie od granicy z Polską aż po Mołdawię, poza tym w kilku wyspach na Ukrainie, rzadziej na Białorusi i w Rosji oraz jako nazwa oboczna w licznych rozproszonych wyspach, zwłaszcza na Ukrainie, rzadziej na Białorusi i w Rosji. Wyspowo zapisano ją na terenie Polski, nie tylko w punkcie przesiedleńczym, lecz także na Kaszubach (242). Poza tym *žy^lvót* ‘brzuch zwierzęcia’ znany jest w dialektach wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie w części południowo-wschodniej i północnej (AGWB V 52, s. 128–129). Natomiast nie pojawił się ten wyraz na Łużycach, w Czechach i na Słowacji.

Nazwy **brjuχъ*, **brjuχo* ‘brzuch zwierzęcia’ wykazują podobny podział wewnętrzny jak i w znaczeniu ‘brzuch człowieka’, ich zasięg natomiast jest lokalnie ograniczony lub znacznie rozszerzony. W znaczeniu ‘brzuch człowieka’ **brjuχo* występowało w całej niemal wschodniej Słowiańszczyźnie, jednak przeważnie w rozproszeniu lub obocznie. W znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ jest natomiast nazwą dominującą w całej Rosji, w północnej i wschodniej Białorusi oraz na północno-wschodniej Ukrainie. Wyznaczenie południowo-zachodniej granicy tego areалу nastręcza wiele trudności. Poza zwartym terenem odnotowano wyspowo **brjuχo* w p. 363, 382 na Białorusi oraz w p. 454 na Ukrainie. Podobnie wygląda zasięg nazwy **brjuχo* na Białorusi w LAB III 89, s. 94 (zanotowany tam w p. 11A – w OLA 337 zapis *брых* dla uproszczenia przedstawiono na mapie jako *бры́ха* – **brjuχo*). Znacznie częściej niż dla ‘brzucha człowieka’ notowano współrdzenną nazwę **brjušina* – *br’u^lšyna*, głównie na północy Rosji (łącznie w 23 punktach), poza tym sporadycznie formy **brjuχovina* – *br’uχo^lv’ina* (584, 665), **brjuχa* f. – *b^r’uχa* (551), **brjuχona* – *br’u^lχona* (724) i **brjušъnъ* – *br’u^lšen’* (810).

Na Słowacji, w Czechach i w Polsce nazwy **brjuχъ*, **brjuχo* są podzielone wewnętrznie podobnie jak przy znaczeniu ‘brzuch człowieka’, jednak ich zasięgi uległy pewnemu skurczeniu kosztem takich nazw, jak **baχorъ*, **dъrščьka*, **kaldunъ*, **bъlkъ*, **bebeχъ*, **kind’ukъ*, **kalqđъ* i in., które jako ‘brzuch człowieka’ były sporadyczne. Nieraz zapisywano je obocznie z nazwami **brjuχъ*, **brjuχo*.

Zasięg nazwy **trъbuχъ* i pochodnych w obu znaczeniach jest częściowo podobny, częściowo jednak bardzo różny. Na terenie Chorwacji, Bośni, Serbii i Czarnogóry nazwę **trъbuχъ* notowano zazwyczaj w obu znaczeniach. W dialektach słoweńskich w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ występuje ona tylko peryferycznie na zachodzie i na wschodzie, powszechniejsza jest natomiast pożyczka niemiecka **vampъ*. Poza tym jednak **trъbuχъ* jako nazwa ‘brzucha zwierzęcia’ pojawił się w Bułgarii w rozproszeniu oraz w zwartym kompleksie na północ i wschód od Sofii, częściowo aż po granicę z Rumunią. Dosyć często zapisano **trъbuχъ* ‘brzuch zwierzęcia’ też we wschodniej Słowiańszczyźnie: w zwartym kompleksie na zachodzie Białorusi (do Białorusi nawiązuje *try’buχ* ‘brzuch zwierzęcia’ na Białostocczyźnie, głównie w części północno-wschodniej – AGWB V 52, s. 128–129), w kilku dalszych rozproszonych punktach białoruskich, sporadycznie też na Ukrainie (403, 433) i w Rosji (606, 727, 822). Poza tym odnotowano formacje współrdzenne: **trъba* w Serbii (79, 80, 83 – w tych samych punktach co w znaczeniu ‘brzuch człowieka’) oraz w Rosji (698), w dialektach macedońskich **trъbušьka* (96, 97, 99) i **trъbušьka* (105, 111), w Bułgarii **trъbakъ* ($R > I$, 117), **trъbъlo* na Białorusi (362) i w Rosji (693, 694, 699) oraz **trъbuχa* w Rosji (806).

Nazwę **puzo* w obu znaczeniach notowano w rozproszeniu we wschodniej Słowiańszczyźnie, w pierwszym znaczeniu niemal dwukrotnie częściej. Na 37 zapisów w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ tylko w 9 punktach była zgodność. O geografii wyrazu i jego zróżnicowaniu znaczeniowym niewiele to mówi. W p. 774 zapisano formację *puz’n’o* – **puzъnjo*.

Zasięgi wyrazu **červo* w znaczeniach ‘brzuch człowieka’ i ‘brzuch zwierzęcia’ wykazują znaczne różnice. W stosunku do zapisów dla ‘brzuch człowieka’ tu nie ma nazwy **červo* w dwóch arealach: w dialektach słoweńskich na południu Austrii oraz na pograniczu Słowenii i Węgier, natomiast areal grupujący się wokół Zakarpacia jest tu znacznie szerszy. Poza tym **červo* występuje w sposób zwarty w pasie łączącym środkową Białoruś przez Polesie z Ukrainą aż po granicę z Mołdawią, a w sposób rozproszony w licznych punktach na Białorusi (*č’erevo* ‘brzuch zwierzęcia’ zanotowano też na Białostocczyźnie pod Hajnówką – AGWB V 52, s. 128–129), a zwłaszcza na Ukrainie. Z kolei w kilku punktach na Zakarpaciu pojawił się wyłącznie lub obocznie wyraz **kaljuχъ* (por. niżej). Sporadyczny **rodъčervьkъ* zapisano w punktach 781 i 804 (w tym ostatnim też w znaczeniu ‘brzuch człowieka’).

Zarówno **měχъ* w dialektach macedońskich, jak i **měšina* na pograniczu serbsko-bułgarskim wykazują zawężone zasięgi w stosunku do tych nazw w znaczeniu ‘brzuch człowieka’.

Nazwa **drobъ* ‘brzuch zwierzęcia’ ma nieco więcej poświadczeń niż w znaczeniu ‘brzuch człowieka’: jednakowe zapisy w obu znaczeniach wystąpiły w p. 37, 71, 74 (a także **drobьсь* w p. 35), ale **drobъ* ‘brzuch zwierzęcia’ zanotowano też na wyspie Krk (24) oraz na niewielkim zwartym terenie koło Zagrzebia (28, 29, 32).

Nazwa **baχorъ*, podawana sporadycznie jako ‘brzuch człowieka’, w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ w świetle materiałów OLA zajmuje znaczny zwarty areal jako wyłączna w środkowej i niemal całej zachodniej Słowacji (co potwierdza SSN I 86), a jako oboczna w okolicach Bratysławy, na znacznej części Moraw (w p. 203 *baχoro*) oraz w sąsiadującym punkcie polskim 308, a także w punktach 185 i 186 w Czechach. Z materiałów spoza OLA wiadomo, że *baχor* ‘brzuch zwierzęcia’ jest szeroko znany na Śląsku i w pld.-zach. Małopolsce (SGPA I 244–246).

W OLA zanotowano **bъlkъ* ‘brzuch zwierzęcia’ w pln.-wsch. Polsce (263, 272, 274), a także pod Białą Podlaską (307). Ta ostatnia lokalizacja wybiega nieco poza areal ustalony w badaniach polskich, obejmujący Warmię, Mazury, Suwalszczyznę i północno-wschodnie Mazowsze (SGPK I 63, Horodyska-Gadkowska 1967: 37 i m. 6, SGPA II 49). Znana jest też postać *bełch* (SGPA l.c., na Białostocczyźnie nad Brzozówką i Biebrzą – AGWB V 52, s. 128–129).

Nazwę **bebeχъ* zapisano w OLA z Poznańskiego (259, 269) i z Mazowsza (271, 295), poza tym z pln.-zach. Białorusi spod Brasławia (327 – *‘b’ebuχ*, przytacza ją także LAB III 89, s. 49). Z innych opracowań wiadomo, że jako ‘brzuch zwierząt’ ma ona szeroki zasięg w gwarach polskich, jeszcze powszechniejsze są *bebechy* ‘jelita, wnętrzności’ (SGPA II 9–12, Horodyska-Gadkowska 1967: 37, przypis 39 i m. 6). Jako nazwa o wyraźnym zabarwieniu pejoratywnym w pracach gwarowych często bywa pomijana i nienanoszona na mapy (AGM VIII, s. 123, AJK II, s. 38).

Wyraz **kałodъ/*kałedъ* ‘brzuch zwierzęcia’ pochodzi w OLA z Promna pod Poznaniem (*kaυont* – 259) i z Szelejewa pod Gostyniem w Poznańskim (*kaυynt* – 269, z tej samej miejscowości podaje go też AJŚ III 486). Z opracowań polskich wiadomo, że jako ‘brzuch zwierzęcia’ znany jest w środkowej Wielkopolsce i na Kujawach (SGPK II 297, indeks SGPA, Horodyska-Gadkowska 1967: 36–37 i przypis 36).

Łączący się z tą samą podstawą **kaļъ* ‘kał, odchody’ wyraz *kaļux* (**kaļjuxъ*) zanotowano w OLA jako ‘brzuch zwierzęcia’ w kilku punktach ukraińskich na Zakarpaciu i w Rumunii (468, 469, 484, 486, 496, 171). Znaczenie ‘brzuch’, ‘kiszka, odbytnica’ notuje też Żelechowski i Werchratski (Hrinč II 212). W p. 496 zapisano ten wyraz w OLA także w odniesieniu do ‘żołądka krowy’.

Na północny wschód od Wołody (622) sporadycznie zapisano wyraz **bočina*: *bo|c’ina* obok *žь|vot* w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia i człowieka’ (L 1647 i L 1648), który nawiązuje do znanej w tym regionie nazwy *бочина* ‘boczna część tuszy zwierzęcia’ (SRNG III 141).

Sporadycznie zapisana w pobliżu m. Wieliki Ustjug nazwa **pōčina* – *pu'c'ina* (603) w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ częściej w gwarach rosyjskich oznacza ‘brzuch człowieka’, jak zresztą i w OLA w pobliskim punkcie 627 (por. wyżej).

W znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ pojawia się sporadycznie w Rosji dawne oboczne formy **qtroba* i *(j)*ętreba*: *ut'roba* obok *tr'i'buχ*, *b'r'uχə* i *žyl'vot* w punkcie 606 na północ od Pskowa oraz *jatr'iba*, *ja't'r'iba* obok *b'r'uχa* pod Kurskiem (832). Ta druga nazwa ma szersze nawiązania na południu Rosji w znaczeniach ‘brzuch’, ‘wnętrznosci’: *яtreба* pod Kurskiem i Kaługą oraz *яtreб* pod Orłem i Briańskiem (Dal IV 522 i 682 oraz ESSJ VI 71 uwzględniający materiały kartotekowe SRNG).

Kilka sporadycznych nazw ‘brzucha zwierzęcia’ zapisano w OLA również w znaczeniu ‘żołądek człowieka lub zwierzęcia’.

Nazwa *dršt'ka* (**d̥rščьska*) ma jako ‘brzuch zwierzęcia’ znacznie większy zasięg niż jako ‘żołądek’; zapisano ją w 10 punktach w Czechach na południe od Pragi i na pld.-zach. Morawach.

Natomiast sporadycznemu *kaŋ'buχ* (**k̄lbuχь*) ‘brzuch zwierzęcia’ spod Briańska (811) odpowiada często znaczenie ‘żołądek’.

W tych samych punktach w wyrazach *babička* (131 w Bułgarii) i niejasnym *ka'ruχ* (403 na północnym zachodzie Ukrainy) odnotowano oba znaczenia ‘żołądek’ oraz ‘brzuch zwierzęcia’.

Sporadycznie zanotowana w Kramsku (258) nazwa ‘brzucha zwierzęcia’ *dyno* (**d̥no*), potwierdzona przez SGPA VII 96 z pracy Gruchmanowej (zapewne chodzi o ten sam zapis), nawiązuje do dłuż. *deno* ‘żołądek zwierzęcia’, por. w OLA *denko* ‘żołądek zwierzęcia’ w p. 236 na Łużycach.

Kilka dalszych odosobnionych nazw ‘brzucha zwierząt’ ma potwierdzenia w materiałach spoza OLA.

Odosobniony w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ wschodniosłowacki *bambuχ* (**bōbuχь?*) rejestruje SSN I 91–92 i SSJ I 69. Może związany jest z czes. *bambule* ‘coś kulistego’ (por. Machek ES-2, 44).

Nazwa **kozubь*, zapisana w Podróżnej pod Złotowem (*kazup* obok *kaudun* – 249) i w Dąbrówce Wielkopolskiej pod Międzyrzeczem (*kūōzop* – 254) ma potwierdzenie w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ w AJK I 33, s. 105–106 z kilku punktów wokół Złotowa (m.in. w Podróżnej), a także w Kaliskiem (SGPK II 328). Znaczenie ‘brzuch’ stanowi tu doraźną przenośnię wieloznacznego wyrazu **kozubь*, **kazubь* (derywatu od **koza*) ‘rodzaj naczynia z kory’, ‘beczka’, ‘zmurszałe drzewo’, ‘grzyb, owoc wygryziony w środku’ itp. (Sławski SE III 34–36).

Zapisany w Komiży (42) na wyspie Vis wyraz *por'fac* ‘brzuch zwierzęcia’ znajduje odniesienie na wyspach adriatyckich, por. *pōrc'ac* ‘wole (u ptaków)’ w m. Brusje na wyspie Hvar, ‘ptasi żołądek’ właśnie w Komiży ČDL I 875 i *pr'čāk* ‘ts.’ na wyspie Brač (ČDL I 875, 910). Zapewne łączy się z onomatopeicznym czasownikiem *pr'čiti* ‘nadymać (wargi)’, por. Skok III 29.

Jednakowe pożyczki obce też na ogół wykazują znaczne różnice zasięgów dla znaczeń ‘brzuch człowieka’ i ‘brzuch zwierzęcia’.

Wyraz **korъmъ* w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ ma zasięg mało zwarty. Występuje w rozproszeniu we wschodniej Bułgarii, w punktach słowiańskich w Grecji i Turcji, poza tym został zapisany w p. macedońskim 104, serbskim 88 i w Rumunii 168. W porównaniu ze znaczeniem ‘brzuch człowieka’ zastępuje go tu **trъbuхъ*, głównie w wąskim pasie od granicy serbskiej w kierunku północno-wschodnim aż do punktu 131 i w rozproszeniu oraz pożyczka turecka *şkembe*, głównie na południowym zachodzie i *şkemb’a* w części wschodniej.

Nazwy **stomaxъ* (z greckiego) i **stomakъ* (z włoskiego) są rozsiane: pierwsza znajduje się w Bułgarii (138) i Macedonii (98, 103), druga w Serbii i Czarnogórze (54, 72, 81, 85). W znaczeniu ‘brzuch człowieka’ zajmowały dosyć zwarte areale.

W porównaniu z jednym zapisem turcyzmu **şkembja* ‘brzuch człowieka’ (137) w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ zapisano go wielokrotnie we wschodniej Bułgarii (128, 135, 137, 144), a ponadto **şkemba* w południowej Serbii (*čkemba* – 84) i płn. Grecji (*škemba* – 107) oraz wielokrotnie *şkembe* w pld.-zach. Bułgarii, w płn. Grecji i sporadycznie na wschodzie Bułgarii. Częściowo podobny zasięg ma *şkembe* w pld.-zach. Bułgarii w znaczeniu ‘żołądek’.

Pożyczkę rumuńską *burtă* w znaczeniu ‘brzuch człowieka’ zapisano w Bułgarii koło Silistry (*burta* – 131), a w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ w punkcie bułgarskim na terenie Rumunii (*burta* – 167).

Nazwę *tumbak* (zapewne z tureckiego) zanotowano w obu znaczeniach na terenach sąsiednich: jako ‘brzuch człowieka’ w dwóch punktach w środkowej części północnej Bułgarii (124, 129), zaś jako ‘brzuch zwierzęcia’ w sześciu punktach płn.-zach. Bułgarii (114–117, 119–120).

Zapisana tylko w jednym punkcie (20) w znaczeniu ‘brzuch człowieka’ nazwa *vamp* jako ‘brzuch zwierzęcia’ obejmuje niemal całe terytorium słoweńskie (*vamp*, *wamp*, *va:mp*, *uamp*), jedynie poza samym krańcem wschodnim i zachodnim. Z materiałów spoza OLA znane są jeszcze inne postaci fonetyczne tego wyrazu: polegająca na dysymilacji wargowych *lāmp* oraz powstała w wyniku welaryzacji *gāmp*. Jest to pożyczka śrwniem. baw. *wamp*, śrwniem. *wambe*, *wamme*, dziś *Wamme*, znana już od XVI wieku (Plet I 498, II 747, SSKJ V 360, Striedter-Temps DLSI 243, Bezłaj IV 279). Poza Słowenią znana jest ona w Chorwacji „na Žumberku” w postaci *fāmp*, a także w dawnym języku polskim oraz w gwarach. Wyraz ten w różnych postaciach, często z wstawnym *-t-*, notują słowniki polskie: *wątpie* ‘wnętrznosci, trzewia’ SStp X 58, *wąpie* ‘brzuch?’, *wąp* ‘żołądek, wątroba’, ‘wnętrze’ Linde VI 217, *wąpie* ‘żółtaczk?’ SWil II 1815, SW VII 478, 481, *wątpia* ‘wnętrznosci’ jako gwarowe z cytataми z Reymonta i Konopnickiej SJPD IX 878. W gwarach polskich znane są *wątpia* ‘wnętrznosci człowieka’ na Mazowszu południowo-zachodnim, poza tym *wątpie*, *wapia*, *wąpie*, *wątpnia*, poza Mazowszem też w Łęczyckiem, na Kujawach i w Wielkopolsce (AGM III 397, s. 123). Dla języka polskiego wpływ niem. *Wamme* zakładał

już Brückner SE 604, por. też Bezłaj l.c. Należy tu również znany na południu środkowej Słowacji *bampel* ‘żołądek zwierzęcia’, ekspr. ‘żołądek, brzuch człowieka’ (SSN I 92) ze śrwniem. *wambe* (por. Machek ES-2, 24), a może także zapisany w OLA we wschodniej Słowacji *bandol* ‘brzuch zwierzęcia’ (225), potwierdzony przez *bandol* ‘żołądek krowy’ w SSN I 93 spod pobliskiej Rymawskiej Soboty.

Zapóżylenie niemieckie **kaldunъ* ‘brzuch zwierzęcia’ (ze śrdniem. *kaldune*, niem. *Kaldaunen*, por. Sławski SE II 35) zapisano w OLA na terenie Polski w dwóch większych wyspach: na północ i na południowy wschód od Warszawy oraz na południe od Gdańska, poza tym w kilku rozproszonych punktach, zazwyczaj obocznie z nazwą **brjuxъ*, a ponadto w dwóch punktach białoruskich w okolicy Brześcia (362, 372). W rzeczywistości *kałdun* jako ‘brzuch zwierzęcia’ jest w gwarach polskich niemal powszechny, por. Horodyska-Gadkowska 1967: 36 i przypis 34 oraz m. 6. Brak tej nazwy na mapie Horodyskiej na pewnych terenach też jest wątpliwy, jak świadczy jej występowanie np. w płn.-wsch. Polsce w SOWM III 124–125 i w AGWB V 52, s. 128–129.

W p. 259 zapisano sporadycznie nazwę *maćek* w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’, który częściej był podawany jako ‘żołądek człowieka’.

Sporadyczny jako ‘brzuch zwierzęcia’ **kind’ukъ* we wschodniej Polsce (*k’in’žuk* 275, 287) i **kind’uxъ* na północnej Ukrainie (*kańd’ux* 403, *k’in’d’ux* 405) częściej notowano w znaczeniu ‘żołądek człowieka’, a zwłaszcza ‘żołądek zwierzęcia’. Należy tu zapewne też zapisywany rzadko na Białorusi pod Grodnem *ku’čuk* (w p. 344 obok *trj’bux*), występujący również w LAB III 89, s. 49 (z tych samych badań). W okolicach Grodna forma *кучук* ma szersze poświadczenia w znaczeniu ‘żołądek człowieka lub zwierzęcia’ (SlPogr II 592). Stanowi ona, podobnie jak i występująca na północy forma *кучіок* ‘żołądek, brzuch’, trudne zresztą do wyjaśnienia przekształcenie fonetyczne wyrazu *кіндіок* (por. ESBM V 177, 178 oraz V 45 s.v. *кучук*). Należy tu chyba wreszcie i *byn’d’ux* zanotowany na Ukrainie (483), przekształcony zapewne pod wpływem wyrazów **kind’uxъ*, *bembuch*, *bambuch*.

Nazwę *ran(e)c* podano w czeskim p. 177: *ranc* obok *terbox* i w p. 182: *ranec* obok *brjx*. Stanowi ona pożyczkę niem. *Rantz* (dziś *Ranzen*) ‘tobołek’, ‘tłumok’, ‘plecak’, ale też ‘brzuch’. Znaczenie to notowały dawniejsze słowniki czeskie (Jg III 792, Kott III 24, VII 558, PS IV/2, 617–618), ale SSJČ już go nie podaje. ČJA I 146 wymienia wśród niesystematycznie zbieranych ekspresywnych nazw ‘brzucha’ też *ranec*, którego nie lokalizuje i nie umieszcza na mapie.

Kilka nazw obcych oznaczających ‘brzuch zwierzęcia’ zapisano zupełnie sporadycznie. Są to:

- *blek* (obok *tr’buu* w p. 21) ze śrwniem. *vlēc*, baw.-austr. *Fleck*, por. Bezłaj I 26;
- *bañun* w punkcie słoweńskim na terenie Węgier (149) pochodzi zapewne ze śrwniem. *wanne* ‘wielkie naczynie do kąpieli’, zmieszanego ze śrlac. **banea*, później *balnea* w formie biernika (Striedter-Temps DLSI 87, Snoj 24);

– *kerie:p* w chorwackim punkcie w pld.-wsch. Austrii (146a) może związane z węg. *kerép*, choć niejasny jest związek semantyczny.

Zupełnie niejasne są zapisy: *liber* pod Grójcem (295) i *pa'zuχ* na północ od Tweru (698).

* * *

Bardzo skomplikowany podział terytorialny nazw ‘brzucha człowieka’ i ‘brzucha zwierzęcia’, przedstawiony wyżej opisowo, dobrze obrazują załączone mapy syntetyzujące. Pokazują one w sposób bardzo plastyczny różny typ podziału w wypadku nazw ‘brzucha człowieka’ – bardziej wyraźny i prosty oraz nazw ‘brzucha zwierzęcia’ – bardziej skomplikowany i pokazujący wielkie przemieszanie nazw. Przejrzyście i plastycznie zarysowują się różnice w rozmieszczeniu geograficznym w obu tych znaczeniach często tych samych nazw.

Na wschodzie Słowiańszczyzny widoczna jest wyraźna dominacja nazwy **životь* (oznaczonej za pomocą ciemnej plamy) w znaczeniu ‘brzuch człowieka’ nad sporadycznie i zazwyczaj obocznie się pojawiającą w tym znaczeniu nazwą **brjuχo* (oznaczona szrafurą poziomą). W rozproszeniu i też przeważnie obocznie występuje tu kilka nazw innych, jak **puzo*, **červo*, derywaty od **brjuχь*, **brjuχo* i inne. Nieraz zanotowano je jako wyłączone, wtedy odpowiedni znak został umieszczony na białym tle. Na drugiej mapie dla znaczenia ‘brzuch zwierzęcia’ odwrotnie, na tym terenie dominuje nazwa **brjuχo* (oznaczona szrafurą poziomą), a na jej tle pojawia się zazwyczaj w rozproszeniu nazwa **životь*, zarówno obocznie (wtedy ciemne plamki przecięte są liniami poziomymi), jak i nieraz samodzielnie (wtedy ciemna plamka przykrywa linie poziome). Największe zróżnicowanie wykazują nazwy ‘brzucha zwierzęcia’ na Białorusi i na Ukrainie. Głównie na północy i wschodzie Białorusi oraz na wschodzie Ukrainy występuje nawiązujące do obszaru rosyjskiego **brjuχo*, na znacznym obszarze Ukrainy **životь*, w znacznej części Ukrainy i Białorusi nazwa **červo* (oznaczona szrafurą ząbkowaną), poza tym głównie na północnym zachodzie Białorusi **trьbuχь* (oznaczony szrafurą ukośną). Poza tym pojawia się tu kilka nazw sporadycznych. Na Białorusi i na Ukrainie są zatem nazwy ‘brzucha człowieka’ i ‘brzucha zwierzęcia’ przeważnie różne. Tylko na niewielkich stosunkowo terenach w obu znaczeniach lokują się te same nazwy: **životь* w części Ukrainy zachodniej, **červo* na Ukrainie Zakarpackiej.

W Słowiańszczyźnie zachodniej stosunkowo jasny podział terytorialny form **brjuχь* i **brjuχo* w znaczeniu ‘brzuch człowieka’ został zakłócony przez kilka nazw używanych przeważnie w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’, jak **kaldunь* – w Polsce, **baχorь* – głównie na Morawach i na Słowacji, **dьrščьka* – głównie w Czechach i kilka innych.

Na południu Słowiańszczyzny przy znacznym zróżnicowaniu ilościowym nazw ‘brzucha człowieka’ można wydzielić trzy wyraźniejsze kompleksy: na zachodzie z nazwą **trьbuχь*, **terbuχь*, na wschodzie z pożyczką obcą **koryть*,

które przedzielone są wąskim pasem z nazwami **měχъ* i **měšina*. W wypadku nazw ‘brzucha zwierzęcia’ zasięg kompleksu zachodniego z nazwą **trъbuχъ* jest znacznie ograniczony, nieco zmniejszony jest też zasięg kompleksu środkowego z nazwami **měχъ* i **měšina*. Słowenię wyróżnia pożyczka obca **vampъ* w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’. W Bułgarii występuje wiele nazw różnych, poza tym te same nazwy w obu tych znaczeniach mają różne zasięgi.

Bardziej szczegółowe porównanie obu map daje wiele dalszych interesujących spostrzeżeń.

Por. Siatkowski 2008g: 367–385.

ŻOŁĄDEK CZŁOWIEKA I ZWIERZĘCIA

Pytanie SI 1651 w kwestionariuszu OLA dotyczyło nazw ‘żołądka człowieka’. Proszono też jednak o podawanie nazw ‘żołądka zwierzęcia’, jeśli ma on nazwę inną niż ‘żołądek człowieka’. Zebrany materiał jest dosyć skomplikowany. Często jednak ta sama nazwa w pewnych punktach była odnoszona do ‘żołądka człowieka’, w innych zaś do ‘żołądka zwierzęcia’ lub określano ją jako pejoratywną dla ‘żołądka człowieka’. Niektóre dotyczą przede wszystkim ‘żołądka zwierzęcia’, ale okazjonalnie użyto ich na oznaczenie ‘żołądka człowieka’ z odcieniem pejoratywnym. Spotyka się też nazwy, które zazwyczaj odnoszą się do poszczególnych części żołądka zwierząt przeżuwających, tu zaś zapisano je w odpowiedzi na pytanie kwestionariusza bez dodatkowych informacji. Nie zawsze więc mamy pewność, czy należy je traktować jako wtórne nazwy ‘żołądka człowieka’. Przy wielokrotnie notowanych licznych synonimach w tym samym punkcie należy podejrzewać, że jest między nimi jakaś różnica znaczeniowa lub stylistyczna. Sytuację komplikuje dodatkowo naturalne mieszanie nazw ‘żołądka’ i ‘brzucha’. Również w językach literackich w pewnych kontekstach trudno te znaczenia rozróżnić.

Zebrany materiał przedstawię w kilku zazębiających się grupach:

A. Nazwy ‘żołądka człowieka’

Najpierw podam ogólne nazwy ‘żołądka człowieka’ ze wskazaniem, że niektóre z nich odnoszą się też do ‘żołądka zwierzęcia’, a następnie nazwy nawiązujące do nazw części żołądka zwierząt przeżuwających, wydobywając wtórne tu nazwy ‘żołądka człowieka’.

B. Nazwy ‘żołądka zwierzęcego’

Tu w pierwszej kolejności podam zestawienie nazw mających również znaczenie ‘żołądek zwierzęcia’ wspomnianych już w grupie poprzedniej, a następnie nazwy zanotowane wyłącznie w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’.

Z dwóch sporządzonych map przedstawiam tu jedynie mapę nazw ‘żołądka człowieka’, bo druga ma znaczne luki materiałowe.

Żołądek człowieka

Na mapie nazw ‘żołądka człowieka’ widoczne jest ich znaczne przemieszanie na pewnych terenach. Oprócz nazw obejmujących znaczne obszary, mających szersze lub węższe zwarte zasięgi występuje też wiele nazw rzadkich i zupełnie sporadycznych. Mimo znacznego zróżnicowania było można sporządzić mapę syntetyczną z izoleksami wyznaczającymi zwarte zasięgi pewnych nazw. Jedynie w przeważającej części południowej Słowiańszczyzny okazało się to niemożliwe. Na południu niektóre nazwy tworzą wprawdzie pewne areale o niezbyt wyraźnych granicach, ale krzyżują się one z innymi arealami, zapewne wytworzonymi wcześniej. Uwzględnienie materiałów ze słowników historycznych pozwala w pewnym stopniu na odtworzenie wcześniejszych zasięgów, nie wszystko jest jednak jasne, a nawet nasuwa sprzeczne wnioski.

Najszerzy zasięg mają nazwy związane z rdzeniem **želōd-*: a mianowicie **želōdъkъ*, poza tym lokalny **želōdъcъ*, bardzo ograniczony terytorialnie **želōdъnikъ* oraz zupełnie sporadyczne **želōdъ* i **želōdica*.

Formacja **želōdъkъ* występuje na całej północy. Jej zwarty obszar wyznacza izoleksa biegnąca wzdłuż południowo-zachodniej i południowej granicy Czech, dalej wzdłuż południowej granicy słowackiej, obejmując też sąsiadujące punkty słowackie na terenie Węgier, następnie wzdłuż południowej granicy Ukrainy (jednakże w punkcie ukraińskim 171 na terenie Rumunii zapisano na oznaczenie ‘żołądka człowieka’ nazwy inne, natomiast **želōdъkъ* tylko w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’), obejmuje też punkty ukraińskie na terenie Mołdawii. Por. np. czes. *žaludek* i *žaloudek*, *žalo:dek*, slc. *žalu:dok*, *želu:dok*, *žaludek*, *žaludok*, łż. *žoutk*, pol. *żołondek*, *zojendek* itp., na Kaszubach *žoluntk*, *žoutk*, brus. *ža'ľudak*, *ža'ľudok*, *žo'ľudok*, *že'ľudok* itp., ukr. *žo'ľudok*, *žu'ľudok* itp., ros. *ža'ľudak*, *ža'ľudak*, *žo'ľudok* itp.

Uogólnienie takie jest w pełni uzasadnione, mimo że na tym rozległym obszarze zdarzają się odstępstwa: na Słowacji sporadycznie notowano **životъ*, w zachodniej połowie Czech synonimicznie **baχorъ*, **dъrščъka*, **trъbuχъ* (*derboχ* – 181) i inne, na Łżycach obok sporadycznego *žoutk* powszechnie pożyczkę niemiecką **magenъ* (por. niżej), w Polsce w punkcie przesiedleńczym 240 **životъ*, obocznie też kilka nazw innych, na Białorusi zazwyczaj obocznie, ale też jako wyłączone, takie nazwy, jak **trъbuχъ*, **životъ*, **kъľbuχъ*, **kъľbikъ*, **kind'ukъ* i inne – nadal jednak obszar Białorusi można zaliczyć do zwartego zasięgu nazwy *želōdъkъ*, podobnie na Ukrainie na znacznym areale zazwyczaj obocznie, ale nieraz też samodzielnie, pożyczkę niemiecką **šľunъkъ*, a sporadycznie również nazwy inne, jak **stomakъ* (497), **otrunъkъ* (171, 469), **bogunъ* (487), *ka'ruχ* (403), *ryнza* (171), w gwarach rosyjskich obocznie **stomaχъ* (527), **trъbuχa* i **trъbušina* (743) oraz **trъbuχa* (758).

O stosunku tych nazw do nazwy **želōdъkъ* na tym terenie wspomnę jeszcze niżej, tu chciałbym podkreślić, że tak szeroki zwarty zasięg wyrazu **želōdъkъ* świadczy o jego dawności na północy Słowiańszczyzny.

Jej dawność poświadczają także wcześniejsze notowania tego wyrazu, por. dawny czes. *želudek*, np. w Słowniku prešpurskim z końca XIV wieku (MSČS 687, Kott VII 1170), później *žaludek* i *žaloudek* (Jg V 828–829, Kott V 778), dziś *žaludek*, natomiast *žaloudek* jest przestarzały i ludowy (PS VIII 990, SSJČ IV 901), słc. *žalúdok* (SSJ V 786–787), zapewne też dawny pol. *żołądek* od XIV wieku (SSp XI 589). Łużycki *žoldk* ma wczesne i bardzo bogate poświadczenia w słownikach łużyckich, por. *scholt* ‘Magensack’ u Chojnanusa 1650, *žowtk* u Swótlíka 1721. Ich pełne zestawienie podaje SSA VI, s. 138 oraz Schuster-Šewc IV 1801 w wyborze; pewne różnice w obu zestawieniach wymagają wyjaśnienia.

Również we wschodniej Słowiańszczyźnie jest to wyraz dawny, w języku rosyjskim *желудѣкъ*, *желудокъ* poświadczony od XIV wieku (SDRJ III 241, SRJ XI–XVII, t. V 86), natomiast w języku białoruskim *желудокъ*, *жолудокъ* dopiero od XVI wieku (poczynając od Skaryny, por. HSBM IX 289), podobnie w języku ukraińskim *жолудокъ* od XVI wieku (SUM XVI–XVII, t. IX 176). Współczesne zasięgi tego wyrazu świadczą jednak, że na Białorusi i na Ukrainie też musiał to być wyraz dawny.

W południowej Słowiańszczyźnie według materiałów OLA postać **želodьkъ* występuje zupełnie wyjątkowo: w pld. Serbii – *žel'udak* (84) i w pln. Macedonii – *želutak* (95) z bezdźwięczną spółgłoską *t* przeniesioną zapewne z formy liczby mnogiej. Zupełnie sporadyczny tu **želodьkъ* ma nieco szersze nawiązania w materiałach spoza OLA. Oprócz serb. *желѹдак* poświadczonego dwukrotnie w RSHJ V 333 i mac. *желудок*, podawanego przez RMJ I 177, znany jest również bułg. *желѹдѣк*, obecnie przestarzały i dialektalny: notuje go RBE V 39 z Wazowa i z czasopisma Читалище z 1871 roku. Ponadto znany jest bułgarski przymiotnik pochodny *желѹдѣчен*. Forma bułgarska z *u* zamiast *ъ* < *o* uważana jest za dialektalną zachodnią (BER I 534). Wreszcie Plet II 957 podaje słwn. *želôdek* (z odsyłaczem do *želodec*).

Wyraźny areal tworzy natomiast formacja **želodьсь*, występująca w Słowenii, w północnej Chorwacji oraz w punktach słoweńskich i chorwackich na terenie Austrii i Węgier, por. np. słwn. *žel'lo:dec*, *žel'lo:udec*, *žel'loč*, *žel'lo:c* itp., chorw. *žalù:dec*, *žel'ludac*, *žel'lođec* itp. Jej dominujący zwarty zasięg wyznaczają dwie izoleksy: górna oddzielająca od północnej formy **želodьkъ* i dolna wyznaczająca granice jej zwartego zasięgu na południu Słowiańszczyzny. Poza tym **želodьсь* występuje, zazwyczaj obocznie, ale także i samodzielnie w wielu punktach na terenie Bośni i Hercegowiny (*žel'ludac*, *žel'dac*) oraz w Serbii i Czarnogórze (*žel'ludac*, *žel'ludac* itp.). Tu jednak nazwą dominującą jest raczej zapożyczony **stomakъ*. Wreszcie dosyć zwarty areal tworzy **želodьсь* w zachodniej Macedonii (*želudec*, *žel'ludec*). Taki układ terenowy wskazuje, że pierwotnie chyba **želodьсь* występował powszechnie na całym niemal południu słowiańskim, może jedynie poza jej krańcem najbardziej wschodnim. Należy zwrócić uwagę na formy fonetycznie szczególne, jak *žalubec* w północnej Chorwacji (35) oraz *žolond'rec* w punkcie macedońskim na terenie Grecji (108).

Pokazany w OLA zasięg postaci **želōdъсь* w znaczeniu ‘żołądek’ potwierdzają materiały słownikowe, por. słwn. *želōdec* (Plet II 957), *želōdec* (SSKJ V 987), poświadczony od XVI wieku i bogato reprezentowany sch. *žèludac* (RHSJ XXIII 287–288, RSHJ V 333), mac. *желудец* (RMJ I 177).

W Macedonii występuje też inna formacja współrzdenna: **želōdъnikъ* (*želudnik*, *žèludnik* i chyba jej fonetyczny wariant oparty na jakiejś analogii *žèlāšnik* 113). Mac. *желудник* stał się zresztą formą literacką. RMJ I 177 podaje jednak dwie formy: *желудник* i *желудок*. Drvošanov 2005: 91–93 jednak formacji tych z dialektów macedońskich nie podaje w ogóle. Zapewne uznaje je za właściwe językowi literackiemu.

Odosobniony zapis nazwy *želu^ldica* (**želōdica*) w płn.-wsch. Serbii koło miejscowości Despotovac (83) ma potwierdzenie w RHSJ XXIII 314 (*željudica*) spod miejscowości Vranje na południu Serbii i w RSHJ V 333 (*жèлудица*) z płn.-wsch. Serbii spod m. Zaječar i znad Timoku.

W materiałach OLA i w różnego typu słownikach nazw związanych z rdzeniem **želōd-* w znaczeniu ‘żołądek’ z terenu Bułgarii nie znalazłem.

W Polsce sporadycznie zanotowano w znaczeniu ‘żołądek człowieka’ postać **želōdъ* w p. 294 jako wyłączną (*zoūunt*) oraz w p. 302 jako oboczną (*zołodek*, *zołot*), a poza tym w znaczeniu ‘żołądek u zwierząt’ (295, 303). Formę **želōdъ* zgodnie z poczuciem ogólnopolskim i w związku z tym, że odnosi się ona głównie do ‘żołądka u zwierząt’, należy chyba uważać za wsteczny derywat augmentatywny od neutralnej nazwy **želōdъкъ*. Podobnie tłumaczy *žolād* ‘żołądek’ SW VII 714 i SJPD X 1437. Można też jednak widzieć tu reliktoowo zachowaną formę podstawową, od której powstały wyżej przedstawione derywaty. Sporadyczny **želōdъ* ‘żołądek’ potwierdzają też materiały spoza OLA, jak np. czes. *žalud* ‘żołądek’ u Rosy (Jg V 828, Kott V 777–778), sch. *željud* w słowniku Vrančicia z 1595 roku (RHSJ XXIII 314) oraz *жèлұд* i *жèлуд* w piśmie Zmaj z 1865 roku i u Njegoša (RSHJ V 335), mac. *желуд* jako synonimiczny z *желудец* (RMJ I 177) i ros. *желудъ* z XVI–XVII wieku (SRJ XI–XVII, t. V 86 s. v. *желудъ*²).

Materiały historyczne pozwalają wysunąć przypuszczenie, że wyrazy łączące się z rdzeniem **želōd-* były dawniej znane w całej Słowiańszczyźnie, przy czym na południu pod wpływem pożyczek obcych zostały częściowo wyparte, ale wcześniej na południu w części zachodniej występowała postać **želōdъсь*, a we wschodniej **želōdъкъ* z pewnymi innowacjami na pograniczu (**želōdъnikъ*, **želōdica*).

Poza nazwami związanymi z rdzeniem **želōd-* zapisano w OLA jeszcze wiele nazw innych, częściowo obocznie, częściowo tworzących mniej lub bardziej zwarte osobne areale.

Nazwy z rdzeniem **trъb-* występują w rozproszeniu na znacznym terytorium słowiańskim, w szczególnym skupieniu zaś na Białorusi. Mają one różne postaci fonetyczne, trudne do sprowadzenia do jednej formy wyjściowej. Może nawet trzeba byłoby przyjąć kilka form podstawowych: **trъбухъ*, **terбухъ* i **tribухъ*.

Umownie przyjmuję tu formę **trьbuχъ*. Występują też inne warianty morfologiczne: **trьbuχa*, **trьbušina* i **trьbakъ* ($R > l$). Trzeba dodać, że nazwy te częściej oznaczają ‘brzuch człowieka i zwierzęcia’, a poza tym ‘żołądek zwierzęcia’. Tu koncentruję się na znaczeniu ‘żołądek człowieka’.

Najczęstsza jest forma męska **trьbuχъ* (**terbuχъ*, **tribuχъ*). Notowano ją szczególnie często na Białorusi: obocznie z **želōdъkъ* (w p. 327, 331, 343, 376) lub z innymi nazwami (**životъ* – 342 i **kind'ukъ* – 345), ale też jako nazwę wyłączną (330, 335, 336, 338, 339, 340, 385). Poza tym w kilku punktach białoruskich i rosyjskich zanotowano ją w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’. Ponadto w znaczeniu ‘żołądek człowieka’ **trьbuχъ* zapisano w OLA w rozproszeniu: w Czechach – *derboχ* obok *žaludek*, *baχor*, *dъška* (181), a także na południu Słowiańszczyzny: w Bośni – *tъbu* obok *stoma:k* (48), w Serbii – *lъbu* obok *stomà:k*, *želú:dac* (82) i w Bułgarii – *turъbuχ* (127, ale w p. 124 w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’).

Inne formy współrzedzenie notowano rzadko: w Rosji **trьbuχa* – *tr'ebu|χa* obok *žl'udak* (758), a także **trьbušina* – *tr'ebu|χa*, *tr'ebu|šina*, *žol'udak* (743), a w Serbii i Bułgarii **trьbakъ* ($R > l$): *tul'bak* (85, 86), *tulbok* (88) i *tuł'bak* (117), wreszcie w punkcie macedońskim **trьbušika* – *tъbu|šikə* (111). Drvošanov 2005: 92 w znaczeniu ‘brzuch człowieka’ przytacza formę *тpбушка* z dialektów macedońskich spod Gostiwaru, Kiczewa i Prilepu. W Rosji **trьbuχa* ‘żołądek człowieka’ zapisano tylko w p. 743 i 758, nazwa ta ma jednak zazwyczaj znaczenie ‘żołądek zwierzęcia’.

Przedstawione nazwy ‘żołądka’ o rdzeniu **trьb-* w materiałach spoza OLA dają obraz tylko częściowo podobny.

TSBM V/1, 529 przytacza *тpыбъуχ* właśnie w znaczeniu ‘żołądek’, iron. ‘brzuch’ i w plt. ‘wnętrznosci’, natomiast SiPogr V 135 ma *тpыбъуχ* w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’, poza tym ‘brzuch’, zresztą bogato poświadczony, głównie z płn.-zach. Białorusi, natomiast znaczenia ‘żołądek człowieka’ w ogóle nie podaje. Znaczenie ‘brzuch, kałdun’ jest także właściwe pol. dial. *trybuch* z Tykocińskiego (SGPK V 427, SW VII 134), a w dialektach wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie *trybuch* występuje zarówno w znaczeniu ‘żołądek’, jak i – częściej ‘brzuch’ (AGWB V 28 i 29, s. 74–77). Staroruski *тpибух* miał raczej znaczenie ‘wnętrznosci’ (SrezMat III 993, SSRLJ XV 858).

Występujący w OLA w płn. Czechach *derboχ* (181) ma potwierdzenie w podawanej przez Machka ES-2, 64 również z tego regionu Czech formie *terboch*, mającej znaczenia ‘brzuch’, ‘żołądek’ u piszącego o północnych Czechach Josefa Jahody (PS VI 212, SSJČ III 798). Dawniej w języku czeskim były znane też formy *terbuch*, *trbuch* ‘żołądek’ (Jg IV 575, 624, Kott IV 64, 154). Na południu Słowiańszczyzny **trьbuχъ* zazwyczaj oznacza ‘brzuch człowieka lub zwierzęcia’.

Nawiązań dla nazwy **trьbakъ* w materiałach spoza OLA nie znalazłem.

Dalsze nazwy ‘żołądka’ grupują się na północy lub na południu. Najpierw przedstawię występujące na północy, pomijając na razie wyrazy łączące się z nazwami zwykle odnoszonymi do części żołądka zwierząt przeżuwających.

**Životь* w znaczeniu ‘żołądek’ zanotowano w OLA w rozproszeniu: w kilku punktach na Białorusi (342, 348, 358, 360, 366, 374), w dwóch słowackich (224, 225), i w przesiedleńczym punkcie polskim (240). W materiałach spoza OLA znajdujemy *żywot* ‘żołądek’ w rozproszeniu na Białostocczyźnie (AGWB V 29, s. 76–77), u Kudzinowkiego z Knyszyna (Rembiszewska 2007: 219). Znaczenie ‘żołądek’ dla brus. *жывот* potwierdza TSBM II 263. Niemal powszechny jest natomiast **životь* we wschodniej Słowiańszczyźnie w znaczeniu ‘brzuch’.

Na Łużycach obok sporadycznego *žoutk* (obocznie w p. 237) powszechnie notowano pożyczkę niemiecką **magenь* (*magan* – 234, *magen* – 236, *mogę* – 235, 237). Potwierdza to Atlas łżycki, gdzie *žoutk* występuje tylko w dwóch wyspach na północ i na południowy wschód od Budziszyna, natomiast powszechnie na całych Łużycach znany jest niemiecki *mogę*, *magę* (por. SSA VI 51, s. 138).

W Polsce notowano jeszcze obocznie z **želōdъkъ* takie nazwy, jak *maćek* (**matъkъ* – 259, 265, 313), *kaŭdon* (**kaldunъ* – 259 i na Białorusi *kaŭdun* w p. 363), obie częściej w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’, **brъjuxъ* (*bъjux* – 313 i na Białorusi *brux* w p. 337), w tym znaczeniu ma on sporadyczne nawiązanie na Mazowszu, Podlasiu, w ziemi lubawskiej, w Łęczyckiem i Kaliskiem, częściej zaś oznacza ‘brzuch’, wreszcie niejasny *k’eżęj* (313). W materiałach spoza OLA znajdujemy dosyć często np. *kaŭdun* ‘żołądek człowieka’ na Białostocczyźnie, zwłaszcza na północ od Narwi (AGWB V 29, s. 76–77).

Na Białorusi występuje wiele nazw oznaczających ‘żołądek’. Oprócz wspomnianych wyżej **želōdъkъ*, **trъbuxъ* i **životь* zanotowano tu kilka nazw innych.

W kilku punktach na zachodzie Białorusi zapisano pożyczkę turecką **kind’ukъ* (z tur. *kindik*), też w dwóch punktach na Ukrainie: *kun’¹z’uk* (418) i *‘kend’ux* (500). Powszechniej jednak notowano ten wyraz w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’.

Na Białorusi kilkakrotnie zapisano też nazwy związane z rdzeniem **кълбъ*: *kouб* w p. 394, **кълbикъ* – *‘kouб’ik* w punktach 390, 394, 396 oraz **кълбухъ* – *kaŭ¹bux* (369, 378), *‘c’el’bux* (395). Nazwy oparte na tym rdzeniu częściej mają znaczenie ‘żołądek zwierzęcia’, a także ‘rodzaj wędliny sporządzonej w żołądku zwierzęcym’. W materiałach spoza OLA notowano je również w znaczeniu ‘żołądek człowieka’ i ogólnie ‘żołądek’: ukr. dial. *кóвбік*, *кóвбик* ‘żołądek’ z Polesia (ESUM II 479, Boryś ESP 278), ros. dial. *кавбѣх* ‘żołądek człowieka lub zwierzęcia’ spod Briańska (SRNG XII 291), brus. dial. *коўбых* ‘żołądek, brzuch’ pod Homlem (Boryś l.c.), *каўбѣх* ‘żołądek’ m.in. pod Homlem (ESSJ XIII 182).

Poza tym na Białorusi zapisano literacki neologizm *straŭn’ik* (w p. 346 i 400 – *страўнік*) stanowiący uniwerbizację połączenia **страўны жалудак* (ESBM XII 319), będącego zapewne pożyczką pol. *strawny żołądek* ‘łatwo trawiący potrawę’ (SW VI 448–449).

W punkcie rosyjskim 527 na terenie Estonii obocznie zapisano pożyczkę turecką *sta¹maх*, określaną jako rzadką i znaną tylko pasywnie, w p. 580 odnotowano nazwę *k’¹išoč’n’ik*, która ze względu na swoją strukturę **kišъčъnikъ* powinna

raczej oznaczać ‘zespół kiszek’. Takie m.in. znaczenie dla *кишѣчник*, *кишѣчник* podaje SRNG XIII 249–250.

Na Ukrainie, głównie na południowym wschodzie, znaczny obszar zajmuje pożyczka niemiecka **šlunъkъ* (ze śrwniem. **geslunge*, nwniem. *Geschlinge*, por. Vasmer ESRJ IV 455). Notowano ją zarówno obocznie z **želodъkъ* (416, 436, 490, 492, 499, 500, 507, 508, 514), jak i jako nazwę wyłączną (452, 459, 471, 474, 480, 493, 501, 509, 516, 519). W dwóch punktach zapisano *šlu¹nok* (495), *š¹lunok* (502) w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’. Przykłady u Hrinčenki pokazują, że zasięg tego wyrazu był jeszcze szerszy, mianowicie podał te nazwy z terenu na północny wschód od Kijowa z miejscowości Лохвиця, Гадяч i Новгород Сіверський (Hrinč IV 503–504). Dziś ukr. *шлунок* ‘żołądek’ jest nazwą literacką (SUM XI 491), pojawia się jednak w języku ukraińskim dosyć późno (nie notuje go jeszcze kartoteka SUM XVI–XVII). Dane historyczne, a także układ terytorialny nazw **želodъkъ* i **šlunъkъ* pokazują, że **šlunъkъ* pojawił się tu później i częściowo wyparł dawniejszy **želodъkъ*.

W dialektach ukraińskich zanotowano jeszcze kilka nazw sporadycznych na oznaczenie ‘żołądka’, które na ogół są potwierdzane przez materiały spoza OLA.

Gwarową nazwę **otrunъkъ* zapisano w p. 469 obok nazwy **želodъkъ* (*ut¹runok*, *ža¹ludok*) oraz w p. 171 na terenie Rumunii (*otr¹unok* obok pożyczki rumuńskiej *rynză* z rum. *rînză*). W znaczeniu ‘żołądek’ potwierdza ją SUM X 524, przytaczając postać *utrúнок* oraz ESUM V 657 podający *отрунок*, *утрунок* i bezprefiksalny *трунок*. Formę *трунок* odnotowuje też Hrinč IV 289 z przykładami z Galicji, spod Charkowa i Czerkas oraz SUM X 298. Etymologia tego wyrazu jest niejasna, por. ESUM I.c.

Na Ukrainie podano też obocznie w p. 497 pożyczkę turecką *sto¹mak* obok *ž¹ludok* oraz w p. 403 niejasny i niepotwierdzony w materiałach spoza OLA *ka¹ruх* obok *žo¹ludok*.

W południowej Słowiańszczyźnie nazwy ‘żołądka’ są bardzo zróżnicowane. Wyżej przedstawiłem nazwy związane z rdzeniem **želodъ-*, które tworzą pewne arealy form różniących się słowotwórczo. W części północno-zachodniej można było wydzielić kompleks z nazwą **želodъсь*. Występuje tu jeszcze kilka nazw słowiańskich o ograniczonych zasięgach lokalnych, a na to nałożyły się jeszcze liczne wpływy obce, też tworzące pewne, choć niezbyt jasne podziały.

Najpierw przedstawię nazwy słowiańskie zaczynając od częściowej poświadczonych.

Nazwę **sъrdъse* w znaczeniu ‘żołądek’ zapisano w rozproszeniu w dialektach bułgarskich: *ʼsъrce* – 114, *sъr¹ce* – 129 obocznie z nazwą **stomaхъ*, *ʼsъrce* – 132, *ʼserci* – 136, na terenie Grecji *ʼsърce* – 852. Motywuje ją znaczenie strukturalne ‘to, co jest w środku’, ‘centralny, środkowy organ ciała’ (por. Skok III 316–317, Schuster-Šewc III 1284–1285). Nazwę tę w znaczeniu ‘żołądek’ potwierdzają materiały spoza OLA, wskazujące zresztą na jej dawniej szerszy zasięg w tym znaczeniu. Dla bułg. *сърце* gwarowe znaczenie ‘żołądek’ podaje RSBKE III

369–370, przytaczając też potoczne połączenie frazeologiczne *на гладно срце* ‘na próżny żołądek’, ‘na czczo’. Również w języku macedońskim *срце* potocznie oznacza ‘żołądek’ i występuje w zwrocie *на ште срце* lub *на гладно срце* (RMJ III 314). Znaczenie ‘żołądek’ jest także bogato poświadczane z terenu serbsko-chorwackiego. RHSJ XVI 212–213 rejestruje *срце* ‘żołądek’ już z Š. Mančetića, pisarza dubrownickiego z XVI wieku, z Vuka i z innych słowników oraz przytacza liczne poświadczenia połączeń przymiotnika *ташт, čte, šte* ‘próżny’ z rzeczownikiem *срце*, najczęściej *на šte срце* w znaczeniu ‘na próżny żołądek’ ze źródeł wskazujących ogólnie na Chorwację, a zwłaszcza na Wybrzeże Dalmatyńskie (Dubrownik, Trogir i in.), na Bośnię i Hercegowinę oraz na Kosowo (przytaczane też przez Skoka III 316–317).

Nazwę *mešina* (**měšina* od **měxъ* ‘worek’) zanotowano w OLA z trzech punktów w płn.-zach. Bułgarii: 115, 116, 118. BER III 779 i IV 451 s.v. *мях, мех* lokalizuje nazwę *мешина* ‘żołądek’ w okolicach Sofii (spod Sofii podaje w tym znaczeniu też *мешиняк*) i spod Samokowa. Do tego arealu nawiązuje serb. *мешина* ‘żołądek’ z pld.-wsch. Serbii: RHSJ VI 809 wskazuje ogólnie na południową Serbię, a RSHJ XII 497 na Zaplanje i Kragujevac. Chorw. *mješina* i serb. *мешина* powszechniej notowana jest w znaczeniu ‘brzuch’ (RHSJ i RSHJ l.c.). Należy też wspomnieć o znaczeniu ‘żołądek’, ‘brzuch’ wyrazu stanowiącego podstawę omawianej formacji, por. bułg. *мях, мех* (BER IV 451–452) i mac. *мев* (RMJ I 406).

Zapisany sporadycznie **drobъ* ‘żołądek’ w punkcie chorwackim (*dro:bъ, druo:bъ* – 37) i w dwóch punktach czarnogórskich (*d'ro:p* – 73, *d'ro:b* – 74) częściej notowano na południu Słowiańszczyzny w znaczeniu ‘płuca’ (w połączeniu z przymiotnikiem **běľъ*) i ‘wątroba’ (w połączeniu z przymiotnikiem **čьгънъ*), por. osobne mapy.

Sporadycznie zapisany w znaczeniu ‘żołądek’ wyraz **čьтагъ* w punkcie słoweńskim (*čomȁ:r* – 11) i w punkcie chorwackim na terenie Austrii wschodniej (*čmȁ:r* – 146a) ma potwierdzenie u Skoka I 332 (*čmór* ‘żołądek’ – Buzet, Sovinjsko pole), częściej natomiast notowany jest z pld.-zach. Słowiańszczyzny w znaczeniu ‘jelito grube’, ‘kiszka odbytowa’ (pomijając różne znaczenia przenośne), por. słwn. *čmár, čmār* (Plet I 107, SSKJ I 306, Bezłaj I 84), chorw. *čmār, čmār* (RHSJ II 54, Skok I 332), na wyspie Hvar *čmōr* (ČDL I 117).

Efemerycznie poświadczane nazwy ‘żołądka’ serb. ¹*baba* (87) we wsch. Serbii (natomiast ¹*babə* w bułgarskim punkcie 167 na terenie Rumunii oznacza ‘żołądek świni’) oraz bułg. ¹*babička* (131) w płn.-wsch. Bułgarii mają nawiązanie w bułg. *бабѣ* ‘żołądek zwierzęcia’, ‘rodzaj wędliny sporządzony w żołądku świni’ (RBE I 480).

Obocznie zapisana w macedońskim punkcie 107 sporadyczna *a¹žička* (obok *s¹tomak*), wywodząca się z pierwotnej postaci **ľžičьka*, polega chyba na doraźnym przeniesieniu znaczenia ‘koniec kości piersiowej, tworzący zagłębienie pod żebrami’. Ekwiwalenty fonetyczne i morfologiczne tej nazwy mają w wielu językach słowiańskich właśnie znaczenie ‘zagłębienie pod żebrami na końcu kości

piersiowej', por. np. mac. *лажичка* (RMJ I 378, w gwarach *лажичка*, *ла̌жичка*, *ложичка*, *олжичка* itp., por. Drvošanov 2005: 88–90), bułg. *лъжѹчка* (RBE VIII 779, BER III 545–546), słwn. *žličica* (Plet II 969, znaczenie 2), *žlička* (Plet II 969, znaczenie 3), sch. *lāžica*, *lāžičica* i *žličica* (RHSJ V 939–940, RSHJ XI 171–172, znaczenie 2), ros. *ложка* i *ложечка* (SRJ XI–XVII, t. VIII, s. 273, 274, Dal II 263, SRNG XVII 109), brus. *ложка* (HSBM XVII 107, znaczenie 4) i *лы̌жачка* (TSBM III 64), ukr. *ложка* u Żelechowskiego i dial. *łyžka* u Polaków litewskich (por. Sławski SE V 441 s.v. *łyżeczka*).

Dla sporadycznej nazwy *paš'ňak* (**paš'ňjak*?) zapisanej w p. 87 we wsch. Serbii oraz dla również sporadycznej nazwy *^ld'omra* w p. 151 na terenie Węgier potwierdzenia w materiałach spoza OLA nie znalazłem.

Wśród pożyczek obcych najszerszy zasięg w południowej Słowiańszczyźnie ma wywodząca się z grec. *στόμαχος* nazwa **stomaχъ*, **stomakъ* itp. Wariant **stomaχъ* został przejęty bezpośrednio z języka greckiego, z późniejszej formy *στομάχι*, wariant **stomakъ* dostał się za pośrednictwem łac. *stomachus*, włos. *stòmaco*, wenec. *stòmego*. Poświadczane są również różne ich warianty morfologiczne i fonetyczne (np. nagłosowe *s* i *š*, rdzenne *o* i *u* itp.). O niektórych z nich wspomnę niżej. Warianty **stomaχъ* i **stomakъ* są zróżnicowane terytorialnie.

Postać **stomaχъ* występuje głównie w Bułgarii, poza tym została zapisana w dwóch punktach macedońskich na terenie Albanii (106) i Grecji (110) oraz jako rzadka i znana tylko pasywnie w punkcie rosyjskim 527 na terenie Estonii (*ža^ludak*, *sta^lmaχ*, por. wyżej). Obecnie *стомáχ* jest literacką nazwą 'żołądka' w języku bułgarskim (RSBKE III 310). Dawniej postać *stomah* była też znana na terenie serbsko-chorwackim. RHSJ XVI 623 przytacza *stomah* 'żołądek' z Obradovicia (1784), J. Rajicia (1793) oraz z niemiecko-chorwackiego słownika Šulka (1860). Do języka rosyjskiego został zapożyczony w XIV/XV wieku (SrezMat III 520), notuje go jeszcze słownik rosyjski XVIII wieku (SRJ XVIII, t. VII 108 pod hasłem *желѹдок* zamieszcza odsyłacz do nazwy *стомáχ*), natomiast SSRLJ XIV 941 określa *стомáχ* 'żołądek' jako wyraz przestarzały.

Postać **stomakъ* w materiałach OLA grupuje się na terenie Chorwacji południowej (*stòmak*, *stomā:k*, *š^ltumak* itp.), w Bośni i Hercegowinie (*stoma:k*, *štòmak* itp.) oraz w Serbii (*stòma:k*, *stomā:k*, *stamā:k* itp.). Poza tym występuje w trzech punktach Chorwacji północno-wschodniej (36, 40, 52), w punktach słowiańskich na terenie Rumunii, w punkcie serbskim na Węgrzech (152), a także w jednym punkcie na południu Ukrainy (497). Postać *стомак* w znaczeniu 'żołądek' i 'brzuch' notuje współczesny słownik macedoński (RMJ III 332), ale macedońską nazwą literacką 'żołądka' jest raczej bogato poświadczony w gwarach *желудник*. Sch. *stòmāk* występuje w języku pisanym w znaczeniu 'żołądek' od XVI wieku, m.in. u pisarza dubrownickiego N. Dimitrovicia (RHSJ XVI 623), później w znaczeniu 'żołądek' i 'brzuch' (RSHJ V 1035). Od dawna też występują postaci *štòmak*, m.in. już u M. Držicia, pisarza dubrownickiego z XVI wieku i później (RHSJ XVII 840) oraz *štumak* też od XVI wieku (RHSJ XVII 856), bogato reprezentowany na

Wybrzeżu Dalmatyńskim *štûmak*, gen. *štûnka* (Boka Kotorska oraz wyspy Brač, Hvar, Vrgade – ČDL I 1220). Występuje również postać *stonak*, zwłaszcza forma dopełniacza liczby pojedynczej *stonka* (RHSJ XVI 623).

Bezpośredniej granicy między formami **stomaχъ* i **stomakъ* na mapie właściwie nie ma, ponieważ oba, wprawdzie dosyć wyraźne, kompleksy są przedzielone pasem nazw innych.

Poza tym na krańcach zachodnich ukształtowały się dwa małe zespoły z wtórnymi sufiksami. Jest to postać **stomiχъ* zapisana w dwóch sąsiadujących punktach chorwackich: *š^ltomiχ* (22) i *š^ltumiχ* (25), z którymi należy połączyć słoweński punkt 11 z zapisem *š^ltō:mēχ*. Drugą postać stanowi **stomikъ* lub może **stomigъ* (*stomig* podaje RHSJ XVI 623 z Nemanicia, a Skok III 338 z Rijeki). W OLA zanotowano ją w dwóch punktach: 24 i 44a (*š^ltumik*, a w p. 44a obocznie ze *š^ltōmik*). Szczególna forma występuje w rezańskim punkcie 1: *štumət*, którą zmapowałem dla uproszczenia za pomocą tego samego znaku, co zapis z dwóch ostatnio przytoczonych punktów. Tu trzeba jednak przyjąć wpływ friul. *stōmit* (NPVF 1120–1121). Jej interpretację i ściślejszą lokalizację podaje Bezłaj IV 116. W konwencji OLA jej uogólnienie można przedstawić jako **stomitъ* lub raczej **stomidъ*, ewentualnie **štomidъ*.

Nazwę **korъmъ* w znaczeniu ‘żołądek’ zapisano na terenie Bułgarii, w punktach macedońskich (109, 112, 113a) i bułgarskim (853) na terenie Turcji w postaciach: *ko^lrem* (109, 122, 123, 140, 145), *ku^lr'em* (139, 142), w pozostałych punktach *ku^lrem*, poza tym w chorwackim punkcie na terenie Rumunii (168 *^lkorēm*). Według Drvošanova 2005: 93 *kopem* w dialektach macedońskich odnosi się raczej do ‘żołądka zwierząt’, por. s. 219. Przyjmuje się tu bezpośrednią pożyczkę protobułg. *karin* lub ngrec. *κορυί* (Skok II 152, BER II 633). Jest to wyraz wieloznaczny: oznacza głównie ‘brzuch’ lub ‘żołądek’, por. bułg. *kopém* (RSBKE I 642, RBE VIII 40–41), sch. *kóram* (RHSJ V 321), *kóram* (RSHJ X 235–236), ale w gwarach bułgarskich też ‘serce’ (BER II 633).

Pożyczkę turecką **škembe* (z tur. *şikembe* < *işkembe*, co z pers. *šikenbe*, por. Skok III 400) zanotowano w kilku punktach bułgarskich *škem^lbe* (121, 125, 134), *šk'em^lbe* (126), jednym macedońskim *š^lkembe* (104) i jednym serbskim *š^lkembe* (85). Tworzą one niewielki zwarty kompleks. Ponadto zapisano w bułgarskim punkcie 135 formę *škem^lb'a*. W kilku dalszych punktach pożyczka ta wystąpiła w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’. Inaczej przedstawia nazwy ‘żołądka’ Drvošanov 2005: 91–92. U niego w dialektach macedońskich jako ‘żołądek’ występują powszechnie na całym terytorium różne odmiany fonetyczne nazwy *шкѣмѣ*. Również w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’ ma ona znaczny zasięg. W słownikach wspomnianych języków pożyczce tej przypisuje się znaczenie ogólne ‘żołądek’, ‘brzuch’, ‘żołądek zwierzęcia’, por. bułg. *шкѣмѣ* (RSBKE III 652, BTR⁴ 1080), mac. *шкѣмѣ* (RMJ III 570), sch. *škemba*, *škembe* (RHSJ XVII 655, RSHKJ VI 969).

Pożyczkę rumuńską **buragъ* (z rum. *buric*, co wywodzi się z łac. *umbilicus*, por. Skok I 239), tylko w p. 55 (*bûra:g*) odniesiono do ‘żołądka człowieka’,

dwa dalsze zapisy dotyczą ‘żołądka zwierzęcia’ (54, 68). Podobnie w słownikach serb. nazwa *bûrâg* oznacza ‘żołądek zwierzęcia’ (RHSJ I 739), tylko pogardliwie o ‘żołądku człowieka’ (RSHJ II 294–295).

Nazwy nawiązujące do części żołądka zwierząt przeżuwających wtórnie przybierają znaczenie ‘żołądek człowieka’. Informacje dotyczące zróżnicowania znaczeniowego na ‘żołądek człowieka’ i ‘żołądek zwierzęcia’ są tu fragmentaryczne i nie zawsze pewne. W zapisach OLA częściej odnotowano to w dialektach zachodniosłowiańskich, zwłaszcza czeskich, rzadziej we wschodniosłowiańskich. Omówię je w tych dwóch grupach.

Przedstawianie materiału zachodniosłowiańskiego rozpocznę od przytoczenia cytatu z Komenskigo, podającego nazwy części żołądka przeżuwaczy: „Potrava u nich [zvířat přezvykujících přichází] nejprv do *bachora*, potom do *čepce*, pak do *knih*, a teprv do žaludka pravého, *slez* nazvaného, se spouští” (por. Jg V 828 s.v. *žaludek*, Kott I 710–711 s.v. *kniha*).

W OLA zwarty areal w zachodniej połowie Czech tworzy **baχorъ* – *baχor* ‘żołądek człowieka’ zanotowany w 9 punktach (w p. 180 obocznie z wariantem *baχoř*).

Nazwę *čepec* (**čepьсь*), odnoszoną do drugiej części żołądka przeżuwaczy (Jg I 275, Kott I 171, PS I 302, SSJČ I 244, podobnie w języku polskim *czepiec*, por. SJPD I 1123), zanotowano w OLA w znaczeniu ‘żołądek człowieka’ w czeskich punktach 176 i 184 (w tym ostatnim też zupełnie odosobniony w tym znaczeniu *čepel*). Należy zwrócić uwagę, że PS V 1178–1179 poświadcza *čepec* w ogólnym znaczeniu ‘żołądek’ z II poł. XIX wieku.

Do drugiej części żołądka przeżuwaczy odnosi się też czeska nazwa *dršťka* (**ďršťьska*). W ogóle jest to jednak wyraz wieloznaczny: dawniej oznaczał ‘flaki’, a także ‘żołądek człowieka’ (GbSl I 340, Jg I 484, Kott I 313, VI 153), obecnie za głównie ‘flaki’ oraz ‘mordę zwierzęcia’, pejoratywnie też ‘twarz człowieka’ (PS I 562, SSJČ I 409). W OLA w znaczeniu ‘żołądek’ zanotowano *dršťka* w czeskich punktach 175, 181, 186, 188, 189.

Sporadycznie zanotowano jako ‘żołądek’ w punktach czeskich nazwę *kniha* (184) i *knihy* (176, 190), która zazwyczaj w języku czeskim ma inne znaczenie.

Zupełnie odosobniony w punkcie 184 *sles* ‘żołądek’ jest błędem.

Omówienie wschodniosłowiańskich nazw ‘żołądka człowieka’ nawiązujących do wyrazów odnoszących się do części żołądka zwierząt przeżuwających zacznę od przytoczenia cytatu ze słownika Dala I 531, zawierającego rosyjskie nazwy części żołądka przeżuwaczy: „Жулудок жвачников образован из четырех перехватов; самая большая полость *рубец*, *брюховина*, *кутырь*, *ветрюх* или *требушина*; за нею *рукав*, там *листовик*, *переберуха* или *литонья* (не *литовье*?) или *книжка*; последний *сычуг*, в котором пища окончательно переваривается”.

W naszych materiałach znalazły się tylko niektóre z nich, dochodzą zaś też inne nazwy białoruskie i ukraińskie. Tylko nieliczne zanotowano we wtórnym znaczeniu ‘żołądek człowieka’.

Brus. *ku^ltyr'* (**kotyry*) zapisano w p. 380 obok *ža^ludək*. ESBM V 174 widzi tu kontynuację pierwotnej formy **kotyry*, Vasmer ESRJ II 435 uważa wyraz za niejasny.

Ros. *требушина* zapisano sporadycznie w znaczeniu 'żołądek człowieka' (w p. 743). Wyrazy współrdenne występują w obu znaczeniach: 'żołądek człowieka' (por. wyżej) i 'żołądek zwierzęcia' (por. niżej).

Pożyczkę turecką **kind'ukъ*, **kind'uχъ* w znaczeniu 'żołądek człowieka' podano w kilku rozproszonych punktach białoruskich: *k'in^lz'uk* (345), *k'in^lz'uk* (365), *k'in^lz'uk* (391), *kun^lz'uk* (355), *kend'uχ* (363, 374), *ken'd'uχ* (363) i w jednym punkcie na północy Ukrainy *kun^lz'uk* (418). Wyraz ten w znaczeniu 'żołądek' ma dalsze poświadczenia w materiałach spoza OLA z gwar Białorusi południowo-zachodniej (*каньдіо́х, кельдіо́х, кендіо́х, кундіо́к*), centralnej (*кіндзіо́к*) i z Mohylewszczyzny (*кіндіо́к*), z gwar wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie w postaciach *k'in^lz'uk* – w rozproszeniu, zwłaszcza na północy i *k'in^lz'uχ* – wokół Białegostoku (AGWB V 29, s. 76–77, jednak w przytaczanych tu lokalizacjach w MAGP i AGM wyrazu tego nie ma), a także u Kudzinowskiego z Knyszyna (Rembiszewska 2006: 203, 2007: 154). Nazwę *kindziuk* podaje też indeks SGPA. SUM IV 140 i ESUM II 423 podają *кѣндюх* w znaczeniu 'pierwsza część żołądka zwierząt przeżuwających'.

Sporadycznie zapisany w p. 487 *bɔ^lhun* (**bogunъ*) ma potwierdzenie u Werchraskiego (ESUM I 219–220) oraz w znaczeniu 'pierwsza część żołądka przeżuwaczy' w słowniku Żelechowskiego (Hrinč I 80).

Pozostałe nazwy wschodniosłowiańskie łączące się z wieloczęściowym żołądkiem zwierząt przeżuwających zapisano tylko w znaczeniu 'żołądek zwierzęcia'. Przedstawię je niżej.

Żołądek zwierzęcia

Dane dotyczące nazw 'żołądka zwierząt' zebrane w OLA są fragmentaryczne. Nie ma pewności, że na różnice między obu znaczeniami zawsze zwracano uwagę i że w pozostałych wypadkach nazwy te są jednakowe.

Najpierw przedstawię nazwy wspomniane już wyżej przy omawianiu wyrazów oznaczających 'żołądek człowieka' w kolejności tam zastosowanej, uzupełniając nazwami współrdennymi, a następnie nazwy zanotowane tylko w znaczeniu 'żołądek zwierzęcia'.

Nazwy związane z rdzeniem **želod-* rzadko odnoszono tylko do 'żołądka zwierzęcia'. Są to: **želodъkъ* na Ukrainie: „*ot^lrunok, rynza*, a u cielęcia *žo^ludok*” (171) i „*s^lfunok*, a u krowy *žo^ludok*” (516), **želodъcъ* w serbskim punkcie na Węgrzech: „*stòmak*, u ptactwa domowego *žèludac*” (152), **želodъ* w punktach polskich: „*zo^uundek*, u zwierząt *zo^uynd*” (295) i „*zołodek*, a u kuña, u krowy to *zołot*” (303).

Nazwy związane z rdzeniem **tr̥b-* często podawano w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’: **tr̥bux̥* na Białorusi: *tr̥b¹ux̥* w p. 334, 347 (do gwar białoruskich nawiązuje *trybux̥* ‘żołądek świni’ notowany sporadycznie na Białostocczyźnie wzdłuż granicy państwowej – AGWB V 70, s. 174–175) i *tr̥a¹ux̥* 351, 380 oraz wyłącznie w tym znaczeniu na terenie Rosji *tr̥a¹ux̥* (525, 653, 747, 773, 785, 813) i *tr̥e¹ux̥* (655), poza tym na Ukrainie w p. 426 *te¹ux̥* oraz w Bułgarii w p. 124 *te¹rbux̥*, a forma żeńska **tr̥bux̥a* – *tr̥ibu¹x̥a* w Rosji zazwyczaj jako ‘żołądek zwierzęcia’ (777, 791, 804, 807, 825, 839). Forma żeńska **tr̥bux̥a* w słownikach ma zazwyczaj znaczenie ‘wnętrznosci zabitego zwierzęcia (żołądek, kiszkę itp.)’, por. ros. *требуха* Dal IV 427, SSRLJ XV 858, ukr. dial. *требу́ха* ESUM V 626.

W znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’ u Drvošanova 2005: 92–93 dosyć częstą dokumentację w dialektach macedońskich z różnych części kraju oraz północnej Grecji mają formacje *трбушка* i *трбушина*.

Sporadycznie zanotowane jako ‘żołądek człowieka’ nazwy **matykb̥* i **kaldun̥* mają znaczne zasięgi w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’, pierwszą zapisano w rozproszeniu w Polsce, zwłaszcza na wschodzie: *maćek* (239, 249, 278, 311, 316) oraz na zachodniej Ukrainie: *mac’ok* (415, 416, 433, 488), drugą w tym znaczeniu tylko w Polsce: *kou̯don* (248, 254), *kou̯dun* (258), *ka̯u̯don* (269), *ka̯udun* (283), *kaldun* (287).

Nazwy związane z rdzeniem **k̥lb̥* częściej notowano w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’: **k̥lbik̥* na Białorusi – *kou̯byk* (387) i *kou̯b’ik* (400) oraz tylko w tym znaczeniu na Ukrainie – *kou̯bik* (426) i *kou̯byk* (440, 459, 471), następnie **k̥lbux̥* na Białorusi: *k’eu̯bux̥* (392) i tylko w tym znaczeniu w Rosji: *kav¹ux̥* (797, 798) i *ka¹ux̥* (812) i również tylko w tym znaczeniu **k̥lbak̥* – *kou̯bak* na Białorusi (397) i na Ukrainie (439). Materiały spoza OLA poświadczają przytoczone wyżej wyrazy związane z rdzeniem **k̥lb̥* w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’, a także ‘żołądek zwierzęcia z nadzieniem jako rodzaj wędliny’ głównie w pld.-wsch. Białorusi i na północy Ukrainy, a także szerzej, np. *коѣб*, *коѣп* ‘żołądek zwierzęcia’ także w okolicy Mińska (ŚlPogr II 508, Boryś ESP 278), z drugiej strony w OLA *kou̯byk* zanotowano nawet na pld.-zach. Ukrainie koło Tarnopola (471). Zdaniem Borysia l.c. wyrazy te miały pierwotnie znaczenie ‘zwarta gruda kulistej formy’, z czego rozwinęło się znaczenie ‘nadziany mięsem żołądek zwierzęcy o kulistej formie’ (jako rodzaj wędliny), a następnie ‘żołądek zwierzęcy’ i ‘żołądek’ w ogóle. Rdzeń ten był znany również w języku polskim, jak wskazuje stpol. *kielbodzię* ‘narzędzie do nadziewania kielbas’ (SStp III 275). Łączy się z nim także pol. *kielbasa*.

Występującą często na Ukrainie pożyczkę niemiecką **šlun̥kb̥* tylko w dwóch punktach odniesiono do ‘żołądka zwierzęcia’: „*žə¹ludok*, u krowy *šlu¹nok*” (495), „*žə¹ludok*, u zwierząt *š¹lunok*” (502).

W kilku punktach na południu Słowiańszczyzny przeciwstawiono pożyczkę turecką **škembe* ‘żołądek zwierzęcia’ innej nazwie ‘żołądka człowieka’, w Serbii: „*žéludac*, u zwierząt *škembe* i *búra:g*” (68), „*žélú:dac*, u zwierząt *š¹kembe*” (69)

i w Bułgarii: „*sər^lce* u człowieka, a *škem^lbe* u zwierzęcia” (129) i podobnie „*ku^lrem* u człowieka, a *škem^lb’ə* u zwierzęcia” (128) oraz „*stu^lmau* u człowieka, a *škim^lb’ə* u zwierzęcia” (137). Podobnie sporadyczna na Ukrainie forma **skembuxь*: „*že^lludok*, u zwierzęcia *s^lk’en’bux* (411). Hrinč IV 134 notuje spod Czernihowa *скинбѣї* pl. ‘wnętrzości, kiszki’ (por. ESUM V 271).

U Drvošanova 2005: 93, inaczej niż we wspomnianym w poprzednim akapicie punkcie bułgarskim, *kor^lem* w Macedonii pod Skopjem i Strumicą odnosi się do ‘żołądka zwierzęcia’, podobnie jak częstsza w Macedonii środkowej (Weles, Negotino, Kawadarci, Prilep) *корм^lушка*, *кpm^lушка* i sporadyczna w północnej Grecji *корм^lина*.

Dwa zapisy pożyczki rumuńskiej **buragь* (z rum. *buric*) na terenie Serbii odniesiono do ‘żołądka zwierzęcia’: ”*stóma:k*, u bydła *búra:g*” (54) i „*žéludac*, u zwierząt *búra:g* i *škèmbе*” (68).

Przy nazwach dotyczących części żołądka zwierząt przeżuwających w materiałach zachodniosłowiańskich rzadko mamy informację, że dana nazwa oznacza ‘żołądek zwierzęcia’, w rzeczywistości wiele z nich (**čepьсь*, **čepelь*, **dьrščьka* i in.) ma chyba to znaczenie.

Znaczenie ‘żołądek zwierzęcia’ dla nazwy *baχor* zanotowano tylko w dwóch punktach słowackich, ale w języku czeskim i słowackim jest to wyraz wieloznaczny: w staroczeskim oznaczał ‘jelito grube’, ‘odbytnicę’ (GbSl I 24), później ‘pierwszą część żołądka przeżuwaczy’, ‘cały brzuch’, a także ‘żołądek człowieka i zwierzęcia’ (Jg I 63, Kott I 42, PS I 66, SSJČ I 71). Podobnie w języku słowackim (HSSJ I 107, SSJ I 65) i w gwarach słowackich (SSN I 86). Nawiązują tu również gwary polskie, gdzie *bachor*, *bachur* na Śląsku i w pld.-zach. Małopolsce oznacza ‘brzuch zwierzęcia’ lub ‘wnętrzości, trzewia’ (SGPA I 244–246; pomijam znaczenia inne).

Nazwa *kniha*, pl. *knihy* w języku czeskim oznacza trzecią część żołądka zwierząt przeżuwających (Jg II 86, Kott I 710–711, PS II 166, SSJČ I 894). Podobne znaczenie ma wyraz ten też w wielu innych językach słowiańskich, por. Machek ES-2, 262–263, Sławski SE III 274 s.v. *księgi*. Wywodzi się zapewne z tur. **küinig* (Vasmer ESRJ II 262–263).

Nazwa *slez* zazwyczaj w języku czeskim to ‘czwarta część żołądka przeżuwaczy’, por. *slez* Jg IV 146, Kott III 418, PS V 363, SSJČ III 379, a także pol. *ślaz* ‘ts.’ (Linde VI 1132, dziś *trawieniec*).

Wschodniosłowiański **kind’ukь*, **kind’uxь* ‘żołądek człowieka’ (z tur. *kindik*, por. ESBM V 34, ESUM II 423), zapisany w kilku punktach białoruskich i jednym ukraińskim, powszechniej występuje w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’: zapisano go w 23 rozproszonych punktach w całej północnej i wschodniej części Ukrainy (*ʼkand’ux*, *ʼken^ld’ux*, *ʼkend’ux*), a także na Białorusi (386 *k’in^lʒ’uk*) – jego szeroki zasięg na Białorusi w tym znaczeniu dokumentuje ESBM V 34 i SłPogr II 462, a ponadto w polskim punkcie 287 (*k’in^lʒuk*) w powiecie monieckim. Zapis pod Mońkami nawiązuje bezpośrednio do gwar wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie, gdzie dosyć powszechnie notowano *kin^lʒ’uk*, *kin^lʒ’ux*

w znaczeniu ‘żołądek świni’ (AGWB V 70, s.174–175), wokół Drohiczyzna *kindziuk*, *kiendziuk* ‘żołądek cielęcy’ (Czarkowski 115), na pograniczu Mazowsza i Podlasia *kędziuk* ‘żołądek wyjęty ze świni w czasie jej oprawiania’ (Nieniałowski). Poza tym w ostatnich latach *kindziuk* upowszechnił się w Polsce jako nazwa ‘twardej, dojrzewającej wędliny’. Również w gwarach rosyjskich poświadczony jest *кѣндюх* spod Tweru, Kurska i Władymira w znaczeniu ‘żołądek świni’, poza tym w znaczeniach ‘część żołądka przeżuwaczy’, jako jedzenie ‘nadziewany żołądek świni’ i szerzej, też w postaci *кѣндюк*, jeszcze w innych znaczeniach (Dal II 104 s.v. *кезево* i II 105, SRNG XIII 181). Słowniki notują: brus. *кіндзіок* ‘żołądek’, ‘salceson’, ‘żołądek świni nadziewany kaszą lub mięsem’ jako potrawa (ESBM V 34) ukr. *кѣндюк* ‘pierwsza część żołądka przeżuwaczy’, ‘salceson, żołądek świni nadziewany mięsem’ (ESUM II 423, SUM IV 440). Pol. gwarowy *kindziuk* stanowi pożyczkę z języka białoruskiego, a jako nazwa wędliny to zapewne import z Litwy (Rembiszewska).

Pozostałe nazwy wschodniosłowiańskie nawiązujące do nazw części żołądka przeżuwaczy notowano w OLA tylko w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’.

Nazwa **rqbъсь – ru¹b¹ec¹*, *ru¹b¹ec¹* zanotowana w znaczeniach ‘żołądek krowy’ (528, 542) i ‘żołądek zabitego zwierzęcia (krowy)’ (603, 625) ma szerokie nawiązania we wschodniej Słowiańszczyźnie jako nazwa ‘pierwszej części żołądka zwierząt przeżuwających’, por. SRJ XI–XVII, t. XXII 227, Dal I 531, SSRJ XII 150, SRNG XXXV 224, ESBM XI 202, ESUM V 132.

Pochodne od rdzenia **brjuχъ* notowano tylko w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’: **brjušina – br^ušyna* (531, 533, 683 – u krowy, 720 – u owcy; ale w SRNG III 226 pod Wołogdą i Archangielskiem też o ‘żołądku człowieka’), *br^ušyna* i *br^uχa¹v¹ina* (**brjuχovina*) u krowy (719), **brjušъno – bruš¹no* (631), **brjuχovica – br^uχo¹v¹ica* (666).

W rosyjskim punkcie 642 zanotowano w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’ nazwy *p¹er¹eb¹e¹ruχa* (por. w cytacie u Dala *переберѹха*) i *šer¹eb¹e¹ruχa*. W innych źródłach nazwy tej nie znalazłem.

Zapisana na południu Rosji **knižьka – k¹n¹iška* (804, 820) w znaczeniu ‘żołądek bydła rogatego’ ma nawiązanie w gwarach rosyjskich w formach *кнѹга*, *кнѹжки* ‘drugi lub trzeci żołądek zwierząt przeżuwających’ (Dal I 531, SRNG XIII 343, 344).

Zapisany w rosyjskim punkcie 627 **syčugъ – sy¹c¹uk* w znaczeniu ‘żołądek prosięcia’ znany jest we wschodniej Słowiańszczyźnie przede wszystkim w znaczeniu ‘ostatnia część żołądka przeżuwaczy’, por. ros. *сычѹг* Dal III 378, Ożegov 726, brus. *сычѹг* i ukr. *сичѹг* (ESUM V 248). Dawniej przyjmowano tu zapożyczenie z języków tureckich, Trubačev natomiast uważa *сычѹг* za wyraz rodzimy, pochodny od czasownika *сытѹть*, por. Vasmer ESRJ III 822 i przypisek Trubačeva oraz ESUM V 248.

Pozostałe nazwy odnoszące się tylko do ‘żołądka zwierzęcia’ notowano zupełnie sporadycznie. Mają one zwykle potwierdzenie w materiałach spoza OLA.

Same jednak nie wnoszą wiele do poznania zasięgu tych wyrazów w gwarach. Przedstawię je w porządku alfabetycznym w dwóch grupach: nazw rodzimych i nazw obcych.

Do nazw rodzimych należą:

– ^l*bebaχ* (**bebeχъ*) w ukr. punkcie 404 łączy się z ukr. nazwą *бѣбехи* ‘wnętrznosci’, mającą nawiązania w języku rosyjskim, białoruskim i polskim (ESUM I 158);

– *денко* (**дѣнько*) ‘żołądek zwierzęcia’ w dłuż. punkcie 236: ”*magēn*, u krów i koni *kutlō*, u innych zwierząt *denkō*” potwierdzone w dłuż. *deno* ‘żołądek zwierzęcia’, pejor. ‘żołądek człowieka’ (Muka I 163);

– **gōzikъ* (*zužik*) ‘ptasi żołądek’ w słc. punkcie 229: ”*žaludek*, u zwierzęcia *baχor*, u ptaka *zužik*” – według Machka ES-1, 589 jest to polegające na asymilacji wstecznej przekształcenie pierwotnego derywatu *gūzik* < **gōzikъ* od **gōzъ* ‘anus’;

– **kalōdъ* w pol. punkcie 269: ”*žouōdek*, u zwierzęcia *kaūdon* i *kaūynt*”. Wyraz *kaład* potwierdza SP XVI, t. X 32 przykładem z M. Volckmara (1596): „anat. *Żołądek*. *Kāład*/ventriculus, aqualiculus. *Kāłēdek*/dimin.” Hhh. Nazwy *kaład*, *kałādek*, *kałēd*, *kałēdek* są także poświadczane w gwarach polskich, m.in. w znaczeniach ‘żołądek’ pod Szamotułami, ‘brzuch, żołądek’ pod Mławą, ‘żołądek krowi’ w powiecie rawickim, poza tym ‘brzuch’, ‘jelita zwierząt’ i inne (SGPK II 297 i kartoteka SGPA);

– ^l*kaʹuχ* (**kaljuχъ*) ‘żołądek zwierzęcia’ w ukr. punkcie 496: „u krowy ^l*kaʹuχ*” ma potwierdzenie w notowanym przez Żelechowskiego i Werchratskiego wyrazie *калюх* ‘żołądek młodego cielęcia lub jagnięcia’, a także ‘brzuch’, ‘kiszka, odbytnica’ (Hrinč II 212). Wyraz łączy się z podstawą *кал* ‘kał, odchody’ (ESUM II 354);

– *knʹuχ* w ukraińskim punkcie 408: „*žaʹludok*, u zwierzęcia *knʹuχ*” i w punkcie 404: „*žoʹludok*.., u świni *knʹuʹšok*” zapewne łączy się z brus. *кнѹха* ‘brzuch’, przen. ‘grubas’ pod Homlem, por. też gwarową ukraińską pejoratywną nazwę ‘brzucha’ *kʹnʹuχo* (por. s. 195);

– *kuʹnʹuχ* (**koʹtʹnʹjuχъ*) w ukr. punkcie 430: „u zwierzęcia *kuʹnʹuχ*” może łączy się z ukr. dial. *кутняк* ‘żołądek zwierzęcia’, ‘brzuchacz’ u Żelechowskiego i ukr. dial. *кутѹх* ‘żołądek świni’ u Werchratskiego (ESUM III 162–163 s.v. *кутень* ‘brzuch, jelito’, ‘żołądek’). Może łączy się z wyrazem **koʹtyrъ*;

– **pōrъ(kъ)* w polskim punkcie 249: „*žouōʹdek*, u drobiu *pāʹmpek*” i w ukraińskim punkcie 517: „*žoʹludok*.., u kury *pup*”, w tym znaczeniu jest bogato poświadczony w wielu językach słowiańskich, por. Boryś SE 424 (od 1472 roku, por. SStp VI 75), ESUM V 634–635, ESBM X 221–222, Vasmer ESRJ III 407. Jednak SRNG XXXIII 126–127, 130–131 tego znaczenia pod *пуп* i *пѹпок* nie notuje;

– *udenica* w bułgarskim punkcie 167: „*stuʹmak*, u pactwa domowego *udeʹnică*” – niejasne. Nawiązań nie znalazłem;

– *žorʹnofka* w rosyjskim punkcie 642: „*žoʹludok*, u kury *žorʹnofka*” zapewne jest związana z ros. *жернов* ‘kamień młyński’, ‘żarna’, jednak nawiązań w tym znaczeniu nie znalazłem, por. jedynie u Dala *жерновка* ‘pierwsza mąka z żaren z nowo nakutymi kamieniami’.

Do nazw jednostkowych pochodzenia obcego należy zaliczyć:

– *bor¹d'uχ* (**bor-d'uχъ*) w ukraińskim punkcie 433 nawiązuje do ukr. dial. *бордіоχ* ‘pęcherz zwierzęcia’, *бурдіоχ* ‘pęcherz świnia’, będącego pożyczką tur. **bor-duk*, znaną też w języku rosyjskim, białoruskim, polskim, czeskim i słowackim, por. ESUM I 299–300;

– *burtə* w bułgarskim punkcie na terenie Rumunii (167) stanowi pożyczkę rum. *burtă*, znaną również w płn. Bułgarii (Swisztow, Widin), por. BER I 91;

– **gimbъсь* na Ukrainie: „*гымбес*, pejoratywnie o żołądku zwierzęcia” (467) i „u zwierzęcia *zembęс*” (484) może łączy się z węg. przym. *gömbülyű* ‘okrągły, kulisty’, por. ESUM I 507 s.v. *гимболя* ‘mamałyga’;

– **χljakъ* w punkcie ukraińskim na terenie południowej Rosji: „u zwierzęcia *χlak*” (836) łączy się z ros. wyrazem *фляки, хляки* oznaczającym polską potrawę ‘flaki’, ‘jedzenie z kiszek zwierząt przeżuujących’, znane na zachodzie Rosji. Jest to pożyczka niem. *Fleck*, przejęta za pośrednictwem pol. *flak* (Vasmer ESRJ IV 200);

– **kutło* w dolnołużyckim punkcie 236: „u krów i koni *kutlo*” łączy się z głuż. *kutło* ‘żołądek zwierzęcia’, ‘wnętrznosci’, ‘jama brzuszna’ (Kral 189), co Schuster-Šewc II 740 wywodzi z niem. *Kuttel*. Przykład w OLA pokazuje, że twierdzenie Šewca o nieznanym wyrazu *kutło* w dolnołużyckim odnosi się do języka literackiego, a nie do gwar. ESUM II 162–163 s.v. *күтень* ‘brzuch, kiszka, żołądek’ uważa wyraz lużycki *kutło* za rodzimy, wiążący się z rdzeniem **kotъ* ‘kąt’;

– **kutrupъ* w ukraińskim punkcie 418: „u świnia *ku'run*”, poświadczony też w SIPOgr II 591 (*кyт'рун*) z miejscowości Bobrowniki (w AGWB ma numer 52) w Białostockiem w znaczeniu ‘salceson’ jest zapewne wyrazem obcym, choć jego źródła nie umiem podać;

– *puk* w słowackim punkcie 208: „u ptaka *pu:k*” – niejasne; może łączy się z czes. *pouk* ‘szerszy koniec jajka’, który Machek ES-2, 476 wywodzi z **pouh* i łączy z niem. *Bauch*;

– *ventuχ* w polskim punkcie 323: „*żołundek*, a u krowy *ventuχ*” ma nawiązania w staropolskim i gwarowym *wantuch*, *wańtuch* ‘brzuch’, częściej ‘grube płótno’, ‘worek z grubego płótna’ (SSp X 41, Linde VI 217, SWil II 1808, SJPD IX 839). W gwarach polskich najbardziej rozpowszechniona jest postać *wańtuch* ‘brzuch’. Horodyska-Gadkowska 1967: 36–37 i mapa 6 podaje ją z powiatów rzeszowskiego, kolbuszowskiego, mieleckiego, tarnobrzesckiego, a także z buskiego i lubartowskiego, sama na mapie ponadto znad źródeł Sanu i spod Hrubieszowa, ponadto *wańcel* z Rzeszowskiego (na podstawie SGPA), na swojej mapie pod Hrubieszowem, wreszcie na mapie skrócona postać *wańc* z dwóch punktów w okolicy Sandomierza. Ponadto znany jest ukr. dial. *вántyx* ‘worek, płachta’, ale też ‘brzuch’ (ESUM I 329). Przyjmuje się tu wpływ niem. *Wagentuch* ‘płótno na wóz, plandeka’ (ESUM l.c., SJPD l.c.).

Por. Siatkowski 2009a: 185–208.

PŁUCA I WĄTROBA

Przedstawienie słowiańskich nazw ‘płuc’ i ‘wątroby’ łącznie jest uzasadnione tym, że kilka tych samych nazw odnosi się zarówno do ‘płuc’, jak i ‘wątroby’, a różnicują je dopiero dodawane przymiotniki: ‘biały’ lub ‘lekki’ dla ‘płuc’, a ‘czarny’ lub ‘ciężki’ dla ‘wątroby’.

Nazwy te w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego wykazują znaczne i skomplikowane zróżnicowanie geograficzne. Izoleksy wyznaczające zasięgi zwartego występowania poszczególnych nazw można wytyczyć tylko na pewnych odcinkach. Zresztą i wtedy po obu stronach arbitralnie poprowadzonych izoleks pojawiają się nazwy z terenów sąsiednich, nieraz w znacznej odległości od strefy granicznej. Znaki dla nazw występujących obocznie z nazwą właściwą dla danego areалу zostały na mapie podkreślone. Stanowią one tu relikty ich dawniej szerszych zasięgów lub przejaw późniejszej interferencji językowej.

Płuca

Największe zasięgi mają dwie nazwy: **plJutja* ($J > \emptyset$) i **lbǵykY* oraz ich inne formy morfologiczne, a także derywaty.

Dla nazwy pierwszej przyjmuje się pierwotną oboczność **pljutja* : **plutja* (np. Bezlaj III 59, Snoj 455, ESUM IV 453), ewentualnie **pljutja* uznaje się za formę pierwotną, w której doszło do dysymilacji $j - j$, dającej **plutja* (tak już Vondrák 1906, por. Skok II 689–690, Bańkowski SE II 631, ESJS XI 661–662). W OLA zastosowaliśmy zapis umowny **plJutja* ($J > \emptyset$), nie rozstrzygając, czy należy przyjmować jedną formę wyjściową, czy też pierwotną oboczność dwóch równoległych form.

Nazwa ta łączy się z rdzeniem pie. **pleu-* ‘płynąć, pływać’ i tłumaczy się lekkością płuc zwierzęcych, z ich pływaniem, unoszeniem się na powierzchni wody przy czynnościach kulinarnych.

Na północy Słowiańszczyzny **plJutja* notowano powszechnie w dialektach czeskich, słowackich i polskich, sporadycznie i zazwyczaj obocznie z formami

od rdzenia **lbgk-* (por. niżej) na pld.-zach. Ukrainie. W językach zachodniosłowiańskich nazwa ta ma dawne poświadczenia, por. pol. *pluce* lub *pluce*, też plt. *pluca* lub *pluca* od XIV wieku (SStp VI 176, ale SP XVI, t. XXIV 438–439 podaje już tylko formy z *ł*: *pluce* n. sg. rodzaju nijakiego i *pluca* plt.), stczes. *pl'ucě* i pochodne już od XIV w. (Stčsl), dziś *plíce* (SSJČ II 612), slc. *pl'ūca* od XVI w. (HSSJ III 557, SJS III 98).

W OLA nazwy tej z terenu Łużyc w ogóle nie zanotowano, jednak w Atlasie łużyckim obok dominującej pożyczki niemieckiej *lun̄ga* (z niem. *Lunge*, por. niżej) w znaczeniu ‘płuca’ zapisywano też *puca*, *pluca* i jeszcze inne nazwy, głównie w połączeniu z przymiotnikami *běły*, *měki* lub *lažki*. Nazwa *puca/pluca* dostała się do gwar pod wpływem górnołużyckiego języka literackiego, gdzie poświadczona jest w licznych słownikach, poczynając od połowy XVII wieku. W XVIII wieku występuje też efemeryczna *plucawa*, której w materiałach Atlasu łużyckiego jednak nie ma, por. SSA VI 53 i s. 142 oraz Schuster-Šewc III 1092.

Należy zwrócić uwagę, że w dialektach polskich przeważają zapisy typu *pluca*, *pūuca*, *puca* – stanowiące uproszczenie postaci *pūuca*, które wskazują na pierwotną postać **plutja*, ale pojawiają się też zapisy typu *pluca*, pochodzące więc z **pljutja*, sporadycznie na północy w p. 251, 252, 264, częściej zaś na Śląsku i w pld.-zach. Małopolsce w p. 299, 308–309 (obocznie z *pūuca*), 310, 316, 317 (obocznie z *pūuca*), a ponadto w dwóch punktach przesiedleńczych na Śląsku w p. 257 (obocznie z *pūuca*) i 268 (*pl'uca*). Formy ze spółgłoską *l* z Krakowskiego, głównie zaś z Podhala i ze Śląska podawał też Karłowicz (SGPK IV 144). Forma *p'lŏce* w p. 242 na Kaszubach ma wtórne *l* tłumaczące się bylaczeniem.

W Polsce przeważnie notowano **plJutja*, stanowiące zapewne formę mianownika liczby mnogiej rodzaju nijakiego (potwierdzenia tego przypuszczenia jednak w zapisach brak), sporadycznie wystąpiły też formy inne. Na Kaszubach i w dialektach sąsiednich notowano **plutja* jako formę liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego: *p'ūca* (241), *puca* (245), *pūuca* (250), *pluca* (251) – formę tę potwierdza z Kaszub Lorentz PW I 641. Zapis *p'lŏce* w p. 242 należy traktować jako formę liczby mnogiej **plutjě* (por. też *plěce* pl. u Lorentza PW l.c.) od *ta pluca*. W p. 244 występuje jako forma liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego *p'ūc* (formę *plēc* f. z Kaszub notuje też Sychta IV 86). W dwóch punktach na północy Polski zapisano formę liczby mnogiej *plucy* (252) i *plucy* (266) – **plJutji* (?). Wreszcie w dwóch punktach na południu Polski wystąpiły formy liczby pojedynczej rodzaju nijakiego **plutjE* (*E > o*): *pluce* (302) i *pluco* (313) – z końcówką *-o*, przeniesioną z deklinacji twar-dotematowej.

W materiałach spoza OLA na oznaczenie ‘płuc’ znajdujemy sporadyczne na terenie Polski połączenie wyrazowe z przymiotnikiem *lekkī*: *lekkie pluca* zapisane na Śląsku, na Mazowszu pod Grójcem i koło Lubartowa (MAGP VII 345, s. 137–141).

Na północy Słowiańszczyzny granica między wyrazami **plJutja* (na zachodzie) i **lbgŕkY* (na wschodzie) przebiega mniej więcej wzdłuż polsko-białoruskiej

i polsko-ukraińskiej granicy państwowej. Jednakże w okolicach Lwowa (p. 413, 415, 420, 421, 427 – tu forma liczby mnogiej *p^llucy*, 429), Tarnopola (451, 471), na Zakarpaciu (448, 465, 449 – tu forma liczby mnogiej *^lbi^li p^lluca*), a nawet na terenie Mołdawii (p. 523) pojawia się nazwa **plJutja*, przeważnie jako oboczna, ale nieraz nawet jako jedyna (w p. 420, 465, 523). Jak wskazuje konsekwentnie notowana tu spółgłoska *c* pochodząca z **tj*, jest to niewątpliwie pożyczka zachodniosłowiańska – polska, lokalnie może też słowacka. Zwraca uwagę niemal powszechnie zachowane na Ukrainie *l'* (miękkie), jedynie w punktach najbardziej wysuniętych na wschód jest *l* (w p. 523) lub *l* (w p. 471). Etymologiczny słownik ukraiński podaje przejętą z polskiego formę *плюца* już z XVI wieku, a jako dziś dialektalne przytacza *плюца* z dialektów bojkowskich oraz *плуца* i pochodne z XIX-wiecznego ukraińsko-niemieckiego słownika Żelechowskiego (ESUM IV 453).

W OLA z terenu Białorusi zapisano wyraz **plJutja* tylko w jednym punkcie (332) w postaci *p^llusy* pl. ‘płuca’. Właśnie z tych stron, z płn.-zach. Białorusi w pobliżu granicy litewskiej (Braclaw, Postawy, Smorgonie, okolice Lidy) oraz z dialektów białoruskich na Litwie znajdujemy w materiałach spoza OLA często notowane postaci *плюца, плуці, плуцы, плюц, плюцы* (SiPogr IV 17). Znów wszędzie tu występuje *c* z *tj*, wskazujące na wpływ polski. W języku białoruskim wyraz ten miał dosyć liczne poświadczenia z XVI–XVII wieku zarówno w postaciach zapożyczonych z polskiego (*плюца, плюце*), jak i ze wschodniosłowiańskim *č* – *плюча* (Bułyka 1980: 128, HSBM XXIV 388).

Wyraz **plJutja* był znany również w języku staroruskim. Poświadczone są dwie postaci: fonetycznie wschodniosłowiańska *плюча, плуче* z XI-wiecznej starsłowiańskiej Kroniki Georgija Amartola, dochowanej w odpisie z XIII–XIV wieku i z XVI-wiecznego Trawnika (Leczebніка) i przymiotnik *плучный* ‘płucny’ z XVII/XVIII wieku (SDRJ VI 44, SRJ XI–XVII, t. XV 113) oraz fonetycznie cerkiewna *плуце* z kilku zabytków z XIII–XVII wieku (SRJ XI–XVII, t. XV 113).

Trudno powiedzieć, czy jest to wyraz na gruncie wschodniosłowiańskim rodzimy, czy może raczej jest cerkiewizmem, doraźnie zrutenizowanym fonetycznie.

Nazwa **plJutja* występuje również na silnie zróżnicowanym w zakresie nazw ‘płuc’ południu Słowiańszczyzny. Zapisano ją głównie w części zachodniej. Wschodnia granica bardziej zwartego zasięgu tej nazwy pokrywa się mniej więcej z zachodnią granicą Serbii, wyłączając jednak p. 52 w płn.-wsch. Chorwacji, a włączając p. 62 we wschodniej Serbii.

Najczęściej notowano ją w dialektach słoweńskich. Tu zazwyczaj zapisywano postać **plJutja* (np. *plú:ča, plú:ča*), stanowiącą formę liczby mnogiej rodzaju nijakiego. Nieraz może to być forma liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego (w zapisach brak jednak informacji na ten temat), zwłaszcza że kilkakrotnie zanotowano formę liczby mnogiej od formy żeńskiej, mianowicie **plJutje: p^lluči* (3), *pjuč* (4), *p^lluče* (17), *p^llo:uče* (18), *p^llu:če* (149 – na terenie Węgier) oraz w punkcie chorwac-

kim 146a na terenie Austrii *plū:će*. Stanowi ona ścisły odpowiednik występującej w p. 242 na północy Kaszub formy **plJutjě* (por. wyżej).

W Chorwacji, Bośni i Hercegowinie oraz w Czarnogórze nazwa *plJutja* (*plū:č^a*, *plū:ća*, *plū:ća*) występuje w przemieszaniu, nieraz obocznie, z pożyczką turecką *žigera*, *žigerica* (zazwyczaj w połączeniu z przymiotnikiem *běla*), a w Czarnogórze ponadto z nazwą **běla qtrobica* (71, 74, 75, 76, 77). Połączenie *¹bijela: ut¹robica* z Czarnogóry potwierdza też OKDA IV 18. Sporadycznie na wyspie Vis w miejscowości Komiza (p. 42) zanotowano formę liczby pojedynczej *plū:to* (**plutjE* – z wtórnym zakończeniem -o, przejętym z deklinacji twar-dotematowej).

W Serbii dominuje pożyczka turecka **běla žigerica*, ale w kilku punktach obocznie (55, 68, 69, 82), a w punktach 53, 63, 83 wyłącznie zapisano nazwę **plutja* u człowieka, natomiast u zwierząt **běla žigerica*. Już Skok II 689–690 stwierdził, że na terytorium serbsko-chorwackim wyraz *pljuća* został zastąpiony na wschodzie turecką hybrydą *bijela džigerica*, która szerzy się również na zachodzie.

W południowej Słowiańszczyźnie przeważnie notowano postaci z twardym *l* (**plutja*). Zapisy z dialektałnym miękkim *ĺ* (**pljutja*) grupują się na terenie Słowenii zachodniej (p. 4 – z *j* kontynuującą *ĺ*, 5, 7, 10, 11, 12, 15) oraz w płn.-zach. Chorwacji (p. 27, 29, 30, 31), miękkie *ĺ* pojawiło się też w punkcie chorwackim na terenie Węgier (153). Należy jeszcze zwrócić uwagę na dwie odosobnione postaci fonetyczne: w Chorwacji *kľū:č^a* (29) i w środkowej Serbii *prū:ća* obocznie z *plū:ća* (82).

Wyspowo wystąpiła nazwa **plutja* w północnej Macedonii: zapewne w liczbie mnogiej *p¹luķa* (98) oraz w liczbie pojedynczej rodzaju nijakiego **plutje* (*płuķe* – 93). U Drvošanova 2005: 83, m. 9 zapis *пљуќа* też pojawił się rzadko, tylko w 4 punktach: na północy pod Kumanowem, na zachodzie pod Kiczewem, na południu pod Bitolą oraz na południowym wschodzie koło Strumicy (między wykazem a mapą są pewne różnice).

Możliwa jest również inna interpretacja formy *p¹luķa* jako wtórnej liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego.

Nazwa **plJutja* w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny poświadczona jest od dawna.

W języku słoweńskim znana jest od XVI wieku, por. *pluzhe* u Megisera (Bezłaj III 59). Interesująca jest podana przez Erjavca w XIX wieku z Drežnicy nieznana w materiałach OLA postać *plūka* n. pl. z twardą spółgłoską *k*, utworzona wstecznie przez analogię do przykładów z *č* po jotacji *k*, jak *možāča* – *možak* (Plet II 65, Bezłaj l.c.), dziś w języku literackim występują *pljuća* pl. i liczne derywaty (SSKJ III 639). Oczywiście, powstanie tej formy nie ma żadnego związku z podaną wyżej macedońską formą *p¹luķa* z miękką spółgłoską *k*.

Na gruncie serbsko-chorwackim nazwa **plJutja* ‘płuca ludzkie’ i ‘płuca zwierzęce’ pojawia się już w XV, a może nawet w XIV wieku (wahania wynikają z różnego datowania rękopisu, w którym wyraz ten poświadczony jest po raz pierwszy). Postać *plūća*, *plūća* może stanowić zarówno formę liczby mnogiej

rodzaju nijakiego, jak i liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego. Słowniki notują też od dawna formę liczby pojedynczej rodzaju nijakiego *plúce* (RHSJ X 88–89, RSHJ IV 481–482).

Znajomość nazwy **pljutja* na wschodzie południowej Słowiańszczyzny była zapewne ograniczona. Może potwierdza ją odosobniony zapis stsl. *пловѣта* ‘płuca, wnętrzości’ z Kodeksu supraskiego (SJS III 60). Znana była też forma cerkiewnosłowiańska *pljušta* (ESJS l.c.). Późniejszych poświadczeń z tego terenu, jak się zdaje, brak. W części wschodniej szerszy zasięg mogła mieć natomiast nazwa **bělъ drobъ*.

Kolejna, szczególnie częsta nazwa ‘płuc’ **lbgъkY*, jest motywowana przez przymiotnik **lbgъkъ* ‘lekki’, co łączy się ze wspomnianą już wyżej lekkością tego organu ciała. Jest ona charakterystyczna dla całej wschodniej Słowiańszczyzny, a jej granica zachodnia, jak już wspomniałem wyżej, przebiega mniej więcej wzdłuż polsko-białoruskiej i polsko-ukraińskiej granicy państwowej. Jedynie w okolicach Lwowa i Tarnopola występuje zazwyczaj obocznie z polską pożyczką **pljutja*, a w zachodniej części Zakarpacia i w p. 427 okręgu lwowskiego od arealu nazwy **pljutja* oddzielona jest wąskim pasem z lokalną innowacją **pečenъky* (483 – *pěč’ynъky*), **bělY pečenъky* (*‘b’il’i pyč’inъky* – 427, *‘b’il’i pyč’ynъky* – 466, *‘bili pyč’ynъky* – 467) i **bělA pečenъka* (*‘b’ila pyč’inъka* – 468). W OKDA IV 18 połączenie *peč’in’k’e ‘b’il’i* ma jeszcze większy zwarty zasięg na płd.-zach. Ukrainie.

Poza tym w znaczeniu ‘płuca’ nazwy o podstawie **pečen-* w połączeniu z przymiotnikiem **lbgъkъ* zanotowano w rozproszeniu na zachodzie Ukrainy: **lbgъkY pečenъky* (*‘lęxk’i pyč’in’k’e* – 413, *‘lęxk’i pyč’inъky* – 427), **lbgъkY pečeni* (*‘lęxk’i pīč’n’i* – 404) i na pograniczu białorusko-litewskim (*‘lōxk’ija p’eč’a’n’i*, *‘laxk’ija p’eč’a’n’i*). Rzeczowniki **pečenъ*, **pečenъka* częściej występują w znaczeniu ‘wątroba’, o znaczeniu ‘płuca’ zadecydowało tu ich połączenie z przymiotnikami **bělъ* ‘biały’ i **lbgъkъ* ‘lekki’. Odosobnione nawiązania znajdujemy na Słowacji: *ľachka pečeň* ‘płuca’ koło Żiliny (SSN II 762) oraz w Polsce koło Bielska Podlaskiego: *pečōnki* ‘płuca zwierzęce’. Nazwę **pečenъ* i pochodne w znaczeniu ‘płuca’ z dialektów rosyjskich podaje słownik gwarowy: *пéчень* kilkakrotnie z dialektów północnych, *печёнье* z rejonu Wołogdy i *печёнка* spod Briańska i Smoleńska (SRNG XXVI 348–349).

W dialektach wschodniosłowiańskich powszechnie notowano liczbę mnogą **lbgъkY* (np. brus. *‘lōxk’ija*, *‘lōxk’ije*, *‘lōxk’e*, *‘lōyk’e*, ukr. *‘lōxky*, *‘lęxk’i*, *‘lōhkyje*, ros. *‘lōxk’ije*, *‘lōxk’ija*, *‘lōk’ije*, *‘lōxk’i*, *‘lōk’i*, *‘lōhk’ija*). Sporadycznie zapisano liczbę pojedynczą rodzaju męskiego **lbgъkъ* (371, 433, 822) i żeńskiego **lbgъkA* (386, 403, 481), dosyć często natomiast liczbę pojedynczą rodzaju nijakiego, na Białorusi jako wyłączną w p. 372, 374, 398 i jako oboczną z formą liczby mnogiej (343, 355, 390), w dialektach rosyjskich zaś z zasady jako jedyną, łącznie z 20 rozproszonych punktów, grupujących się głównie na północ od Moskwy w okręgach wołogodzkiem, nowgorodzkiem, pskowskim i twerskim.

W języku rosyjskim wyraz *лёгкое* ‘płuca’ jest poświadczony zapewne od XVI wieku (SRJ XI–XVII, t. VIII 191). Dziś w znaczeniu anatomicznym ‘narząd oddychania’ używa się liczby mnogiej *лёгкие*, natomiast forma liczby pojedynczej oznacza ‘płuca’ (jako potrawę), por. SSRLJ VI 114.

W języku i w gwarach białoruskich panuje jeszcze większa różnorodność form niż to widać w materiałach OLA (zresztą ich interpretacja nie jest łatwa i może trzeba będzie w podanej tu interpretacji dokonać korekty na podstawie materiałów, które są dołączone do mapy przedstawianej w Atlasie). Oprócz literackiej postaci *лёгкія* (w liczbie pojedynczej *лёгкае*) znana jest forma żeńska *лёхкая*, *лёхка*, nijaka *лёгка*, *лёхко*, formy liczby mnogiej *лёгкія*, *лёхкія*, *лёхкі*, *лёгкы*, *лёкія*, *ляхкія*, *лёгкіе*, *лёхке* (ESBM V 297–298, SiPogr II 648). Z języka polskiego pochodzą formy z rozpodobnieniem geminaty *kk*: *лёткае* n.sg. oraz *лёткія* pl. w gwarach białoruskich na Białostocczyźnie i pod Grodnem, a także połączenie wyrazowe *лёткія вантробы* w gwarach białoruskich na Wileńszczyźnie (SiPogr II 646). Jest to oczywiście zapożyczenie z polskiego ze względu na połączenie *an* na miejscu polskiej samogłoski nosowej. O połączeniu *lekka wątroba* w gwarach polskich por. niżej.

W języku ukraińskim jako nazwa literacka ‘płuc’ ustaliły się *легені* pl. (sg. *легéня* f.) łączące się etymologicznie z przymiotnikiem **льгъкъ* ‘lekki’ (Hrinč II 350, ESUM III 209). W materiałach OLA **льгени* zanotowano w rozproszeniu na całym terytorium Ukrainy 30 razy (*ʼlehenʼi*, *ʼlehynʼi*, *ʼleʼhenʼi*, *ʼlyʼhenʼi*, *ʼləʼhenʼi*), w tym raz formę liczby pojedynczej **льгеня* – *ʼlyʼhenʼa* w p. 489, zazwyczaj obocznie z formą pluralną **льгъkY* (por. wyżej). W OKDA IV 18 *ʼleʼhenʼi* koncentruje się na południe od Lwowa, głównie koło Stanisławowa.

O historii tej nazwy niewiele potrafię powiedzieć. Dawnego poświadczenia w słownikach nie znalazłem. Jako gwarowe, związane z tym rdzeniem, podawane są formy: *лёгка* ze słownika Żelechowskiego, *легкой* u Werchratskiego, *легышка* (ESBM l.c.), poza tym *лёгкі*, *лёхкі*, *лёхкіе* (ESBM V 297–298).

Nazwa **льгъKY* (*K > t*) ‘płuca’ miała pierwotnie niewątpliwie szerszy zasięg. Sporadycznie zanotowano ją na terenie Polski. W OLA są to zapisy: *letkʼe* w p. 263, 264, 283, 290 (uproszczone *lekʼe*), 313, 324 (w znaczeniu ‘płuca zwierzęce’ częściej: w p. 239, 255, 256, 278, 295, 304, 323), poza tym **льгъkA* w p. 306 (*letka*). OKDA IV 18 ma ponadto *ʼleʼʒke* ‘płuca’ z Komańczy pod Krosnem.

Na szczególną uwagę zasługuje połączenie **льгъkA //otroba* zapisane w p. 287 (*ʼletka ventroba*, a u zwierząt w p. 266). Połączenie *letka wątroba* w znaczeniu ‘płuca’ ma szersze nawiązania na całym niemal Mazowszu (bez południa) oraz na obszarach sąsiednich, sporadycznie nieraz nawet sam wyraz *wątroba* bez przymiotnika *lekka* też oznacza ‘płuca’, głównie jednak zwierzęce. Nazwę *lekkie* (*letkie*, *lekie*) ‘płuca, najczęściej zwierzęce’ podaje też MAGP VII 345, s. 137–141 z Małopolski z pograniczem Mazowsza, z Wielkopolski i częściowo ze wschodu (por. też SGPK III 22 i Sławski SE IV 132). Ma ona potwierdzenie w słownikach języka polskiego, por. SWil I 582 i SW II 710. Jest ona zatem niewątpliwie rodzima na gruncie polskim.

Nazwa ta ma nawiązania nawet na Łużycach, por. dłuż. *lažke* ‘płuca’ (ż pojawiło się tu pod wpływem formy stopnia wyższego *lžej* ‘lżej’ < **lbgěji*: w Atlasie łużyckim zanotowano *laškē* ‘płuca’ w kilku punktach na zachodniej peryferii Dolnych Łużyc, poza tym dłuż. *lažke* ‘płuca’ poświadczone są w słownikach (SSA VI 53, s. 142). W materiałach OLA tego archaizmu już nie zanotowano.

Sporadyczne poświadczenia nazw od podstawy **lbgъkъ* ‘lekki’ w znaczeniu ‘płuca’ w zachodniej Słowiańszczyźnie świadczą o tym, że na całej północy mogły one występować obocznie z nazwą **plutja*, a do dzisiejszego zróżnicowania geograficznego doszło później.

W południowej Słowiańszczyźnie zróżnicowanie nazw ‘płuc’ jest bardzo skomplikowane. Granice nazw są nieostre, a poza granicami bardziej zwartych zasięgów występują liczne enklawy na terenach sąsiednich.

Nazwa **plutja*, jak już przedstawiłem wyżej, występowała głównie w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny. W części wschodniej natomiast pierwotnie zapewne była szeroko znana nazwa **drobъ*, dziś występująca przeważnie w połączeniu z przymiotnikiem **bělъ*. W materiałach OLA połączenie wyrazowe **bělъ drobъ* występuje w dwóch zwartych arealach wyznaczonych za pomocą izoleks: na północy Bułgarii (BD VIII 118 ma *бял дроб* spod Karłowa), sięgając lokalnie w okolice Sofii oraz na południu, obejmując punkty w pld.-wsch. Macedonii (podobnie jest w OKDA IV 18 i u Drvošanova 2005: 82–83 i m. 9), w pld.-zach. Bułgarii i na terenie Grecji. Oba arealy rozdziela pas z hybrydą turecką **bělъ žigerъ*, ciągnący się od zachodniej Macedonii aż po Morze Czarne.

Występuje tu głównie forma liczby pojedynczej **bělъ drobъ* (np. mac. *bel drop*, ¹*beło drop*, *bjał drop*, bułg. *beł drop*, *b’ał drop*). Kilkakrotnie zapisano formę liczby mnogiej **běli drobove* (¹*beli drobove* – 104, 126, ¹*beli drobo’ve* – 123, 130). Zapisywano też **drobъ* (98, 115, 139 – natomiast BD II 154 podaje z okręgu Smoljan *бял дреп* w znaczeniu ‘płuca zwierzęce’, 852) i **drobove* (114, 116, 129, 167) bez określenia przymiotnikowego. O dawniej szerszym zasięgu nazwy **bělъ drobъ* świadczy poza podanym wyżej zwartym zasięgiem jej sporadyczne, nieraz oboczne, występowanie na terenie arealu pożyczki tureckiej **bělъ žigerъ*: w zachodniej Macedonii (p. 94, 99), w płn.-wsch. Macedonii (*drob* – 98; podobnie u Drvošanova 2005: 82–83 i m. 9) oraz we wschodniej Bułgarii (¹*b’a:ł drop*), w dawnej kolonii bułgarskiej na terenie Rumunii (*drubove* 167; Stojkov LBG 40, 71 podaje z Banatu *бѣл дрон*), a nawet w słoweńskim punkcie na terenie południowej Austrii (146: *te bĕlę drú:ab* – **tъ bělъ drobъ*). Ten ostatni zapis świadczy, że pierwotnie nazwa **bělъ drobъ* na południu Słowiańszczyzny nie była ograniczona tylko do jej części wschodniej, lecz znano ją, może jako oboczną, także na zachodzie. Należy przypuszczać, że jest to nazwa dawna. Brak mi jednak materiałów historycznych.

W bułgarskim języku literackim w znaczeniu ‘płuca’ używa się zazwyczaj formy liczby mnogiej *бели дробове*, natomiast w liczbie pojedynczej *бял дроб* oznacza ‘obie połówki płuc jako całość’ oraz potrawę ‘płucka’ (RBE IV 418,

BTR⁴ 194), w macedońskim zaś raczej formy liczby pojedynczej *бел(иот) дроб* (RMJ I 29 s.v. *бел* i 156).

Pozostałe nazwy rodzime oznaczające ‘płuca’ są w OLA zupełnie sporadyczne.

Zapisane na Łużycach Górnych **běla jętra – b’ęuо jatra* (237) mają potwierdzenie w Atlasie łużyckim. **Jętra*, oznaczające zazwyczaj ‘wątrobę’, występują w znaczeniu ‘płuca’ w połączeniu z przymiotnikami **běľь*, **męкькь* i **ľгъкь* na Łużycach Górnych i Dolnych *běue jěča*, *běle jěča*, *běuo jatra* oraz na zachód od Chociebuża *měke jěča*, *měke jěča* i *laške jěča* (SSA VI 53, s. 142).

Rosyjskie *¹дыхѧлы – *dyxadly* (756) mają analogię w występujących w językach łużyckich *düchadlo* (u Chojnanusa 1650), *dychadlo* (u Hórnika 1878) oraz *dychawa* (1878), których jednak brak w materiałach Atlasu łużyckiego oraz w pol. *tchy* spod Tarnobrzegu (MAGP VII 345, s. 140).

Ukraiński *¹потрух b’ilsj – *potroхь běľb* (496 pod Czerniowcami) od **troхь* ‘coś małego’, por. polskie *trochę*, ma potwierdzenie w OKDA IV 18 w znaczeniu ‘płuca’ z kilku punktów w okolicy Czerniowiec oraz nawiązania w ukr. *пóтрох* ‘wnętrznosci zwierzęce (żołądek, serce, wątroba)’ SUM VII 429.

Ukraińskie *hrudy – *grōdi* (408) odnoszą się zapewne nie do ‘płuc’, lecz do ‘piersi’.

W materiałach spoza OLA znajdujemy jeszcze dalsze efemeryczne nazwy ‘płuc’, jak np. *dudy* ‘płuca zwierzęce’, ekspresywnie ‘płuca ludzkie’, *huśle* ekspresywnie ‘płuca ludzkie’ na czeskim Śląsku (MAGP VII 345, s. 140).

Na oznaczenie ‘płuc’ zanotowano w OLA kilka pożyczek obcych.

Najszerszy zasięg ma pożyczka turecka: tur. *ciğer* ‘płuca’, ‘wątroba’, przejęta jako **žigerь – džiger m., *žigera – džigera* lub **žigerica – džigerica f.* (Škaljić 240–241, Skok I 473–474, BER I 362). Podobnie jak tur. *ciğer* (ak *ciğer* ‘płuca’, *kara ciğer* ‘wątroba’) również te nazwy zapożyczone do języków słowiańskich mogą oznaczać zarówno ‘płuca’, jak i ‘wątrobę’, znaczenie różnicują dopiero przymiotniki: **běľь* ‘płuca’, **čьlnь* ‘wątroba’. Między formą męską *džiger* a formami żeńskimi *džigerica*, rzadziej *džigera*, zachodzi wyraźny podział geograficzny: forma męska występuje w dialektach macedońskich i bułgarskich (z wyłączeniem punktu 117 w zachodniej Bułgarii), formy żeńskie zaś na terenie serbsko-chorwackim i w dwóch punktach na terenie Węgier. W OLA notowano zazwyczaj formy liczby pojedynczej. Dotyczy to formy męskiej **žigerь*, występującej zazwyczaj w połączeniu z przymiotnikiem **běľь* (np. mac. *beľ žiger*, *beľ ži’er*, *bjaľ ži’jer*, bułg. *¹b’al ži’ger*, *¹b’al ži’ger*). Formy liczby mnogiej **(bēli) žigeri* ze względu na lokalizację w dialektach macedońskich (100, 107) i bułgarskich (141, 144) należy odnieść do formy męskiej **žigerь*. Nazwę *бял цигер* potwierdzają wcześniejsze gwarowe zapisy bułgarskie spod Samokowa (BD III 215), Kazanłyku (BD V 116) i ze wschodnich Rodopów (BD VI 29). Formę męską podają też słowniki: bułgarski jako potoczną – *бял джигер* (RBE IV 22) oraz macedoński *бел цигер* (RMJ III 556). Analogiczną nazwę rumuńską *ž’i’gir’ alg’* i *ž’i’ger’ alg’* rejestruje OKDA IV 18 z południowej Mołdawii.

Również **žigerica* była notowana zazwyczaj w formie liczby pojedynczej (*žigerica* – 24, 26, 37, *žigèrica* – 52, *žigarica* – 58), przeważnie w połączeniu z przymiotnikiem **běla*, np. *bijela žigèrica*, *bè:la žigerica*, *bé:la žigèrica*, wyjątkowo z przymiotnikiem **belanA*: *belana žigèrica* (w p. 169). Nazwę **běla žigerica* OKDA IV 18 podaje z terenu Serbii. Formę liczby mnogiej zapisano jedynie w p. 150: **běly žigerice* – *bje:le žigerice*, a Drvošanov 2005: 82 podaje *бели цигерици* z Macedonii pod Kiczewem. Zupełnie rzadko na terenie Bośni i Hercegowiny zapisano formę *žigara* (46) oraz *bijela: žigera* (49) i *bijela: žigara* (51). Drvošanov 2005: 82, m. 9 ponadto odnotował sporadycznie *бела цигерка* w Macedonii pod Gostiwarem.

Są to pożyczki dosyć dawne. Uwzględniając oba znaczenia ‘płuca’ i ‘wątroba’ forma męska *džiger* poświadczona jest sporadycznie z terenu Chorwacji, z Dubrownika już w XVI wieku (Skok I 473–474), *džigerica* od XVII wieku, *džigera* jest chyba późniejsza (RHSJ III 535–536). Nazwę *jigarițe* w znaczeniu ‘płuca’ notuje OKDA IV 18 z dialektów rumuńskich w Banacie.

Warto zauważyć, że forma zapożyczeń dostosowała się do wypieranych nazw słowiańskich: zakończony na spółgłoskę męską *džiger* wszedł na miejsce zakończonego również na spółgłoskę wyrazu *drob*, natomiast zakończone na samogłoskę *-a* pożyczki *džigerica* i *džigera* zastąpiły również zakończoną na samogłoskę *-a* słowiańską nazwę **pljutja*, stanowiącą formę liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego lub formę liczby mnogiej rodzaju nijakiego.

Pewną współzależność można widzieć również w występowaniu nazw z określeniem przymiotnikowym: słowiańskim **běľ* i tureckim *ak*. Wprawdzie nazwy stanowiące połączenia z przymiotnikiem **běľ* mogą się tłumaczyć w sposób naturalny w związku z jasnym kolorem ‘płuc’, występują zresztą także na terenach poza zasięgiem silniejszych wpływów tureckich, np. w Polsce i na Łużycach, jednak ich szczególna częstość właśnie na południu może być wynikiem współoddziaływania wzoru tureckiego zarówno w odniesieniu do zapożyczeń *džiger*, *džigerica*, jak i do rodzimego *drob*.

Przypuszczenie to osłabiają materiały Atlasu karpackiego. OKDA IV 18 wprawdzie potwierdza i w pewnym stopniu uzupełnia zasięgi słowiańskich połączeń wyrazowych z przymiotnikiem **běľ* w znaczeniu ‘płuca’, natomiast nazwy niesłowiańskie z określeniem ‘biały’ grupują się nie na południu, gdzie należałoby się spodziewać większego nasilenia wpływów tureckich, lecz raczej na północy.

Połączenie *ž'igir' alg'*, *ž'igér' alg'* pojawia się w dwóch punktach na południu Mołdawii. Połączenie *majury albi* odnotowano w trzech punktach mołdawskich, w dwóch na południu i w jednym na północ od Kiszyniowa, *maierele albe* w środkowej części wschodniej Rumunii (na mapie oznaczone błędnym znakiem). Rum. *maiu* ‘wątroba’ jest pochodzenia uralskiego (MNTES II 818). Kolejne połączenie *plămâni albe* poświadczane jest tylko z trzech punktów w płn.-wsch. Rumunii, poza tym natomiast w Rumunii i Mołdawii występuje ta nazwa bez określenia

przymiotnikowego w postaciach *pla^lmyⁿⁱ*, *plămâni*, *plə^lmy^j*. Rum. *plămîn* ‘płuca’ jest pożyczką przejętą z ngrec. *πλεμόνι*, co pochodzi z łac. *pulmo*, *-ōnis* (Tiktin III 1181).

Pozostałe pożyczki obce mają ograniczone zasięgi.

Jest to powszechna na Łużycach pożyczka niem. *Lunge*: *luŋga* (234, 237), *lun̥ga* (236). Jak widzimy w Atlasie łużyckim, występuje ona na Łużycach właściwie wszędzie, szczególnie zaś w dialektach górnołużyckich, w środkowej części dialektów przejściowych oraz na północ od Chociebuża. Inne nazwy występują rzadko, m.in. nienotowane w materiałach OLA, jak *puca* (por. wyżej) i niemiecki *šl'ink* ‘podroby (płuca, wątroba, serce)’ z niem. *Geschlinge* ‘ts.’ (ale sporadycznie *běu šl'ink* niewątpliwie ‘płuca’, *lókke labra* (*lóchke* ‘lekkie’, *labra* z dial. niem. *Laber* ‘Leber – wątroba’, por. SSA VI 53 i s. 142). W materiałach porównawczych zapożyczenie niemieckiego *Lunge* ‘płuca’ znajdujemy w dwóch punktach pod Opolem: *lón̥ga* oraz *luŋgi* (MAGP VII 345, s. 138).

W dwóch punktach zanotowano w OLA pożyczkę włoskiego *polmonie*: w dialekcie wyspowym na południu Włoch *ᵛpulmù:n* (44a) oraz w Rezzj, w Solbicy: *polmunavə* (1). W Solbicy może wchodzić w grę zapożyczenie z friuńskiego. Z kolei we friuńskim została przejęta pożyczka słowiańska *plucie* (NPVF 792, 783).

Zapisana w słoweńskim punkcie Pomjan (11) *kor^ldę:la* (obocznie z *p^lu:ća*) stanowi pożyczkę friul. *coradèle* ‘podroby’, m.in. ‘płuca’ (NPVF 186), por. wł. *coratella* ‘podroby’.

Jak wynika z przedstawionego materiału, nazwy narządu oddechowego człowieka stanowią zestaw dość jednolity pod względem motywacji semantycznej (dominującą cechą motywacyjną jest lekkość), natomiast wykazuje on dużą różnorodność pod względem leksykalnym.

Wykorzystanie materiałów porównawczych spoza OLA pozwoliło na próbę wskazania przesunięć zasięgów wielu nazw, zwłaszcza wyparcia na południu Słowiańszczyzny pewnych wyrazów rodzimych przez pożyczki obce.

Wątroba

W materiałach OLA ‘wątroba’ ma kilka częstszych nazw słowiańskich: **pečēnъ* i liczne jej formy morfologiczne oraz derywaty, **//otroba* i derywaty, **jētra* i różne formy morfologiczne oraz **drobъ*. Niektóre z tych wyrazów powszechnie, inne sporadycznie, występują w połączeniu z przymiotnikiem **čьrнъ*. Pojawia się też kilka rodzimych nazw rzadkich lub zupełnie sporadycznych.

Z pożyczek obcych szersze zasięgi mają nazwy pochodzenia tureckiego **žigerъ*, **žigerica* i **žigera*, występujące zazwyczaj w połączeniu z przymiotnikiem **čьrнъ*. Pożyczki niemieckie *leber* i *šlink* spotykamy w kilku punktach sąsiadujących z niemieckim obszarem językowym. Zupełnie odosobnione są zapożyczenia romańskie, węgierskie i fińskie.

Podziały geograficzne są częściowo wyraźne i ostre, częściowo zaś bardzo skomplikowane. Znaczne przemieszanie nazw widoczne jest przede wszystkim w południowej Słowiańszczyźnie.

Najszerzy zasięg ma **pečēnʹ* i pochodne: **pečēnʹ* i jej forma liczby mnogiej **pečēni*, forma zakończona na -a – **pečēnja*, historycznie deminutywna formacja **pečēnʹka* i forma liczby mnogiej **pečēnʹky*. Nazwy te występują nieraz w połączeniu z przymiotnikami. Sporadycznie zanotowano derywat **pečešʹka*: *pʹaʹčoška* (652) i *pʹaʹčoška* (674).

Formy od rdzenia *peč-* tworzą obszerny areal, obejmujący całą wschodnią Słowiańszczyznę oraz Słowację. Granica tego arealu jest dosyć ostra. Pokrywa się mniej więcej z zachodnią granicą państwową Białorusi (form od tego rdzenia nie zanotowano jedynie w p. 337, a w p. 372 obok *pʹeʹlʹčʹenʹ:a* zapisano też *vʹintroba*) i Ukrainy (brak formacji od tego rdzenia w p. 412 i 430, gdzie zapisano **//qtroba: yutʹroba* – 412, *wutʹroba* – 430), następnie biegnie wzdłuż północnej i zachodniej granicy Słowacji (wyłączając punkt 208, gdzie zapisano nawiązującą do terenu czeskiego nazwę *ja:tra*). Rdzeń ten reprezentowany jest również w punktach słowackich na terenie Węgier (**pečēnʹka* – 154, 155, 156).

Podział wewnętrzny tego arealu przedstawia się w sposób bardzo skomplikowany. Dane historyczne przemawiają za tym, że się on akurat kształtuje. Wymienione formacje występują często obocznie lub w przemieszaniu, tworząc drobne zwarte wysepki na terenie arealów sąsiednich. Postaram się jednak przeprowadzić rozgraniczenie między traktowanymi łącznie formami **pečēnʹ* (pl. **pečēni*) i **pečēnja* a formą **pečēnʹka* (**pečēnʹky*). Przyjmując maksymalny łączny zasięg form **pečēnja* i **pečēnʹ* można wyznaczyć południową izomorfę, która przebiega wzdłuż linii poprowadzonej przez skrajne punkty: dla **pečēnja* w pld.-zach. Białorusi i na pln.-zach. Ukrainie – 372, 402, 404, 403, 374, dalej dla **pečēnʹ* bez pld.-wsch. Białorusi – 375, 384, 389, 390, 391, 386, 377, 379, 380, 381 i bez pld.-zach. części Rosji oraz jednego punktu na północy Ukrainy – 811, 812, 445, 822, 815, 831, 832, 839, 840.

Przy uwzględnieniu pogranicznych punktów z obocznymi nazwami **pečēnʹ* i **pečēnʹka* izomorfa maksymalnego zasięgu nazwy **pečēnʹka* miejscami, zwłaszcza na terenie Rosji, wybiega w sposób nieregularny bardziej na północ od podanej na mapie linii.

Forma **pečēnʹ* występuje głównie w dialektach białoruskich (*ʹpʹečʹynʹ*, *ʹpʹečʹanʹ*, *ʹpʹečʹanʹ*) i rosyjskich (np. *ʹpʹečʹinʹ*, *ʹpʹečʹenʹ*, *ʹpʹecʹenʹ*, *ʹpʹečʹanʹ*). Zasięg formy *пéчань* w gwarach białoruskich potwierdza SłPogr III 512. Ponadto podaje przykłady jej występowania w dialektach białoruskich na Litwie i Łotwie.

Notowano ją jednak też dosyć często na południe od wyznaczonej izomorfy, zazwyczaj obocznie (w punktach 393, 410, 442, 454, 459, 476, 492, 500, 502, 507, 512, 513, 527, 843 – wtedy na mapie znak jest podkreślony), ale także jako jedyną i to nieraz daleko od strefy pogranicznej, a więc w zachodniej Słowacji (w p. 213, a w pobliskim p. 217 jest ona oboczna). Słowacki słownik gwarowy

potwierdza formy *pečeň*, *pečeňa* w znaczeniu ‘wątroba’ w odosobnionych punktach Słowacji wschodniej i zachodniej, a ponadto notuje sporadycznie *čašká pečeň* z okolic Žiliny (SSN II 762–763). Jako jedyną postać **pečeň* zapisano też w punkcie ukraińskim na terenie Rumunii (171) i oczywiście, co zupełnie zrozumiałe, w strefie pogranicznej: na wschodzie Białorusi (397), na płn.-zach. i płn.-wsch. Ukrainie (403, 443, 481) i na południu Rosji (841, 844, 848).

Formę liczby mnogiej **pečeni* zapisano w OLA na Białorusi (375, 376), poza tym w połączeniu z przymiotnikiem **težьkь* ‘ciężki’ (331, 365). SiPogr III 512 dla liczby mnogiej (też w odniesieniu do ‘wątroby zwierzęcej’) zanotował formy: *пéчэні*, *печанé*, *пéчані* (por. też ESBM IX 213).

Zakończona na *-a* forma **pečenja* tworzy w OLA niewielkie skupisko na pld.-zach. Białorusi (363, 372, 373, 374) oraz na płn.-zach. Ukrainie (402, 404, 408), poza tym występuje sporadycznie na północy Białorusi (329). Forma **pečenja* w materiałach spoza OLA poświadczona jest na szerszym terenie. ESUM IV 364 podaje łącznie formy gwarowe *печеня*, *печень* z Polesia oraz z dialektu ukraińskiego na terenie Polski pod Krosnem. Kartoteka SUM XVI–XVII ma *печеня* ‘wątroba zwierzęcia’ z 1552 roku z Opisu braclawskiego zamku. ESBM IX 113–114 przytacza formę *печэня*, której jednak TSBM nie potwierdza. Poza tym **pečenja* występuje na Słowacji: z XVII wieku pochodzi zapis *černa pečeňa* ‘wątroba’ (Nomenclator pružinský – HSSJ III 496), a słownik gwarowy notuje w tym znaczeniu *pečeňa* ze Słowacji zachodniej (Myjava, Bánovce nad Bebravou) i południowej (Modrý Kameň) oraz *čierná pečeňa* spod Trenčína (SSN II 762).

Podanym formom przeciwstawia się pierwotnie deminutywna formacja **pečeňka*. Jest ona właściwa przede wszystkim dialektom ukraińskim (*pe^lčonka*, *pe^lčinka*) i słowackim (*pečienka*, *pečeňka*, *peče:ňka*, *pečiňka*). Powszechność form *pečenka*, *pečienka* w znaczeniu ‘wątroba’ w gwarach słowackich potwierdza SSN II 763–764, sporadycznie notuje też *pečienky*, *pečenky* plt. Oprócz formy liczby pojedynczej sporadycznie notowano w OLA formę liczby mnogiej **pečeňky*, zwykle w rozproszeniu (378, 380, 413, 414, 466, 467, 472, 489, 524, 756). Nazwę **pečeňka* (pl. **pečeňky*) kilkakrotnie zapisano w połączeniu z przymiotnikami **čьrnA* (w p. 414 i głównie na Zakarpaciu – w OKDA IV 19 połączenie to jest poświadczone liczniej i szerzej) oraz **težьkA* (413, 484 – odosobniony zapis z tym przymiotnikiem z południa Ukrainy notuje też OKDA IV 19).

Trudno wyznaczyć dokładnie maksymalny północny zasięg nazwy **pečeňka*. Jak wspomniałem wyżej, miejscami sięga ona bardziej na północ od wyznaczonej na mapie izomorfy. Poza tym na obszarze nazwy **pečeň* notowano formę **pečeňka* nawet w znacznej odległości od strefy pogranicznej. Często występuje ona obocznie z formą **pečeň* (na mapie znaki są tu podkreślane), zapisano ją poza tym też jako nazwę jedyną. Forma **pečeňka* (*p^alčonka*), zarejestrowana jako jedyna w danym punkcie, tworzy nawet małe wyspy na Białorusi: na zachodzie (343, 353, 354, 361 – *пяхонка*, *пяхонкі* ‘wątroba’ SiPogr IV 227 podaje też

z gwar białoruskich pod Wilnem), w pobliżu Mińska (346, 348, 358 oraz 351, 359, 368, 369, 370, 378 – *пяхонка* spod Mińska i Mohylewa przytacza też ESBM X 324), a w Rosji koło Riazania (769, 770, 783, 795, 796), poza tym pojawia się w rozproszeniu po całym rosyjskim obszarze gwarowym (526, 544, 628, 653, 670, 698, 716, 725, 733, 761, 777, 819, 825). Należy jeszcze zwrócić uwagę, że często sygnalizowano repartycję znaczeniową: **pečenʹ* w znaczeniu ‘wątroba u ludzi’, natomiast **pečepʹnka* w znaczeniu ‘wątroba zwierząt’: na południowy wschód od Mińska (386, 388), na zachód od Moskwy (562, 729, 749, 750, 751) i na południowy wschód od Moskwy (779, 780, 806, 807). W punktach tych, oczywiście, nazwy **pečepʹnka* nie naniesiono na mapę.

Przedstawiony bardziej szczegółowo skomplikowany podział wewnętrzny różnych formacji związanych z rdzeniem **pečen-* oznaczających ‘wątrobę ludzką’ pokazuje, że mimo różnych oboczności i przemieszania nazw zarysowuje się pewien podział: w gwarach rosyjskich dominuje **pečenʹ*, w gwarach białoruskich już mniej wyraźnie, na Ukrainie i na Słowacji przeważa zaś **pečepʹnka*.

Materiały historyczne wskazują, że podstawowa **pečenʹ* pierwotnie miała zasięg szerszy, **pečepʹnka* zaś na pewnych terenach wyparła ją dopiero później, zresztą często niezupełnie.

W języku rosyjskim *печень* poświadczona jest od XII wieku w znaczeniu ‘wątróbka’ jako potrawa (SRJ XI–XVII, t. XV 38; SDRJ VI 387 najwcześniejszego przykładu z SRJ XI–XVII nie notuje, lecz dopiero pochodzące z XIV wieku, por. też SrezMat II 927). Nazwa ta miała zapewne pierwotnie znaczenie kulinarne ‘pieczone mięso’, ‘smażona wątroba’, przeniesione dopiero później na ‘organ ciała wydzielający żółć’ (por. Vasmer ESRJ III 255–256, ESBM IX 113–114). Postać *печѣнка* w języku rosyjskim pojawia się później, zapewne w XVIII wieku (w słowniku Polikarpowa 1704). Znaczenie ‘wątroba’, podawane przez Dala III 109, nabrało zabarwienia potocznego, normalnie zaś *печѣнка* oznacza ‘potrawę wątróbkę’. Literacką nazwą ‘wątroby’ jako organu ciała jest natomiast *печень* (SSRLJ IX 1143–1144, 1146).

W języku białoruskim *печень* notowana jest w znaczeniu ‘wątroba ludzka i zwierzęca’ od XVI wieku, później też jako ‘wątróbka’ (potrawa), por. HSBM XXIV 288. Mimo znacznego rozpowszechnienia w gwarach obu form **pečenʹ* i **pečepʹnka* w języku literackim ustaliła się wcześniej poświadczona *пéчань* (TSBM IV 251). Słownik ten notuje jednak też postać *пяхонка* anat. ‘wątroba’ i kul. ‘wątróbka’ (TSBM IV 544). Brak natomiast tu podawanej przez ESBM IX 113–114 formy *печэня*.

Dla języka ukraińskiego kartoteka SUM XVI–XVII ma sporadycznie *печень* z XVI wieku (Травник 478, 488). Nazwę *печінка* ‘wątroba’ znalazłem dopiero u Hrinč III 149. Jako nazwa literacka ‘wątroby’ ustaliła się *печінка*, forma liczby mnogiej *печінку* oznacza ‘wnętrzości’, ‘organy wewnętrzne w ogóle’ (SUM VI 348). Słownik etymologiczny oprócz nazwy literackiej podaje też postaci gwarowe *печеня*, *печень* i *пéчени* (ESUM IV 364–365).

W języku słowackim, podawane w słownikach łącznie postaci *pečeň*, *pečeňa*, pojawiają się w XVI wieku, najwcześniej w znaczeniu ‘pieczone mięso’, później ‘wątróbka’ (potrawa) i ‘wątroba jako organ ciała człowieka i zwierząt’. Występuje też połączenie z przymiotnikiem **čъrnъ* ‘czarny’: *od černé pečene* 1771. Podobnie *pečienka* najwcześniej (w XVI wieku) poświadczona jest w znaczeniu ‘pieczone mięso’, w XVII w. zaś w znaczeniu anatomicznym ‘wątroba’ i kulinarnym ‘wątróbka’. Mimo zdecydowanej obecnie dominacji formy *pečienka* w gwarach słowackich (por. wyżej) w języku literackim w znaczeniu ‘wątroba’ ustaliła się postać *pečeň*, natomiast *pečienka* w tym znaczeniu ma zabarwienie potoczne (SSJ III 49, 50).

Nazwa */*qtroba* (/ > v, y) jest ogólnosłowiańska. Jako derywat od przym. **qtrъ* ‘wewnętrzny, znajdujący się w środku’ miała pierwotnie znaczenie ogólne ‘wnętrznosci’, ‘wewnętrzna część ciała’ (Brückner SE 605, Boryś SE 683, Schuster-Šewc IV 1714). Znaczenie szczegółowe ‘wątroba’ rozwinęło się głównie w języku polskim oraz regionalnie w południowej Słowiańszczyźnie (**qtroba* i **qtrobica*). W dialektach polskich */*qtroba* notowano powszechnie: *vontroba*, *vuntroba*, *votroba*. Raz zapisano połączenie **tęžьka* */*qtroba* – *ćeska ventroba* (287), dwukrotnie formę zdrobniałą */*qtrobyka*: *vqⁿtroпка* (249) i *vuntrupka* (276). Połączenie *ciężka wątroba* ‘wątroba ludzka’, częściej ‘wątroba zwierzęca’ w materiałach spoza OLA notowano dosyć szeroko na Mazowszu, Podlasiu oraz na Warmii i na Mazurach (por. AGM I 19, s. 99–100). Do arealu polskiego z nazwą */*qtroba* nawiązuje kilka punktów w językach sąsiednich: na czeskim Śląsku *otroba* (197) i *yuntroba* (207), na zachodniej Białorusi *vant^lroba* (337) i *v^lint^lroba* (372) oraz na zachodniej Ukrainie *yut^lroba* (412 koło Lwowa) i *wut^lroba* (430 koło Stanisławowa).

W języku polskim jest to nazwa dawna, poświadczona od początku XV wieku (SSp X 58). W języku czeskim *útroba* od dawna ma znaczenie ‘wnętrznosci’, a także ‘wnętrze’, ‘serce’, przenośnie ‘myśl, myślenie’ (MSČS 551, Jg IV 821). Znane też wcześniej ze Śląska *otroba* (Lamprecht 92) i *vantroba* (Machek ES-2, 672) w znaczeniu ‘wątroba’ należy przypisać wpływowi polskiemu. Również w języku białoruskim jest to pożyczka z polskiego: *вонтроба* ma poświadczenia już z XVII wieku, a *вантрóба*, *вентрóба* ‘wątroba’ oraz pochodne, a zwłaszcza *вантрабянка*, *вантраблянка*, *вантрубянка*, *антрабянка* ‘wątrobianka’ mają liczne poświadczenia w słownikach i w źródłach gwarowych (Bułyka 1980: 127, SłPogr I 281, ESBM II 53). Występują one szczególnie często w płn.-zach. Białorusi, m.in. też w dialektach białoruskich na Wileńszczyźnie, sporadycznie jednak sięgają nawet dosyć daleko na wschód. SłPogr V 386 przytacza z płn.-zach. Białorusi połączenie *цяшкія вантрóбы* w znaczeniu ‘wątroba ludzka i zwierzęca’. Na wpływ polski wyraźnie wskazuje tu fonetyka podanych wyrazów, mających połączenie *an* na miejscu polskiej samogłoski nosowej. Z kolei zapis *vantroba* w polskim punkcie przesiedleńczym na Pomorzu (238) wskazuje na dialekt kresowy o podłożu białoruskim. Sporadyczne poświadczenia tego wyrazu na zachodniej Ukrainie

(412, 430) też mogą być przejawem wpływu polskiego. Mają one wprawdzie w OLA ukraińską postać fonetyczną *uut^lroba* i *wut^lroba*, jednak w języku ukraińskim w XVII wieku spod Łucka była poświadczona postać fonetycznie polska *вонтроба* (SUM XVI–XVII, t. IV 226).

W językach południowosłowiańskich formy kontynuujące psł. wyraz **ōtroba* mają zazwyczaj znaczenie ‘wnętrzości’, ‘jama brzuszna’, ‘wnętrze’. W OLA zanotowano **ōtroba* w znaczeniu ‘wątroba’ w dwóch punktach w zachodniej Chorwacji: *ut^lroba* (22 i 25). Potwierdzenia w materiałach spoza OLA z tych stron dla tej nazwy nie znalazłem. Szerszy zasięg i wcześniejsze potwierdzenia w znaczeniu ‘wątroba’ ma natomiast pierwotne deminutivum **ōtrobica*. W OLA *ut^lrobica* zanotowano na Wybrzeżu Adriatyckim w Trogirze (43) i na wyspie Hvar (44) oraz w kilku punktach na południu Czarnogóry, zazwyczaj w połączeniu z przymiotnikiem **čьrna*: *ut^lrobica* itp. (71, 74, 75, 76, 77). Połączenie *cr:na ut^lrobica* z Czarnogóry potwierdza też OKDA IV 19. O znajomości nazwy *ūtrobica* w znaczeniu ‘wątroba’ w południowo-zachodniej części obszaru serbsko-chorwackiego wspominał Skok III 552. Słownik czakawski podaje postać *utrōbica* (ČDL 1302). Jej zasięg dawniej był jednak szerszy. RHSJ XX 140–141 przytacza liczne poświadczenia na (*crna*) *ūtrobica* ‘wątroba’ od XVI wieku (słownik Vrančicia 1595), ze źródeł wskazujących na Czarnogórę, ale też na tereny położone na Wybrzeżu Dalmatyńskim bardziej na zachód (na wyspy Rab, Krk i chyba Istrię), por. też (*црна*) *ѣтробѣца* w RSHKJ VI 626.

Znaczny obszar zajmuje nazwa **jętra* i inne jej formy morfologiczne. Tworzą one zwarty obszar, obejmujący dialekty czeskie (i częściowo łużyckie), który przez dialekty wyspowe na terenie Austrii wschodniej i zachodnich Węgier łączy się z południem, gdzie **jętra* tworzą zwarte skupisko w Słowenii i w zachodniej Chorwacji, a w rozproszeniu występują też na terytorium Bośni i Hercegowiny, a nawet w Serbii i Czarnogórze.

Etymologicznie **jętra* wykazują powinowactwo z wyrazem **ōtroba*; rdzeń **ętr-* łączy się apofonicznie z rdzeniem **ōtr-* i strukturalnie też oznacza ‘wewnętrzną część ciała’. Postać **jętra* zazwyczaj stanowi formę liczby mnogiej od **jętro* n. sg., na gruncie chorwacko-serbskim zapewne też formę liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego, choć w materiale zasygnalizowano to tylko dla punktów 32 i 50.

Na Łużycach sytuacja jest szczególnie skomplikowana. W OLA zanotowano tu tylko dłuż. *ječa*, kontynuujące **jętra*, raz połączenie wyrazowe **čьrnY jętra* – *čorne jatra* (235), poza tym *pluca* (236) oraz pożyczkę niemiecką *leber* (237) z niem. *Leber*. Stosunek tych nazw do siebie oraz ich zasięgi dokładniej przedstawia Atlas łużycki. Nazwy **plutja* oraz **jętra* częściowo używane są tutaj w dwóch znaczeniach ‘płuca’ i ‘wątroba’. O ich rozróżnieniu decyduje często dopiero połączenie z odpowiednimi przymiotnikami: **čьrnъ* ‘czarny’, **tvьrdъ* ‘twardy’ i **těžьkъ* ‘ciężki’ dla ‘wątroby’, a **bělъ* ‘biały’, **měkьkъ* ‘miękki’ i **lьgьkъ* ‘lekki’ w odniesieniu do ‘płuc’. Pełne zestawienie dla poszczególnych punktów terenowych podaje Atlas łużycki. Znajdujemy tam potwierdzenie, że

nazwa **jětra* bez dodatkowego określenia lub w połączeniu z przymiotnikiem **čьrnъ* może oznaczać ‘wątrobę’, a nazwa **plutja* bez dodatkowych określeń może być użyta w znaczeniu ‘wątroba’. Atlas daje też szczegółowe zestawienie ze słowników łużyckich dla głuż. *jatra* i dłuż. *jětsa* (SSA VI 54, s. 144, 146, 148, por. też Schuster-Šewc I 434).

W dialektach czeskich (wyłączając p. 207) notowano powszechnie **jětra*: *ja:tra*, *jatra*, raz *jotra* (203). Postać tę należy traktować jako formę liczby mnogiej rodzaju nijakiego. W materiałach OLA nie ma potwierdzenia dla podawanej przez Machka ES-2, 218 informacji, że w dialektach laskich wyraz ten ma nadal rodzaj żeński i nieraz występuje w formie liczby pojedynczej jako *jatra*. Z arealem czeskim łączy się punkt zachodniosłowacki (*ja:tra* – 208).

W języku staroczeskim występowały formy: *játry* liczba mnoga rodzaju żeńskiego i *játra* liczba mnoga rodzaju nijakiego. Poświadczono są od XIV wieku (GbSI I 605). Obie formy podaje też Jg I 572 oraz Kott I 603–604, VI 492, VII 1281. Później ustala się plt. *játra* (PS I 1178, SSJČ I 768).

Występowanie nazwy *játra* ‘wątroba’ w dialektach na zachodzie Słowacji potwierdza SSN I 719 poświadczeniem z dialektów zahorskich. W języku literackim *játrá* ‘wątroba’ SSJ I 637 uznaje za niepoprawne, podając właściwą nazwę słowacką *pečeň*. Jednak w dawnych źródłach zachodniosłowackie *játra* w znaczeniu ‘wątroba’ mają liczne poświadczenia z XVII–XVIII wieku (HSSJ I 519–520).

W słownikach etymologicznych pod hasłem **jětra* przytaczany jest również polski derywat *jątrznica*. Ma on liczne poświadczenia w języku polskim z XV–XVIII wieku, głównie w znaczeniu ‘kiszka nadziewana krwią i tłuszczem’, rzadziej też ‘kiszka w ciele ludzkim’ i in. (SSStp III 135, SP XVI, t. IX 322, Linde II 246, SWil I 439, SW II 150, Sławski SE I 539–540). Występuje również dosyć szeroko w gwarach w znaczeniu ‘kiszka’, ‘kielbasa’, ‘naryw, wrzód’ itp. (SGPK II 242, kartoteka SGPA). Semantyczne nawiązanie do ‘wątroby’ uległo jednak pełnej zagładzie.

Na południu Słowiańszczyzny **jětra* i formy współrdenne występują w jej części zachodniej. Według materiałów OLA ich rozmieszczenie jest bardzo nierównomierne: powszechne są one w Słowenii (!*jětra*, *jě:tra* itd.) oraz w zachodniej części Chorwacji (!*je:tra*, *jě:tra*, *jâ:tra* itd.). Z arealem tym łączą się punkty chorwackie w Austrii wschodniej (147a) i na zachodnich Węgrzech (153) oraz kilka punktów bośniackich: 38 (obocznie z pożyczką turecką), 48 i 50. Poza tym kilkakrotnie zanotowano **jětra* w rozproszeniu na terenach wysuniętych bardziej na wschód: *jõ:tra* (42) na wyspie Vis, *jětra* (59, 61) w Bośni, *je:tra* (74) w Czarnogórze oraz *jětra* (54, 62, 68), *jětra* (69, 79, 85) w Serbii. Zazwyczaj, poza punktem 42, nazwa ta występuje obocznie z pożyczkami tureckimi, natomiast w punktach 68 i 69 doszło do repartycji znaczeniowej: **jětra* – u człowieka, a **čьrnA žigerica* – u zwierząt (oczywiście tej drugiej nazwy tu na mapę nie naniesiono).

W kilku punktach zapisano formy liczby mnogiej rodzaju żeńskiego: **Jětrę* (*J > g*); przyjmujemy ją dla zapisów w następujących punktach słoweńskich: *já:tər* (4),

^l*jə:trə* (5?), ^l*jětre* (10), ^l*jɛ:tre*, ^l*jɛ:ĩtre* (18), ^l*jɛ:tre* (19), ^l*gɛ:tre* (149) oraz dla dwóch punktów chorwackich na terenie Austrii wschodniej: ^l*jětre* (146a) i ^l*jětre* (148a).

Przytoczone formy liczby mnogiej **jětrę* nasuwają przypuszczenie, że notowana często postać **jětra* może stanowić także formę żeńską w liczbie pojedynczej. W materiale OLA zasygnalizowano jednak formę żeńską tylko dla zapisów w punktach 32 (^l*jɛ:tra*) i 50 (*jětra*). Występowanie tu formy żeńskiej sugeruje również częstość form żeńskich *jětra* i *jětra* w chorwackim i serbskim języku literackim (por. niżej).

Układ geograficzny rodzimej nazwy **jětra* oraz pożyczki tureckiej **žigerica* wydaje się wskazywać, że pierwotnie w całej części zachodniej południowej Słowiańszczyzny występowała nazwa **jětra*, która dopiero później częściowo została wyparta przez zapożyczenie tureckie.

Wyraz **jětra* ‘wątroba’ jest poświadczony na południu Słowiańszczyzny od dawna: w języku słoweńskim przynajmniej od XVI wieku, por. *jetre* już u Megisera (Bezłaj I 230), podobnie na gruncie serbsko-chorwackim, por. *jetre* już u Držicia w XVI wieku, a może i wcześniej, jak wskazują poświadczenia z zabytku Sredovj. lijek. jag. star. – pominiętego w wykazie skrótów do Słownika (RHSJ IV 630–631). O dawności wyrazu i znaczenia świadczy poza tym szeroki jego zasięg terytorialny, obejmujący kilka języków w dwóch grupach słowiańskich: zachodniej i południowej. W języku słoweńskim ustaliła się forma *jětra* n. pl. (Plet I 368 i SSKJ II 228), na terenie chorwacko-serbskim *jětra* i *jětra* n. pl. (od hipotetycznego **jětro* n.), która bardzo wcześnie została potraktowana jako liczba pojedyncza rodzaju żeńskiego (por. RHSJ l.c., RSHJ VIII 748–749, Skok I 779).

Dawniej dla całej wschodniej części południowej Słowiańszczyzny zapewne była charakterystyczna rodzima nazwa **čьrnъ drobъ*. W OLA występuje ona w dwóch zwartych skupiskach: na północy Bułgarii, które sięga lokalnie aż po Sofię (z kompleksem tym łączy się jeden punkt w Serbii wschodniej 87) oraz na południu, które obejmuje punkty w płd.-wsch. Macedonii (102, 104, 105 – podobny zasięg na terenie Macedonii ma *čьrn drop* również w OKDA IV 19), płd.-zach. Bułgarii (125, 126, 132, 133, 139) i na terenie Grecji. Nazwa ta ma wcześniejsze poświadczenia z Bułgarii zarówno na północy (spod Karłowa – BD VIII 118), jak i na południu (w okręgu Smoljan, jednakże na oznaczenie ‘wątroby zwierzęcej’ – BD II 154). Oba skupiska rozdziela pas z hybrydą słowiańsko-turecką **čьrnъ žigerъ*, ciągnący się od zachodniej Macedonii (łączą się z nim punkty macedońskie na terenie północno-zachodniej Grecji oraz jeden punkt w Albanii) aż po Morze Czarne. Występuje tu zawsze forma liczby pojedynczej i zawsze w połączeniu z przymiotnikiem: **čьrnъ drobъ*, np. mac. *čьrn drop*, ^l*cəɾən drop*, ^l*cəɾno drop* i bułg. ^l*čьrn d'rop*, ^l*čeren d'rop*, ^l*čьrn d'rop*, ^l*cəɾn d'rop*. O dawniej szerszym zasięgu tej nazwy świadczą sporadyczne jej zapisy na terenie arealu pożyczki tureckiej, np. ^l*če:ɾən d'rop* obok *žigɛ:r* w p. 143, w dawnej kolonii bułgarskiej na terenie Rumunii (^l*čəɾin drop* – 167 – z bułgarskiego dialektu banackiego *чѣрин дроп* podawał też Stojkow LBG 71), a nawet w punkcie słoweńskim we wschod-

niej Austrii (146: *te č̣arnę dru̯ə* – **тъ ч̣ьrnъ drobъ*). Ten ostatni zapis świadczy, że nazwa **ч̣ьrnъ drobъ* może była znana częściowo także w części zachodniej. Jest to zapewne nazwa dawna, jednak brak mi potwierdzających to materiałów źródłowych.

W bułgarskim języku literackim *чѣрен дроб* oznacza ‘wątrobę ludzką i zwierzęcą’ oraz potrawę ‘wątróbkę’ (RSBKE I 294, RBE IV 418–419, BTR⁴ 194), podobnie mac. *црн(иот) дроб* (RMJ I 156).

Pozostałe nazwy rodzime oznaczające ‘wątrobę’ są w OLA zupełnie rzadkie.

W przeciwieństwie do nazw ‘płuc’, gdzie substantywizowany przymiotnik **льгъкъ*, zazwyczaj w formie liczby mnogiej bez dodatkowego określenia zajmował obszerny areal, sam substantywizowany przymiotnik **тѣжькъ* na oznaczenie ‘wątroby’ zapisano w OLA tylko w kilku punktach na Białorusi. Są to: **тѣжькъO* w p. 392 (*с’а̯ж’која* – na wschodzie) i pl. **тѣжькъY* w punktach 337 i 338 (*с’а̯ш’к’ija* – w części północno-zachodniej). Nazwę *цяшкія* ‘wątroba’ z płn.-zach. Białorusi oraz z dialektów białoruskich na Litwie podaje SiPogr V 386. *Ціężкіе* ‘wątroba zwierzęca’ notowano też z dialektów polskich na pograniczu wschodnim i szerzej na Mazowszu oraz w punktach z przesiedleńcami z Wileńszczyzny (AGM I 19 oraz SGPA IV 387–388). Poza tym przymiotnik **тѣжькъ* w połączeniu z rzeczownikami **pečēnъ* (**pečēni*), **pečēnъka*, *//*otroba*, **jętra* oznacza ‘wątrobę’ (por. wyżej).

Na Łużycach w p. 236 w znaczeniu ‘wątroba’ zanotowano *pluca* (**plutja*). Występujące kilkakrotnie w Atlasie łużyckim zapisy *puca*, *pluca* bez określeń przymiotnikowych w znaczeniu ‘wątroba’ autorzy uważają za wątpliwe, natomiast za pewne nazwy ‘wątroby’ uznają występujące tu połączenia **tvьrdY plutja* – *twarde pluca*, a zwłaszcza szczególnie częste **ч̣ьrnY plutja* – *čorne/carne pluca* (SSA VI 54, s. 144, 146, Schuster-Šewc III 1092). Analogiczne nazwy znajdujemy również na innych terenach: Zaręba AJŚ IV 629 podaje *ціężкіе pluca* ‘wątroba’ spod Częstochowy i spod Gór Tarnowskich oraz z Oszczadnicy pod Czacą. W kartotece SGPA zarejestrowano dalsze przykłady użycia połączenia *ціężкіе pluca* w znaczeniu ‘wątroba zwierzęca’ z powiatu lublinieckiego, a także z odległego powiatu węgrowskiego na Mazowszu. Z kolei mamy też dalsze nawiązania w północno-zachodniej Słowacji, por. *ťažké plúca* spod Púchova i Dolnego Kubína (właśnie spod Dolnego Kubína notuje *ťažké plu:ca* też OKDA IV 19) oraz *tvrdé plúca* spod Bytčy (SSN II 840).

Ukraiński *ч̣ornѣ potroх* – **ч̣ьrnъ potroхъ* (496 pod Czerniowcami) od **troхъ* ‘coś małego’, por. pol. *trochę*, ma potwierdzenie w OKDA IV 19 w znaczeniu ‘wątroba’ w kilku punktach w okolicy Czerniowiec oraz nawiązania w ukr. *потрох* ‘wnętrznosci zwierzęce (żołądek, serce, wątroba)’, por. SUM VII 429.

Zapis *ščonka* w p. 446 na Ukrainie jest niejasny.

W materiałach spoza OLA podano z Mazowsza jeszcze dalszą nazwę efemeryczną *dudy*, która bez określenia przymiotnikowego oznacza ‘wątrobę’ lub ‘płuca’, a w połączeniu *dudy ciężкіе* ‘wątrobę’ (AGM I 19, s. 99–100).

Na oznaczenie ‘wątroby’ zanotowano w OLA kilka pożyczek obcych.

Najszerszy zasięg ma pożyczka turecka: tur. *ciğer* ‘płuca’, ‘wątroba’ przejęto jako **žigerъ* – *džiger* m., **žigera* – *džigera* lub **žigerica* – *džigerica* f. (Škaljić 240–241, Skok I 473–474, BER I 362). Podobnie jak tur. *ciğer* (ak *ciğer* ‘płuca’, *kara ciğer* ‘wątroba’) również zapożyczone nazwy słowiańskie mogą oznaczać zarówno ‘płuca’, jak i ‘wątrobę’, znaczenie różnicują dopiero przymiotniki: **bělъ* ‘płuca’, **čьrnъ* ‘wątroba’.

Między formą męską *džiger* a formami żeńskimi *džigerica*, rzadziej *džigera* zachodzi wyraźny podział geograficzny: forma męska występuje w dialektach macedońskich i bułgarskich (z wyłączeniem punktu 117 w zachodniej Bułgarii, ale z włączeniem punktu 87 we wschodniej Serbii oraz punktu 73 na południu Czarnogóry), formy żeńskie zaś na terenie serbsko-chorwackim i w trzech punktach na terenie Węgier (150, 151, 152). W OLA notowano zazwyczaj formy liczby pojedynczej. Forma męska **žigerъ* występuje tylko w liczbie pojedynczej, zazwyczaj w połączeniu z przymiotnikiem **čьrnъ*, np. mac. *сѣн žiger*, *сѣн žiger*, *čarn žiger*, bułg. *čeren ži'ger*, *čьrn ži'ger*, *čəren ži'ger* (połączenie to ma szerokie dawniejsze poświadczenia z dialektów bułgarskich: spod Samokowa – BD III 215, Kazanłyku – BD V 116 i ze wschodnich Rodopów – BD VI 29), na południu Czarnogóry *čьni: ži'ger*, sporadycznie jako forma żeńska w p. 112 na terenie Grecji *ži'jer čarna*. Formę męską *džiger* ‘wątroba’ znajdujemy też sporadycznie w XVI wieku u pisarza z Dubrownika w wypowiedzi Turka (*giğer* RHSJ III 535–536, por. też Skok I 473). Bez przymiotnika zapisano ją w wąskim pasie na terenie Bułgarii (122, 127, 128, 135, 144 i obocznie w p. 145). W bułgarskim języku literackim nazwa (чѣрен) *джигѣр* ‘wątroba’ ma zabarwienie potoczne (nazwą właściwą jest *чѣрен дроб*, por. RBE IV 22, BTR⁴ 169, BER I 362), w języku macedońskim zaś *црн цигер* używa się obocznie z nazwą *црн дроб* (RMJ III 556).

Również **žigerica* była notowana zazwyczaj w formie liczby pojedynczej, sporadycznie bez określenia przymiotnikowego (*žigerica* 61, *žigarica* 76, *žigerica* 152), przeważnie zaś w połączeniu z przymiotnikiem **čьrnA*, np. *čьrna žigerica*, *čьna žigerica*, *čь:na ži'gërica*. Połączenie **čьrnA žigerica* z tych terenów notuje powszechnie też OKDA IV 19, poza tym ze wschodniej Serbii odosobnioną postać *čьrna ži'gerka*. Zupełnie wyjątkowo zapisano w OLA *žigerica mьka*: (62) z przymiotnikiem *mьk*, *mьkī* ‘czarny, ciemny’, łączącym się z czasownikiem *mьknuti* ‘ściemniać się’, por. Skok II 467–468. Formę liczby mnogiej **žigerice* zapisano w dwóch punktach na terenie Węgier: *ži'gerice* 151 i *čь:ne žigerice* 150. A Drvošanov 2005: 97, m. 14 podaje z Macedonii zupełnie rzadkie *црни цигерици* spod Kiczewa i *цигерице* spod Kumanowa. Forma **čьrnA žigera*, zmapowana w OLA za pomocą takiego samego znaku jak **čьrnъ žigerъ*, tworzy niewielki areal na terenie Bośni i Hercegowiny, gdzie zapisano *čь:na: žigara*, *čь:na: žigera* itp. w punktach 38, 46, 49, 51, 57, z którym łączy się jeden punkt w północnej Chorwacji (39 *čь:na: žigira*). Drvošanov 2005: 97, m. 14 ma ponadto odosobniony zapis *църна цигерка* spod Gostiwaru.

Są to pożyczki dosyć dawne. Uwzględniając oba znaczenia ‘płuca’ i ‘wątroba’ forma męska *džiger* poświadczona jest sporadycznie z terenu Chorwacji, z Dubrownika już w XVI wieku (Skok I 473–474), *džigerica* od XVII wieku, *džigera* jest chyba późniejsza (RHSJ III 535–536).

Warto zauważyć, że forma zapożyczeń dostosowała się do wypieranych nazw słowiańskich: zakończony na spółgłoskę męską *džiger* wszedł na miejsce zakończonego również na spółgłoskę wyrazu *drob*, natomiast zakończone na samogłoskę *-a* pożyczki *džigerica* i *džigera* zastąpiły również zakończoną na samogłoskę *-a* słowiańską nazwę **jętra*.

Pewną współzależność można widzieć również w występowaniu nazw z określeniem przymiotnikowym: słowiańskim **čъръ* i tureckim *kara*. Zarówno w odniesieniu do zapożyczeń *džiger*, *džigerica*, jak i do rodzimego **drobъ* w Macedonii i Bułgarii oraz **qtrobica* w Czarnogórze. Podobnie jak w wypadku połączenia przymiotnika **bělъ* z *džiger*, *džigerica* oraz **drobъ* w znaczeniu ‘płuca’, por. s. 231.

Połączenie *ž’i’ger* ¹*negru*, *ž’i’gir* ¹*negru* pojawia się w dwóch punktach na południu Mołdawii. Połączenie *majurъ* ¹*njagry* notowano dosyć często w Mołdawii, natomiast na północy Rumunii występuje *maïu*, a na Węgrzech *máj* bez określeń przymiotnikowych. Rum. *maïu*, pl. *maïuri* ‘wątroba’ jest pożyczką węg. *máj* ‘wątroba’, wywodzącego się z prapostaci uralskiej **maksa* (MNTES II 818, SDEM 246), podobnie jak *maksa* ‘wątroba’ w p. 568 na północy Rosji (por. wyżej). Połączenie *plāmāni negre* zanotowano w trzech punktach pñ.-wsch. Rumunii, a postaci *pla’myt* ¹*negru* i *pla’myj* ¹*negru* w dwóch punktach rumuńskich koło Czerniowiec na Ukrainie. Nazwa *plāmān*, *pla’myt*, *pla’myj*, lit. *plāmîn* bez określenia przymiotnikowego na terenie Rumunii i Mołdawii występuje powszechnie w znaczeniu ‘płuca’. Jest to pożyczka ngrec. *πλεμόνι* (z łac. *pulmo*, *-ōnis*, por. Tiktin III 1181). Sporadycznie w Banacie odnotowano rum. *ficat negru* ‘wątroba’, natomiast powszechnie w południowej Rumunii występuje w tym znaczeniu *ficat* bez dodatkowego określenia przymiotnikowego. Rum. *ficat* ‘wątroba’ wywodzi się z łac. *ficatum* (Tiktin II 625, SDEM 456).

W świetle dotychczasowych danych trudno więc rozstrzygnąć sprawę ewentualnego wpływu wzoru tureckiego na przedstawione nazwy z określeniami przymiotnikowymi. Może wyjaśni to uwzględnienie szerszego tła ogólnoeuropejskiego w przygotowywanej przez L. Čizmarovą i M. Šipkovą mapie ‘wątroby’ w Atlasie europejskim (ALE).

Pożyczkę niemiecką **leberъ* z niem. *Leber* zanotowano w dwóch punktach słoweńskich na terenie Austrii: *lě:bəR* (147) i *lě:ħər* (148 i zapewne gen. sg. *lě:ħrəna*). Na Łużycach zapisano *leber* (237). Jej szersze nawiązania na Łużycach i poświadczenia w słownikach łużyckich podaje Atlas łużycki: na Łużycach Górnych występuje *leber*, na peryferiach zachodnich Łużyc Górnych i Dolnych pojawia się *labra*, której źródłem była niemiecka forma dialektalna *labra* ‘Leber – wątroba’, por. SSA VI 54, s. 146, 148. Natomiast sporadyczny rosyjski ¹*liv’er*

(580), mający również poświadczenie w języku ogólnym (*ливер* – wywodzi się z ang. *liver*), por. SSRLJ VI 212.

Na Łużycach występuje, nienotowana w OLA, pożyczka niemiecka *šlīnk* z niem. *Geschlinge* ‘podroby (płuca, wątroba, serce)’, która zwłaszcza w połączeniu z przymiotnikiem **čъlnъ* niewątpliwie oznacza ‘wątrobę’, por. SSA VI 54, s. 142.

Zapisana w punkcie chorwackim na Istrii *člma koro^l dela* (22 obocznie z *ut^lroba*) stanowi pożyczkę friul. *coradèle* ‘podroby’ (NPVF 186), por. też wł. *coratella* ‘ts.’

Występująca w chorwackiej wyspie językowej na południu Włoch nazwa *fę^lgit* (44a) została przejęta z wł. *fegato* ‘wątroba’.

Zapisana sporadycznie na Zakarpaciu ukraińska nazwa *maika* (465) stanowi pożyczkę węg. *máj* ‘wątroba’ (z węgierskiego pochodzi też rum. *maiū* ‘ts.’ – Tiktin II 944), por. OKDA IV m. 19.

Nazwa *maksa* ‘wątroba’, zanotowana w OLA na północy Rosji (568), jest poświadczona w języku rosyjskim w połowie XIX wieku. Jej źródło stanowi fin. *maksa* ‘wątroba’, por. SSRLJ VI 517–518.

Przedstawiony materiał ilustruje różnorodność motywacyjną nazw ‘wątroby’. Część z nich wskazuje na ogólne znaczenie ‘narząd wewnętrzny’ (**otroba*, **jętra*), znaczny obszar na północnym wschodzie zajmuje motywowana kulinarnie **pečēnъ* i pochodne. Materiały porównawcze spoza OLA pozwoliły wskazać przesunięcia zasięgów wielu nazw, zwłaszcza na wyparcie na południu Słowiańszczyzny pewnych wyrazów rodzimych przez pożyczki obce.

Nazwy ‘płuc’ stanowią zestaw dość jednolity pod względem motywacji semantycznej (dominującą cechą motywacyjną jest lekkość), natomiast jest on bardzo różnorodny pod względem leksykalnym.

Nazwy ‘wątroby’ wykazują znaczną różnorodność motywacyjną. Część z nich wskazuje na ogólne znaczenie ‘narząd wewnętrzny’ (**otroba*, **jętra*), znaczny obszar na północnym wschodzie zajmuje motywowana kulinarnie **pečēnъ* i pochodne.

Por. Siatkowski 2009b: 135–162.

NERKI

Materiały OLA wykazują duże zróżnicowanie nazw ‘nerek’. Występują tu zarówno liczne nazwy rodzime, jak i obce. Jedynie niektóre mają szerokie zasięgi terytorialne, wiele zaś z nich pojawia się tylko lokalnie. Granice zasięgów poszczególnych nazw są nieraz wyraźne i ostre, zdarzają się jednak też szerokie pasy przejściowe, jak np. między nazwami **nyrky* i **přtjky*.

Nazwy od rdzenia **lědv-* podano w Atlasie w dialektach czeskich, słowackich i słoweńskich, wykazując duże wewnętrzne zróżnicowanie morfologiczne.

Archaiczna forma **lědvъje* została zanotowana w OLA w znaczeniu ‘nerki’ tylko w jednym punkcie słowackim 222 (Hontianske Moravce w pow. Zwolen): *ladve*.

Materiały spoza OLA pokazują dawniej duże rozprzestrzenienie tego wyrazu w Słowiańszczyźnie, także w znaczeniu ‘nerki’. W słowackim słowniku gwarowym wyraz *ľadvie*, *ľadve* w znaczeniu ‘nerki’ ma dosyć szeroki zasięg, obejmuje kilka powiatów na Słowacji środkowej (SSN II 12). Miał on też kilka poświadczeń w zabytkach słowackich z XVII–XVIII wieku: *ľadvie* (*ľedvia*, *ľadví*, *ľedví*), por. HSSJ II 183. Dziś słowackie *ľadvie* jako przestarzałe znane są w znaczeniu ‘łędzwie, biodra’ (SSJ II 8). W znaczeniu tym *ľadvie* występowały również w zabytkach słowackich XVII–XVIII wieku, a dziś właściwe są dialektom środkowosłowackim. W języku słowackim znana jest także forma podstawowa formacji **lědvъje*, a mianowicie **lědva* – *ľadva*, *ľedva* ‘nerki’ z powiatu Revúca (SSN II 11), a formy *ľedva* ‘nerka’ i *ľedvenka* ‘ts.’ jako słowackie przytacza też Kott I 888, VI 806. W słowackim języku ogólnym forma ta jest już przestarzała, por. *ľadvy* ‘nerki’ w SSJ II 8.

Forma **lědvъje* miała dawniej szeroki zasięg w Słowiańszczyźnie. Najczęściej oznaczała ‘część pleców po obu stronach kręgosłupa między żebrami a miednicą’, ‘łędzwie’, ‘biodra’, nieraz też inne przyległe części ciała. Pełniejsze zestawienia w tych różnych znaczeniach można znaleźć w słownikach etymologicznych, por. np. ESSJ XV 48–50, ESJS VIII 418. Tu skoncentruję się na poświadczeniach tej formacji w znaczeniu ‘nerki’.

Znaczenie ‘nerka’ mają sporadycznie stczes. *ľedvie*, *ľedví*, występujące najpierw jako formy du. lub pl. rodzaju żeńskiego, później zaś jako sg. rodzaju nijakiego.

Zwykle oznaczają ‘łędźwie’, ‘biodra’ i przenośnie ‘wnętrznosci’, ‘wewnętrzne siedlisko uczuć’ (GbSl II 217–218). Dziś czes. *ledví* jest wyrazem książkowym o znaczeniu ‘wnętrznosci’, ‘wnętrze’, ‘wewnętrzne przekonanie’ (SSJČ I 1082).

Również pol. *łędźwie* pl. obok powszechnego znaczenia ‘część pleców po obu stronach kręgosłupa między żebrami a miednicą’ miały także znaczenie ‘nerki’. Mogą tu wchodzić w grę pewne użycia biblijne z XV wieku (SSTp IV 30–31 wszędzie podaje jednak znaczenie ‘łędźwie, biodro’), przede wszystkim zaś XVI-wieczne przykłady z dzieł Falimirza, Siennika, Kwiatkowskiego i Volekmara (SP XVI, t. XII 196–197, Sławski SE IV 203–204).

Na Łużycach Dolnych nazwa *ladwjo*, *ladwo*, *laźwjo* obok znaczenia ‘łędźwie, biodro’ archaicznie oznaczała też ‘nerki’ (Muka I 799, 811, Starosta 213, Schuster-Šewc II 809–810).

Formacja **lědvъje* przybiera znaczenie ‘nerka’ również we wschodniej i południowej Słowiańszczyźnie. W materiałach spoza OLA znajdujemy stsl. **ЛѢДВІЯ** f. pl. ‘nerki, wnętrznosci’ w Psalterzu, Euchologium Sinaiticum i w Homiliach Grzegorza Wielkiego (SJS II 168, ESSJ XV 48), strus. *лядвія*, *лядвєя* sporadycznie w znaczeniu ‘nerka’, częściej zaś jako ‘łędźwie, biodra, krzyż’ (SDRJ IV 489, SRJ XI–XVII, t. VIII 349, później wyraz ten staje się w języku rosyjskim przestarzały, por. SSRLJ VI 457) oraz słwn. *lědvije* f. pl. ‘nerki’ na Pohorju w Styrii (Plet I 505), częściej zaś z zanikiem -v- *lědje* ‘łędźwie, biodra, krzyż’ (por. też SSKJ II 571), dawniej też *ledovjě*, *ledevjě* ‘ts.’ (por. Plet I 505, Bezłaj II 130–131, Snoj 296).

W dialektach słoweńskich zanotowano w OLA formy uogólnione jako **lědVice* pl. (*V > o*, *> b* w p. 146), np. *ledví:ce* – 7, 14, *led'vice* – 13, *lidí:ce* – 8, *lěbí:ce* – 146 itd. Przemienne w pobliskich punktach lub obocznie w tych samych występuje tu również wiele nazw innych. Słoweńska literacka *lědvica* ‘nerka’ (Plet I 505, SSKJ II 571) ma też poświadczenia notowanej w OLA postaci uproszczonej bez -v-, tj. *lědica*, np. u Murki (Plet l.c.), a także formy z -b-, będącej wynikiem jakiejś kontaminacji dialektalnej, *lěbelize* (Bezłaj II 130–131). Analogiczną formę ma staropolska *łędźwica* ‘nerka’ z XV–XVI wieku, por. w Biblii królowej Zofii: *łędźwica* Lev 8, 16 i 25 (zapewne pod wpływem współrzecznych formacji czeskich *lědvinka* i *lědvina* – BZC s. 165, 166) i w Mamotreckie kaliskim *łędźwice* pl. Lev 3, 4 (pod wpływem czeskiej formy *lědvie* – MamStp 32), później *łędźwica* ‘nerka’ notowana jest u Murmeliusa, w obu wersjach słownika Bartłomieja z Bydgoszczy i u Tomasza ze Zbrudzewa w tłumaczeniu biblijnym Lev 3, 4 z 1549 r. (SP XVI, t. XII 197, BartBydg II 192). W znaczeniach innych (‘łędźwie’, ‘biodra’) **lědvica* ma nawiązania jeszcze szersze, por. Sławski SE IV 202, Snoj 296, ESSJ XII 50 oraz serb. dial. *лѣднице* ‘pieczeń z nerki’ z południowej Serbii (RSHJ XI 298) oraz *лѣница* ‘kawalek mięsa z grzbietu zwierzęcia’ (RSHJ XI 308).

W dialektach czeskich oraz w kilku punktach zachodniosłowackich występują **lědviny* ‘nerki’, por. czes. *lědvini*, *lědvine*, *lědviny* oraz slc. *ladvini* (208, 209, 215) i *ladvini* (217). W języku czeskim *lědvina* ‘nerka’, dem. *lědvinka* i liczne

derywaty poświadczone są już od XIV wieku (GbSl II 218, Kott I 888, VI 806, 827). Dziś jest to nazwa literacka (SSJČ I 1082). W języku słowackim *ľadvina*, *ľadveňa*, *ľadviena*, dem. *ľadvinka* jest wyrazem gwarowym, znanym głównie w dialektach zachodnich, poza tym w Gemerze i pod Zvoleniem (SSN II 12). Obecnie w języku ogólnym *ľadvina* ‘nerka’, zwykle pl. *ľadviny* mają charakter regionalny (SSJ II 8). W języku polskim *łędźwina* ‘nerka’ została użyta sporadycznie przez Tomasza ze Zbrudzewa w wersecie Lev 3, 4 w tłumaczeniu Biblii z 1549 r. (SP XVI, t. XII 198). Słowniki łużyckie mają wprowadzić *ladwina* ‘nerka’ z Chojnanusa 1650, *łaźwina* u Anonima, *łaźwina*, pl. *łaźwiny* u Muki (I 799, 811) oraz *ledźwina*, *ledźwinka* u Pfuła 1866, Rężaka 1920, Krala 1927 i Jakubaša 1954, jednakże w materiałach Atlasu łużyckiego nazwy te się w ogóle nie pojawiły (SSA VI 55 i s. 146, Schuster-Šewc II 809–810). Może były wprowadzone przez słownikarzy z innych języków słowiańskich, ewentualnie wyszły już z użycia. Słownik niemiecko-łużycki *ledźwiny* ‘nerki’ określa jako przestarzałe (NHSS II 103).

W kilku sąsiadujących punktach w zachodniej i środkowej Słowacji zanotowano w OLA formację **ľedvenice* – *ladvenice* (210, 212, 213, 214, 221) i formalnie deminutywną formę **ľedveničky* – *ladveňički* (154, 211) oraz przekształconą fonetycznie postać *ladovňičke* (219). Słowackie formy *ľadvenica* ‘nerka’ i *ľadveňička* uznawane są za gwarowe (SSJ II 8) i mają potwierdzenie w słowackim słowniku gwarowym właśnie z zachodniej i południowej Słowacji, zresztą na obszarze znacznie szerszym niż w OLA (SSN II 11–12). Słownik historyczny odnotowuje również te formy (jak i postać *ledvenice*) z XVII–XVIII wieku (HSSJ II 183). Formy *ladvenica*, pl. *ladvenice* notuje też czeski słownik Kotta (VI 806, 827), określając je jako słowackie. W drugiej połowie XIX wieku *ledvenica* ‘nerka’, pl. *ledvenice* pojawia się sporadycznie również w języku słoweńskim (Plet I 505), poza tym w języku chorwackim na Istrii zapisano *лѣдвенице* w znaczeniu potrawy ‘pieczeń z nerek’ (RSHJ XI 298).

Materiały historyczne pokazały, że przed ekspansją pożyczki niemieckiej **пугьку* (por. niżej) w Polsce i na Łużycach mogły być dawniej szerzej używane w znaczeniu ‘nerka’ niektóre nazwy związane z rdzeniem **ľedv-*. We współczesnych materiałach OLA i Atlasu łużyckiego są one zupełnie nieznane.

Do dawnych rodzimych nazw ‘nerek’ należą **pokrŏtŕky*. W zapisach OLA zachowały się one reliktoowo. W Polsce zanotowano je tylko w jednym punkcie 313 (Grębów pod Tarnobrzegiem): obok *něrki* jako nazwę dawną *pokrŏtki*, częściej w dialektach wschodniosłowackich: *pokrutki* i podobnie (156, 225–226, 229–233), poza tym w jednym punkcie na Ukrainie Zakarpackiej: *ṽokrutki* (465). Z tych terenów nazwę **pokrŏtŕky* potwierdzają materiały spoza OLA. W karto-tece SGPA *pokrŕtki* ‘nerki’ znane są również tylko z Grębowa pod Tarnobrzegiem, ale poza tym w Dąbrowie w Rzeszowskim zanotowano przekształcone *pokrŕpki* (*pokrŕmp’ki*) w znaczeniu ‘nerki u zwierząt, np. u królika’. Słowacki słownik gwarowy podaje *pokrŕtka*, zwykle pl. *pokrŕtky* jako powszechne z 8 powiatów Słowacji wschodniej (SSN II 936). Nazwa ta ma również dwa poświadczenia

XVIII-wieczne z zabytków, którym przypisuje się wpływy polskie (HSSJ IV 29), ewentualną pożyczkę z polskiego widzi tu też Machek ES-2, 469. Występowanie ukr. *пóкрýтка* ‘nerka’ na Ukrainie Zakarpackiej z powołaniem się na Atlas Dzendzeliwskiego potwierdza ESUM IV 484, widząc tu z kolei wpływ słowacki.

Nazwa ta historycznie najlepiej poświadczona jest na gruncie polskim. *Pokrątką*, zwykle w formie liczby mnogiej *pokrątki*, znana była w polszczyźnie XIV–XVI wieku. Została wielokrotnie użyta w tłumaczeniu obu Psalterzy staropolskich (przytacza je również SW IV 510), a także w zabytkach przyrodniczych XV wieku, w XVI wieku w znaczeniu ‘nerka’ została zanotowana w słowniczku do Psalterza, dwukrotnie u Siennika, poza tym w znaczeniu ‘jądra męskie’ w tłumaczeniu biblijnym Deut XXIII 1 Tomasza ze Zbrudzewa oraz w znaczeniu przenośnym ‘sumienie, serce’ (SP XVI, t. XXVI 369). Linde podaje raz „Nyrki zowią też *pokrątkami*” z XIX wieku. Stpol. *pokrątki*, stanowiące formalne zdrobnienie od stpol. *pokręta* ‘rodzaj kołacza’ (por. też stczes. *pokruta* i *pokrútká* m.in. ‘pieczywo kulistego kształtu’, ‘kołacz’, ‘bochenek’ Stčsl 546–547), zostały użyte wtórnie w znaczeniu ‘nerka’ prawdopodobnie ze względu na podobieństwo ich kształtu do kołacza (Brückner SE 267, Bańkowski SE II 683, ESUM IV 484). *Pokrątką* w tym dawnym znaczeniu ‘bochenek chleba’ sporadycznie występuje na Śląsku na wschód od Brzegu (Zareba AJŚ V 844), w Siolkowicach zaś *pokręta* (*pokrąnta*) to ‘duży bochenek chleba’ (kartoteka SGPA). Do tej zmiany semantycznej mogło rzeczywiście dojść najpierw w języku polskim. Dzięki użyciu wyrazu *pokrątki* ‘nerki’ w tłumaczeniu Psalterza mógł się on rozszerzyć za pośrednictwem języków literackich na sąsiadujące tereny Słowacji wschodniej i Ukrainy Zakarpackiej. Nie można jednak wykluczyć wspólnej innowacji ludowej na sąsiadujących terenach Polski, Słowacji i Ukrainy w związku z powszechnością podstawowych **krōtiti* ‘kręcić’ i **krōtьnъ* ‘kręty, pokręcony’.

Nazwę **obvľičьky* ‘nerki’ zanotowano w OLA w środkowej Słowacji: *hobľički* 216, *obľički* 217, 218, *obľičke* 220, 223–224 oraz w punkcie słowackim na terenie Węgier *hobľičke* 155. W słowackim słowniku gwarowym nazwa ta jest poświadczona szerzej: poza środkową Słowacją także na północy dialektów zachodniosłowackich (Kysúca, Žilina). Pod Bańską Bystricą zapisano też formację podstawową *oblice* pl. ‘nerki’ (SSN II 481–482). Słc. *obľička* ‘nerka’, zwykle pl. *obľičky* poświadczone są już od XVIII wieku (HSSJ III 40), w słowniku tym poza tym znajdujemy sporadyczną nazwę ‘nerek’ *oblinka*, pl. *oblinky* z 1670 r., też motywowaną przez przym. *obľý* ‘obły’, ‘zaokrąglony’. Dziś *obľička*, zwykle pl. *obľičky* stanowią słowacką nazwę literacką ‘nerek’ (SSJ II 428). Poza tym nazwa **obvľičьky* ‘nerki’ znana jest z dialektów czeskich. *Obľičky* ‘nerki’ podawał w Słowniku morawskim Bartoš 1906: 243, przytaczał je również Kott II 224 uznając za słowackie. Jak pokazuje Czeski atlas językowy *obľičky* ‘nerki’ tworzą niewielką wysepkę, składającą się z kilkunastu punktów, na tzw. Velašsku oraz na sąsiadującej części Śląska (ČJA I 121, s. 242, 245). Jak widać, **obvľičьky* w znaczeniu ‘nerki’ miały szerszy niż w OLA zasięg, obejmujący środkową

i pñ.-zach. część Słowacji oraz graniczącą część pñ.-wsch. Moraw. Sama **obvľičьka* ma jeszcze dalsze nawiązania w południowej Słowiańszczyźnie, jednak w znaczeniach zdecydowanie dalszych (jak ‘ziarno grubo zmielone’, ‘ziarno nieoczyszczone z plew’, ‘piłeczka’ itp.), choć motywacyjnie zbliżonych ze względu na powiązanie z przym. **obvľь* ‘obły, zaokrąglony’ i czas. **obvľiti* ‘zaokrąglić, uczynić okrągłym’ (por. ESSJ XXXI 119).

Szczególny charakter mają nawiązujące do tej nazwy przykłady łużyckie. Rězak 704 tłumaczy niem. *Niere* przez *oblišćo*, *wobwiščo* oraz podaje połączenia wyrazowe *bolesće woblišća* ‘ból nerek’, *kamuški we woblišću* ‘kamienie nerkowe’, *kamjeń we woblišću* ‘kamień w nerce’ i *skruženje woblišća* ‘marskość nerek’, podobnie Kral 674 *woblišćo* oraz *bolesće woblišća*, *kamjeń we woblišću*, *skruženje woblišća* i *khory na woblišćo* ‘chory na nerki’, przy czym powołuje się na niby to czeskie *oblička*. Jak podałem wyżej, w dialektach czeskich nazwa ta ma bardzo ograniczony zasięg występowania, natomiast jest ona właściwa słowackiemu językowi literackiemu. Mamy tu niewątpliwie do czynienia z przejściem słownikarskim, zwłaszcza że SSA VI 55 i s. 146 informuje, że nazw tych w materiałach Atlasu łużyckiego w ogóle nie ma. Zapewne należy tu również rzadkie wschodnio-dolno-łużyckie *hobisko*, które Schuster-Šewc III 1628 s.v. *wobisko* objaśnia inaczej.

Z nazw rodzimych najszerzy zasięg ma wschłow. *почка*. Najpewniej należy tu przyjąć etymologię zakładającą pierwotną postać **рѣтъька* ‘niewielki okrągły przedmiot’, będącą zdrobnieniem od **рѣтъя* ‘coś zaokrąglonego’, z którego rozwinęły się zarówno takie znaczenia, jak ‘kamień polny’, ‘kulka, grudka’, ‘pestka’ (w języku polskim wcześniejsza *pecka* dopiero w XVI wieku uległa przekształceniu na *pestka*), jak i wschłow. *почка* ‘nerka’, por. ESUM IV 547, Boryś SE 417–418, 421–422. Vasmer ESRJ III 348 rozdzielał *почка* I ‘nerka’, łącząc ją z czasownikiem *пекý*, *печь* ‘piec’ od *почка* II ‘pestka’, łączonego z rdzeniem **рѣтъ-* (podobnie też ESBM VIII 253–254, IX 314). Często etymolodzy uwzględniają tylko wyraz **рѣтъька* ‘pestka’, a wschłow. *почка* ‘nerka’ w ogóle pomijają.

Wschłow. **рѣтъьку* ‘nerki’ występują powszechnie w dialektach rosyjskich oraz na znacznym terytorium Białorusi i Ukrainy. Od zachodu graniczą z zachłow. pożyczką niemiecką **пугьку*. Granica między obu nazwami jest dosyć płynna: zresztą na Białorusi, a zwłaszcza na Ukrainie występują obocznie lub w przemieszaniu obie nazwy. Nazwą ekspandującą na tym terenie były niewątpliwie **пугьку*. Świadczy o tym już sam układ terytorialny nazw **рѣтъьку* i **пугьку*. *Почки* zajmują przeważającą część Białorusi. SłPogr IV 63 z jednym przykładem na *почка* ‘nerka’ z północnej Białorusi niewiele wnosi do poznania geografii wyrazu w tym kraju. Natomiast *нѣркі* koncentrują się w rejonie silniejszych wpływów polskich, tj. na pograniczu białorusko-polskim i białorusko-litewskim. Na Ukrainie *почки* w części zachodniej występują na peryferii północnej – na Polesiu (co potwierdza też ESUM IV 547 przykładem *бѣчка* ‘nerka’ z Polesia)

oraz na peryferii południowej – na Zakarpaciu (co poświadcza ESUM l.c. przykładem z Atlasu Dzendzielińskiego).

Źródła historyczne podają rosyjską nazwę *почка* od XV wieku, najpierw z tekstu biblijnego Lev VII 4, później dochodzą poświadczenia ze źródeł świeckich (SrezMat II 1329, SRJ XI–XVII, t. XVIII 8, SSRLJ X 1728), brus. *почка*, *пощка* ‘nerka’ notowana jest od XVI wieku, m.in. z Biblii Skaryny (Exodus), por. HSBM XXVII 412, w języku ukraińskim *почка* ‘nerka’ jest poświadczona od XVI wieku (Травник і Лексик w kartotece SUM XVI–XVII), Hrinč III 393 podaje *почка* tylko w znaczeniach 1. ‘wnętrzości’ i 2. ‘pestki dyni’. Ciekawe, że SUM – tak częściej w gwarach ukraińskich nazwy *почки* – w ogóle nie notuje.

Formacje **isto* oraz **/obistъ* (*// > w, y*) f., pl. **/obisti* etymologicznie łączą się z pie. **oid-* ‘nabrzmiwać’. Niektórzy przyjmują rekonstrukcję **jъsto* oraz **objъstъ* (por. ESSJ VIII 242–243, ESJS IV 252). W OLA mają one zasięg ograniczony do dialektów słoweńskich i częściowo chorwackich.

Odosobniony zapis *l'i:sto*, pl. *l'i:sta* w p. 24 (Dobinj na wyspie Krk) ma potwierdzenie z tego regionu w zanotowanej na wyspie Cres formie *jъsto* (Tentor 1925–26, Skok I 732) oraz w formie liczby mnogiej *ѣста*, podanej przez Batuta w 1886 r. (por. RSHJ VIII 328).

Wyraz **isto* został zanotowany dwukrotnie w języku starosłowiańskim w Kodeksie supraskim w formie liczby mnogiej *нстеса* oraz liczby podwójnej *нстесѣ* w znaczeniu ‘nerki, wnętrzości’ (SJS I 819) oraz w języku staroruskim *исто* wielokrotnie w znaczeniu ‘nerka’, m.in. w tekstach biblijnych (Ex XXIX 13, 22, Lev III 4, VII 4), a także w znaczeniu ‘jądra’ (SrezMat I 1146–47, SDRJ IV 174, SRJ XI–XVII, t. VI 324). Ponadto poświadczony jest on w języku połabskim: *jaistō* – pl. **ista* (SEJDP I 209). Zdaniem Schuster-Šewca III 1628 s.v. *wobisko* należy tu również zapisana w dialekcie wschodnio-dolno-łużyckim w miejscowości Rohne-Rowno (na zachód od Weisswasser-Biała Woda) postać *hobisko* ‘nerka’ (według niego **ob-istъko*), która – moim zdaniem – łączy się raczej z głuź. *wobišćo* (por. wyżej).

Znacznie liczniej reprezentowane są formy z prefiksem *ob-*, który – według Skoka I 732 – usuwał homonię z zaimkiem **istъ*, **jъstъ*. W OLA zapisano formę liczby pojedynczej **/obistъ* f.: *wa^lbist* (6) i *u^lbist* (17), częściej zaś formę liczby mnogiej **/obisti*: *wə^lbisti* (3), *ʉo^lbi:sti* (5), *ʉo^lbi:sti* (12), *obi:stō* (14), *obē:sti* (16), *u^lbi:sti* (21) oraz w punkcie chorwackim na terenie Węgier z wtórnym przejściem spółgłoski *t* w *k*: *o^lbiski* (151). Forma żeńska ma potwierdzenie w języku słoweńskim: *obist* od XVIII wieku, pl. *obisti* u Plet I 729 i w SSKJ III 189, por. też Bezłaj II 233 i Snoj 393. W materiałach spoza OLA zanotowano poza tym chorw. *isto* n. lub *ista* f. (w tekście występuje tylko forma gen. pl. *obist*), por. RHSJ VIII 359 i Skok l.c., słwn. dial. *obistje* ze wschodniej Styrii (Plet l.c., Bezłaj l.c.), chorw.-kajk. *obistje*, *obišće* m.in. w Statucie kastawskim z Istrii z 1490 r. i w słownikach (RHSJ VIII 359 i Skok l.c.). Jako cerkiewizm **obistje* ‘nerki’ występują też w języku staroruskim, por. *обистѣ* ‘nerki’ poświadczone

wielokrotnie w SDRJ V 481, *обистие* w SrezMat II 510, SRJ XI–XVII, t. XII 55, por. też Vasmer ESRJ II 143 (inne słowniki etymologiczne zazwyczaj formę tę pomijają (por. ESSJ l.c., ESJS l.c.). Należy jeszcze zwrócić uwagę na derywat *podisti* rodzaju żeńskiego lub męskiego ‘miejsce koło/wokół nerki’, zanotowany we Vrbniku na wyspie Krk (RHSJ X 242). Powstał on od wyrażenia przyimkowego z przyimkiem **podъ* i wyrazem **isto*.

Pozostałe nazwy rodzime ‘nerek’ w OLA są zupełnie sporadyczne, mają one jednak często potwierdzenie w materiałach spoza Atlasu.

Słwn. efemeryczna nazwa *osli¹ce* – **osblice* pl. ‘nerki’ w p. 2 łączy się zapewne z rzeczownikiem *osla* – **osbla* ‘osełka’. Nawiązań spoza OLA nie znalazłem.

Słwn. nazwę *¹ribice* – **rybice* pl. ‘nerki’ w p. 20 potwierdza słownik Pleteršnika przykładem ze słownika Murki z 1832–33 r. i ze słownika Cigale reprezentującego słoweńską Styrię (Plet II 425; SSKJ IV 506 już tego znaczenia nie podaje).

Sporadyczne słwn. *¹mō:žeki* ‘nerki’ z p. 19, spod miejscowości Slovenska Bistrica, stanowią formę liczby mnogiej deminutywnego rzeczownika *mōžek* od *mož* ‘mąż, mężczyzna’. Poświadcza je słownik Pleteršnika właśnie z okolic Mariboru (Plet I 607).

Serb. *bū:bala* ‘nerki’ – **bōbala* w zach. Serbii (p. 62) odnajdujemy w słowniku Vuka, por. *būbalo* ‘nerka’ (RHSJ I 698, RSHJ I 229, RSHKJ I 291).

Serb. *būpci* w p. 68 w zach. części środkowej Serbii mają regionalnie potwierdzone znaczenie ‘nerka’, częściej dźwiękonaśladowczy *būbac* – **bōbъсь* oznacza ‘żołądek zwierząt domowych, zwłaszcza ptaków’ (RHSJ I 698, RSHKJ I 292). W Serbii zasięg tego wyrazu jest dosyć szeroki (RSHJ I 232).

Zapis *kłemby* (obok *nyrki*) w znaczeniu ‘nerki’ w p. 325 w pld.-wsch. Polsce polega zapewne na nieporozumieniu (o wyrazie *kłab* por. Sławski SE II 254–255), choć w polszczyźnie ogólnej znany jest termin medyczny *kłębuszek nerkowy* jako element strukturalny nerki (Rembiszewska).

Sporadyczna nazwa *pała¹ušk¹i* ‘nerki’ w p. 826 w południowej Rosji łączy się zapewne z ros. *полоушка* < *полушка* od *полуха*, utworzonego za pomocą sufiksu *-уха* od *пол* ‘połówka’, por. ros. dial. *полушка* i *полоушка* w różnych znaczeniach, m.in. ‘połówka czegoś’ (SRNG XXIX 128, 171–172). Nerki mają kształt dwóch poówek.

Niejasna jest sporadycznie zapisana w punkcie słoweńskim 149 na terenie Węgier nazwa *¹mu:ši* (*edna ¹muš*) ‘nerki’. Zespół słoweński OLA łączy ją ze słowiańską nazwą **myšь*. Możliwa jest także jakaś pożyczka, por. friul. *muš*, wenec. *musso* (Bezlej II 208).

‘Nerki’ mają kilka nazw obcych, wśród nich dwie o znacznym zasięgu terytorialnym: **nyrky* pochodzenia niemieckiego oraz znacznie zróżnicowane formy morfologiczne pożyczki protobułgarskiej *bōbrek*, *būbrek*. Pozostałe pożyczki obce są terytorialnie bardzo ograniczone.

Pożyczka niemiecka **nyrky* występuje głównie w Polsce (i jest powszechna na całym terenie: *nerk¹i*, *nyrk¹i*, *nērki*, na Kaszubach *¹nirčy*, *¹nirči*, *nyrcy*). Do tego

arealu nawiązują Łużyce, gdzie zapisano w OLA pl. *nerka* (sg. *nerko* – 234), *n'ira* (237) oraz formę dualis *tej nir'e* (236). Dokładniej zasięg głównie dolnołużyckich form podaje Atlas łużycki: *ńěra* – koło Weisswasser, *nerka* – głównie w centrum i na zachodzie, sporadycznie *ńěrkō* oraz *nerki* – na północy w części wschodniej (SSA V 55 i s. 146). Na Łużycach Górnych *ńěrkī* notowano tylko sporadycznie. Pożyczka ta występuje w OLA również na czeskim Śląsku (p. 197, 203 i 207) i w dwóch punktach na północy Słowacji (*nirki* 227, 228). Dokładniej zasięg tych form na czeskim Śląsku podaje ČJA I 121: na terenie sąsiadującym z polskim obszarem językowym występują tam *nyrky*, a w części bardziej zachodniej *nerky*.

Szczególnie szeroko upowszechniła się ta pożyczka na Białorusi i Ukrainie. Rozkład geograficzny wschłów. nazwy **pŕytjky* (brus. ¹*počk'i*, ukr. ¹*počky*, ¹*počk'i*) i **nyrkŕy* (¹*nyrk'i*, ¹*nyrky*, ¹*nyrk'i*) na tym terenie wyraźnie świadczy, że nazwą eksportującą pod wpływem polskim była nazwa pochodzenia niemieckiego **nyrkŕy*.

Na Białorusi **nyrkŕy* jako nazwę wyłączną notowano w jej części północno-zachodniej na pograniczu polskim (343, 336) i litewskim (337, 338, 331, 332), a w przemieszaniu lub obocznie znacznie głębiej aż pod Mińsk (345, 346, 355, 357, 348), poza tym sporadycznie w głębi kraju (w p. 373, 376, 399). W zbliżony sposób wygląda zasięg nazwy *hŕipki* w Atlasie białoruskim (LAB III m. 87 i s. 49) oraz w Słowniku pogranicza: pod Wilnem i na południowy zachód od Mińska (ŚlPogr III 238), por. też ESBM VIII 53. Jest to pożyczka dawna. ŚlPogr III 240 notuje poza tym z dialektu białoruskiego na Litwie także pożyczkę nowszą *hŕipki*.

Na Ukrainie *nyrk'i*, *nyrky* jako nazwę wyłączną notowano w całej zachodniej części kraju, jedynie z pominięciem części północnej na pograniczu z Białorusią oraz na południu całego niemal Zakarpacia. Wąskim pasem wyłączne zapisy z pożyczką **nyrkŕy* sięgają na południe od Winnicy aż po granicę z Mołdawią: nazwę **nyrkŕy* zanotowano nawet w dialektach ukraińskich na terenie Mołdawii, por. wyłącznie *nyrkə* w p. 523 oraz *nyrka* obocznie z *počky* w p. 524. W przemieszaniu lub obocznie z nazwą **pŕytjky* pożyczka **nyrkŕy* sięga jeszcze znacznie dalej na wschód: w okolice Kijowa, a nawet na wschód od Dniepru, sporadycznie aż w okolice Połtawy i Charkowa. Jako oboczną zapisano ją nawet w punkcie ukraińskim 843 na terenie południowej Rosji.

Do języka polskiego *nyrka*, *nerka* została zapożyczona około 1500 r. (SSp V 135) i szybko się upowszechniła (SP XVI, t. XVIII 570–573). Wyparła ona wcześniejsze w języku polskim *pokrątki* i w jakimś stopniu pochodne od rdzenia **lędv-*: *lędzwie*, *lędzwica*, *lędzwina* (por. wyżej). Na Łużycach *nerka* występuje już u Swótlika 1721, a *nera*, *néry* od Zwahra 1847. W języku czeskim *nyrka*, *nerka*, pl. *nyrki*, *nerki* notowane są późno – od XIX wieku, por. Jg II 744, głównie ze Śląska (Kott VI 1169, Kellner VLN II 230, Lamprecht 84, Sochová LSZ 220) i mogły być przejęte zarówno bezpośrednio z języka niemieckiego, jak i za pośrednictwem polskim. W słowackim również w materiałach spoza OLA *nirka* notowana jest tylko na samej północy w bezpośrednim nawiązaniu do arealu polskiego (Bardiejow, Kysucké Nové Mesto), por. SSN II 439. Do języka białoruskiego

нѣрка została zapożyczona z języka polskiego na początku XVII wieku i szybko się upowszechniła (por. Bułyka 1972: 219, 1980: 128, HSBM XXI 69, ESBM VIII 53). Dziś *brus. нѣрка*, pl. *нѣрки* należą do warstwy literackiej (TSBM III 420). Również do języka ukraińskiego *нѣрка* była przejęta za pośrednictwem polskim, por. ESUM IV 90. Kartoteka SUM XVI–XVII podaje *нѣрку* już z XVI wieku, a w XVII wieku też postać *нѣра*. Dziś *нѣрка*, pl. *нѣрку* jest w języku ukraińskim nazwą literacką (SUM V 414). Od dawna wiadomo, że nazwa ta przedostała się nawet do zachodnich gwar rosyjskich, gdzie *нѣрка* odnosi się do ‘nerki zwierząt’, por. Dal II 561, SRNG XXI 324 z powołaniem się tylko na Dala, Preobr I 619, Vasmer ESRJ III 91.

Pożyczki protobułgarskiego *böbrek*, *bübrek* (BER I 96, Skok I 227) występują na całym niemal południu Słowiańszczyzny. Zanotowano je także w kilku punktach wyspowych na wschodzie Austrii oraz na Węgrzech, natomiast w Słowenii tylko w jednym punkcie graniczącym z Chorwacją (¹*bubreki* 15).

W części wschodniej, obejmującej całą niemal Bułgarię, znaczną część punktów słowiańskich na terenie Grecji (107, 108) oraz jeden punkt w Turcji (853), występują postaci uogólnione jako **bubrěci*. Dla liczby pojedynczej należy tu przyjąć formę **bubrěкъ*, zanotowaną w p. 112 obok formy liczby mnogiej (¹*bubr’ak*, ¹*bubr’aci*) oraz we wschodniej Bułgarii w p. 144 (¹*bəbrek*). W sylabie rdzennej notowano tu samogłoskę *-u-* (w p. 109–113a, 115, 116, 119–122, 126–128, 133, 134, 137, 139, 140, 167, 853), wyjątkowo *-o-* (852), w pozostałych zaś *-ə-* lub *-a-*. Forma **bubrěci* tworzy zwarty areal ograniczony od zachodu izomorfą biegnącą wzdłuż zachodniej granicy Bułgarii (z wyłączeniem punktów 117 i 118) i obejmującą znaczną część punktów słowiańskich w północnej Grecji. Z arealem tym łączy się dawny wyspowy punkt bułgarski w Banacie rumuńskim (167).

Od zachodu sąsiaduje obszerny areal z formą uogólnioną jako **bubrězi*. Obejmuje on całą niemal Macedonię (Drvošanov 2005: 94 podaje tylko formy l. p. *бубрег* – *бубрек*, *бубрак*, *бубрѣк*, *бубрѣк*) wraz z trzema punktami wyspowymi w Albanii (106) i płn.-zach. Grecji (107, 108), Serbię wraz z punktami wyspowymi 168 i 169 na terenie Rumunii, dwa zachodnie punkty bułgarskie (117, 118), Czarnogórę, Bośnię i Hercegowinę oraz południową Chorwację (z wyłączeniem punktu 37, ze sporadyczną pożyczką *ar’nu:l* i punktu 43, z formą *bubrigi*, charakterystyczną dla zachodniej i północnej Chorwacji). Z kompleksem tym łączy się jeszcze trzy punkty graniczne w południowo-wschodnim pasie Chorwacji północnej (39, 40, 52) oraz wyspowy punkt serbski 152 na terenie Węgier. Dla liczby pojedynczej trzeba tu przyjąć formę uogólnioną **bubrěgъ*. W punktach macedońskich 99, 100 i 103 zanotowano obok formy liczby mnogiej *bubrezi* w liczbie pojedynczej *bubrek*, ale końcowe *-k* należy tu uważać za ubezdźwięcznienie wygłosowego *g*.

Szczególne formy wystąpiły w zapisach z Wojwodiny: *búbrešci* (53) i *bǫbušci* (55). Należy tu chyba widzieć formalne zdrobnienie od **bubrěgъ*, mianowicie **bubrěžъkъ*, w liczbie mnogiej **bubrěžъci*.

Osobny kompleks stanowi forma uogólniona jako **bubrěgy*. Występuje ona w zachodniej (wyłączając punkt 24 z archaiczną formą ^l*i:sto*, w liczbie mnogiej ^l*i:sta*, por. wyżej) i północnej Chorwacji. Z kompleksem tym łączy się odosobniony punkt 43 (Trogir) na Wybrzeżu Dalmatyńskim oraz punkty wyspowe 146a i 148a (*bub^lrigi*) we wschodniej Austrii. Na tym terenie kilkakrotnie zapisano też formę **bubrěky*: ^l*bombreki* (29, por. formę *bùmbreg* w RHSJ I 732 ze słowników Jambrešicia i Stulicia) i w pobliskim punkcie słoweńskim ^l*bubreki* (15) oraz *bub^lriki* (147a) we wschodniej Austrii. Dla liczby pojedynczej trzeba tu przyjąć jako dominującą formę **bubrěgъ*, ale sporadycznie zanotowano też **bubrěga* w wyspowym punkcie 153 (*bubriga*) na terenie Węgier zachodnich.

Omówione formy wykazują podobne rozróżnienie w językach literackich, chociaż zdarzają się także pewne odstępstwa. W języku bułgarskim upowszechniła się forma *бѣбрек*, pl. *бѣбреци* (RBE I 1034), natomiast formy *бѣбрек* i *бѣбпер* uważa się za dialektalne (BER I 96). Formy z końcowym *-k* słowniki podają także z zachodniej części południowej Słowiańszczyzny, por. np. dawny odosobniony zapis *bubrek* w RHSJ I 701–702 i *бѣбрек* w RSHJ II 238 z Kosowa. W języku macedońskim za literackie uznaje się *бѣбпер*, pl. *бѣбпези* (RMJ I 48). W języku serbskim i chorwackim dominują formy *bùbreg*, pl. *bubrezi*, jako literackie ustaliły się chorw. *bubrezi*, serb. *бѣбпези*. Ze względu na regionalny rozkład kontynuantów właściwych dawnemu *ě* jako formę uogólnioną należy przyjąć **bubrěgъ*. Wyraz ten jest powszechnie poświadczony od XVI wieku. Notowane są też liczne formacje pochodne, jak np. dem. *bùbrežak*, *bùbrežnjāk* ‘pieczeń z nerką’ itd., por. RHSJ I 701–702, RSHJ II 237–238. Analogii dla występującej w zachodniej i północnej Chorwacji formy **bubrěgy* w źródłach pisanych jednak nie znajdujemy. Oba cytowane słowniki RHSJ i RSHJ mają natomiast formę *bubrege*. Jako regionalne poświadczone są w języku słoweńskim formy *bùbreg* i *bùbrek*, por. Plet I 69 (SSKJ ich jednak już nie podaje). Jako cerkiewizm *бѣбпѣр* ‘nerka’ (zwłaszcza zwierzęca) pojawił się w języku staroruskim (SrezMat I 188, SRJ XI–XVII, t. I 343). Odnotowuje go także Dal I 135, por. Vasmer ESRJ I 226.

Na Łużycach Górnych i w dialektach bezpośrednio sąsiadujących występuje nazwa *ĵerχ'enĵk* (237), pl. *ĵerχ'enĵk'i* (235), którą mimo zastrzeżeń podanych przez Atlas łużycki należy za Schuster-Šewcem I 453–454 uznać za derywat od głuż. *ĵërcha* ‘delikatna skóra, zamsz, ircha’, wywodzącego się ze śrwniem. *irch*, *erch* ‘ts.’ Uzasadnieniem dla takiej nazwy jest delikatna skórka (błonka) na nerkach. W Atlasie łużyckim oprócz formalnie deminutywnego *ĵërĵeĵĵk* częsty jest też podstawowy *ĵërĵen*, mający zazwyczaj rodzaj męski, ale nieraz też żeński. Dokładne zasięgi tych nazw na Łużycach podaje Atlas łużycki. Dane ze słowników pokazują, że głuż. *ĵërcheñ* ‘nerka’ stanowi dawna pożyczkę, znaną już od przełomu XVII/XVIII wieku (SSA VI 55, s. 146).

Pozostałe pożyczki obce oznaczające ‘nerki’ mają wąskie zasięgi lokalne.

Sporadycznie zanotowane formy ^l*rëni* w słoweńskim punkcie Solbica (1) w Režji oraz ^l*riñù:n*, ^l*riñù:n* w wyspowym punkcie chorwackim na południu

Włoch (44a) stanowią zapewne zapożyczenie wł. *rene* ‘nerka’, pl. *reni*, pochodzącego z łac. *rēn*, *-is* ‘ts’. Nawiązań w materiałach spoza OLA w dialektach słowiańskich nie znalazłem.

Zanotowana sporadycznie w chorwackim punkcie 37 na wyspie Dugi otok nazwa *ar'ñu:l* uważana jest przez Skoka I 62 za dalmatyńsko-romański relikł ludowego łacińskiego deminutivum na *-olus*: **rēniolus* od łac. *rēn*, *-is* ‘nerka’. Skok l.c. podaje tę nazwę z pobliskiej wyspy Molat.

Nazwa wyjątkowo odnotowana w słoweńskim punkcie 11 *nom^lbōfće* nawiązuje chyba do friul. *nòmbul*, *òmbul*, stanowiącego ekwiwalent wł. *òmbul*, *lombo* o znaczeniu anat. ‘łędźwie’, ‘bok, biodra’ (NPVF 654, 666).

Odosobnioną słwn. nazwę *štrȑ:ce* (16 obok *ledvȑ:ce* i *obȑ:sti*) należy zapewne łączyć ze słwn. *štrúca* ‘chleb mający podłużną formę’, wywodzonym z baw.-austr. *Strutz* ‘chleb o formie eliptycznej’. O pochodzeniu tej pożyczki niemieckiej, łączącej się ze śrwniem. deminutivum *strützel*, *strutzel* ‘strucla’, ‘podłużne pieczywo z luksusowej mąki’, porównaj Striedter-Temps DLSl 232, Skok III 418.

Słwn. *lù:mpȑca* – **lumpica* w p. 148 ma potwierdzenie w tym znaczeniu w słowniku Pleteršnika: *lūmpica* f. ‘obist, ledvica’ ze słownika Cafa. Jest to pożyczka baw.-austr. *Lumpē(l)* jako przekształcenie niem. *Lungel*, stanowiącego deminutivum od *Lunge* ‘płuca’. W dialektach austriackich nad Górną Mozela występuje pożyczka zwrotna *limpele* ‘nerki’, por. Striedter-Temps DLSl 173.

Słowiańskie nazwy ‘nerek’ wykazują znaczną komplikację. Oprócz nazw rodzimych występują liczne pożyczki. Porównanie materiałów OLA z wcześniejszymi materiałami gwarowymi oraz z danymi źródłowymi (historycznymi) pokazuje pewne przesunięcia terytorialne poszczególnych nazw. Kierunek zmian nie zawsze jest jednak jasny.

Por. Siatkowski 2008f: 101–120.

CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA LEKSYKI DOTYCZĄCEJ CZĘŚCI CIAŁA

Wieloznaczność nazw

Wyrazy określające części ciała charakteryzują się dużą wieloznacznością. W badaniach gwarowych zauważono to dawno, ale często sądzono, że mogą w grę wchodzić pomyłki przy zbieraniu materiału lub stwierdzano brak nazwy dla pewnych części ciała. Ta wieloznaczność powtarza się w niezależnych badaniach, trudno więc przyjąć, że chodzi o zwykłe błędy. Potwierdzają to też materiały OLA. W związku z tym w 9. tomie OLA przedstawiono paralelnie szereg map dla części ciała mających wiele jednakowych nazw.

Mieszanie nazw części ciała wypływa z wielu przyczyn: wpływ ma bliskie usytuowanie części ciała, podobny wygląd, semantyka podstawy, podobna funkcja itp.

Przedstawię to na poświadczonych w tej publikacji przykładach, odwołując się nieraz i do innych nazw części ciała występujących na mapach w 9. tomie OLA.

Dotyczy to np. nazw ‘twarzy’ (tu mapa 1, w OLA 9, m. 2) i ‘policzka’ (tu mapa 2, w OLA 9, m. 3). ‘Policzek’ stanowi część ‘twarzy’, ale w pewnych kontekstach staje się jej synonimem. Wieloznaczność tych nazw przedstawiłem szczegółowo w osobnym artykule (Siatkowski 2010d: 223–230). Polisemia właściwa językom ogólnym w gwarach częściowo eliminowana jest przez zróżnicowanie terytorialne. Wykazuje ją tu kilka nazw.

Na szczególną uwagę zasługują dwie nazwy: **licE* i **tvarь*.

Słowo **licE* (*E > o*) w słowiańskich językach literackich często występowało w obu znaczeniach ‘twarz’ i ‘policzek’, przy czym często trudno je dokładnie rozdzielić. Niektóre słowniki języków słowiańskich oba znaczenia podają nieraz łącznie pod tym samym hasłem. Z czasem jedno z nich zaczęło dominować: w znaczeniu ‘twarz’ ustaliło się chorw. *lice*, serb., mac. i bułg. *лице* oraz ros. *лицо*, a w znaczeniu ‘policzek’ słwn., słc. *lice*, głuż. i dłuż. *lico*. W języku czeskim i polskim *lice*, mające dawniej oba znaczenia, stało się dzisiaj wyrazem książkowym.

Na mapach **licE* w znaczeniach ‘twarz’ i ‘policzek’ jest dosyć wyraźnie zróżnicowane geograficznie: w znaczeniu ‘twarz’ (m. 1) **licE* tworzy dwa rozległe

areale: na wschodzie i na południu Słowiańszczyzny. Na Białorusi i na Ukrainie obserwujemy poza tym szeroki pas przejściowy z nazwami **licE* i **tvarь*. W znaczeniu ‘policzek’ (m. 2) **licE* tworzy zaś kilka niezbyt rozległych, nie łączących się ze sobą arealów.

Rzeczywista wieloznaczność nazwy **licE* w gwarach jest zupełnie rzadka. W obu znaczeniach zanotowano ją tylko w kilkunastu punktach, a mianowicie w Słowenii (5 punktów), raz na terenie Grecji, w Bułgarii (w 3 punktach), raz na terenie Rumunii, na Ukrainie (w 5 punktach) i na północy Rosji (w 2 punktach). W dwóch punktach ukraińskich odnotowano rozróżnienie: w znaczeniu ‘twarz’ zapisano formę liczby pojedynczej *lī¹ce* (448) i *ly¹c’e* (490), a w znaczeniu ‘policzki’ formę liczby mnogiej *ly¹c’a* (448, 490). Por. s. 12–14, 29–30.

Wyraz **tvarь* jako literacka nazwa ‘twarzy’ ustalił się w języku słowackim (*tvár* f.), polskim (*twarz* f.) i białoruskim (*твар* m.), a jako ‘policzka’ w języku czeskim (*tvář* f.).

W gwarach znaczenia te także są zróżnicowane geograficznie, a między językami literackimi i gwarami widoczne są duże rozbieżności. W OLA **tvarь* w znaczeniu ‘twarz’ tworzy obszerny zwarty areal na terenie Słowacji i Polski, z którym łączy się zachodnia Białoruś i południowo-zachodnia Ukraina oraz dwa punkty na Morawach. W rozproszeniu występuje obocznie także we wschodniej Białorusi i w części zachodniej Ukrainy, sięgając aż po Kijów. W znaczeniu ‘policzek’ natomiast zanotowano **tvarь* jedynie w zachodniej części terytorium czeskiego. Tylko w Šumperku (p. 195) *tvář* wystąpiła w obu znaczeniach: ‘twarz’ i ‘policzek’. Poza tym na Morawach i na czeskim Śląsku w znaczeniu ‘policzek’ przeważnie nie odnotowano żadnej nazwy. Obecny stan jest wynikiem znacznych zmian w językach literackich i w gwarami. Por. s. 19–21, 31.

Wyraz **obrazь* jako nazwa części ciała został zanotowany w OLA tylko na południu Słowiańszczyzny: rzadziej jako ‘twarz’, częściej jako ‘policzek’. W znaczeniu ‘twarz’ (m. 1) notowano go głównie w dwóch niewielkich skupiskach: w południowo-zachodniej Słowenii i w części dialektów bułgarskich. W znaczeniu ‘policzek’ (m. 2) zajmuje duży zwarty teren w centralnej części południowej Słowiańszczyzny. W języku chorwackim, serbskim i macedońskim jest on również literacką nazwą ‘policzka’. Poza tym występuje wyspowo w kilku punktach na terenie Austrii, Węgier, Rumunii, w Bułgarii i w Grecji. Zasięgi te zazwyczaj się wykluczają, jednakże w kilku punktach (30, 37, 42, 48, 52, 71, 75) zapisano **obrazь* w obu znaczeniach.

Wyraz **obrazь* w obu znaczeniach ‘twarz’ i/lub ‘policzek’ jest bogato poświadczony z południa Słowiańszczyzny również w materiałach spoza OLA (por. s. 21–22), sporadycznie w znaczeniu ‘twarz’ na północnym wschodzie koło Charkowa i Archangielska (por. s. 22).

Niektóre wspólne nazwy ‘twarzy’ i ‘policzka’ mają częściej jeszcze inne znaczenia.

Wyraz **рътъ* (łączy się z **ryti*), zapisany w dialektach macedońskich raz w znaczeniu ‘twarz’ (*lice*, *rot* 107) i raz w sąsiednim punkcie w znaczeniu ‘poli-

czek' (*ob'ras*, *rot* 108), powszechnie występuje na wschodzie Słowiańszczyzny w znaczeniu 'usta', a w formie liczby mnogiej **rby* sporadycznie w Czechach w znaczeniu 'wargi' (por. s. 24).

Wyraz **Skornь* (*S > š*, *R > ø*), zanotowany sporadycznie na Morawach w znaczeniu 'twarz' (por. s. 24) i 'policzek' (por. s. 32), w materiałach spoza OLA jako 'policzek w postaci **skornja – s^lkarńa* na północy Kaszub (AJK III 101, s. 35–36), jeszcze częściej ma znaczenia 'dolna szczęka' oraz 'skroń' (Siatkowski 2008b: 246–248).

Wyrazy nacechowane stylistycznie, jak **goba*, **pys//kь* (*// > ь*), **mьrda* były notowane sporadycznie zarówno w znaczeniu 'twarz', jak i 'policzek', niektóre z nich też w znaczeniach 'usta' i 'wargi' (por. s. 24–25, 27). Dotyczy to też zapożyczonego wyrazu *buza*.

Na uwagę zasługuje mieszanie nazw na oznaczenie trzech części ciała: 'powiek' (w OLA 9, m. 9), 'rzęs' (w OLA 9, m. 10) i 'brwi' (w OLA 9, m. 11; u mnie m. 8). Szczegółowo przedstawiłem to w osobnym artykule (Siatkowski 2012d: w druku), tu podam w skrócie.

Wyraz **vĕdja* jest dawnym dialektyzmem południowosłowiańskim, mającym znaczenia 'brew', 'powieka' i 'rzęsa' (por. s. 95–96). Współcześnie literackie bułg. *вѣжда*, pl. *вѣжди* i mac. *вѣѧ*, pl. *вѣѧи* powszechnie są notowane w znaczeniu 'brwi'. Na gruncie serbsko-chorwackim **vĕdja* ma poświadczenia od XIII wieku w postaciach *vjĕĕda* (*bjĕĕha*), *vĕĕda* (*bĕĕha*), w Czarnogórze (Podgoricy) *vljĕĕda* (*bljĕĕha*), na terenie czakawskim *vija* w znaczeniach 'brew', 'powieka' i 'rzęsa'. Ta wielka różnorodność znaczeń skłoniła T. Mareticia do próby normatywnego ustalenia jednego z nich, mianowicie 'brew' (por. s. 96). W materiałach OLA **vĕdja* zanotowano właśnie na znacznym terytorium Serbii w znaczeniu 'brew'. W obu językach literackich **vĕdja* 'brew' została wyparta przez nazwę **obrьva*, pl. **obrьvę*. W języku słoweńskim należąca tu *vĕja* była dawniej poświadczona w znaczeniu 'powieka' i 'rzęsa' (m.in. w XVI wieku), ale słownik współczesnego języka słoweńskiego już tego wyrazu w ogóle nie podaje. Ze Słowenii nazwy **vĕdja* w znaczeniu 'brew' w OLA nie zanotowano.

Jako cerkiewizmy **vĕdja* i sporadycznie **vĕdjь* weszły do języka staroruskiego i w XVI–XVII wieku były notowane w znaczeniach 'powieka', 'oko', 'brew'. *Вѣжды* 'powieki', określane jako cerkiewizm, występowały w języku rosyjskim jeszcze w XVIII wieku, ale współcześnie są przestarzałe i poetyckie.

W OLA 9, m. 11 (tutaj m. 8) leksem ten notowano w znaczeniu 'brwi' we wschodniej połowie południowej Słowiańszczyzny: w części zachodniej wyznaczonego arealu zapisywano w OLA formy liczby pojedynczej **vĕdja*, sporadycznie formę liczby mnogiej **vĕdję*, a w części wschodniej zazwyczaj formę liczby mnogiej **vĕdji* i nieraz obocznie też formę liczby pojedynczej **vĕdja*. Zapisy te wykazują duże zróżnicowanie fonetyczne (por. s. 95).

Wyraz **rĕsy* notowano powszechnie w OLA z dialektów czeskich i polskich w znaczeniu 'rzęsy' (OLA IX, m. 10), natomiast w kilku rozproszonych punktach

czeskich zapisano **rěsy* w znaczeniu ‘brwi’, z kolei zapisano tam w znaczeniu ‘rzęsy’ *brvy* w punktach czeskich oraz *brvi*, *brvy* lub *brwie* w dialektach polskich. W języku czeskim *řasa* jest poświadczona w znaczeniu ‘rzęsa’ (na powiece) od XV wieku, u nas *rzęsa* ‘rzęsa na powiece’ jest poświadczona później (por. s. 98).

Leksem **obrŕva*, pl. **obrŕvy* i różne jego formy pokrewne tworzą znaczny areal w znaczeniu ‘brwi’ w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny oraz na północnym wschodzie Słowacji. W językowym atlasie słowackim na mapie 28 ‘brwi’ kompleks oznaczony znakiem dla *obrvi* zajmuje podobny obszar (ASJ VI m. 28, s. 270). W komentarzu zasygnalizowano występowanie na wschodzie Słowacji postaci fonetycznej *obervi*, którą na m. 29 tego Atlasu rejestrowano we wschodniej Słowacji powszechnie, ale w znaczeniu ‘rzęsy’.

W języku słowackim *obrva* f., pl. *obrvy* w znaczeniu ‘brwi’ notowane są od XVIII wieku, a o cały wiek wcześniej zapisano *obrva* w znaczeniu ‘rzęsa’. W obu tych znaczeniach *obrva* f., pl. *obrvy* występują też we współczesnym języku słowackim.

Na pograniczu polsko-czeskim na Śląsku zapisano tylko w dwóch punktach **obrŕvŕje* w znaczeniu ‘brwi’: po stronie czeskiej *obrvi* plt. (197) oraz po stronie polskiej *obyrvvi* w punkcie językowo czeskim Krzanowice (299). Materiały spoza OLA wnoszą tu znaczne uzupełnienia. Formy *oberŕve*, *obyŕŕve*, *obyŕŕve*, *oberŕvi*, *obyŕŕvi* notowano na pograniczu czesko-polskim w znaczeniach ‘brwi’, ‘rzęsy’ i ‘powieki’, przy czym często nawet dla tego samego terenu jeden autor podawał je jako ‘brwi’, drugi – ‘powieki’, trzeci – ‘brwi’ i ‘rzęsy’ (por. s. 93).

Wyraz **obrŕva* i pokrewne były znane również w języku czeskim w znaczeniach ‘brwi’ i ‘rzęsy’. Formy *obrva* f., pl. *obrvy*, ale też *obrvy*, -ŭ m. pojawiają się od czasów Dobrovskiego w obu tych znaczeniach, ale dziś są przestarzałe. Pod koniec XIX wieku zanotowano też *obrŕvi* ‘brwi’ i ‘rzęsy’, które mają dosyć liczne poświadczenia z literatury czeskiej, ale dziś są uważane za książkowe. Słowniki czeskie pod koniec XIX wieku notują wreszcie i *obrŕv*, -ě f., a później też *obrŕv*, -u m. ‘brew’, które nawet weszły do języka literatury czeskiej, ale później wyszły z użycia. Wysuwane przypuszczenie, że jest to pożyczka ze słowackiego, wydaje się mało prawdopodobne, por. s. 93–94.

Nazwa */**obočŕje* w znaczeniu ‘brwi’ tworzy znaczny zwarty areal w Czechach, w części Moraw i Słowacji. Historycznie jednak czeskie **obočŕje* – stczes. *obočie* poświadczona jest bardzo bogato już od XIV wieku w dwóch znaczeniach: ‘powieka’ w tekstach biblijnych i w słownikach oraz ‘brwi’ w tekstach bardziej różnorodnych pod względem tematycznym. Później w języku czeskim wyraz *obočŕi* ustala się w znaczeniu ‘brwi’. Dziś jest też nazwą literacką ‘brwi’, por. s. 96–97.

Zanotowane w OLA w dwóch punktach na południu Słowacji **migavŕnicě*₃ (*mihavŕnice* 221, *mihavŕnice* 222) mają bogate potwierdzenie w Słowackim atlasie językowym (ASJ IV m. 28, II, s. 270). Znacznie szerszy zasięg w dialektach słowackich mają nazwy **migavŕnicě*₃ (*mihavŕnice*) i **migalŕnicě*₃ (*mihalŕnice*)

w znaczeniu ‘brwi’, por. mapę 10 ‘rzęsy’ w IX tomie OLA oraz mapę 29 w ASJ l.c. Por. s. 98.

Wszystkie te trzy formy *mihalnica*, *mihavica*, *mihavnica* przytacza słownik gwarowy w znaczeniach ‘rzęsa’ i ‘powieka’ (SSN II 162). Słownik historyczny ma dwie formy: *mihalnica* w znaczeniu ‘powieka’ i ‘rzęsa’ oraz *mihavica* w znaczeniu ‘powieka’ (HSSJ II 299), natomiast słownik współczesnego języka słowackiego podaje już tylko formę *mihalnica* w znaczeniach ‘powieka’ i ‘rzęsa’.

Zanotowana w dwóch punktach na Łużycach Górnych nazwa **mikavъčka*: *m’ikaŭčka* (235) i pl. *m’ikaŭčki* (237) w znaczeniu ‘brwi’ ma potwierdzenie w tym znaczeniu w Atlasie łużyckim z kilkunastu punktów (SSA VI m. 10, s. 56). Nazwy tej jednak tam na mapę ‘brwi’ (moim zdaniem niesłusznie) nie naniesiono, zgodnie bowiem z motywacją semantyczną notowano ją powszechniej w znaczeniu ‘rzęsy’ (SSA VI m. 9, s. 54). W słownikach łużyckich w znaczeniu ‘rzęsa’ znajdujemy jeszcze większe bogactwo form współrzednych, por. SSA VI l.c. Rdzeń **mik-* stanowi tu dublet powszechniej reprezentowanego w Słowiańszczyźnie rdzenia **mig-* (por. czes. *mihatí*, pol. *migać*).

Polisemia wyrazów od rdzenia **mig-/mik-* została spowodowana przez motywujący je czasownik o znaczeniu ‘migać’. Uzasadnia on znaczenia ‘rzęsa’ i ‘powieka’, a także ‘brwi’.

Z kolei dla nazw od podstawy **věko* ‘pokrywa’, ‘zamknięcie’ najbardziej uzasadnione jest znaczenie ‘powieka’, ale pojawiają się one również jako ‘rzęsy’, a także ‘brwi’.

W znaczeniu ‘powieka’ notowano powszechnie **věko* w dialektach białoruskich, ukraińskich i rosyjskich, **věka* sporadycznie w Słowenii i na Ukrainie, częściej w Rosji, **pověka*, rzadziej **pověko* w Polsce, na Białorusi i na Ukrainie, **věčko* głównie w Czechach i na Słowacji, rzadziej też na Białorusi, Ukrainie i w Rosji, w znaczeniu ‘rzęsy’ **věky* zapisano w 8 punktach rosyjskich, **pověka*, pl. **pověky*, sporadycznie **pověčka*, pl. **pověčky* łącznie w kilku punktach polskich. Natomiast w znaczeniu ‘brwi’ zapisano **pověčky* (*pov’eck’i* 310) w Jabłonce pod Nowym Targiem, mające potwierdzenie w innych źródłach właśnie spod Nowego Targu (*po’vecki ponad uocy*) oraz pod Czacą (*povički*), a zwłaszcza w dialektach słowackich, gdzie oprócz *pavečki*, *povički* i *povječki*, występujących w kilku punktach na północy Słowacji koło Czacy, Namiestowa, Spiskiej Starej Wsi i Lubowli, dosyć często notowano na północno-wschodnim krańcu Słowacji formy pokrewne, jak **pavěky* (*paveki*) i **pavěčajky* (*pavučajki*, sporadycznie *pavičajki*, *paučajki*).

Zupełnie odosobniony jest zapis, określanej jako dawna, nazwy **věky* w znaczeniu ‘brwi’ w rosyjskim punkcie 770 (*v’ek’i* obok *b^lrov’i*), która poza tym z gwar rosyjskich była notowana w znaczeniu ‘rzęsy’, por. np. *béko* spod Archangielska i *béki* z terenu Litwy i Łotwy (SRNG IV 700, 701).

Wszystkie trzy znaczenia ‘powieka’, ‘rzęsy’ i ‘brwi’ mają współrzedne derywaty pojawiające się sporadycznie na terenie Białorusi, jak **obvēčakъ* – *a^lb’ečak* w znaczeniu ‘powieka’ w p. 367, **ObVěčavъky* (*O > o; V > o*) – *b’a^lčeuł’i* w zna-

czeniu ‘rzęsy’ w p. 370, **Obvēčьka* (*O >ø*) – ^l*b’ēčka* w znaczeniu ‘powieka’ w p. 380 i **obvēčьky* – *a^lb’ēčk’i* i **obvēčajьky* – *ab’a^lčajk’i* obok *b^lровы* w p. 357 w znaczeniu ‘brwi’. Właśnie z podstawą **věko* ‘pokrywa’ łączy je słownik etymologiczny białoruski (por. ESBM I 47, 49–50 s.v. *абёчак, абічэйка*) i ukraiński (por. ESUM IV 133 s.v. *обичайка*). Notowane są one ponadto w tych językach (por. wspomniane słowniki etymologiczne oraz SRNG XXII 40–41) w wielu znaczeniach, jak ‘obręcz’ (na becze, sicie itp.) ze względu na zaokrąglony kształt brwi, czy ‘pokrywka’ (na dzieży, becze, pudełku itp.). Poświadczenia dla znaczenia ‘brwi’ jednak nie znalazłem. Por. s. 99.

Sporo jednakowych nazw zanotowano dla ‘łydki’ i ‘uda’.

Już z wcześniejszych badań wiadomo, że *łydka* i współrdzenne *łyda* f., *łydo* n., *łydko*, *łytek*, *łysta*, nieraz w połączeniu z przym. *gruby*, *gruba*, znane są w gwarach polskich w znaczeniu ‘udo’ i mają też dalsze nawiązania słowiańskie (por. s. 178–179). Poza tym *łydka* i różne formy współrdzenne sporadycznie notowano też w znaczeniach ‘goleń’, ‘noga’, ‘długa noga’ itp. (por. s. 154). Z kolei również *udo*, *udko*, *udka* zapisano sporadycznie w dialektach polskich w znaczeniu ‘łydka’ (por. s. 167–168).

Jednakowe nazwy dla ‘łydki’ i ‘uda’ jasno tłumaczą się przy motywacji wskazującej na ‘zgrubienie’, ‘nabrzmienie’. Dla ‘łydki’ notowano w Polsce nazwy *gruba noga*, *grube mięso*, w południowej Słowiańszczyźnie dosyć często **debelO męso* ‘grube mięso’, sporadycznie w dialektach bułgarskich derywaty od przymiotnika **debelъ* ‘gruby’: **debelta* i **debelina*, nieraz ‘tłuste mięso’ w Rezzji i ‘tuczne mięso’ na Słowacji (por. s. 162–163), a dla ‘uda’ w Polsce, na pograniczu słowacko-polskim i na Słowacji nieco częściej *grube mięso*, *grube ciało*, rzadko *ciało w grubiznie*, *noga w grubym mięsie*, w południowej Słowiańszczyźnie sporadycznie **debelO męso*, **debelъ lystъ* i w Bułgarii derywaty **debelta* i **debelina*, na Łużycach ‘tłuste mięso’ (por. s. 181–182).

Mimo wyraźnie sformułowanego pytania o ‘łydkę’ w kwestionariuszu OLA, że chodzi o ‘mięsień podudzia’, co powinno zapobiec jej myleniu z ‘golenią’, tj. z ‘kością podudzia’ lub z ‘całą dolną częścią nogi od kolana do stopy’, dosyć często notowano nazwy odnoszące się do sąsiadujących części ciała, jak ‘goleń’, ‘kość’ (zwłaszcza pusta w środku), a mianowicie **golenъ*, **golenьka*, **pogolenьka*, **goljašьka*, a także **dudьka*, **cěvьka* itp. (s. 165–182). Derywaty **golenъ*, **golenьka*, **goljašьka* notowano też, choć nieco rzadziej, również na oznaczenie ‘uda’ (por. s. 182).

W obu znaczeniach ‘łydka’ i ‘udo’ notowano też wiele dalszych wyrazów, jak niejasna etymologicznie **buldyžьka* na południu Rosji (zazwyczaj w różnych punktach, ale wyjątkowo w p. 840 w obu tych znaczeniach), **kъlka* ‘łydka’ sporadycznie w Bułgarii, a w znaczeniu ‘udo’ **kъlka* częściej w Bułgarii i **kъlkъ* w Bułgarii, Serbii i Chorwacji, **sopělьka* sporadycznie w Rosji w obu znaczeniach (por. s. 166, 167, 182, 183), **lęga*, **lęgo* we wschodniej Słowiańszczyźnie rzadziej ‘łydka’, a częściej ‘udo’ (por. s. 167 i 173–174), **stegno* ‘łydka’ sporadycznie w Austrii, częściej zaś ‘udo’ (por. s. 167 i 174–176), pożyczka turecka

but, *buta* na znacznym obszarze południowej Słowiańszczyzny w znaczeniu ‘udo’ i w znaczeniu ‘łydka’ w Macedonii Egejskiej w p.113a (por. s. 171 i 187).

Szczególą wieloznacznością cechuje się wyraz **bedro*. W materiałach OLA zanotowano **bedro* w znaczeniu ‘łydka’ zupełnie rzadko w Rosji pod Jarosławem i na terenie Grecji, poza tym derywat **bedrŭce* w kilku rozproszonych punktach rosyjskich (por. s. 166–167). Częściej poświadczony jest natomiast w OLA znaczenie ‘udo’: forma **bedro* w kilku rozproszonych skupiskach: w Słowenii, w dialektach chorwackich i serbskich oraz na wschodzie Słowiańszczyzny na Białorusi, Ukrainie i w Rosji oraz **bedra* f. głównie w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny: w Słowenii, w punktach słoweńskich w Austrii i na Węgrzech, w Chorwacji, Bośni i Czarnogórze, a także na południu Polski. Wyraz **bedro* n. i **bedra* f., wykazujący wahania rodzajowe w całej Słowiańszczyźnie, cechuje się brakiem wyraźnie sprecyzowanego znaczenia. Najczęściej oznacza ‘biodro, staw łączący udo z tułowiem’, a także ‘całą przylegającą część uda i tułowia’ (u człowieka, często też u zwierząt), ale też ‘udo – część nogi między biodrem a kolanem’, poza tym też ‘łędźwie’, ‘nogę’, ‘łopatkę’, przen. ‘ród, pokolenie’. W pewnych użyciach znaczenia ‘biodro’ i ‘udo’ trudno rozróżnić, a niektóre słowniki oba te znaczenia podają nawet łącznie. Zwłaszcza dotyczy to słowników języków wschodniosłowiańskich. Znaczenie ‘udo’ częściej pojawia się w językach południowosłowiańskich i wschodniosłowiańskich, jak to pokazują, nieliczne jednak, zapisy w OLA. W źródłach spoza Atlasu są one znacznie częstsze. Nazwa **bedro* w znaczeniu ‘udo’ sporadycznie występuje też w języku czeskim, natomiast *bedra* plł. oznaczają ‘łędźwie – dolną część grzbietu naprzeciwko brzucha’ i przen. ‘plecy’. Niewątpliwie rodzimy jest odosobniony polski zapis gwarowy *ta b’edra* ‘udo’ z Góry pod Jarocinem koło Kalisza.

Komisje narodowe OLA jako nazwę literacką ‘uda’ ustaliły **bedro* dla języka chorwackiego (*bedro*), serbskiego (obocznie *бедро* i *бутина*) i bułgarskiego (*бедрѡ*), na wschodzie Słowiańszczyzny *бедрѡ* tylko dla języka rosyjskiego. Por. s. 179–180.

Kilka zanotowanych sporadycznie nazw ‘uda’ zazwyczaj odnosi się do ‘stopy’ i ‘części stopy’, jedna zaś do ‘łopatki’, por s. 185.

Szczególny charakter ma mieszanie nazw ‘płuc’ i ‘wątroby’, chodzi tu bowiem o zdecydowanie różne organy ciała. Bardziej szczegółowo polisemię nazw ‘płuc’ i ‘wątroby’ przedstawiłem w osobnym artykule (Siatkowski 2009b: w druku).

Okazuje się, że w różnym zakresie występują tu w obu znaczeniach takie nazwy, jak **pljutja*, **//otroba*, **jętra*, **drobŭ*, **pečenyŭ*, **pečenyŭka*, a także zapożyczenia tureckie **žigerŭ*, **žigerica*. Podobne zmieszanie nazw dla ‘płuc’ i ‘wątroby’ obserwujemy również w językach niesłowiańskich. Częściowo oba znaczenia precyzują dopiero odpowiednie określenia przymiotnikowe **běľŭ* ‘biały’, **ľgъkъ* ‘lekki’, **mękъkъ* ‘miękki’ dla ‘płuc’ oraz **čъrnъ* ‘czarny’, **tęžъkъ* ‘ciężki’, **tvъrdъ* ‘twardy’ dla ‘wątroby’. Określenia te bywają też pomijane. Dochodzi więc do polisemii, którą w pewnym stopniu ogranicza zróżnicowanie terytorialne, nierzadko jednak reprezentowana jest nawet w tych samych punktach i w szerszych regionach.

Dla niektórych nazw przyczynę wieloznaczności można byłoby widzieć w ich etymologicznym/pierwotnym znaczeniu ‘wewnętrzny narząd ciała’. Dotyczy to np. wyrazu **//qtroba*, który jako derywat od przym. **//qtrъ* ‘wewnętrzny, znajdujący się w środku’, miał pierwotnie znaczenie ogólne, właściwe do dziś wielu językom słowiańskim, ‘wewnętrzna część ciała’, ‘wnętrzości’, z którego mogło się wykształcić zarówno znaczenie ‘wątroba’, jak i ‘płuca’, a nawet ‘serce’, jak w językach łużyckich. Podobnie **jętra*, łączące się etymologicznie z **//qtroba* (**ętr-* stanowi wariant apofoniczny rdzenia **qtr-*) również strukturalnie oznaczały ‘wewnętrzna część ciała’. W wypadku wyrazu **drobъ* z kolei wchodzi w grę pierwotne znaczenie ‘coś drobnego’, stąd **droby* to ‘wnętrzości zwierzęce’, ‘podroby’, odnoszące się więc m.in. zarówno do ‘płuc’, jak i ‘wątroby’.

Takiej podstawy do mieszania znaczeń ‘wątroba’ i ‘płuca’ nie ma jednak w wypadku wyrazu **pljutja*, który łączy się z rdzeniem pie. **pleu-* ‘płynąć, pływać’ i tłumaczy się lekkością płuc, w wypadku wykorzystywanych do celów kulinarnych płuc zwierzęcych, ich pływaniem, unoszeniem się na powierzchni wody.

Z kolei wyrazy **pečenъ*, **pečenъka* i pokrewne o szerokim zasięgu na wschodzie Słowiańszczyzny oraz w języku słowackim, miały najpewniej pierwotnie znaczenie kulinarne ‘pieczone mięso’, ‘smażona wątroba’, a dopiero z czasem zostały przeniesione na ‘ludzki lub zwierzęcy organ ciała wydzielający żółć’.

Właśnie w podstawach kulinarnych należy widzieć główną przyczynę pojawiającego się w różnych językach mieszania takich nazw ‘płuca’ i ‘wątroby’, jak **pljutja*, **//qtroba*, **jętra*, **drobъ*, **pečenъ*, **pečenъka*, które potraktowane kulinarnie jako zwierzęce podroby, czyli mniej wartościowe pożywienie, mogły być używane jako jedna wspólna nazwa dla ‘płuca’ i ‘wątroby’. Podstawę zmieszania tych różnych nazw stanowił sem funkcyjny biernej roli zwierzęcych narządów wewnętrznych ‘drobne kawałki mięsa służące do spożycia’. Wtórnie utożsamienie to przeniesiono na ludzkie i zwierzęce organy ciała. Sporadycznie zanotowano w OLA **drobъ* w znaczeniu ‘żołądek’ w punkcie chorwackim (37) i w dwóch punktach czarnogórskich (73, 74), por. s. 213.

Okazuje się, że znaczną polisemię wyrazów odnoszących się do części ciała powodują różne przyczyny. W pierwszym rzędzie bliskie usytuowanie części ciała, podobny ich wygląd, podobna funkcja, ale też motywacja semantyczna derywatów oraz czynniki pozajęzykowe, jak np. względy kulinarne.

Naturalne mieszanie nazw ‘brzucha’ i ‘żołądka’ widoczne jest w pewnych kontekstach również w słowiańskich językach literackich. W gwarach dotyczy to wielu nazw. Podam kilka charakterystycznych przykładów.

Nazwę **želqđьkъ* w znaczeniu ‘brzuch’ zapisano w OLA dwukrotnie: w pñ.-zach. Białorusi w pobliżu m. Smorgonie (*ža^ludak* 331) oraz w rosyjskim punkcie nad północną granicą Białorusi (*ža^ludak* 710).

Nazwa **životъ* w znaczeniu ‘brzuch’ (człowieka) występuje w całej niemal Słowiańszczyźnie wschodniej, a w rozproszeniu była notowana też na Słowacji, w Czechach, na Łużycach, a nawet w Słowenii (por. s. 190). W OLA zanotowano

ją również w znaczeniu ‘żołądek’ w kilku punktach na Białorusi, na południu Słowacji (224, 225) i w przesiedleńczym punkcie polskim (240). *Žywoł* ‘żołądek’ ma także potwierdzenie w materiałach spoza OLA na Białostocczyźnie (por. s. 211).

Nazwy związane z rdzeniem **trьb-* – **trьbuχъ*, **terbuχъ*, **tribuχъ* itp. w znaczeniu ‘brzuch’ notowano w OLA głównie w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny: w Słowenii, Chorwacji, Bośni, Czarnogórze oraz znacznej części Serbii. Poza tym były notowane w chorwackich wyspach językowych we wschodniej Austrii i na Węgrzech oraz w serbskim punkcie (152) na Węgrzech, poza tym zwartym terenem jeszcze w Macedonii *tъbu* (95), w Czechach *terboχ* (181) i *terix* (184) oraz w Rosji *tr'ibux* (606) i *tr'a'buχ* (822), w znaczeniu ‘żołądek’ zaś głównie we wschodniej Słowiańszczyźnie, a zwłaszcza na Białorusi, obocznie z **želōdъkъ* lub z innymi nazwami, ale też jako nazwę wyłączną. Poza tym w kilku punktach białoruskich i rosyjskich zarejestrowano ją w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’. Ponadto w znaczeniu ‘żołądek człowieka’ **trьbuχъ* zapisano w OLA w rozproszeniu: w Czechach – *derboχ* obok *žaludek*, *baχor*, *dъška* (181), a także na południu Słowiańszczyzny: w Bośni – *tъbu* obok *stoma:k* (48), w Serbii – *tъbu* obok *stoma:k*, *želu:dac* (82) i w Bułgarii – *tur'buχ* (127, ale w p. 124 w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’). Inne formy współrzedne w znaczeniu ‘żołądek’ notowano rzadko: w Rosji **trьbuχa* – *tr'ebu'χa* (758) i **trьbušina* – *tr'ebu'syna* (743), a w Serbii i Bułgarii **tRьbakъ* (*R > l*): *tu'l'bak* (85, 86), *tu'lbok* (88) i *tu'l'bak* (117), wreszcie w punkcie macedońskim **trьbušika* – *tъbu'sikъ* (111).

W materiałach porównawczych znaczenie ‘żołądek’ znajdujemy z Białorusi i z Białostocczyzny. TSBM V/1, 529 podaje *трыбѹх* właśnie jako ‘żołądek’, iron. ‘brzuch’ i w plt. ‘wnętrzości’, natomiast SłPogr V 135 ma *трыбѹх* w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’, poza tym ‘brzuch’, natomiast znaczenia ‘żołądek człowieka’ w ogóle nie podaje. W dialektach wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie *trybuch* występuje zarówno w znaczeniu ‘żołądek’, jak i – częściej ‘brzuch’. Por. s. 192–193 i 209–210).

Nazwę **sъrьdъce* w znaczeniu ‘brzuch’ zanotowano w dwóch odległych punktach bułgarskich: na północnym zachodzie – *srce* (116) i na środkowym południu – *sъrce* (140), często w dialektach macedońskich. Częściej na południu Słowiańszczyzny wyraz ten występuje w znaczeniu ‘żołądek’, w OLA odnotowany w innych punktach bułgarskich: *srce* – 114, *sъr'ce* – 129, *srce* – 132, *serci* – 136, na terenie Grecji *sъrce* – 852. Motywuje ją znaczenie strukturalne ‘to, co jest w środku’, ‘centralny, środkowy organ ciała’. Nazwę tę w znaczeniu ‘żołądek’ potwierdzają materiały spoza OLA, wskazujące zresztą na jej dawniej szerszy zasięg w tym znaczeniu. Dla bułg. *сърце* gwarowe znaczenie ‘żołądek’ podaje RSBKE III 369–370 przytaczając też potoczne połączenie frazeologiczne *на гладно сърце* ‘na próżny żołądek’, ‘na czczo’. Również w języku macedońskim *срце* potocznie oznacza ‘żołądek’ i występuje w zwrocie *на ште срце* lub *на гладно срце* (RMJ III 314). Znaczenie ‘żołądek’ jest także bogato poświadczone z terenu serbsko-chorwackiego. RHSJ XVI 212–213 podaje *sъrce* ‘żołądek’ już z Š. Mančeticia, pisarza dubrownickiego z XVI wieku, z Vuka i z innych słowników

oraz przytacza liczne poświadczenia połączeń przymiotnika *tašt, čte, šte* ‘próżny’ z rzeczownikami *sŕce*, najczęściej *na šte srce* ‘na próżny żołądek’ ze źródeł wskazujących ogólnie na Chorwację, a zwłaszcza na Wybrzeże Dalmatyńskie (Dubrownik, Trogir i in.), na Bośnię i Hercegowinę oraz na Kosowo. Por. s. 195 i 212–213.

Podobną wieloznaczność obserwujemy również w nazwach zapożyczonych.

Nazwy **stomaχъ* (z ngrec. *στομάχι*) i **stomakъ* (z wł. włos. *stomaco*), wykazujące pewne zróżnicowanie terytorialne i różne ich warianty morfologiczne (z sufiksami *-ikъ* oraz *-iχъ* na krańcach zachodnich) i fonetyczne (np. nagłosowe *s* i *š*, rdzenne *o* i *u* itp.), notowano na znacznym obszarze południowej Słowiańszczyzny oraz w punktach wyspowych na Węgrzech (152), w Rumunii (167, 168, 169), na Ukrainie (497) i w punkcie rosyjskim na terenie Estonii (527) w znaczeniu ‘żołądek’. Znaczenie ‘brzuch’ notowano rzadziej: w Bośni (50), częściej w Serbii i w punktach macedońskich (też na terenie Albanii i Grecji), poza tym w Rumunii (168) i w południowo-zachodniej Bułgarii (126). W obu znaczeniach zapisano je tylko w czterech punktach (81, 84, 106, 168).

Obecnie *стомáx* jest literacką nazwą ‘żołądka’ w języku bułgarskim (RSBKE III 310). Dawniej *stomah* ‘żołądek’ był też znany na terenie serbsko-chorwackim. Do języka rosyjskiego został zapożyczony w XIV–XV wieku, notuje go jeszcze słownik rosyjski XVIII wieku (pod hasłem *желѹдок* zamieszcza odsyłacz do nazwy *стомáx*), natomiast SSRLJ XIV 941 określa *стомáx* ‘żołądek’ jako wyraz przestarzały. Por. s. 197, 214–215.

Pożyczka **корѣтъ* (z protobułg. *karin* lub ngrec. *κορυή*) w znaczeniu ‘brzuch’ tworzy zwarty areal na terenie Bułgarii wraz z łączącymi się z nią punktami na terenie Grecji i Turcji oraz punktem 104 we wschodniej Macedonii. Poza tym nawiązują do tego areалу niemające bezpośredniego kontaktu dwa punkty macedońskie (106, 109), jeden w Serbii (88) i dwa na terenie Rumunii (167, 169). W znaczeniu ‘żołądek’ zanotowano **корѣтъ* też z dialektów bułgarskich i macedońskich, ale znacznie rzadziej. W kilkunastu punktach zapisano ją w obu znaczeniach ‘brzuch’ i ‘żołądek’, w około 20 zaś ‘żołądek’ ma nazwy inne, jedynie w p. 168 odnotowano *korēm* ‘żołądek’, a *s^ltomak* w znaczeniu ‘brzuch’ i ‘żołądek’. Por. s. 196–197 i 215.

Pożyczka turecka **škembe* ‘żołądek’ (z tur. *şikembe* < *işkembe*) tworzy niewielki zwarty kompleks w kilku punktach bułgarskich (121, 125, 126, 134, 135 tu *škem^ba*), jednym macedońskim (104) i jednym serbskim (85). W kilku dalszych punktach pożyczka ta wystąpiła w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’. Tylko w jednym punkcie wschodniobułgarskim zapisano **škem^bja – škim^ba* w znaczeniu ‘brzuch’. W słownikach wspomnianych języków pożyczce tej przypisuje się znaczenie ogólne ‘żołądek’, ‘brzuch’, ‘żołądek zwierzęcia’, por. bułg. *шкѣмбѣ*, mac. *шкѣмбѣ*, sch. *škemba*, *škēmbē*. Por. s. 197 i 215.

Por. Siatkowski 2010d: 223–230, 2012a: w druku, 2012c: w druku, 2012d: w druku.

Dynamika rozwojowa słownictwa

Rozpatrzenie materiałów z badań terenowych do Atlasu ogólnosłowiańskiego w zestawieniu z dawniejszymi materiałami gwarowymi i pochodzącymi z różnego typu źródeł historycznych pozwoliło na uchwycenie dynamiki rozwojowej omawianego słownictwa: na wskazanie ustalania się pewnych nazw spośród wcześniejszych dubletów konkurencyjnych i na określeniu wielu nazw efemerycznych, głównie jako reliktywów wyrazów o pierwotnie szerszych, choć ograniczonych zasięgach terytorialnych.

Nazwy o szerokich zasięgach mają nieraz enklawy nie tylko na terenach sąsiadujących, lecz także na bardziej odległych. Materiały spoza OLA pokazują, że często są to relikty nazw zajmujących dawniej znacznie obszerniejsze terytoria. Wiele sporadycznych w OLA nazw różnych części ciała ma potwierdzenie, nieraz dosyć bogate, w materiałach porównawczych z wcześniejszych opracowań. Dawniej zapewne przemieszanie różnych nazw bywało jeszcze większe, a dopiero z czasem utworzyły się bardziej zwarte kompleksy z dominacją pewnych nazw.

Materiały historyczne pokazały zmiany zasięgów terytorialnych pewnych nazw. Niektóre z nich stały się książkowe i uroczyste i są używane tylko w językach literackich, a inne zupełnie wyszły z użycia.

Przykłady tych zmian można znaleźć właściwie we wszystkich rozdziałach poświęconych poszczególnym częściom ciała. Zwróć uwagę na niektóre.

Często obserwujemy zmiany znaczeniowe. Pol. *policzek* pierwotnie oznaczał 'uderzenie w twarz', dopiero potem 'boczną część twarzy', 'policzek' (por. s. 30–31). Łuż. **medočъje* to dawniej 'miejsce między oczami', a dopiero wtórnie 'twarz' (por. s. 23). W języku czeskim *tvář* początkowo oznaczała 'przednią część głowy', tj. 'twarz', dopiero później też 'policzek', a dziś głównie 'policzek' (por. s. 19). Ros. **visbky* pierwotnie oznaczały 'włosy zwisające między uchem a czołem', później 'włosy (w ogóle)' lub częściej 'skroń', tak jak dzisiaj w rosyjskim języku literackim (por. s. 47) itd.

Wiele wyrazów miało w przeszłości znacznie szersze zasięgi. Zanotowana sporadycznie w OLA **olnita* 'policzek' w punkcie słoweńskim na terenie Włoch (1) oraz w punkcie bułgarskim na terenie Grecji (850) ma bogate poświadczenia zwłaszcza w zabytkach i gwarach południowosłowiańskich (por. s. 34–36). Zasięg nazwy **lysina* w znaczeniu 'czoło' znacznie się skurczył na terenie Polski w związku z jej wieloznacznością, często bowiem oznacza ona także 'głowę niepokrytą włosami' (por. s. 41–42). Nazwa **zēnica* 'żrenica' notowana w rozproszeniu, dawniej była powszechna zwłaszcza na południu Słowiańszczyzny (na wschodzie może być dawnym cerkiewizmem), por. s. 73–74. **Vorpy*, **vorpbky* 'zmarszczki' zanotowane w OLA w kilku rozproszonych punktach mają szerokie potwierdzenie we wcześniejszych źródłach (por. s. 116). Wyraz ogólnosłowiański *kosa* 'włosy', zachował to znaczenie tylko na części terytorium (por. s. 127–128), ograniczeniu uległo też jego znaczenie 'warkocz' (por. s. 134–136). Ciągłemu

ograniczeniu ulega w gwarach polskich używanie formy męskiej *ud* ‘udo’ kosztem zgodnej z polskim językiem literackim formy rodzaju nijakiego *udo* (por. s. 177–178) itd. Wielokrotnie już sam układ terytorialny wskazuje na szerszy dawniej zasięg niektórych nazw. Dotyczy to np. nazw **jьkra*, **jьkro* ‘łydka’, co wyraźnie potwierdzają też materiały spoza OLA (por. s. 154–157). Nawet przy braku materiałów historycznych można zakładać dawniej większy zasięg określonych wyrazów, jak w wypadku nazw **bělъ drobъ* ‘płuca’ i **čьrnъ drobъ* ‘wątroba’, występujących na północy i na południu Bułgarii, a rozdzielonych po środku arealem z pożyczką turecką **žigerъ*. W areale tej pożyczki sporadycznie pojawiają się nazwy słowiańskie, które należy uznać za relikty o dawniej szerokim zwartym zasięgu (por. s. 229 i 239–240). Tak samo **jętra* ‘wątroba’ mogła być dawniej znana w całej zachodniej części południowej Słowiańszczyzny, a została częściowo wyparta przez zapożyczenia tureckie (por. s. 239). Podobnie występujące na północy i na południu Ukrainy **mъščyny* ‘zmarszczki’ przedzielone przez występujące po środku **sъmъščьky* miały zapewne pierwotnie zwarty zasięg (por. s. 110–111).

Na pewne zmiany zasięgów nazw oznaczających ‘części ciała’ chciałbym zwrócić szczególną uwagę. Wymagają one zresztą dokładniejszego zbadania.

W OLA **čelo* we wschodniej Słowiańszczyźnie poświadczone jest powszechnie jedynie na południowo-zachodniej Ukrainie i reliktoowo na Ukrainie wschodniej oraz w południowej Rosji. Dawniej było ono znane na wschodzie Słowiańszczyzny szerzej. **Čelo* w znaczeniu ‘czoło’ było powszechne w zabytkach staroruskich i rusko-cerkiewnosłowiańskich. O jej żywotności w tym znaczeniu w wymienionym okresie świadczy bogato poświadczony zwrot *бити чельмь/челом(ь)* ‘kłaniać się’, ‘bić pokłony’, ‘zwracać się z prośbą o coś, prosić o coś’, ‘składać podziękowania’, ‘dziękować za coś’. Liczne użycia tego zwrotu już z latopisów i gramot od XIII w. przytaczają słowniki staroruskie. Dziś zwrot ten jest przestarzały lub żartobliwy.

Ukr. *бити чоломъ* <*челомъ, чолом, челом*> znane jest od XIV w., a także dziś *біти* <*ударяти*> *чолом*, stbrus. *бити чоломъ* ‘kłaniać się, prosić’ od XIV w. i dziś używa się *біць чалом* ‘prosić’, ‘kłaniać się nisko’.

W języku rosyjskim od tego zwrotu już dawno zostały utworzone złożenia typu *челобі́тие* <*чолобі́тие*> ‘pokłon, prośba’ i *челобі́тная* ‘prośba lub skarga skierowana do cara lub władz miejscowych’. Jako przestarzałe, odnoszące się do stosunków w Rosji w czasach przed panowaniem Piotra I, notuje SSRLJ XVII 822–823 *челобі́тная, челобі́тые* oraz dalsze derywaty *челобі́тний* ‘odnoszący się do prośby składanej do cara lub do władz miejscowych’ oraz *челобі́тник* ‘petent’ i *челобі́тчица* ‘petentka’.

Podobne formacje były używane, dziś już będące nazwami historycznymi odnoszącymi się do czasów Piotra I, także w języku ukraińskim, por. stukr. *чолом(ь)битьє* od XV w. ‘prośba’, ‘danina w naturze’ oraz *чолобі́тна, чолобі́тник, чолобі́тниця, чолобі́ття* i białoruskim, por. *чалабі́тная, чалабі́тчык, чалабі́тчыца, чалабі́це*.

Właśnie z języków ruskich wszedł do języka polskiego zwrot *bić (komu) czołem* ‘kłaniać się nisko na znak niewolniczej uległości’ oraz złożenia *czołobitnia* ‘bicie czołem’, ‘pokorny ukłon’ i *czołobitny* ‘najuniżeńszy’, ale dopiero w XVII wieku, por. Brückner SE 80, Bańkowski SE 234.

Jak widać, wyraz **čelo* w znaczeniu ‘czoło’ był znany dawniej szeroko w całej wschodniej Słowiańszczyźnie. Jeszcze Dal IV 587 dla *челó* podał na pierwszym miejscu znaczenie ‘лоб, часть головы, от темени до бровей’, a więc ‘czoło’, por. też nawiązujące do tego znaczenia ros. *высо́кое челó* ‘wysokie czoło’ i przestarzałe *бить челóм* (por. wyżej). Dziś ros. *челó* w znaczeniu ‘czoło’ i w związanych z nim znaczeniach przenośnych jest przestarzałe i poetyckie. Podobnie brus. *чалó* ‘czoło’, ale *биць чалóм* nie ma żadnego kwalifikatora. Natomiast ukr. *чолó* ‘czoło’ oraz różne wyrażenia i zwroty, jak *висо́ке чолó*, *відкрúте чолó*, *бу́ти <ударя́ти> чолóм* oraz znaczenia przenośne, jak ‘przednia część budynku, front’, *(ста́ти) на чолі́* ‘(stać) na czele’, są, jak się zdaje, nadal żywe.

Trudno powiedzieć, jak dawniej wyglądał stosunek wyrazów **čelo* i **ľbь* we wschodniej Słowiańszczyźnie. Może **čelo* należało do językowej warstwy wyższej (książkowej), a **ľbь* do warstwy niższej (ludowej). Mogło wchodzić też w grę zróżnicowanie terytorialne: **čelo* na południu, **ľbь* na północy. Jest możliwe wreszcie stopniowe wypieranie wcześniejszej nazwy **čelo* przez późniejszą **ľbь*, która zresztą pierwotnie miała inne znaczenia: ‘czaszka’, ‘głowa’.

Języki wschodniosłowiańskie ilustrują przyjmowany przez etymologów rozwój semantyczny psł. **ľbь*: ‘twarda skorupa’ > ‘czaszka’ > ‘wierzchnia część głowy’, ‘czoło’, ‘głowa’. Por. s. 43–45.

Maksymalny zasięg nazwy **oči* przebiega mniej więcej wzdłuż zachodniej i południowej granicy państwowej Rosji, gdzie tworzy się na ogół wąski pas przejściowy z oboczną nazwą **glaza*. Na terenie Rosji nazwa ta spotykana jest na Smoleńszczyźnie i w rejonie Briańska. Na południu Rosji powszechnie występuje nazwa **oči* w punktach ukraińskich. Poza tym obocznie z nazwą **glaza* notowano **oči* nieco dalej od pogranicza rosyjsko-ukraińskiego, mianowicie w pobliżu miasta Orzeł (Oriół). Znajomość nazwy **oči* w dialektach rosyjskich pod Smoleńskiem i Briańskiem sygnalizuje też ESSJ XXXII 13, a SP VII 90–91 nawet z terenów rozleglejszych, m.in. spoza europejskiej części Rosji.

Obecnie na terenie Rosji dominuje postać **glaza*, przekraczająca czasami południową granicę państwa. W zachodniej części Rosji, a sporadycznie też na północy i na południu, spotyka się formę **glazy*, często notowaną obocznie z formą **glaza*. Formę *гла́зы* podaje również rosyjski słownik gwarowy. Ze względu na swój dyferencyjny charakter słownik ten nazwy *глаз*, pl. *глаза́*, *гла́зы* w znaczeniu ‘oko’, ‘oczy’ nie lokalizuje, jednak w przytoczonych zwrotach typu „взять *глазы* в руки” ‘przyjrzeć się dokładniej’, „вставить *глазы*” ‘przejrzeć’, ‘zrozumieć’ itp. forma *гла́зы* występuje tam w przykładach z okręgu pskowskiego i smoleńskiego.

Nazwa **glazь* w znaczeniu ‘oko’ jest innowacją rosyjską. Znaczenie to wykształciło się z pierwotnego ‘niewielki, gładki, zaokrąglony kamyk’,

‘otoczak’, ‘bursztynowa, szklana kulka, paciorek’. W tych znaczeniach **glaz* był znany szerzej na północy Słowiańszczyzny. Na podstawie podobieństwa do szklanej kulki czy okrągłego kamienia w języku rosyjskim nazwa ta nabrała znaczenia ‘gałka oczna’, następnie ‘oko’.

Pierwotnie w języku rosyjskim występowała nazwa *око*, pl. *очи*. Ma ona bogate poświadczenia od XI wieku. Stanowiła także podstawę wielu derywatów w języku rosyjskim, jak przymiotnik *очесный* ‘oczny’, przysłówek *очивѣсто* ‘jawnie’, *очивѣсть* ‘jawnie, naocznie’ itd. Dopiero z czasem *око* (*очи*) stało się wyrazem przestarzałym, książkowym, używanym głównie w pewnych zwrotach.

Również wyraz **glaz* ma dawne poświadczenia w języku rosyjskim. W piśmie pojawia się jednak niezmiernie rzadko. Na podstawie dokładniejszej analizy dawnych zabytków rosyjskich M.A. Sokołowa (1952: 8–13) ustala, że do szerszego upowszechnienia się wyrazu *глаз* w języku rosyjskim w znaczeniu ‘oko’ dochodzi dopiero na przełomie XVI–XVII wieku. Ta powolna zmiana była zapewne spowodowana tym, że *око* należało do wyższej warstwy językowej, *глаз* natomiast był wyrazem ludowym, występującym w tekstach folklorystycznych. Jeszcze w XVIII wieku wyraz *глаз* ‘oko’ uważano za gminny, pospolity, jednakże był już powszechnie używany, także w licznych zwrotach i stał się podstawą takich derywatów, jak *глазѡк* ‘oczko’, przymiotnik *глазѡстый* ‘mający duże oczy’, *глазнѡй* ‘oczny’ itp. Ciekawe, że obecnie nazwa *глаз* ‘oko’ jest powszechna na całym rosyjskim obszarze dialektalnym. Dowodzi to jej dawności w gwarach, mimo że do języka literackiego dostała się dosyć późno.

Różnicowanie terytorialne nazw **koża* i **skora* ma w OLA charakter szczególny. **Koża* występuje w dwóch kompleksach: na południowym zachodzie i północnym wschodzie, natomiast **skora* przedziela je pośrodku.

Granica północno-wschodniego kompleksu nazwy **koża* ma przebieg dosyć skomplikowany. Występuje ona przede wszystkim w dialektach rosyjskich, częściowo na Białorusi i Ukrainie. Na podstawie maksymalnego zasięgu jej granicę zachodnią można byłoby wyznaczyć wzdłuż południka przechodzącego przez Kijów, z drobnymi odchyleniami na zachód. Po obu stronach wyznaczonej granicy znajdują się nazwy z kompleksu sąsiedniego, notowane przeważnie jako oboczne.

Wyraz **skora* (podobnie jak i **koża*) ma charakter ogólnosłowiański. Występuje w językach słowiańskich w znaczeniu ‘szytwna powłoka’, m.in. ‘powłoka ciała zwierzęcego lub roślinnego’, a więc ‘skóra zwierzęca’, a także ‘skóra ludzka’, wtórnie zaś ‘skóra owocu’, ‘kora drzewa’ itp. W słownikach etymologicznych uwzględniane są ponadto różnorodne odcienie znaczeniowe tego wyrazu.

**Skora* w znaczeniu ‘skóra ludzka’ była notowana w OLA na znacznym obszarze, obejmującym dialekty polskie, p. 207 na czeskim Śląsku, dialekty wschodniosłowackie i większość dialektów białoruskich i ukraińskich. Poza tym sporadycznie pojawia się w dialektach rosyjskich.

Wyraz **skora* wykazuje różnicowanie fonetyczne układające się terytorialnie. W nagłosie na zachodzie występuje *s-*, na wschodzie *š-*. Szczegółowy prze-

bieg granicy między tymi formami wyznacza na mapie izoglosa nr 2. Na terenie Ukrainy dochodzi ponadto do zróżnicowania kontynuantu rdzennego *-o-*: w części południowo-zachodniej, ale w rozproszeniu też na wschodzie, spotkamy tu *-i-*, oznaczone na mapie za pomocą szarej plamy.

W białoruskim języku literackim ustaliła się postać *скýра*, a w ukraińskim *шкі́ра*. W języku ukraińskim upowszechniła się ona zapewne późno. Wcześniej, pod koniec XVI wieku, pojawia się tu postać *skíra*, potem wielokrotnie poświadczona w XVII wieku. Od XVII wieku występuje też *шкyра* i *шкyрка*. Formy *шкі́ра*, *шкі́рка*, *шкі́рочка* znalazłem dopiero u Hrinčenki.

Szczególnie skomplikowana jest sytuacja w języku rosyjskim. Wyraz **skora* ma dawne poświadczenia w zabytkach (głównie latopisach) z XIV–XVIII wieku: *skopa* jest tu notowana w znaczeniach ‘skóra zwierzęca’ i ‘futro’. W znaczeniach ‘skóra zwierzęca’, ‘niewyprawiona skóra zwierzęca’ i ‘futro’ *скóра* notują później słowniki rosyjskie z 1794 i 1822 r., a także Dal. W XX wieku *skopá* ‘niewyprawiona skóra zwierzęca’ i ‘futro’ staje się wyrazem przestarzałym. Później pojawia się postać *шкýра*, jej pierwsze poświadczenie występuje, jak się zdaje, w rosyjskim słowniku akademickim z 1794 r. Ma ona znaczenie ‘niewyprawiona skóra zwierzęca’ (też wraz z sierścią), potocznie jednak również ‘skóra ludzka’, pejoratywnie zaś przenośnie o człowieku ‘drań, bydlę’, a także ‘skórka owocu’. Postać *шкýра* w języku ukraińskim najpewniej jest polonizmem. Do języka rosyjskiego polonizm ten (por. Vasmer ESRJ IV 451) dostał się za pośrednictwem ukraińskim i białoruskim. Zdaniem Vasmera l.c. zmiana *s* na *š* pełni tu negatywną funkcję ekspresywną. Por. s. 105–107.

Porównanie materiałów OLA z wcześniejszymi opracowaniami gwarowymi pokazuje, że często granice między nazwami wschodniosłowiańskimi i zachodniosłowiańskimi przebiegające w OLA wzdłuż wschodniej granicy państwowej polskiej (i słowackiej) dawniej miały odchylenia na wschód lub zachód. Tu ograniczę się do przedstawienia przykładów wycofywania się elementów wschodniosłowiańskich ze wschodniej Polski. Często chodzi o fakty słownikowe, niemające wschodniosłowiańskich cech formalnych.

Na północ od Hrubieszowa granica między nazwami ‘czoła’ – **čelo* i **ľbъ* przebiega w OLA wzdłuż polskiej granicy państwowej. Natomiast wcześniejszy MAGP IX 415 ma kilkakrotnie *ľeb* na pograniczu wschodnim: w Sławatyczach pod Włodawą, Serpelicach pod Białą Podlaską, Budach pod Bielskiem Podlaskim, Wierzchjedlinie pod Sokółką i w Rubcowie pod Augustowem. Na południe od Hrubieszowa granica między tymi nazwami skręca na wschód i na południe od linii Lwów – Winnica występuje **čelo*.

Dawniej nazwa ‘skroni’ **visъkъ* sięgała też na teren Polski. MAGP IX 416 notował *wiski* ‘skronie’ w Budach pod Bielskiem Podlaskim, w Wierzchjedlinie koło Sokółki oraz w Rubcowie koło Augustowa. W OLA zaś zachodni zasięg nazwy **visъkъ* ‘skroń’ pokrywa się z polsko-białoruską granicą państwową. Z drugiej strony notowano w OLA nazwę *skroń*, *skronia* w polskiej postaci fonetycznej

z grupą *trot* w kilku rozproszonych punktach na Białorusi i na Ukrainie. Por. s. 47.

Zapis *scoka* ‘policzek’ w p. 287 jest reliktem dawniej szerszego zasięgu tej nazwy w płn.-wsch. Polsce. MAGP IX 417, s. 45 notował *szczoki* ‘policzki’ nieco szerzej w wąskim pasie na wschodnim pograniczu Polski od Rubcowa pod Augustowem przez Rybniki koło Białegostoku aż po Serpelice koło Białej Podlaskiej. Natomiast zanotowane w OLA *ščaka* ‘policzek’ na Pomorzu pod Sławnem oraz *ščaka* obok *ščenka* ‘policzek’ pod Pasłękiem należy uznać za przeniesione tu po II wojnie światowej przez polskich przesiedleńców ze Wschodu. W wypadku występującej na północnym wschodzie Polski nazwy *szczoka* ‘policzek’ mamy do czynienia z wpływem lub może tylko dawnym nawiązaniem semantycznym do wschodniej Słowiańszczyzny. Por. s. 34.

Nazwę **čelověčkbъ* ‘żrenica’ zanotowano w OLA z terenu Polski: z dwóch punktów przesiedleńczych: z p. 257 pod Żaganiem *člov’ičok* z ukraińskim ikawizmem, i w p. 268 pod Trzebnicą *člov’eček* oraz z p. 324 na pograniczu ukraińskim pod Hrubieszowem *čuľw’ičyk*, z pełnogłosem i ukraińskim ukanie. W materiałach porównawczych *człowieczek* w znaczeniu ‘żrenica’ występuje w Polsce na całym pograniczu wschodnim (MAGP I 42, s. 121, Pelcowa SŁub, SGPA V 134).

Formę rodzaju nijakiego **čelověčbko* zapisano w OLA we wschodniej Polsce pod Mońkami *člov’ěcko* (287) i koło Biłgoraja *čľv’ičku* (322). Szerszą znajomość nazwy *człowieczko* ‘żrenica’ na wschodnich peryferiach Polski spod Lubaczowa, Biłgoraja, Zamościa, Chełma i Białegostoku potwierdzają MAGP I 42, SGPA V 134–135, Pelcowa SŁub i Kudzinowski (spod Knyszyna, por. Rembiszewska 2007: 137).

Nazwy te ściśle nawiązują do dialektów ukraińskich i białoruskich. Ze względu na pojawiający się w nich pełnogłos oraz ukraińskie ukanie i ikawizm może należy mówić nie tylko o łączności terytorialnej, lecz raczej o pożyczce leksykalnej ze Wschodu. Por. s. 76–77.

Wyraźnie wycofał się na terenie Polski wyraz *kosa* w znaczeniu ‘warkocz’. W OLA zanotowano go w tym znaczeniu jedynie na krańcach wschodniej Polski oraz w punktach przesiedleńczych na zachodzie i koło Pasłęka. Również SGPK II 8 dla *kosa* ‘warkocz’ ma poświadczenia jedynie ze wschodniego skrawka dzisiejszej Polski i dialektów kresowych. Nazwa *kosa* w znaczeniu ‘warkocz’, dziś przestarzała i poetycka, dawniej występowała w języku polskim dosyć często, zwłaszcza u pisarzy związanych z Kresami. Por. s. 134–135.

Wycofywanie się elementów nawiązujących do Słowiańszczyzny wschodniej na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim można zilustrować wieloma dalszymi przykładami.

Koleśnik ‘kołodziej’ ma liczne poświadczenia w języku polskim: z Knapkiego, Mączyńskiego, Calepina, z anonimowego Słownika łacińsko-polskiego z XVII wieku, ze słownika Trotza, z Rozmowy J. Torzewskiego, wydanej w 1785 r. w Berdyczowie i ze Słownika wileńskiego. Z pogranicza polsko-ruskiego przytaczał go Karłowicz (z Tykocina) i kartoteka SGPA (z okolic Bielska Podlaskiego).

Natomiast na mapie 'kołodzieja' (OLA 8, mapa 9) **kolesьnikъ* nie ma już poświadczeń z terenu Polski. Na odwrót **kolodějъ* zanotowano sporadycznie na Białorusi koło Grodna oraz na Ukrainie nie tylko na pograniczu polskim (421), lecz także w okolicy Czerkasów (501, 509).

Nazwa **kolesьnikъ* 'kołodziej' poza zwartym arealem wschodniosłowiańskim częściowo jest rezultatem międzysłowiańskich zapożyczeń, częściowo zaś przejawem niezależnej innowacji w ramach produktywnej derywacji słowotwórczej. Por. Siatkowski 2005: 175–183.

Wyraz *mielnik* 'młynarz' był dobrze znany gwarom pld.-wsch. Polski oraz gwarom polskim na Kresach południowo-wschodnich. Kartoteka SGPA potwierdza go spod Chełma, Hrubieszowa i Łańcuta, a nawet spod Kielc oraz z dawnych gwar polskich na terenie Ukrainy (spod Lwowa, Tarnopola i Stanisławowa) i Rumunii (pod Suczawą). Znalezione są też pochodne *mielnica* 'młyn', *mielniczek* i *mielniczka*. Stąd *mielnik* 'młynarz' dostał się do zapisków sądu ziemskiego przeworskiego z 1483 r., a także do utworów literackich, związanych głównie, ale nie tylko, z Kresami. W XVI w. występuje w zabytku Libri Legationum (bez możliwości ściślejszej lokalizacji czasowej i terenowej), w Reestrze złoczyńców grodu sanockiego (1554–1638), w Reestrze wydatków (rkp. z XVII–XVIII w.) Piotra Kunaszczyka, u Jana Stanisława Jabłonowskiego (1730), związanego z Wołyniem, w XVIII w. w „Teatrze Polskim”, u Tadeusza Czackiego (związanego z Wołyniem), następnie u Stanisława Konarskiego i u wywodzącego się z Podola Michała Wiszniewskiego, u Marii Konopnickiej i w utworze Jana Zacharyasiewicza Na Kresach (1867).

Z pld.-wsch. Polski pochodzą też związane z tym wyrazem nazwy osobowe, jak *Mielnik* oraz *Mieln(i)owski* i *Miln(i)owski* z XV w. z zapisków sądowych halickich, przemyskich, przeworskich i sanockich oraz licznie reprezentowane nazwy miejscowe *Mielnik* i *Mielniki* (stanowiące ewentualnie nazwę służebną), oznaczające miasteczko (nad Bugiem), osady, wsi, folwarki, części wsi, poszczególne domy we wsi, poświadczone są z różnych stron Polski, głównie jednak na wschodzie. Wymagają one bliższego przebadania.

W OLA zachodni zasięg nazwy **melьnikъ* w OLA niemal dokładnie pokrywa się z zachodnią granicą Białorusi i Ukrainy. Poza tym zanotowano ją jedynie w trzech punktach południowo-wschodniej Polski (324–326) oraz obocznie we wsch. Słowacji (233). Por. Siatkowski 2005: 223–224.

Przy wyznaczaniu zasięgu wyrazów wschodniosłowiańskich na terenie Białostocczyzny często widoczne są znaczące różnice w poszczególnych opracowaniach. Teren ten charakteryzuje się niemal powszechną dwujęzycznością: używaniem tradycyjnej „prostej mowy” – białoruskiej lub ukraińskiej oraz coraz szerzej stosowaną polszczyzną potoczną. Tradycyjne słownictwo wschodniosłowiańskiej „mowy prostej”, zgromadzone nieraz z wielkim trudem, jest dosyć dobrze znane dzięki AGWB i innym opracowaniom monograficznym. Zakres używania na tym terenie polszczyzny potocznej czeka jeszcze na bardziej szcze-

głowe zbadanie. Ze wspomnianych wyżej wyrazów wschodniosłowiańskich szersze zasięgi niż w MAGP lub OLA mają na Białostocczyźnie np. **koless'nyk* – *ka^les'nik*, *kales'^lnik*, *koles'^lnik* – występujący zwarcie na północy i wschodzie badanego terenu (obok *s^ltelmaχ* i *ka^la^lz'ej* – AGWB VII 238), nazwa **l'bb* 'czoło' dominuje w części wschodniej aż niemal po rzeczkę Brzozówka i dalej po linię Białystok – Bielsk Podlaski i niemal po Siemiatycze: w części północnej w postaci *łop*, a na południe od linii Bielsk Podlaski – Hajnówka przeważnie w postaci *łob*. Nazwę *čo^lto* zanotowano tu jedynie w kilku punktach koło Białegostoku, w dwóch punktach koło Siemiatycz oraz obocznie z *łop* w Knyszewiczach nad samą granicą państwową (AGWB VI 13), na całym niemal terenie zanotowano nazwy wschodniosłowiańskie – *v' i^lsok*, *'vysok*, *v' i^lsko* (koło Białegostoku), *'v' iska* oraz *'v' iskav' ica* (na północny wschód od Hajnówki), a nazwę *sk^lrońa* jedynie na peryferiach zachodnich, gdzie znajomość gwar wschodniosłowiańskich jest już ograniczona. Przy samej granicy państwowej jedynie w Niemirowie nad Bugiem (w okolicach Mielnika) zapisano *sk^lrońa*, ale tu gwarę ukraińską znali jedynie najstarsi ludzie.

W każdym razie cofanie się elementów leksykalnych wschodniosłowiańskich dotyczy całej wschodniej Polski. Szczegółowo proces ten w zakresie różnych płaszczyzn językowych omawia D.K. Rembiszewska (2006, 2007) na przykładzie gwary okolic Knyszyna. Na szczególne podkreślenie zasługuje tu zupełny zanik kontynuantu *r* na miejscu pierwotnego *ř*, powszechnie notowanego tu przez Cz. Kudzinowskiego jeszcze w połowie XX wieku. Informatorzy jednak pamiętają, że dawniej tak się tu mówiło.

Podobny rozwój cechuje dawne dialekty peryferyczne – kresowe, przeniesione po II wojnie światowej na tereny Polski zachodniej i północnej, chociaż początkowo – jak się zdaje – dalszy rozwój nowych dialektów mieszanych wiązano przede wszystkim właśnie z dawnymi dialektami kresowymi. W MAGP ludność napływową na Ziemiach Zachodnich i Północnych reprezentuje siedem punktów z ośrodków polskich na obszarach ukraińskim, białoruskim i litewskim: pięć z kresów południowo-wschodnich i dwa z kresów północno-wschodnich (MAGP I, L–LII). Zebrany materiał przedstawiony jest na eksterytorialnym pasku umieszczanym obok map. W OLA uwzględniono 10 punktów przesiedleńczych z ludnością mieszaną, jednak z przewagą pochodzącej z Kresów, podobnie w ALE w czterech punktach z terenu nowych dialektów mieszanych. Również w ogólnopolskich monografiach leksykalnych powstających w ośrodku warszawskim badania na terenach Polski zachodniej i północnej przeprowadzono, jak wynika ze wstępów do tych prac (Basara, Kupiszewski, Symoni-Sułkowska, Falińska), przede wszystkim u ludności przesiedlonej ze Wschodu. Przywiązywanie tak wielkiej wagi do ludności pochodzenia kresowego na tych terenach było błędne chociażby ze względu na jej procentowy udział w osiedlaniu tych ziem: mianowicie na 4,7 mln nowych osadników 2,9 mln pochodziło z Polski centralnej, 1,5 mln z kresów wschodnich, a pozostałą część stanowili reemigranci z różnych krajów Europy

środkowej i zachodniej (Wyderka 2001b: 460, z dalszą literaturą). Już to powinno przestrzec przed przecenianiem ewentualnej roli repatriantów ze Wschodu w przyszłej integracji nowych dialektów mieszanych w Polsce zachodniej i północnej.

Nie dziwi, że w wielu tych pracach znajdujemy tak liczne wschodnie elementy leksykalne.

Przykładowo w OLA VIII na mapie ‘cieśli’ (m. 4) w przesiedleńczym punkcie 240 na Pomorzu występuje *pyotnik*, na mapie ‘młynarza’ (m. 19) w punktach przesiedleńczych 240 na Pomorzu i 257 na Śląsku *m’elńik* (ponadto w p. 277 na Śląsku *melńik*), wśród nazw ‘atramentu’ (m. 37) w punktach przesiedleńczych 238 i 240 na Pomorzu **čbrnidlo* itd.

Umieszczanie nazw kresowych na mapach OLA wprowadza czytelnika w błąd. Nie są to nazwy już ustalone na tym terenie w wyniku zachodzącej tu integracji. Zresztą materiały dla OLA były gromadzone niemal przed pół wiekiem, kiedy procesy integracyjne były tu w początkowej fazie. By przestrzec przed niewłaściwą interpretacją tych materiałów w atlasach opracowywanych we współpracy międzynarodowej wtórnie wprowadzono wyjaśnienia: w ALE umieszczono artykuł z informacją o nowych dialektach mieszanych w Polsce zachodniej i północnej, a także na terenie Czech, skąd zresztą materiałów w ALE nie podano (Siatkowski 1997: 267–280), a w OLA punkty z terenów nowo osiedlonych oznaczono elipsą. Wysuwany ostatnio w zespole OLA postulat usunięcia tego oznaczenia należy uznać za wysoce niewłaściwy.

Późniejsze badania nad integracją nowych gwar mieszanych w zachodniej i północnej Polsce (M. Białoskórska, E. Homa, J. Węgier, B. Wyderka, Z. Zagórski i inni) pokazały, że ich rozwój nie doprowadził do powstania gwar charakteryzujących się zlepkiem różnych cech gwar pierwotnych, ewentualnie zróżnicowanym regionalnie, ale że trwający nadal proces integracyjny i unifikacyjny zmierza do upowszechnienia się na tych terenach polszczyzny ogólnej. Ten kierunek rozwoju językowego na polskich ziemiach zachodnich zakładał teoretycznie już w roku 1970 S. Rospond. Taki rozwój charakteryzuje też polskie gwary tradycyjne, jedynie tu odbywa się znacznie szybciej. Widoczne są jednak znaczne różnice pokoleniowe.

Starsze pokolenie osadników i repatriantów używa jeszcze słownictwa gwarowego, choć w pewnych dziedzinach i w tym pokoleniu notuje się często nowe słownictwo, będące przejawem adaptowania się do nowych warunków życia i gospodarowania. Używanie słownictwa kresowego przez repatriantów ze Wschodu jest często uwarunkowane względami uczuciowymi.

Od przełomu lat. 50. i 60. zaobserwowano wyzbywanie się elementów gwarowych przez przedstawicieli średniego pokolenia. Często używają oni zarówno słownictwa gwarowego, jak i ogólnego, co uwarunkowane jest szeregiem czynników społecznych, sytuacyjnych i psychologicznych.

Pokolenie najmłodsze, urodzone i wykształcone w nowych warunkach, z zasady posługuje się polszczyzną ogólną, choć po wejściu w dorosłe życie w określonych warunkach wykazuje swoją znajomość gwary. Jedynie na Śląsku

Opolskim pokolenie starsze i średnie w kontaktach rodzinnych zazwyczaj używa gwary tradycyjnej.

Na terenie Polski zachodniej i północnej elementy kresowe utrzymują się środowiskowo głównie u przedstawicieli starszego i średniego pokolenia. Ich występowanie nie tworzy jednak żadnych arealów. Dziś jest to dosyć oczywiste, ale chyba warto na to zwrócić uwagę, ponieważ publikowane obecnie tomy OLA pokazują na terenach Polski zachodniej i północnej często obraz zupełnie inny.

Por. Siatkowski 2009f: 53–65, 2010c: 367–373, 2011e: 161–174.

Wpływy językowe

Można wyróżnić zewnętrzne i wewnętrzne wpływy językowe. Wpływy zewnętrzne (innych języków na języki słowiańskie) są łatwiejsze do uchwycenia, na temat wpływów między gwarami słowiańskimi można podać tylko dosyć ogólne spostrzeżenia.

Wpływy zewnętrzne

Wpływy obce w całym IX tomie OLA omówiono i przedstawiono na 4 mapach zbiorczych w samym Atlasie (OLA IX: 202–210, Заимствования) i w osobnym artykule (Siatkowski–Rembiszewska 2010: 19–35). Tu wykorzystuję sporządzone wtedy wspólnie najrozszybsze zestawienia. Frekwencja w zakresie samych nazw części ciała jest inna, ale nowych map nie sporządzam.

Należy zwrócić uwagę, że na umieszczonych w IX tomie OLA mapach zawierających czasowniki oraz deminutywne i augmentatywne formy rzeczowników zapożyczeń jest niezmiernie mało. Jedynie wśród augmentatiwów odnotowano pożyczki niemieckie: na Łużycach dla ‘nosa’ **gurka* 234, 235 z niem. *Gurke* i *habixcinken* 235 z niem. *Habichtszinken*, *lapy* ‘uszy’ 234, 236 ze śrwniem. *lappe*, *flosy* ‘ręce’ 234 z niem. *Flossen*, *poty* z niem. *Pföten* ‘ręce’ 234, 236 i ‘nogi’ 234, na Kaszubach *špyry* ‘nogi’ 241, 243, 245 z niem. *Spieren*, w Wielkopolsce *ory* ‘uszy’ 254, 255, 258 z niem. *Ohren*, na Śląsku *kinol* 308 ‘nos’ z niem. *Knolle* i *krapyka* 278 ‘noga’ od śrwniem. *krape* oraz w punktach słoweńskich *taca* ‘ręka’ (14, 147) i ‘noga’ (9, 13, 14) ze śrwniem. *tatze*, ewentualnie za pośrednictwem włos. *tazza*. Trzeba dodać, że pożyczki niemieckie notowane wśród neutralnych nazw części ciała też nieraz mają zabarwienie negatywne.

Pochodzenie obcych nazw części ciała jest dosyć różnorodne; są to zapożyczenia niemieckie, romańskie, greckie, węgierskie, albańskie, litewskie, tureckie, tatarskie i karelsko-fińskie.

Najliczniejsze są zapożyczenia niemieckie. Grupują się one głównie na zachodzie terytorium słowiańskiego. Na wschodzie odnotowano odosobnione pożyczki

niemieckie, częstsze są tu tylko **nyrky* ‘nerki’ i **šluněk* ‘żołądek’. W znacznej części Rosji i na wschodzie Słowiańszczyzny południowej nie zapisano żadnego zapożyczenia niemieckiego.

Do najbardziej rozpowszechnionych pożyczek niemieckich należą: **nyrky* ‘nerki’ od niem. *Nieren* znane na Łużycach (tu też **nyry*, **nyrě*), w Polsce, na czeskim Śląsku, na północy Słowacji, w zachodniej Białorusi, na znacznym obszarze Ukrainy, a nawet na południu Rosji (p. 843), por. m. 20, s. 250–252, **kaldunъ* ze śrwniem. i śrdniem. *kaldune* w znaczeniach ‘brzuch człowieka’ (m. 15), ‘brzuch zwierzęcia’ (m. 16), ‘żołądek człowieka’ (m. 17) i ‘żołądek zwierzęcia’ (por. s. 197, 203, 211, 218), **corъ* i derywaty w znaczeniu ‘warkocz’ z/od niem. dial. *zopp* ‘Zopf’ znane na Łużycach, w Czechach, na Morawach i w zachodniej Słowacji (m. 12, s. 145–146), **ksixъ* ‘twarz’ z niem. dial. *ksixt* ‘Gesicht – twarz’ w Czechach i na Morawach oraz w pld. Austrii (m. 1, s. 27), **šluněk* ‘żołądek’ ze śrwniem. **geslünge*, dziś *Geschlinge* w rozproszeniu na całej niemal Ukrainie (m. 17, s. 212), **faldy*, **falty* i różne derywaty w znaczeniu ‘zmarszczki’ od śrwniem. *valde*, dziś *Falte* głównie na Łużycach, w Czechach i w Polsce (m. 10, s. 123–124), **lipy* z niem. *Lippe* i **lepy* ze śrdniem. *lepe* ‘wargi’ w Polsce i na Łużycach (OLA 9, m. 17), **šnurbartъ* z niem. *Schnurrbart*, **šnaucbartъ* z niem. *Schnauzbart* i **šnaucerъ* z niem. *Schnauzer* ‘wąsy’ na Łużycach oraz współrdzenne **šnaucę* z niem. *Schnauze* w pld. Austrii (146) i **šnucer* ze śrwniem. *schnuzer* w Czechach (176), por. OLA 9, m. 24, **gelenkъ*, pl. **gelenky* ‘stawy palców’ z niem. *Gelenk* na Łużycach i na Śląsku (288), por. OLA 9, m. 40, a ponadto w znaczeniu ‘przegub ręki’ na Kaszubach (241) i w pld. Austrii (146), por. OLA 9, m. 41, **leberъ* ‘wątroba’ z niem. *Leber* w pld. Austrii i na Łużycach (m. 19, s. 242), **pupъka* ‘żrenica’ od niem. *Puppe* w trzech odległych wysepkach: w zachodnim punkcie słoweńskim (w pobliżu **pupica*), we wschodniej Słowacji i w północnej Polsce, w Polsce też *pupila* od niem. *Pupille* (m. 6, s. 81–82).

Niektóre pożyczki niemieckie mają ograniczone, ale dosyć wyraźne areale.

W dialektach słoweńskich, nieraz też w dialektach słoweńskich i chorwackich na terenie Austrii, występują zapożyczenia z dialektów bawarsko-austriackich, jak **vampъ* ‘brzuch zwierzęcia’, sporadycznie ‘brzuch człowieka’ ze śrwniem. baw. *wamp*, *wambe*, *wamme*, nwniem. *Wamme* (m. 16, s. 202–203, może z tego samego źródła wywodzi się sporadyczna forma **lampę* pl. ‘usta’ i ‘wargi’ w dialektach słoweńskich, por. OLA 9, m. 16 i 17)), **žnablъ*, pl. **žnablę* i **žnabli* ‘wargi’ od śrwniem. *snabel* (OLA 9, m. 17), **glidъ*, pl. **glidi* ‘stawy palców’ z niem. *Glied* (OLA 9, m. 40), **bodelъ* ‘łydka’ ze śrwniem. *wade*, *wadel* z sufiksem deminutywnym *-el* i **bodelъni* z formy liczby mnogiej niem. *Wadeln* ‘łydka’ (na Śląsku zaś w p. 258, 277 niezależnie **vada* z niem. *Wade*), por. m. 13, s. 169–170. Bawarsko-austriackiego pochodzenia nazwy ‘nerek’ pojawiają się sporadycznie w odosobnionych punktach słoweńskich: **lumpica* z baw.-austr. *Lumpel* < *Lungel* < od *Lunge* ‘płuca’ (148) i **štrucę* pl. z baw.-austr. *Strutz* (16), por. m. 20, s. 254.

W Czechach i/lub na Morawach występują: **kotiky*, **kotьniki*, **kotьničky* pl. ‘stawy palców’ od niem. *Kote* (OLA 9, m. 40), **knirь*, pl. **kniry*, **knirьky* ‘wasy’ zapewne od niem. *knirren* ‘chrzęścić’ (OLA 9, m. 24, Waniakowa 2010: 217-223), **rulikь* ‘warkocz’ od niem. *Rolle* (m. 12, s. 146), **pusa* ‘usta’ z niem. dial. *Puss* (OLA 9, m. 16), też *puza* ‘policzek’ pod Złotowem (249), por. m. 2, s. 38, **putnikь* ‘brzuch człowieka’ może od niem. dial. *putten* (m. 15, s. 197) i **raпьсь* ‘brzuch zwierzęcia’ z niem. *Rantz*, nwniem. *Ranzen* (m. 16, s. 203). Do terenu Łużyc ograniczone są takie pożyczki, jak **magenь* ‘żołądek’ (m. 17, s. 211) z niem. *Magen*, **jěrχenьky* ‘nerki’ od śrwniem. *irch*, *erch* (m. 20, s. 253), **mula* ‘usta’ ze śrwniem. *mūl(e)* (OLA 9, m. 16), **lunga* ‘płuca’ z niem. *Lunge* (m. 18, s. 232, w materiałach porównawczych też pod Opolem). W płn.-zach. Polsce zapisano **baka* ‘policzek’ z niem. *Backe* (m. 2, s. 38).

Sporadyczne pożyczki niemieckie odnotowano w nazwach palców na terenie dialektów słoweńskich, czeskich, łużyckich, polskich i rosyjskich: **daumen* ‘duży palec’ (265, 288) z niem. *Daumen*, **cajgefingerь* (146; 235, 236; 288) z niem. *Zeigefinger*, **figa* (613) z niem. *Pfeige*, **špičakь* (177) ‘palec wskazujący’ od niem. *Spitze*, **mitelfingerь* ‘palec środkowy’ (146; 236) z niem. *Mittelfinger* oraz **goldfingerь* (288) z niem. *Goldfinger*, *ringfingerь* (235, 236) z niem. **Ringfinger* ‘palec serdeczny’.

W pojedynczych punktach zanotowano kilkanaście dalszych pożyczek niemieckich.

Dla pożyczek romańskich często trudno ustalić bezpośrednie źródło. Zapożyczenia łacińskie występują w dużym rozproszeniu. Szeroki zasięg ma łac. *pulsus*, występujący w znaczeniu ‘skroń’ w Polsce i na południowo-zachodniej Ukrainie w postaciach *puls* m., *pulso* n. i pl. *pulsa*, sporadycznie *pulsy* (m. 4, s. 51). Wyraz **križь*, przejęty z łac. *cruc(em)* najpewniej za pośrednictwem północno-wschodnich dialektów włoskich, rozpowszechnił się w Słowiańszczyźnie za pośrednictwem języków południowosłowiańskich i języka czeskiego. W OLA 9, m. 30 został zanotowany w znaczeniu ‘plecy’ w punktach 24, 148, 20, 300, 465. W południowej Słowiańszczyźnie zapisano formy **kapę* pl., **kapica*, **kapavica* ‘powieka’, wywodzące się od łac. *cappa* (OLA 9, m. 9).

Na południu Słowiańszczyzny wśród romańskich należy zazwyczaj przyjmować zapożyczenia włoskie i friuńskie.

Trudne jest wydzielenie pożyczek friuńskich, a zwłaszcza ich odgraniczenie od weneckich. Koncentrują się one głównie na pograniczu słoweńsko-włoskim w punktach 1, 2, 4, 11: **muža* ‘twarz’ (2) z friul. *mùse*, por. s. 28, **plete* pl. ‘zmarszczki’ (1, 4) z friul. *plète* (m. 10, s. 125), **stomidь* ‘żołądek’ (1) z friul. *stòmit* (m. 17, s. 215), **kordela* ‘płuca’ (11) z friul. *coradèle*, por. s. 232, **planta* ‘stopa’ i ‘podeszwa’ (1), por. OLA 9, m. 46, 48 i nieco szerzej: **templa*, pl. **templi* ‘skroń’ (1, 24, 42, 44) z friul. *templi* (m. 4, s. 54), **čьrнA kordela* ‘wątroba’ (22), por. s. 243, **muši/*myši* ‘nerki’ (149) może z friul. *muš*, por. s. 250.

Pożyczki włoskie najczęściej zapisywano nad Adriatykiem, zwłaszcza w p. 1 i 44a, jak **vista* ‘twarz’ (1) z włos. *vista* (s. 28), *gua:nza* ‘policzek’ (44a) z włos. *guancia* (s. 38), **polmonъ*, pl. **polmonovi* ‘płuca’ (1, 44a) z włos. *polmonie* (m. 18, s. 232), **fegitъ* ‘wątroba’ (44a) z włos. *fegato* (por. s. 243), **reni* (1), **renumъ* (44a) ‘nerki’ z włos. *rene*, *ren* (m. 20, s. 253–254), **boća* ‘usta’ (1) z włos. *bocca* (OLA 9, m. 16), pl. **kombę* (1) z włos. *cuba* (< turk. *kubbe*) i **mašale* (44a) z włos. *mascella* ‘szczęki’ (OLA 9, m. 18), **palat* ‘podniebienie’ (1) z włos. *palato* (OLA 9, m. 21). W p. 1 zanotowano kilka rzadkich zapożyczeń włoskich dla poszczególnych palców, jak **poliče* ‘duży palec’ z włos. *pollice*, **indiče* ‘palec wskazujący’ z włos. *indice*, **medijo* ‘palec środkowy’ z włos. *medio*, **anulare* ‘palec serdeczny’ z włos. *anulare*, **minjolo* ‘mały palec’ z włos. *mignolo* (por. OLA 9, m. 35–39). Dla ‘małego palca’ zanotowano jeszcze kilka dalszych pożyczek z włoskiego: **pikulinъ* (24) z włos. *piccolino* ‘malutki’ i **pikulitъ* (37) od włos. *piccolo* oraz **zeko* (39) od włos. *zeccola* ‘drobnostka’ (OLA 9, m. 39). Poza tym zapożyczenia włoskie notowano głównie w dialektach słoweńskich, chorwackich i serbskich.

Najszerzy zasięg ma pożyczka **stomakъ*, wyjątkowo **stomikъ*, z włos. *stomaco* < łac. *stomachus*, występująca w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny w znaczeniach ‘żołądek człowieka’ (m. 17), ‘brzuch człowieka’ (m. 15) i ‘brzuch zwierzęcia’ (m. 16), por. s. 197, 202, 214–215. Dosyć szeroki zasięg w punktach słoweńskich ma **punja*, rzadziej **punjъ* ‘pięść’ z włos. *pugno*, może łączy się z nią występujący w zachodniej Chorwacji *matafū:n* (25), por. OLA 9, m. 33. Na południu Słowenii występuje **punčьka* (5, 12, 14, 16) i **punčica* (6) ‘żrenica’, wywodzona z włos. *pulcella*, choć może wchodzić w grę jako źródło też niem. *Punze(n)*, *Bunze(n)*, por. m. 6, s. 82. W znaczeniu ‘wargi’ zapisano formy **labrę* pl. (44a), **labrъnja* (78) i **labrędę* pl. (150) utworzone od włos. *labbro* (OLA 9, m. 17).

W pojedynczych punktach zanotowano kilka dalszych pożyczek włoskich.

Pożyczki rumuńskie są nieliczne i grupują się w najbliższym sąsiedztwie Rumunii. Do najczęstszych należy **talpa* ‘podeszwa, dolna część stopy’ (OLA 9, m. 48), rzadziej też ‘stopa’ (OLA 9, m. 46) i ‘śląd stopy’ (OLA 9, m. 47), kilka poświadczeń ma zapożyczenie rum. *fălcă* ‘szczęki’ w postaciach pl. ¹*falkə* (167), ¹*falke* (168) oraz ¹*χauka* (522), ¹*χauk’e* (497), ¹*χauke* (498), por. OLA 9, m. 18. Pozostałe pożyczki rumuńskie są zupełnie sporadyczne, np. **burta* ‘brzuch człowieka’ na północy Bułgarii (131) i ‘brzuch zwierzęcia’ w punkcie bułgarskim w Banacie (167) z rum. *burtă*, mająca nawiązania na północy Bułgarii (m. 15 i 16, s. 197, 202), **buragъ* ‘żołądek człowieka’ w Wojwodinie (55) i ‘żołądek zwierzęcia’ w północnej Serbii (54, 68) z rum. *buric* oraz ¹*rynza* ‘żołądek człowieka’ w płn. Rumunii (171) z rum. *rînză* (m. 17, s. 215–216, 212), ¹*šoknie* ‘wargi’ w pld. Serbii (78) zapewne z rum. *cioc* (OLA 9, m. 17). Pochodzenie nazwy **kornica* ‘warkocz’ z rum. *cornița* ‘rozek’ od łac. *cornu* ze względu na lokalizację w zach. Słowacji (210, 213) jest wątpliwe; może należy ją łączyć z rdzeniem **(s)ker-* ‘splatać’ (m. 12, s. 140).

Pożyczki greckie koncentrują się przede wszystkim w dialektach macedońskich i bułgarskich. Drugie skupisko tworzą punkty słoweńskie i zachodnio-chorwackie. Na pozostałym terenie południowosłowiańskim są rzadkie. Nie są zbyt liczne, ale niektóre z nich mają dosyć szerokie zasięgi.

Najbardziej rozpowszechnione jest zapożyczenie ngrec. μουστάκι < śrgrec. μουστάκιον < stgrec. μύσταξ ‘wasy’ (OLA 9, m. 24), wykazujące różnorodne formy, uogólnione w trzech oddzielnie zmapowanych postaciach: **mustačę* i **mustacę*, **mustači* i **mustaci* oraz **mustaky*. Ponadto pojawiają się, przejęte chyba niezależnie, rzadsze formy **muštafę* i **muštafi*, **mus=tnici* i sporadyczne **mušketę* (1). Łącznie pożyczka ta występuje w całej południowej Słowiańszczyźnie, także w wyspowych punktach chorwackich na południu Włoch, we wschodniej Austrii i na Węgrzech, w punktach wyspowych w Banacie rumuńskim, a nawet w punkcie ukraińskim na północy Rumunii (171). Tworzy dwa skupiska: zachodnie i południowo-wschodnie, rozdzielone pasem z nazwami rodzimymi.

Drugą częstą pożyczkę grecką stanowi **stomaχъ* z ngrec. στομάχι, zanotowany w znaczeniach ‘żołądek człowieka’ (m. 17), ‘brzuch człowieka’ (m. 15) i ‘brzuch zwierzęcia’ (m. 16) w dialektach bułgarskich i macedońskich i jako nazwa pasywna pochodzenia literackiego w rosyjskim punkcie w Estonii (527). Z greckiego pochodzi też postać **stomiχъ* na pograniczu słoweńsko-chorwackim (11, 22, 25). Na zachodzie południowej Słowiańszczyzny tej pożyczce greckiej odpowiada **stomakъ*, wywodzący się z włos. *stōmaco* (por. wyżej), por. m. 15, 16, 17, s. 197, 202, 214–215.

W dialektach bułgarskich i macedońskich w znaczeniach ‘stawy palców’ (OLA 9, m. 40) i ‘przegub ręki’ (OLA 9, m. 41) notowano **kokaľъ* (z ngrec. κόκκαλο(ν) ‘kość, pestka’) i derywaty **kokaľbčęta* i **kokaľbčišča*. Zapewne od ngrec. κούντουρος, κόντουρος (por. grec. κοντή f. od κοντός ‘krótki’) wywodzą się bułgarskie i macedońskie nazwy ‘małego palca’ **kundulъ* (138), **kundilbčę* (141) i **kundjakъ* (113a, 851), por. OLA 9, m. 39 (BER III 135 s.v. кундур² ‘krótki, niski’, Filipova-Bajrova 1969: 114). Macedońska **mucъka* jako ‘usta’ (109, 110), ‘wargi’ (101), ‘szczęki’ (90) wywodzi się z ngrec. μουτσούνα (z wenec. *musona*, włos. *musone*, *muso*, łac. *musum*), por. OLA 9, m. 16, 17, 18. Sporadycznie zanotowano bułgarskie nazwy: **omjasъ* ‘twarz’ (122, 125), znane też dialektom macedońskim od grec. όμοίασα (od czasownika όμοιάζω ‘jestem podobny’), por. m. 1, s. 27–28 i **χrustalbъ* ‘żrenica’: (803) z grec. κρουστάλλι(ον), por. m. 6, s. 84.

Dla **kocelъ*, **kocalъ* ‘warkocz’ (85, 98, 121) Filipova-Bajrova 1969: 111 zakłada kontaminację dwóch nazw greckich: κότσαλον ‘kaczan kukurydzy’ i κοτσίδα ‘warkocz’, ale możliwa tu jest też rodzima derywacja od podstawy **kosa* z dialektalnym przejściem *s > c* (Mladenow 254), por. m. 12, s. 137. Ponadto zapisano jeszcze w znaczeniu ‘przegub ręki’ z dialektów macedońskich **kokaľъ* (112) i **kokaľbčę* (105) z/od grec. κόκκαλο(ν) oraz z płn.-zach. Chorwacji **kotrikъ* (30) z grec. κοτρίκι (OLA 9, m. 41) i w znaczeniu ‘stopa’ **patuna* z północnej Grecji (112, 113) z grec. πατούνα ‘stopa’, ‘śląd’. Drvošanov dla ‘żrenicy’ zano-

tował z dialektów macedońskich dwie pożyczki greckie: *панѣда* z grec. *παναδα* i *мунѣура*, *манѣура* z grec. *μοντζουρα* (por. s. 85).

Pożyczki węgierskie występują przede wszystkim w dialektach Słowacji środkowej i wschodniej, w punktach słowackich na Węgrzech oraz na zachodzie Ukrainy Zakarpackiej.

Największy zasięg ma węg. *bajusz* ‘wąsy’, występujący w postaciach: **bajuzě*, **bajuzi*, **bajusi* w dialektach słowackich, **bajusy* i **bajusa* na Ukrainie Zakarpackiej, **bajusy* w południowej Polsce (317) oraz **bajusę* w słoweńskim punkcie 149 na Węgrzech, por. OLA 9, m. 24. W rozproszeniu występuje węg. *csukló* ‘przegub ręki’, przejęte jako **čukalъ* w Serbii (63, 67) i **čuklovъ* w punktach słowackich na Węgrzech (155, 156), por. OLA 9, m. 41 (Skok I 340). Od węg. *ránc* ‘zmarszczka’ pochodzą zanotowane na Węgrzech w punktach słowackich: *ra:nce* (155), *rance na čole* (156), *ramcuvane: čelo* (154), zapewne też w chorwackim punkcie *ro:nci* (153) i *zanъs* na Ukrainie Zakarpackiej (483), por. m. 10, s. 124. Nazwę **capa* z węg. *capa* zanotowano w południowej Słowiańszczyźnie w znaczeniu ‘stopa’ (15, 26, 87) i ‘podeszwa’ (26), por. OLA 9, m. 46, 48, **labasara* ‘łydka’ z węg. *lábszár* w dwóch punktach słowackich (155, 230), por. m. 13, s. 171. Pozostałe są zupełnie sporadyczne: *majka* ‘wątroba’ na ukraińskim Zakarpaciu (465) od węg. *máj* (przejętego też do rumuńskiego jako *maiñ*), por. m. 19, s. 243, **palašъ* ‘podniebienie’ (155) z węg. *padlás* (OLA 9, m. 21), **copašъ* ‘warkocz’ na północy Chorwacji (41) z węg. *copfos* ‘z warkoczem’, co stanowi zapożyczenie niem. dial. *zopp* ‘Zopf’. Również ‘palce’ mają kilka zapożyczeń węgierskich: **mutotovъ* ‘palec wskazujący’ (483) z węg. *mutató* oraz **dirišъ* (151) z węg. *gyűrűs* i **dirišujъ* (483) z węg. *gyűrűsujj* ‘palec serdeczny’.

Z albańskiego zapewne pochodzi **buza* (alb. *buzë*, Skok II 246, BER I 87), poświadczona najczęściej w jako ‘policzek’ (m. 2), rzadziej ‘wargi’ (OLA 9, m. 17) i ‘twarz’ (m. 1), por. też s. 28, 33. Drvošanov z pogranicza albańsko-greckiego przytacza *пулпа* ‘łydka’ z alb. *pulpë* (por. s. 171).

Wśród pożyczek litewskich najbardziej rozpowszechnione są nazwy ‘uda’: dwie częstsze **kulša* z litew. *kūlšė*, spotykana na Białorusi, Ukrainie, w południowej Rosji i w Polsce (324) oraz **kumpjakъ* od litew. *kūmpis*, zanotowany na Białorusi i jedna sporadyczna *kluš'n'ak* od litewskiego *klišė* ‘noga’ (m. 14, s. 188). Za przejętą za pośrednictwem litew. *lūpa* (z niem. *Lippe*) należy uznać **lupy* ‘wargi’, zanotowane sporadycznie w Polsce (266), a nieco częściej na Białorusi (328, 332, 344, 345), por. OLA 9, m. 17. Pozostałe są zupełnie rzadkie: **marmuza* ‘twarz’ (493, 502) z litew. *marmūzė* (m. 1, s. 28), *zakarp'icy* ‘zmarszczki’ (354) od litew. *kaĩpas* (m. 10, s. 125) i **pakly* ‘włosy’ (800) z litew. *pãkulos* (m. 11, s. 133).

Wśród szeroko rozumianych pożyczek tureckich można wyróżnić: protobułgarskie, tureckie osmańskie i turkijskie (tureckie wschodnie).

Na szczególną uwagę zasługują dwie odnotowane pożyczki protobułgarskie.

Protobułgarskie *böbrek*, *bübrek* ‘nerki’ przejęto na całym niemal południu Słowiańszczyzny. Na mapie wyodrębnione są ich uogólnione postaci: na wschodzie

**bubrěci*, na zachodzie **bubrězi*, w zach. i pñ. Chorwacji zaś forma **bubrěgy*, sporadycznie **bubrěky*, w Wojwodinie formy szczególne, sprowadzone do pierwotnego **bubrěžyci* (m. 20, s. 252–253).

Pożyczka **korьmь* z protobułgarskiego *karin* lub ngrec. *κορυή* występuje w trzech znaczeniach: ‘brzuch człowieka’ (m. 15), rzadziej ‘brzuch zwierzęcia’ (m. 16) i ‘żołądek człowieka’ (m. 17). Pożyczkę tę nieraz zapisywano w tych samych punktach we wszystkich trzech znaczeniach, nieraz w dwóch. Jako wyłączone notowano zazwyczaj znaczenie ‘brzuch człowieka’, wyjątkowo ‘żołądek człowieka’ (108: **korьmina*), por. s. 196–197, 202, 215.

Pożyczki osmańskie są stosunkowo liczne – ich liczbę pomnaża traktowanie tego samego wyrazu występującego w różnych znaczeniach jako osobnych pozycji. Obejmują one poza Słowenią całą południową Słowiańszczyznę, sięgając też do punktów wyspowych na Węgrzech i w Rumunii. Wiele pożyczek ma szerokie zasięgi. Ich nasilenie w poszczególnych regionach Słowiańszczyzny południowej jest zazwyczaj różne. Warto przedstawić je bardziej szczegółowo.

Szeroki zasięg ma zapożyczony tur. *ciğer* ‘płuca’, ‘wątroba’ przejęty w postaciach: **žigerь* – *džiger* m., **žigera* – *džigera* f. lub **žigerica* – *džigerica* f. Między tymi formami zachodzą dosyć wyraźne podziały geograficzne. Podobnie jak tur. *ciğer* (*akciğer* ‘płuca’, *karaciğer* ‘wątroba’) również te nazwy zapożyczone do języków słowiańskich mogą oznaczać zarówno ‘płuca’, jak i ‘wątrobę’, znaczenie różnicują przymiotniki: **bělъ* ‘płuca’, **čьrnъ* ‘wątroba’ (m. 18, 19, s. 230–231, 241–242).

Na dużym terenie dialektów południowosłowiańskich (poza Słowenią) występuje pożyczka turecka *but*, *bud* w znaczeniu ‘udo’. Ma ona kilka, częściowo terytorialnie zróżnicowanych, postaci: **butь*, **butina*, wyjątkowo też **buta*, por. m. 14, s. 187. Sporadycznie zanotowano **butь* (113a) i **butьka* (84) w znaczeniu ‘łydka’ (m. 13, s. 171). W kilku rozproszonych punktach w Bułgarii zapisano w znaczeniu ‘udo’ inną pożyczkę turecką – **bažakъ* z tur. *bacak*, por. m. 13, s. 187.

Poza Słowenią w całej południowej Słowiańszczyźnie, wyspowo też na Węgrzech, zapisano pożyczkę **tabanъ* ‘podeszwa, dolna część stopy’ z tur. *taban*. Sporadycznie odnotowano formy **tabanъ* (135, 140), **tabana* (55, 79), **tabanja* (40, 52, 150) i **tabanьсь* (123), por. OLA 9, m. 48. Rzadziej pożyczka ta występuje w znaczeniu ‘stopa’ (OLA 9, m. 46).

Pożyczka tur. *kapak* ‘pokrywa, nakrywa, wieko’, ‘powieka’ została przejęta w znaczeniu ‘powieka’ do gwar macedońskich, chorwackich i serbskich oraz do gwar wyspowych na Węgrzech i w Rumunii (OLA 9, m. 9). Zeslawizowano ją w ten sposób, że *a* w sylabie końcowej zostało potraktowane jak kontynuant joru i jest ruchome: *kapak*, pl. *kapci*. W uogólnionym zapisie można ją podać w postaci **kapakъ* lub **karьkъ*. Występuje także w połączeniu z przymiotnikiem **očьnъ*, **očьnьskъ*. Poza tym utworzono wtórną formę **kapacь*/**karьсь* (32, 36, pl. *kapci* 52, 152) oraz derywat **kapačę* – *kapače* (95). Por. Siatkowski 2008c: 325–329.

Szeroki zasięg ma pożyczka **jumrukъ* ‘pięść’ z tur. *yumruk*, występująca głównie w dialektach bułgarskich oraz na terenie Grecji (113) i w Bośni (61).

Tureckiego pochodzenia zapewne są też występujące w sąsiedztwie rzadkie nazwy ‘pięści’ **trumbukъ* (113a, 851), **tumrukъ* (134) i **turmakъ* (120), z tur. *tomruk* oraz nazwa **kukuda* (139, 149) z tur. *kukuda*, choć tu może wchodzić w grę też źródło nowogreckie *κουκούδα*, por. OLA 9, m. 33 oraz Doliński 2007: 123–130.

Podobnie pożyczka **škenbe* ‘brzuch zwierzęcia’, też ‘żołądek człowieka’ z tur. *şikembe* < *işkembe* < pers. *šikenbe* (Skok III 400) występuje na dużym obszarze w pld.-zach. Bułgarii, w płn. Grecji i sporadycznie na wschodzie Bułgarii. Rzadziej notowano tam formy **škemba* i **škembja*, przeważnie w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ (m. 16), ale też ‘brzuch człowieka’ (m. 15) i ‘żołądek’ (m. 17). W dialektach bułgarskich zarejestrowano również inny turcyzm **tumbakъ* z tur. *tumbak* w znaczeniu ‘brzuch zwierzęcia’ (114–117, 119, 120) i ‘brzuch człowieka’ (124, 129). Por. m. 15, 16, 17, s. 197, 202, 215.

Kilkakrotnie zapisano **dudakъ*, pl. **dudaci* w znaczeniu ‘wargi’ w dialektach macedońskich (103, 105, 112, 113) z tur. *dudak* i jednostkowo bułgarski derywat **dudačeta* (132), por. OLA 9, m. 17.

Zapewne pochodzenia tureckiego jest **kind’ukъ* z tur. *kindik*, notowany głównie na Białorusi (należy tu zapewne i *kučuk* w p. 344) i na Ukrainie w znaczeniu ‘żołądek zwierzęcia’ i ‘żołądek człowieka’ i sporadycznie też ‘brzuch zwierzęcia’, por. m. 16, 17, s. 203, 219–220.

Zanotowano też wiele zupełnie rzadkich pożyczek tureckich: dla ‘warkocza’ w Wojwodinie *pérči:n* (54) z tur. *perčem* (< pers. *perčem*) i *kúrjuk* (54, 55 oraz z terenu Grecji 112) z tur. *kuyruk*, we wschodniej Serbii *šivet* (86) z tur. *şive* (< pers. *šīwe*) i *kovrci* (88) od tur. *kivircik*, w Macedonii *pęcli* (100) z tur. *pürçek*, *pürçük*, w zachodniej Bułgarii *rub* (117) z tur. *rup*, *rubu* (< arab. *rubū*), por. m. 12, s. 144–145; dla ‘przegubu ręki’ w Serbii *čuprija* (78) z tur. *köprü* (< grec. *κιοόπρι*) i w Macedonii *kāršak* (96) z tur. *karişik* (por. OLA 9, m. 41); dla ‘twarzy’ we wschodniej Bułgarii *su’rat* (137, 142) z tur. *suret* (< arab. *şūrā*) ‘obraz’, ‘podobizna’ (por. m. 1, s. 27, 33); dla ‘skroni’ w Bułgarii *k’oravi* ‘oči’ (133) i podobnie w Macedonii od tur. *kör* ‘ślepy’ (por. m. 4, s. 54); dla ‘łydki’ *bəl’dər* (113) z tur. *baldır* (por. m. 13, s. 170); dla ‘pleców’ w Bośni **kičьma* (46, 57) od tur. *kıç* (por. OLA 9, m. 30); dla ‘palca środkowego’ w Macedonii *turčīn* (99) od tur. *türk* ‘turecki’, ‘Turek’ (OLA 9, m. 37).

Ponadto Drvošanov zanotował z dialektów macedońskich turcyzmy dla ‘żreńnicy’ *damka* z tur. *dagma*, *damga*, *tamga* i *дамче* z tur. *cam* (por. s. 85) oraz dla ‘łydki’ *табан* z tur. *taban* i *каба* z tur. *kaba* (por. s. 171). Wiele z tych pożyczek tureckich miało dawniej w południowej Słowiańszczyźnie znacznie szersze zasięgi.

Wśród pożyczek turkijskich (tureckich wschodnich) najpowszechniejszy jest **kulakъ* ‘pięść’ z turk. *kulak*, który zanotowano w OLA na terenie całej Słowiańszczyzny wschodniej, a także w dosyć licznych punktach polskich (por. OLA 9, m. 33). Druga częstsza pożyczka wschodnioturecka **čeneę*, pl. **čenęta* ‘szczęki’ występuje w dialektach bułgarskich (OLA 9, m. 18). Poza tym należy tu wymienić nazwy ‘podniebienia’: **kube* (107, 850) z turk. *kubbe* (< arab. *qubbā*),

por. OLA 9, m. 21 i nazwę ‘żołądka zwierząt’ **kъniga*, pl. **kъnigy* (176, 184, 190) z turk. **küinig*, por. m. 17, s. 219.

Zupełnie sporadyczne są pożyczki tatarskie: **kadykъ* ‘usta’ w dialektach rosyjskich (689, 691, 744) z tat. *kadyk* (OLA 9, m. 16) i **butyryłyška* ‘łydka’ pod Smoleńskiem (728) zapewne z tat. *балтырлык* ‘owijacze na nogi’ (m. 13, s. 171) oraz karelsko-fińskie na północy Rosji: *maksa* ‘wątroba’ (568) z fin. *maksa* (m. 19, s. 242, 246) i *laski* ‘stawy palców’ (534) z fin. *paasko*, *paasku*, karel. *poaska*.

Zaskakująco liczne pożyczki obce w tym dziale słownictwa dają się częściowo wytłumaczyć motywacją kulinarną (*žiger*, *stomaх*, *stomak* i bułg. *быт*) oraz względami mody (np. greckie **mustače*, **mustacę*, **mustaci*, **mustaci*, **mustaky*, węgierskie **bajusy*, **bajusi*, **bajuzi* i niemieckie *cop*, *copan*, *copanek*, *kniry*, *šnurbart*, *šnaucer*).

Wpływy wewnętrzne

Na wpływy wewnętrzne wskazują zarówno czynniki formalne (np. postać fonetyczna wyrazów), jak i układy terytorialne oraz historia wyrazów.

Ze względu na postać fonetyczną wyrazów można wskazać kilka przykładów.

Nazwy *człowieczek* i *człowieczko* w znaczeniu ‘żrenica’ mają dosyć szeroki zasięg na całym pograniczu wschodnim, a nawet zapisano tu postaci z pełnogłosem, co może świadczyć, że mamy tu do czynienia z pożyczką wyrazową, por. m. 6, s. 76–77. Wyraz *morda*, zanotowany w OLA w kilku punktach polskich jako pejoratywna nazwa ‘twarzy’, a znany też w swoim podstawowym znaczeniu ‘pysk krowy’ głównie gwarom na wschodzie Polski oraz na Mazowszu i w północnej Małopolsce, jest późną pożyczką wschodniosłowiańską, na co wskazuje kontynuant *or* na miejscu *r* zgłoskotwórczego, por. m. 1, s. 26.

Polski rozkład samogłoski nosowej wykazuje wyraz *wątroba* z zapisami w OLA na czeskim Śląsku *untroba* (207) oraz na zachodniej Białorusi *vant'roba* (337) i *v'int'roba* (372). Formy te mają liczne poświadczenia we wcześniejszych źródłach gwarowych i słownikach. Por. m. 18, 19, s. 228, 236–237. Polskim wpływem tłumaczy się zapis *vrumba* ‘zmarszczka’ w ČJA ze Śląska Cieszyńskiego (s. 120).

Polski kontynuant *-ar-* na miejscu *r* zgłoskotwórczego ma wyraz *varkoč* we wschodniej Słowacji (skąd przejęto go do węgierskiego jako *varkocs*) i na ukraińskim Zakarpaciu. Postać ta jest poświadczona też w dawnych zabytkach słowackich, ukraińskich i białoruskich. Por. m. 12, s. 142–144. Polonizmem jest zanotowana przez ČJA *zmarščka* na Śląsku Cieszyńskim i *zmarčka* w Jakubowicach pod Kudową, por. m. 11, s. 112.

Wpływem polskim tłumaczą się występujące na Białorusi i Ukrainie kontynuujące pierwotne **skornъ*, **skornja* formy typu *skron*’, *skron'a*, *skron'i* pl. ‘skroń’, przejęte też do języków literackich, por. brus. *скронь* i ukr. *скрoня* ‘skroń’ oraz ‘włosy na skroni’, por. m. 4, s. 47–48. Natomiast wywodzące się z pierwotnego **zōrčьkъ* postaci z grupą *-ro-* typu *zdro'čok*, *zro'čok* na Białorusi, Ukrainie

i w Rosji ze względu na geografie chyba nie należy tłumaczyć wpływem polskim, lecz raczej rodzimą redukcją pierwszej sylaby nieakcentowanej, por. m. 6, s. 63.

Na Ukrainie i na Białorusi notowano w OLA polskie formy z kontynuantem *c* na miejscu **tj* typu *p^llucy*, *p^lluca*. Mają one częste poświadczenie z płn.-zach. Białorusi w SiPogr IV 17 (*плыца, плуці, плуцы, плуц, плуцы*) oraz w dawnych zabytkach ukraińskich (*плюца*) i białoruskich (*плюца, плуце*), por. m. 18, s. 225.

Przy braku obcych cech fonetycznych na zapożyczenie może wskazywać sama geografia i/lub historia danego wyrazu.

Pożyczka niemiecka **nyrŕky* ‘nerki’ dostała się na Białoruś i na Ukrainę za pośrednictwem polskim, por. m. 20, s. 250–252. Pośrednictwo polskie jest możliwe przy upowszechnieniu się pożyczki łacińskiej *puls* ‘skroń’ na południowo-zachodniej Ukrainie, por. m. 4, s. 51. Nazwa *oblicaj* w znaczeniu ‘twarz’ w słowackim jest pożyczką z czeskiego, podobnie jak stpol. *obliczaj* i *obliczej*, por. m. 1, s. 18.

Nieco dokładniej przedstawie kilka nazw wschodniosłowiańskich, które wprawdzie nie mają formalnych znamion obcości, ale właśnie ich geografia i/lub historia wydają się wskazywać na wpływ polski.

Podejrzenia o wpływ polski nasuwa układ terytorialny nazw **śm̨rščŕky* i **m̨rščŕny*. Nazwy te zajmują rozległy obszar: **śm̨rščŕky* występują w Polsce i na Ukrainie, **m̨rščŕny* przede wszystkim w Rosji i na Białorusi. Poza tym nawet w dalszej odległości od tego terenu notowano w areale nazwy **m̨rščŕny* nazwę **śm̨rščŕky* i odwrotnie, nawet na południowej peryferii i na południowo-wschodniej Ukrainie oraz wyspowo na terenie Rumunii i na terenie Węgier **m̨rščŕny*. Formacja **m̨rščŕina* ‘zmarszczka’ była znana też na południu Słowiańszczyzny. Taki układ geograficzny wydaje się wskazywać, że **m̨rščŕny* miały dawniej na Ukrainie szerszy zasięg, później jednak zostały wyparte przez szerzące się z zachodu **śm̨rščŕky*.

Przemawia za tym też historia nazwy **śm̨rščŕky*. W języku polskim notowana jest ona od XVI wieku. Najpierw występuje forma męska *zmarszczek*, później pojawia się i zwycięża forma żeńska *zmarszczka*. Pierwotnie *zmarszczek* i *zmarszczka* stanowiły zdrobnienia od występujących dawniej w języku polskim form *zmaršk* i *zmarška*. Właściwie w tym czasie miały one podwójną motywację: ‘mały *zmaršk*’, ‘mała *zmarška*’ oraz ‘to, co jest zmarszczone/zagięte’. Z czasem znaczenie deminutywne zatraciły.

Historyczne słowniki ukraińskie podają formę *зморщка* z leksykonu Beryndy (1627, drugie wydanie 1653), w XVII w. pojawia się sporadycznie też postać *змарщок*. Formy męskie *сморшók* i *моршók* jako dialektalne przytacza też ESUM III 518. W języku ukraińskim ustaliła się później forma żeńska *змóрщка*, a następnie *змóршка*, uznawana za literacką nazwę ‘zmarszczki’. Ze względu na geografie wyrazu (zachowanie na peryferiach południowych formy **m̨rščŕny*) i brak w języku ukraińskim, dobrze znanych w języku polskim, form podstawowych *zmaršk*, *zmarška*, za przejęte z polskiego można uznać nie tylko XVII-wieczny *змарщок*, lecz również późniejszą formę *змóрщка* > *змóршка*. Przystosowanie zapożyczenia do fonetyki ukraińskiej, polegające na zastąpieniu polskiego połączenia

-ar- przez ukraińskie -or-, ułatwił występujący w języku ukraińskim czasownik *мóрщити(ся)*. Por. m. 10, s. 110–113.

Za wpływem polskim nazwy **tvarь* ‘przednia część głowy’ na Białorusi i Ukrainie przemawia geografia i historia wyrazu w tych językach.

Nazwa **tvarь* występuje w OLA w zwartym areale na terenie Słowacji i Polski (tu nieraz określana jako książkowa), z którym łączy się zachodnia Białoruś i południowo-zachodnia Ukraina. Na Białorusi **tvarь* (*tvar*, a w p. 337 na pograniczu z Wileńszczyzną nawet *tvaš*) wykazuje największe zagęszczenie na zachodzie (jeszcze wyraźniej widać to w Atlasie białoruskim i w SiPogr V 97), gdzie były najsilniejsze wpływy polskie.

Historycznie *twarz* ‘przednia strona głowy’ występuje w języku polskim powszechnie od XV wieku, w języku słowackim *tvár* od XVI. Wcześniej była poświadczona *tvář* w języku czeskim w znaczeniu ‘twarz’, później też ‘policzek’, ale dziś jest ona zdecydowanie książkowa (w OLA poświadczona tylko w dwóch punktach na Morawach). Na Białorusi i na Ukrainie **tvarь* pojawia się późno i jest początkowo rzadka. W języku ukraińskim pierwsze poświadczenia pochodzą z Wołynia. Z czasem w języku białoruskim stała się literacką nazwą ‘twarzy’, z tym że forma *тваp*, -y przybrała rodzaj męski. Dziś w języku ukraińskim *тваp* ‘twarz’ uważa się za nazwę przestarzałą. Por. m. 1, s. 19–21.

Wyraz **obličje* jest dawną formacją prasłowiańską o zasięgu niemal ogólnosłowiańskim. W OLA zanotowano go jednak stosunkowo rzadko: w dwóch punktach na Dolnych Łużycach, w jednym punkcie w Polsce, częściej zaś jedynie na terenie Ukrainy. Niewielki zasięg wyrazu **obličje* ‘twarz’ w gwarach słowiańskich ma uzasadnienie historyczne: w pewnych językach stał się on wyrazem ograniczonym do wyższego stylu języka literackiego lub nawet uległ zanikowi, natomiast na Ukrainie i na Białorusi jego użycie się rozszerzyło zapewne pod wpływem języka polskiego.

W języku ukraińskim *обличье* poświadczone jest od XIV wieku w zwrocie „пришедши/пришедъ пред(ъ) наше облич(ь)є” w dokumentach z pogranicza polskiego i z Polski (Lwów, Przemyśl). Z czasem się rozszerza i *обліччя* w języku ukraińskim staje się literacką nazwą ‘twarzy’.

W języku białoruskim występuje od XV wieku w postaciach *обличье, обличе, обличие, обличче, обличье* w znaczeniu ‘twarz’, metonimicznie ‘wyraz twarzy’, ‘osoba’, np. w zwrocie *перед/пред обличье/обличе* ‘przed oblicze’, też ‘przód, fasada’, ‘powierzchnia’, ‘wygląd’. Słownik współczesnego języka białoruskiego notuje wyraz *аблічча* w znaczeniu ‘twarz’, ‘rysy twarzy’ i ‘ogólny wygląd zewnętrzny’. Do języka pisanego dostał się zapewne głównie pod wpływem polskim. W gwarach jest rzadki: odnotowano go sporadycznie ze wschodniej Mohylewszczyzny i z Polesia jedynie w źródłach spoza OLA. Natomiast w materiałach OLA i w Atlasie białoruskim nie ma ani jednego zapisu tego wyrazu w znaczeniu ‘twarz’.

Do języka ukraińskiego przeszło z języka polskiego też kilka współrzdennych formacji o zbliżonej semantyce, jak poświadczone w XIV–XV wieku *облычны* ‘osobisty’, *облычнѣ*, *обличне*, *объличне* ‘osobiście’ i *обличность* – *перед обличностію* (*чиєю*) ‘w czyjej obecności’ – ze stpol. *obliczny* ‘obecny, osobisty’, *oblicznie* ‘osobiście, we własnej osobie’ i *obliczność* – *przed czyjąś oblicznością* ‘w czyjejś obecności’. Podobnie w języku białoruskim XV–XVII wieku: *обличны* ‘tutejszy’, *обличне* ‘osobiście’, *обличность* ‘twarz’ i w zwrotach *передь/предь обличностью*, *при обличности* ‘w czyjej obecności’. Por. m. 1, s. 15–18.

Por. OLA IX: 202–210: Заимствования (Siatkowski–Rembiszewska), Siatkowski–Rembiszewska 2010: 19–35, Siatkowski 2010e: 83–88, 2012b: w druku.

SPIS MAP

1. Twarz (w OLA 9 m. 2)	po s. 28
2. Policzek (w OLA 9 m. 3)	po s. 28
3. Czoło (w OLA 9 m. 5)	po s. 44
4. Skroń (w OLA 9 m. 4)	po s. 54
5. Oczy (w OLA 9 m. 6)	po s. 56
6. Żrenica – mapa syntetyczna (w OLA 9 m. 8)	po s. 86
7. Żrenica – mapa motywacyjna (w OLA 9 m. 8)	po s. 86
8. Brwi (w OLA 9 m. 11)	po s. 100
9. Skóra ludzka (w OLA 9 m. 22)	po s. 102
10. Zmarszczki (w OLA 9 m. 23)	po s. 126
11. Włosy (w OLA 9 m. 25)	po s. 132
12. Warkocz (w OLA 9 m. 26)	po s. 146
13. Łydka (w OLA 9 m. 45)	po s. 172
14. Udo (w OLA 9 m. 44)	po s. 172
15. Brzuch człowieka (w OLA 9 m. 50)	po s. 198
16. Brzuch zwierzęcia (w OLA 9 m. 51)	po s. 198
17. Żołądek (w OLA 9 m. 52)	po s. 216
18. Płuca (w OLA 9 m. 53)	po s. 232
19. Wątroba (w OLA 9 m. 54)	po s. 232
20. Nerki (w OLA 9 m. 55)	po s. 254

LITERATURA

- AGB – *Atla gwar bojkowskich*, 1980–1991, oprac. głównie na podstawie zapisów S. Hrabca przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa PAN pod kier. J. Riegera, I–VII, Wrocław.
- AGM – *Atlas gwar mazowieckich*, 1971–1992, t. I opr. H. Horodyska-Gadkowska, A. Strzyżewska-Zaremba, t. II–X opr. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław.
- AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej, J. Siatkowskiego 1980, t. II–III, pod red. S. Glinki 1989–1993, t. V–X pod red. I. Maryniakowej 1995–2009, Warszawa.
- AJDŁ – Z. Stieber, 1956–1964, *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, z. I–VIII, Łódź.
- AJK – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, 1964–1978, opr. przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod kier. Z. Stieberta, od z. VII pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, I–XV, Wrocław.
- AJPP – M. Małecki, K. Nitsch, 1934, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków.
- AJS – A. Zareba, 1969–1996, *Atlas językowy Śląska*, I–VIII, Kraków, Warszawa–Kraków, Warszawa.
- ALE – *Atlas linguarum Europae*, red. A.A. Wejinen, Van Gorsum, Assen 1983 i n.
- Arkuszyn – Г.Л. Аркушин, 2000, *Словник західнополіських говірок*, I–II, Луцьк.
- ASJ – *Atlas slovenského jazyka*, 1968–1984, J. Štolc, F. Buffä, A. Habovštiak, I–IV, Bratislava.
- AslPh – „Archiv für slavische Philologie”, 1976–1929, założone przez V. Jagicia, I–XLIII, Berlin.
- Bańkowski SE – A. Bańkowski, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, I–II, Warszawa.
- BartBydg – *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy, wersja polsko-lacińska*, opr. E. Kędelska, I. Kwilecka, A. Łuczak, Warszawa 1999 i n.
- Bartoš F., 1906, *Dialektologický slovník moravský*, Praha.
- Basaj M., Siatkowski J., 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa.
- Basara A., Basara J., 2002, *Nazwy sporadyczne w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA)*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*, pod red. S. Gali, Łódź, s. 41–48.
- Basara A., Horodyska H., Kupiszewski W., 1960, *Z badań dialektologicznych na Ziemiach Zachodnich*, PorJęz, z. 10, s. 451–455.
- Basara J., 1964–1965, *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*, 1–2, Wrocław.
- Basara J., 1975, *Słownictwo polskich gwar Śląska na terenie Czechosłowacji*, Wrocław.
- BASRJ – *Большой академический словарь русского языка*, red. Г.Н. Склиаревская, Москва 2004 и сл.
- Bąk S., 1947, *W sprawie wyrazu policzek*, JP XXVII, s. 172–174.
- BD – Българска диалектология. Проучвания и материали. София 1962 i n.
- BDAob – Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III: Фонетика. Акцентология. Лексика, 2001, ред. Ив. Кочев, София.

- BER – *Български етимологичен речник*. Ред. Вл. Георгиев (И. Дуриданов, М. Рачева, Т.А. Тодоров), София 1971 i n.
- Bezłaj F., 1977–2005, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–IV, Ljubljana.
- Bialkevič – І.К. Бялькевич, 1970, *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*, Мінск.
- Białoskórska M., 1987, *Integracja języka mieszkańców pięciu wsi gminy Golczewo w Województwie Szczecińskim na przykładzie słownictwa*, Szczecin.
- Bielfeldt H.H., 1933, *Die deutschen Lehnwörter im Obersorbischen*, Leipzig.
- Boryś ESP – W. Boryś, 2007, *Etymologie słowiańskie i polskie*, pod red. W. Sędzika przy współudziale Z. Babika i T. Kwoki, Warszawa.
- Boryś SE – W. Boryś, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner SE – A. Brückner, 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- BTR⁴ – *Български тълковен речник*, 1996, ред. Л. Андрейчин и др. Четвърто издание допълнено и преработено от Д. Попов, София.
- Buffa 1953 – F. Buffa, 1953, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava.
- Bułyka 1972 – А.М. Булыка, 1972, *Даўнія запазычаны беларускай мовы*, Мінск.
- Bułyka 1980 – А.М. Булыка, 1980, *Лексічныя запазычаны ў беларускай мове*, Мінск.
- BZ – *Biblia królowej Zofii (Szarospatacka)*, 1455.
- BZC – *Biblia królowej Zofii (Szarospatacka) wraz ze staroczeskim przekładem Biblii*, 1965–1971, wydali S. Urbańczyk i V. Kyas, Wrocław.
- Chojnanus J., 1650, *Lingvae vandalice ad dialectum districtus Cotbusiani formandae aliquis conatus...*, Lübbenau.
- Cychun 1974– Г.А. Цыхун, 1974, *Беларуска-паўднёваславянскія лексічныя сувязі. Некаторыя праблемы і вынікі, Беларуская лінгвістыка 5*, с. 41–51.
- Czarkowski – L. Czarkowski, 1908, *Powiat bielski w gub. Grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. I, Wilno, s. 39–132.
- ČDL – *Čakavisch-deutsches Lexikon*, 1979, Teil I: von M. Hraste, P. Šimunović unter Mitarbeit und Redaktion von R. Olesch, Köln–Wien.
- Čižmarová – Šipková – L. Čižmarová, M. Šipková, 2009, *Názvy jater v dialektch evropských jazyků*, [w:] *Studia etimologica Brunensia*, t. 6, red. I. Janyšková, H. Karlíková, Praha, s. 67–76.
- ČJA – *Český jazykový atlas*, 1992–2005, red. J. Balhar, P. Jančák, I–V, Praha.
- Dal – Вл. Даль, 1955–1956, *Толковый словарь живого великорусского языка*, I–IV, Москва.
- Dejna AtlKiel – K. Dejna, 1962–1968, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, I–VI, Łódź.
- Dejna PLPJ – K. Dejna, 1951–1953, *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, I–II, Łódź.
- Doliński I. M., 2007, *Nazwy 'pięści' w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*, SFPS 42, s. 123–130.
- Drvošanov – В. Дрвошанов, 2005, *Анатомската лексика за човекот во македонските говори*, Скопје.
- Dzendzeliwski – Й.О. Дзедзелівський, 1993, *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (Лексика)*, III, Ужгород.
- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, рэд. В.У. Мартынаў, Мінск 1978 i n.
- ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, red. E. Havlová, A. Erhart, Praha 1989 i n.
- ESSJ – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1964–2010, ред. О. Н. Трубачев (А.Ф. Журавлев), 1–36, Москва.
- ESUM – *Етимологічний словник української мови*, ред. О. С. Мельничук, Київ 1982 i n.
- EWD – *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, 1993, 2. Aufl., durchgesehen und ergänzt von W. Pfeifer, I–II, Berlin.
- Falińska B., 1974–1984, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, I–IV, Wrocław.
- Filipova-Bajrova – М. Филипова-Байрова, 1969, *Гръцки заемки в съвременния български език*, София.

- GbHMČ – J. Gebauer, 1963, *Historická mluvnice jazyka českého*, I: *Hláskosloví*, Praha.
- GbSl – J. Gebauer, 1903–1916, *Slovník staročeský*, I–II, Praha.
- Gerov – Н. Геров, 1975–1978, *Речник на българския език с тълкувание речите на български и на руски*, I–V, София.
- Gregor A., 1959, *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického*, Praha–Brno.
- Gruchmanowa M., 1967, *Gwary zachodniej Wielkopolski*, Poznań.
- Gruchmanowa M., 1969, *Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim*, Zielona Góra.
- Hinze DLK – F. Hinze, 1965, *Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen)*, Berlin.
- Homa E., 1979, *Współczesne gwary Pomorza Środkowego. Studium socjolingwistyczne*, 1–2, Słupsk.
- Horodyska-Gadkowska H., 1967, *Polskie słownictwo gwarowe z zakresu hodowli zwierząt domowych*, Wrocław.
- Hrinč – Б. Грінченко, 1907–1909, *Словарь української мови*, I–IV, Київ.
- Hrycenko Pavlo – informacje ustne, korespondencyjne i w recenzji.
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А.І. Жураўскі (А.М. Будыка), Мінск 1982 i n.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka*, 1991–2008, red. M. Majtán, I–VII, Bratislava.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego PWN*, 2000, red. M. Bańko, I–II, Warszawa.
- Jakubaš F., 1954, *Hornjoserbsko-němski słownik*, Budyšin.
- Jašar-Nasteva – О. Јашар-Настева, 2001, *Турските лексички елементи во македонскиот јазик*, Скопје.
- Jg – J. Jungmann, 1835–1839, *Slovník česko-německý*, I–V, Praha.
- JP – „Język Polski”, Kraków 1913 i n.
- Karłowicz SWOP – J. Karłowicz, 1894–1895, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia w języku polskim*, Kraków.
- Kellner VLN – A. Kellner, 1946–1949, *Východolašská nářečí*, I–II, Brno.
- Kluge EW²³ – F. Kluge, 1995, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23. Aufl., bearb. von E. Seebold, Berlin – New York.
- Knapki – G. Cnapius, 1621, *Thesaurus polono-latino-graecus...*, Kraków.
- Koneczna H., 1949, *Nazwy barw w gwarze łowickiej*, PorJęz, zesz. 6, s. 10–17.
- Kopečný F. *Slovanské zěnica*, Slavia XXIX (1960), s. 185–192.
- Kott – F.Š. Kott, 1878–1893, *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický*, I–VII, Praha.
- Kral J., 1986, *Serbsko-němski slovník hornjolužiskeje serbskeje řeče*, Bautzen. Przedruk fototypiczny wydań z 1927 i 1931 roku.
- Králik L'ubor – informacje ustne.
- Kubín J.Š., 1913, *Lidomluva Čechů kladských*, Praha.
- Kucała PSM – M. Kucała, 1957, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Kupiszewski W., 1969, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Wrocław.
- LAB – *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах*, 1993–1998, рэд. М.В. Бірыла, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск.
- Lamprecht A., 1963, *Slovník středoopavského nářečí*, Ostrava.
- Lehečka Boris – informacje korespondencyjne.
- Lexer M., 1979, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, I–III, Stuttgart.
- Linde – Linde M.S.B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, I–VI, Lwów, wyd. 3. fotooffsetowe, Warszawa 1951.
- Lorentz PW – F. Lorentz, 1958–1983, *Pomoranisches Wörterbuch*, fortgeführt von F. Hinze, I–V, Berlin.
- Lorentz SIW – F. Lorentz, 1908–1912, *Slovinisches Wörterbuch*, I–II, St.-Petersburg.
- Machek V., 1949, *Policzek*, JP XXIX, s. 229–230.

- MachES-1 – V. Machek, 1957, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- Machek ES-2 – V. Machek, 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, 1957–1970, opr. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. K. Nitscha, od t. III pod kier. M. Karasia i Z. Stamirowskiej, od t. IX pod kier. M. Karasia, I–XIII, Wrocław.
- Malecki M., 1936, *Dwie gwary macedońskie (Suche i Wysoka w Soluńskim)*, cz. II: *Słownik*, Kraków.
- Mamotreky staropolskie*, 1977–1980, Opracowali W. Żurowska-Górecka i V. Kyas, Wrocław.
- Marcinkiewicz – J. Marcinkiewicz, 2002, *Polsko-litewski kontakty językowe na Suwalszczyźnie*, Poznań.
- Mączyński – I. Mączyński, 1564, *Lexicon latino-polonicum*, Regiomonti.
- Mierkułowa W.A. – B.A. Меркулова, 1973, *Мелкие заметки по истории и этимологии слов [бирюльки]*, „Этимология 1973”, Москва, стр. 185–190.
- Miklosich LP – F. Miklosich, 1862–1865, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae.
- Mladenow – C. Младенов, 1951, *Български тълковен речник с оглед към народните говори*, с донегдешно участие на проф. А.Т. Балан, София.
- MNTES – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1967–1984, red. L. Benkő, I–IV, Budapest.
- Moszyński K., 1955, *Glaz*, JP XXXV, s. 117–118.
- Mrongowiusz K.C., 1835, *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany. Ausführliches polnisch-deutsches Wörterbuch kritisch bearb. von C.C. Mrongovius, Königsberg in Preußen*.
- MSČS – J. Bělič, A. Kamiš, K. Kučera, 1978, *Malý staročeský slovník*, Praha.
- Muka A., 1911–1928, *Słownik dolnosorbskeje rěcy a jeje narěcow. Wörterbuch der niedersorbischen Sprache und ihren Dialekte*, I–III, Petrograd–Praha.
- NHSS – H. Jenč, F. Michalk, I. Šerakowa, J. Měrcink, 1989–1991, *Němsko-hornjoserbski słownik. Deutsch-obersorbisches Wörterbuch*, I–II, Budyšin/Bautzen.
- Nienaltowski – Nienaltowski, *Słownik wsi Białe w woj. łomżyńskim*. Rękopis w zasobach IS PAN w Warszawie.
- Nitsch DPS – K. Nitsch, 1939, *Dialekty polskie Śląska*, cz. I, wyd. 2, Kraków.
- Nosowicz – И.И. Носович, 1870, *Словарь белорусскаго наречия*, СПб.
- NPVF – G.A. Pirona, E. Carletti, G.B. Corgnali, 1996, *Il nuovo Pirona Vocabolario Friulano*, Udine 1992. Ristampa della seconda edizione 1996, Udine.
- OKDA – *Общеславянский диалектологический атлас*, 1989–2003, вып. I–VII.
- OLA 1 – *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия лексико-слово-образовательная, 1988, вып. 1: *Животный мир*, ред. В.И. Аванесов, В.В. Иванов, Москва.
- OLA 8 – *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия лексико-слово-образовательная, 2003, вып. 8: *Профессии и общественная жизнь. Ogólnosłowiański atlas językowy. Seria leksykalno-słotwórcza*, t. 8: *Zawody i życie społeczne*, red. J. Basara, J. Siatkowski, A. Basara, Warszawa.
- OLA 9 – *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия лексико-словообразовательная, 2009, вып. 9. Человек. *Ogólnosłowiański atlas językowy. Seria leksykalno-słotwórcza*, t. 9. Człowiek, red. J. Siatkowski, J. Waniakowa. Zespół redaktorski: A. Basara, J. Basara, I.M. Doliński, H. Grochola-Szczepanek, L'. Králik, D.K. Rembiszewska, J. Siatkowski, Ž.Ž. Varbot, J. Waniakowa, Kraków.
- Ožegov – S.I. Ožegov, 1952, *Словарь русского языка*, Moskva.
- Pelcowa SiLub – H. Pelcowa, *Słownik Lubelszczyzny* (referat na posiedzeniu Komisji Dialektologicznej Komitetu Językoznawstwa PAN, m. 1. ‘żrenica oka’).
- PF – „Prace Filologiczne”, Warszawa 1884 i n.
- Pful – K.B. Pful – Ch.T. Pfuhl, 1968, *Łużiski serbski słownik. Lausitzisch Wendisches Wörterbuch*, Budyšin 1866, przedruk: Bautzen.
- Plet – M. Pleteršnik, 1894–1895, *Slovensko-nemški slovar*, I–II, Ljubljana.
- PorJęz – „Poradnik Językowy”, Warszawa 1901 i n.

- Preobr – А. Преображенский, 1910–1918, *Этимологический словарь русского языка*, вып. 1–14: а-суля, Москва.
- PS – *Příruční slovník jazyka českého*, 1933–1957, I–VIII, Praha.
- Puzynina TGK – J. Puzynina, 1961, „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław.
- RBE – *Речник на българския език*, ред. К. Чолакова, София 1977 i n.
- Rembiszewska D.K., 2006, *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku*, Warszawa.
- Rembiszewska D.K., 2007, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża.
- Rembiszewska Dorota Krystyna – informacje ustne i uwagi redakcyjne.
- Rězak F., 1920, *Němsko-serbski słownik hornjolužiškeje rěče. Deutsch-wendisches encyklopädisches Wörterbuch der oberlausitzer Sprache*, Bautzen.
- RHSJ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1880–1976, I–XXIII, Zagreb.
- RKJ ŁTN – „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, Łódź 1954 i n.
- RMJ – *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, 1961–1966, ред. Б. Конески, I–III, Скопје.
- Rospond S., 1970, *O integracji językowej w ogóle a na Śląsku w szczególności*, „*Studia Śląskie*” XVIII, s. 63–92.
- RRODD – *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, 1974, ред. С. Илчев, София.
- RS – „*Rocznik Slawistyczny*”, Kraków 1908 i n.
- RSBKE – *Речник на съвременния български книжовен език*, 1955–1959, ред. Ст. Романски, I–III, София.
- RSHJ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд 1959 i n.
- RSHKJ – *Речник српскохрватског књижевног језика*, 1967–1976, Матица српска – (Матица хрватска), I–VI, Нови Сад – (Зagreб).
- S XVII–XVIII – *Słownik języka polskiego XVII w. i I. połowy XVIII wieku*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 1999 i n.
- SBH – *Словник буковинських говірок*, 2005, ред. Н.В. Гуйванюк, К.М. Лук’янюк, Чернівці.
- Schuster-Šewc H., 1963, *Zur Etymologie von č. lýtko, poln. lýdka ‘Wada’ usw.*, „*Slavia*” XXXII, s. 176–179.
- Schuster-Šewc H., 1978–1996, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, I–V, Bautzen.
- SDEM – *Скурт дикционар етимоложик ал димбий молдавенеиць*, 1978, ред. Н. Раевский, М. Габинский, Кишинэу.
- SDRJ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, ред. Р.И. Аванесов, Москва 1988 i n.
- SDUP – *Studia nad dialektologią ukraińską i polską* (Z materiałów b. Katedry języków ruskich UJ), 1975, opracował do druku M. Karaś, Kraków.
- SEJDP – *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, 1962–1994, z. 1: T. Lehr-Splawiński, K. Polański, od z. 2: K. Polański, 1–6, Wrocław–Warszawa.
- SEK – W. Boryś, H. Popowska-Taborska, 1994–2010, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, I–VI, Warszawa.
- SFPS – „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, Warszawa 1955 i n.
- SGD – M. Szymczak, 1962–1973, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyskim*, I–VIII, Wrocław.
- SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, 1880–1902, I–XV, Warszawa.
- SGPA – *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, Wrocław 1977 i n.

- SGPA indeks – *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*, 1999, I–II, pod redakcją J. Reichana, Kraków.
- SGPAk – kartoteka SGPA.
- SGPK – J. Karłowicz, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków.
- SGStar – I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, 1980, *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław.
- Siatkowski DCK – J. Siatkowski, 1962, *Dialekt czeski okolic Kudowy*, I–II, Wrocław.
- Siatkowski J., 1997, *Die westslavischen Sprachen und ihre Dialekte*, [w:] *Atlas linguarum Europae. Perspectives nouvelles en géolinguistique*, red. A. Alinei, W. Viereck, A.A. Weijnen, Roma, s. 267–280.
- Siatkowski J., 2005, *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach*, Warszawa.
- Siatkowski J., 2008a, *Słowiańskie nazwy ‘warkocza’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, [w:] *Kontakty językowe i kulturowe w Europie. Sprach- und Kulturkontakte in Europa*, *Studia Germanica Gedanensia*, Gdańsk, nr 16, red. A. Kątny, s. 8–24, z mapą.
- Siatkowski J., 2008b, *Słowiańskie nazwy ‘skroni’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, „*Studia Śląskie*” LXVII: Nie tylko o Śląsku. Rozprawy językoznawcze i historyczne, pod red. B. Wyderki, Opole, s. 245–260 z mapą.
- Siatkowski J., 2008c, *Pożyczka turecka kapak ‘powieka oka’ w dialektach południowosłowiańskich*, [w:] *Reverendissimae Halinae Satkiewicz cum magna aestimatione*, pod red. G. Dąbkowskiego, Warszawa, s. 325–329.
- Siatkowski J., 2008d, *Słowiańskie nazwy ‘włosów’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, RS LVII, s. 98–107.
- Siatkowski J., 2008e, *Славянские наименования ‘лба’ в свете диалектных материалов и исторических источников*, [w:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследование 2006–2008*, Москва, s. 114–125.
- Siatkowski J., 2008f, *Słowiańskie nazwy ‘nerek’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, „*Bohemistyka*” VIII (2007–2008), s. 101–120.
- Siatkowski J., 2008g, *Słowiańskie nazwy ‘brzucha’ (człowieka i zwierzęcia) w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, PF LIV, s. 367–385 i 2 mapy.
- Siatkowski J., 2009a, *Słowiańskie nazwy ‘żołądka’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, [w:] *Językowy świat Słowian. Zjawiska, interpretacje, znaki zapytania*. Księga jubileuszowa na 70-lecie Profesora Włodzimierza Pianki, red. J. Mindak-Zawadzka, I. M. Doliński, Warszawa, s. 185–208 + mapa.
- Siatkowski J., 2009b, *Słowiańskie nazwy ‘pluc’ i ‘wątroby’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, RS LVIII, s. 135–162 + 2 mapy.
- Siatkowski J., 2009c, *Słowiańskie nazwy ‘tydki’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, SFPS XLIV, s. 193–222 + mapa.
- Siatkowski J., 2009d, *Słowiańskie nazwy ‘skóry ludzkiej’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, [w:] *Świat ukryty w słowach czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym*, red. I. Generowicz, E. Kaczmarek, I.M. Doliński, Warszawa, s. 385–394 + mapa.
- Siatkowski J., 2009e, *Słowiańskie nazwy ‘oczu’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, [w:] *Z wdzięcznością o Profesorze Władysławie Kuraszkiewicz*, pod red. J. Migdał i S. Mikołajczaka, Poznań, s. 99–106. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, XVIII.
- Siatkowski J., 2009f, *Historyczne zmiany zasięgów terytorialnych wybranych nazw części ciała w dialektach wschodniosłowiańskich*, „*Acta Baltico-Slavica*” XXXIII, s. 53–65.
- Siatkowski J., 2010a, *Słowiańskie nazwy ‘żrenicy’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, SFPS XLV, s. 143–174 + 2 mapy.
- Siatkowski J., 2010b, *Słowiańskie nazwy ‘twarzy’ i ‘policzka’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, RS LIX, s. 91–125 + 2 mapy.

- Siatkowski J., 2010c, *Zanikanie elementów wschodniosłowiańskich w polskich dialektach peryferyjnych*, [w:] *Język polski – wczoraj, dziś, jutro*, pod red. B. Czopek-Kopciuch i P. Żmigrodzkiego, Kraków, s. 367–373.
- Siatkowski J., 2010d, *O wieloznaczności niektórych nazw odnoszących się do części ciała w gwarach słowiańskich*, [w:] *Res slavicae*. Księga dedykowana Profesor Ewie Siatkowskiej, red. J. Goszczyńska, Z. Greń, Warszawa, s. 223–230.
- Siatkowski J., 2010e, *Obličje, *obličajъ 'twarz' w dialektach i w historii języków słowiańskich, „Jazykovedné štúdie” XXVIII: *Súradnice súčasnej slovanskej dialektológie*, Bratislava, s. 83–88.
- Siatkowski J., 2010f, *O польск. pieski 'виски' и подобных словах в других славянских языках*, „Этимология 2006–2008”, Москва, s. 216–219.
- Siatkowski J., 2011a, *Słowiańskie nazwy 'brwi' w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, SFPS XLVI, s. 175–193+ mapa.
- Siatkowski J., 2011b, *Słowiańskie nazwy 'uda' w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, RS LX, s. 111–132 + mapa.
- Siatkowski J., 2011c, *Słowiańskie nazwy 'zmarszczek' w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, PF LXII, s. 305–327 + mapa.
- Siatkowski J., 2011d, *Rosyjskie gwarowe морщкi i морсккi 'zmarszczki'*. PorJęz, z. 10, s. 5–9.
- Siatkowski J., 2011e, *Изменения распространения названий частей тела в восточнославянских говорах в свете данных истории языка*, [w:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2009–2011*, Москва, s. 161–174.
- Siatkowski J., 2011f, *Mieszanie nazw dla 'powiek', 'rzęs' i 'brwi' w dialektach słowiańskich*, RKJ ŁTN LVII, s. 189–198.
- Siatkowski J., 2012a, *Wspólne nazwy 'płuc' i 'wątroby' w dialektach słowiańskich i ich geografia*. [w druku]
- Siatkowski J., 2012b, *O kilku polonizmach wśród wschodniosłowiańskich nazw części ciała*, konferencja Polskie dziedzictwo językowe na Kresach, Warszawa 20–21 XI 2011. [w druku]
- Siatkowski J., 2012c, *Wieloznaczność i geografia słowiańskich nazw części ciała*, *Z polskich studiów slawistycznych*, ser. XII: *Językoznawstwo*, Warszawa, s. 151–157.
- Siatkowski J., Rembiszewska D.K., 2004, *O możliwościach prezentowania zróżnicowania leksykalno-morfologicznego na mapach Atlasu ogólnosłowiańskiego*, PF XLVIII, s. 473–478 + 4 mapy.
- Siatkowski J., Rembiszewska D.K., 2010, *Впливу обсе в IX томie OLA*, [w:] *Діалектологічні студії 9. Запозичення та інтерференція*. Львів. s. 19–35 + 4 mapy.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, 1958–1969, pod red. W. Doroszewskiego, I–XI, Warszawa.
- SJS – *Slovník jazyka staroslověnského*, 1966–1997, red. J. Kurz, Z. Hauptová, I–IV, Praha.
- Skok P., 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb.
- Sławski SE – F. Sławski, 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków.
- SlPogr – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча у пяці таммах*, 1979–1986, рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск.
- SLŚP – *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia, (K. Weyssenhoff-Brożkova), Wrocław–Kraków 1953 i n.
- Snoj M., 1997, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana.
- SNU – *Сборник за народни умотворения и народопис*, София 1889 i n.
- Sobierajski Z., 1966–1977, *Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji*, I–IV, Poznań.
- Sochová LSZ – Z. Sochová, 2001, *Lašská slovní zásoba*, Praha.
- Sokołowa 1952 – M.A. Соколова, *Из истории слов основного словарного фонда русского языка*, Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР, nr 2, s. 8–13.
- SOWM – *Słownik gwar Ostrodzkiego, Warmii i Mazur*, opr. przez Pracownię SGOWM Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie, pod red. Z. Stamirowskiej i H. Perzowej, Wrocław 1987 i n.

- SP – *Słownik prasłowiański*, opr. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN, red. F. Sławski, Wrocław 1974 i n.
- SP XVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, (F. Peplowski), Wrocław 1966 i n.
- SrezMat – И.И. Срезневский, 1893–1912, *Материалы для Словаря древнерусского языка*, Санкт-Петербург.
- SRJ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. С. Г. Бархударов (Ф.П. Филин, Д.Н. Шмелев, Г.А. Богатова), Москва 1975 i n.
- SRJ XVIII – *Словарь русского языка XVIII века*, ред. Ю.С. Сорокин (З.М. Петрова), Ленинград (Санкт-Петербург) 1984 i n.
- SRNG – *Словарь русских народных говоров*. Составил (с II т. гл. ред.) Ф.П. Филин, Москва–Ленинград 1965 i n.
- SSA – *Sorbischer Sprachatlas*, 1965–1996, I–X, bearb. von H. Faßke, H. Jentsch und S. Michalk, XI–XV von H. Faßke, Bautzen.
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka*, 1959–1968, red. S. Peciar, I–VI, Bratislava.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, 1960–1971, I–IV, red. B. Havránek, Praha.
- SSKJ – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1970–1991, I–V, Ljubljana.
- SSN – *Slovník slovenských nářečí*, red. I. Ripka, Bratislava 1994 i n.
- SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych*, 1950–1965, pod red. W. Taszyckiego, I–VII, Wrocław.
- SSRLJ – *Словарь современного русского литературного языка*, 1950–1965, ред. Ф.П. Филин, I–XVII, Москва–Ленинград.
- SStp – *Słownik staropolski*, 1953–2004, red. S. Urbańczyk, I–XI, Warszawa–Kraków.
- SSUM – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, 1977–1978, ред. Л.Л. Гумецька, I–II, Київ.
- Stachowski S., 1998, *Ein bulgar-türkisches Lehnwort in den slawischen Sprachen (varkoč 'Haarzopf')*, [w:] *Bahşi Öğdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags*, hrsg. von J. P. Laut, M. Ölmez, Freiburg–Istanbul, s. 379–389.
- Starosta – M. Starosta, 1999, *Dolnoserbско-nimski słownik. Niedersorbisch-deutsches Wörterbuch*, Budyšin/Bautzen.
- Stěsl – *Staročeský slovník*, red. B. Havránek, F. Ryšánek, I. Němec, Praha 1977 i n.
- Stojkov – Ст. Стойков, 1968, *Лексика на банатския говор*, София. Трудове по българската диалектология, кн. IV.
- Striedter-Temps DLS – H. Striedter-Temps, 1958, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin.
- Striedter-Temps DLSI – H. Striedter-Temps, 1963, *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen*, Berlin.
- SUM – *Словник української мови*, 1970–1980, ред. І. К. Білодід, I–XI, Київ.
- SUM XVI–XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, ред. Д. Гринчишин, Львів 1994 i n.
- SW – *Słownik języka polskiego*, 1908–1927, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, I–VIII, Warszawa (tzw. Słownik warszawski).
- SWil – *Słownik języka polskiego*, 1861, wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę i innych, I–II, Wilno.
- Swótlík – M.J.H. Swótlík, 1721, *Vocabularium latino-serbicum*, w Budeschne.
- SychKoc – B. Sychta, 1980–1985, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, I–III, Wrocław.
- Sychta B., 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, I–VIII, Wrocław.
- Symoni-Sułkowska J., 1972, *Zróżnicowanie słowotwórcze i leksykalne nazw z zakresu transportu i komunikacji w gwarach polskich*, Wrocław.
- Škaljić A., 1989, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Šesto izdanje, Sarajevo.
- Šrámek R., 1959, *Nářeční slovníček z východního Hlučínska*. Radostná země 9.
- Świeży – J. Świeży, 1958, *Strój podlaski (nadbużański)*, [w:] *Atlas polskich strojów ludowych*, cz. IV, z. 5, Wrocław.

- Tamás L., 1966, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapest.
- Tiktin – Н. Tiktin, 1903–1925, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I–III, Bukarest.
- TRMJ – *Толковен речник на македонскиот јазик*, гл. ред. К. Конески, Скопје 2003 i. n.
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, 1977–1984, пад рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы), I–V, Мінск.
- Turaŭski sloŭnik – *Тураўскі слоўнік у пяці тамах*, 1982–1987, Склададзьнікі: А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін, Мінск.
- Тумченко – Є. Тимченко, 2002–2003, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Підготували до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса, I–II, Київ – Нью-Йорк.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2003, pod red. S. Dubisza, I–IV, Warszawa.
- Varbot 1978 – Ж.Ж. Варбот, *К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен*, VI, „Этимология 1976”, Москва 1978, с. 31–35.
- Varbot 1994 – Ж.Ж. Варбот, *К этимологии славянских прилагательных со значением ‘быстрый’*. II, „Этимология 1991–1993”, Москва 1994, с. 53–57.
- Varbot Ž.Ž. – *informacje ustne*.
- Vasmer ESRJ – М. Фасмер, 1964–1973, *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева, I–IV, Москва.
- Vondrák V., 1906–1908, *Vergleichende slavische Grammatik*, I–II, Göttingen.
- Waniakowa J., 2008, *Zróżnicowanie dialektalne Słowiańszczyzny na przykładzie nazw ‘ust’ i ‘warg’*, RS LVII, s. 127–135.
- Waniakowa J., 2010, *O pochodzeniu czes. kniry ‘wąsy’*, *Linguistica Brunensia*, roč. 58, seš. 1–2, s. 217–223.
- Węgier J., 1978, *Integracja i dezintegracja języka na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin.
- Wyderka B., 2001a, *O badaniach integracji językowej (postulaty metodologiczne)*, [w:] *Gwary dziś I*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 139–146.
- Wyderka B., 2001b, *Przemiany językowe na ziemiach zachodnich i północnych*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. S. Gajda, Opole, s. 460–470.
- Zagórski Z., 1982, *O badaniach integracji w zakresie świadomości językowej w kilku województwach zachodnich*, Wrocław.
- Zaręba AJS – A. Zaręba, *Atlas językowy Śląska*, I–VIII, Kraków 1969–1989, Warszawa 1996.
- Zierhoffer 1963 – K. Zierhoffer, *Studia z historii i geografii słownictwa polskiego i słowiańskiego*, Poznań. I. *Łydka* i jej synonimy w gwarach i historii języka polskiego na tle ogólnosłowiańskim, s. 5–51.
- Zwahr J.G., 1847, *Niederlausitz-wendisch-deutsches Handwörterbuch*, Spremberg.
- Zwoliński P., 1947, *Etymologia policzka*, JP XXVII, s. 74–78.
- Zwoliński P., 1948, „*Sprawa*” policzka, JP XXVIII, s. 118–121.

WYKAZ SKRÓTÓW

acc. – accusativus
adi – adiectivum
afg. – afgański
arab. – arabski
arum. – arumuński
austr. – austriacki
austr.-baw. – austriacko-bawarski
baw. – bawarski
baw.-austr. – bawarsko-austriacki
bośn. – bośniacki
BRD – Bundesrepublik Deutschland
brus. – białoruski
bułg. – bułgarski
ca. – circa
chorw. – chorwacki
csł. – cerkiewnosłowiański
czagat. – czagatajski
czes. – czeski
czuw. – czuwaski
ČR – Česká republika
dem. – deminutivum
dial. – dialekt, dialektalny
dłuż. – dolnołużycki
dniem. – dolnoniemiecki
f. – femininum
friul. – friulski
germ. – germański
głuż. – górnołużycki
goc. – gocki
grec. – grecki
gsaks. – górnosaksoński
kazach. – kazachski
Kr. – Kreis
krym. – krymski
krym.-tat. – krymsko-tatarski

lit. – literacki
łac. – łaciński
łemk. – łemkowski
łuż. – łużycki
m. – masculinum; mapa; miejscowość
M – materiał
mac. – macedoński
mong. – mongolski
n. – neutrum
ngrec. – nowogrecki
niem. – niemiecki
niem.-austr. niemiecko-austriacki, niemiecki
w Austrii
nwniem. – nowo-wysoko-niemiecki
ob. – občina (gmina)
ogsłow. – ogólnosłowiański
op. – općina, opština (gmina)
osm. – osmański
p. – punkt
part. – participium
pass. – passivum
pers. – perski
pl. – pluralis
plt. – plurale tantum
płd. – południowy
płdbaw. – południowobawarski
płdsłow. – południowosłowiański
płd.-wsch. – południowo-wschodni
płd.-zach. – południowo-zachodni
płnros. – północnorosyjski
płnwł. – północnowłoski
płn.-wsch. – północno-wschodni
płn.-zach. – północno-zachodni
pol. – polski
por. – porównaj

pow. – powiat
 protobułg. – protobułgarski
 przest. – przestarzały
 przym. – przymiotnik
 psł. – prasłowiański
 RBiH – Republika Bosna i Hercegovina
 RH – Republika Hrvatska
 ros. – rosyjski
 RP – Rzeczpospolita Polska
 RS – Republika Slovenija
 rum. – rumuński
 rzecz. – rzeczownik
 s. – strona
 sch. – serbsko-chorwacki
 serb. – serbski
 sg. – singularis
 słc. – słowacki
 słow. – słowiański
 słwn. – słoweński
 SR – Slovenská republika
 stbrus. – starobiałoruski
 stczes. – staroczeski
 stczuw. – staroczuwaski
 stfrank. – starofrankoński
 stniem. – staroniemiecki
 stosm. – staroosmański
 stpol. – staropolski
 strus. – staroruski
 stsaks. – starsaksoński
 stslc. – starsłowacki
 sttur. – staroturecki
 stukr. – staroukraiński
 stwn(iem). – staro-wysoko-niemiecki
 s.v. – sub voce – pod hasłem
 śrdk. – środkowy
 śrdniem. – średnio-dolno-niemiecki
 śrgrec. – średniogrecki
 śrlac. – średniołaciński
 śrniem. – środkowoniemiecki

śrsłc. – środkowosłowacki
 śrwn(iem). – średnio-wysoko-niemiecki
 t. – tom
 tat. – tatarski
 ts. – to samo
 tur. – turecki
 turk. – turkijski
 ukr. – ukraiński
 w. – wiek
 węg. – węgierski
 wł(os). – włoski
 woj. – województwo
 wokrj. – wokrjes (powiat)
 wsch. – wschodni
 wschniem. – wschodnioniemiecki
 wschslc. – wschodniosłowacki
 wschłow. – wschodniosłowiański
 zachłow. – zachodniosłowiański
 z. – zeszyt
 zm. – zmarły
 żup. – żupanija (województwo)
 алб. – албанский
 вобл. – вобласць (obwód)
 грч. – грчки (grecki)
 гръцк. – гръцки (grecki)
 обл. – област (obwód)
 оп. – општина (gmina)
 РБ – Рэспубліка Беларусь; Република България
 РБиХ – Република Босна и Херцеговина
 РМ – Република Македонија
 р-н – район (okręg)
 РС – Република Србија
 РФ – Российская Федерация
 РЦГ – Република Црна Гора
 с. – страница
 СРЈ – Савезна Република Југославија
 СЦГ – Србија и Црна Гора

SPIS MIEJSCOWOŚCI

1. Solbica (Stolvizza). Italija, ob. Ravenca (Prato di Resia).
2. Ošne pri Sv. Lenartu (Osgnetto). Italija, ob. Sv. Lenart (S. Leonardo).
3. Sv. Križ (S. Croce). Italija, ob. Trst (Trieste).
4. Šmartno v Brdih. RS, ob. Brda.
5. Komen. RS, ob. Komen.
6. Cerkno. RS, ob. Cerkno.
7. Srednja vas v Bohinju. RS, ob. Bohinj.
8. Horjul. RS, ob. Dobrova – Horjul – Polhov Gradec.
9. Valburga. RS, ob. Medvode.
10. Luče. RS, ob. Luče.
11. Pomjan. RS, ob. Koper.
12. Hrušica. RS, ob. Ilirska Bistrica.
13. Babno Polje. RS, ob. Loška dolina.
14. Ribnica. RS, ob. Ribnica.
15. Dragatuš. RS, ob. Črnomelj.
16. Bučka. RS, ob. Škocjan.
17. Mostec. RS, ob. Brežice.
18. Šmarje pri Jelšah. RS, ob. Šmarje pri Jelšah.
19. Spodnja Ložnica. RS, ob. Slovenska Bistrica.
20. Videm ob Ščavnici. RS, ob. Sveti Jurij.
21. Gomilica. RS, ob. Turnišče.
22. Žminj. RH, op. Pula.
23. Cres. RH, op. Mali Lošinj.
24. Dobrinj. RH, op. Krk.
25. Rukavac. RH, op. Matulji.
26. Močila. RH, op. Karlovac.
27. Domagovič. RH, op. Jastrebarsko.
28. Domaslovec. RH, op. Samobor.
29. Začretje. RH, op. Zagreb.
30. Cubinec. RH, op. Križevci.
31. Prelog. RH, op. Čakovec.
32. Virje. RH, op. Đurđevac.
33. Trnovac. RH, op. Gospić.
34. Brinje. RH, op. Otočac.
35. Trebarjevo Desno. RH, op. Sisak.

36. Mala Peratovica. RH, op. Bjelovar.
37. Sali. RH, op. Zadar.
38. Lohovo (Lò:vo). RBiH, op. Bihać. Лохово. РБиХ, оп. Бихаћ.
39. Magića Mala. RH, op. Nova Gradiška.
40. Strizivojna. RH, op. Dakovo.
41. Valpovo. RH, op. Valpovo.
42. Komiža. RH, op. Vis.
43. Trogir. RH, op. Trogir.
44. Vrbanj. RH, op. Hvar.
- 44a. Kruč. (Acquaviva Collecroce). Italija, pr. Molise, reg. Abruzzi.
45. Otok. RH, op. Sinj.
46. Guber. RBiH, op. Livno. Губер. РБиХ, оп. Ливно.
47. Drvetine. RBiH, op. Bugojno. Дрветине. РБиХ, оп. Бугојно.
48. Dobretići. RBiH, op. Jajce. Добретићи. РБиХ, оп. Јајце.
49. Vijaka. RBiH, op. Vareš. Вијака. РБиХ, оп. Вареш.
50. Špionica. RBiH, op. Srebrenik. Шпионица. РБиХ, оп. Сребреник.
51. Tramošnica. RBiH, op. Gradačac. Трамошница. РБиХ, оп. Градачац.
52. Gradište. RH, op. Županja.
53. Сивац (Стари и Нови). CPJ – PC, оп. Кула.
54. Јазак. CPJ – PC, оп. Ириг.
55. Башаид. CPJ – PC, оп. Кикинда.
56. Lastovo. RH, op. Lastovo.
57. Grude. RBiH, op. Ljubuški. Груде. РБиХ, оп. Љубушки.
58. Lug. RBiH, op. Jablanica. Луг. РБиХ, оп. Јабланица.
59. Kreševo. RBiH, op. Kreševo. Крешево. РБиХ, оп. Крешево.
60. Milići. RBiH, op. Vlasenica. Милићи. РБиХ, оп. Власеница.
61. Žepa. RBiH, op. Rogatica. Жепа. РБиХ, оп. Рогатица.
62. Осладић. CPJ – PC, оп. Осечина.
63. Неменикуће. CPJ – PC, оп. Сопот.
64. Уљма. CPJ – PC, оп. Вршац.
65. Cavtat. RH, op. Dubrovnik.
66. Jasenik. RBiH, op. Gacko. Јасеник. РБиХ, оп. Гацко.
67. Крива Ријека. CPJ – PC, оп. Чајетина.
68. Паковраће. CPJ – PC, оп. Чачак.
69. Глибовац. CPJ – PC, оп. Смедеревска Паланка.
70. Кула. CPJ – PC, оп. Пожаревац.
71. Радовићи (Кртоли). CPJ – РЦГ, оп. Тиват.
72. Режевићи. CPJ – РЦГ, оп. Будва.
73. Горана (Мрковићи). CPJ – РЦГ, оп. Бар.
74. Његуши. CPJ – РЦГ, оп. Цетиње.
75. Голубовци. CPJ – РЦГ, оп. Титоград.
76. Требаљево. CPJ – РЦГ, оп. Колашин.
77. Анцелат. CPJ – РЦГ, оп. Иванград.
78. Тријебине. CPJ – PC, оп. Сјеница.
79. Тучеп // Тучепо. CPJ – PC, оп. Ракош.
80. Србовац // Бугариће. CPJ – PC, оп. Титова Митровица.
81. Дренча. CPJ – PC, оп. Александровац.
82. Велика Крушевица. CPJ – PC, оп. Рековац.
83. Буковац. CPJ – PC, оп. Деспотовац.
84. Ораховац (Ravac // Raovac). CPJ – PC, оп. Ораховац.

85. Пљачковица. СРЈ – РС, оп. Врање.
86. Доњи Душник. СРЈ – РС, оп. Гацин Хан.
87. Кална. СРЈ – РС, оп. Књажевац.
88. Јасеница. СРЈ – РС, оп. Неготин.
90. Лазарополе. РМ, оп. Дебар.
92. Вруток. РМ, оп. Гостивар.
93. Теарце. РМ, оп. Тетово.
94. Ракотинци. РМ, оп. Скопје.
95. Љубанце. РМ, оп. Скопје.
96. Радожда. РМ, оп. Струга.
97. Звечан. РМ, оп. Македонски Брод.
98. Шлегово. РМ, оп. Крагово.
99. Пештани. РМ, оп. Охрид.
100. Извор. РМ, оп. Титов Велес.
101. Дихово. РМ, оп. Битола.
102. Витолиште. РМ, оп. Битола.
103. Радовиш. РМ, оп. Радовиш.
104. Берово. РМ, оп. Берово.
105. Фурка. РМ, оп. Гевгелија.
106. Бобошчица (алб. Boboshtica). Албанија, обл. Корча.
107. Вамбел (грч. Μοσχοχώριον). Грција, р-н Костур.
108. Нестрам (грч. Νεστοριον). Грција, р-н Костур.
109. Тиолишча (грч. Τοχιον). Грција, р-н Костур.
110. Тречно (грч. Καρδια). Грција, р-н Кајлар.
111. Кронцелево (грч. Κερατσει). Грција, р-н Воден.
112. Висока (грч. Οσσα). Грција, р-н Солун.
113. Секавец (грч. Λιβαδοχώριον). Грција, р-н Серез.
- 113а. Плевна (грч. Πετρούσσα). Грција, р-н Драма.
114. Буковец. РБ, Видински окръг
115. Рабиша. РБ, Видински окръг
116. Медковец. РБ, Видински окръг
117. Главановци. РБ, Софийски окръг
118. г. Годеч. РБ, Софийски окръг
119. Згориград. РБ, Врачански окръг
120. Търнак. РБ, Врачански окръг
121. Ръждавица. РБ, Кюстендилски окръг
122. Бистрица. РБ, Кюстендилски окръг
123. Врачеш. РБ, Софийски окръг
124. Владиня. РБ, Ловешки окръг
125. Падеш. РБ, Благоевградски окръг
126. Бачево. РБ, Благоевградски окръг
127. Баня. РБ, Пловдивски окръг
128. Шипка. РБ, Старозагорски окръг
129. Сушица. РБ, Великотърновски окръг
130. Тетово. РБ, Разградски окръг
131. Сребърна. РБ, Силистренски окръг
132. Кърналово. РБ, Благоевградски окръг
133. Скребатно. РБ, Благоевградски окръг
134. Равногор (Ясъ кория). РБ, Пазарджишки окръг
135. Дълбоки. РБ, Старозагорски окръг

136. Жеравна. РБ, Сливенски окръг
137. Драгоево. РБ, Шуменски окръг
138. Щипско (Хасърджик). РБ, Варненски окръг
139. Момчиловци (Горно Дерекъой, Дерекъой и кебир). РБ, Смолянски окръг
140. Драгойново (Козлук). РБ, Пловдивски окръг
141. Покрован. РБ, Кърджалийски окръг
142. Устрем (Вакъво, Вакъв). РБ, Ямболски окръг
143. Козичино (Еркеч). РБ, Бургаски окръг
144. Черноморец (Свети Никола). РБ, Бургаски окръг
145. Граматиково. РБ, Бургаски окръг
167. Винга (Vinga, dawniej Tereziopolis). Romania. Banat.
146. Potoče (Potschach). Avstrija, ob. Hermagor, ok. Beljak (Villach).
- 146a. Stinjaki (Stinatz). Austrija, Gradišće.
147. Breznica pri Št. Jakobu v Rožu (Friessnitz). Avstrija, ob. Št. Jakob (St. Jakob), ok. Beljak (Villach).
- 147a. Čemba (Schandorf). Austrija, Gradišće.
148. Kneža (Grafenbach). Avstrija, ob. Djekše (Diex) in ob. Grebinj (Griffen), ok. Velikovec (Völkermarkt).
- 148a. Pajngrt (Baumgarten). Austrija, Gradišće.
149. Gornji Senik (Felsőszőlőnk). Mađarsko, ok. Körmend, ob. Felsőszőlők.
150. Pogan (Pogány). Mađarsko, žup. Baranja.
151. Dušnok (Dusnok). Mađarsko, žup. Bač-Kiskun (Bács-Kiskun).
152. Lovra (Lórév). Mađarsko, žup. Pešta.
153. Homok (Fertőhomok). Mađarsko, žup. Győr-Sopron.
154. Vértesszőlős. Mađarsko, žup. Komárom.
155. Galgaguta. Mađarsko, žup. Nógrád.
156. Ohuta. Mađarsko, žup. Borsod.
167. Винга (Vinga, dawniej Tereziopolis), Romania, Banat.
168. Klokotič (Clocotici). Romania, op. Lupak (Lupac).
169. Svinica (Svinița). Romania, žup. Mehedinți (Mehedinți).
171. Русь Поляна (Poienile de sub Munte Jedetul Maramureș). Romania.
175. Újezd u Manětína. ČR, okr. Plzeň-sever.
176. Chrástany. ČR, okr. Litoměřice.
177. Světlá pod Ještědem. ČR, okr. Liberec.
178. Postřekov. ČR, okr. Domažlice.
179. Čičov. ČR, okr. Plzeň-jih.
180. Semice. ČR, okr. Nymburk.
181. Poniklá. ČR, okr. Semily.
182. Hvězda (p. Hlavňov). ČR, okr. Náchod.
183. Stachy. ČR, okr. Prachatice.
184. Borkovice. ČR, okr. Tábor.
185. Křečovice. ČR, okr. Benešov.
186. Rejčkov. ČR, okr. Havlíčkův Brod.
187. Jenišovice. ČR, okr. Chrudim.
188. Soběnov. ČR, okr. Český Krumlov.
189. Slavíkovice. ČR, okr. Třebíč.
190. Hodice. ČR, okr. Jihlava.
191. Hodov. ČR, okr. Třebíč.
192. Jámy. ČR, okr. Žďár nad Sázavou.
193. Lažany. ČR, okr. Blansko.

194. Roubanina. ČR, okr. Blansko.
195. Jedlí. ČR, okr. Šumperk.
196. Příkazy. ČR, okr. Olomouc.
197. Mokré Lazce. ČR, okr. Opava.
198. Plaveč. ČR, okr. Znojmo.
199. Bošovice. ČR, okr. Vyškov.
200. Polešovice. ČR, okr. Uherské Hradiště.
201. Záříčí. ČR, okr. Kroměříž.
202. Rybí. ČR, okr. Nový Jičín.
203. Janovice. ČR, okr. Frýdek-Místek.
204. Lanžhot. ČR, okr. Břeclav.
205. Újezd. ČR, okr. Zlin.
206. Halenkov. ČR, okr. Vsetín.
207. Horní Lomná. ČR, okr. Frýdek-Místek.
208. Čáry. SR, okr. Senica.
209. Ivánka pri Dunaji. SR, okr. Bratislava.
210. Bučany. SR, okr. Trnava.
211. Trnovec nad Váhom. SR, okr. Galanta.
212. Nedanovce. SR, okr. Topoľčany.
213. Kubrica. SR, okr. Trenčín.
214. Vrtižer (Vlčižer). SR, okr. Púchov.
215. Klubina. SR, okr. Čadca.
216. Krivá. SR, okr. Dolný Kubín.
217. Slovany. SR, okr. Martin.
218. Liptovský Ján. SR, okr. Liptovský Mikuláš.
219. Horná Žďaňa. SR, okr. Žiar nad Hronom.
220. Zvolenská Slatina. SR, okr. Zvolen.
221. Vieska nad Žitavou. SR, okr. Nitra.
222. Hontianske Moravce. SR, okr. Zvolen.
223. Horné Strháre. SR, okr. Veľký Krtíš.
224. Turičky. SR, okr. Lučenec.
225. Sirk. SR, okr. Rožňava.
226. Spišské Tomášovce. SR, okr. Spišská Nová Ves.
227. Plavnica. SR, okr. Stará Ľubovňa.
228. Dlhá Lúka. SR, okr. Bardejov.
229. Sedlice. SR, okr. Prešov.
230. Trstená pri Hornáde. SR, okr. Košice.
231. Bánovce nad Ondavou. SR, okr. Michalovce.
232. Žalobín. SR, okr. Vranov nad Topľou.
233. Čabalovce. SR, okr. Humenné.
234. Dissen // Dešno. BRD, Kr. Cottbus // wokraj. Chošebuz.
235. Bergen // Hory. BRD, Kr. Kamenz // wokraj. Kamjenc.
236. Halbendorf // Brězowka. BRD, Kr. Weisswasser // wokraj. Běla Woda.
237. Radibor // Radwor. BRD, Kr. Bautzen // wokraj. Budyšin.
238. Sławęcín. RP, woj. Szczecin, pow. Choszczno.
239. Rąbino. RP, woj. Koszalin, pow. Świdwin.
240. Gwiazdowo. RP, woj. Koszalin, pow. Sławno.
241. Wierzchucino. RP, woj. Gdańsk, pow. Puck.
242. Wielka Wieś. RP, woj. Gdańsk, pow. Puck.
243. Brzeźno. RP, woj. Gdańsk, pow. Lębork.

244. Mirachowo. RP, woj. Gdańsk, pow. Kartusy.
245. Karsin. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Chojnice.
246. Pązewo. RP, woj. Gdańsk, pow. Starogard Gdański.
247. Deszczno. RP, woj. Zielona Góra, pow. Gorzów Wielkopolski.
248. Drawsko. RP, woj. Poznań, pow. Czarnków.
249. Podróżna. RP, woj. Koszalin, pow. Złotów.
250. Krzywogoniec. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Tuchola.
251. Trzciano. RP, woj. Gdańsk, pow. Sztum.
252. Wola Młynarska. RP, woj. Olsztyn, pow. Pasłęk.
253. Garbno. RP, woj. Olsztyn, pow. Kętrzyn.
254. Dąbrówka Wielkopolska. RP, woj. Poznań, pow. Międzyrzecz.
255. Smolniki. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Szubin.
256. Wabecz. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Chełmno.
257. Żaganiec. RP, woj. Zielona Góra, pow. Żagań.
258. Kramsko. RP, woj. Poznań, pow. Babimost.
259. Promno. RP, woj. Poznań, pow. Poznań.
260. Sędzin. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Aleksandrów Kujawski.
261. Kiełpiny. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Rypin.
262. Samplawa. RP, woj. Olsztyn, pow. Nowe Miasto Lubawskie.
263. Dywity. RP, woj. Olsztyn, pow. Olsztyn.
264. Dąbrówka. RP, woj. Olsztyn, pow. Pisz.
265. Szwałk. RP, woj. Olsztyn, pow. Olecko.
266. Radziuszki. RP, woj. Białystok, pow. Suwałki.
267. Mała Kamienica. RP, woj. Wrocław, pow. Jelenia Góra.
268. Ligota Piękna. RP, woj. Wrocław, pow. Trzebnica.
269. Szelejewo. RP, woj. Poznań, pow. Gostyń.
270. Kramsk. RP, woj. Poznań, pow. Konin.
271. Rościszewo. RP, woj. Warszawa, pow. Sierpc.
272. Zaręby Kościelne. RP, woj. Warszawa, pow. Przasnysz.
273. Łyse. RP, woj. Warszawa, pow. Kolno.
274. Flesze. RP, woj. Białystok, pow. Grajewo.
275. Pomiany. RP, woj. Białystok, pow. Augustów.
276. Wojbórz. RP, woj. Wrocław, pow. Nowa Ruda.
277. Lubsza. RP, woj. Opole, pow. Brzeg.
278. Dziadowa Kłoda. RP, woj. Wrocław, pow. Syców.
279. Michałów. RP, woj. Poznań, pow. Kalisz.
280. Pątnów. RP, woj. Łódź, pow. Wieluń.
281. Domaniewek. RP, woj. Łódź, pow. Łęczyca.
282. Skararki. RP, woj. Skierniewice, pow. Łowicz.
283. Gorzewo. RP, woj. Warszawa, pow. Gostynin.
284. Sońsk. RP, woj. Warszawa, pow. Ciechanów.
285. Wysocze. RP, woj. Warszawa, pow. Ostrów Mazowiecka.
286. Tykocin. RP, woj. Białystok, pow. Białystok.
287. Słomianka. RP, woj. Białystok, pow. Mońki.
288. Śmicz. RP, woj. Opole, pow. Prudnik.
289. Rudziniec. RP, woj. Katowice, pow. Gliwice.
290. Wędrynia. RP, woj. Opole, pow. Olesno.
291. Konopiska. RP, Katowice, pow. Częstochowa.
292. Kocierzowy. RP, woj. Łódź, pow. Radomsko.
293. Ruski Bród. RP, woj. Kielce, pow. Przysucha.

294. Jastrzębia. RP, woj. Kielce, pow. Radom.
295. Słomczyn. RP, woj. Warszawa, pow. Grójec.
296. Człkówka. RP, woj. Warszawa, pow. Otwock.
297. Rozbity Kamień. RP, woj. Warszawa, pow. Sokołów Podlaski.
298. Woronie. RP, woj. Białystok, pow. Bielsk Podlaski.
299. Krzanowice. RP, woj. Opole, pow. Racibórz.
300. Golczowice. RP, woj. Kraków, pow. Olkusz.
301. Książnice Wielkie. RP, woj. Kielce, pow. Kazimierza Wielka.
302. Bolmin. RP, woj. Kielce, pow. Kielce.
303. Radkowice. RP, woj. Kielce, pow. Ilża.
304. Dęba. RP, woj. Lublin, pow. Puławy.
305. Trzebieszów. RP, woj. Lublin, pow. Łuków.
306. Horosзки Małe. RP, woj. Warszawa, pow. Łosice.
307. Choroszczyńska. RP, woj. Lublin, pow. Biała Podlaska.
308. Wiślica. RP, woj. Katowice, pow. Cieszyn.
309. Żabnica. RP, woj. Kraków, pow. Żywiec.
310. Jabłonka. RP, woj. Kraków, pow. Nowy Targ.
311. Więciórka. RP, woj. Kraków, pow. Myślenice.
312. Gliny Małe. RP, woj. Rzeszów, pow. Mielec.
313. Grębów. RP, woj. Rzeszów, pow. Tarnobrzeg.
314. Zakrzew. RP, woj. Lublin, pow. Krasnystaw.
315. Osowa. RP, woj. Lublin, pow. Włodawa.
316. Nowe Bystre. RP, woj. Kraków, pow. Nowy Targ.
317. Sromowce Wyżne. RP, woj. Kraków, pow. Nowy Targ.
318. Podegrodzie. RP, woj. Kraków, pow. Nowy Sącz.
319. Jodłówka. RP, woj. Kraków, pow. Tarnów.
320. Łęki Strzyżowskie. RP, woj. Rzeszów, pow. Krosno.
321. Łąka. RP, woj. Rzeszów, pow. Rzeszów.
322. Łukawa. RP, woj. Lublin, pow. Biłgoraj.
323. Gielczew. RP, woj. Lublin, pow. Krasnystaw.
324. Wiszniów. RP, woj. Lublin, pow. Hrubieszów.
325. Niebieszczany. RP, woj. Rzeszów, pow. Sanok.
326. Paclaw. RP, woj. Rzeszów, pow. Przemyśl.
327. Лукшы. РБ, Віцебская вобл., Браслаўскі р-н.
328. Пялікі. РБ, Віцебская вобл., Шаркаўшчынскі р-н.
329. Казлы. РБ, Віцебская вобл., Міёрскі р-н.
330. Якубава. РБ, Віцебская вобл., Расонскі р-н.
331. Ністанішкі. РБ, Гродзенская вобл., Смагонскі р-н.
332. Груздава. РБ, Віцебская вобл., Пастаўскі р-н.
333. Лабуноўшчына. РБ, Віцебская вобл., Полацкі р-н.
334. Бабовікі. РБ, Віцебская вобл., Полацкі р-н.
335. Паташня. РБ, Віцебская вобл., Гарадоцкі р-н.
336. Прывалкі. РБ, Гродзенская вобл., Гродзенскі р-н.
337. Паляцкішкі. РБ, Гродзенская вобл., Воранаўскі р-н.
338. Лоск. РБ, Мінская вобл., Валожынскі р-н.
339. Асавец. РБ, Мінская вобл., Вілейскі р-н.
340. Адрубак. РБ, Віцебская вобл., Докшыцкі р-н.
341. Чарніца. РБ, Віцебская вобл., Лепельскі р-н.
342. Дворышча. РБ, Віцебская вобл., Бешанковіцкі р-н.
343. Гостраў. РБ, Гродзенская вобл., Мастоўскі р-н.

344. Вялікія Баяры. РБ, Гродзенская вобл., Шчучынскі р-н.
345. Альхоўка. РБ, Гродзенская вобл., Навагрудскі р-н.
346. Пруды. РБ, Мінская вобл., Івянецкі р-н.
347. Валодзькі. РБ, Мінская вобл., Маладзечанскі р-н.
348. Рудня. РБ, Мінская вобл., Плешчаніцкі р-н.
349. Стайкі. РБ, Мінская вобл., Барысаўскі р-н.
350. Абчуга. РБ, Мінская вобл., Крупскі р-н.
351. Лядзінкі. РБ, Віцебская вобл., Віцебскі р-н.
352. Загараднае. РБ, Віцебская вобл., Лёзненскі р-н.
353. Навасёлкі. РБ, Гродзенская вобл., Свіслацкі р-н.
354. Старое Сяло. РБ, Гродзенская вобл., Зэльвенскі р-н.
355. Мірацічы. РБ, Гродзенская вобл., Карэліцкі р-н.
356. Стары Сверхань. РБ, Мінская вобл., Стаўбцоўскі р-н.
357. Дудзічы. РБ, Мінская вобл., Пухавіцкі р-н.
358. Дзяхань. РБ, Мінская вобл. Смалявіцкі р-н.
359. Слабодка. РБ, Магілёўская вобл., Шклоўскі р-н.
360. Слатаўшчына. РБ, Віцебская вобл., Дубровенскі р-н.
361. Сечы. РБ, Брэсцкая вобл., Брэсцкі р-н.
362. Дзімітравічы. РБ, Брэсцкая вобл., Камянецкі р-н.
363. Горск. РБ, Брэсцкая вобл., Бярозаўскі р-н.
364. Любішчыцы. РБ, Брэсцкая вобл., Івацэвіцкі р-н.
365. Альхоўцы. РБ, Брэсцкая вобл., Ляхавіцкі р-н.
366. Ванелевічы. РБ, Мінская вобл., Капыльскі р-н.
367. Гарэлец. РБ, Мінская вобл., Пухавіцкі р-н.
368. Багушэвічы. РБ, Мінская вобл., Бярэзінскі р-н.
369. Асавец. РБ, Магілёўская вобл., Бялыніцкі р-н.
370. Стайкі. РБ, Магілёўская вобл., Магілёўскі р-н.
371. Старакожаўка. РБ, Магілёўская вобл., Горацкі р-н.
372. Вялікія Радванічы. РБ, Брэсцкая вобл., Брэсцкі р-н.
373. Пяскі. РБ, Брэсцкая вобл., Кобрынскі р-н.
374. Ляжыткавічы. РБ, Брэсцкая вобл., Драгічынскі р-н.
375. Азарычы. РБ, Брэсцкая вобл., Лагішынскі р-н.
376. Дзяніскавічы. РБ, Брэсцкая вобл., Ганцавіцкі р-н.
377. Карытнае. РБ, Магілёўская вобл., Асіповіцкі р-н.
378. Рубеж. РБ, Магілёўская вобл., Клічаўскі р-н.
379. Завад-Віравая. РБ, Магілёўская вобл., Слаўгарадскі р-н.
380. Беражыстае. РБ, Магілёўская вобл., Крычаўскі р-н.
381. Пралетарскае. РБ, Магілёўская вобл., Касцюковіцкі р-н.
382. Месяцічы. РБ, Брэсцкая вобл., Пінскі р-н.
383. Рэчыца. РБ, Брэсцкая вобл., Столінскі р-н.
384. Вулька. РБ, Брэсцкая вобл., Лунінецкі р-н.
385. Яскавічы. РБ, Мінская вобл., Салігорскі р-н.
386. Пасека. РБ, Мінская вобл., Старадарожскі р-н.
387. Бутчын. РБ, Магілёўская вобл., Бабруйскі р-н.
388. Ніжняя Тошчыца. РБ, Магілёўская вобл., Быхаўскі р-н.
389. Запясочча. РБ, Гомельская вобл., Жыткавіцкі р-н.
390. Бобрыкі. РБ, Гомельская вобл., Капаткевіцкі р-н.
391. Смыковічы. РБ, Гомельская вобл., Акцябрскі р-н.
392. Шыхаў. РБ, Гомельская вобл., Жлобінскі р-н.
393. Бяляеўка. РБ, Гомельская вобл., Чачэрскі р-н.

394. Нове Палессе. РБ, Гомельская вобл., Лельчыцкі р-н.
395. Жахавічы. РБ, Гомельская вобл., Мазырскі р-н.
396. Вязавіца. РБ, Гомельская вобл., Калінкавіцкі р-н.
397. Заспа. РБ, Гомельская вобл., Рэчыцкі р-н.
398. Шарсцін. РБ, Гомельская вобл., Веткаўскі р-н.
399. Тульгавічы. РБ, Гомельская вобл., Хойніцкі р-н.
400. Шкураты. РБ, Гомельская вобл., Брагінскі р-н.
401. Пульмо. Україна, Волинська обл., Любомльський р-н.
402. Тур. Україна, Волинська обл., Ратнівський р-н.
403. Залаззя. Україна, Волинська обл., Любешівський р-н.
404. Доротище. Україна, Волинська обл., Ковельський р-н.
405. Кутин. Україна, Рівненська обл., Зарічненський р-н.
406. Залужжя. Україна, Волинська обл., Володимир-Волинський р-н.
407. Крухиничі. Україна, Волинська обл., Докачинський р-н.
408. Мильськ. Україна, Волинська обл., Рожищенський р-н.
409. Велика Ведмежка. Україна, Волинська обл., Маневицький р-н.
410. Берестя. Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н.
411. Дроздинь. Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н.
412. Поповичі. Україна, Львівська обл., Мостиський р-н.
413. Завадів. Україна, Львівська обл., Яворівський р-н.
414. Туринка. Україна, Львівська обл., Нестерівський р-н.
415. Пирятин. Україна, Львівська обл., Радехівський р-н.
416. Бокійма. Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н.
417. Поляни. Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н.
418. Хочине. Україна, Житомирська обл., Олевський р-н.
419. Велика Сушиця. Україна, Львівська обл., Старосамбірський р-н.
420. Мавковичі. Україна, Львівська обл., Городецький р-н.
421. Петричі. Україна, Львівська обл., Золочівський р-н.
422. Сапанів. Україна, Тернопільська обл., Кременецький р-н.
423. Річиця. Україна, Рівненська обл., Гощанський р-н.
424. Підлужи. Україна, Житомирська обл., Емільчинський р-н.
425. Норинськ. Україна, Житомирська обл., Овруцький р-н.
426. Гладковичі. Україна, Житомирська обл., Овруцький р-н.
427. Верхня Яблунька. Україна, Львівська обл., Турківський р-н.
428. Ясениця-Сільна. Україна, Львівська обл., Дрогобицький р-н.
429. Стільське. Україна, Львівська обл., Миколаївський р-н.
430. Свистільники. Україна, Івано-Франківська обл., Рогатинський р-н.
431. Осташівці. Україна, Тернопільська обл., Зборівський р-н.
432. Білозірка. Україна, Тернопільська обл., Лановецький р-н.
433. Стригани. Україна, Хмельницька обл., Славутський р-н.
434. Гульськ. Україна, Житомирська обл., Новоград-Волинський р-н.
435. Устя. Україна, Рівненська обл., Корецький р-н.
436. Поліське. Україна, Київська обл., Поліський р-н.
437. Карпилівка. Україна, Київська обл., Іванківський р-н.
438. Жеведь. Україна, Чернігівська обл., Чернігівський р-н.
439. Задеріївка. Україна, Чернігівська обл., Ріпкинський р-н.
440. Салтикова-Дівиця. Україна, Чернігівська обл., Куликівський р-н.
441. Гірськ. Україна, Чернігівська обл., Щорський р-н.
442. Савинки. Україна, Чернігівська обл., Корюківський р-н.
443. Пальчики. Україна, Чернігівська обл., Бахмацький р-н.

444. Іванівка. Україна, Чернігівська обл., Семенівський р-н.
445. Мефедівка. Україна, Сумська обл., Середино-Будський р-н.
446. Чуйківка. Україна, Сумська обл., Ямпільський р-н.
447. Сваркове. Україна, Сумська обл., Глухівський р-н.
448. Малий Березний. Україна, Закарпатська обл., Великоберезнянський р-н.
449. Коростів. Україна, Львівська обл., Сколівський р-н.
450. Збора. Україна, Івано-Франківська обл., Калуський р-н.
451. Ласківці. Україна, Тернопільська обл., Теребовлянський р-н.
452. Веснянка. Україна, Хмельницька обл., Старокостянтинівський р-н.
453. Конотоп. Україна, Хмельницька обл., Шепетівський р-н.
454. Велика П'ятигірка. Україна, Житомирська обл., Бердичівський р-н.
455. Кам'янка. Україна, Житомирська обл., Житомирський р-н.
456. Борщів. Україна, Житомирська обл., Радомишльський р-н.
457. Мирча. Україна, Київська обл., Бородянський р-н.
458. Дідівщина. Україна, Київська обл., Фастівський р-н.
459. Блоставиця. Україна, Київська обл., Бородянський р-н.
460. Пухівка. Україна, Київська обл., Броварський р-н.
461. Козари. Україна, Чернігівська обл., Носівський р-н.
462. Галиця. Україна, Чернігівська обл., Ніжинський р-н.
463. Красилівка. Україна, Чернігівська обл., Бахмацький р-н.
464. Сім'янівка. Україна, Сумська обл., Конотопський р-н.
465. Баранинці. Україна, Закарпатська обл., Ужгородський р-н.
466. Поляна. Україна, Закарпатська обл., Свалявський р-н.
467. Довге. Україна, Закарпатська обл., Іршавський р-н.
468. Торунь. Україна, Закарпатська обл., Міжгірський р-н.
469. Дубове. Україна, Закарпатська обл., Тячівський р-н.
470. Стримба. Україна, Івано-Франківська обл., Надвірнянський р-н.
471. Золотий Потік. Україна, Тернопільська обл., Бучацький р-н.
472. Іванківці. Україна, Хмельницька обл., Городоцький р-н.
473. Давидківці. Україна, Хмельницька обл., Хмельницький р-н.
474. Стрижавка. Україна, Вінницька обл., Вінницький р-н.
475. Горобіївка. Україна, Київська обл., Сквирський р-н.
476. Іванівка. Україна, Київська обл., Білоцерківський р-н.
477. Вороньків. Україна, Київська обл., Бориспільський р-н.
478. Богдани. Україна, Черкаська обл., Золотоніський р-н.
479. Озеряни. Україна, Чернігівська обл., Варвинський р-н.
480. Коровинці. Україна, Сумська обл., Недригайлівський р-н.
481. Новоіванівка. Україна, Сумська обл., Білопільський р-н.
482. Пінянка. Україна, Сумська обл., Краснопільський р-н.
483. Затисівка. Україна, Закарпатська обл., Виноградівський р-н.
484. Буштина. Україна, Закарпатська обл., Тячівський р-н.
485. Богдан. Україна, Закарпатська обл., Рахівський р-н.
486. Бабинопілля. Україна, Івано-Франківська обл., Косівський р-н.
487. Южинець. Україна, Чернівецька обл., Кіцманський р-н.
488. Балин. Україна, Хмельницька обл., Дунаєвецький р-н.
489. Морозівка. Україна, Вінницька обл., Мурованокuriловецький р-н.
490. Підвисоке. Україна, Вінницька обл., Іллінецький р-н.
491. Велика Березянка. Україна, Київська обл., Таращанський р-н.
492. Копіювате. Україна, Черкаська обл., Канівський р-н.
493. Ісківці. Україна, Полтавська обл., Лубенський р-н.

494. Зуївці. Україна, Полтавська обл., Миргородський р-н.
495. Боромля. Україна, Сумська обл., Тростянецький р-н.
496. Шепіт. Україна, Чернівецька обл., Путилівський р-н.
497. Турятка. Україна, Чернівецька обл., Глибоцький р-н.
498. Іванівці. Україна, Чернівецька обл., Кельменецький р-н.
499. Горишківка. Україна, Вінницька обл., Томашпільський р-н.
500. Краснопілка. Україна, Черкаська обл., Уманський р-н.
501. Сингаївка. Україна, Черкаська обл., Шполянський р-н.
502. Лем'янівка. Україна, Полтавська обл., Семенівський р-н.
503. Запсілля. Україна, Полтавська обл., Великобагачанський р-н.
504. Котельва. Україна, Полтавська обл., Котелевський р-н.
505. Дементіївка. Україна, Харківська обл., Дергачівський р-н.
506. Бронниця. Україна, Вінницька обл., Могилів-Подільський р-н.
507. Маньківка. Україна, Вінницька обл., Бершадський р-н.
508. Левківка. Україна, Кіровоградська обл., Новоархангельський р-н.
509. Веселий Кут. Україна, Кіровоградська обл., Знам'янський р-н.
510. Мар'ївка. Україна, Кіровоградська обл., Онуфріївський р-н.
511. Запсілля. Україна, Полтавська обл., Кременчуцький р-н.
512. Котівка. Україна, Дніпропетровська обл., Магдалинівський р-н.
513. Білухівка. Україна, Полтавська обл., Карлівський р-н.
514. Кегичівка. Україна, Харківська обл., Кегичівський р-н.
515. Хатне. Україна, Харківська обл., Великобурлуцький р-н.
516. Концеба. Україна, Одеська обл., Савранський р-н.
517. Піщаний Брід. Україна, Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н.
518. Козирівка. Україна, Кіровоградська обл., Новгородківський р-н.
519. Новомихайлівка. Україна, Дніпропетровська обл., Софіївський р-н.
520. Вільне. Україна, Дніпропетровська обл., Новомосковський р-н.
521. Танюшівка. Україна, Луганська обл., Новопсковський р-н.
522. Тецкани (Teŭkanі). РМ, Бричанський р-н.
523. Данул. РМ, Ришканський р-н.
524. Пояна (Poienile de sub Munte). РМ, Кам'янський р-н.
525. Тумалины/Tumelina (koło m. Dūkštas – Dukszty). Литва, Игналинский р-н.
526. Вышки (Voltiški, na północ od Dyneburga). Латвия, Даугавпилсский р-н.
527. О. Пийрисаар (wyspa Piirissaar). Эстония, Тартуский р-н.
528. Койда. РФ, Архангельская обл., Мезенский р-н.
529. Ручьи. РФ, Архангельская обл., Мезенский р-н.
530. Долгощелье. РФ, Архангельская обл., Мезенский р-н.
531. Верхняя Золотица (Зимняя Золотица). РФ, Архангельская обл., Приморский р-н.
532. Куя. РФ, Архангельская обл., Приморский р-н.
533. Дорогорское. РФ, Архангельская обл., Мезенский р-н.
534. Тамица. РФ, Архангельская обл., Онежский р-н.
535. Часовенская. РФ, Архангельская обл., Приморский р-н.
536. Азаполье. РФ, Архангельская обл., Мезенский р-н.
537. Пылема. РФ, Архангельская обл., Лешуконский р-н.
538. Кысса. РФ, Архангельская обл., Лешуконский р-н.
539. Усть-Кожа. РФ, Архангельская обл., Онежский р-н.
540. Ломоносово. РФ, Архангельская обл., Холмогорский р-н.
541. Кузомень. РФ, Архангельская обл., Холмогорский р-н.
542. Валдокурье. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н.
543. Вальтево. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н.

- 544. Олема. РФ, Архангельская обл., Лешуконский р-н.
- 545. Турчасово. РФ, Архангельская обл., Онежский р-н.
- 546. Плёсо-Мякурьё. РФ, Архангельская обл., Холмогорский р-н.
- 547. Кеврола. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н.
- 548. Сура. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н.
- 549. Нюхча. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н.
- 550. Усланка. РФ, Ленинградская обл., Подпорожский р-н.
- 551. Плотишно. РФ, Ленинградская обл., Подпорожский р-н.
- 552. Ладва. РФ, Карелия, Прионежский р-н.
- 553. Першлахта. РФ, Архангельская обл., Плесецкий р-н.
- 554. Ступино. РФ, Архангельская обл., Няндомский р-н.
- 555. Сторожевское. РФ, Архангельская обл., Шенкурский р-н.
- 556. Родионовское. РФ, Архангельская обл., Виноградовский р-н.
- 557. Терентьевское. РФ, Архангельская обл., Виноградовский р-н.
- 558. Окуловская. РФ, Архангельская обл., Верхнетоемский р-н.
- 560. Копорье. РФ, Ленинградская обл., Ломоносовский р-н.
- 562. Староселье. РФ, Ленинградская обл., Тосненский р-н.
- 563. Княщина. РФ, Ленинградская обл., Волховский р-н.
- 564. Новинка. РФ, Ленинградская обл., Тихвинский р-н.
- 565. Бор. РФ, Ленинградская обл., Лодейнопольский р-н.
- 566. Верхнее Тойсино. РФ, Ленинградская обл., Лодейнопольский р-н.
- 567. Верховье. РФ, Вологодская обл., Вытегорский р-н.
- 568. Замошье. РФ, Вологодская обл., Вытегорский р-н.
- 569. Гавриловское. РФ, Архангельская обл., Каргопольский р-н.
- 570. Ковжа. РФ, Архангельская обл., Каргопольский р-н.
- 571. Броневская. РФ, Архангельская обл., Каргопольский р-н.
- 572. Никишинская. РФ, Архангельская обл., Няндомский р-н.
- 573. Верхопаденьга. РФ, Архангельская обл., Шенкурский р-н.
- 574. Павловское. РФ, Архангельская обл., Вельский р-н.
- 575. Акичкин Починок. РФ, Архангельская обл., Устьянский р-н.
- 576. Чаплинская. РФ, Архангельская обл., Верхнетоемский р-н.
- 577. Шеломя. РФ, Архангельская обл., Красноборский р-н.
- 578. Верхняя Уфтуга. РФ, Архангельская обл., Красноборский р-н.
- 579. Кленно. РФ, Ленинградская обл., Кингисеппский р-н.
- 580. Черное. РФ, Ленинградская обл., Волосовский р-н.
- 581. Большие Слудицы. РФ, Ленинградская обл., Гатчинский р-н.
- 582. Оскуй. РФ, Новгородская обл., Чудовский р-н.
- 583. Дубняги. РФ, Ленинградская обл., Киришский р-н.
- 584. Щибенец. РФ, Ленинградская обл., Тихвинский р-н.
- 585. Михалево. РФ, Ленинградская обл., Ефимовский р-н.
- 586. Пашозеро. РФ, Ленинградская обл., Тихвинский р-н.
- 587. Плоское. РФ, Вологодская обл., Бабаевский р-н.
- 588. Старина. РФ, Вологодская обл., Бабаевский р-н.
- 589. Семеновская. РФ, Вологодская обл., Вытегорский р-н.
- 590. Михалево. РФ, Вологодская обл., Белозерский р-н.
- 591. Мосеева. РФ, Вологодская обл., Вашкинский р-н.
- 592. Чистый Дор. РФ, Вологодская обл., Кирилловский р-н.
- 593. Бархатово. РФ, Вологодская обл., Чарозерский р-н.
- 596. Елинская. РФ, Архангельская обл., Вельский р-н.
- 597. Боровское. РФ, Вологодская обл., Верховажский р-н.

- 598. Нечаевское. РФ, Архангельская обл., Коношский р-н.
- 600. Королевская. РФ, Вологодская обл., Нюксенский р-н.
- 601. Орлово. РФ, Архангельская обл., Устьянский р-н.
- 602. Верхне-Ерогодский Починок. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н.
- 603. Горка. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н.
- 604. Песчанка. РФ, Архангельская обл., Котласский р-н.
- 605. Кануновщина. РФ, Псковская обл., Гдовский р-н.
- 606. Заполье. РФ, Псковская обл., Плюсский р-н.
- 607. Жеребут. РФ, Ленинградская обл., Лужский р-н.
- 608. Долгово. РФ, Новгородская обл., Новгородский р-н.
- 609. Нижнее Станино. РФ, Новгородская обл., Любытинский р-н.
- 610. Осташово. РФ, Новгородская обл., Любытинский р-н.
- 611. Игнашино. РФ, Вологодская обл., Чагодощенский р-н.
- 612. Сиуч. РФ, Вологодская обл., Бабаевский р-н.
- 613. Рыконец. РФ, Вологодская обл., Кадуйский р-н.
- 614. Акиньхово. РФ, Вологодская обл., Верховажский р-н.
- 615. Чукша. РФ, Вологодская обл., Череповецкий р-н.
- 616. Колышкино. РФ, Вологодская обл., Вологодский р-н.
- 617. Митиха. РФ, Вологодская обл., Харовский р-н.
- 618. Боготское. РФ, Вологодская обл., Сокольский р-н.
- 619. Коростелево. РФ, Вологодская обл., Сямженский р-н.
- 620. Папинская. РФ, Вологодская обл., Верховажский р-н.
- 621. Зыков Конец. РФ, Вологодская обл., Тотемский р-н.
- 622. Кононовская (Алферовская). РФ, Вологодская обл., Тарногский р-н.
- 623. Харино. РФ, Вологодская обл., Бабушкинский р-н.
- 624. Кряж. РФ, Вологодская обл., Кичменгско-Городецкий р-н.
- 625. Андреевское. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н.
- 626. Лыченица. РФ, Вологодская обл., Городокский р-н.
- 627. Томашево. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н.
- 628. Подборовье. РФ, Псковская обл., Гдовский р-н.
- 629. Княжицы. РФ, Псковская обл., Стругоокрасненский р-н.
- 630. Слезово. РФ, Псковская обл., Стругоокрасненский р-н.
- 631. Теребутицы. РФ, Новгородская обл., Солецкий р-н.
- 632. Лъзень. РФ, Новгородская обл., Новгородский р-н.
- 633. Медведь. РФ, Новгородская обл., Маловишерский р-н.
- 634. Еваничи. РФ, Новгородская обл., Крестецкий р-н.
- 635. Токарёво. РФ, Новгородская обл., Любытинский р-н.
- 636. Слизениха. РФ, Новгородская обл., Мошенский р-н.
- 637. Горбухино. РФ, Новгородская обл., Пестовский р-н.
- 638. Раменье. РФ, Вологодская обл., Устюженский р-н.
- 639. Еврасово. РФ, Вологодская обл., Череповецкий р-н.
- 640. Голodayка. РФ, Ярославская обл., Пошехонский р-н.
- 641. Озерки. РФ, Вологодская обл., Вологодский р-н.
- 642. Осиновицы. РФ, Вологодская обл., Грязовецкий р-н.
- 643. Лаврентьево. РФ, Вологодская обл., Междуреченский р-н.
- 644. Волково. РФ, Вологодская обл., Междуреченский р-н.
- 645. Боярское. РФ, Вологодская обл., Сокольский р-н.
- 646. Топориха. РФ, Вологодская обл., Тотемский р-н.
- 647. Трофимово. РФ, Костромская обл., Солигаличский р-н.
- 648. Сысоево. РФ, Вологодская обл., Бабушкинский р-н.

651. Малы. РФ, Псковская обл., Печорский р-н.
652. Немоево. РФ, Псковская обл., Островский р-н.
653. Рыдалы. РФ, Псковская обл., Псковский р-н.
654. Стёпаново. РФ, Псковская обл., Порховский р-н.
655. Чертёны. РФ, Псковская обл., Дновский р-н.
656. Шушелово. РФ, Новгородская обл., Поддорский р-н.
657. Великое Село. РФ, Новгородская обл., Старорусский р-н.
658. Березка. РФ, Новгородская обл., Старорусский р-н.
659. Клевичи. РФ, Тверская обл., Демянский р-н.
660. Градобить. РФ, Тверская обл., Фировский р-н.
661. Кемцы. РФ, Тверская обл., Бологовский р-н.
662. Дворищи. РФ, Тверская обл., Лесной р-н.
663. Бикалово. РФ, Тверская обл., Молоковский р-н.
664. Лискино. РФ, Ярославская обл., Фрейтовский р-н.
665. Офремово. РФ, Ярославская обл., Рыбинский р-н.
666. Вахромейка. РФ, Ярославская обл., Любимский р-н.
667. Борок. РФ, Костромская обл., Буйский р-н.
668. Родниково. РФ, Вологодская обл., Грязовецкий р-н.
669. Николо-Залесье. РФ, Костромская обл., Буйский р-н.
670. Головинское. РФ, Костромская обл., Чухломский р-н.
671. Борисово. РФ, Костромская обл., Кадыйский р-н.
673. Зыково. РФ, Костромская обл., Межевский р-н.
674. Переузино и Александрово. РФ, Псковская обл., Красногородский р-н.
675. Волково. РФ, Псковская обл., Опочецкий р-н.
676. Озерки. РФ, Новгородская обл., Старорусский р-н.
677. Меглино. РФ, Тверская обл., Пеновский р-н.
678. Заплавье. РФ, Тверская обл., Осташковский р-н.
679. Есеновичи. РФ, Тверская обл., Вышневолоцкий р-н.
680. Белавино. РФ, Тверская обл., Вышневолоцкий р-н.
681. Поповка. РФ, Тверская обл., Максатихинский р-н.
682. Заручье. РФ, Тверская обл., Бежецкий р-н.
683. Халява. РФ, Ярославская обл., Некоузский р-н.
684. Матренино. РФ, Ярославская обл., Большесельский р-н.
685. Толбухино. РФ, Ярославская обл., Ярославский р-н.
686. Гридино. РФ, Костромская обл., Красносельский р-н.
687. Юрьево. РФ, Костромская обл., Островский р-н.
688. Курилово. РФ, Костромская обл., Нейский р-н.
689. Калинин. РФ, Костромская обл., Галичский р-н.
690. Михалево. РФ, Костромская обл., Нейский р-н.
691. Самылово. РФ, Костромская обл., Мануровский р-н.
692. Черная Грязь. РФ, Псковская обл., Себежский р-н.
693. Загорье. РФ, Псковская обл., Локнянский р-н.
694. Медведево. РФ, Тверская обл., Торопецкий р-н.
695. Хотилицы. РФ, Тверская обл., Андреапольский р-н.
696. Верхние Горицы. РФ, Тверская обл., Селижаровский р-н.
697. Казаково. РФ, Тверская обл., Старицкий р-н.
698. Бородино. РФ, Тверская обл., Торжокский р-н.
699. Парфеново. РФ, Тверская обл., Лихославльский р-н.
700. Георгиевское. РФ, Тверская обл., Рамешковский р-н.
701. Савцыно. РФ, Тверская обл., Кашинский р-н.

702. Судилово. РФ, Ярославская обл., Углический р-н.
703. Марково. РФ, Ярославская обл., Ростовский р-н.
704. Кувакино. РФ, Ярославская обл., Некрасовский р-н.
705. Новое. РФ, Ивановская обл., Фурмановский р-н.
706. Антипино. РФ, Ивановская обл., Кинешемский р-н.
707. Борисово. РФ, Костромская обл., Кадыйский р-н.
709. Малая Торзать. РФ, Костромская обл., Макарьевский р-н.
710. Козодои. РФ, Псковская обл., Пустошкинский р-н.
711. Бугры. РФ, Псковская обл., Великолуцкий р-н.
712. Осташево. РФ, Псковская обл., Куньинский р-н.
713. Холм. РФ, Тверская обл., Западнодвинский р-н.
714. Холмец. РФ, Тверская обл., Оленинский р-н.
715. Зальково. РФ, Тверская обл., Ржевский р-н.
716. Романово. РФ, Тверская обл., Старицкий р-н.
718. Устье. РФ, Тверская обл., Конаковский р-н.
719. Кунилово. РФ, Московская обл., Талдомский р-н.
720. Никульское. РФ, Ярославская обл., Переславский р-н.
722. Гоголево. РФ, Ивановская обл., Ивановский р-н.
723. Пеньки. РФ, Ивановская обл., Палехский р-н.
724. Шихириха. РФ, Ивановская обл., Пученский р-н.
725. Жуки. РФ, Псковская обл., Усмынский р-н.
726. Закеево. РФ, Тверская обл., Нелидовский р-н.
- 726а. Горки. РФ, Тверская обл., Нелидовский р-н.
727. Толстики. РФ, Тверская обл., Бельский р-н.
728. Вязовка. РФ, Смоленская обл., Сычевский р-н.
729. Лосинино. РФ, Смоленская обл., Гагаринский р-н.
730. Клишино. РФ, Московская обл., Волоколамский р-н.
731. Китенево. РФ, Московская обл., Клинский р-н.
732. Устье. РФ, Московская обл., Одинцовский р-н.
733. Кочергино. РФ, Московская обл., Солнечногорский горсовет.
734. Зубцово. РФ, Московская обл., Сергиев-Посадский горсовет.
735. Никулино. РФ, Московская обл., Орехово-Зуевский р-н.
736. Осиповец. РФ, Владимирская обл., Юрьев-Польский р-н.
737. Зубово. РФ, Владимирская обл., Собинский р-н.
738. Овсянниково. РФ, Владимирская обл., Судогодский р-н.
739. Санино. РФ, Владимирская обл., Суздальский р-н.
740. Княжская. РФ, Владимирская обл., Ковровский р-н.
741. Малый Удол. РФ, Владимирская обл., Вязниковский р-н.
742. Татарово. РФ, Владимирская обл., Муромский р-н.
743. Амачкино. РФ, Нижегородская обл., Павловский р-н.
744. Малое Козино. РФ, Нижегородская обл., Балахнинский р-н.
745. Комарово. РФ, Нижегородская обл., Семеновский р-н.
746. Ковширы. РФ, Смоленская обл., Демидовский р-н.
747. Селище. РФ, Смоленская обл., Духовщинский р-н.
748. Козилово. РФ, Смоленская обл., Холм-Жирковский р-н.
749. Богданово. РФ, Смоленская обл., Вяземский р-н.
750. Токарёво. РФ, Смоленская обл., Гагаринский р-н.
751. Клин. РФ, Московская обл., Наро-Фоминский р-н.
752. Косовка. РФ, Московская обл., Подольский р-н.
753. Коврево. РФ, Московская обл., Егорьевский р-н.

- 754. Курлово. РФ, Владимирская обл., Гусь-Хрустальный р-н.
- 755. Денятино. РФ, Владимирская обл., Меленковский р-н.
- 756. Рогово. РФ, Нижегородская обл., Навашинский р-н.
- 757. Шерстино. РФ, Нижегородская обл., Арзамасский р-н.
- 758. Подсосно. РФ, Смоленская обл., Руднянский р-н.
- 759. Замошье. РФ, Смоленская обл., Смоленский р-н.
- 760. Слобода. РФ, Смоленская обл., Дорогобужский р-н.
- 761. Простеево. РФ, Смоленская обл., Угранский р-н.
- 762. Синюково. РФ, Смоленская обл., Угранский р-н.
- 763. Самородка. РФ, Калужская обл., Медынский р-н.
- 764. Недельное. РФ, Калужская обл., Малоярославецкий р-н.
- 765. Енино. РФ, Московская обл., Серпуховский р-н.
- 767. Подлесная Слобода. РФ, Московская обл., Луховицкий р-н.
- 768. Деулино. РФ, Рязанская обл., Рязанский р-н.
- 769. Мимишкино. РФ, Рязанская обл., Касимовский р-н.
- 770. Осиповка. РФ, Нижегородская обл., Выксунский р-н.
- 771. Зибрики. РФ, Смоленская обл., Краснинский р-н.
- 772. Сельцо. РФ, Смоленская обл., Починковский р-н.
- 773. Старое Мутище. РФ, Смоленская обл., Ельнинский р-н.
- 774. Фомино. РФ, Калужская обл., Барятинский р-н.
- 775. Матчино. РФ, Калужская обл., Мещовский р-н.
- 776. Сильково. РФ, Калужская обл., Перемышльский р-н.
- 777. Вишнево. РФ, Тульская обл., Алексинский р-н.
- 778. Алферьево. РФ, Тульская обл., Ленинский р-н.
- 779. Куребино. РФ, Московская обл., Серебрянопрудский р-н.
- 780. Добрая Слобода. РФ, Рязанская обл., Пронский р-н.
- 781. Выжелас. РФ, Рязанская обл., Ижевский р-н.
- 782. Мокрое. РФ, Рязанская обл., Сасовский р-н.
- 783. Юзга. РФ, Рязанская обл., Кадомский р-н.
- 784. Боровая. РФ, Смоленская обл., Хиславичский р-н.
- 785. Астапковичи. РФ, Смоленская обл., Рославльский р-н.
- 786. Гришина Слобода. РФ, Брянская обл., Жуковский р-н.
- 787. Дубровка. РФ, Калужская обл., Куйбышевский р-н.
- 788. Зимницы. РФ, Калужская обл., Думиничский р-н.
- 789. Староселье. РФ, Калужская обл., Козельский р-н.
- 790. Малахово. РФ, Тульская обл., Одоевский р-н.
- 791. Пришня. РФ, Тульская обл., Щекинский р-н.
- 792. Алексеевка. РФ, Тульская обл., Кимовский р-н.
- 793. Семенское. РФ, Рязанская обл., Пронский р-н.
- 794. Пахомовка. РФ, Рязанская обл., Кораблинский р-н.
- 795. Унгор. РФ, Рязанская обл., Сараевский р-н.
- 796. Темёшево. РФ, Рязанская обл., Шацкий р-н.
- 797. Антоновка. РФ, Брянская обл., Красногорский р-н.
- 798. Федоровка. РФ, Брянская обл., Суражский р-н.
- 799. Буда. РФ, Брянская обл., Почепский р-н.
- 800. Добрунь. РФ, Брянская обл., Брянский р-н.
- 801. Жудрё. РФ, Орловская обл., Хотынецкий р-н.
- 802. Красные Горки. РФ, Орловская обл., Володарский р-н.
- 803. Большое Теплое. РФ, Орловская обл., Мценский р-н.
- 804. Михнево. РФ, Тульская обл., Ефремовский р-н.

805. Михайловское. РФ, Тульская обл., Куркинский р-н.
806. Мамоново. РФ, Липецкая обл., Краснинский р-н.
807. Нарышкино. РФ, Рязанская обл., Милославский р-н.
808. Жабино. Липецкая обл., Чаплыгинский р-н.
809. Калинино. РФ, Рязанская обл., Новодеревенский р-н.
810. Отъяссы. РФ, Тамбовская обл., Сосновский р-н.
811. Старый Кривец. РФ, Брянская обл., Новозыбковский р-н.
812. Джуровка. РФ, Брянская обл., Погарский р-н.
813. Чухраи. РФ, Брянская обл., Суземский р-н.
814. Вежёнка. РФ, Брянская обл., Брасовский р-н.
815. Добрынь. РФ, Орловская обл., Кромский р-н.
816. Капризка. РФ, Орловская обл., Покровский р-н.
817. Щербачево. РФ, Орловская обл., Новодеревеньковский р-н.
818. Козеево. РФ, Липецкая обл., Измалковский р-н.
819. Кузьминские Отвержки. РФ, Липецкая обл., Липецкий р-н.
820. Малый Самовец. РФ, Тамбовская обл., Петровский р-н.
821. Селезни. РФ, Тамбовская обл., Тамбовский р-н.
822. Первомайское. РФ, Брянская обл., Севский р-н.
823. Погорельцево. РФ, Курская обл., Железногорский р-н.
824. Скородное. РФ, Курская обл., Золотухинский р-н.
825. Второй Белый Колодец. РФ, Орловская обл., Колпнянский р-н.
826. Быковка. РФ, Липецкая обл., Елецкий р-н.
827. Красная Поляна. РФ, Липецкая обл., Тербунский р-н.
828. Хреновое. РФ, Воронежская обл., Новокузнецкий р-н.
829. Нижняя Мосоловка. РФ, Липецкая обл., Усманский р-н.
830. Секерино. РФ, Курская обл., Глушковский р-н.
831. Стрешнево. РФ, Курская обл., Курский р-н.
832. Муравлево. РФ, Курская обл., Курский р-н.
833. Кшень. РФ, Курская обл., Советский р-н.
834. Новая Ольшанка. РФ, Воронежская обл., Нижнедевицкий р-н.
835. Плехово. РФ, Курская обл., Суджанский р-н.
836. Борисполье. РФ, Белгородская обл., Ракитянский р-н.
837. Афанасьев. РФ, Курская обл., Обоянский р-н.
838. Масловка. РФ, Белгородская обл., Прохоровский р-н.
839. Верхне-Чуфичево. РФ, Белгородская обл., Старооскольский р-н.
840. Истобное. РФ, Воронежская обл., Репьевский р-н.
841. Русская Березовка. РФ, Белгородская обл., Ракитянский р-н.
843. Великая Халань. РФ, Белгородская обл., Корочанский р-н.
844. Богородское. РФ, Белгородская обл., Новооскольский р-н.
845. Лавы. РФ, Белгородская обл., Валуйский р-н.
846. Прилепы. РФ, Белгородская обл., Красногвардейский р-н.
847. Новоосиновка. РФ, Воронежская обл., Острожский р-н.
848. Ровны. РФ, Белгородская обл., Вейделевский р-н.
849. Шапошниковка. РФ, Воронежская обл., Ольховатский р-н.
850. Ореховец, по-рано Раховица или Рахово, Оряхово (гръц. Марμαράς, по-рано, до 1927 г., Ραχωβίτσα), Гърция, р-н. Δήμος Σερρών.
851. Калапот (гръц. Πανάραμα, по-рано, до 1953 г. Καλαπότι), Гърция, р-н. Δήμος Προσοτσάνης.
852. Мальк Дервент (гръц. Άβαντας), Гърция, р-н. Δήμος Αλεξανδρούπολης.
853. Яна (тур. Каунарса), Турция, р-н. Kırklareli ili.

INDEKS WYRAZOWY

Zapisy wyrazów w indeksie podano w znacznym uproszczeniu: pominięto oznaczanie palatalności spółgłosek *š, ž, č, ž*, długości spółgłosek (w tekście pracy oznaczone przez dwukropek po spółgłosce), poza przykładami czeskimi i słowackimi także długości samogłosek, oznaczanie akcentu w ogóle, a także intonacji południowosłowiańskich. Nie oznaczono zgłoskotwórczości spółgłosek, łązki sygnalizujące połączenie głosek (np. dyftongów) są oznaczane, ale w układzie alfabetycznym są traktowane jako zwykłe połączenia liter. Przykłady z *ı* (bez kropki) zastąpiono przez *i* (z kropką). Pominięto znaczki diakrytyczne przy literach: *ħ, ȥ, ȣ, ž, ȥ*.

Formy uogólniające, eliminujące właściwe poszczególnym językom i dialektom systemowe zmiany fonetyczne, w tekście pracy oznaczone gwiazdkami, w indeksie zostały wyróżnione za pomocą kursywy.

W układzie alfabetycznym wiele liter ma jednakową rangę, tj. zajmuje w alfabecie to samo miejsce, np. *a, á, a:, ā, â, ȁ, ȡ, ȣ, Ȥ*.

Układ alfabetu: *a/á/a:..., ā, ȁ, ȡ, b/b', c, c/c', č/č, d, d', ȣ, ž/ž', đ, ž, e/é/e:/é/ε..., ə/ə/ə:, ȣ, ȣ, f/φ, f', g, g/g', ġ, γ/h, ġ/γ'/h', ħ/ch, i/i/i:..., ĭ/j, j, k, k/k', l/l', l', t, m, m/m', n/η, n/n'/ñ/ñ, o/ɔ/o:/ø..., ó, ö, ȣ, p, p/p', r, r/r', ř, s/l/š, š/s', š/š, t, t', u/ú/u:/û, ü, ȣ, v, v/v', w, w/w', ȣ, y/ý/y:..., ȣ, ȣ, z, ž/z', ž/ž*.

<i>ablъкъсе</i> 168	baba 213	<i>baħorъ</i> 190, 195, 199, 200,
aborvi 94	babə 213	204, 207, 216
ab'ačajk'i 99, 260	<i>babica</i> 79	baħor' 216
ab'ečak 259	babica 79	bachur 219
ab'ečk'i 99, 260	babička 201	<i>bajusa</i> 279
ab'ercə 169	babičкa 213	<i>bajuse</i> 279
-ajъ 26	babka 79	<i>bajusi</i> 279, 282
ak ciğer 230	bábka 79	<i>bajusy</i> 279, 282
-al- 69	<i>babъka</i> 79	<i>bajuzě</i> 279
ałžička 213	badel 169	<i>bajuzi</i> 279, 282
anulare 277	badel 169	<i>baka</i> 276
arñul 252, 254	badl 169	baka 38
-as 31	bažak 187	baki 38
azračok 64	<i>bažakъ</i> 187, 280	bałda 124
az'arock 64	bažə 187	bambux 201
az'arok 64	baħor 195, 200, 210, 216, 219,	bambuch 203
az'erok 64	221, 263	bambule 201
az'irok 64	bachora 216	bampel' 203
	baħoro 200	bandol 203

bandol' 203
 bañun 203
 bapka 79
 bas 198
 bask'i 282
 bašar 198
 bauda 124
 bavid 124
 bažak 187
 bažbel 163
beba 79
beba 79
bebaχ 221
bebe 79
bebe 79
bebeχ 195
bebeχ 199, 200, 221
bebechy 200
bebeňci 79
bebica 79
bebica 79
bebinci 79
bebyČe 79
bedra 179, 180
bedra 179, 180, 261
bedrica 179
bedro 166, 179, 180, 261
bedro 166, 167, 179, 180, 187, 261
bedrŕce 167, 261
bel žigerica 231
belana 231
belana žigerica 231
beli drobove 229
bel'my 60
beł drop 229
beł žier 230
beł žiger 230
bełch 200
beło drop 229
bembuch 203
bepce 79
bepče 79
berv'je 90
beswoczi 23
beswoczo 23
beųk 195
bəbrek 252
bədro 179
bəžak 187

bəldər 170, 281
bərček 118
bərčka 118
bərčke 118
bərčki 118
bərva 88
bərve 88, 94
bərvi 88, 90
bēLA 226, 231
bēLA žigerica 226, 231
bēLA jętra 230
bēLA ętrobica 226
bēLA pečepŕka 227
bēli drobove 229
bēli žigeri 230
bēľ 60, 213, 227, 229, 230, 231, 237, 241, 242, 261, 280
bēľ drobŕ 227, 229, 266
bēľ žigerŕ 229
bēLY žigerice 231
bēLY pečepŕky 227
bēľmy 60
běty 224
bić komu czołem 44, 267
bidro 179
bielmo 60
bijela džigerica 226
bijela žigara 231
bijela žigera 231
bijela žigerica 231
bijela utrobica 226
bili pyčunķy 227
biodro 178
bjal drop 229
bjal žijer 230
bjedra 179
bjedra 179
bjedro 179
bjele žigerice 231
bjezwoči 23
bjezwočo 23
blek 203
blŕvočŕ 144
boća 277
boc'ina 196, 200
bočina 200
bodel 169
bodelj 169
bodeljna 169

bodelŕ 275
bodelŕni 275
bodəl 169
bodəlŕ 169
bogunŕ 207, 217
bohun 217
bolesće woblišća 248
bombreki 253
bonc 184
bora 117, 125
bora 117
borduk 222
bord'uχ 222
bord'uχŕ 222
bore 117
borę 117, 125
bori- 171
bork'i 117
bory 122
boty 117
borzda 120
borzdę 120
borzďky 120
borzdy 120, 121
bq̄bala 250
bq̄buχŕ 201
bq̄bŕŕŕ 250
brava 92
bravŕy 92
brav'iny 92
brazde 120
brazdi 120
brbuŕci 252
brčak 118
brčke 118
brčki 118
brčkotina 118
brčkuli 118
brčkulci 118
brčk'e 118
brečkuli 118
bref 90
brejf 90
brev 89
brew 87, 89, 93
brewa 89
brăčki 118
brămk'e 122
brŕe 90
brŕi 90

<i>brjuχ-</i> 156, 158, 159	<i>bruzdy</i> 120	<i>brɣwa</i> 91
<i>brjuχa</i> 198	<i>brv</i> 89	<i>brɣwo</i> 91
<i>brjuχo</i> 190, 191, 192, 198, 199, 204	<i>brva</i> 89, 90	<i>brzuch</i> 192
<i>brjuχona</i> 198	<i>brve</i> 87, 88, 89	<i>brzucho</i> 192
<i>brjuχovica</i> 220	<i>brvené chlpy</i> 89	<i>brzusiec</i> 159
<i>brjuχovina</i> 198, 220	<i>brvi</i> 88, 90, 98, 258	<i>brzusko</i> 158
<i>brjuχъ</i> 191, 192, 198, 199, 203, 304, 211, 220	<i>brvja</i> 90	<i>brzustwa</i> 159
<i>brjust-</i> 158, 159	<i>brvje</i> 90	<i>brzuszcze</i> 159
<i>brjustje</i> 159	<i>brvji</i> 90	<i>brzuszczo</i> 159
<i>brjustjъ</i> 159	<i>brvy</i> 88, 89, 90, 98, 258	<i>brzuszec</i> 159
<i>brjustъ</i> 159	<i>br'va, brv'a</i> 89, 90	<i>brzuszek</i> 162
<i>brjustva</i> 159	<i>br've, brv'e</i> 89, 90	<i>brzuszka</i> 158
<i>brjustvo</i> 159	<i>br'vi, brv'i</i> 88, 89, 90, 91, 92	<i>brzusko</i> 158
<i>brjustъje</i> 159	<i>brv'joŭ</i> 90	<i>brzusze</i> 159
<i>brjuš-</i> 159	<i>brv'o</i> 90	<i>brzuśc</i> 159
<i>brjušina</i> 191, 198, 220	<i>brwa</i> 87, 90, 93	<i>brzuśc</i> 159
<i>brjušinka</i> 159	<i>brwi</i> 87, 90	<i>brzuśc</i> 159
<i>brjušъce</i> 159	<i>brwia</i> 87, 93	<i>brisc'</i> 159
<i>brjušъсь</i> 159	<i>brwie</i> 87, 90, 98, 258	<i>břist</i> 159
<i>brjušъka</i> 158	<i>brwy</i> 87, 90	<i>břistja</i> 159
<i>brjušъko</i> 158	<i>brъmkę</i> 122	<i>břistja</i> 159
<i>brjušъkъ</i> 158	<i>-brъv-</i> 87, 88	<i>br'istja</i> 159
<i>brjušъle</i> 159	<i>brъv-</i> 87, 88, 89	<i>břistja</i> 159
<i>brjušъno</i> 220	<i>-brъva</i> 87	<i>břistja</i> 159
<i>brjušъnъ</i> 198	<i>brъva</i> 87, 88, 89, 90, 91, 92	<i>břistja</i> 159
<i>bronia</i> 122	<i>brъve</i> 87	<i>břisč</i> 159
<i>brova</i> 88, 89, 90, 91, 92	<i>-brъvč</i> 87	<i>br'iščo</i> 159
<i>brove</i> 91	<i>brъvi</i> 87, 89, 91, 92, 94	<i>břistja</i> 159
<i>brovə</i> 91	<i>brъvica</i> 92	<i>břjušk</i> 158
<i>brovi</i> 91	<i>brъvina</i> 92	<i>břjuška</i> 158
<i>brovo</i> 88	<i>brъvinu</i> 92	<i>břjuško</i> 158
<i>brovy</i> 91	<i>brъvja</i> 87, 88, 89, 90	<i>br'uχa</i> 198, 201
<i>brovy</i> 88, 91, 99, 260	<i>brъvje</i> 87, 88, 89, 90	<i>br'uχav'ina</i> 220
<i>brov'i</i> 90, 91 92, 99, 259	<i>brъvo</i> 91	<i>br'uχə</i> 198, 201
<i>browa</i> 89, 91	<i>-brъvo</i> 87, 88	<i>br'uχona</i> 198
<i>browo</i> 88, 91	<i>brъvy</i> 87, 89, 90, 91, 92	<i>br'uχov'ica</i> 220
<i>browy</i> 91, 92	<i>brъvъ</i> 87, 89, 90	<i>br'uχov'ina</i> 198
<i>brow'i</i> 92	<i>brъvъca</i> 92	<i>br'uščo</i> 159
<i>bručkul'e</i> 118	<i>brъ</i> 87	<i>br'ušen'</i> 198
<i>bruχ</i> 192, 211	<i>bryva</i> 89, 90, 91	<i>br'uška</i> 158
<i>bruχo</i> 192	<i>bryvo</i> 91	<i>br'uško, br'uškə</i> 158, 166
<i>brustje</i> 159	<i>bryvu</i> 91	<i>br'ušyna</i> 191, 198, 220
<i>brustk'i</i> 120	<i>brywa</i> 89	<i>br'ušymka</i> 159
<i>brustja</i> 159	<i>bryže</i> 124	<i>břich</i> 192
<i>bruszcze</i> 159	<i>bryžiny</i> 124	<i>břix</i> 203
<i>brušča</i> 159	<i>bryžyny</i> 124	<i>břicho</i> 192
<i>bruškə</i> 158	<i>brɣwa</i> 88, 91	<i>břv'je</i> 88
<i>brušno</i> 220	<i>brɣwo</i> 88, 91	<i>bubac</i> 250
	<i>brɣv'ina</i> 92	<i>bubala</i> 250
	<i>brɣv'iny</i> 92	<i>bubalo</i> 250

bubreg 253
 bubrege 253
 bubrek 252, 253
 bubreki 252, 253
 bubrešci 252
 bubrezi 252, 253
 bubrežak 253
 bubrežnjāk 253
bubreci 252, 280
bubrēga 253
bubrēgъ 252, 253
bubrēgy 253, 280
bubrēkъ 252
bubrēky 253, 280
bubrēzi 252, 280
bubrēžъci 252, 280
bubrēžъkъ 252
 bubriga 253
 bubrigi 252, 253
 bubriki 253
 bubr'aci 252
 bubr'ak 252
 bubylka 163
 buča 170
bula 166
buldyžъka 166, 182, 260
 bulicka 30
 bulksa 51
 bulsa 51
bulyči 60
bulyga 166
bulyžъka 166
 bulыči 60
 bul'ick'i 30
 bulдыška 165
 bumbreg 253
 buñec 184
 buonc 184
 burci 250
 burag, burāg 215, 216, 218, 219
buragъ 215, 219, 277
burta 277
 burta 197, 202
 burtā 202, 222
 but 163, 171, 174, 187, 261
buta 187, 280
 buta 261
buteľъka 170
butina 174, 187, 189, 280

butina 174, 187
 butka 171
butъ 187, 189, 280
butъka 280
butyglyšъka 171, 282
 butылka 170
 butылka 170
 butылkā 170
 butыглыška 171
buza 21, 33, 279
 buza 28, 257
 buodāl 169
 buodālni 169
bъlkъ 195, 199, 200
bъгъъkе 118, 125
bъгъъkotina 118
bъгъъkuli 118
bъгъъkulъci 118
bъгъъky 118, 125
 bydro 179
 byn'duχ 203
byrati 117, 125
 bžoska 158
 bžoskuø 158
 bžuχ 211
 bžus 159
 bžusce 159
 bžust 159

 b'ačeųk'i 259
 b'adro 179
 b'ał drop 229
 b'ał žiger 230
 b'ał žiger' 230
 b'ebuχ 200
 b'ečka 260
 b'edra 179
 b'edro 179
 b'erca 167
 b'ercā 167
 b'ercы 167
 b'eųā įatra 230
 b'eųācē 23
 b'eųāocy 23
 b'eųāče 23
 b'eųāči, b'eųāči 23
 b'eųāčō, b'eųāčō 23
 b'ez'ik'i 57, 59
 bēle jēča 230
 bēų šl'ink 232

bēųe jēča 230
 bēųā įatra 230
 b'ila pyčinka 227
bil'i pl'uca 225
 b'il'i pyčinky 227
 b'il'i pyčunųky 227
 b'ir'ul'ka 171
 b'odro 166

cajgefingery 276
 capa 279
 carne pluca 240
 cerubылkā 169
 ceųka 166
 cāren žiger 241
 cārān drop 239
 cārān drop 239
 cārān žiger 241
 cārānka 82
 cārno drop 239
cēvъka 166, 260
 ciało w grubiznie 260
 ciężka wątroba 236
 ciężkie 240
 ciężkie pluca 240
 cipa 169
 clov'ecko 77, 270
 cof 146
 coło, cōłō 40, 41
 cop 142, 145, 146, 282
 cora 146
 corān 145, 146, 282
 corān, corā:n 145
 corānek 282
 corānek, corā:nek 145, 146
 coraš 145, 146
corašъ 279
 corek 145
 corpka 146
 corok 146
corъ 134, 145, 147, 275
 coųō 40, 41
 crāņka 82
 crn drop 239
 crn žiger 241
 crna žigara 241
 crna žigera 241
 crna žigerica 241
 crna žigerka 241
 crna žigira 241

crna utrobica 237	<i>čela</i> 40	čilečicə 75
crna žigerica 241	<i>čelпъкъ</i> 185	číta 139
crne žigerice 241	<i>čelo</i> 40, 41, 42, 43, 44, 60, 107, 141, 266, 267, 269	člov'eček 76, 270
crni žiger 241	<i>čelo</i> 40	člov'ičok 76, 270
crnka 82	<i>čelo</i> 40	člunak 185
cucuda 147	<i>čELOVěčę</i> 75, 85	čluv'ičku 77, 270
culík 140	<i>čelo Věčica</i> 75	čmar 213
culit 140	<i>čelověčikъ</i> 75, 76	čmor 213
cup 145	<i>čELOVěčъсь</i> 75	čočka 83
cûpek 145	<i>čELOVěčъсь</i> 85	<i>čočъka</i> 83
cuɥɔ 40	<i>čelověčъka</i> 75	čoeče 75
cybalka 169	<i>čelověčъko</i> 75, 77, 85, 270	čolo 40
czeluść 37	<i>čelověčъкъ</i> 63, 75, 76, 77, 85, 270	čolov'ičko 77
czeluści 37	<i>čELOVěčъlę</i> 75, 85	čoła 40
czepiec 216	<i>čelověкъ</i> 75, 77	čoło 40, 43, 272
czilko 141	<i>čelu</i> 40	čoľov'ečok 76
człowieczek 76, 270, 282	<i>čelus'</i> 37	čoľov'ičko 77
człowieczko 77, 270, 282	<i>čelъka</i> 141	čoľov'ičok 75, 76
czołobitnia 44, 267	<i>čelъustъ</i> 37	čomar 213
czołobitny 44, 267	<i>čelo</i> 40	čorne jatra 237
czółko 141	<i>čelóweček</i> 76	čorne pluca 240
czub 133	<i>čelu</i> 40	čornǝj potruχ 240
	<i>čenę</i> 281	čornyšok 82
c'а҃҃ы 168	<i>čenęta</i> 281	čoɥɔ 40
c'ašk'ija 240	čepes 216	čoveče 75
c'ažkoja 240	čepel 216	čovečec 75
c'elov'ic'ko 77	<i>čepelъ</i> 219	črevo 193, 194
c'el'buχ 211	<i>čepъсь</i> 216, 219	črevoɥ 193
c'elov'ec'ik 76	čeren drop 239	črewo 193
c'elov'ic'ik 76	čeren žiger 241	črivo 194
c'ernыš 82	čerep 41	črn drop 239
c'ernыško 83	čerevo 193, 194, 199	črna korodela 243
čęska ventroba 236	čeraɳ drop 239	črna žigerica 241
c'iľov'ic'ko 77	čerʔaca 78	črno va ɥoki 82
čkemba 202	černa pčęňa 234	črou 193
c'oľov'ec'ik 76	černo 82	črouə 193
c'ornыš 82	černыšok 82	čRowu 193
c'ornыško 83	<i>čępъ</i> 40, 41	čte 213, 264
c'ornыšok 82	<i>čęvo</i> 190, 191, 193, 194, 199, 204	čub 127, 132
čuprija 281	čęvoɥ 193	<i>čubъ</i> 127, 132, 183
	čęryvo 194	čubyľka 169
čalav'ečik 76	česati 134	<i>čukalъ</i> 279
čalav'ečka 77	čalav'ečak 76	<i>čukľovъ</i> 279
čaluviečik 76	čarevo 193	čuleči 75
čampa 188	čarin drop 239	čul'ače 75
<i>čapъга</i> 101	čarnka 82	čulka 141
čarn žiger 241	čiěrná pčęňa 234	čulky 141
časká pčęň 234	čilačic 75	čuluv'ičko 77
čeca 78		čuluv'ičok 75
<i>čęčica</i> 78		čuluv'ičyk 76, 270

čuper 133
 čupər 132
 čupłyna 133
 čuprina 127, 133
 čuprǝ 127, 132
 čupryna 127, 133
 čupr 183
 čuvečle 75
 čuvjačka 75
 čuv'ače 75
 čyło 40
 čьтагъ 213
 čьnidlo 273
 čьгнА 234, 237, 241
 čьгнА žigera 241
 čьгнА žigerica 238, 241
 čьгнА kordela 276
 čьгнО 82
 čьгпъ 82, 213, 230, 232, 236,
 237, 238, 241, 242, 243,
 261, 280
 čьгпъ drobъ 239, 240, 266
 čьгпъ žigerъ 239, 241
 čьгпъ potroхъ 240
 čьгпъка 82
 čьгпY jętra 237
 čьгпY plutja 240
 čьгпyшь 82, 85
 čьгпyшьko 82, 85
 čьгпyшькъ 82, 85

dać komu w ryło 26
 dać po pysku 25
 dać w pysk 25
 danica 84
 daumen 276
 debela mesa 163, 181
 debelА мѣса 181
 debeli list 181
 debelina 163, 181, 260
 debelina 163
 debelinə 181
 debelo meso 162
 debelo meso 162, 163
 debelО мѣсо 162, 163, 181,
 260
 debelo mięso 162, 167
 debelta 163, 181, 260
 debelъ 163, 181, 260
 debelъ lystъ 181, 260

debelo meso 162, 181
 debelta 163, 181
 debeo 163
 debiego 162
 debielu mesu 162
 dečlica 78
 dekla 77, 78
 deklica 77, 78
 denko 201
 denko 221
 deno 201, 221
 derboхъ 207, 210, 263
 detence 77
 dəbielua məsu 162
 dēdъčьko 78
 dētenъse 77
 dētę 77
 dētъkla 77
 dētъkъla 77
 dētъla 77
 dēTъlica 77
 dēvičica 78
 dibelo meso 162, 181
 dib'əltə 163
 dirišujъ 279
 dirišъ 279
 dišlica 77
 divicica 78
 djevičica 78
 -dlo 26
 dostać po pysku 25
 dostać w pysk 25
 dowočo 23
 drob 213, 229, 231, 242
 drobove 229
 drobъ 200, 213, 229, 232, 242,
 261, 262
 drobъ 262
 drobъсь 200
 drop 213
 drška 210, 216, 263
 drš'ka 201, 216
 drubove 229
 druob 213
 dudaci 281
 dudačęta 281
 dudakъ 281
 dudъka 166, 260
 dudy 230, 240
 dudy ciężkie 240

dura 185
 duška 169
 dutka 166
 dūchadlo 230
 dьkterъČica 78
 dьno 201
 dьпъko 221
 dьгščьka 199, 201, 204, 207,
 216, 219
 dyҳadly 230
 dychadlo 230
 dyҳanъka 55
 dychawa 230
 dyno 201
 дыҳалкə 55
 дыҳалы 230
 дьпъnica 84
 džiger 230, 231, 241, 242, 280
 džigera 230, 231, 241, 242,
 280
 džigerica 230, 231, 241, 242,
 280
 d'adečko 78
 d'omra 214
 zembec 222
 žigerica 231
 žigara 231
 žigarica 231, 241
 žiger 239, 282
 žigera 230, 232, 241, 280
 žigera 226
 žigerica 230, 231, 232, 239,
 241, 261, 280
 žigerica 226, 241
 žigerica mrka 241
 žigerice 241
 žigerice 241
 žigerъ 230, 232, 241, 261,
 266, 280
 žigeri alg' 230
 žijer čarna 241
 edna muš 250
 -el 275
 -ęg 152

ętr- 237, 262
ętreba 196, 201

-ěl- 69, 70
ęřebica 168

f prośokaχ tak me nog'i bolom
161

fald 123, 124

faldi 123

faldy 123

faldy 112, 123, 275

falke 123

falkę, falkø 277

falta 123

faltø 123

falty 123, 275

falty 123

faltynę 123

fald 123, 124

falda 123, 124

faldy 123

famp 202

fauda 123

faudy 123

faotka 123

favd 124

fegit 243

fęgitъ 277

figa 276

flak 222

flosy 274

fody 123

foltnø 123

foudy 123

fraska 116

fris 27

frisъ 27

galъka 83

galъopa 170

gała 59

gałka 59, 83, 84

gałkę 83

gały 59

gamba 24, 169

gamp 202

garby 118, 119

gaўka 83

gaуy 59

gelenkъ 275

gelenky 275

gemba 24

getre 239

gәрbe 119

gәрçuli 120

gәрçul'ki 120

geба 24

giąć 164

giczal 186

giczal 167, 186

giczal 167, 186

giczela 167

giczol 167, 186

gičal' 186

gičal'a 186

gimbъсь 222

gladejčo 70

gladi 69

glavoč 144

glaz- 57

glaza 59

glaza 56, 57, 60, 107, 267

glazenъčikъ 85

glazělъce 85

glazělъсь 85

glazělъčikъ 85

glazъ 56, 58, 59, 85, 267, 268

glazъka 85

glazy 56, 57, 58, 60, 107, 267

glazy 58, 60

gleca 71

gled 69

gledac 71

gledača 69

gledal- 70

gledalce 69

gledalec 69

gledalčec 69

gledance 71

gledec 71

gledece 70

gledęce 70

gledęce 70

gledęcega 70

gledęča 70

gledęce 70

gledęcega 70

gledęčica 70

gledęčja 70

gledečje 70

gledel- 70

gledelec 69

gledel'ka 70

gledence 71

gledešče 70

gledeštec 70

gledęc 71

gledәlęc 69

ględělъсь 69

gledi 69

gletce 71

ględ- 69, 85

ględača? 69

ględalъсьсь 69

ględalъce 69

ględalъсь 69

ględančъko 69

ględati 61

ględavъko 69

ględenъce 71

ględenъсь 71

ględętje 70

ględętjъсь 70

glęDělica 70

ględěljakъ 70

ględělъca 69, 85

ględělъce 69, 85

ględělъсь 85

ględělъčikъ 70

ględělъka 70

ględičъka 71

ględidlo 71

ględilica 70

ględilъca 70

ględilъce 70

ględilъčikъ 70

ględъka 71

ględy 69

ględъce 71

ględъсь 71

ględъničъka 71

ględalko 69

ględalko 69

ględawko 69

glidec 71

glidi 275

glidъ 275

glyd- 149

glyda 154

glyt- 149
gl'ad'elc'a 69
gl'ad'el'ce 69
gl'ad'el'co 69
gl'ad'el'ec 69
gl'ad'en'ec 71
gl'ad'il'ce 70
gl'edaŭkə 69
gl'edence 71
gl'edenəc 71
gl'ed'ilca 70
gl'ed'il'c'o 70
gl'ed'ilo 71
gl'ed'inca 71
gl'əd'ilo 71
gl'id'il'c'o 70
gl'id'il'ica 70
gl'iz'el'ica 70
glad'el'čyk 70
glad'il'čyk 70
głaska 58
głaz 58
głaza 57, 58, 59, 60
głazy 57, 58, 59, 60
głaz'el'co 85
głaz'el'ic 85
głaz'en'čyk 85
głaza 60
głova 41
głyda 154
głydka 179
głydy 179
gnat 184
gnatъ 167, 184
gnat 184
goldfingerъ 276
golen 165
golenie 165
goleno 165
golеньka 165, 182, 260
golень 165, 182, 260
golеньje 165
goleń 165
golinъka 165
goljaška 166, 182, 260
golsьnica 46, 54
golva 41, 54
golъ 84, 165, 182
gol'aška 166

gol'ašk'i 166
gol'en' 165
gol'oška 166, 169
gomilъka 165
gonilъka 165
gorěšьnA noga 182
gornJA noga 182
goza 121
goba 19, 24, 32, 169, 257
gqzi 121
gqzikъ 221
gqzъ 221
graby 118, 119
grba 119
grbe 119
grešpa 125
grăcki 118
grišpe 125
grniti 122
groby 121
grqdi 230
grubā lyda 179
grubā noga 181
gruba noga 162, 260
gruba uda 181
grube ciało 162, 260
grube ćaŭö 181
grube mięso 162, 181, 260
grubizna 181
grubO 181
grubO męso 181
grubO tělo 175, 181, 189
gruby 120, 260
gub 117
guba 116
guba 117
gube 117
gubę 116, 125
gulъ 186
gurby 119
gurka 274
guz 121
guza 121
guzi 121
guzik 221
guanza 38, 277
gųeleni 165
gųytka 152
gvězda 84, 86
gvjōzda v ŭeku 84

гъ- 78
гъbnqti 164
гъnqti 164
гъnqti sę 120
гъраничька 78
гърапъ 78
гърапъна 78
гърапънька 78, 85
гъrba 119
гъrbę 119
гъrbъ 119
гъrčuli 120
гъrčulьky 120
гъrñjavъ 122
gybati 116
gybnqti 116
gyčelъ 167
gymba 24
gyža 167
gyželъ 167
gyžъka 167
gymbec 222
gziχt 27
gzyχt 27
gzycht 27

g'icəl 167
gičol 167
g'ig'il' 169

habiχcinken 274
hal'aška 166
χal'aška 182
χal'aškə 166
hal'onka 165
χal'onka 165, 182
hal'opa 170
hal'uinka 165
hal'unka 165
hal'uonka 165
harcab 146
harcap 146
harcop 146
harcopf 146
harńova 122
harńu 122
hčerčica 78
hčerkica 78
hladančko 69
γlaza 57

γlazy 57	husyna 41	ikr'en'ic'a 157
hledidlo 71	hušle 230	ikr'əcə 157
hledníčka 71	hušej kol'ena nōga 175, 182	ikr'in'ica 157
hled'ička 71		ikr'in'icə 157
γləza 57	χαρ'α 25	-ikъ 264
γlyza 57	χαυκα 277	-il- 70
γl'atka 71	χαυке 277	-ina 92
γlaska 85	χαυк'ε 277	<i>indiče</i> 277
γlask'i 58	χljakъ 222	<i>ista</i> 249
γlaza 57, 60	χl'ak 222	<i>ista</i> 249
γlazy 57, 60	χodidlo 186	<i>isto</i> 249, 250
γlaz'incy 58	χodulina 186	<i>isto</i> 249, 253
γləza 57	χodul'ina 186	<i>istъ</i> 249
hnat, hna:t 167	χod'ilo 186	-išča 128
hobisko 248, 249	chochoł 181	
hoblico 15	χolka 180	-ja 109
hobličke 247	χolъka 180, 189	jablka 38
həbl'icə 15	χolka 180	jablko 84
hobl'ički 247	χouka 180	jabłuszko 84
hobwocy 97	χovka 180	jadryško 83
hobwokko 97	χroby 121	<i>jagoda</i> 36
həko 56	chropa 121	jagoda 36, 84
holepa 187	chropawy 121	<i>jagodica</i> 36, 37
holopa 170, 187	χrube lytki 179	jagodica 36, 37
holopy 187	χrustalъ 84, 278	jagodka 37
holosnyc'a 54	χrustal' 84	<i>jagodovica</i> 36
holowa 54	χvos 141	<i>jagodъka</i> 36
hol'enka 182	χvost 141	jagody 36
hol'eñ 165	χvostek 141	<i>jagodъnica</i> 36, 37
γol'an' 182	χvostъ 141	jagod'ica 36
hol'inka 165		<i>jagovica</i> 36, 37
γol'in' 165	-ica 31, 179	jagódka 37, 84
hol'onka 182	-iczek 31	jahadka 36
hol'opa 170	-iczka 31	jayadn'ica 36
hołosnyc'i 54	-iczko 31	jahav'ica 36
hołowa 54	-ička 80	jayəd'ica 36
homilko 165	-ich 31	jayətkə 36
horcop 146	-iχъ 264	jah'itka 36
hər'ešna nōha 175, 182	-ik 146	jaistə 249
hpán 78	-ik 31, 76	jal'onka 165
hrga 122	-iko 31	jatər 238
hrube 181	ikra 156, 157, 162, 163, 165, 166, 167, 169, 171	jatra 238
hrube celo 181	ikran'ica 157	jatrá, játra, ja:tra 233, 238
hrubi celo 181	ikrawka 157	játry 238
hrudy 230	ikro 156, 157, 165	jatr'iba 201
huba 19, 24	ikrówka 158	jątrznica 238
huj 186	ikry 169	ječa 237
hula 186	ikrówka 158	jeitre 239
husna 41	ikr'ank'i 157	jelik 140
		jerχ'enk 253

ierχ'ejk'i 253	<i>kaldunъ</i> 197, 199, 203, 204, 211, 218, 275	kenčyū 167
jetra 238, 239	kales'nik 272	kend'uχ 211, 217, 219
jetre 239	<i>kaľedъ</i> 200	ken'd'uχ 219
jetre, jətrə 239	<i>kaľjuχъ</i> 199, 200, 221	ker- 140, 277
<i>jėdryško</i> 83	<i>kaľqđъ</i> 195, 199, 200, 221	keriep 204
jətra 230, 232, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 261, 262, 266	<i>kaľъ</i> 200	keta 168
<i>jətreba</i> 196, 201	kal'dun 211	kəľka, kəľkə, kəľkə 182
<i>jətre</i> 238, 239	kal'ux 200, 221	kəračina 186
<i>jətro</i> 237, 239	kaľaz'ej 272	kėdziuk 220
jərcha 253	kaľad 221	khory na wobliščo 248
<i>jėrχenъky</i> 276	kaľadek 221	kiczka 133, 140
jərcheń 253	kaľdun 203, 211, 218	<i>kičъta</i> 281
iərχejnk 253	kaľed 221	kielbasa 218
iərχen 253	kaľedek 221	kielbodiej 218
jėtša 238	kəľk 182	kiendziuk 220
<i>jikra</i> 165	kəľkə 167	kika 133, 140
jikra 156	kaľka 182	kindik 211
jikranka 157	kaľjeń we woblišču 248	kindziuk 217, 220
<i>jikro</i> 156	kamuški we woblišču 248	<i>kind'uχъ</i> 203, 217, 219
jikry 165	kand'uχ 219	<i>kind'ukъ</i> 199, 203, 207, 210, 211, 217, 219, 281
<i>jikryta</i> 157	kańd'uχ 203	kinol 274
iikřofka 158	<i>karasъ</i> 280	<i>kišъčъnikъ</i> 211
jisto 249	karače 280	kita 139, 168, 182
jietre 239	<i>karače</i> 280	kito 182
jotra 238	karak 280	kľb 183
ju'zik 177	<i>karakъ</i> 280	<i>kljušъnjakъ</i> 188
<i>jumrukъ</i> 280	<i>karavica</i> 276	<i>klqbъ</i> 183
-jъ 109	karci 280	<i>klqbъkъ</i> 183
jъ- 155, 156	<i>karę</i> 276	klusta noga 181
<i>jъka</i> 154, 155, 156, 157, 171, 172, 266	<i>karica</i> 276	kluste męso 181
<i>jъkrapica</i> 157	<i>karъsъ</i> 280	klušn'ak 188, 279
<i>jъkrapъka</i> 157	<i>karъkъ</i> 280	klúb 183
<i>jъkrapica</i> 157	karb 119	kl'uc'i 55
<i>jъkrpa</i> 157	karby 119	kl'učq 226
<i>jъkrpa</i> 157	karšak 281	kl'up 183
<i>jъkrpka</i> 157	karuχ 201, 207, 212	klqb 250
<i>jъkrpka</i> 157	kaqbuχ 201, 211, 218	kľemby 250
<i>jъkrpica</i> 157	kaqdon 211, 218, 221	kľębuszek nerkowy 250
<i>jъkrpka</i> 157	kaqdun 201, 218	klka 182
<i>jъkro</i> 154, 155, 156, 157, 172, 266	kaqont 195, 200	kľomp 184
<i>jъkronъka</i> 158	kaqynt 200, 221	kľub 183
<i>jъkry</i> 155	kaqza 101	kľubok 183
<i>jъsto</i> 249	kavbuχ 218	knih 216
<i>jъstъ</i> 249	<i>kazubъ</i> 201	kniha 216, 219
	kazup 201	knihy 216, 219
<i>kadykъ</i> 282	kapie 188	<i>knirъ</i> 276
kaivuxa 55	kasek 103	<i>knirъky</i> 276
kalafa 28	kečka 140	<i>kniry</i> 276
	kejta 139	kniry 282

<i>knižьka</i> 220		<i>kozja</i> 102
knjat 184	kose 128, 135	<i>koza</i> 201
<i>knjuxo</i> 191	køsek 103	koza 103, 135
kñat 184	kosə 127, 128, 136	kozi 103
kn'iška 220	<i>kosę</i> 128	kozik 103
kn'ux 221	<i>kosica</i> 46, 135, 136	<i>kozubъ</i> 201
kn'uxo 195, 221	kosica 135, 136	kozzku 103
kn'ušok 221	kosici 136	kož 103
kəsać 137	<i>kosičьky</i> 134	<i>koža</i> 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 268
<i>kosakъ</i> 137	koska 135	koža 60, 101, 102, 103, 106
<i>kosalъ</i> 137, 278	<i>kosma</i> 128, 129	koža 103, 104
<i>kosal'</i> 137	kosma 128	kožл, kəža 101
<i>kosatъjъ</i> 137	kosme 128	kožany 103
kocel 137	<i>kosmę</i> 128	kože 103
kocelj 137	kosmišča 128	kožə 101
<i>koselъ</i> 137, 278	<i>kosmъ</i> 128, 129	koženie 103
koseц 137	<i>kosopletъka</i> 135	kožinka 102
kok 182	kosopl'otka 135	<i>kožinъka</i> 101, 102
<i>kokalъ</i> 278	kostoc'k'i 55	kožka 103
<i>kokalъčę</i> 278	<i>kosъčьky?</i> 55	kožki 103
<i>kokalъčęta</i> 278	<i>kosъka</i> 134	kožlinka 102
<i>kokalъčišča</i> 278	<i>kosy</i> 127, 128, 129, 131, 134, 136	<i>kožlinъka</i> 101
kolano 178	kosy 127	kožuch 103
kolqte 186	kosyčky 134	<i>kožъka</i> 101, 102
<i>kolesъnikъ</i> 271, 272	koszane 103	kóžč 102
kolešnik 270	košica 136	<i>kqсъ</i> 184
coles'nik 272	koška 102	<i>kqтъ</i> 222
<i>kolodějъ</i> 271	<i>kotiky</i> 276	<i>kqtyгъ</i> 217, 221
<i>kombę</i> 277	<i>kotrikъ</i> 278	<i>kqтъnjuxъ</i> 221
komp 188	котып'i 133	kra 156
koram 215	<i>kotъničьky</i> 276	kraб 112, 118, 119
<i>kqrbі</i> 118	<i>kotъniky</i> 276	kraba 118
<i>kqrbу</i> 112, 118	koџb 211	krabatý 118
<i>kqřčina</i> 186	koџbak 218	krabi 118
<i>kordela</i> 276	koџbik 218	kraby 118, 119
kordela 232	koџbyk 218	krab'i 118
korēm, korəm 197, 215, 219, 264	koџбык 218	krapyka 274
<i>kornica</i> 277	koџb'ik 211, 218	<i>krbh-</i> 118
kornica 140	koџdon 218	<i>krčiti se</i> 120
<i>korymına</i> 280	koџdun 218	krga 122
<i>korymъ</i> 196, 202, 204, 215, 264, 280	koџža 101	krinica 84
<i>kos-</i> 134	kovrca 145	krišpa 125
<i>kosa</i> 46, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 278	<i>kovrci</i> 144	<i>križъ</i> 276
<i>kosa, kosaл</i> 128, 135, 142, 265, 270	kovrci 144, 281	kro 155, 156
kosak 136	kovrčica 144, 145	kropka 84
	kovrdža 145	<i>kqřtiti</i> 247
	kovrdžak 144	<i>kqřтъпъ</i> 247
	kovrdžica 145	krynica 84
	kovrdžik 144	krynice 84

kryńica 84
 księgi 219
 ksift 27
 ksiht 27
 ksiht, ksi:xt 27
 ksicht 27
ksiht 27, 275
kube 281
 kuc 141
 kucek 141
 kucyk 141
kuča 141
 kučuk 203, 281
 kudła 133
 kudų 133
 kujruk 144
 kuk 167, 182
 kukla 142
 kuksa 141, 142
 kukuda 281
kulak 281
 kulen 195
kułja 195
 kułja 195
kułjati 185
kułjǫgati 185
 kulsa 188
 kulsz 188
 kulsza 188
kułša 279
 kułša 188
 kułsy 188
kułga 184
 kul'a 195
 kul'sa 188
 kułya 184
 kump 188
 kumpia 188
 kumpiak 188
 kumpie 188
 kumpjak 188
kumpjak 188, 279
 kump'ak 188
 kunb'ak 188
kundil'čę 278
kundjak 278
kundul 278
 kump'ak 188
 kun'z'uk 211, 217
 kupet 141

kupować na gzycht 27
kupr 141
 kurem 215, 219
 kurjuk 141, 144, 281
kurjuk 144
 kur'em 215
 kus 184
 kusa 135
 kusə 128, 135
 kusz 103
kutlo 222
 kutło 221, 222
 kutło 222
 kutn'ux 221
 kutrun 222
kutrun 222
 kutyr' 217
 kuzá 103
 kuža, kuža 103
 ku:ža 101
 kuže 101
 ku:že, kůže 101, 103
 kuoža 101
 kuøzop 201
 kvrga 122
kvrgę 122
kǫlbak 218
kǫlbik 207, 211, 218
kǫlbux 201, 207, 211, 218
kǫlb 211, 218
kǫlka 167, 182, 260
kǫlk 167, 182, 260
kǫniga 282
kǫnigy 282
kǫrgę 122
kǫrk- 122
kǫrpati 122
 kyčel 167
kyčel 167
 kyčle 167
kyka 127, 140
kyšbka 196
kyta 139, 168, 175, 182, 183, 189
 kyta, kýta 182, 183
 kytko 182
kyto 182, 183, 189
 kyža 101
 k'ežej 211

k'eubux 218
 k'inžuk 217
 k'inž'uk 217, 219
 k'in'd'ux 203
 k'in'zuk 217
 k'inž'ux 217
 kiñž'ux 219
 k'inž'uk 217
 kiñž'uk 219
 k'inžuk 203, 219
 k'iska 134
 k'iška 196
 k'išočn'ik 211
 k'ita 182
 k'itka 139
 k'ito 182
 k'oravi oči 54, 281
 -l- 85
labasara 171, 279
 labasara, lábasára 171
 labra 242
labrę 277
labrǫdę 277
labrǫnja 277
 ladovníčke 246
 ladvenica 246
 ladvenice 246
 ladveňički 246
 ladvi 244
 ladvini 245
 ladvina 246
 ladvjo 245
 ladwo 245
 lad'v'aga 184
 lalička 80
 lalka 80
 lal'icka 80
 lamp 202
lampę 275
 lanita 34, 35
 lanito 35
 lanitva 35
 lapatka 185
 lapsár 171
 lapsára 171
 lapy 274
 las 129, 130
 lase 129, 130
 lasi 129, 130

lasie 129	lekkie 228	lici 12, 28, 29
lasje 129	lek'e 228	lico 14
laskočb 144	leleti sě 140	lico 13, 29, 30, 255
lasovje 132	lelik 140, 146	licy 29
laške 229	lelikb 140	licbo 29
laške ieča 230	lepy 275	ličina 29
latka 186	lest' 150	ličiti 15
lażwina 246	le:tka 153	ličnica 29
lażwiny 246	letka 228	ličko 12
lażwjo 245	letka wątroba 228	ličnicę 29
lażica 214	letkie 228	ličnostb 12
lażičica 214	letkie płuca 224	lida 179
laške 229	letk'e 228	lidice 245
laški 224	ləbelize 245	lido 179
leb 44, 45	ləbice 245	lik 14
leber 232	ləsa 129	lika 12
leber 237, 242	ləsi 129	liko 11, 12, 15
leberb 242, 275	łędulja? 184	likb 11, 12, 14, 15
lebaR, lebaR, lebaR 242	łędv- 244, 246, 251	lilik 140
lebrəna 242	łędva 244	lipy 275
ledeja 184	łędveja 184	lis 149
ledevje 245	łędvenice 246	lisc 149, 150
ledica 245	łędveničbky 246	lisce, lisce 151
ledija 184	łędvica 245	liscie 151
ledje 245	łędVice 245	Lišina 41
ledovje 245	łędviny 245	Liflina 41
ledva 244	łędvjaga? 184	list 150
ledvece 254	łędvjažbka 184	list od noge 149
ledvenica 246	łędvje 184, 244, 245	listajnk 149
ledvenice 246	łędźwica 245, 251	listanac 151
ledvenka 244	łędźwice 245	listanak 151
ledví 244, 245	łędźwie 245, 251	listanjek 151
ledvia 244	łędźwina 246, 251	listańak 149, 151, 163
ledvica 245	łęg- 173	listańek 149
ledvice 245	łęga 167, 173, 174, 260	listovnik 151
ledvie 244, 245	łęGo 167, 174	listb 150
ledvije 245	łęż- 173	listbva 151
ledvina 245	łęžina 173	list'ie, list'ie 150, 151
ledvine 245	łęžbka 167, 173, 174, 176, 189	litek 154
ledvini 245	łęžbko 173, 174	litka, litka 153, 169, 179
ledvinka 245	liber 204	-lo 26
ledźwina 246	lic 14	lob 40
ledźwinka 246	lica 12	łodyžbka 183
ledźwiny 246	lica 15, 29	lonita 34
leške 228	lice 11, 12, 29, 38, 255, 256	lop 40
lejšnce 29	lice 12, 13, 14, 20, 21, 30, 33	lopatka 185
lekie 228	lice 14, 19, 20, 24, 28, 29, 30,	łopatbka 185
lekka 228	255, 256	łófkę labra 232
lekka wątroba 228	lice, li:ce 13, 14, 30, 32	łóchke labra 232
lekki 224	licē 12	łongga 232

<i>lumpāsa</i> 254	<i>lys'ina</i> 41	<i>l'ašma</i> 173
<i>lumpica</i> 254, 275	<i>lytkā</i> 178	<i>l'atka</i> 186
<i>lumpica</i> 254	<i>lygeni</i> 228	<i>l'ažka</i> 167, 173
<i>lunga</i> 276	<i>lygenja</i> 228	<i>l'edviny</i> 245
<i>luṅga</i> 224, 232	<i>lygēji</i> 229	<i>l'ed'v'eja</i> 184
<i>luṅgi</i> 232	<i>lygk-</i> 224	<i>l'eška</i> 173
<i>lury</i> 60, 279	<i>lygьkA</i> 227, 228	<i>l'etka ventroba</i> 228
<i>lury</i> 60	<i>lygьkA qtroba</i> 228	<i>l'ice</i> 27
<i>lybina</i> 40	<i>lygьkъ</i> 227, 228, 229, 230, 237, 240, 261	<i>l'ico</i> 12, 14, 26
<i>lybovina</i> 40	<i>lygьky</i> 60, 107, 223, 224, 227, 228	<i>l'ic'ina</i> 29
<i>lybъ</i> 40, 41, 42, 44, 45, 60, 107, 267, 269, 272	<i>lygьkY pečeni</i> 227	<i>l'ic'o</i> 29
<i>lyžičьka</i> 213	<i>lygьkY pečepьky</i> 227	<i>l'ičnās'</i> 12
<i>lyda</i> 154, 178	<i>lžej</i> 229	<i>l'ik</i> 14
<i>lydo</i> 154		<i>l'istañek</i> 149
<i>lyďka</i> 152, 154, 160, 178, 179		<i>l'istva</i> 150
<i>lyďko</i> 152, 154	<i>l'adul'a</i> 184	<i>l'ist'e</i> 151
<i>lyďvica</i> 154	<i>l'adva</i> 244	<i>l'iv'er</i> 242
<i>lyďakъ</i> 154	<i>l'adve</i> 244	<i>l'ohkyje</i> 227
<i>lyxъ</i> 41, 42	<i>l'advenica</i> 246	<i>l'oγk'e</i> 227
<i>lysina</i> 40, 41, 42, 265	<i>l'adveña</i> 246	<i>l'ohk'ija</i> 227
<i>lyst</i> 150	<i>l'adveñička</i> 246	<i>l'oγky</i> 227
<i>lyst-</i> 152	<i>l'advie</i> 244	<i>l'oγk'e</i> 227
<i>lysta</i> 149, 150	<i>l'adviena</i> 246	<i>l'oγk'i</i> 227
<i>lysta</i> 151	<i>l'advina</i> 246	<i>l'oγk'ija</i> 227
<i>lystanjъkъ</i> 149, 151	<i>l'advini</i> 245	<i>l'oγk'ija p'ečan'i</i> 227
<i>ly:stka</i> 149, 151	<i>l'advinka</i> 246	<i>l'oγk'ije</i> 227
<i>lystko</i> 151	<i>l'adviny</i> 246	<i>l'ok'i</i> 227
<i>lysto</i> 149, 151	<i>l'advy</i> 244	<i>l'ok'ije</i> 227
<i>lystove</i> 150	<i>l'ad'v'aška</i> 184	<i>l'oška</i> 173
<i>lystva</i> 151	<i>l'aḡa</i> 173	<i>l'uṅga</i> 232
<i>lystъ</i> 149, 150, 151	<i>l'achka pečeñ</i> 227	
<i>lystьka</i> 149, 151	<i>l'aḡk'ija p'ečan'i</i> 227	<i>ladьška</i> 183
<i>lystьva</i> 150	<i>l'aḡo</i> 167, 174	<i>ladьškā</i> 183
<i>lystъ</i> 149, 150	<i>l'ako</i> 174	<i>lase</i> 129
<i>lystьje</i> 150, 151	<i>l'alīčьka</i> 79, 80	<i>lasi</i> 129
<i>lystьnē</i> 152	<i>l'alьčьka</i> 79, 80	<i>lašaki</i> 130, 132
<i>lysz</i> 41, 42	<i>l'alьka</i> 79	<i>lbina</i> 40
<i>lyttъ</i> 149	<i>l'alьko</i> 80	<i>leb</i> 42, 43, 269
<i>lyta</i> 154	<i>l'al'a</i> 79	<i>lehen'i</i> 228
<i>lytka</i> 153, 179	<i>l'al'ačka</i> 80	<i>lehyn'i</i> 228
<i>lytko</i> 153	<i>l'al'ečka</i> 80	<i>leχk'i</i> 227
<i>lytky</i> 153	<i>l'al'ička</i> 80	<i>leχk'i pičən'i</i> 227
<i>lytъ</i> 154	<i>l'al'ka</i> 80	<i>leχk'i pyčink'e</i> 227
<i>lytьka</i> 152, 153, 154, 160, 163, 178, 179	<i>l'al'ko</i> 80	<i>lep</i> 40
<i>lytьko</i> 152, 154	<i>l'al'ьčьka</i> 80	<i>lehen'i</i> 228
<i>lytьkъ</i> 154	<i>l'aška</i> 173	<i>lənta</i> 34
<i>lytьkъ grubъ</i> 178	<i>l'aškā</i> 173	<i>limpele</i> 254
	<i>l'aško</i> 173	<i>lis</i> 42
	<i>l'ašk'i</i> 166, 167	<i>litka</i> 152

łob 40, 42, 272	lytko 179	maršym'ja 115
łobov'ina 40	lytki natkolanem 179	maržk'i 109, 113
łodyga 183	lytʹ 154	maslak 185
łop 40, 42, 43, 272	lyzwa 152	mašalę 277
łopatka dolna 185	lyżeczka 214	matafun 277
łosy 130	lyžka 214	matʹkʲ 211, 218
łożka 214	lysinə 41	me 194
łupy 60	lystka 149	meč 164
łyca 37	lyst' 149, 150	meča 164
łyce 33	lys'ina 41	mečava 164
łyс'a 29, 256	lytka 166, 178	meče, meče 164
łyс'e 29, 256	lytkə 178	medijo 277
łyda 154	lytko 154	medjʹoščʹje 23
łyda 154, 178, 179, 260		medočje 23
łydka 152, 162, 179, 260	maćek 203, 211, 218	medoščʹje 23, 265
łydko 179, 260	mac'ok 218	medočje 23
łydo 179, 260	magan 211	meduəčə 23
łydy 179	magen 211, 221	mef 194
łydziak 154	magenʹ 207, 211, 276	meχ 194
łyhen'a 228	magŋ 211	mej 194
łyhen'i 228	majka 243, 279	mekla 77
łyχk'i pyčinky 227	maksa 242	melnik 273
lys 41, 42	maksa 242, 243, 282	melʹnikʲ 271
lysina 41	mala 78	meł 194
lyst 150, 151, 152	mala, malā 78	meo 194
lyst mięsisty 164	malica 78	meše 194
lysta 150, 151, 260	marďaka 27	mešina 194, 213
lysta nad kolanem 179	marmuza 279	metla 77
lystawa 152	marmuza 28	mev 194
lystcian 152	marmyza 28	məsa 37
lystcianki 152	marsck'i 109, 113	məlica 78
lystka 151	marsk 109	męča 164
lystówka 152	marska 109	męče 164
lystścianki 152	marski 109	męčʹ 164
lysyna 41	marsk'i 108	mędji oščʹje 23
lysina 41	marszcze 109	mękotʹ 164
lyścian 152	marszczka 109, 110, 113	mękʲ 164
lyścianka 152	marszczki 113	mękʲkO męsto 54
lyścianki 152	marszczyki 115	mękʲkʲ 164, 230, 237, 261
łyšina 41	marščaki 114	mękyšʹ 164
lys'ina 43	marščak'i 114	męχ 194, 199, 205, 213
łyśnie 152	marščanʹy 115	męki 224
łyta 154	marščele 115	męšę 194
łyta 154, 179	marščevy 115	męšina 194, 199, 205, 213
lytek 154, 260	marščiny 110	mieče 164
lytek čyŋk'i 154	marščk'i 109, 113	mielnica 271
lytek χruby 178	marščy 109	mielniczek 271
lytek vysyj kolana 179	marški 113	mielniczka 271
lytka 152, 169, 178, 179	maršk'i 109	mielnik, Mielnik 271
lytka vysyj kolana 179	marštiki 109	Mielniki 271

Mielniowski 271
 Mielnowski 271
 mięsny 187
 mięso 187
 mięśnia 187
 mięśnie 162, 187
mig- 99, 259
 migać 99, 259
migal'nicë 98, 258
migav'nicë 98, 258
 mihalnica 98, 259
 mihalnice 98, 258
 mihati 99, 259
 mihauńnice, mihauńice 98, 258
 mihavica 98, 259
 mihavice 98
 mihavnica 98, 259
 mihavńice 98, 258
 miḡalńice 98
mik- 99, 259
 mikać 99
 mikačka 99
 mikajca 99
mikav'č'čka 98, 259
 mikawc 99
 mikawce 99
 mikawčik 99
 mikawčk 99
 mikawk 99
 mikawka 99
 mikawko 99
 Mikulašský vrkoč 142
 Milniowski 271
 Milnowski 271
minjolo 277
mitelfinger 276
 mjazy 23
 mješina 194, 213
 mjezwoči 23, 31
 mjezwočo 15, 23, 31
 mjezy 23
 mńatkoj m'isto 54
 mńyšne 162
 mǫgŋ 211
morda 19, 24
 morda 22, 26, 27, 32, 33, 282
 morgały 60
 morḡl'aki 115
mori- 171
 morsck'i 113
 morsk 110, 114
 morszczyny 110
 morščak 114
 moršč 109
 morščaki 114
 morščany 115
 morščci 109
 morščiny 110
 morščin'ja 115
 morščki 109, 113
 morščkie 109
 morščk' 113
 morščuni 115
 morščyny 110
 morščy 109
 moršk 114
 morški 109
 moršk'i 109
 moršyny 110
 moršyny 110
 moršyn'ja 115
moslak 185
 mož 250
 možača 226
 možak 226
 možek 250
 možeki 250
 mówić półgębkiem 32
možič'k' 77
 mrcek 141
 mrdas 141
 mrdati 140
 mrdos 141
 mrdus, mrdús 140, 141
 mrk 241
 mrkī 241
 mrknuti 241
 mrńás 141
 mrska 108
 mrske 108
 mrština 111
 mrš'ini 110, 111
muşka 278
mula 276
 murščany 115
 muskul 170
 muso 28
mustace 278, 282
mustaci 278, 282
mustačë 278, 282
mustači 278, 282
mustaky 278, 282
mustynici 278
muši 276
 muši 250
mušketë 278
 muškol 170
 muškolo 170
muštafë 278
muštafi 278
mutotovъ 279
 muza 28
muža 276
 77
 muža 28
 mužiček, mužiček 77
 mužik 77
mъrda 26, 32, 257
mъrdati 26
mъrdusъ 140
mъrḡljaky 115
mъrsk- 108, 109, 115, 125
mъrska 108, 109, 116
mъrskati 109
mъrskë 108
mъrskъ 109
-mъršč- 110, 113
mъršč- 108, 114, 115, 125
mъršča 109
mъrščakъ 114
mъrščaky 114
mъrščany 114
mъrščevy 115
mъrščina 110, 111, 283
mъrščin'ja 115
mъrščin'čka 111
mъrščin'ky 111
mъrščiny 110, 113, 114, 266, 283
mъrščiti 108, 110
mъrščyny 115
mъrščъ 109
mъrščъka 109
mъrščъkъ? 114
mъrščъky 112, 113, 114
 myrdek 141
mysa 33, 37
 mysa 37
myši 276
myšъ 250

mьrgaly 60
mьžiti 122
mьžuriti 122

m'akot' 164
 m'ekē ječa 230
 m'elnik 273
 mēzūoče 23
 mēzūoča 23
 m'ekē ječa 230
 m'nikana 99
 m'nikaučka 99
 m'ikaučka 98, 259
 m'ikaučki, m'ikaučki 98, 99, 259
 m'ikauka 99

-n- 85
 na grubym čele mē noga bol'i 181
 na pros'inču 161
 na šte srce 213, 264
 na tfaru 20
 na tvaru 20
 naberki 117
naberkьy 117
nabori 117
 nabori 117
 nadoboči 98
 nadobočie 97
 nadoči, nadoči 97
 nadočie 97
 na:dočja 97
 nadočka 98
 nadučecy 97
 nadwočo 97
nadъ- 97
nadъočъje 97
 nera 251
 nerka, nērka, nērka 251
 nerki 246, 250, 251
 nērko 251
 nerky 251
 nerk'i, nērki 250, 251
 nēry 251
 nirči 250
 nirčy 250
 nirka 251
 nirki 251
 noga 163, 169

noga f χrubę m'yše 181
 noga nad kolanem 182
 noga pot kolanem 168
 noga powyš kolana 182
noga powyš kolěna 182
 noga v grubizně 181
 noga v grubym čele 181
 noga v grub'izně 181
noga vь grubetъ mēsě 181
noga vь grubizně 181, 189
 noga vysy kolana 182
 noga vyžy kolana 182
 noga w grubym mięsie 260
 noga za kolanem 182
 noga za kolano 182
 nombol'če 254
 nyrčy 250
nyrě 275
 nyрка 251
 nyrkə 251
 nyrki 250, 251
 nyрky 251
 nyрk'i 250, 251
nyръky 244, 246, 248, 250, 251, 275, 283
nyry 275
 nyрк'i 251

ńěra 251
 ńērko 251
 ńērki 251
 n'ira 251

ob 15
ob lice 15
 ob- 249
 obarbe 94
 obarve 94
 obecajə 97
 obecyjo 97
 oberv 94
 oberva 88, 92, 93, 94
 oberve 94
 obervi 92, 93, 258
 obervo 88, 92
 obervá, oberv'a 88, 93
 oberve 88, 93, 258
 oberví 93, 258
 oberwa 93
 oberwie 93

obesti 249, 254
 obərva 88
 obərve 94
 obərva 94
 obərvi 94
obě lice 15
 obierva 94
 obirve 94
 obir'va 88
 obir'vo 88
 obiski 249
 obist 249
 obistə 249
obisti 249
 obistje 249
obistьko 249
obistь 249
 obišče 249
objьstь 249
 obləčok 55
 oblice 15, 247
 obliczaj 18, 283
 oblicze 15, 19
 obliczegem 19
 obliczej 18, 283
 oblicznie 17, 285
 obliczność 17, 285
 obliczny 17, 285
 obliczegem 19
 oblič 16
 obličaj 18, 283
obličajь 12, 18, 19
 obličě 15
 obličege 19
 obličej 18
 obličěj, obličěj 15, 18, 19
 obličie 15, 19
 obličje 17
 oblička 247, 248
 obličky 247
obličъje 12, 15, 16, 17, 18, 19, 284
obličьkь 55
oblikъ 15
 oblinka 247
 oblinky 247
 oblišaj 18
 obliščo 248
 oblišťvo 17
 oblý 247

oblyča 16
 oblyče 16
 obl'ica 15
 obl'ičke 247
 obl'ički 247
 oblyča 16
 oblyče 16
 oboč- 96, 97
 obočaje 97
 obočajb 97
 oboče 97
 obočeј 97
 obočėje 97
 obočějъ 97
 oboči 97
 oboči, oboči, oboči: 97, 258
 obočie 97, 258
 obočine 97, 98
 obočine 97
 obočja 97
 obočje 97
 obočje 97, 98, 258
 obra 94
 obras, obras 21, 32, 257
 obraz 21
 obraziti 22
 obrazje 32
 obrazъ 12, 13, 21, 22, 31, 32, 256
 obrazy 12
 obrazyje 32
 obrězati 22
 obrězъka 164
 obrf 94
 obrv 87, 94, 258
 obrva 87, 93, 94, 95, 258
 obrve 87, 92, 93, 94, 95
 obrvë 94
 obrvi 87, 88, 92, 93, 94, 258
 obrvi 93, 258
 obrvica 94, 95
 obrvja, obrvja 93
 obrvje 93
 obrvu 94
 obrvu 93, 258
 obrv- 87, 88, 89, 92, 94
 obrva 87, 88, 93, 94, 95, 96, 257, 258
 obrve 87, 88
 obrvë 87, 94, 95, 96, 257

obrvë 88, 92
 obrvvi 87, 88, 94
 obrvica 94
 obrvja 87, 88, 93
 obrvje 87, 88, 93
 obrvo 93
 obrvu 92, 93, 258
 obrvъ 87, 93, 94, 95
 obrvъje 88, 93, 258
 obrу 87
 obrzazka 164
 obуесу, обуесу 97
 обуесу 97
 obvčajbky 99, 260
 obvčakъ 259
 ObVčavbky 259
 Obvčъka 260
 obvčъky 99, 260
 obvъličъka 248
 obvъličъky 247
 obvъliti 248
 obvъlъ 248
 obyrv 93
 obyrv 88, 93, 258
 obyrv 93
 obyrvë 88, 93, 258
 obyrvvi, obyrvvi 88, 93, 258
 obyrvw 93
 obyrvvi 93
 obyrvvi 93
 ob'ërwy 93
 ob'ir'va 92
 ob'ir'vo 92
 ob'ir'vy 92
 ocas 140
 ocasek 140
 ocásek 140
 ocások 140
 ocasъ 140
 ocasъkъ 140
 ocosek 140
 -oč 144
 očesa 57
 oči 56, 57, 60, 107, 267
 oči 57
 očipъskъ 280
 očko 84
 oчы 57
 očъko 56, 84

očъbъ 280
 od černé pečene 236
 oglеdačъka 69
 oglеdačъka 69
 ogoпъ 140
 ogoпъkъ 140
 oka 56, 57
 oka 57
 oko 56, 59
 oko 56
 okу 56
 olkъtъ 36
 olnita 34, 35, 36, 265
 -olus 254
 omjasъ 12
 omjasъ 27, 278
 om'as 27
 opaška 141
 opašъka 141
 opeše 141
 opušъ 141
 opуšъ 141
 orу 274
 osemci 100
 osla 250
 oslice 250
 osmice 100
 osmicę 100
 -ostъ 164
 ošъla 250
 ošъlice 250
 -ota 164
 otroba 236
 otrunok 212, 217
 otrunъkъ 207, 212
 ozemci 99
 ozemec 99
 ozemice 99
 ozeпъnica 99
 ozerko 64
 ožënica 99
 ozorčъko 64
 ozorčъkъ 64
 ozorъkъ 64
 ozoročko 64
 ozorok 64
 oзыгъушъ 64
 oзыгъъkъ 64
 oзыгъko 64
 oзыгъkъ 64

- p
-
- oz'erko 64
-
- oz'er'onys̃ 64
-
- oz'orko 64
-
- otr- 237, 262
-
- otroba 196, 201, 232, 233, 236, 237, 240, 243, 261, 262
-
- otrobica 236, 237, 242
-
- otrobka 236
-
- otr̃ 236, 262
-
- pa- 165
-
- pa ribax̃ 161
-
- pačko 72
-
- pačydeuķo 72
-
- padvuḡa 55
-
- pagolenka 166
-
- paḡal'enka 165
-
- paḡati 141
-
- pakly 279
-
- pakly 133
-
- pakuły 133
-
- palaš̃ 279
-
- palat 277
-
- pałaušk'i 250
-
- pán 78
-
- panenka, panenka 78, 79
-
- panička 79
-
- panienka 78, 79
-
- pañanka 78
-
- pañenka, pañenka 78
-
- pañička 78
-
- pas̃enjak' 214
-
- paška 141
-
- pašñak 214
-
- pat kalinam 168
-
- patkos̃ 55
-
- patr- 71, 72
-
- patrečka 72
-
- patridlo 71, 72
-
- patridlko 71, 72
-
- patriti 61, 71
-
- patrj̃ 72
-
- patrj̃ko 72
-
- patrolka 72
-
- patronka 72
-
- patronka 72
-
- patruch 72
-
- patrulka 72
-
- patrunka 72
-
- patrz 72
-
- patrzaczka 72
-
- patrzydełko 72
-
- patrzydko 72
-
- patrzydłko 72
-
- patrzydło 72
-
- patrzyk 72
-
- patřiduo 71
-
- patšiduo 71
-
- patšoncka 72
-
- patšyduo 71
-
- patuna 278
-
- paučajki 99, 259
-
- pavečki 99, 259
-
- paveki 99, 259
-
- pavěčajky 99, 259
-
- pavěky 99, 259
-
- pavičajki 99, 259
-
- pavučajki 99, 259
-
- pazuḡ 204
-
- paga 163, 164
-
- paḡpek 221
-
- pecka 248
-
- peč- 233
-
- pečen- 227, 235
-
- pečeni 233, 234, 240
-
- pečenja 233, 234
-
- pečenka, pečenka, peče:ňka 234
-
- pečenky 234
-
- pečenska 227, 233, 234, 235, 240, 261, 262
-
- pečenska 227, 233, 234
-
- pečens̃ 227, 232, 233, 234, 235, 240, 243, 261, 262
-
- pečeñ 234, 236, 238
-
- pečeña 234, 236
-
- pečeška 233
-
- pečienka 234, 236
-
- pečienky 234
-
- pečinka, pečinka 234
-
- pečink'e b'il'i 227
-
- pečjenka 234
-
- pečonka 234
-
- pečónki 227
-
- perčín 144, 281
-
- perčíñ 144
-
- pestka 248
-
- pəčer'ovək 194
-
- pəčer'ovək 194
-
- pəčunky 227
-
- pəga, pəgá 163, 164
-
- piesek 53
-
- pieski 53, 54
-
- pikulíñ 277
-
- pikulitj̃ 277
-
- pisk 24
-
- pjuč 225
-
- planta 276
-
- plasme 185
-
- plenik 138
-
- plesmo 185
-
- plesno 185
-
- plesti 134, 136, 137, 138, 139
-
- plet 125
-
- pleta 125
-
- plete 125
-
- pleténica 134, 137
-
- pleténica 137, 138, 144
-
- pleténici 137
-
- pleténka 138
-
- pletenk'i 138
-
- pletenska 134, 138
-
- pletensky 138
-
- pletens̃ 139, 144
-
- pletensje 139
-
- pletę 125, 276
-
- pletinka 138
-
- pletiñka 138
-
- pletin'a 139
-
- pletonka 138
-
- pletsno 185
-
- pletuška 138
-
- pletuška 138
-
- plet̃nik̃ 138
-
- pletynja 139
-
- pleu- 223, 262
-
- pləce 224
-
- pləсно 185
-
- plíce 224
-
- plit- 138
-
- plitenska 138
-
- plitka 134, 138
-
- pljuća 226
-
- pljuća 226
-
- pljušta 227
-
- pljutja 223, 225, 226, 227, 229, 231, 261, 262

pljutja 60, 107, 223, 224, 226, 227
pljutjē 225
pljutjē 226
pljutji 224
plouče 225
pluca 224, 237, 240
pluce 224
plucy 224
pluca 226
pluće 227
pluća 225, 226
pluće, pluće 225
pluči 225
pluka 226
plutja 223, 224, 226, 229, 237, 238, 240
plutjE 224, 226
plutjē 224
pluće 226
plufo 226
pluzhe 226
plъtъ 101
pl'at'onk'a 138
pl'ec'onka 138
pl'e'en'je 139
pl'it'onka 138
pl'uca, pl'uca 224, 283
pl'úcě 224
pl'ucy 225, 283
pl'uća 232
pl'uća 225
pl'usy 225
plěc 224
plěce 224
pluca 224
plucawa 224
pluce 224
pluco 224
plucy 224
pluka 226
pluke 226
po licu 31
počky 251
počk'i 251
podisti 250
podkolenica 168
podkolenie 168
podkoleno 168
podkol'enica 168
roduxa 55
rodušičьka 163
rodъ 250
rodъčervъkъ 191, 194, 199
rodъkosъka 55
rodъuxa 55
podžylka 168
podžylki 168
podžylk'i 168
rogabki 32
rogebek 32
rogolenъka 260
pokrahta 247
pokrapki 246
pokrahtka 247
pokrahtki 246, 247, 251
pokrehta 247
pokromp'ki 246
pokrotki 246
pokroťky 246
pokruta 247
pokrútka 246, 247
pokrutki 246
pokrutky, pokrútky 246
polasъ 31
polica 30, 31
polick 30
policzek 30, 31, 37, 265
policzk 30
policzka 30, 31
policzki 30
policzko 30, 31
poliče 277
poliček 30, 54
poliči 31
poličьka 30
poličьko 30
poličьkъ 30, 54
poličьky 30
polik, pòlik 30, 31
polika 30
poliki 30
poliko 30, 31
polikъ 30
polmonovi 277
polmonъ 277
polmunavə 232
polъdurykъ 185
polъgorykъ 32
polъgritъ 186
pol'icek 30, 33
pol'icko 30
pol'ick'i 30
pol'iček 30, 32, 55
pol'ička 30
pol'ičko 30, 55
pol'ičk'i 30
pol'ik 30
pol'oca 169
potъrščenA tvarъ 114
potъrščъ 110, 115
pončka 82
popela 81
popila 81
popile 81
popka 81, 82
popila 81
pōrčac 201
porc- 160, 161
porseňce 160
porse 160
porseťinъсь 161
porseťko 160
porsinъсь 161
porъakъ 161
portac 201
posmorčane čouo 114
posmoščane čouo 114
pōš 38
potčer'ovok 194
potkol'eni sval 168
potroхъ bělъ 230
potruхъ b'ilaj 230
poty 274
pouh 222
pouk 222
pověčьka 259
pověčьky 99, 259
pověka 259
pověko 259
pověky 259
povički 99, 259
povički 99, 259
povječki 99, 259
po'vecki, pov'eck'i 99, 259
po'vecki ponad uocy 99, 259
pōzy 38
rogabki 32
rogebki 32
pólica 30

póliczek 30
 póliczka 30
 pólika 30
 półliczka 30
 półliczki 30
 pół- 30
 półdupek 185
 półgąbki 32
 półgębek 32
 półgębki 32
 półliczek 31
 półliczki 30
 półlik 31
 półliki 30
 półtrzyce 186
 półtrzyt 186
 półpka 82
pōčina 196, 201
pōčъkъ 163
pōga 164
pōpulica 84
pōpъ 84, 221
pōpъkъ 196, 221
 praŋci 161
 prasci 161
 prase, prase 160
 prasence 160
 prasitk'a 160
 prasiu 160
 prcli 145, 281
 prćak 201
 prćiti 201
 prāsenci 160
prigubъje 185
 prosiak 161
 prosiątko 161
 prosię 161, 172
 prośeńcińec 161
 prośok 161
 prse 160
 pruća 226
 przed czyjąś oblicznością 285
 przed naszym obliczem 17
 przed obliczem 15
 przed oblicznością 17
 przegub 185
 przeguba 185
 przegubie 185
 psyk 53
 psyki 53, 54
 psyk'i 53
 pšyguba 185
 pšyguće, pšygub'e 185
 pšygup 185
 puca 224, 232, 240
 pucek 38
 puc'ina 196, 201
puĥa 37
 pucha 37
puĥnoti 37
puĥъ 141
 puchy 37
 puk, pu:k 222
 pulas 31
 pulicko 30
 pulix 31
 pulik 30, 31
 pulksa 51
 pulmun 232
 pulosy 31
 puls 51, 276, 283
puls- 46
 pulsa 48, 51, 276
 pulso 51, 276
pulsъ 51
 pulsy 51, 276
 pulysa 51
 pulza 51
 pul'icek 30
 pul'iček 30
 pul'ičko 30
 pul'ik 30
 pułgebek 32
 pumoršč 110, 115
 punat 84
 punca 82
 punčca 82
punčica 82, 277
 punčka 82
punčъka 82, 277
punja 277
punjъ 277
 punkat 84
 punkt 84
punktъ 84, 86
 punt 84
 pup 84, 221
 pupa 82
 pupca 81
 pupek 196
 pupela, pupela 81
pupica 81, 275
 pupica 82
 pupil 81
pupila 81
 pupila 81, 275
 pupilj 81
 pupilla 81
 pupka 80, 81, 82
 pupok 196
 pupola 170
 pupoljica 84
 pupuljica 84
 pupul'ica 84
pupъka 81, 275
 puryla 81
 puřila, pup'ila 81
 purzyce 186
pusa 276
 pusca 163
 putna 197
putnikъ 276
 putník 197
 puųgambek 32
 puųzi 38
 puza 38, 193, 276
 puzca 163
 puzę 193
puzičъka 163
puzo 191, 199, 204
 puzo 193, 204
 puzy 38
 puzыčka 163
puzъca 163
puzъnjo 199
puzъnъ 191, 193
 puz'an' 193
 puz'ička 163
 puz'n'o 199
 pųęc 224
 pųęca 224
 pųөл'ička 30
 pųomoųrčanę čoųоe 114
 pųos 38
 pųotnik 273
 pųuca 224
 pųupka 81
 pųus 38
pъgceъ 145
pъtj- 248

pъtja 248
pъtjъka 248
pъtjъky 244, 248, 251
pyka 24, 25
pykъ 25
pysk 24, 25, 32
pyskъ 19, 24, 25, 32, 257
pysok 24, 32
pъsikъ 47, 53
pъsiky 53
pъсь 53

p'ačonka 234
p'ačoška 233
p'ačoškā 233
p'ec'en' 233
p'ečan' 233
p'ečen' 233
p'ečen'a 233
p'ečēn' 233
p'ečin' 233
p'ečyn' 233
p'er'eb'eruča 220
p'est'ik 52
p'es'c'i 133
p'es'ik 47, 52
p'es'ika 52
p'es'iki 52
p'es'ik'i 52, 53
p'es'ki 52
p'es'k'i 53

raχ- 122
ramcuvane: čelo 124, 279
rāna na kytu 183
ranc 203
rance, ra:nce 124, 279
rance na čole 124, 279
ranec 124, 203
raпъсь 276
rapa 116
rapka 116
rapki po čol'e 116
rambā 120
relik 146
reni 277
reni 253
renutъ 277
reški 121
reša 98

rešy 98, 257, 258
režati 121
režъka 121
režъky 121, 122
riba 161
riba do noge 161
riba ol noge 161
ribe 161
ribica 161
ribice 250
riegme 125
ringfingerъ 276
riñun 253
rjaška 121
roby 121
rodja 24, 25
roē 122
rohav 122
roχα 122
roxe 122
rombā 120
ronci 124, 279
ropa 116
ropić 116
ropiś 116
ropka 116
ropki 116
rōpy 116
roške 121, 122
rot 24, 32, 256, 257
roqvā 121
rovy 121
roze 125
roža 24, 25
rožajъ 26
rōbati 120
rōbēzy 121
rōbiti 120
rōby 120
rōbъci 120
rōbъсь 220
rub 145, 281
rubъ 145
rub'azy 121
rub'ec 220
rub'ec' 220
rudka 38
rudъka 38
rug 124
ruya 124

rulik 146
rulikъ 276
rupcy 120
rūra, ru:ra 170
ръχ- 122
рътъ 12, 24, 32, 256
ръty 24, 32, 257
ryba 161, 162, 172
rybē 161
rybica 161
rybice 250
rydlo 24, 26
ryło 26
rynza 207, 212, 217, 277
rys 123
ryti 24, 26, 256
рыło 26
rzezac 164
rzeša 98, 258

r'aski 121

řasa, řása 98, 258
řase 98
řasi, řa:si 98
řasy 98

san 50
sap'iłka 166
sbirati 117
scehno 175
scoka 33, 34, 270
scēhno 175
sciegno 176
scogno 175
sčēyno 175
senca 50
sence 50
senci 50
senec 50
serci 212, 263
sərce 195, 212, 219, 263
scholt 208
skarńa 32, 257
skarńāų 32
skembuχъ 219
sker- 140, 277
skərpan uobras 122
skira 106, 269
składk'i 121

<i>skora</i> 60, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 268, 269	slepoočije 51	smaršink'i 111
skora 101, 104, 105	sles 216	smaršiny 111
skorja 105	slez 216, 219	smaršk'i 110
skorka 105	<i>slěpę</i> 51	smaržki 112
<i>skorŋja</i> 32, 47, 48, 257, 282	<i>slěpinja</i> 51	smaržk'i 110
<i>skorňb</i> 24, 32, 47, 48, 257, 282	<i>slěpO oko</i> 46, 50, 51	smartna žila 54
<i>skorŋka</i> 101	<i>slěpO uxo</i> 50	smorsce 110
skóra 104, 105	<i>slěpO ušę</i> 50	soczewica 83
skraně 48	<i>slěpočica</i> 50	<i>sočevica</i> 83
skranj 48, 49	<i>slěpOočica</i> 50	sojma 55
skránja 49	<i>slěpoočŋje</i> 50, 51	soŋpa 186
skranje 48	<i>slěpoočŋnica</i> 50	<i>sopělŋka</i> 183, 260
skrany 47	<i>slěpŮ</i> 51	sopialka 166
skraň, skraň 48	<i>slěpY oči</i> 46, 50	sopiłka 166
skraňe 49	<i>slěpY uši</i> 51	sop'ilka 183
skraňica 49	sliepe oke 50	spane 49
skrbh- 118	slihi 52	spanek, spánek, spa:nek 49
skrenja 48, 49	sliḡ 52	spani 49
skrenje 48	sliḡa 52	spanki 49
skroni 48	sliḡi 52	spánky 49
skronia 47, 48, 269	slijepo oko, slijepō oko 50, 51	spánok 49
skronie 48	slipo oko 51	span'e 49
skroń, skron' 47, 48, 269, 282	sljepočica 51	spańi 49
skroňa, skron'a 47, 48, 272, 282	sljepoočica 51	span'jo 49
skroňe 48	<i>slux-</i> 46, 51, 52	splet 138
skron'i 47, 282	<i>sluxa</i> 52	splitka 138
skróŋja 48	slucha 49, 52	splotek 139
skróń 48	<i>sluxŋ</i> 46, 52	srce 195, 212, 213, 263, 264
skrpati 122	<i>sluxy</i> 52	sročok 63
skruženje woblišća 248	sluchy 49, 52	stañnə 174
<i>skuliky</i> 37	<i>slyx-</i> 46, 51	stahno 174
skul'ik'i 37	<i>slyxa</i> 52	staynwa 174
skura, skūra 101, 104, 105, 106	<i>slyxŋ</i> 52	stamaḡ 211, 214
skurený 105	slychy 52	stamak 214
skurka, skúrka 105	sl'epo oko 50	<i>stegnjakŋ</i> 176
skųyra 104	sl'epočica 50	<i>stegnjanŋka</i> 176
skvora 101, 105	sl'ijepo 51	<i>stegno</i> 167, 174, 175
sk'en'buḡ 219	slaboŋ m'isto 54	stegno, stegno 167, 174, 175, 176, 177, 189, 260
sk'ira 105, 106, 107	slab'izna 54	stegnu 174
<i>slabizna</i> 54	slęḡ 52	stehna 175
<i>slabO město</i> 54	sləḡ 52	stehno, steyno 175, 176
<i>slabO městŋce</i> 54	sluchy 52	steynu 174
slech 52	smårdze 115	stelmaḡ 272
<i>slex-</i> 46, 51	smårgle 115	<i>stežerŋ</i> 174
<i>slexŋ</i> 49, 52	smårle 115	stəhno 176
slechy 52	småršč 110	stərna 36
slepiňa 51	smaršče, småršče 109, 110	stiegnno, stjegno 167, 175
	smarščiny 111	<i>stogŋ</i> 174
	smaršcy 109	stomah 214, 264

stomaχ 282	svrasky 115	s'c'eγn'ak 176
stomaχъ 197, 202, 207, 212, 214, 215, 264, 278	sv'arok 64	ściegno 176
stomak, stomāk 197, 210, 212, 213, 214, 217, 219, 263, 264, 282	съ- 109, 111, 114, 115, 119	śćogno 175
stomakъ 197, 202, 207, 208, 214, 215, 264, 277, 278	съberry 117	ścohno 175
stomidъ 215, 276	съberry 117	s'čogno 176
stomig 215	съberryčъkotinę 118	s'k'ira 105
stomigъ 215	съgyrbano 119	ślaz 219
stomiχъ 215, 278	съgyrby 119	šlefa 49
stomikъ 215, 277	съjъma 55	šlejfa 49
stomitъ 215	съkыранъ obrazъ 122	šlepia 59
stonak 215	съmъrščaky 114	šlepy 59
stonka 215	съmъrščenO čelo 114	šlep'a 59
stopa 169	съmъrščiky 115	špik 49, 53
storna 36	съmъrščinъky 111	s'tagno 176
stožerъ 174	съmъrščiny 111	s'taγno 176
stopъnъ 186	съmъrščiti 108	s'tegno 176
straun'ik 211	съmъrščukъ 115	s'tiγno 176
strawny żołądek 211	съmъrščъčka 113	s'togno 176
strənə 36	съmъrščъkъ 112	švanc 147
stumak 221	съmъrščъky 110, 111, 112, 114, 266, 283	šwinka 161
stumaγ 219	съmъrtъnA žila 54	šaka 33, 37
stupən' 186	съnъ 49, 50	ščaka 33, 34, 270
stup'ica 169	съnъca 50	ščecъka 33
styhno 176	съnъce 46, 50	ščehno 175
s'tagno 176	съnъci 50	ščeka 33, 34, 36, 38
s'taγno 176	съnъcъ 46, 50, 99	ščeka 33
s'tegno 176	съpanъkъ 46, 49	ščeky 33
s'tehno 175	съpanъje 46, 49	ščekъka 34, 270
s'togno 176	съpati 49	ščoka 33, 38
sugri 125	съpikъ 49	ščonka 240
supilka 166	съpiky 49, 59	ščyka 33
surat 27, 281	съpletъkъ 139	ška 33
suratъ 12, 27	съplitъka 138	šer'eb'eruxa 220
sure 27	суçugъ 220	šija 169
suret 27	сыc'uk 220	šina 124
sqabe m'ejsce 54	съrdъce 195, 212, 263	šiņa 124
sqabe m'yjsce 54	szczeka 34	šiņe 124
sqab'izna 54	szczęka 34	šive 145
sqeχ 52	szczoka 34, 270	šivet 145, 281
sqəχ 52	szczoki 34, 270	šiveta 145
squχ 52		šivetъ 145
sqyχ 49		šivka 145
sviχ 52	s'arok 64	škañ 32
svježa 125	ściegno 175	škemba 202, 281
svrask 115	ściegno 175, 176	škemba 202, 215, 264
svra:ski 115	s'c'aγno 176	škembe 215, 218, 264, 281
	s'c'aγn'ak 176	škembe 202, 215, 218, 219, 264
	śćegno 175	škembja 197, 202, 264, 281
	śćehno 175	
	s'c'eγno 176	

škembja 264	štomix 215	tęžьkA 234
škemb'a 202, 215, 264	štomik 215	tęžьkA qtroba 236
škemb'ə 219	štroce 254	tęžьkO 240
škimb'a 197, 264	štruca 254	tęžьkъ 234, 237, 240, 261
škimb'ə 219	štruce 275	tęžьkY 240
škira 102	štumak 214, 215	tělo 101
škraneč 48	štumət 215	těrich 193
škrani 49	štumix 215	tfar, tfaš 20, 31
škranja 49	štumik 215	tchy 230
škranje 48	štunka 215	timplə 54
škrań, škrań, škrań 24, 32, 48	šupər 133	tlusta noga 181
škraňa 48	švanc 141	to debele meso tu nohi 162
škreńe 48	šynk'el 189	to <i>debelO</i> męso tu vъ nožě
škronja 48		162
škřjona 48	ta b'edra 180, 261	to tolste miso 162
škřjony 48	ta na plasmu 185	to <i>tblstO</i> męso 163
škrań 48, 49	ta pluca 224	toŭsta noha 181
škura, škūra 101, 105, 106, 107	tabana 280	toŭsta noŭa 175
škurka 102	tabanja 280	toŭste mjaso 181
škembe, šk'embe 215	tabanъ 280	trawieniec 219
šk'ira 106, 107	tabanъ 280	trba 192
šlefa 49	tabanьсь 280	trbu 192, 210, 263
šlejfa, šlejfa 49	taca 274	trbuf 192
šlink, šlinъ 232, 243	talpa 277	trbuh 192, 193
šlipo oko 50	tarboch 192	trbuъ 192
šlipočica 50	tarbuъ 192	trbuch 193, 210
šlunok 218	tašt 213, 264	trbuъ 203
šlunъkъ 207, 212, 218, 275	te bięle druęb 229	trbuv 192
šl'iňk 232	te čorne druę 240	trebăx 192
šlunok 212, 217, 218	te čorne ŭo ŭočku 82	trebuh 193
šmaršynk'i 111	teĭ nir'e 251	treibuh 193
šnaucbartъ 275	telbuch 193	trejbăx 192
šnaucer 282	tel'buъ 218	treĭbuъ 192
šnaucerъ 275	temęčьka 55	tribuъx 192, 209, 210, 263
šnauce 275	tempija 54	trĭebăx 192
šnucer 275	templa 54, 276	trĭebuъ 192
šnurbart 282	templi 54	troche 230, 240
šnurbartъ 275	tenpla 54	troxъ 230, 240
šoc'ka 33	terbox 192, 203, 263	trumbukъ 281
šočka 33	terboch 192, 193, 210	trybuъ 199, 218
šoka 33	terbuch 193, 210	trybuch 193, 210, 263
šokĭe 277	terbuъxъ 192, 204, 209, 210, 263	trъbuъ 203, 218
špičakъ 276	teriъ 192, 263	trъb- 209, 210, 218, 263
špyry 274	teřbuch 193	trъba 192, 199
šte 213, 264	teřich 193	tRъbakъ 199, 210, 263
stegno 175	tərbuf 218	trъbuъa 199, 207, 210, 218, 263
štomak 214	tərbušikă 210, 263	trъbuъxъ 192, 193, 199, 202, 204, 205, 207, 209, 210, 211, 218, 263
štomeъ 215	teębly 168	
štomidъ 215		

tr̥bušika 199, 210, 263
tr̥bušina 207, 210, 263
tr̥bušьka 199
tr̥bušьkъ 160
tr̥bъlo 191, 192, 199
tr'ablo 192
tr'abuχ 192, 218, 263
tr'ebuχ 218
tr'ebuχa 210, 263
tr'əbušьna 210, 263
tr'ibuχ 192, 201, 263
tr'ibuχa 218
tr'obə 196
tučnO mešo 163
tučnuo meso 163
tulbak 210, 263
tulbok 210, 263
tulbak 210, 263
tumbak 197, 202
tumbakъ 281
tumbək 197
tumrukъ 281
tup 147
turbuχ 210, 263
turčin 281
turtakъ 281
tusta nəga 181
tūuste m̥šə 181
tvar, tvár, tva:r 19, 20, 22, 256, 284
tvarъ 12, 19, 20, 21, 24, 31, 255, 256, 284
tvar' 19, 20
tvar' pomoršena 114
tvāř, tva:ř 19, 24, 31, 32, 256, 265, 284
tvāřī 19
tvaš 20, 284
tvrdé plúca 240
tvьrdY plutja 240
tvьrdъ 237, 261
twar 20
twarde pluca 240
twarz 19, 21, 31, 256, 284
twarze 31
twar' 20
tъ bělъ drobъ 229
tъ чьrпъ drobъ 240
tъlstA jьkra 163
tъlstA noga 181

tъlstO mešo 181
tъrbuχъ 192
-tъ 164
t'aškiє plu:ca 240
t'ažké pl'úca 240
t'em'ečk'a 55
u hrubim bol'i 181
ubarva 94
ubarvi 94
ubərja 94
ubərvi 94
ubist 249
ubisti 249
ubras 21
ubrva 94
ubrvī 94
uč̣əsa 57
ud 178, 266
uda 175, 177, 178
udenica 221
udenicə 221
udikъ 177
udka 168, 260
udko 168, 260
udo 177, 189
udo 167, 168, 175, 177, 178, 260, 266
uduo 189
udъ 177, 189
udy 178
udzik 177
-uχa 250
uχarja 24
umnik 54
umьnikъ 54
urəpə 116
usъpno 41
usъpnoti 41
usyna 41
ušina 41
ut 189
utroba, útroba 201, 236, 237, 243
utrobica 237
utrunok 212
utr'oba 196
uzorok 64

uamp 202
uesy 130
uəsəna 41
uis 41
uist 150
uobərve, uobərve 94
uobərva 94
uobərvi 94
uobisti 249
uoblečə 15
uobl'ičə 15
uobocajə 97
uobocar'e 97
uobuəcy 97
uobuəči 97
uocə 56
uoči 57
uočka 56
uočkə 56
uočy 59
uogon 140
uogun 140
uogunek 140
uoka 57
uokə 56
uop 40
uopuš 141
uəse 130
uəsy 130
uťulk'i 169
uuntroba 236, 282
uusna 41
uusyna 41
uušina 41
uutroba 233, 236, 237
uyda 154
uyχ 41
uys 42
uysina 41
uytka 152, 178
u'ižejn'čko 72
u'ižejn'jo 72
vabərvi 94
vada 275
vada, vāda 169, 170
vałasa 130
vałase, vałasə 131
vałasy 128, 130, 131

vałas'ja 131	vědja 94, 95, 96, 257	vłoska 142
vałas'ji 132	vědje 94, 95, 96, 257	vłosy 130
vałokny 133	vědji 95, 257	vłos'i 132
vałos'a 131	vědjь 96, 257	vluši 132
vałos'c'e 131	věka 259	vobličej 18
vałos'e 131	věko 95, 99, 259, 260	voboči, voboči: 97, 98
vałos'i 131	věky 99, 259	vobyryva 93
vałos'ji 131	věньсь 141	vosы 57
vałos's'e 131	věšėti 46	voči 57
vamp 170, 197, 202	věšьkъ 46	vočka 84
vampač 170	vid 22	vočы 57, 59
vampirijь 170	vid- 72	voka 56
vampъ 199, 205, 275	vidědlo 72	vokol'ica 142
vantroba 236, 282	vidědlъko 72	volъkъno 127, 133
varkoč 143, 282	viděničъko 72	volos 129, 142
varkuč 135, 143	viděňje 72	voloski 132
vaški 95	viděňko 72	volos'iny 132
važdi 95	viděti 61, 72, 95	volos'ja 131
veďa 95	vidlica 36	volos'jo 132
veža 95	vidlici 36	volъs- 128, 132, 142
veže 95	vidъ 22, 23	volъsa 130, 131, 132
veda 96, 257	vidyšьkъ 72	volъse 129
veže 95	vija 96, 257	volъsě 130
vega 95	vijenac 141	volъsi 129, 130
vege 95	visěti 46, 132	volъsiny 132, 142
vegi 95	visoх 46	volъsjь 142
veja 96, 257	visok 46	volъsjьa 128
vejži 95	vista 28, 277	volъsonъje 130
vejgi 95	visъkъ 46, 47, 269	volъsъ 127, 128, 129, 130, 133, 142
věnc 197	visъky 46, 47, 127, 132, 265	volъsъje 129
venac 141	višta 28	volъsъka 142
ventrom 197	viti 139	volъsъky 132
ventron 197	vitica 139	volъsy 128, 130, 131, 132
ventuҳ, vēntuҳ 197, 222	vizge 125	volъsъja 127, 130, 131, 132, 142
veški 95	viždy 96	volъsъje 127, 129, 130, 131, 132
veža 95	vjažža 95	volъsъjo 132
vežda 95	vjažže 95, 96	Volъsъnica 46, 54
veždi 95	vježa 95	volъšaky 130, 132
vežži 95	vjeda 96, 257	vołas 129
veže 95, 96	vlas 130	vołasы 130
vežgi 95	vlasa 130	vołasы 130
veži 95	vlase 130	vołas'i 132
vələc'a 36	vlasi 129, 130	vołosa 130
vəłakon'ja 133	vlaske 132	vołosc'e 131
vəłasa 130	vłasouъje 130, 132	vołost'e 131
vəłasы 130, 131	vljeda 96, 257	vołosы 128, 130
vəlyc'i 36	vlosə 130	vołos'c'e 131
vəse 129	vloši 130	
věčъko 259	vl'eža 95	
vědj- 87	vłakna 128	

wołos'e 131, 132
 wołos'ja 131
 wołos'ji 131, 132
 wołos'jo 131, 132
 vontroba 236
vorpiti 116
vorpskati 116
vorpъ 116
vorpъky 116, 125, 265
vorpy 116, 125, 265
vorskati 116
vorsky 115, 125
 votroba 236
 vōtropka 236
 vrap, vráp 116
 vrapa, vrápa 116
 vrapy 116
 vrásek 115
 vraske 116
 vraska, vráska 115, 116
 vra:ske 115
 vraski, vra:ski 115
 vrásky 112
 vraška 115
 vrázek 115
 vrkoč 142, 143, 144, 146
 vrkočeńe 143
 vrkočica 144
 vrkočiti se 143
 vrkvaš 143
 vropa, vrópa 116
 vropy 116
 vropyi 116
 vrumba 120, 282
 vrũpić 116
 vuda 178
 vułos'i 131
 vuntroba 236
 vuntrupka 236
 vūose 130
 vūosy 130
 vūos'i 132
vъrčati 144
vъrkati 144
vъrkočъ 142, 143, 144
vъtulky 169
 vyd 22
 vylyc'a 36
 vylyc'a 36
 vyporky 60

vysk 46
 vysok 46, 47, 272
vyšějъ kolěna noga 182
 vyłasy 130, 131
 vypuk'i 59, 60
vъrčati 144
vъrkati 144
vъrtъlugъ 186

v'aški 95
 v'ašk'i 95
 v'aždi 95
 v'ažd'i 95
 v'ek'i 99, 259
 v'ertluk 186
 v'esok 46
 v'eški 95
 v'ičko 84
 v'id 22
 v'idyšok 72
 v'izaduo 72
 v'izátko 72
 v'introba 233, 236, 282
 v'iska 46, 47, 272
 v'iskav'ica 47, 272
 v'isko 47, 272
 v'isok 46, 47, 272
 v'išok 46

wabist 249
 wabras 21
 wabrej 94
 wamp 202
 wampəč 170
 wantuch 222
 wańc 222
 wańcel 222
 wańtuch 222
 warkocz 135, 143
 wase 129
 wasi 129
 wasje 129
 wapia 202
 wapie 202
 wap 202
 wātpia 202
 wātpie 202
 wātpnia 202
 wātropa 228, 282
 wəbərbe 94

wəbərva 94
 wəbisti 249
 widziadło 72
 widżeńko 72
 wieprzek 161
 wiski 47, 269
 włose 132
 włoś 142
 włośe 132
 wobəRwi 94
 wobisko 248, 249
 wobiśco 249
 woblico 15
 woblicěj 18
 wobličo 15
 wobličwo 23
 woblišco 248
 woboči 97
 wobwiśco 248
 wobwoco 97
 wobyryw 93
 wočko 57, 84
 wočy 57
 woko 57
 wok'i 57
 woKi 57
 wołos 127, 142
 wołosa 127, 130, 142
 wołosc'a 131
 wołosa 127, 128
 wołost'a 131
 wołosyny 142
 wołos'c'a 131
 wołos 127, 129, 142
 wołosa 130
 wołost'e 131
 wołosy 128, 130
 wołos'a 128, 131, 142
 wołos'e 131
 wołos'i 131
 wołos't'a 131
 wopuš 141
 wopyš 141
 wóčkowo zorno 83
 wręba 120
 wręby 120
 wułos'a 131
 wusna 41
 wusno 41
 wusyna 41

wutroba 233, 236, 237
wylcy'a 36
wysokie czoło 41
wzrok 62

-byje 15

za- 114
zaboriny 117
zabory 117
zaborы 117
zaborыны 117
zakarp'icy 125, 279
zamarščak'i 114
zamarščaky 114
zаны 124, 279
zápleték 139
zaplěťka 139
zaplitka 139
zapl'itka 135
zarok 62
zberi 117
zberki 117
zbiery 117
zbiory 117
zbrčkotine 118
zb'jyry 117
zdračok 63
zdrenka 66
zdriŋka 66
zdril 68
zdročok 63, 282
zdryčok 67
zdryk 68
zdr'ačka 67
zdr'ačko 67
zdr'ečka 67
zdr'ičok 67
zdradělka 68
zdradło 68
zdrāl 68
zdřejk 68
zdřel 68
zdřelnica 65, 67
zdřelovka 69
zdřená 68
zdřeňe 68
zdřeňica 65
zdřeŋkye 68
zdřik 68

zdřieňica 65
zdřyk 68
zdžadejke 68
zdžadye 68
zdžeňi 68
zeko 277
zemci 99
zena 73
zenca 73
zenica 73
zenk'i 59
zěňky 59, 60
zernko 83
zerov'ka 67
zarkalo 68
zarkalc 68
zarkilc 68
zarno 83
zornu 83
zěna 73
zěnica 73, 74, 85, 265
zěnice 74
zěňka 73, 74
zěňko 74
zěňkь 73, 74
zěňky 74
zěti 61, 72, 99
zgarby 119
zgarbano 119
zgiętka 164
zgrubienie 120
zgrubiny 120
zgruby 120
zgřiby 120
zgurby 119
zgžiby 120
ziarać 67
zierać 67
zimicą 99
zimice 99
zinica 73
ziorać 67
zir 62
ziřjatykь 68
zirnyc'a 63
ziřkь 65, 85
zjena 73
zjenica 73
zjeničica 73
zmarčka 112, 282

zmarsk 109, 113, 283
zmarska 109, 113, 283
zmarski 109
zmarszcze 110
zmarszczek 112, 113, 283
zmarszczka 112, 113, 283
zmarszczk 112
zmarszczki 113
zmarščka 112, 282
zmarščыны 111
zmerščene čouło 114
zmorsk 110, 114
zmorščena tvar 114
zmorščene čelo 114
zmorščene čolo 114
zmoršč 110
zmorščak'ie 114
zmorščuk 115
zmorščyny 111
zmorški 115
zmoršky 110
zmraščené čelo 112
zmršček 112
zmrščki 112
zmršek 112
zmrštená tvar 114
zmrštené čelo 114
zmrština 111
zmurščene čelo 114
zmurščene čolo 114
značok 84
značьkь 84
zołodek 209, 217
zołot 209, 217
zor- 62
zoraŋka 64
zoraňka 64
zořčьko 63
zořčьkь 62, 63, 76, 85, 282
zořjaňka 64
zořkь 62
zornica 64
zornice 64
zorniczka 64
zornička 64
zornjatko 83
zornica 64
zoročok 63
zorok 62
zogь 62

zorgnica 63
zorgničьka 63, 86
zor'ok 62
zoϣendek 207
zoϣundek 217
zoϣunt 209
zoϣynd 217
zračko 63
zračok 63
zrak 62
zrcalo 68
zrelnica 66
zrelko 68
zrenica 66
zrenička 66
zrenka 66
zrenko 66
zrenica 65
zren'ka 66
zretedlnica 67
zretedlnička 67
zretelnica 67
zretelnička 67
zretel'nička 67
zreťjьka 67
zreľь 68
zrkalo 68
zrkalu 68
zrklo 68
zročko 63
zročok 63, 282
zr'ačka 67
zr'ačko 67
zr'ačok 67
zr'anáčka 68
zr'anka 68
zřelka 68
zr'enka 66
zr'enyčka 65, 66
zr'ičko 67
zřenice 66
zřetedlnice 67
zřetelnice 67
zřetelnici 67
zřetelnička 67
zřetelnica 67
zřetelnice 67
zřiedlnice 67
zřiedlniče 66
zřietedlnice 67

zřitelnice 67
zřitelnička 67
zřī:telńice 67
zužik 221
зы- 64, 68
зырѣтько 67
зырѣтькъ 67
зырѣцько 63, 67
зырѣцькъ 67
зырѣdlo 68
зырѣdльka 68
зырѣdльko 68
зырѣlovьka 69
зырѣlnica 65, 66, 67
зырѣпацьka 66
зырѣnica 65, 66, 85
зырѣniцьka 65
зырѣньka 66, 86
зырѣньko 66
зырѣньja 68
зырѣньje 68
зырѣtelnica 67
зырѣtelničьka 67
зырѣti 61, 99
зырѣvьka 66
зыгikъ 68
зыгjaцьka 67, 86
зыгjaцьko 67
зыгjaцькъ 67
зыгjanьцьka 68
зыгjanьka 68
зыrk- 68
зыrkadlica 68
зыrkadlo 68
зыrkadльсь 68
зыrkdlo 68
зыrkdльсь 68
зыrkti 68
зыrkьльсь 68
зыrnetьka 83
зыrnetьko 83
зыrno 83
зыgovьka 67
зыгьцькъ 64
зыгькъ 64, 65, 85
зыгьniцьka 68

z'anok 74
z'aročik 64
z'arok 64, 65

z'enk'i 59
z'erkal'ca 68
z'erkala 68
žernica 68
z'ern'etka 83
žernička 68
z'erok 64
z'inyc'a 73
z'irnyc'a 63
z'irok 65
z'ir'atok 68
žornička 68
žrańica 65
žrańica 65
žrelnica 67
žrelńica 65
žrenica 65, 66
žrenice 84
žreniczka 65
žreńica 65
žryńica 65
žrzenica 65
z'r'ačka 67
z'r'ečok 67
z'v'arok 64
z'v'irok 65
žženica 65

žaba 162
žaba, žabl 162
žabə 162
žabьčę 162
žalodek 207
žaloudek 208
žaloϣdek 207
žalubec 208
žalud 209
žaludec 208
žaludek 207, 208, 210, 216, 221, 263
žaludok, žalúdok, žalu:dok 207, 208, 212
žaładak 195, 207, 214, 262
žaładək 195, 207, 217, 262
žaładok 207
žaładuk 221
žapčə 162
žareške 121
ždžyńica 65
žebro 178

<i>žeburьky</i> 121	<i>žnablь</i> 275	бебенце 79
<i>želdac</i> 208	<i>žoludok, žoludok</i> 217, 221	бебехи 221
<i>željud</i> 209	<i>žøluntk</i> 207	бебица 79
<i>željudica</i> 209	<i>žoląd</i> 209	бебче 79
<i>želoc</i> 208	<i>žolądek</i> 208, 221	бедра 180
<i>želodec</i> 208, 209	<i>žolđk</i> 208	бедро 180, 261
<i>želodek</i> 208	<i>žolondrec</i> 208	безік 59
<i>želoųdec</i> 208	<i>žoludak</i> 210	бел 230
<i>želqđ-</i> 207, 209, 212, 217	<i>žoludok, žoludok</i> 207, 212, 217, 221	бел дроб 229
<i>želqđica</i> 207, 209	<i>žolundek</i> 222	бел цигер 230
<i>želqđь</i> 207, 209, 217	<i>žopa</i> 185	бела цигерка 231
<i>želqđькь</i> 191, 195, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 217, 262, 263	<i>žop'ina</i> 185	бели дробове 229
<i>želqđьсь</i> 207, 208, 209, 212, 217	<i>žornofka</i> 221	бели цигерици 231
<i>želqđьникь</i> 207, 209	<i>žorofka</i> 67	белиот дроб 230
<i>želudac</i> 208, 209, 210, 217, 218, 263	<i>žot</i> 191	бельма 60
<i>želudek</i> 208	<i>žót</i> 191	бельмаки 60
<i>želudica</i> 209	<i>žoųendek</i> 207	бельмушки 60
<i>želu:dok</i> 207	<i>žoųondek</i> 207, 221	бельюшки 60
<i>žel'udək</i> 208	<i>žoųondek</i> 221	бепче 79
<i>želəšnik</i> 209	<i>žoutk, žoutk</i> 207, 211	берво 91
<i>želoc</i> 208	<i>žowtk</i> 208	берка 167
<i>želudec</i> 208	<i>žugri</i> 125	берце 167
<i>želudnik</i> 209	<i>žułudok</i> 207	берцо 167
<i>želudok</i> 207, 219	<i>žuriny</i> 123	бизой 59
<i>želutək</i> 208	<i>žurk'i</i> 123	бити челом 43, 266
<i>žerok</i> 64	<i>žurgьky</i> 123	бити челомъ 43, 266
<i>žəburki</i> 121	<i>žur'iny</i> 123	бити челомъ въ службу 43
<i>žəłudok</i> 212	<i>žyvót</i> 191, 198	бити чельмъ 43, 266
<i>žəłudok</i> 218	<i>žywot, žywot</i> 191, 211, 263	бити чолом 43, 44, 266, 267
<i>židoviny</i> 55	<i>žyžka, žyžka</i> 167	бити чоломъ 43, 266
<i>žigerica</i> 231	<i>žyvot</i> 196, 198, 200, 201	бити чоломъ 43, 266
<i>žigiri ałg'</i> 230	<i>žyvotok</i> 160	бить челом 43, 44, 267
<i>žihudək</i> 210	<i>žьmuriti</i> 122	бізюкі 59
<i>život</i> 191	<i>žьmurьky</i> 122, 123	біць чалом 43, 44, 266, 267
<i>životь</i> 160, 190, 191, 192, 198, 204, 207, 210, 211, 262	абчак 99, 260	бобка 79
<i>životькь</i> 160	абічайка 99, 260	бор 117
<i>žiwot</i> 191	аблічча 16, 284	бора 117
<i>žizka</i> 167	анса 169	бордюх 222
<i>žizьka</i> 167	антрабянка 236	боры117
<i>žličica</i> 214		бочина 200
<i>žlička</i> 214		бочка 248
<i>žmurki</i> 123	баба 128	брава 91, 92
<i>žmurky</i> 122	бабе 213	бравіна 92
<i>žnablę</i> 275	бабка 79	брива 91
<i>žnabli</i> 275	балдар 170	бриво 91
	балдър 161, 170	брижа 124
	балтырлык 171, 282	брижики 124
	бабе 79	брижі 124
		бріх 192

брова 87, 91
брови 87, 91
бровина 92
бровица 92
бровіна 92
бровы 88, 92
бровь 87, 89
броў 87, 92
броўца 92
брух 192, 198
бруха 192, 195, 198
брушка 158
брчак 118
брчка 118
брчки 118
бръвіна 92
бръмка 122
брънка 122
бръчка 118
бръчки 118
бръчкул 118
брыва 91, 92
брывіна 92
брыво 88, 92
брыжы 124
брюх 192
брюховина 216
брюшка 158
брюшко 158
бублик 163
бубрак 252
бубрег 252, 253
бубрези 253
бубрек 252, 253
бубрик 252
буза 33
булындиши 60
булыч 60
булычи 60
булыши 60
бурдюх 222
бут 171, 187, 282
бутина 180, 187, 261
бутка 187
бутылка 170
бъбрек 253
бъбреці 253
бърва 89
бърк 118
бядро 180
бял джигер 230

бял дреп 229
бял дроб 229
бял цигер 230

вадла 169
вадна 169
валасы 130, 131
валоссе 54, 130
валосся 131
валосы 131
вантраблянка 236
вантрабянка 236
вантроба 131
вантрубьянка 236
вантух 222
варкочь 236
веђ 96
веђа 96, 257
веѓа 96, 143
веѓи 96, 257
вежда 96, 257
вежди 96, 257
вежды 96
веки 99, 259
веко 99, 259
вентроба 257
вертлюг 236
ветрюх 186
вид 216
видело 23
видом 72
видь 23
вилиці 84
вилиця 36
висок 23
високе чоло 44, 132
виски 54, 267
вить 132
від
відкрите чоло 44, 99
віскі 132
вісок 267
вјеђа 22, 96
влакно 132
влакну 128
власи 128
вльеђа 96, 130
вока 257
воко 56
волос 54, 56
волосе 132

волосие 132
волосина 56, 130
волосся 54, 130, 132
волось 130
волосы 131
волосье 130, 131
волосье 131
волосыи 132
волосья 130, 131, 132
волося 132
вонтроба 130, 236
воріх 237
воркочь 54
вочка 132
вочы 143
втулок 56
вуда 36
вуды 178
вулиця 178
въркочь 169
выд 143
выпучить 267
высокое чело 22, 44
вѣжды 96, 257

гал 54
галёнка 170
гали 60
гижки 165
гимболя 167
глаз 57, 58, 59, 60, 70, 71, 85, 267
глаза 58, 268
глазастый 59, 267
Глазатые 57
глазатый 58, 268
глазіць 222
глазкы стекляныи 58
глазной 58, 59
глазок 59
глазь 268
глазы 57, 58
глед 267
гледало 71
гледац 70, 71
гледач 71
гледельак 71
гледелька 267
гледенце 70
гледене 71
гледенега 70

гледице 70, 71
 гледост 71
 глет 71
 глетка 71
 глето 71
 глетце 71
 глетче 71
 глеща 71
 гляделки 70
 глядельца 71
 глядельце 69
 гляденцо 69
 глядило 71
 глядильце 71
 глядѣлки 70
 гоко 71
 голенка 165
 голень 165
 голень 165
 голинка 170
 голінка 56
 голонка 165
 голос 165
 голосниць 54
 голосница 165
 голѣнка 165
 голѣнь 165
 голѣнька 165
 голяна 54
 голяшка 165
 гомівка 166
 гомілка 166
 горіх 165
 гочы 54
 грба 120
 грешпа 56
 гръчел 125
 гръчул 120
 губа 120
 гуза 54
 гулиця 121
 гѣмба 24
 гѣмбе 169
 гѣрча се 169
 гѣрчел 120
 дамка 85, 169
 дебел' 281
 дебела 182
 дебелы меса 182

дебелина 182
 дебелыны 163
 дебело месо 163
 дебелото 182
 дебелото месо 163
 дебелта 119, 163
 дебилинта 163
 девичица 163
 дете 77
 детенце 77, 163
 детульче 77
 долны 77
 душка 78
 дялечко 171
 жаба 78, 123
 жабино месо 162
 жебрав 162
 жебурав 121
 жебурка 121
 жебуркоса 121
 жебуркосан 121
 желоудѣкъ 208
 желуд 162, 208, 209
 желудак 121
 желедец 208
 желудица 209
 желудник 209
 желудок 208, 214
 желудокъ 209
 желудѣкъ 264
 желудѣчен 208
 желудъ 209
 жернов 209
 жерновка 209
 живіт 221
 живот 191
 жлудок 191
 жмура 196
 жмури 123
 жмурити 122
 жмурки 123
 жмуркі 122
 жолудокъ 221
 жулудок 122
 журиць 216
 журки 208
 жывот 123, 191
 закарпіцы 62
 заморшити 125

заплітка 211
 зарубка 114
 зарупка 121
 зарупкі 121
 заховати 121
 збрчкан 118
 збрчка се 74
 звезда 84
 здр'ачка 118
 здрінка 67
 здрочок 66
 зевать 63
 зеники 59
 зеница 59, 73, 74
 зенка 59, 60, 74
 зенки 60, 73, 74
 зенкі 73
 зенко 59, 74
 Зенко 68
 зено 74
 зенок 139
 зеночки 60
 зены 59
 зеньши 60
 зеньки 60
 зереток 76
 зеркало 65
 зеркѣла 74
 зеркѣльца 68
 зернетка 68
 зернетко 83
 зернятко 83
 зерок 68
 зерочек 64
 зирок 74
 зиять 65
 зіниця 74, 83
 зінка 76
 зінька 74
 зіньки 74
 зір 74
 змаршчак 283
 змаршчкі 60
 змаршчыны 114
 змаршок 112, 113
 зморшина 283
 зморшка 111, 113
 зморшчка 112
 зморшчкі 283
 зморшчына 113
 зморшчыны 111

зморщечка 111
 зморщка 113, 283
 значок 111
 зорёк 74
 зорки 62, 63
 зорок 63
 зорочек 62
 зорочок 63
 зрак 62, 66
 зору 62
 зр'ачка 63
 зрачко 63, 64
 зрачок 63
 зреница 68
 зрениця 66
 зренко 67
 зрѣлко 67
 зрѣнка 66
 зрівка 66
 зрілка 66
 зрілко 68
 зрінка 68
 зрінко 66
 зріти 62, 66
 зрно 66
 зрнце 83
 зрок 83
 зронка 62
 зрѣниця 66
 зрянка 66
 зряночка 68
 зрячка 68
 зърно 67, 83
 зѣница 84
 зѣнка 73
 Зѣнко 74
 зѣнок 74
 Зѣнько 74
 зяница 83
 зярятка 65
 зярок 73

 икра 83, 155, 163
 икрица 155
 икро 155
 икры 155
 икряница 157
 икрянки 157
 испод колена 157
 уста 249
 исто 168

ікра 155, 156
 ікраніца 157

 йікрынка 249

 јаболко 38
 јабукце 168
 јагодица 37
 јарабица 168

 каба 171, 222
 кавбух 281
 како зеницата на окоото 73, 211
 кал 73
 калк 157
 калюх 182
 каньдюх 221
 карабан 217
 карпачѣ 119
 каўбух 122
 кврга 211
 кезево 122
 кельдюх 220
 кендюк 221
 кендюх 217, 220
 кишечник 217
 кишки 212
 кишочник 212
 кіндзюк 195, 217, 220
 кіндѣок 203, 220
 кіска 217
 кічук 134
 клак 196
 клин 182
 клуб 187
 клуба 183, 188
 клубъ 183
 клюшні 184
 клюшня 183, 188
 книга 188
 книжка 220
 книжки 220
 кнюх 216
 кнюха 195
 ковбик 211
 ковбік 203
 кожа 102, 211, 221
 колк 102
 компа 104
 комплі 188

компь 182
 конска опашка 188
 коньска опашка 188
 корам 140
 корачить 140
 корачиться 186
 корем 54, 186
 коремче 196
 корме 54
 корменце 196
 кормина 196
 кормушка 219
 коса 128, 219
 косак 136
 косам 136
 косатник 128
 коси 215
 косинка 136
 коситник 136
 косица 135, 136
 косиця 135, 136
 косичка 135
 косичник 134
 косичняк 136
 коска 129
 косма 128, 136
 косме 128, 136
 космина 136
 косоплѣтка 136
 косы 134
 котыни 135
 коўб 133
 коўбых 129
 коўк 218
 коўп 182
 коцак 218
 коцал 211
 коцале 137
 коцалье 137
 коцаля 137
 коцаћ 137
 коцел 137
 крак 137
 крмушка 187
 кук 219
 кукса 137
 кулша 182
 кульга 141, 184
 кульжа 188
 кульша 185, 188
 кульа 182

кумп 188
 кумпъ 188
 кумпь 188
 кумпьяк 188
 кумпячок 188
 кумть 188
 кунбьяк 188
 кундур 188
 кундюк 188
 кунп 217
 кунпъ 188
 кунпь 188
 кунпьяк 188
 кус 188
 кутень 221, 278
 кутняк 184
 кутрун 221
 кутырь 222
 кутюх 216
 куцюк 221
 кучук 203
 кълк 167, 203
 кълка 167, 195

ладвежка 60
 ладыга 85
 лажичка 184
 лакно 214
 ланита 35
 ланити 35
 ланито 35
 ланиты 35
 ланица 183
 ланіта 35
 ланіти 128
 ланіты 35
 ланта 35
 ланти 35
 ланты 35
 ланца 35
 латка 35
 лебъ 35
 легені 44
 легеня 228
 легкае 228
 легке 228
 легкие 228
 легкі 186
 легкіе 228
 легкія 228
 легкое 228

легкой 228
 легкы 228
 легушка 228
 ледвенице 228
 ледвице 184
 ледвиці 246
 леђица 245
 леткія 245
 леткія вантробы 228
 лехка 228
 лехкая 228
 лехке 228
 лехкі 228
 лехкія 228
 лехко 228
 ливер 228
 лидвиця 214
 лик 14, 154, 243
 лика 15
 лико 15
 ликъ 15
 лист 14
 листа 14
 листањак 160
 листка 151
 листовик 151
 листу 216
 лита 216
 литка 151, 153, 179
 литовье 154
 литонья 149
 лице 13, 20, 153, 216
 лицом в лице 255
 лицом к лицу 13
 лица 12, 13
 лицо 13
 лица 29
 лицэ 255
 личность 13
 ліб 228
 лідви 40
 лідвиці 184
 лік 184
 ліцо 12, 14
 лоб 12, 44
 лобъ 44, 45
 лодыга 45
 лодыжка 183
 ложечка 13
 ложичка 183
 ложка 214

лопатка 214
 лула 185
 лулка 85
 л'ул'че 182
 лупа 13
 льб 85
 льбъ 45
 льжичка 44
 лыжачка 228
 лысина 214
 лыст 214
 лысто 42
 лысть 151
 лысцягі 150
 лытка 150, 152, 153
 льохкіе 150
 ляга 167, 179
 лядва 173
 лядвея 184, 228, 245
 лядвия 184
 ляжка 167, 184
 лялечка
 лялька 174
 лялько 80
 лялячка 80
 ляха 80, 174, 245
 ляхкія 174
 ляхо 167
 ляшка 80, 167

 малица 173
 манзура 37
 мармиза 37
 мармуза 85, 279
 мархляк 174
 маршчакі 28
 маршчы 78, 109
 маршчыкі 28
 маршчына 114
 маршчынка 110
 маршчыны 115
 маршчыны на лобе 28
 мев 111
 мевче 111
 месо 163
 мех 194
 мехче 213
 меше 194
 мешенце 195
 мешина 110, 115, 194, 213
 мешинка 194

мешинче 194
 мешиняк 194
 мешуле 194
 мешче 194
 мидза
 миза 113
 мизя 284
 мјешина 213
 моргать 213
 морда 27, 194
 мордяка 194
 мормуза 194
 морсок 60
 морхлий 115
 морхлы 213
 морхляк 27
 моршкі 33
 моршок 28, 109
 моршчка 114
 моршчки 115
 моршчы 109, 114
 моршчынка 114
 моршчыны 110
 морща 111
 морщина 111, 113, 115, 283
 морщинка 110, 111
 морщити 111
 морщитися 109, 111
 мршта 164
 мрштина 164
 мунзура 110, 111
 муса 37
 мърскъ 85
 мыс 111
 мыса 164
 мысатый 279
 мысы 194
 мякаць 37
 мякіць 213
 мякіш 37
 мякоць 109
 мях 37

на брывы правой 117
 на гладно срце 252
 на гладно сърце 91, 213
 на карачках 263
 на карачки 263
 на корачки 213
 на чолі 186
 на ште срце 186

наберы 164
 набор 44
 наморшчаны твар 213
 неркі 163
 нирка 111
 нирки 110
 нога 263
 нутроба 117
 ныга забалела ў пучку 114
 ныра 187
 нырка 248
 нырки 196
 ныркі 252

оберво 251
 обечайка 252
 обирви 252
 обистие 93
 обистье 99
 облик 16
 облич 23
 обичайка 93, 250
 обличе 284
 обличе 16
 обличие 16, 284
 обличје 17
 облички 55
 обличне 17
 обличне 17, 284
 обличній 16
 обличность 17, 285
 обличный 17, 285
 обличча 249
 обличче 17, 260, 285
 обличчя 13, 16
 обличье 16, 17, 23, 284, 285
 обличье Божое 20
 обличч 284
 обліч'е 99
 облычны 16, 17
 облычнѣ 16, 284
 образ 17, 21, 22, 285
 обрва 95
 обрве 95
 обьличне 22, 284
 озеро 21
 озерок 17
 озорок 285
 озорочек 64
 озорочок 64
 око 58, 64

олжичка 59
 омес 28
 омјаз 28, 64
 омляс 28
 омняс 28
 омяс 28
 омяс 28
 он набил кишку 268
 отрунок 214
 отъ облича земли 28
 очесный 196, 212
 очи 16, 58
 очивѣсто 58, 268
 очивѣсть 58, 268

паголенки 58
 падушычка 163
 пакля 268
 панада 163, 196
 пейсы 268
 пеку 163
 перебериха 56, 279
 перед обличе 216, 248
 перед обличье 16, 220
 передь обличе 16
 передь обличностью 284
 перчем 284
 перчин 17
 песец 144
 песик 53, 133
 песики 52, 54, 166
 песикъ 53
 печане 227
 печані 53
 печань 52, 54
 печені 235
 печень 234, 235
 печенье 52
 печеня 234, 235
 печёнка 133, 235
 печэні 233
 печэня 235
 печінка 227
 печінки 53
 печь 234
 пѣс 285
 пѣсик 144
 пика 249
 писку 234
 писок 248, 249
 піка 235

плесна 25
плетеница 25, 225
плетенка 185
плетень 138
плетька 137
плетянка 138
плитка 139
плука 138
плуца 225, 226, 235
плуці 138
плуцы 225, 283
плюц 225, 283
плюца 225, 283
плюце 225, 283
плюцы 225, 283
плюча 225
плюче 283
плючний 283
плюще 225
подбедрица 225
поджилки 227
подколеница 225
подкосица 225
покосник 168
покрутка 234
пол 55
полоушка 250
полуха 168
полушка 136
потколеница 250
потколено 250
потрох 25, 250
почка 168, 246
почки 230, 248
пошка 248
прас'а 168
прасе 160, 240
прасенцата на нозете 160
прасенце 161, 248
прасец 160
прасиња 160
прасци 160, 161
пред обличє 161, 163
пред обличностю 16, 261
пред обличье 17, 284
предь обличє 17
предь обличностью 16
предь обличье 285
предь наше обличье 284
при обличности 17, 285
пръсец 17

пръхци 16
пръцель 17
пугать 285
пуза 161, 249
пузачка 25
пузень 145
пузічка 161
пузо 24, 164
пузца 193
пулпа 163, 193
пуп 193
пупила 171
пупок 163, 193
пуска 193
пусца 163
пуча 221
пучина 221
пучок 193
пучок лыткі 279
пыка 234
пэйсики 163
пэйсы 196
пячонка 163
пячонкі 81

режа 235
реже 121
рез 25
решка 122
рило
рохав 52
рожа 25, 53
рожай 26
руб 26
рубец 121
рубець 121
рукав 26
руп 120
рыла 120
рыло 120

салпа 216
сапёлка 26
сборка 186
сбръчвам се 166
сбръчкам се 166
свежає вока 166
сичуг 166
скара 107
скинбеї 104
скира 269

скіра 117
складка 106
складкі 105
скора 56, 106, 107, 118, 219, 269
скорье 122
скрань 107
скронь 269
скроня 106, 107, 121
скула 269
скура 47, 106, 220
слепи уши 282
слепо око 47, 54
слепоочие 106
слепоочник 51
слепоочница 51
слепо уо 282
слепо уше 37
слепочница 51, 107
сляпо око 51
смарнічыны 50
смаршкі 51
сморшок 51
сморщиваться 51
сморщиться 50
солпа 51
сопелька 166
сопилка 26
сопівка 216
сопілка 145
сплитка 111
срце 111, 112, 115
стати на чолі 113
стегн'анка 195
стегно 213, 263, 283
Степан Скира 267
стомак 169, 176, 177
стомах 176, 177, 186
стомаче 106
страна 214
страўнік 194
страўны жалудак 197
ступица 138
ступінь 186
стыгно 264
сурат 197, 214
сцягно 36, 211
сцягняк 177
сьрце 27
сытить 33
сычуг 176, 177

табан 176, 180
твар 171, 212, 216, 220, 263
твара 13
тварь 20
тварь 21
трбув 281, 284
трбушина 20
трбушка 21, 66, 192
требуха 192, 212
требушина 192, 193
трибух 210
тринка 22
трунок 256
трыбух 218
трыбушок 218
тумбак 217
търбух 216

кораво оче 215
кори очи 196

ударить челом 160
ударяти чолом 193, 210, 263
умник 160
утроба 197
утрунок 193
ухаря 25
ухо 43

фляки 44

хара 266
харя 267
хвалды 212
хляки 25
ходило 222
холка 196
хохол 54
хрусталь 25

царна цигерка 25
циба 181
ципа 124, 181
црн дроб 186, 222
црн цигер 84
црна утроба 169
црниот дроб 169
црни цигерици 169
црнка 241
црнко 240
црно 241

црнце 82
цыбуля 237
цэўка 241
цяглі 240
цяшкія 73
цяшкія вантробы 82

чалабітняя 240, 241
чалабітчык 141, 241
чалабітчыца 44, 77
чалабіцце 44, 267
чалавечак 44
чалавечка 266
чало 194
чапал'ка 44
челка 82
чело 44, 266
чело бити 266
челобитие 266
челобитная 44, 76, 77, 169
челобитник 43, 267
челобитный 43, 266
челобитчица 43, 266
челобитье 43, 266
человечек 266
человечик 43
челомь бити на кого 43
челомь добивати 266
челомь добити 43
челомь ударити 266
челомь ударити на кого 266
череве 43, 76
череп 76
черныш 43
члунак 43
човек 41
човече 43, 83
човечец 43, 194
човјачка 194
чоло 75, 185
чолобитие 75
чолобитна 75
чолобитник 44, 75
чолобитница 43, 75
чолобиття 44, 267
чоловічко 141
чоловічок 44, 266
чоловѣчок 266
чоломбитье 44, 266
чоломьбитье 44, 266
чрѣво 74

чърин дроб 44
чэловечак 266
чэрава 76

цамче 44, 76
цигерице 266

шија 194
шкемба 106
шкембе 104, 106, 269
шкіра 76, 194
шкірка 85, 239
шкірочка 241, 281
шкура 77, 106, 107, 169, 269
шкурка 215, 269
шлунок 264
ш'оловиш'ко 266
шчака 107, 264
шчока 107, 197
шчокі 215
шчыка 269
шчэка 269
шека 212
шока 33

ябълка 33
ягавіца 34
ягадка 34
ягатка 37
ягідка 33
ягодица 33
ягодка 196
ягодки 73
ядрышко 201
якь зѣницу 34
ятреб 33
ятреба 34, 38

albańskie:
buzë 28, 33, 279
pulpë 171, 279

angielskie:
liver 243

arabskie:
qubbä 281
rubû 145, 281
şürä 27, 281

fińskie

maksa 243, 282
paasko 282
paasku 282

francuskie:

bouteille 170
poulse 51

friulskie:

coradèle 232, 243, 276
muš 250, 276
mùse 28, 276
nòmbul 254
òmbul 254
plète 276
stòmit 276
templi 54, 276

greckie

κιοῦπρι 281
κόκκαλο(ν) 278
κόλαφος 28
κοντη 278
κοντός 278
κόντουρος 278
κορμί 196, 215, 264, 280
κοτρίκι 278
κότσαλον 137, 278
κοτσίδα 137, 278
κουκούδα 281
κούντουρος 278
κρουστάλλι(ον) 278
μοντζουρα 85, 279
μουστάκι 278
μουστάκιον 278
μουτσούνα 278
μύσταξ 278
ὁμοιάζω 27, 278
ὁμοίασα 27, 278
παναδα 85, 279
πατούνα 278
πλεμόνι 232, 242
στομάχι 197, 214, 264, 278
στόμαχος 214
χαρακτήρ 18

hiszpańskie:

puncella 82

irańskie:

mərəða 26

jidysz:

pejes 52

karelskie:

poaska 282

litewskie:

kařpas 125, 279
klišë 188, 279
kùlšë 182, 188, 279
kulšis 182
kulšis 182
kūmpis 188, 279
lūpa 279
marmūzë 28, 279
pākulos 133, 279
véidas 23

lacińskie:

balnea 203
banea 203
bassus 198
calapha 28
cappa 276
cinnus 140
colaphus 28
cornu 140, 277
crespa 125
cruc(em) 276
ficatum 242
galla 84
mordere 26
musculus 170
musum 278
pullus 82
pulmo, pulmōnis 232, 242
pulsus 51, 276
punctiō 82
punctum 84
pūpa 81
pūpilla 81
pūpillus 81
puppa 81
rēn 254
rēniolus 254
rēnis 254
ruga 124
stomachus 214, 277

templum 54

tempora 54
umbilicus 215

niemieckie:

Backe 38, 276
Bauch 222
bris(e) 124
Bunze(n) 82, 277
Buss 38
Bütte 197
Daumen 276
-el 169
erch 253, 276
falte, Falte 123, 275
falten 123
Fleck 203, 222
Flossen 274
Fresse 27
Fries 124
galle 84, 170
Gelenk 275
Geschlinge 212, 232, 243, 275
geslünge 212, 275
Glied 275
Goldfinger 276
Gurke 274
Haarzopf 146
Habichtszinken 274
irch 253, 276
Kaldaunen 203
kaldune 203, 275
Kerbe 119
kërbe 119
kërp 119
knirren 276
Knolle 274
Kote 276
krape 274
ksixt 27, 275
Kuttel 222
Laber 232
lappe 274
Leber 237, 242, 275
lepe 275
Lippe 275, 279
Lumpe 254
Lumpel 275
Lunge 224, 232, 254, 275, 276
Lungel 254, 275
Magen 276

Mittelfinger 276
 mül(e) 276
 Niere, Nieren 248, 275
 Nieren 275
 Ohren 274
 Pfeige 276
 Pfoten 274
 Puls 51
 Punze(n) 82, 277
 Pupille 81, 83, 275
 Puppe 81, 275
 Puss 38, 276
 putten 197, 276
 Rantz 203, 276
 Ranzen 203, 276
 Ringfinger 276
 Röhre 170
 Rolle 146, 276
 rore 170
 Runzel 124
 Schenkel 189
 Schiene 124
 Schlaf 49
 Schläfe 49
 Schnauzbart 275
 Schnauze 275
 Schnauzer 275
 Schnurrbart 275
 schnuẓer 275
 Schwanz 147
 snabel 275
 Spieren 274
 Spitze 276
 Strutz 254, 275
 strutzel, strüzel 254
 strützel 254
 tatze 274
 valde 123, 275
 valt 123
 valten 123
 vambe 170
 vamp 170
 vlēc 203
 Wade, wade 169, 275
 wade 275
 wadel 169, 275
 Wadeln 169, 275
 Wagentuch 222
 wambe 202, 203, 275
 Wamme, wamme 170, 202, 275

wamp 202, 275
 wanne 203
 Zeigefinger 276
 Zopf 146
 zopp 145, 275, 279

perskie:
 perčem 281
 šikenbe 215, 281
 štwe 281
 tagma 85

praindoeuropejskie:
 oid- 249

protobulgarskie:
 böbrek 250, 252, 279
 bübrek 250, 252, 279
 karın 196, 215, 264, 280

rumuńskie:
 buric 215, 219, 277
 burtă 197, 202, 222, 277
 cioc 277
 cornița 140, 277
 ȝ'iger negru 242
 ȝ'igeri alg' 231
 fâlcă 277
 ficat 242
 ficat negru 242
 jigarite 231
 maierele albe 231
 maîu 231, 242, 243, 279
 maîuri 242
 majurȳ njagȳ 242
 plamân 242
 plămâni 232
 plămâni albe 231
 plămâni negre 242
 plămîn 232, 242
 plamyj 242
 plamyj negru 242
 plamyȳ 242
 plamyȳ negru 242
 plamyȳni 232
 pləmyj 232
 rânță 124
 rînză 212, 277
 ȝigiri alg' 231
 ȝigir' negru 242

starosłowiańskie:
 връвь 89
 вѣти 34
 вѣ 34
 вѣ лыстѣхъ 151
 вѣжа 96
 вѣжда 96
 вѣжда 96
 вѣжды 96
 вѣждь 96
 вѣжда 96
 вѣжь 96
 за 34
 заоушѣти по ланѣтъ 34
 зѣница 73
 истѣса 249
 истѣтъ 249
 кожа 102
 кожанъ 102
 кожънъ 102
 ланѣта 34
 лице 13
 лысто 151
 ладѣнѣ 245
 о ланѣтъ 34
 обѣнчан 18
 плоушта 227
 страна 36
 оударѣти 34

tatarskie:
 kadyk 282

tureckie:
 ak 231
 ak ciğer, akciğer 241, 280
 bacak 187, 280
 baldır 170, 281
 bud, but 171, 187, 280
 cam 85, 281
 ciğer 230, 241, 280
 dagma 85, 281
 damga 85, 281
 dudak 281
 ğiger 241
 iškembe 215, 264, 281
 kaba 171, 281
 kapak 280
 kara 242
 kara ciğer, karaciğer 230, 241, 280

karışık 281
 kiç 281
 kindik 219, 281
 kıvırcık 144, 281
 köprü 281
 kör 54, 281
 kubbe 277, 281
 küinig 219, 282
 kukuda 281
 kulak 281
 kuyruk 144, 281
 -küç 144
 òr 144
 òrküč 144
 perçem 144, 281
 pürçek 145, 281
 pürçük 145, 281
 rubu 145, 281
 rup 145, 281
 şikembe 197, 215, 264, 281
 şive 145, 281
 suret 27, 281
 taban 171, 280, 281
 tamga 85, 281
 tombul 197
 tomruk 281
 tumbak 281
 türk 281
 vārķāč 144
 yumruk 280

uralskie:
 maksa 242

weneckie:
 musona 278
 musso 250
 muza 28
 stòmego 214

węgieckie:
 bajusz 279
 brėkocs 143
 capa 279
 copf 146
 copfos 146, 279
 csukló 279
 gömbülyü 222
 gyűrűs 279
 gyűrűsujj 279
 ikra 157
 kerép 204
 láb 171
 lábikra 157, 171
 lábszár 171, 279
 máj 242, 243, 279
 mutató 279
 padlás 279
 ránc 124, 279
 szár 171
 szem 100
 varkocs 143, 282
 verkocs 143
 vrėkocs 143

włoskie:
 anulare 277
 bocca 277

boccia 170
 coratella 232, 243
 cuba 277
 fegato 243, 277
 guancia 38, 277
 indice 277
 labbro 277
 lombo 254
 mascella 277
 medio 277
 mignolo 277
 muscolo 170
 muso 28, 278
 musone 278
 òmbul 254
 palato 277
 piccolino 277
 piccolo 277
 pollice 277
 polmonie 232, 277
 pugno 277
 pulcella 82, 277
 ren, rene 253, 277
 reni 254
 stòmaco 197, 214, 264, 277, 278
 tazza 274
 tempia 54
 ventre 197
 ventrone 197
 vista 28, 277
 zampa 188
 zeccola 277

L 1344 TWARZ

slów. obraz, chorw. lice, serb. лице, mac. лице, bulg. лице,
czes. obličej, sic. tvár, głuź. woblićo, mozejwočo, dłuź. woblićo, pol. twarz,
hrus. Твар, ukr. обличчя, ros. лице

HC-E; C > s (824, 841), E > o (lic-x-o), lic-a (406, 407, 727), lic-i (113a, 167, 852), lič-x-k-o (585, 804)

ob-lič-sj-x

ob-lič-sj-s

tvar-s

gob-a

vid-x

rož-a < rod-j-a

ob-raz-x, pl. ob-raz-y

pys/k-s; // > z (ukr.)

pyk-a

Ux-ar-j-a; U > ø

Skom-x; S > k

(ksiyt)-s (1)

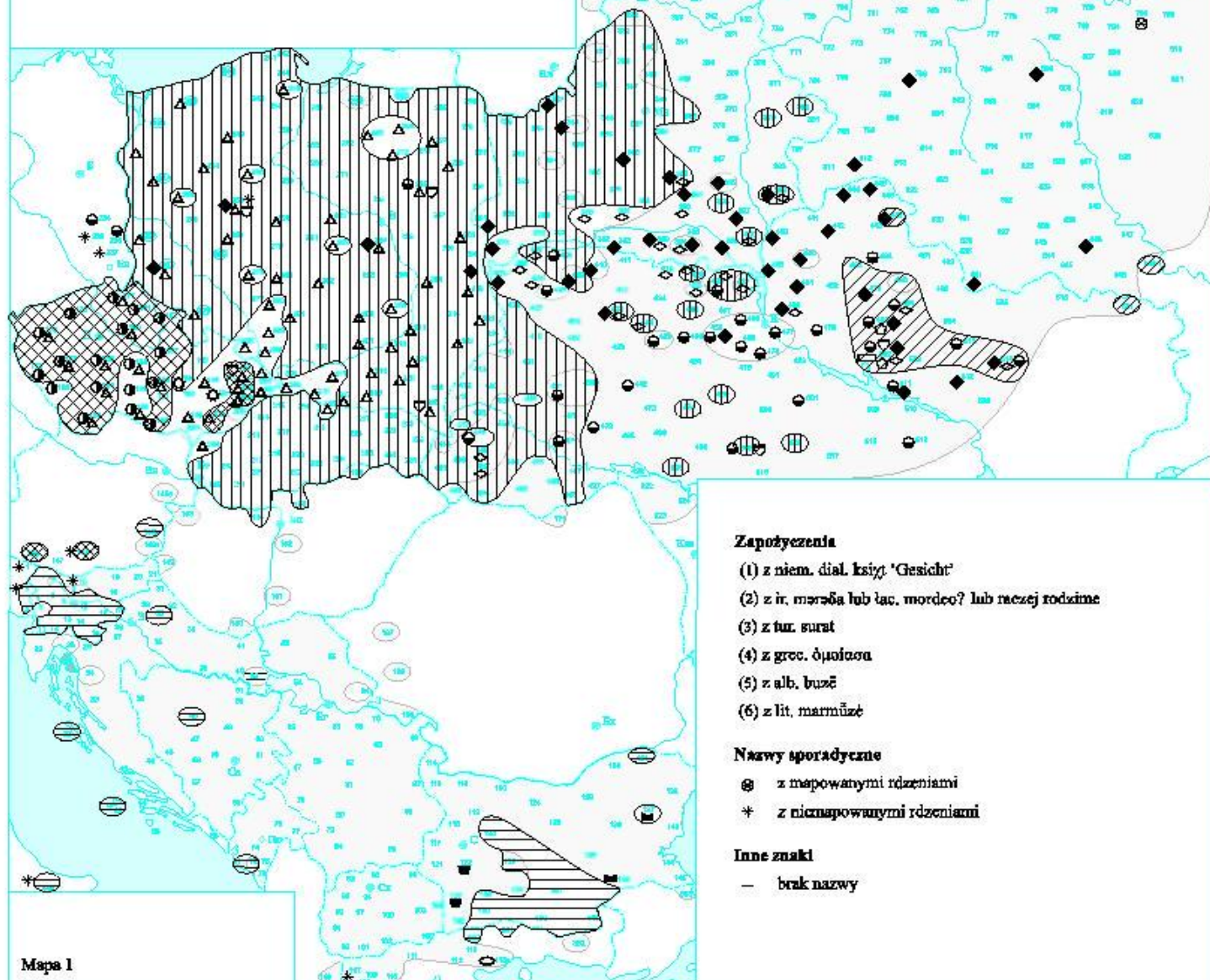
(mord)-a (2), (mord)-s-ak-a lub mord-a, mord-s-ak-a (846)

(surat)-s (3)

(omjas)-s (4)

(buz)-a (5)

(marmuz)-a (6)

Zapózyczenia

- (1) z niem. dial. ksiy. 'Gesicht'
- (2) z ir. morda lub łac. mordco? lub raczej rodzime
- (3) z tur. surat
- (4) z grec. ὀμολον
- (5) z alb. buzë
- (6) z lit. marmūzė

Nazwy sporadyczne

- z mapowanymi rdzeniami
- z niezapowanymi rdzeniami

Inne znaki

- brak nazwy

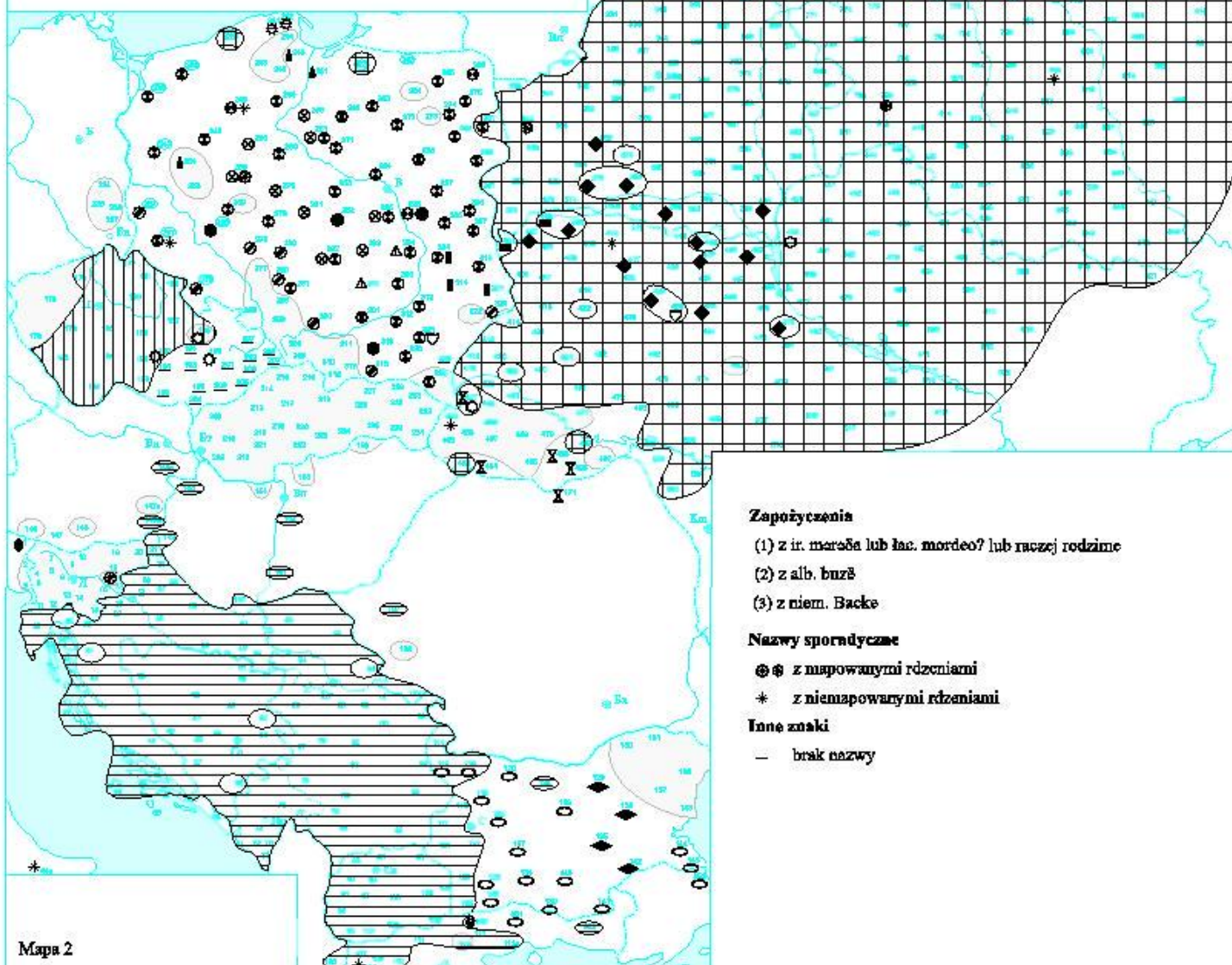
Mapa 1

L 1335 POLICZEK

św. lice, chorw. obraz, serb. opra, mac. opra, bułg. byza, cze. tvář, sło. lice, głuź. lico, dłuź. lico, pol. policzek, brus. мичаха, ukr. мичоха, ros. меча

- ☐ lic-E; E > o (lic-z-o), lice pl. (11, 322), lica pl. (269, 448, 490), lic-a f (11), lic-i pl. (112, 131), lič-z-k-o (309, 317)
- ⊗ po-lik-z
- ⊗ po-lič-sk-z
- ⊕ Po-lič-sk-a f.; P > b (296)
- ⊗ po-lič-sk-o
- Po-lič-sk-y pl.; P > b (296)
- ▨ tvar-z
- ▲ pol-z-gqb-sk-z
- ▨ ob-raz-z, ob-raz-zj-c (121)
- ☐ pyw/k-z; // > z (453)
- ▨ ščEk-a, pl. šček-y; E > q (252), šček-sk-a (528, 821)
- ⊗ SkoRn-z; S > l (192), R > n (195)
- ⊕ skorn-j-a
- ⊕ gln-it-a
- ◆ stopn-a
- ⊗ vi-dl-ic-a, pl. vi-dl-ic-i
- jag-od-sk-a
- ⊕ jag-od-ic-a
- ⊕ jag-od-n-ic-a

- puż-a
- mys-a
- ◆ (mord)-a (1), męrd-a
- (buz)-a (2)
- ▲ (bak)-a (3)

Zapózyczenia

- (1) z it. marađa lub łac. mordeo? lub raczej rodzime
- (2) z alb. buzë
- (3) z niem. Backe

Nazwy sporadyczne

- ⊗ z mapowanymi rdz. nazwami
- * z niemapowanymi rdz. nazwami

Inne znaki

- brak nazwy

L 1303 CZOŁO CZŁOWIEKA

ślaw. čelo, chorw. čelo, serb. čelo, mac. čelo, bulg. čelo,
czes. čelo, ślc. čelo, głuź. čelo, dłuź. čelo, pol. czoło,
hrus. чо́ло, ukr. чо́ло, ros. чо́ло

- čel-o
- lys-in-a
- hčb-č
- čel-a f.
- lys-č
- lyč-č
- hčb-in-a
- hčb-ov-in-a
- čęp-č
- gočv-a

Mapa 3

L 1333 SKROŃ

slwń. *sence*, chorw. *sljepočica*, serb. *слепочница*, mac. *слепочница*, bulg. *слепочне*,
 cześ. *sránek*, śl. *slucha*, *sránek*, gbuż. *srąnje*, *śluż* *prykł*, pol. *akroń*,
 biał. *скронь*, ukr. *скроня*, *висок*, ros. *висок*

Skroń-e S > s (148)

Skroń-e, pl. skroń-e

Skroń-a

Skroń

Skroń-o ok-o

Skroń-Y oć-i

Skroń-o oć-ic-a O > o

Skroń-o oć-ic-a O > o

Skroń-o oć-j-e (118), Skroń-in-j-a (169), Skroń-ę (150)

Skroń-K-a, pl. vis-ak-y S > s (ros.), K > x (701)

Skroń-k-a

Skroń S > s (22, 198, 207)

Skroń-j-a pl. Skroń-j-e S > s (11, 12)

Skroń-i, pl.

Skroń-ic-a

Skroń-kos-ak-a

Skroń-k

Skroń-k f. pl. skroń-y

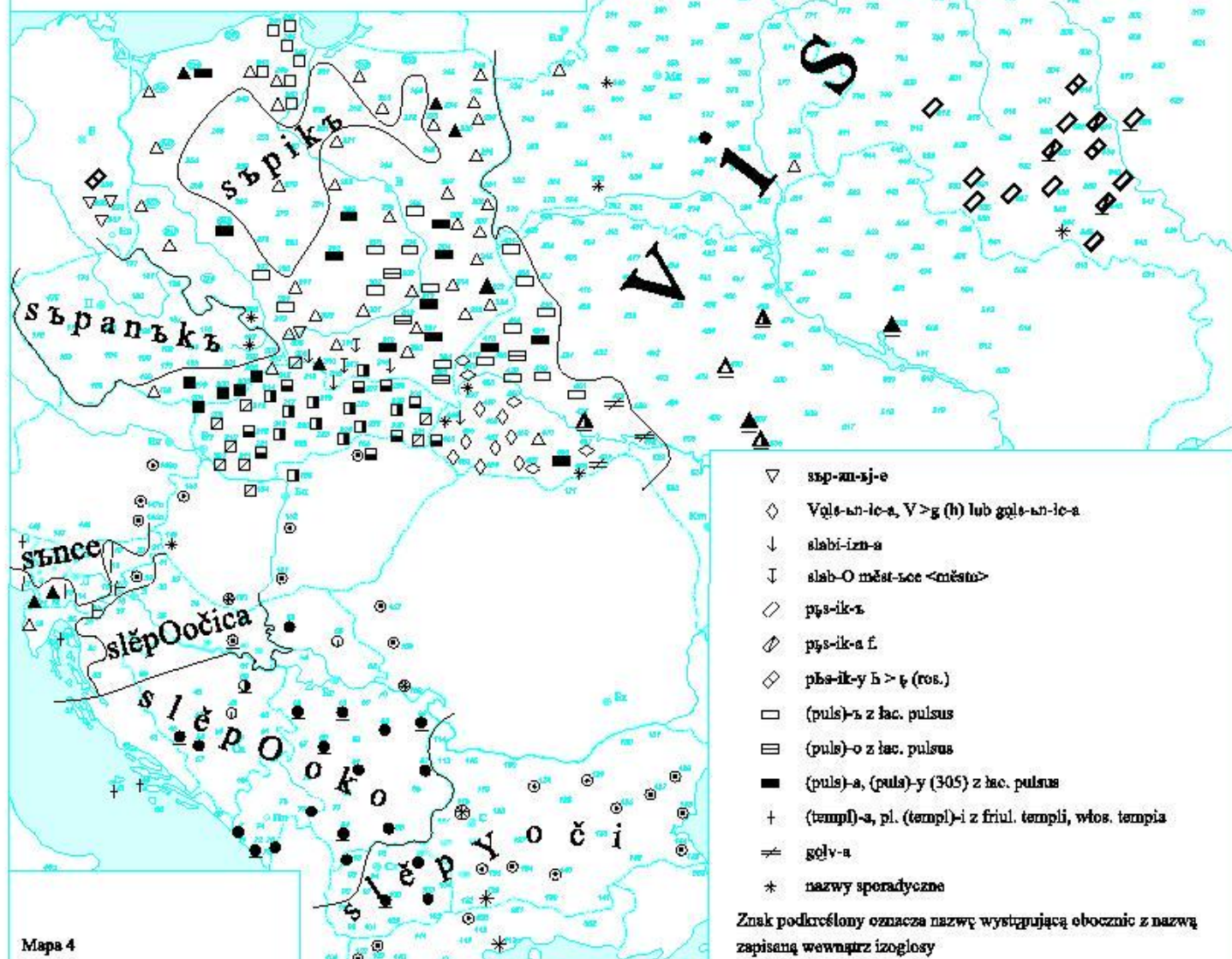
Skroń-k L > v (208)

Skroń-a, pl. skroń-y

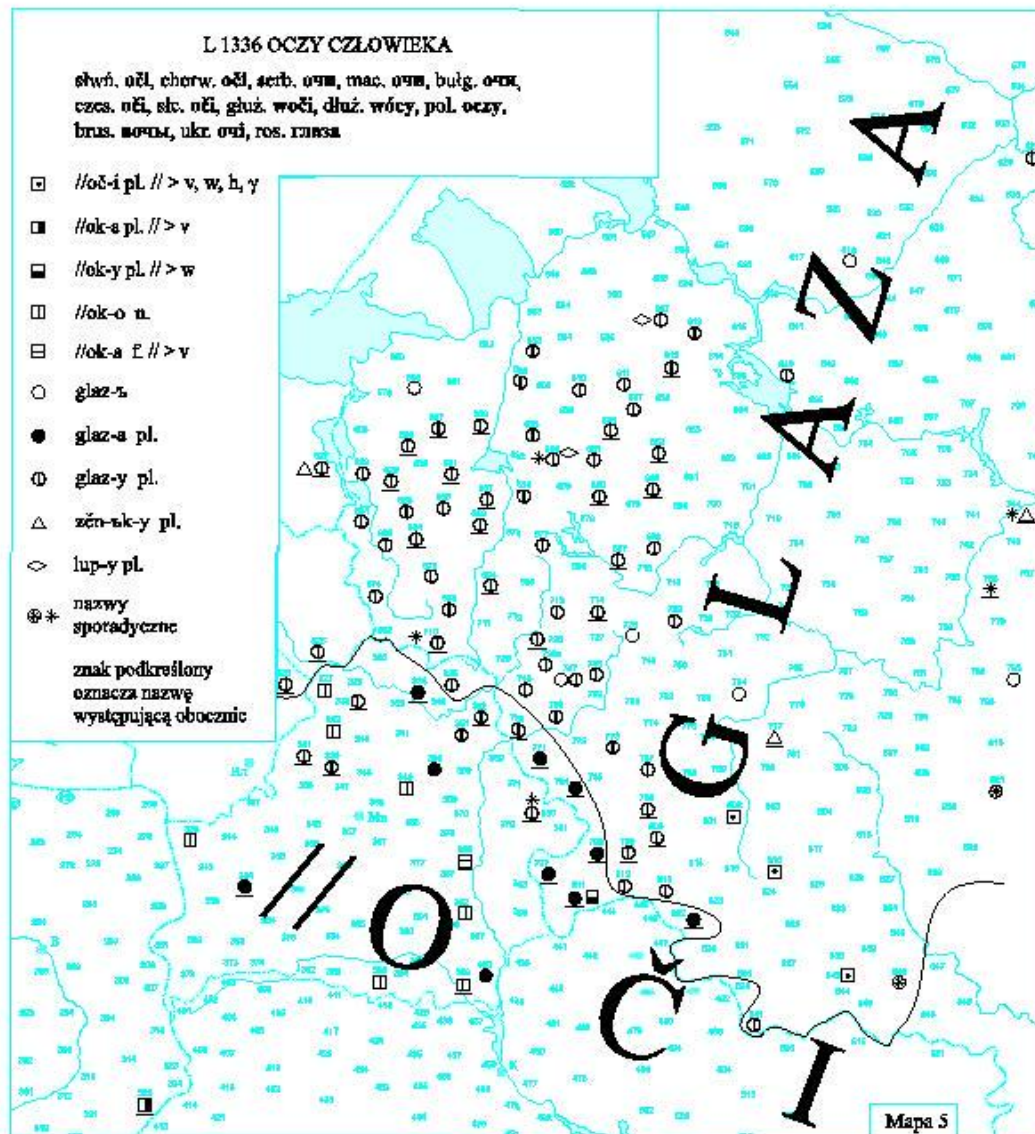
Skroń-k

Skroń-k-a

Skroń-k, pl. skroń-y

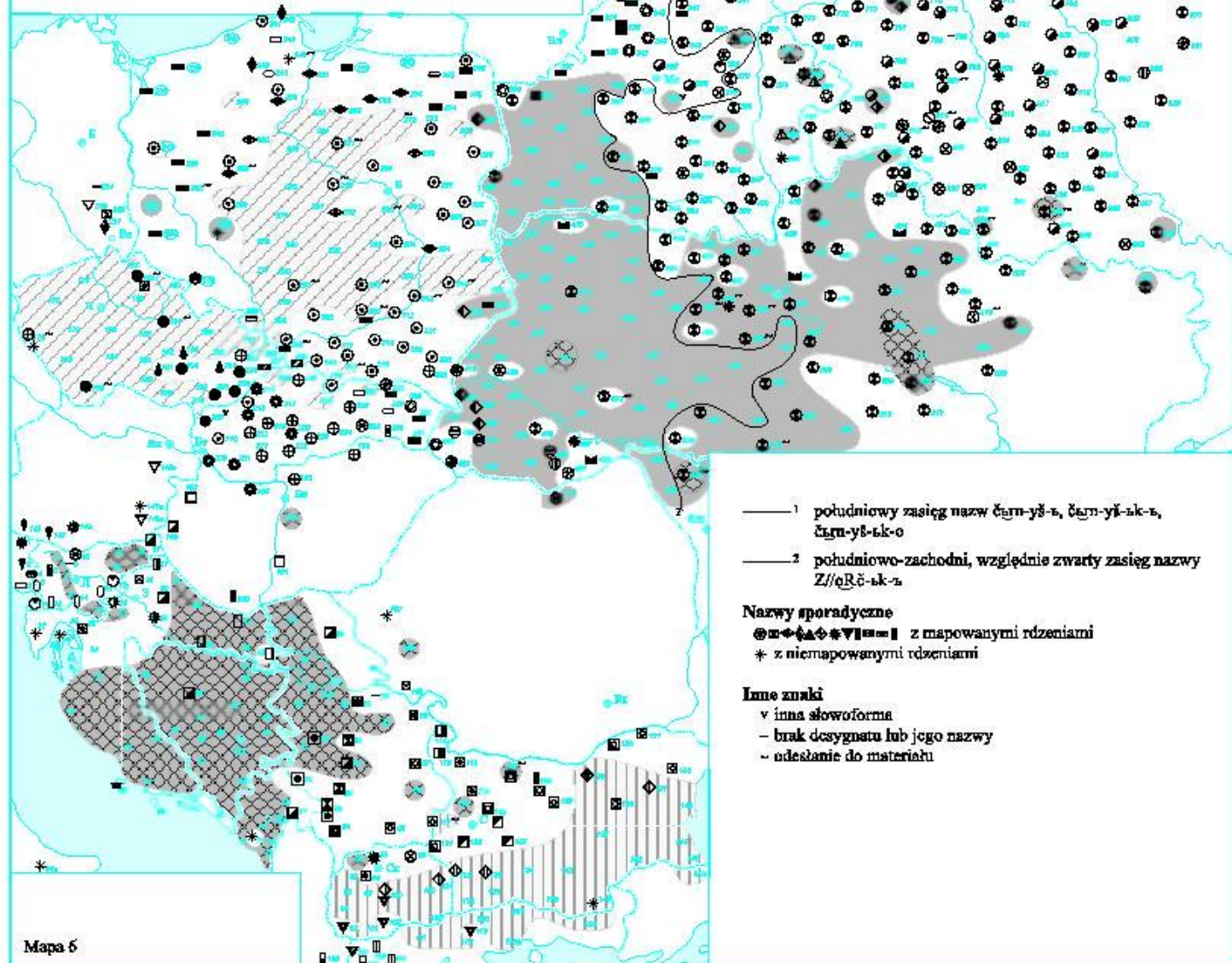
Mapa 4

služb. zenica, chorw. zjenica, serb. zenica, maced. zenica, ценица, bulg. zenica, czes. zenica, rumanek. sic. zrenica, zrenička, służb. zernička, dlužb. rupaia, pol. żrenica, bulg. зренѣца, ukt. zinnica, чоловічок год зренчок

- ♣ patr-i-dl-o
 ♣ vid-ě-dl-o
 ♣ zěn-ic-a
 ♣ zěn-ŋk-a ♣ zěn-ŋk-a
 ♣ ZEL-o-Věš-č; EL>ø (ma
 ♣ ZEL-o-věš-ŋl-č; EL>ø
 ♣ ZEL-a-Věš-ŋc-a; EL>ø,
 ♣ čel-o-věš-ŋk-a
 ♣ čel-o-věš-ŋk-a
 ♣ čel-o-věš-ŋk-o
 ♣ děT-ŋl-ic-a; T>k, ž
 ♣ dāv-ič-ic-a
 ♣ [ččč]-ic-a
 ♣ Gb-pan-ŋn-ŋk-a; Gb>ø
 ♣ beb-a
 ♣ beb-e
 ♣ beb-ŋ-č; Č>c
 ♣ bab-ic-a
 ♣ [l'al]-ŋk-a
 ♣ [l'al]-ič-ŋk-a
 ♣ [l'al]-ič-ŋk-a
 ♣ čŋn-o
 ♣ čŋn-ŋk-a
 ♣ čŋn-yš-a
 ♣ čŋn-yš-ŋk-a
 ♣ čŋn-yš-ŋk-o
 ♣ čoč-ŋk-a
 ♣ jědn-yš-ŋk-o
 ♣ //čč-ŋk-o; //v (335,
 497), >w (405)

- 1) Zapożyczenia
 (1) od niem. Puppe
 (2) z niem. Pupille
 (3) od wł. pulcella lub
 od niem. Punze(n)

—¹ południowy zasięg nazw *čьm-yŕ-ь*, *čьm-yŕ-ьk-ь*, *čьm-yŕ-ьk-o*

—² południowo-zachodni, względnie zwarty zasięg nazwy
Z//oRč-ьk-ь

Nazwy sporadyczne

* z niemapowanymi rdzeniami

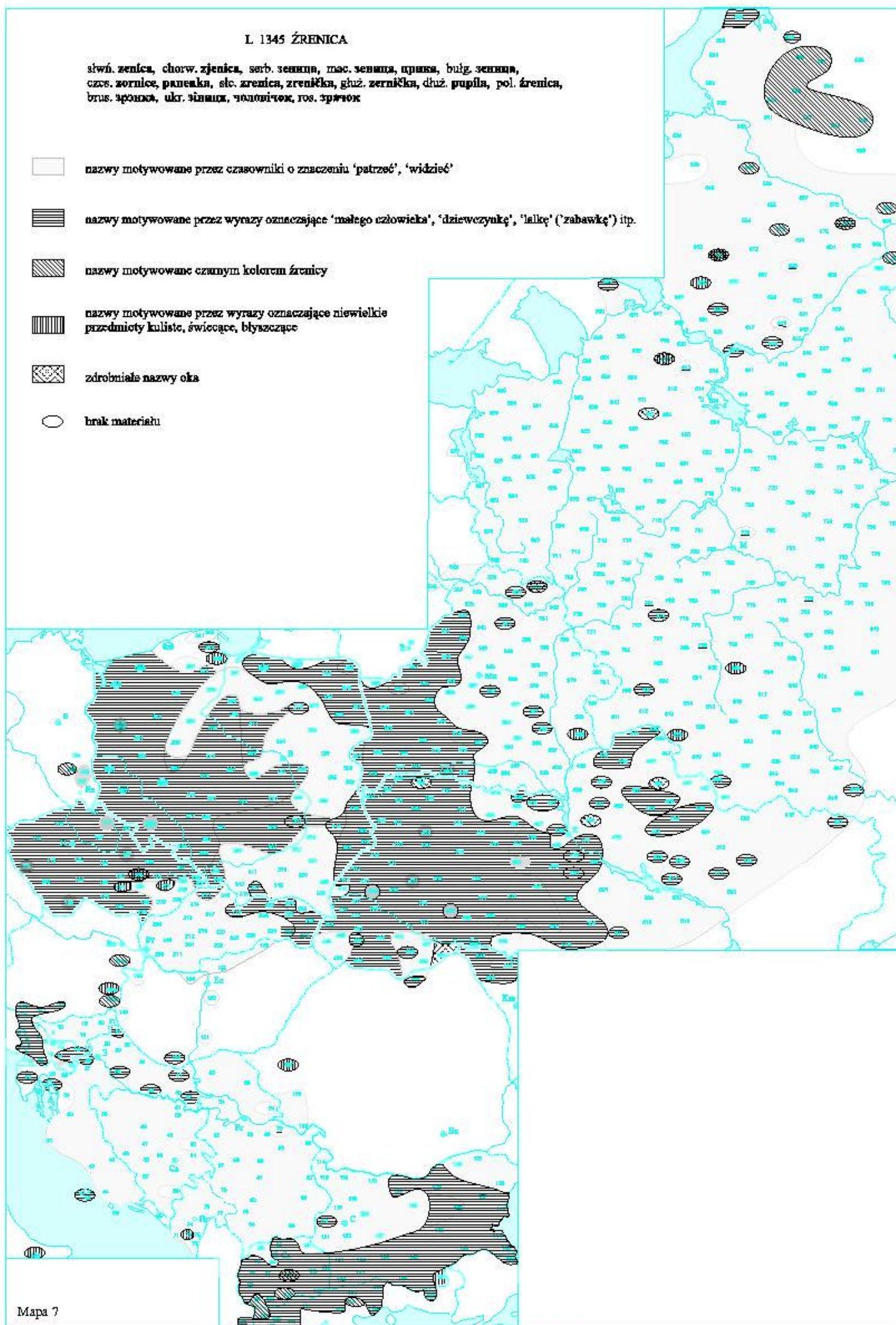
Ime znanst

- inna słowoforma
- brak dezygnatu lub jego nazwy
- udeślenie do materiału

L 1345 ŻRENIKA

słw. *ženica*, chorw. *ženica*, serb. *ženina*, mac. *ženina*, ukra. *ženina*, bułg. *ženina*,
 czes. *zornice*, *panenka*, stc. *zrenica*, *zrenička*, głuż. *zernička*, dłuż. *pupila*, pol. *żrenica*,
 bras. *zrenica*, ukr. *зілля*, *чоловічок*, ros. *зреник*

- nazwy motywowane przez czasowniki o znaczeniu 'patrzeć', 'widzieć'
- nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające 'małego człowieka', 'dziewczynkę', 'lalkę' ('zabawkę') itp.
- nazwy motywowane czarnym kolorem żrenicy
- nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające niewielkie przedmioty kuliste, świecące, błyszczące
- zdrobniała nazwa oka
- brak materiału

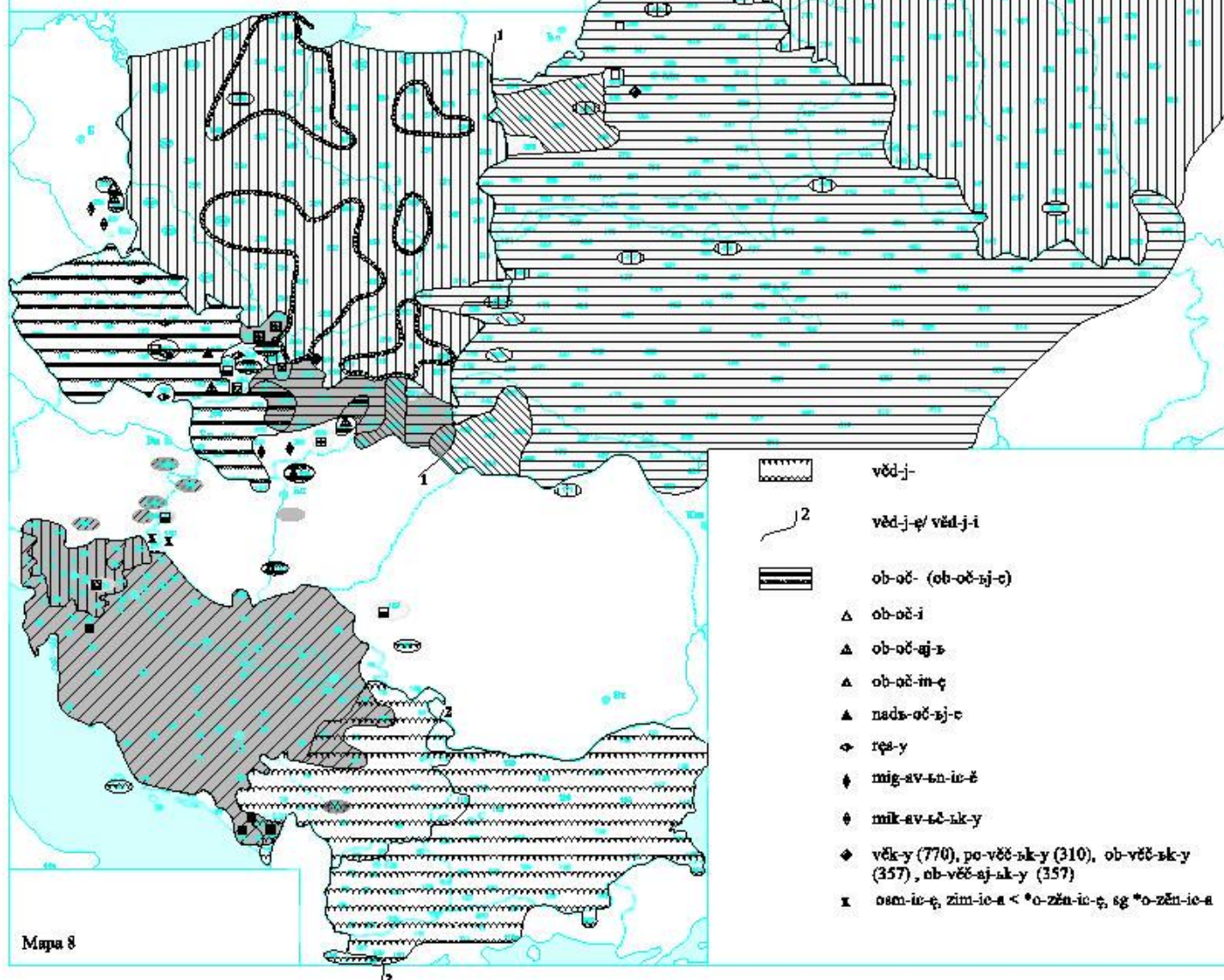

Mapa 7

L 1359 BRWI

słw. obrvi, chorw. obrve, serb. obrve, mac. obrva, bulg. obrva,
czes. obrvi, sł. obče, głuź brjowki, dłuź wobwócy, pol. brwi,
bras. бровы, ukr. брови, ros. брови

- brw-
- 1 brw-/brw- (poza izoglosą w p. 233 brw-)
- brw-i; b > p
- brw-j-c, sg. brw-j-a
- brw-y, sg. brw-a; b > p
- brw-a, sg. brw-o
- brw-ě
- brw-in-y, sg. brw-in-a
- o-brw-
- o-brw-i, sg. o-brw-ě
- o-brw-y, sg. o-brw-a
- o-brw-a, sg. o-brw-o
- o-brw-ě, sg. o-brw-a
- o-brw-ě
- o-brw-aj-e
- o-brw-io-a

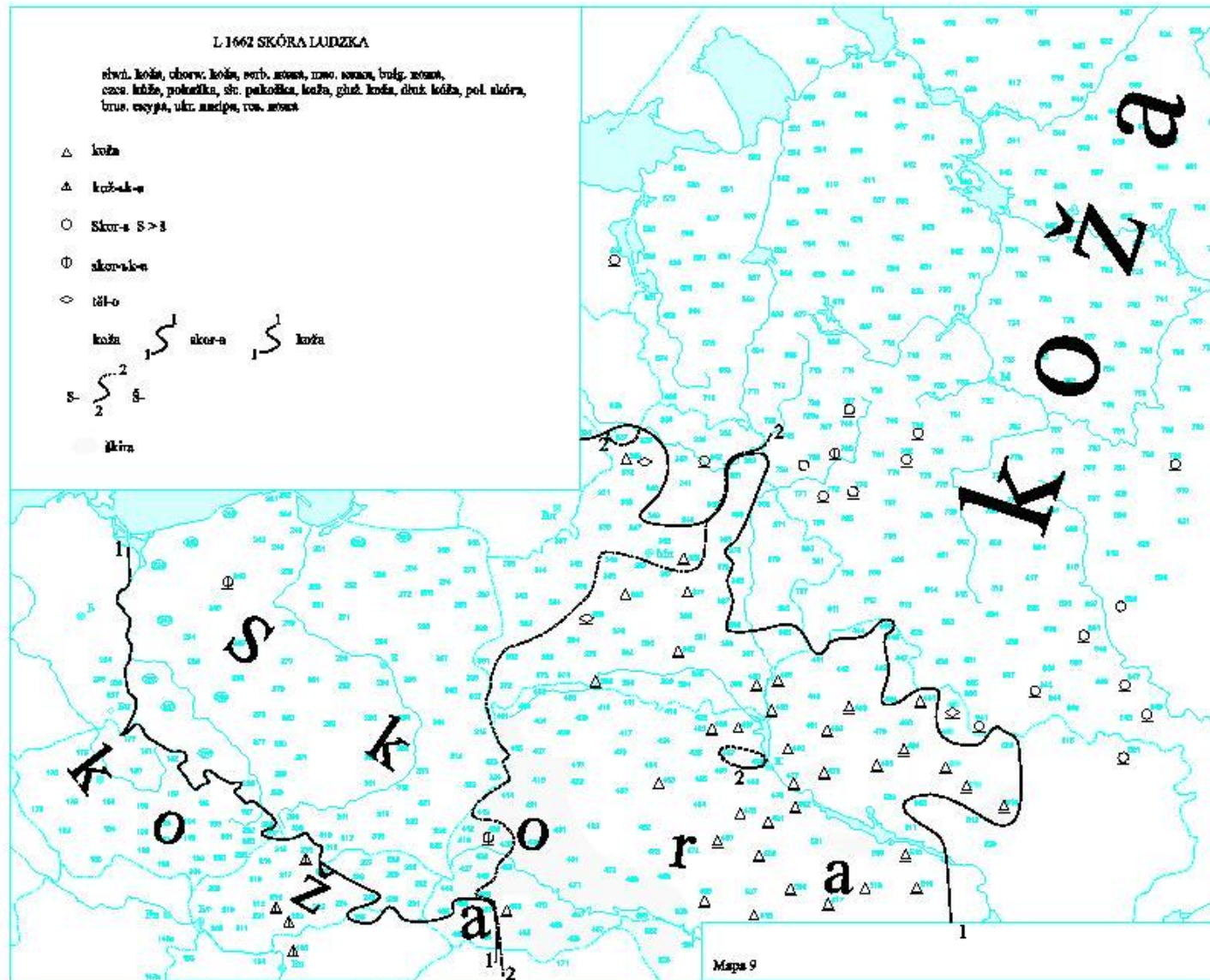

Mapa 8

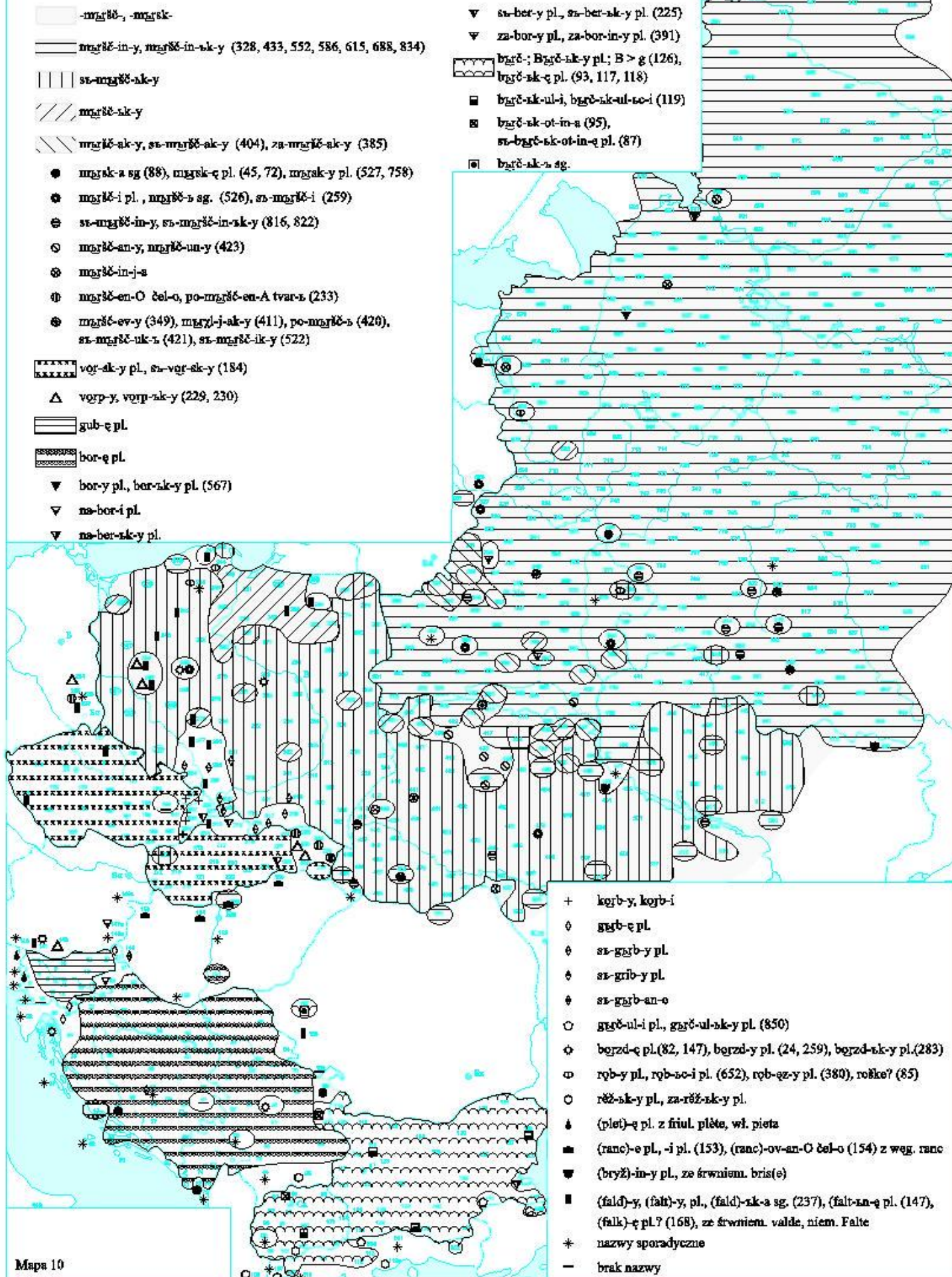
L 1662 SKÓRA LUDZKA

slow. koža, chorw. koža, serb. koža, rum. piele, bulg. кожа,
 czes. kůže, polsk. skóra, ukr. шкіра, ros. кожа,
 łus. skóra, ukr. шкіра, ros. кожа

- △ koža
- △ koż-ak-a
- Skór-a S > 3
- ⊖ skor-ak-a
- ◇ skł-o
- koža 1 skor-a 1 koža
- s 2 2 s
- skóra

ślwń. gube, chorw. bore, serb. боре, mao. брчки, bulg. брчки,
oza. vrásky, slo. vrásky, głuž. faldy, dłuž. ropy, maraki, pol. zmarszczki,
biał. маршчыны, ukr. зморшки, ros. морщины

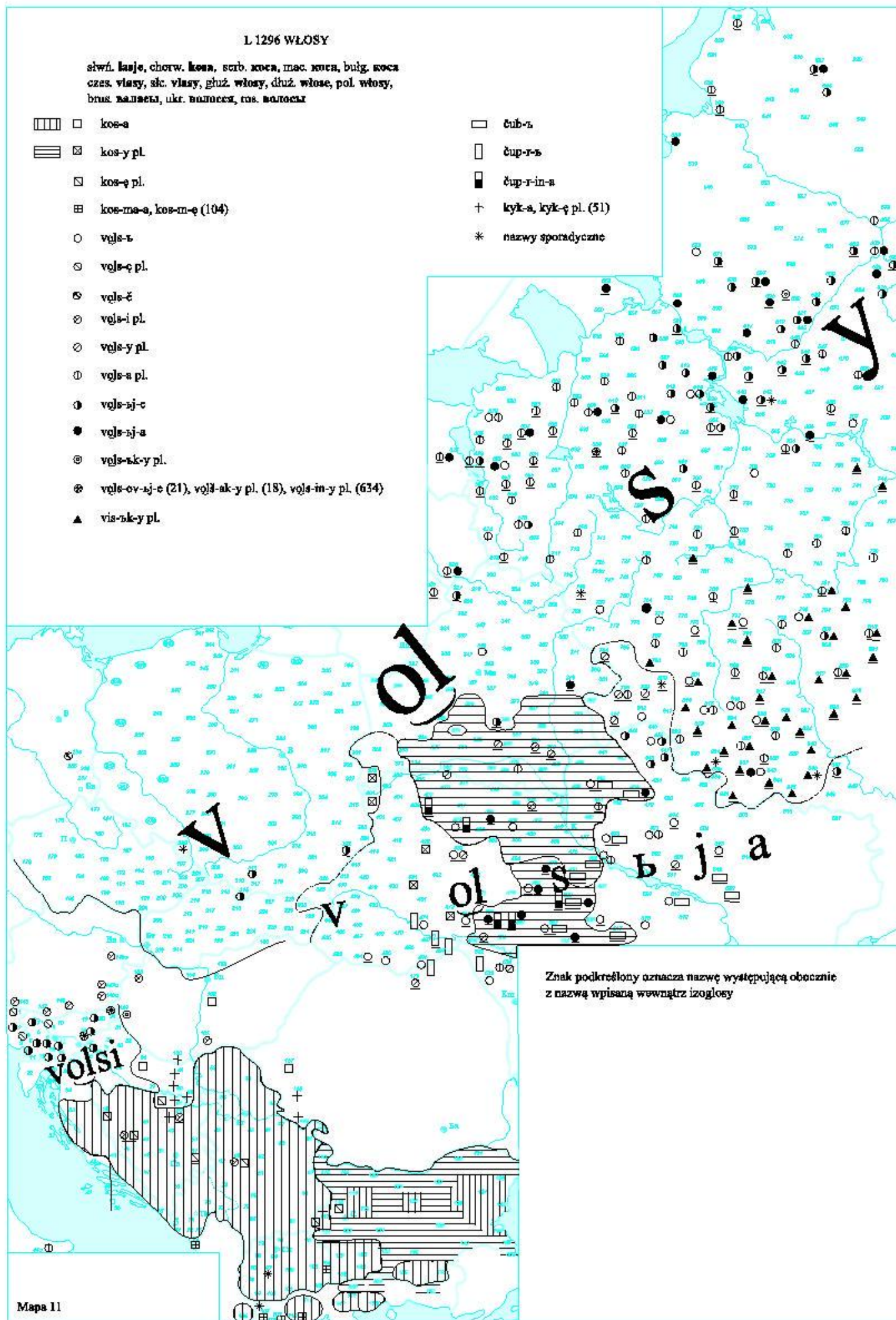
L 1296 WŁOSY

śłwł. lasje, chorw. kosa, serb. kosa, mac. kosa, bulg. kosa
 czes. vlasý, sł. vlasý, głuź. włosy, dłuź. włosé, pol. włosy,
 biał. валасы, ukr. волосся, ros. волосы

- kos-a
- kos-y pl.
- kos-ę pl.
- kos-ma-a, kos-m-ę (104)

- vqls-ł
- vqls-ę pl.
- vqls-ě
- vqls-i pl.
- vqls-y pl.
- vqls-a pl.
- vqls-aj-c
- vqls-aj-a
- vqls-ak-y pl.
- vqls-ov-aj-c (21), vqls-ak-y pl. (18), vqls-in-y pl. (634)
- vis-ak-y pl.

- čub-ł
- čup-r-ł
- čup-r-in-a
- kyk-a, kyk-ę pl. (51)
- nazwy sporadyczne

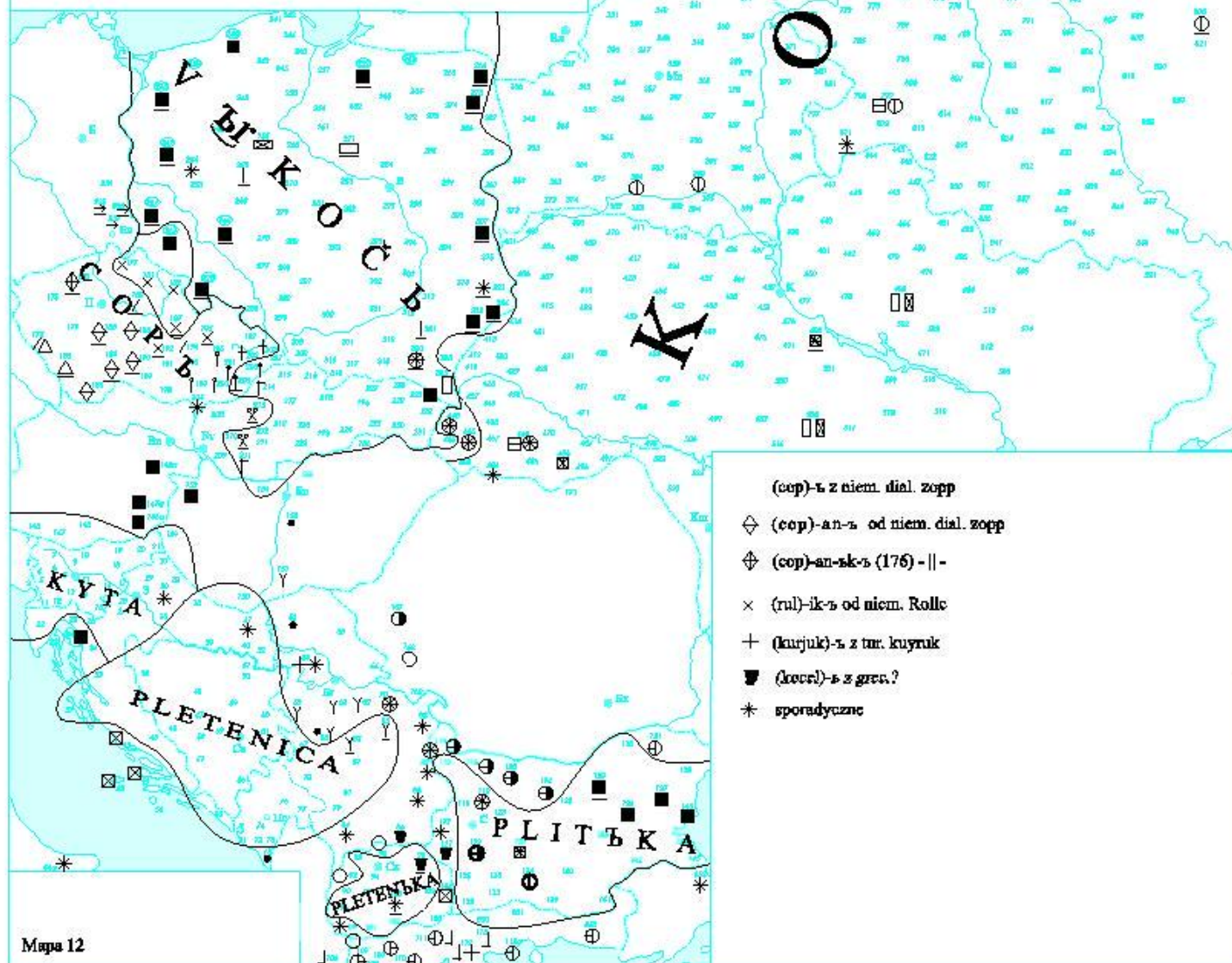

Znak podkreślony oznacza nazwę występującą obocznie
 z nazwą wpisaną wewnątrz izoglosy

L 1298 WARKOCZ

stłwń křta, chorw. pletenica, serb. плетеница, кика, mac. плетеница, bulg. плетика, czech. srp, sic. vrkoč, głuź wopuś, dłuź sop, wopuśka, pol. warkocz, hrus. kasa, ukr. коса, ros. коса

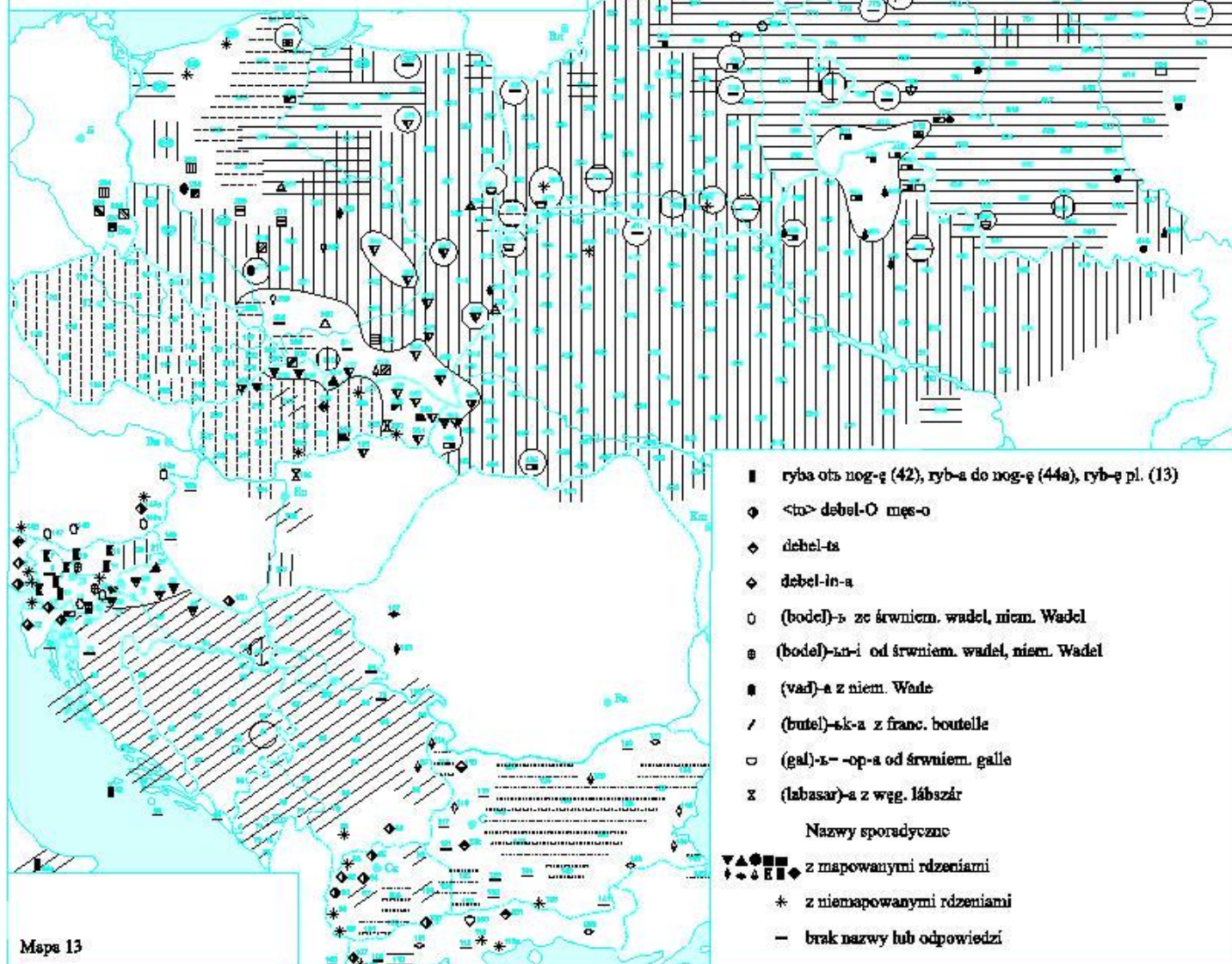
■ kos-a	o-gon-ě, o-gon-ik-ě
☐ kos-y pl.	† o-cas-ik-ě
☒ kos-ic-a	└ xrost-ě
☒ kos-ak-ě (127), kos-uk-a (486), kos-ič-uk-y (492)	└ O-paš-uk-a O > s
○ plet-en-ic-a, plet-en-ic-i (107)	→ o-puś-ě, o-puś-ě
① plet-en-ik-a, plet-en-ik-y pl.	/ cul-ik-ě
① plet-in-uk-a	└ lel-ik-ě
⊖ plet-en-ě	✕ kot-uk-ic-a
⊖ plit-uk-a	☐ vola-ě
⊖ sz-plit-uk-a	☒ vola-
⊖ plit-en-uk-a	△ vuk-koč-ě
⊖ -plit-, -plet-	
⊖ kos-o-plet-uk-a	
☐ kyt-a, kyt-ě pl.	
☒ kyt-uk-a	
• vit-ic-a	
γ kyk-a	

L 1573 LYDKA

św. meša, chorw. list, serb. лист, mac. лист, bułg. списец,
czes. lýtko, sic. lýtko, głuź. bristwa, dłuź. brjuško, pol. lydka,
brus. лытка, ukr. лютка, ros. лытка

	lyst- <i>a</i> < *lyt-ta		perš- <i>q</i>
	lyst- <i>a</i>		perš-en- <i>so-e</i>
	lyst- <i>sk-a</i>		perš- <i>so-i</i>
	lyst-an-j- <i>sk-a</i>		perš- <i>sk-a</i> (282), perš- <i>st-in-so-s</i> (232)
	//lyt- <i>sk-a</i> , //lyd- <i>sk-a</i> ; // > (281)		žab- <i>a</i>
	lyt- <i>sk-o</i> , lyd- <i>sk-o</i>		gyž- <i>sk-a</i> > žiž- <i>sk-a</i>
	//lyt- <i>a</i> , //lyd- <i>a</i> ; // > g (270)		puz- <i>so-e</i>
	jakR- <i>a</i> R > l (831, 832)		puz- <i>ič-sk-a</i>
	jakr- <i>a</i>		bedr- <i>a</i>
	jakr-en- <i>ic-a</i> , jakr-j-an- <i>ic-a</i> (528)		bedr- <i>so-e</i>
	jakr-j-an- <i>sk-a</i>		lqG- <i>a</i> G > x (566)
	brjuš- <i>sk-o</i>		lqž- <i>sk-a</i>
	brjuš- <i>sk-a</i>		gnat- <i>a</i>
	brjuš- <i>so-e</i>		męš- <i>a</i> , męš- <i>q</i> pl, męš- <i>a</i> (5)
	brjuš- <i>ij-E</i> E > o		buld- <i>yž-ak-a</i>
	gol-j- <i>sk-a</i>		ud- <i>a</i>
	gol-en- <i>sk-a</i>		pod- <i>žil-ak-y</i> pl.
	gol-en- <i>a</i>		

ślów. stegno, chorw. bedro, serb. бyтннa, бeдpo, mac. бyт, bulg. бeдpo,
czes. stehno, slo. stehno, głuź. stehno, dłuź. stogno, pol. ndo,
brus. чyрнo, ukr. чepнo, ros. бeдpo

łęż-ak-a i nazwy pokrewne (podkreślone - bez obocznięgo lęż-ak-a)

○ lęG-o; G > k (554), χ (571)

⊖ lęG-a; G > χ

⊙ lęż-ak-o

● lęż-in-a; ż > ł

● lęg-ot-ak-a, lęg-ot-in-a

▨ stęgn-o

▨ stęgn-j-ak-a

▨ // ud-o; // > u, i (p.), v (brus.)

▨ // ud-a; // > u, i, z (p.)

▽ ud-a

△ lyt-ak-a, lyd-ak-a

△ lyd-a (314), lyt-ak-a grub-ł (316)

⊖ lod-yż-ak-a

● bult-d-yż-ak-a

▨ xol-ak-a

● klqb-a, klqb-ak-a (530)

▽ bedr-o

▽ bedr-a

⊖ bedr-ic-a

● kplk-a

● kplk-a

▨ kyt-a, kyt-o (299)

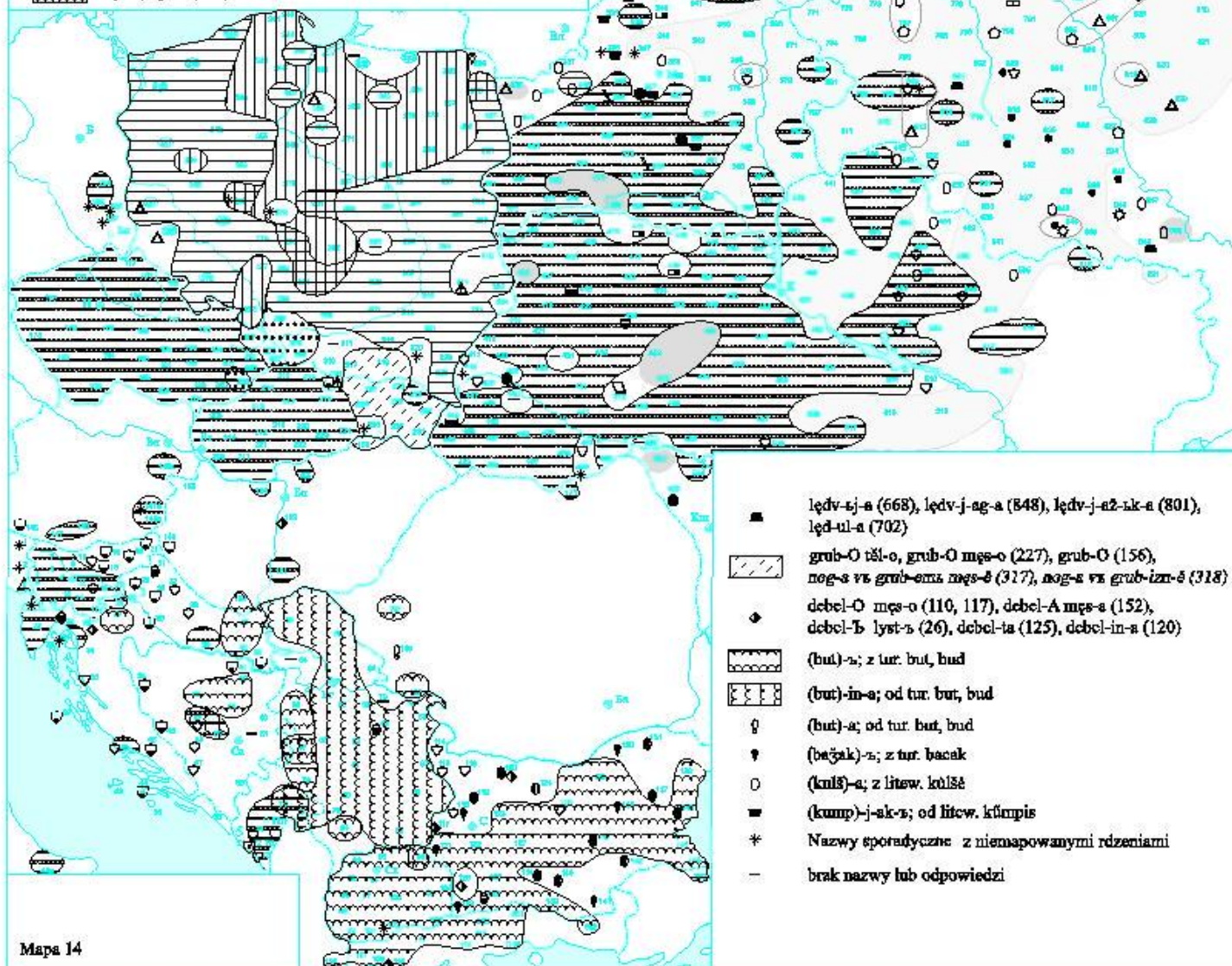
▨ gol-en-ak-a

▨ gol-in-ak-a

▨ gol-en-a (713), gol-j-aś-ak-a (777)

⊖ lat-ak-a

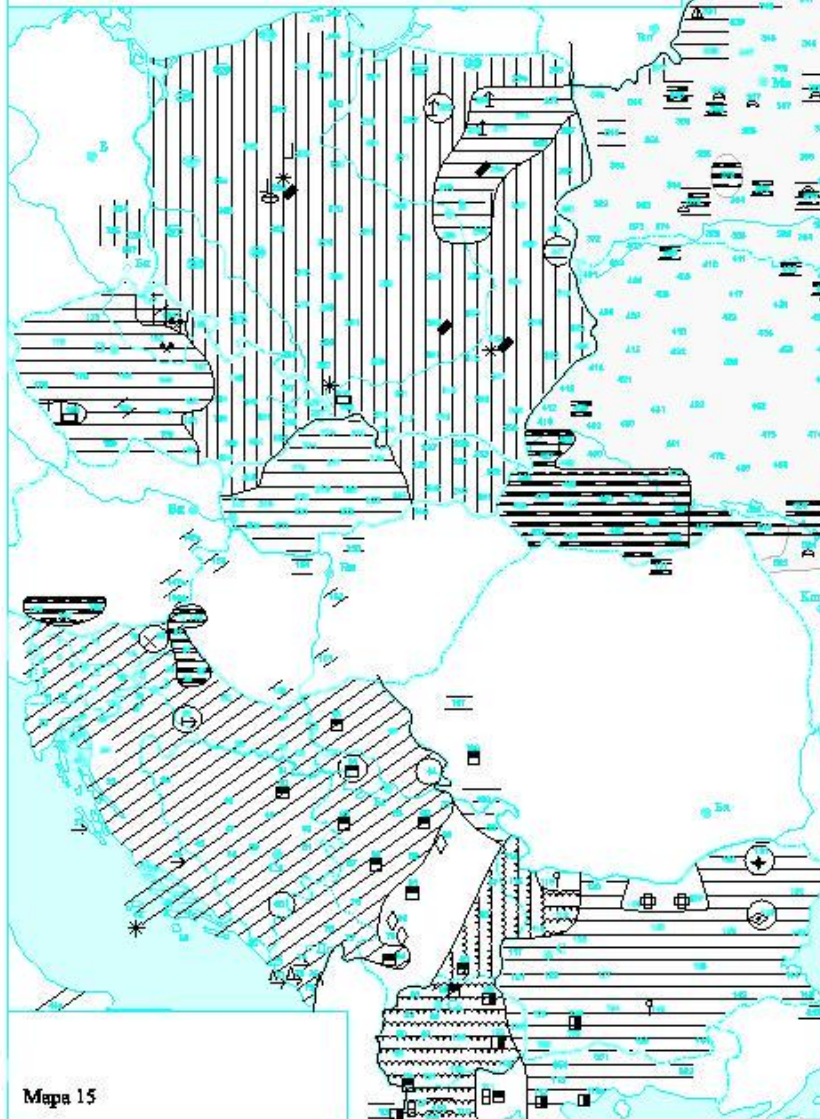
▨ lop-at-ak-a

L 1647 BRZUCH CZŁOWIEKA

słow. trebuh, chorw. trbuh, serb. stomak, trbuh, mac. stomak, bulg. stomak, czes. břicho, sł. brucha, głuź. brjuch, żywot, dłuź. brjuch, żywot, pol. brzuch, brza, wussor, ukr. wusiv, ros. wusor

- živ-ot-ъ
 ||||| brjux-ъ
 ||||| brjux-o
 ⊕ brjuš-in-a
 ▨ trb-uX-ъ, trb-uX-ъ, X > σ (sch.), > ν (151), > f (serb.), > k (sch.)
 ◇ trb-a
 ◇ trb-ol-o
 † drob-ъ
 † drob-oc-ъ
 ▨ mēX-ъ X > a, > f, > j (102), > l (98, 107)
 ▨ mēš-in-a
 ▨ mēš-q
 ▨ kul-j-a
 ▨ puž-o
 ▨ puž-in-ъ
 ▨ čg-v-o
 ▨ pod-čg-v-ak-ъ
 ▨ bglk-ъ
 ▨ haxor-ъ
 ▨ sgd-oc-o
 ▨ žel-od-ak-ъ
 ▨ hebež-ъ
 ▨ kno-j-už-o

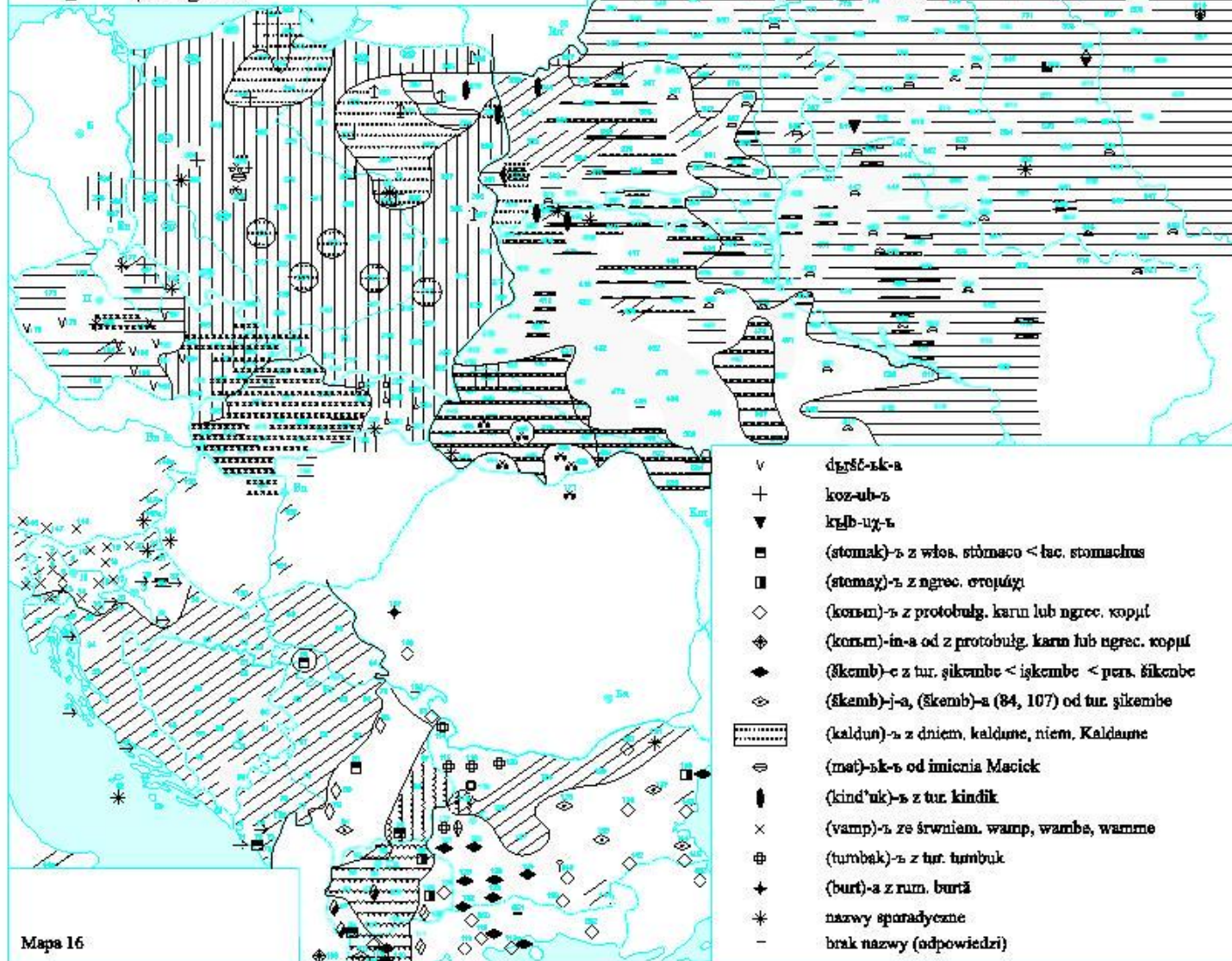
- (stomak)-ъ z włos. stomaco < lat. stomachus
 ■ (stomax)-ъ z grecc. σtomax
 ▨ (kotъm)-ъ z protobulg. karun lub grecc. κορυή
 ◇ (škemъ)-j-a od tur. škembe
 ◆ (kaldun)-ъ ze słrwniem. kaldune, niem. Kaldaune
 ⊕ (mat)-ak-ъ od imienia Maciek
 × (wamp)-ъ ze słrwniem. wamp, wambe, wamme
 ⊕ (tumbek)-ъ od tur. tumbek
 + (burt)-a z rum. burtă
 * (puh)-ik-ъ od niem. dial. putten
 * nazwy sporadyczne

L 1648 BRZUCH ZWIERZĘCIA

świł. trěhuh, chorw. trěhuh, serb. trěhuh, mac. cromaх, meс. bulg. trěhuh, meсembe, czes. břicho, śic. bruch, bachor, głuż. brjuch, dłuż. brjuch, pol. brzuch, brus. надрьпума, ukr. чересо, ros. брюхо

- živ-ot-ě
- brjuz-ě
- brjuz-o
- brjuš-in-a
- brjuz-a
- brjuz-ov-in-a
- brjuz-on-a (724), brjuš-in-a (810)
- trab-uX-ě, trěb-ux-ě, R > 1, X > s (sch.), > v (chorw.), > f (serb.), > k (sch., mac.), > u (chorw.)
- trab-a
- trab-ai-o
- trab-ux-a
- trab-ak-ě R > 1 (117)
- trab-uš-ik-a
- trab-uš-ik-a
- drob-ě
- drob-ěc-ě
- měX-ě X > s, > f, > j (102), > 1 (98, 107)
- měš-in-a
- puz-o
- puz-in-j-u
- červ-o
- podč-červ-ěk-ě

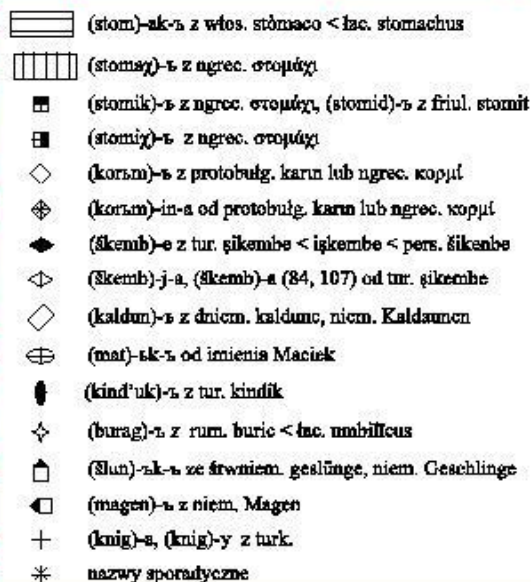
- brjk-ě
- bağor-b, b → s (308)
- bebeğ-ě
- bqbuğ-ě
- kal-od-ě
- kal-j-ux-ě

Mapa 16

ślów. żelodec, chorw. želudac, serb. жуљдан, mac. жуљдник, bułg. стомак, czes. žaludek, śl. żalúdek, głuź żółdk, dłuź żółdk, pol. żółtek, bruś. страўнік, ukr. жу́днок, ros. жу́днок

↗	ѣмѣг-ѣ
↔	ѣар-ѣс-ѣ
≡	о-ѣм-ѣк-ѣ

L 1638 PLUCA

stwn. pljuša, chorw. pluša, serb. pluša, mac. ben dpuš, bułg. бeн дpошe, czes. plíce, sł. plūca, głuź. pluca, diuż. lažke, pol. płuca, brus. nērkia, ukr. nerent, ros. лёгкие

○ PLJut-j-a P > k (29), L > r (82), J > s (stwn., chorw., serb., czes., sł., pol.), bēLY plJut-j-a (449)

✱ plJut-j-ę pl. J > s

✱ plJut-j-i pl. J > s

✱ plJut-j-ē pl. J > s

✱ plJut-j-a f. J > s

✱ plJut-j-a f. J > s

✱ plJut-j-E J > s; E > o (42, 313)

● lūG-nk-y G > t (pol.)

✱ lūG-nk-a

✱ lūG-nk-a G > t (306)

✱ lūG-nk-o G > t (343, 622)

■ lūG-en-i, sg. lūG-en-j-a (489)

○ bēl-A jętr-a

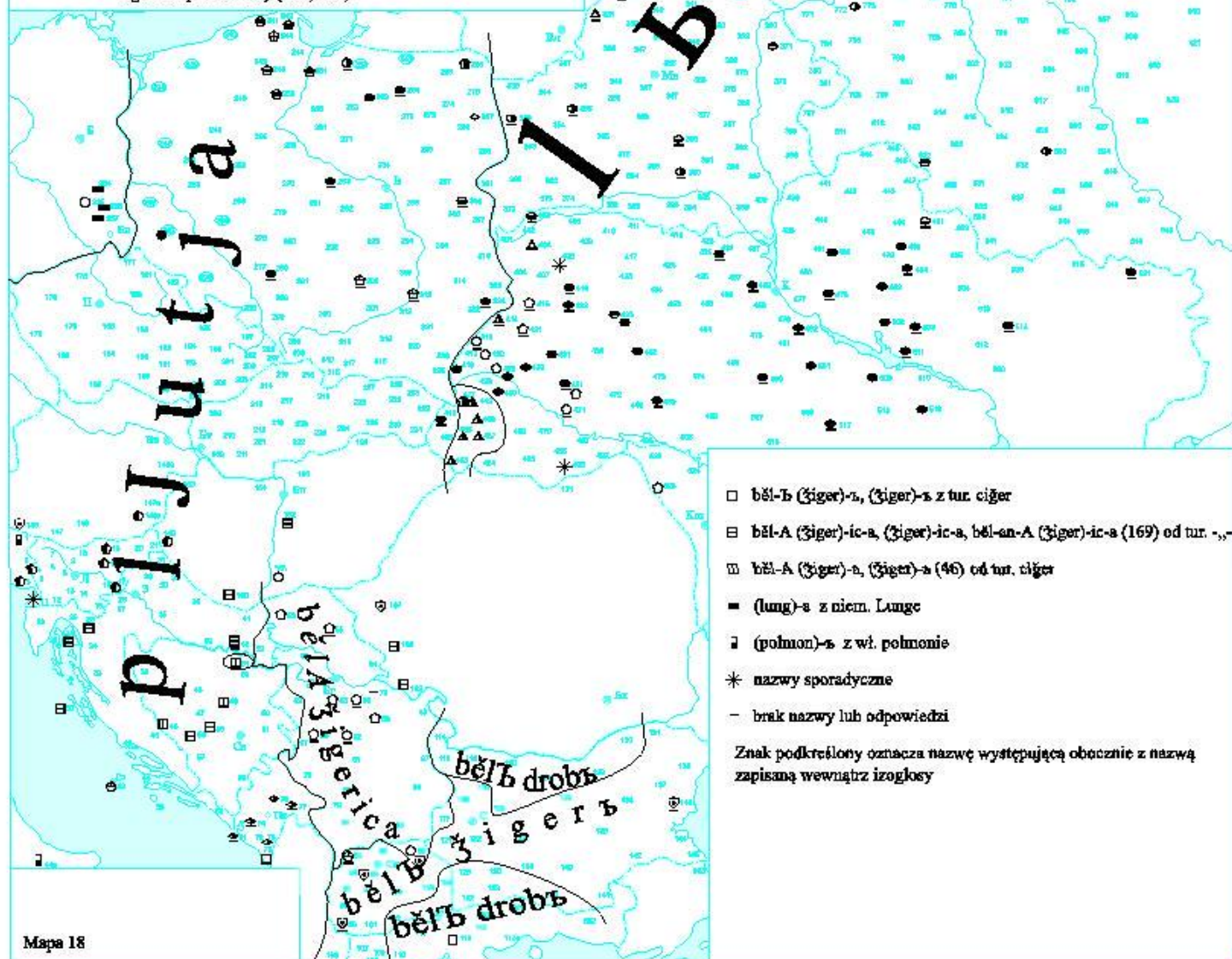
⊖ drob-a, bēl-b drob-a

✱ lūG-nk-A //qtr-ob-a G > t, // > v

✱ bēl-A qtr-ob-iz-a

▲ lūG-nk-y peč-en-i

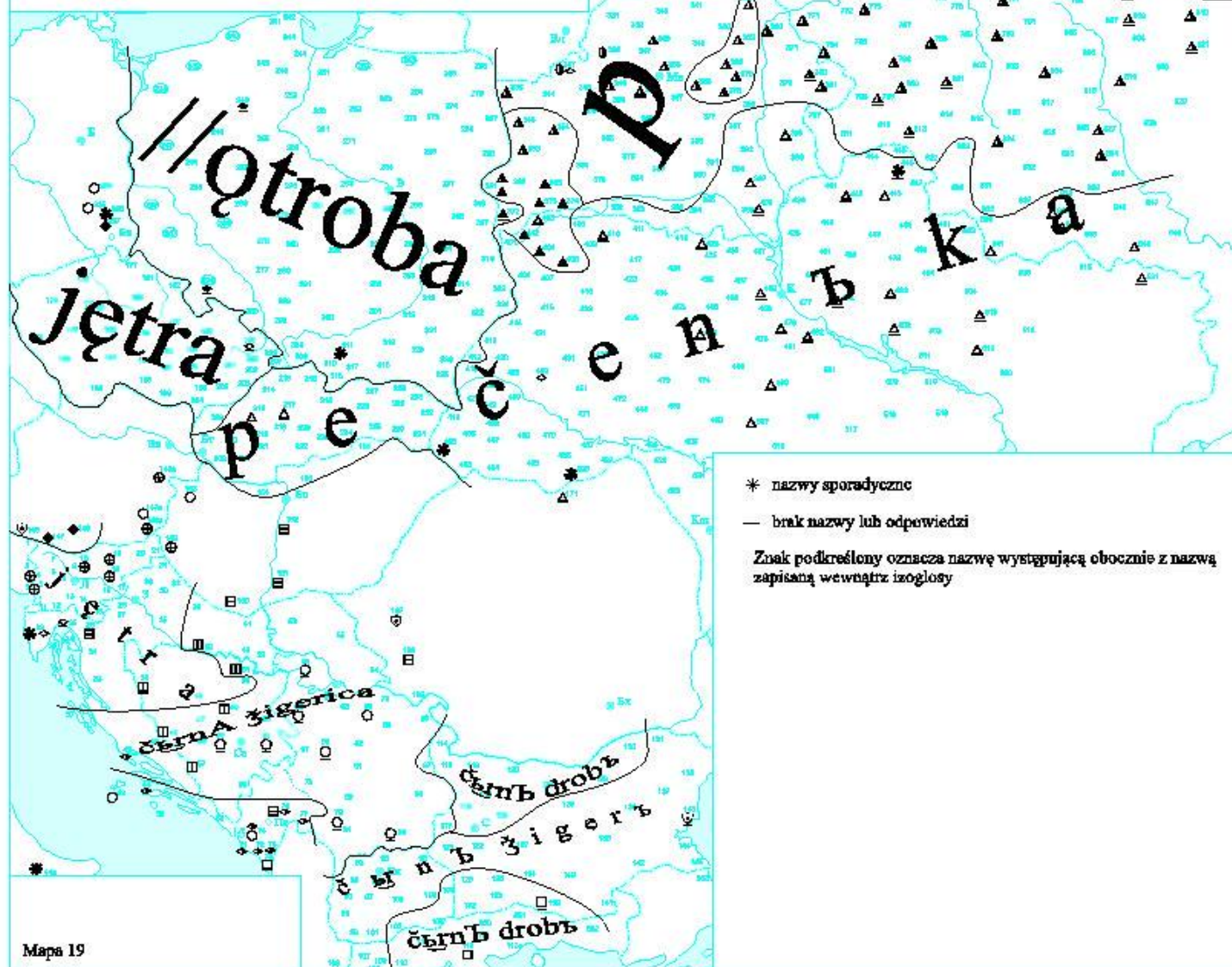
▲ bēl-Y peč-en-nk-y, peč-en-nk-y (483), lūG-nk-Y peč-en-nk-y (414, 427)

L 1657 WĄTROBA

śłw. jętra, chorw. jetra, serb. jetra, mac. при дроб, ukrep, bułg. черен дроб,
czes. játra, slw. pečeń, gruź. jatra, dnuż. jětra, pol. wątroba,
bos. печань, ukr. печінка, ros. печень

- jętr-a, čętr-Y jętr-a (235)
- ⊗ Jętr-ę pl. J > g (149)
- ⊖ čętr-b drob-a
- ◊ //qtr-ob-a // > u (slc., pol., ukr.), > v (pol.) tęż-ak-A //qtr-ob-a (287)
- ✱ //qtr-ob-ak-a // > v
- ✱ qtr-ob-ic-a (43, 44), čętr-A qtr-ob-ic-a
- ▲ peč-en-s, pl. peč-en-i (375, 376), tęż-ak-Y peč-en-i (331, 365)
- ▲ peč-en-ak-a, pl. peč-en-ak-y,
čętr-A peč-en-ak-a (468, 484), čętr-Y peč-en-ak-y (414, 466, 467)
tęż-ak-A peč-en-ak-a (484), tęż-ak-Y peč-en-ak-y (413)
- ▲ peč-en-j-a
- ▲ peč-eš-ak-a
- ⊖ tęż-ak-Y
- čętr-b (žiger)-a, čętr-A (žiger)-a (112),
(žiger)-a (122, 127, 128, 135, 143, 144) z tur. ciğer
- ▣ čętr-A (žiger)-ic-a, pl. (150), (žiger)-ic-a (61, 76, 152), pl. (151) od tur. -ı,
- ▢ čętr-A (žiger)-a od tur. ciğer
- ◆ (leber)-a z niem. Leber

* nazwy sporadyczne

— brak nazwy lub odpowiedzi

Znak podkreślony oznacza nazwę występującą obocznie z nazwą zapisaną wewnątrz izoglosy

L 1661 NBRKI

ślwi. ledvica, chorw. bubrazl, serb. bȃp̃ezl, mac. bȃp̃ezn, bulg. bȃp̃ezn,
czes. ledviny, ślc. obličky, głuź. Järehenje, dłuż. nerki, pol. nerki,
brus. narpel, ukr. narpel, ros. почки

Prst-j-ak-y, P > b (363, 404) – izoleksa
prst-j-ak-a (448)

◇ (nyr) -ak-y oraz izoleksa od niem. Nieren

◆ (nyr) -y z niem. Nieren

◇ (nyr) -č duż. niam. Nieren

⊙ lędv-in-y oraz izoleksa

⊖ lędv-en-ic-e

⊕ lędv-en-ič-ak-y

○ lędv-ic-ę V > s, > b (146)

⊗ lędv-aj-c

⊠ (bubrč) -i oraz izoleksa od. protobulg. bōbrek, būbrek

⊡ (bubrč) -y od protobulg. bōbrek, būbrek

□ (bubrč) -s z protobulg. bōbrek, būbrek

■ (bubrč) -i oraz izoleksa od -t

▣ (bubrč) -y oraz izoleksa od -t

⊠ (bubrč) -s z protob. bōbrek, būbrek

⊡ (bubrč) -s od -t

■ (bubrč) -ic-i od -t

